

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 00256

DI GESHIKHTÉ FUN DER
LITERATUR BAY YIDN

Israel Zinberg

Permanent preservation of this book was made possible by

Jacob Joffe

in memory of

Reva Nagan Joffe

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ד"ר ישראל צינפערג

די געשיכטע פון דער
ליטעראַטור ביי יידן

זעקסטער באַנד

פאַרלאַג משה שמואל שקלארסקי

ניו יאָרק, נ. י., 1943

Dr. I. ZINBERG

THE HISTORY OF THE
JEWISH LITERATURE

Dr. I. Zinberg, „Di Geszichte
fun der Literatur bej idn“

SIXTH VOLUME

PRINTED IN U.S.A.

FARLAG MORRIS S. SKLARSKY
10 MONROE ST., G. D. 4
NEW YORK 2, N. Y.
1943

ביין נעטרייען פריינד און חבר -
ביין פרוי - אמתנה
פון כחבר

די לעצטע זאט וועלער פון אפריין און חייבנה

אכטער טייל

אלט-יידישע ליטעראטור

פון די עלטסטע צייטן ביז דער השפלה-תקופה

ערשטער קאפיטל

נאציאנאלע ליטעראטור און פאָלקסשאַפּן; נאציאָנאַלע שפראַך און אומ-
נאַנס-שפראַך. — דער יקות פון ספרים אין ביסלאָלטער אין די ראַלע
פון מעצענאַטן. — די אומנאַנס-שפראַך פון דייטשע יידן אין ביסלאָלטער. —
דער יודיש-דייטשער דיאַלעקט. — די יודיש-דייטשע געלערנטע וועגן דעם
„נאַסן זשאַנגאַן“. — די העברעישע און פּרעמדע-פּראַטיקע גלעמענטן אין
יודיש-דייטש. — די אומנאַנס-שפראַך און די ליטעראַרישע שפראַך. —
ניש-שפראַכיקע תּפילות ביי די פּראַנציאָנישע יידן און תּפילות אויף יודיש
דייטש. — ווייבערשע פּיראָנערינסן „גענערונס“ און פּאַסראַנעסעס. — די
תּרינגטום און בעלי-דרענס. — גילגולים פּין אנדרישן שפּאַך. — פּן סדרש
צום העלדן-שפּאַס. — שפּילכאַנס, ברהנים אין „געזעליקייט-לייט“.

אינם אַריינפיר צו אונזער ווערק ¹ האָבן מיר זיך באַריכות אָפּגע-
שטעלט אויף דער גאַנצ אַייננאַרטיקער דערשיינונג אין דעם ליטעראַרישן
שאַפּן פון אונזער פּאָלק אין די קדמונישע צייטן: אַפילו אויף די העכערע
שטאַפלען פון קולטורעלער אַנטוויקלונג בלייבט דאָס ליטעראַרישע שאַפּן;
ביים יודישן פּאָלק גאָך אַלץ אַנאַנים. דער יחיד, דער פון גאָט באַננע-
דיקטער קינכטלער, בלייבט נכנע פאַרן פּלל, ער ווערט ממש בטל אין אים;
און אַלץ, וואָס ער, דער יחיד, שאַפט, אַלץ וועגן וואָס ער הלומט און
האַפט און ס'לעכצט זיין נשמה — געהערט אויסשליסלעך דעם פּלל, דער
אומה. פעסט צונויפגעבונדן בלייבט אויף לאַננע דורות דאָס קאַלעקטיווע
פּאָלקשאַפּן מיט דער נאציאָנאַלער ליטעראַטור. אַלע גייסטיקע אוצרות,
וואָס ווערן געשאַפּן און געזאַמלט אין פּאָלק, געהערן דעם גאַנצן קיבוץ,
זיי טראָגן גאָר זיין נאָמען, זיי ווייסן בלוז פון איין באַשעפּער — דאָס
איז דאָס גאַנצע פּאָלק, די פּנסת ישראל... אמת, אינם ענדגילטיקן רע-
דאַקטירן די צו אונז דערגאַנגענע גייסטיקע אוצרות פון דער ביבל-תּקופה
האָבן געוויס ניט קיין קליינע ראַלע געשפּילט דער וועלטבאַנעם, די גייס-
טיקע און סאַציאַלע אינטערעסן פון אַ באַשטימטער גרופּע. פיל וויכטיקע
דענקמעלער פון נאציאָנאַלער קולטור און גאָנדישן שאַפּן זיינען אונטער

דער שטרענגער צענזור פון די דאזיקע רעדאקטאָרן גענאָגען לטמיון (דנו לגנוזה), אָבער דאָס אַלץ איז געטאָן געוואָרן אינם נאָמען פון דעם קיבוץ, דעכענענדיק זיך אויסשליסלעך מיט די באַדערפענישן פונם כלל, פון דער אוכה, לויט די באַגריפן פון דער באַטרעפנדיקער גרופע, וואָס האָט דערפילט די ראָלע פון נייסטיקע פּאָלקס-פירער און באַשיצער.

אַט דאָס האָט טאָקע אין אַ זייער באַדייטנדיקער מאָס גורם געווען, וואָס בעת אין משך פון „בית-שני“ האָט דאָס יידישע פּאָלק זיין לשון אָנגעוואָרן און אין דער צייט פון די בעלי המשנה איז שוין די אומנאָננס-שפראַך פון דעם יידישן קיבוץ געווען ניט העברעיִש, נאָר דער אַראַמישער דיאַלעקט צונויפגעמישט מיט אַ געוויסער צאָל העברעיִשע און אויך גרייכישע און לאַטיינישע ווערטער — איז דער דאָזיקער דיאַלעקט באַלד נתעלה געוואָרן צו דער מדרגה פון אַ העכסט וויכטיקן קולטור-נאַציאָנאַלן פּאָקט טאַר. אויף אים, דעם „לשון הדיוט“, ווי ער האָט ביי די בעלי המשנה געהייסן, האָט מען דעם פשוטן פּאָלק אין די בתי-מדרשים און אויף עפנטלעכע פּאַרזאַמלונגען די הייליקע תורה דערקלערט (מתרגם געווען). ער איז געוואָרן דער גרויסער קולטור-פּאַקטאָר, דער נייסטיקער וועכטער, וואָס וועט אין די ברייטע מאַסן דאָס נאַציאָנאַלע געפיל און פּאַרשטאַרקט דעם פּאַרייניקונגס-בונד צווישן דער „דריי-אייניקייט“ — פּאָלק, נאָט און זיין תורה. דער אַראַמישער דיאַלעקט, די אומנאָננס- און שאַפונגס-שפראַך פון די ברייטע פּאָלקס-שיכטן, פלעכט זיך צונויף מיט דער נאַציאָנאַלער שפראַך פון דער ביבלי. צוויי צווילינג-שוועסטער ווערן זיי פאַר אַלע דורות. ביידע געהייליקט אינם באַוואַסטזיין פון פּאָלק, ביידע צוזאַמען שפינען זיי ווייטער דעם גאַלדענעם פּאַדעם פון נאַציאָנאַלער קולטור אפילו אין די שפעטערדיקע צייטן, ווען אויך דאָס „תרגום-לשון“ איז אָפגעשטאַרבן אינם טויל פונם פּאָלק, און צוזאַמען מיט העברעיִש אויסשליסלעך אַ שריפט-שפראַך געוואָרן. אויף ביידע צוזאַמען ווערט בכל תפוצות ישראל די תורה געלייענט (שנים מקרא ואחד תרגום), אויף ביידע צוזאַמען ווערן תפילות באַשאַפן. אויף דעם אַראַמישן דיאַלעקט ווערן געשאַפן און געזאַמלט די גרויסע נאַציאָנאַלע אוצרות, וואָס ווערן פון פּאָלק מיט יראַת הכבוד געשעצט און געהייליקט — ניט נאָר דער תלמוד, נאָר אפילו דער זוהר פון מיטלעלטער. „ווייל דער תלמוד — האָבן מיר אין אונזער „אַרדינפיר“ אָנגעוויזן, — איז אַ פּוּעל-יוצא, דער סכּוּם פון דורות-לאַנגן קאָלעקטיוון שאַפן. ווייל דעם דאָזיקן ריזיקן בנין האָט געבויט דער גאַנצער קיבוץ, גאַנץ כלל ישראל — מוזן און דאַרפן אין אים זיין צונויפגעזאַמלט אַלע צווייגן, אַלע פּאַרשיידענע אַרטן פון פּאָלקס-שאַפן: רעליגיעזע געזעצן און משפּטים, פּילאָזאָפּישע געראַנקען

און הקירישע ספיקות צוזאמען מיט פאָלקס־מעשה־לעך, אַנדוּת, בישׁוּף־שפרובן, גלייכווערטלעך, ליצנות, טאַנץ־לידלעך וכדומה. אויך דער תלמוד איז לויט זיין עצם — אַן אַנאַנים ווערק; זיין פאַרפאַסער און פאַשעפער איז דאָס גאַנצע פּאָלק ישראל, פונם גרעסטן תלמיד־חכם און געלערנטן, ביזן לעצטן עם־הארץ און פאַרגרעבטן. ער־אַרבעטער. דאָס דאָזיקע גרויסע זאַמלונגערק איז אַ רייזיקער מאָנומענט הן פון פּאָלקס־שאַפן און פשוטן פּאָלקלאָר, הן פון נאַציאָנאַלער ליטעראַטור; דאָס ריין־פּאָלקסטי־לעכע און קינסטלעריש־נאַציאָנאַלע, דאָס אינטי־פערזענלעכע און שמערענע קהלשע, דער יחיד און דער קיבוץ — אַלץ איז ברידערלעך צונויפגעבונדן צוזאַמען, אין איין קנויל פאַרוויקלט און צונויפגעפלאַכטן.²

אַ גאַנץ אַנדער ערשיינונג זען מיר אין דער שפּעטערדיקער אַראַ־ביש־מוסולמענישער תקופה, ווען דער רוב מנין ורוב בנין פונם יידישן קיבוץ האָט נאָך אַמאָל זיין לשון אָנגעוואָרן און אונטער דער השפעה פון דער ניי־אויפגעוואַכטער אַראַבישער קולטור. האָט ער זיין אומגאַנגס־שפראַך, דעם אַראַמישן דיאַלעקט, פאַרביטן אויף דער שפראַך פון דער נייער נואַלטיקער אַראַבישער וועלט־מלוכה. אָבער די נייע אומגאַנגס־שפראַך, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס אויך זי געפינט זיך, אַזוי ווי דאָס אַראַמישע, אין קרובעשאַפט מיט דער ביב־ל־שפראַך, האָט שוין ניט געקענט פאַרנעמען אַזאַ פּבליק. אָרט אין דער נאַציאָנאַל־יידישער קולטור ווי בשעתו דער אַראַמישער דיאַלעקט, דער „תרנום“. ניט די צוילינג־שוועס־טער פון דער ביב־ל־שפראַך איז געוואָרן די נייע אומגאַנגס־שפראַך, נאָר איר שטאַלצע קעגנערין. „די אַראַבישע שפראַך איז אויף לאַנגע דורות גע־וואָרן פאַרן חשובסטן טייל פונם יידישן פּאָלק דער וויכטיקסטער פאַקטאָר פון אַלמענטשלעכער קולטור, אָבער ניט פון נאַציאָנאַלן שאַפן“. דאָס האָבן טאַקע גורם געווען זייער וויכטיקע קולטור־היסטאָרישע סיבות. קודם־פּל, טאַקע אונטער דער נואַלטיקער השפעה פון דער אַראַבישער קולטור איז ענדלעך במל געוואָרן דאָס אייגנאַרטיקע, דאָס ספּעציפישע, מיט וואָס די אַלמע העברעיִש־אַראַמישע ליטעראַטור האָט זיך אַזוי שאַרף אונטערשיידט פון אירע אַנדערע שוועסטער: פון דער אַראַבישער תקופה אָן האָט אויך אין אונזער ליטעראַטור דער שעפּערישער יחיד גייסטיק נוכר געווען דעם קיבוץ; אויך די ליטעראַטור פון יידישן פּאָלק האָט אויפגעהערט צו טראַגן דעם אויסשליסלעכן שמעמפל פונם פּלל. ניט דער קיבוץ, נאָר דער יחיד, דער דיכטער, דער דענקער, דער פאַרשער, וואָס שטייט קולטורעל אַיבער דעם קיבוץ, שאַפט אויף זיין אייגענעם השבון און אַחריות, זאַמלט

אונטער זיין אייגענעם נאָמען נאָציאָנאַלע אוצרות, אויף וועלכע ער ליינט אַרויף זיין אייגענעם שטעמפל, זיין אינדיווידועלן שאַפונגס-גייסט.³ זינט דער אַראַבישער תקופה איז שוין אויך ביי יידן די נאָציאָנאַלע לי-טעראַטור אָפגעזונדערט פונם פּאָלקסטימלעכן, פון דעם קאָלעקטיוון פּאָלקס-שאַפן. די דאָזיקע צוויי נאָלדענע קולטור-פּערס זיינען שוין מער ניט צונויפגעפלאַכטן אין איין קנויל, ווי אין דער ביבל-תּלמודישער תקופה. נאָך זיי ווערן געשפונען יעדע באַזונדער פאַר זיך. די נאָציאָנאַלע ליכטעראַטור ווערט געשאַפן פון יחידים, וואָס געפינען זיך טאַקע אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון זייער סביבה, אָבער שטייען גייסטיק איבער דעם פּאָלק; און דאָס פּאָלק גופא, די שיכטן פון די ברייטע מאַסן, שאַפן באַזונדער פאַר זיך. פון מויל צו מויל גיט איבער איין דור דעם אַנדערן גאַנצע אוצרות פון אַנדות, מעשיות, לידער און משלים, נאָך אַלץ בעל-פה; ניט אין ספר ווערט דאָס אַלץ פאַרצייכנט, ניט אין נאָציאָנאַלן אוצר ווערן זיי געזאַמלט; זיי בלייבן בלויז אין זפרון פונם לעבנדיקן דור; אַ סך גייט דערביי לאַיבד, פיל באַקומט מיט דער צייט אַן אַנדער צורה, שטייט אויס אַ סך גילגולים, אַ טייל באַקומט אויך אַ תּיקון: עס ווערט אויסגענוצט פון די אויפערשטע יחידים, די באַשעפּער פון די נאָציאָנאַלע אוצרות. מיר האָבן אָבער שוין אין אונזער „אַריינפיר“ אָנגעוווּן אויף אַ זייער וויכ-טיקן פרט, וועלכער טיילט אונז אויפסניי אָפּ פון אַ סך אַנדערע אומות העולם: ביי דעם רוב פּעלקער אַנטוויקלען זיך ביידע צווייגן פון קולטור רעלן שאַפן אויף איין און דער זעלבער שפּראַך, ביי יידן אָבער אויף פאַרשיידענע שפּראַכן; די נאָציאָנאַלע ליטעראַטור אַנטוויקלט זיך אויף דער אַלטער פּאָלקס-שפּראַך, ריכטיקער — אויף די אַלטע פּאָלקס-שפּראַכן — העברעיִש און אַראַמיש, און דאָס פּאָלקסטימלעכע, דער אַזוי-גערופענער פּאָלקלאַר — אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך. אין דעם ערשטן טייל פון אונזער ווערק⁴ האָבן מיר זיך באַריכות אָפגעשטעלט אויף דעם זויכטיקן פרט, ווי אַזוי ס'האָט גראַד אונטער דער השפּעה פון דער אַראַ-בישער קולטור אויפגעבליט דאָס נאָציאָנאַלע שאַפן אויף דער ביבל-שפּראַך. די נייע מוסולמענישע אידען-וועלט, וואָס האָט זיך מיט אַזאַ אימפּעט און רעש אַריינגעריסן אין דעם נאָך חתימת התּלמוד גייסטיק איינגעדערעמלטן יידישן קיבוץ, האָט שאַרף און בולט געשטעלט פאַרן ייִדנטום די פּראַגע: אָדער פאַרפּלייצט ווערן פון דעם אַראַבישן מעכטיקן און שטורמיש-ניצחונדיקן קולטור-שטראָם, אָדער אָנשטרענגען זיינע אייגענע

³ זי ערשטן באַנד, 24—26, 160—161.

⁴ ע.ש. 1—3, 5.

נאציאָנאַלע כוחות, אויסקעמפן זיין רעכט אויף זעלבשטענדיקן קולטור-נאציאָנאַלן קיום. ווי מיר ווייסן, האָט דער יידישער קיבוץ אויסגעקליבן דעם צווייטן וועג. „אונטער דער ממשלה פון די הויכגעבילדעטע אַראַבישע הערשער, די קאַליפן, האָבן זיך שוועסטערלעך פאַרבונדן צוויי קרובישע קולטורן, די יידישע מיט דער אַראַבישער: איינע האָט משפיע געווען אויף דער אַנדערער, און פון דער השפעה האָבן אַרויסגעשפראַצט די שענסטע קולטור-בלומען. מ'קען דאָ ניט ריידן וועגן אַסימילאַציע, וועגן התבטלות, נאָר וועגן אָנרעגן, וועגן גייסטיקער השפעה. די אַראַבישע קולטור האָט געווירקט אויף די אַיינגערעדעמלטע יידישע כוחות, ווי הייוון, וואָס רופן אַרויס די שטאַרקסטע לעבנס-פּראָצעסן, און די שווערע אַיינגעשלאָפענע שטאַפּן ווערן דערביי מנוגל אין ענערגיע און שאַפונגס-גייסט, וואָס קאָן ניט רוען און שטרעכט אין דער הויך" ⁵. אויס נאציאָנאַלן זעלבסטפאַ-וואַסטיין, אויס דעם דראַנג צו נאציאָנאַל-קולטורעלן קיום, איז די אַראַבישע שפראַך, די געהייליקטע שפראַך פון קאָראַן, ניט געוואָרן די שוועסטער פון דער ביבל-שפראַך, נאָר פאַרבליבן איר שטאַלצע קעגנערין, אַ שפיגל-בילד פון שרה מיט הגרן. אַרדבא, דאָס אויפבליען פון דער ביי די אַראַבער הייליקער שפראַך פונם קאָראַן האָט, ווי מיר האָבן געזען אין דעם ערשטן באַנד פון אונזער ווערק, אַרויסגערופן ביי די יידן אַ קנאה-געפיל: עס האָט אין זיי אויפגעוואַכט דער נאציאָנאַלער ווילן צו פאַר-שטאַרקן און אַנטוויקלען אויך די שפראַך פון זייער הייליקסטום — דער ביבל. עס איז דערפאַר זייער כאַראַקטעריסטיש, וואָס דער ערשטער גרויסער יידישער דיכטער, וועלכער איז אויפגעוואַקסן אונטער דער שטאַר-קער השפעה פון דער אַראַבישער קולטור, שלמה גבירול, האָט אויף זיך געקוקט ווי אויף דעם גואל פון דער הייליקער שפראַך און איר געטרייען וועכטער, וואָס איז פון דער השגחה געשיקט געוואָרן, ער זאָל מיט זיין ברענענדיקן וואָרט דערוועקן אין די הערצער פון זיינע ברודער די ליבע צום לשון פון דער הייליקער שריפט. דעם דיכטערס שטאַלצע סטראָפּעס באַרירן אָבער דערביי אַן אַנדערן גאַנץ וויכטיקן פרט. הויך און שיין האָט אין שפאַניע אויפגעבליט די אַראַבישע פּאָעזיע — האָט זיך די יידישע אינטעליגענץ מתקנא געווען און ס'איז ביי איר נולד געוואָרן דער וואַנטש צו פרווון שאַפן אויך אויף דער שפראַך פון תנ"ך ניט נאָר רעליגיעזע פיוטים, נאָר אויך וועלטלעכע פּאָעטישע ווערק. מיר האָבן געזען, ווי גבירול

5 ערשטער באַנד, ז' 29.

6 דאָרסן, 29-30, 42-43, 79 א"ו.

7 דאָרסן, ז' 79.

און די ליכטער, וואָס זיינען אַרויסגעטראָגן נאָך אים, האָבן טאַקע באַ⁸
 רייכערט די נאַציאָנאַלע ליטעראַטור, דערהויבן אויף אַ הויכער מדרגה די
 וועלטלעכע פּאָעזיע אויף דער ביבל־שפּראַך. זייערע ווערק, זייערע ליידער
 זיינען אָבער פאַר די ברייטע שיכטן פֿון פּאָלק געווען ניט צוטריטלעך,
 ווייל ניט נאָר די פּרויען, נאָר אויך אַ נאַנץ באַדייטנדיקער טייל פֿונם פּאָלק
 האָט ניט פאַרשטאַנען ניט די שפּראַך פֿון דער ביבל, ניט פֿונם תּלמוד.
 ווען נבירול קלאַנט זיך, אַז „בלינד איז געוואָרן דאָס אויג פֿון זיין פּאָלק“,
 פאַרנעסן האָט דאָס פּאָלק זיין הייליקן ספר און פרעמד איז אים געוואָרן
 זיין שפּראַך, אַז אַפילו דעם כתב איז עס מער ניט איממשטאַנד צו לייענען—
 איז דאָס בלל ניט אַ דיכטערישע איבערטרײַבונג. אַזאַ באַגלויבטער עדות,
 ווי דער באַרימטער שפּאַנישער רב אַויס דעם 14טן י"ה, ר' יצחק בר
 שישת (ריב"ש), דערציילט, אַז דאָס רוב פֿונם פּשוטן פּאָלק איז ניט אימ
 שטאַנד צו לייענען די תּפילות, און מען באַנוגנט זיך דערפֿאַר דערמיט.
 וואָס דער חזן לייענט פֿאַר און דער עולם זאָגט נאָך. מען דאַרף דערביי
 געמען אין באַטראַכט, אַז נאָך אין פּערצנטן יאָרהונדערט איז צווישן די
 שפּאַנישע יידן געווען אַ נאַנץ באַדייטנדיקער פּראָצענט פּשוטע יוניער־פֿאַם:
 ער־אַרבעטער און בעלי־מלאַכות; כּמעט גאַנצע קהילות האָבן זיך פֿאַר
 נומען מיט וועבעריי און פאַרבעריי. עס איז אָבער קיין שום ספּס ניט,
 אַז אין די טיפּענישן פֿון די דאָזיקע ברייטע שיכטן איז אין דער זעלבער
 צייט פּאַרנעקומען אַן אומאויפהערלעכער פּראָצעס פֿונם איינגאַרטיקן
 פּאָלקס־שאַפֿן. עס ווערט געשאַפֿן ניט נאָר ספּעציעל פֿאַרן פּאָלק, נאָר
 דורך פּאָלק גופּא. ניט נאָר חזנים, דרשנים און מגידים פֿלעגן לייענען
 אין די שולן באַשטימטע שטעלן אַויס דער ביבל אויף דער אומאַנגנס
 שפּראַך, ווי אַ שטייגער שביעי של פּסח די „שירת הים“, שבועות די
 עשרת הדברות, שבת די ברכות פֿאַר דער הפּטורה,⁹ פורים — די מצילת
 אסתר¹⁰ און פּסח — די הגדה; די פּאָלקס־מאַסע גופּא האָט זיך געשאַפֿן
 אויף איר אומאַנגנס־שפּראַך לעגענדעס, מעשיות, ליידער, מיט וועלכע די

8 שו"ת ריב"ש, נומ' 37, אויך אַן אויסאָרײַעס פֿון די אַשכּנזישע קיבוצים,
 דער בעל „לכ טוב“, חיינוס אָן: „פר צייטן איז אָפּס אין סענכט שול ניט געחוקן איבער
 איין סחור אודר צוויי אודר דרייאַ אויף אַליר מיינשט, אַך סליחות זיין אַך ניט פּילג
 דא האַס עס נימנץ גינאָנס. דען דער חזן האָט עס מוין האויל פרשסיין“ (בל, 105).

9 זע גרעק, ב' VIII, 194, דעם דעקעס פֿונם קיניג יאָהאַן דעם צווייטן; זע
 אויך ביי Jean Regne, Catalogue des act etc, נומ' 1289, 1946, 1953, 2054.

10 זע שו"ת ריב"ש, נומ' 26; רשב"ק, III, 121, און אויך „תּפלים“, 38.

11 שו"ת ריב"ש, נומ' 28: „גוהנים לקראו לנשים חסגלה בלל; וכתובה בלל“.

ס'ווער פלעגט איר סינד פארוויגן, און יונגווארג די טעגל באגלייטן, אָדער די ליבע-זויען און פריידן אין זיי אויסגיסן. אָבער דאָס אַלץ, זוי געוואָנט, איז געווען בעל-פה, וואָרעם דעמאָלט, אין מיטלעלטער, האָט דאָס פּאָלס פשוט קיין ביכער ניט פאַרמאָגט. אין יענע צייטן, איידער דער דרוק-וואַרשטאַט און דאָס שמאַטע-פאַפיר זיינען אַנטדעקט געוואָרן, האָט דאָס בוך געהערט צו די טייערסטע הפצים, וואָס ס'האָט זיך געקענט פאַרגינגען בלויז אַ גאַנץ פאַרמעגלעכער מענטש. „שרייבן איז אַ קונסט“ — דער קלערט דער „ראש המעתיקים“ יהודה אבן תיבון¹². „מיט דעם געשריפט — דערקלערט דער בעל „אגרת מוסר“, שלמה אלמי, — דאַרף מען זיין זייער אויפמערקזאַם.“ אַ דייטלעך און שיין כתב איז אין יענע צייטן געווען כּמש אַ קולטור-פאַקטאָר. דער ווערט פון אַ מאַנוסקריפט איז געווען אַפּ הענגיק פון דעם אָפּשרייבערס אויפּמערקזאַמקייט און געניטקייט. מיט דער „קונסט“ פון אָפּקאַפירן האַנטשריפטן פלעגן זיך אָפט פאַרנעמען מענטשן מיט ברייטן וויסן¹³ און זייער אַרבעט פלעגט זיך טייער באַצאָלן¹⁴. אַ פאַר-מעטענער חומש אָדער תנ"ך פלעגט איבערנעגעבן ווערן בירושה צוזאַמען מיט פערל, ברייליאַנטן און אַנדערע טייערע תכשיטין; און ווען עס פלעגט פאַסירן, אַז דער יורש איז געבעך געוואָרן אַ יורד און געצוונגנען געווען די געירשנטע פאַרמעטענע ספרים צו פאַיקויפן, בכדי זיך צו צעצאָלן מיט די חובות, פלעגט דאָס געטאָן ווערן אין בית-דין-שטיבל, און אויפן ספר גופא, אויף דעם לעצטן ניט-באַשריבענעם עמוד, פלעגט מען מאַכן אַ פאַר-מעלן שטר-מכירה, אויף וועלכן עס פלעגן זיך חתמענען ניט זויניקער פון דריי ערות¹⁵, און בכדי קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן צו נעמען דעם דאָזיקן ספר אָן דעם וויסן פון זיין אייגנטימער, ווערט אינם שטר-מכירה וועגן דעם געוואָרנט מיטן האַרפסטן חרם און מיט קללות פון דער תוכחה.

עס פלעגן אין מיטלעלטער פאַרקומען גאַנצע פּראָצעסן וועגן מאַנר-סקריפטן, פאַרזעצטע אויף באַדייטנדיקע סומען, און יעדער צד האָט גע-

12 זע אונזער הערק, באַנד I, 122.

13 אַ נאָמען-רייסער פון אָפּשרייבער אין שפּאַניע און פּאַרסונאַל, זע „צייטשר. פאַר העבר. ביבלי.“ XIV, 105—112.

14 העגן פרייזן פאַר ביכער אין מיטלעלטער, זע צונק, „צור געשיכטע אונזר ליטעראַטור“, I, 211—213, Jew. Quart. Rev.; נייע סעריע, ב' 4, 530.

15 אייניקע אַלמע פאַרמעטענע בלעטער פון 11טן—13טן י"ה מיט אַזעלכע קול-טורעס-גאַנראַפיש. זייער אינטערעסאַנטע אויפשריפטן געפינגען זיך אין דער ביבליאָפּעק פון דער „חברה ספיצי השגלה“ אין לענינגראַד. דאָרס זיינען אויך אָנגעהויבן די גאַנץ היינט פרייזן, פאַר העלכע דיראָזיקע ספרים זיינען פאַרקויפט געוואָרן.

וואָלט דאָס בוך זאָל בלייבן ביי אים¹⁶; תלמידים פון ישיבות, ווען זיי האָבן ניט געקאָנט קריגן לייען די ספרים, וואָס זיי האָבן געארפֿט צום לערנען, פלעגן זיי ניט זעלטן עובר זיין אויפן לאז פון „לא תנוב“, און פלעגן ניט פריער אָפֿגעבן דעם געזעצטן מאָנוסקריפֿט ביי זיי האָבן אים ניט אינגאַנצן אָפֿגעשריבן¹⁷. אפילו אין די חורים אין די רייכע אַראַביש־שפּאַנישע קהילות פלעגט מען לערנען אָן ספרים, וואָרעם אויך די, וואָס האָבן שוין יאָ פאַרמאָגט אייגענע ביכער, האָבן דאָך ניט געקענט אָננע־טרויען קליינע קינדער אזא טייערן חפֿץ. דער רבי פלעגט דערפאַר אויפ־שרייבן די סדרה אויף אַ גרויסן טאָוול און זי איינחזרן מיט די קינדער¹⁸. עס איז דערפאַר קיין ווונדער ניט, וואָס בעת דער ראב"ד דערציילט און זיין „ספר הקבלה“ די שבחים פונם באַרימטן ייִדישן געלערנטן און מלכודמאָן, שמואל הנגיד, שטרייכט ער באַזונדערס אונטער, אז יענער האָט געהאַלטן ביי זיך אַ נאַצע פּנופּיאַ ספּעציעלע ספרים, וואָס פלעגן זיצן און אָפּשרייבן די ספרי הקודש און די מסיכתות פונם תלמוד, און מיט זיי באַזאָרגן די ישיבות און בתי־מדרשים.

מיר זעען, אז בכדי אפילו ישיבות זאָלן זיין באַזאָרגט מיט די ניי־טיקע רעליגיעזע און געהייליקטע ספרים, האָט מען דערצו באַדארפֿט האָבן גרויסע נדבנים און מעצענאַטן. על אחת כמה וכמה איז דאָס געווען דער פאַל ביי ריין וויסנשאַפֿטלעכער און בכלל עולמשער ליטעראַטור. איז דער געלערנטער צי דער דיכטער גופא ניט געווען קיין פאַרמעגלעכער מענטש, האָט ער זיך געקאָנט באַשעפֿטיקן מיט וויסנשאַפֿטן און פּאָעזיע בלויז ביי דעם תנאי, ווען אים האָט געשטיצט עפעס אַ נדבן, אַ מעצענאַט. און מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אין דעם ערשטן באַנד פון אונזער ווערק¹⁹, אז טאָקע בלויז אַדאַנק נדבנים און ייִדישע שררות האָט אין דער אַראַבישער שפּאַניע געקאָנט בליען די וועלטלעכע העברעיִשע ליטעראַטור. יהודה אבן תיבון האָט געמאַכט זיינע באַרימטע איבערזעצונגען לויט דער באַשטעלונג פון געבילדעטע מעצענאַטן; אַדאַנק נדבנים און רייכע תלמידים האָט אַברהם

16 זי שו"ת הרי"ף סי' ע"ד: „ראובן מען כי שמעון משפן לו מקרא בחבש באות דיברים ורוצה ליסל איהם בדמים אלו, ושבעון אומר: לא היו דברים מעולם, שאולה היא ביהד“.

17 דאָרטן סי' קל"ג: „אחד בן התלמידים נבב ספרי פירושין סחברו ובשתבין נבנו נשבע שבונה חמורה שלא יחזרם לו עד שיתיק אותם ויש מי שחורה שנות לנגמם“.

18 שו"ת רשב"ץ, י' נומ' 2.

19 דאָרטן, 58-59, זע אויך אונזער אַרבעט, דער קאָפּ פאַר ייִדיש אין דער צעלס־ייִדישער ליטעראַטור (פּילאָלאָגישע שריפטן, II, 76-78).

אפן עזרא געשריבן זיינע וויסנשאפטלעכע ווערק, און עס איז כמעט ניטאָ קיין איין באדייטנדיק פּאָעטיש ווערק אויס דעם יידיש-אַראַבישן מיטל-עלטער, עס זאָל אויף זיין שער-בלאַט ניט זיין אויפגעצייכנט אַ שבח און לויבגעזאַנג דעם און דעם יידישן „שר“, וואָס האָט דעם דיכטער געגעבן די נייטיקע שטיצע. בעת דער גרויסער דיכטער שלמה גבירול לויבט דעם פריער דערמאָנטן נדבן שמואל הנגיד, שמרייכט ער אונטער, אַז אַדאַנק יענעמס מילדקייט, איז אויך דעם דיכטערס בייטל פול מיט געלט: „תבל תהודך למען נמלאה — שמחה והיותר צדור כספנו“. דער יידישער טרובאַדור, דער וואַנדער-זינגער אַלחריזי, האָט געלעבט דערפון, וואָס פאַרשיידענע יידישע שררות האָבן אים געשטיצט און מיט גאַלדענע מטבעות באַצאָלט פאַר זיינע וויציקע פערזן און עקספּראָמטן. מיר האָבן שוין געזען²⁰, ווי דער יונגער דיכטער יצחק ווידמעט זיין פּאָעמע „עזרת נשים“ אַ יידישן נדבן, און די כאַטיוון זיינע דערקלערט ער אין דער פּאָעמע גופא אויף אַ גאַנץ פּראָזאַישן אופן. ער ווענדט זיך צו זיינע לידער מיט אַט דעם וונטש: „אַך, איילט, מיינע לידער, וואָס ניכער — דעם גנעדיקן האַר פליט אנטקעגן! אונטער זיין אַפּראַך זוכט הילף און שוץ. ברייט איז זיין האַרץ און פילגיפיק; גרייט וועט איר דאָרט געפינען דעם טיש, דעם שטול און די בלאַנקענדיקע מנורה (אַ ביבלישער אויס-דרוק). געטריי דינט אים ווי קנעכט — ער וועט אייך באַהיטן, באַשיצן!“ עס איז לייכט באַגרייפּלעך, אַז די פּראָדוקטן פון פּאָלקסשאַפּן, דאָס, וואָס האָט געדינט אַלס גייסטיקע שפייז פאַרן פשוטן פּאָלק, פאַר דער פרוי און איינפאַכן לאַנדסמאַן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך, האָט זייער ווייניק מעצענאַטן און מנדבים געקאַנט געפינען צווישן די יידישע שררות. אפילו אין די וויסנשאפטלעכע ווערק פון יענער תקופה געפינען מיר גאַנץ ווייניק, זאָל זיין בלויז אַלגעמיינע, ידיעות וועגן דער גייסטיקער שפייז פון דעם פשוטן פּאָלק, וואָס זאָלן אונז קענען געבן וועלכן ס'איז קלאַרן באַגריף, וואָסערע לידער האָט די יידישע מאַסע געזונגען, וואָסערע לעגענדעס געשפונען. מיר האָבן אפילו ניט קיין פאַשטימטע ידיעות, אויף וואָסער שפּראַך די שפּאַנישע יידן האָבן גערעדט אין געוויסע תקופות, און מיר ווייסן ניט אויף קלאַר, ווען האָט דער קאַסטילישער דיאַלעקט פאַר-דרענגט ביי די יידישע מאַסן אין שפּאַניע די אַראַבישע אַלס אומגאַנגס-שפּראַך. עס איז אמת קיין ספק ניט, אַז דאָס פּאָלקסשאַפּן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך האָט געפונען אַ געוויסן אָפּקלאַנג אין דער נאַציאָנאַלער ליטעראַטור, אָבער טיילן אין אַ געענדערטער פאַרם — אין דער אָפּטייטלונג

פון דעם דיכטערס אינרוויינדעלן שאפן אויף דער ביבל־שפראך. ווייל דאָס פּאָלקשאַפן איז אָבער געבליבן בעל־פה — איז עס אין זיין אור־שפּרינגלעכער פּאַרם געגאַנגען אין באַדייטנדיקסטן טייל לאַיבור.

דאָס זעלבע, הגם ביי אַנדערע קולטורעלע אומשטענדן, האָט זיך איבערגעזחרט אין דעם באַדייטנדיקסטן ייִדישן קיבוץ פון דער קריסט־לעכער אייראָפּע — ביים דייטש־פּראַנצויזישן יידנטום. מיר האָבן שוין אין צווייטן באַנד אָנגעוויזן²¹, אז הן די דייטשע, אזוי אויך די פּראַנצויזישע יידן פּלעגן אַלס סוחרים קומען אין אַן ענגער פּאַרבינדונג מיט דער אַהטיקער באַפּעלקערונג; דער פּועל־יוצא פון דעם דאָזיקן פּאַרקער איז אָבער געווען לחלוטין אַן אַנדערער, ווי אין דער הויך קולטורעלער אַראַבישער שפּאַניע. „די אַראַבער — האָבן מיר געשריבן אינם ערשטן קאַפיטל פון אונזער ווערק — זיינען געווען געבענטשט מיט אַ מעלה, וועלכע ס'איז ניט געווען צו געפינען אין יענער צייט ביי קיין שום פּאָלק פון דער קריסטלעכער אייראָפּע. דאָס גייסטיקע לעבן איז ביי די אַראַבער געווען האַרמאָניש גאַנץ, זיער קולטור איז געווען איינהייטלעך, „מעור אחד“. דער קאָראַן, די הייליקע שריפט פונם איסלאַם, האָט געשפּראַצט אויף אייגענעם אַראַבישן באַדן, איז באַשאַפן געוואָרן אויף דער לעבעדיקער אומגאַנגס־שפּראַך פונם פּאָלק. די רעליגיעזע התלהבות און דאָס קולטורעלע אויפבליען פון די אַראַבער אין יענער תקופה, בעת דער איסלאַם האָט זיך פאַר דער וועלט אַנטפּלעקט, האָבן געהאַט אַן אוי־סערגעוויינלעך שטאַרקע השפּעה אויף דער אַנטוויקלונג פון דער פּאָלקס־שפּראַך. אַ גאַנצע וועלט מיט נייע באַגריפן און אידעען האָט זי באַדאַרפט אַרומגעמען. די לעבעדיקע שפּראַך פונם פּאָלק, בעת זי איז געוואָרן די הייליקע שפּראַך פונם קאָראַן, איז אויך דערהויבן געוואָרן צו דער מדרגה פון אַ בליענדיקער קולטור־שפּראַך פון וויסנשאַפט און ליטע־ראַטור“. וועגן דער דאָזיקער האַרמאָנישער גאַנצקייט האָבן אָבער ניט געוויסט די קריסטלעכע פעלקער אין אייראָפּע. זיי האָבן דאָך באַקומען זייער אמונה, די איינציקע קולטור־טרעגעריין פון יענער פּאַרחושכטער צייט, פון דער פרעמד. די איינציקע קולטיר־שפּראַך פון דער מיטל־לע־טערלעכער אייראָפּע איז אויך געווען אַ פרעמדע — דאָס אָפּגעשטאַרבּענע לאַטיין. קיי לשונות און דיאַלעקטן, אויף וועלכע ס'האָבן דעמאָלט גערערט די אייראָפּעישע פעלקער, האָבן געשפּילט די ראַלע נאָר פון אומגאַנגס־שפּראַכן, און מ'האָט זיי פּלץ ניט באַנוצט צו קולטור־צוועקן. ביי אזוינע אומשטענדן האָבן זיי ניט געהאַט די מעגלעכקייט זיך נאָרמאַל צו אַנטי

וויקלען, צו דערגרייכן די מדרגה פון אמתע קולטור-שפראכן. די אמנה און וויסנשאפט, אין זייער פרעמדער לאטיינישער הלכשה, זיינען ווי מיט א פרעמדער מויער אָפּגעזונדערט געווען פונם פּאָלק און זיין לשון. ביי אזע מין מתיצה קאָן בעצם נאָר קיין רייד ניט זיין ניט מפות נאָרמאַלער אַנט-וויקלונג פון רעליגיע און וויסנשאפט, ניט וועגן אמתער נאַציאָנאַלער קולטור. די דייטש-פּראַנצויזישע יידן האָבן דערפאַר ניט געהאַט וואָס זיך „מתקנא“ צו זיין אין זייערע קריסטלעכע שכנים. די קריסטלעכע באַפעל-קערונג אין דייטשלאַנד און אין צפון-פּראַנקרייך איז נאָך אין יענער צייט געשטאַנען אויף זייער אַ נידעריקער קולטור-מדרגה. כמעט די איינציקע טרעגער פון וויסן זיינען דעמאָלט געווען די העכערע נייסטלעכע און די מאָנאַכן אין די קלויסטערס; און אויך זייערע ידיעות זיינען געווען נאָנץ איינזייטיק, ענג באַגרענעצט מיטן געביט פון דער קריסטלעכער דאָנמאַ-טיק. און אַפילו די דאָזיקע נאָנץ בצימצומדיקע קענטענישן פלעגן שטור דירט ווערן אויף דער איינציקער קולטור-שפראך פון דער מיטלעלער-לעכער קריסטלעכער אייראָפּע — אויף לאַטיין. און ווי די יידן האָבן זיך פאַרהאַלטן צו דער „גלחים-שפראך“, האָבן מיר שוין אָנגעוויזן אין צווייטן באַנד פון אונזער „געשיכטע“²². וואָס שייך די איבעריקע שיכטן פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, איז דאָרט אַ יודע-ספר געווען פון די גרעסטע זעלמנהייטן, שוין ניט ריידנדיק פון דעם פשוטן פּאָלק, נאָר אַפילו ביי דעם ריטערטום. עס איז דערפאַר לייכט באַגרייפלעך, וואָס די מיטלעלערלעכע ריטער-פּאָעזיע, וועלכע איז געווען ענג פאַרבונדן מיטן אַרלשטאַנד און דעם פּאָדאָלן לעבנסשטייגער, איז אין איר עצם געווען אַ ריין מינדלעכע. דער ריטער האָט על-פי רוב ניט געקאָנט שרייבן און אויך ניט לייענען; זיין מאַכט האָט זיך געשטיצט אויף דער שווערד און דעם שפּיז, ניט אויף דער פּעדער. ניט לייגענען פלעגט דער ריטער און זיין הויזגעזינד לידער און פּאָעמען, נאָר צו הערן, ווי דער זשאַנגלער און שפּילמאַן דעקלאַמירט זיי, על-פי רוב נאָך מיט דער באַגלייטונג פון מוזיק. זייער באַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט דער באַרימטער דיכ-טער פון 12טן יאָרהונדערט וואָלפּראַם פּאָן עשענבאָך. ער שטאַלצירט שטאַרק מיט זיין ריטערשטאַנד און מיט זיין פּלויזיין; מיט גדלות דער-קלערט ער: „Zum Schildesamt bin ich geboren“, אָבער אין ביכער לייענען און אין דער קונסט פון שרייבן איז ער, ווי מיר האָבן שוין פריער געזען²³, געווען ניט שטאַרק באַהאוונט.

22 דאָרטן, 10.

23 דאָרטן, 10.

אויף אזא אופן איז גאנץ פארשטענדלעך, אז נעפינענדיק זיך אין אזא קולטורעל-אָפּגעשטאַנענער סביבה, האָט דאָס דייטש-פּראַנצויזישע יידנטום געהאַט אַ גאַנץ קנאַפּע ידיעה אין וויסנשאַפּטלעכע און פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען. לעבנדיק גייסטיק אָפּגעזונדערט, האָבן זיי אַלע זייערע גייס-טיקע קרעפטן אָפּגעגעבן ספּעציעל רעליגיעזע פּראַגן, וואָס זיינען ענג פּאַר-בונדן מיט דער יידישער אמונה און אירע דינים און געזעצן. זייערע ווערק האָבן די יידישע לומדים פון דייטשלאַנד און פּראַנקרייך געשריבן גאַטירלעך ניט אויף דער אומקולטורעלער אומגאַנגס-שפּראַך, נאָר אויף דער „הייליקער“ שפּראַך, ריכטיקער אויף אַ געמיש פון ביידע אַלטע שפּראַכן — העברעיִש און אַראַמיש. אין דייטש-פּראַנצויזישן קיבוץ זיינען אָבער ביכער געווען נאָך אַ גרעסערער יקרות, ווי אין דער הויך-קולטורעלער אַראַבישער שפּאַניע. עס איז פּדאי אָנצוווייזן, אז רבנו גרשומס אַ בן-דור, דער גרויסער למדן ר' אלעזר הגדול, האָט קיינמאַל די מסיכתא „עבודה זרה“ ניט געלערנט „משום שלא היתה מצויה בידו“ — ווייל ער האָט זי קיינמאַל אין די אויגן ניט געזען.²⁴ דער פּאַר-רימטער מפרש רש"י ווייזט אָן אין זיינע שו"ת, אז אין פּילע קהילות זיינען מיט סידורים און מחזורים געווען פּאַרזאָרגט בלויז די חזנים, דער עולם אָבער האָט צוגעהערט די תּפילות אויסווייניק.²⁵ און בעת מען האָט זיך געווענדט צום פּאַרימטן רבנות-מיט אַ שאלה-ותשובה, האָט יענער זיך ניט געשעמט און געענטפּערט בזה הלשון: „אם תּשלה קלה אשיב תשובה“ — שיק מיר פּאַרמעט — וועל איך האָבן אויף וואָס דיר שרייבן מיין תשובה. דערפּאַר טאַקע שטריוכט אַזוי אָפט אונטער דער „ספר חסידים“, וואָס פּאַר אַ גרויסע מצווה ס'איז צו ליינען דעם אַנדערן אַ ספּר.²⁶

וועגן דעם יקרות פון פּאַרמעט, דעם רוי-שטאַף פּאַר כתב-ידן אין יענע צייטן, זאָגט גאַנץ קלאָר עדות דער ספּעציעלער שטעמפל, וועלכען עס טראָגן אויף זיך פּיל אַלטע העברעיִשע פּאַרמעטענע מאַנסקריפטן אויס דעם מיטלעלעטער: פּיל בלעטער זיינען אונטן איינגעשניטן טיף „ביז אין פלייש אַרײַן“, ד"ה פעסט ביז צום מעקסט. אין מיטלעלעטער פלעגן אַלערליי קוויטונגען און התחייבותן, שוין ניט ריידנדיק וועגן מצוות, קמיעות וכדומה, געשריבן ווערן אויף פּאַרמעט. דער דאָזיקער מאַטעריאַל איז אָבער געווען גאַנץ טייער, פלעגט מען אָפט אויסנוצן בשעת הדחק די

²⁴ „תּשליבות חכמי צרפת וליתיר“, פ"ר.

²⁵ זע אויך מהור וויסר, 323.

²⁶ ספר חסידים, סי' 869—871, 873—875, 911, 927 א"ה.

פרייע ניט פארשריבענע ראנדן פון די פארמעטענע בלעטער אין די דער-מאָלטיקע האַנטשריפטלעכע ביכער, וואָס פלעגן איבערניין בירושה פון דור צו דור. האָט מען באַדארפט אַ לענגערן פּאַס פאַרמעט, פלעגט מען אויסשניידן דעם ריינעם ניט באַשריבענעם ראַנד אין דער גאַנצער ברייט אָדער לענג פונם מאַנסקריפט; האָט מען באַדארפט אַ קלענערן פּאַס, פלעגט מען אָפּשניידן פונם בלאַט בלויז אַ טייל פון דעם ליידיקן, ניט באַשריבענעם ראַנד.

דער העברעיִש-אַראַמישער דיאַלעקט, די קולטור-שפּראַך פון דעם דייטש-פּראַנצויזישן יידנטום, איז אָבער נעווען פאַרשטענדלעך בלויז פאַר לומדים; דאָס פשוטע פּאָלק, שוין ניט ריינדיק פון דער יידישער פרוי, האָט נעהאט גאַנץ קנאַפע ידיעות אין דער דאָזיקער שפּראַך: פאַר זיי האָט די אומגאַנגס-שפּראַך געמוזט אויך דערפילן די פונקציעס פון אַ קולטור-שפּראַך.

ס'מוז אָבער קודם-בֿל קלאַר אַוועקגעשטעלט ווערן, ווי האָט עס אויס-געווען די דאָזיקע אומגאַנגס-שפּראַך, אויף וועלכער עס האָבן גערעדט אין דעם מיטלעלטער די יידן אין דער קריסטלעכער אייראָפּע. פאַר אונזער טעמע איז נאָטירלעך וויכטיק זיך אָפּצושטעלן בלויז אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך פון די דייטשע יידן, די באַשעפּער פון „לשון אַשכּנז" און אַלטיידישער ליטעראַטור. מיר האָבן שוין אין אָנפאַנג פונם צווייטן פאַנד אָנגעוויזן, אַז דער רוב מנין ורוב בנין פון דעם דייטשן יידנטום זיינען אין 10טן—13טן י"ה נעווען די קהילות פון דער ריינישער געגנט — די נאָענטסטע שכנה פון די פּראַנצויזישע פּראָווינצן. די יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין דער רייז-געגנט, האָבן אַיינגעוואַנדערט פון די רוימישע מדינות, און זייער וועג איז נעווען איבער פּראַנקרייך. עס איז אויך זייער וואַרשיינלעך, אַז זיי האָבן מיט זיך פון דאָרט מיטגעבראַכט די אַרטיקע אומגאַנגס-שפּראַך — דעם אַמאָנישן דיאַלעקט; און אַפילו באַריימטער שפּעטער, אינם 12טן יאָרהונדערט, בעת די דייטשע יידן האָבן שוין איבערגענומען די דייטשע דיאַלעקטן, האָבן זיי אין דער זעלבער צייט געלויפּט גערעדט אויך פּראַנצויזיש, אַדאָנט זייער ענגער פאַרבינדונג מיט די פּראַנצויזישע ברידער און דעם פלייסיקן מסחר, וואָס זיי האָבן געפירט מיט פּראַנקרייך. ווייל די עלטסטע יידישע ישובים האָבן זיך געבילדעט דער עיקר אין דרום-דייטשלאַנד, וווּ עס האָט געוועלטיקט דער אַויבער-דייטשער דיאַלעקט, איז דערפאַר קלאַר, אַז אַט דעם דאָזיקן דיאַלעקט האָבן איבער-גענומען די פון די רוימישע מדינות אַיינגעוואַנדערטע יידן. פאַר אונזער טעמע קאָן אונז אַייגנטלעך אינטערעסירן בלויז דער מיטל-הויכדייטשער

(פארקירצט מה"ד) דיאלעקט²⁷, ווייל דאָס זעלבשטענדיקע קולטורעלע שאַפן אַפילו אויף דער רבנישער שפראַך האָט ביי די דייטשע יידן זיך אָנגעהויבן ערשט אויף דער שוועל פונם 11טן יאָרהונדערט.

פרעגט זיך אָבער: צי האָט זיך דער דיאלעקט, אויף וועלכן עס האָבן גערעדט די יידן פון וואָרמס און רעגענסבורג אין יהודה הסידם און אלעזר דעם בעל „הרוקהס" צייטן, אונטערשיידט פון דעם מיטל־הויכדייטש, אויף וועלכן עס האָבן גערעדט זייערע קריסטלעכע שכנים? צי זיינען שוין דעמאלט געווען מערקלעכע סימנים פון אַן אייגענעם „ידיש־דייטשן" דיאלעקט? ווי באַקאַנט, האָבן די פאַרינדער פון דער „ידישער וויסנשאַפט", די יידיש־דייטשע געלערנטע פונם 19טן י"ה, אויס פאַטראָטישע פניות געפלייסט זיך צו דערווייזן, אַז יידן האָבן זינט זיי זיינען געקומען קיין דייטשלאַנד שטענדיק גערעדט אויף דער זעלבער שפראַך ווי די קריסטלעכע איינוווינער פונם לאַנד; ערשט צום סוף פונם מיטלעלער, ריכטיקער ערשט אינם 16טן י"ה, האָבן די אין גרויסער צאָל איינגעוואַנדערטע „פּאָליאַקן", ד"ה פּוילישע יידן, פאַרדאַרבן די אומגאַנגס-שפראַך פון די דייטשע יידן און זי פאַרוואַנדלט אין א „נמאסן זשאַרגאָן", וועגן וועלכן די יידיש־דייטשע פאַרשער ריידן דערפאַר מיט דער גרעסטער שנאה און ביטול.

דער היסטאָריקער גרעץ דערקלערט דעם יידישן „זשאַרגאָן" פאַר א „האַלב טירישע שפראַך"; דער אַלטער שטיינשניידער, וואָס האָט אַזוי פיל אויפגעטאַן אויפן געביט פון אַלטיידישער ביבליאָגראַפיע, איז זיך אָפּגעהאַרציק כודה, אַז „זשאַרגאָן איסט פיר מיך עטוואַס ווידערליכעס"²⁸, און דער הריף אַברהם גיינער פסקנט, אַז די יידיש־דייטשע ליטעראַטור „איסט איין מוסטער פאַן אַפגעשמאַקטהייט"²⁹. צונץ געפינט, אַז די ערשטע מערקלעכע סימנים פון אַ יידיש־דייטשן דיאלעקט האָבן זיך ערשט באַוויזן ניט פריער פונם 16טן י"ה³⁰; שטיינשניידער רעכנט, אַז

27 חי באַקאַנט, ווערט די אַנטוויקלונגס-געשיכטע פון דער דייטשער שפראַך איינגעטיילט אין פּאָלגנדיקע דריי תקופות: (1) אַלט-הויכדייטש פון אַן ערך 750 ביז 1100 לויט דער קריסטלעכער צייט-רעכענונג, (2) מיטל-הויכדייטש, פון אַן ערך 1100 ביז 1500. (3) ניי־הויכדייטש — פון 1500 ביז היינטיקער צייט.

28 פורים אונד פאַרזייע, 89.

29 געזאָגט. שרייבן, II, 221. ווייסער אין גיינער מיטף: „Wie schon in den Volksbüchern von den Sagen, Anekdoten u. s. w. ab, so ist die religiöse Literatur nicht bloss inhaltlich, sondern auch sprachlich das erbärmlichste Kauderwälsch; ein deutscher Jossipon, ein Zeenah Urenah, ein Tam we'jaschar und dergleichen wahrhaft den Geschmack vergiftend"...

30 נאָפּטשנידנסליכע פאַררעגנע, 22 מע אויסלאַנג, 253.

נאך שפעטער, ערשט אין 17טן י"ה, ווען נאך גזירות ת"ח האָבן די יידישדייטשע ישובים פארפליצט די אויס אוקראינע און פוילן אַנט-לאָפענע. פון די יידישדייטשע פאַרשער האָט בלויז איין יאָסט געפונען, אַז דער יידיש-דייטשער דיאַלעקט מאַכט זיך שוין באַמערקבאַר אין סוף פונם 13טן י"ה, ווען די אויס דער פראַוואַנס פארטרעבנע יידן האָבן זיך מאַסנווייז באַזעצט אין דרום-דייטשלאַנד, און „די פראַנצויזישע פאַרבונג פילט זיך נאָך עדהיום אין דעם יידיש-דייטשן דיאַלעקט“⁸¹.

עס איז אויסער ספק, אַז נענטער צום אמת איז טאַקע יאָסט, ניט קונדיק דערויף, וואָס ער ניט אַ צו איינזייטיק בילד, ווייל ער שטעלט זיך אָפּ בלויז אויף איין-איינציקן מאָמענט: די פראַנצויזישע השפּעה. „קיין שום פאַלק, — באַמערקט שאַרפּזיניק דער באַגרינדער פון דער מאַדערנער שפראַך-וויסנשאַפט, ווילהעלם הומבאָלד, — קען ניט אַנדערש באַלעבן און באַפרוכפערן מיט זיין גייסט אַ פרעמדע שפראַך, סידן ער אַרבעט זי איבער און שאַפט פון איר אַ נייע“⁸². דאָס באַשטעמיקט זיך אויך אויף דער אַנטוויקלונג פון „לשון אַשכּנז“, פון דעם יידיש-דייטש, וואָס דער יידישער קיבוץ אין דייטשלאַנד האָט געשאַפן. לידער איז די אויספאַרשונג פון די ערשטע שטאַפּלען פון דער דאָזיקער אַנטוויקלונג פאַרבונדן, ווי מיר וועלן באַלד זען, מיט געוואַלטיקע שוועריקייטן; דאָס איז אָבער דאָך ניט קיין גענוגדיקער גרונט צו לאָזן אינגאַנצן די פראַגע אומבאַריט.

צונג בעת ער שטעלט זיך אָפּ אין זיינע „גאַטעסדינסטלעכע פאַר-טרעגע“⁸³ (ז' 438—441) אויף די פּונקציעס פון די העברעישע עלער-מענטן אין יידיש, ווייזט ער אָן, אַז די העברעישע ווערטער ווערן אויס-גענוצט: (1) פאַר גענעשטאַנדן, וואָס זיינען שייך צו יידישקייט (טלית, חופּה, מצווה, עבירה אד"ג) און צום יידישן שטייגער לעבן, (ישובה, קהל, דין, בעלה-בית, בורר אד"ג); (2) פאַר היטנות, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט לערנען אין די ישיבות און פּתרי-מדרשים (דווקא, בתי-חריף, אַדרבא, פּשיטא, אד"ג); (3) פאַר פאַרשיידענע אויסדרוקן פון

⁸¹ זע אַלגעמיינע ענציקלאָפּ. ערש אונד גרובער, 2טע סעק. 2, 27, 323; זיכט. פאַר אונד דייטליך איסט די פראַנצויזישע פערבונג דער יידיש-דייטשן קאַנסטרוקציען. אַ ענלעכע מינונג האָט שוין אַרויסגענוצט אין 16טן י"ה דער אַלטער אליהו לעוויש, זעלבער זייט אָן אין זיין „תּשבּי“ ביים וואָרט „קרבּן“, אַז מיר, דייטשע יידן, קומען פּונם שטאַם פון די פראַנצויזישע; וואָרים בעת מען האָט אונט פאַרטייטן פון פּראַטיק-ריי... זיינען מיר צעשפּרייט געחאָרן איבער דייטשלאַנד און אין אונדזער טויל זיינען איבערגעבליבן אַ סך הערטער פון זייער שפראַך.

⁸² 2טע אויפלאָגע, 453—455.

טעגלעכן לעבן (אכילה, גדולה, דאגה, מול, תכלית א"א); (4) פאר גענג-
 שטאנדן, וואָס מען האָט בפיוון נייט געוואָלט אָנרופן מיט דייטשע
 זוּערטער (ביבל, גזירה, משומד א"א). די דאָזיקע דעפיניציע איז אָבער
 היסטאָריש ניט קיין גאַנץ ריכטיקע, ווייל אין איר פעלט נאָך איין זייער
 וויכטיקע גרופע פון גענגשטאָנדן. מיר האָבן שוין אין דעם פריערדיקן
 באַנד אָנגעוויזן אויף דער באַדייטנדיקער עקאָנאָמישער ראָלע, וואָס די
 יידישע גרויסהענדלער, די „זוענוויסנדיקע“ ראַדאָנימן האָבן געשפּילט
 אַדאָנק זייער האַנדל מיטן ווייטן מזרח דורך די דייטשע און סלאַווישע
 לענדער. אויף דער שוועל פונם 2טן יאָרטויזנט לויט דער קריסטלעכער
 דעכענונג, האָבן דעם וויכטיקסטן אויסגאַנגס־פּונקט פון דעם ראַדאָנימן-
 האַנדל געפּילדעט די ריינ־שטעט מייניז און רעגענסבורג. אָט די וועג-
 וויסנדיקע יידישע גרויסהענדלער האָבן אויף זייערע לאַנגע און שווערע
 דיזעס אומעטום זיך געפּילט היימיש, ווייל זיי האָבן אין יעדער לאַנד
 און מדינה באַגעגנט שטאַט און גלויבנס-ברידער, וווּ זיי האָבן געפונען
 זיכערן שוץ און רו. דאָ מוז אָבער אָנגעוויזן ווערן אויף איין כאַראַקטער-
 ריכטישן שטריך, אויף וועלכן עס האָט זיך שוין אָפּגעשטעלט אַ שריפט-
 שטעלער פונם 12טן י"ה, יהודה הלויס תלמיד, דער שוין אונז באַקאַנטער
 שפּאַנישער גראַמאַטיקער שלמה פּרהון³³, שרייבט צום סוף פון זיין „מערכת
 הערוך“: „איך בעט זייער, אויב מיינע לעזער וועלן ביי מיר געפּינען ניט
 פּאַסיקע און אומגעלונגענע אויסדרוקן, זאָלן זיי מיך דן זיין לכה זכות.
 בי אונז אין לאַנד (אין שפּאַניע) איז מען דאָך ניט אזוי געאיבט אין דער
 העברעישער שפּראַך, ווייל אין אַלע מאַסולמענישע לענדער געוועלטיקט
 דאָך איין און די זעלבע שפּראַך. און ווהיין אונזערע שפּאַנישע יידן
 קומען, פּאַרשטייט מען זייער לשון און זיי קאָנען זיך לייכט צונויפּריידן
 מיט זייערע אַרטיקע ברידער. אַנדערש איז אָבער אין די קריסטלעכע
 לענדער: אין יעדער מדינה רעדט מען אַן אַנדער לשון, און ווען אַ ייד
 קומט פון איין מדינה אין אַ צווייטער, פּאַרשטייט מען שוין ניט זיין
 שפּראַך, און ער קען זיך מיט זיינע אַרטיקע ברידער אַנדערש ניט צונויפּ-
 ריידן ווי מיט דער הילף פון לשון־קודש, און אַדאָנק דעם זיינען זיי גע-
 וויינט צו דענקען און צו ריידן העברעיש“³⁴. דער וועג, איבער וועלכן די
 יידישע גרויסהענדלער פון דער רייז־געגנט האָבן געפירט זייער האַנדל

83 מער באַנד, י' 18—19.

34 „...בפני שכל התקנות של ארץ ישכנאל לשון אחד יש להן וכל האכסנאין
 האצין איהם יכירו את לשונם, לפיכך לא הוצרכו להשתמש בלשון הקודש לחיות
 רגילין בן אבל כל ארץ אדם בשונים ללשונותיהם זו מוז וכשיבואו אכסנאין אליהם
 לא יכירו דבריהם, הוצרכו להבר להם בלשון הקדש, לפיכך הם רגילין בו“

מיט די רייכע מוסולמענישע לענדער פון פּאָדער־אַזיע, איז געלעגן איבער מדינות און מלוכות, וווּ די יידן האָבן גערעדט אויף די פאַרשיידנסטע לשונות, און די איינציקע אוניווערסאלע שפּראַך, וואָס מיט איר הילף האָבן די פון דער פרעמד געקומענע סוחרים זיך מער־ווייניקער געקענט פאַר-שמענדיקן מיט זייערע פאַרשיידנשפּראַכיק־דיינדיקע ברידער — איז גע-ווען די העברעיִשע שפּראַך. די העברעיִשע האַנדלס־אויסדרוקן און סחורות־באַצייכענונגען האָבן בליִספּק געשפּילט די וויכטיקסטע, ווען ניט די הויפט־ראַלע ביי דעם אָפטן מגע־משא, וואָס די יידן פון פאַרשיידענע מדינות האָבן געפירט מיט אַנאַנדער. ס'איז דערפאַר העכסט וואָרשיינלעך, אַז די אלע העברעיִשע האַנדלס־טערמינען און באַצייכענונגען האָבן זיך אַיינגעבירגערט אין דער אומאַנגס־שפּראַך פון די דייטשע יידן נאָך פריער פון די באַצייכענונגען פון געגנשטאַנדן, וואָס האָבן אַ שייכות צו ייִדיש-קייט און דברים שבקדושה.

אויסער העברעיִשע עלעמענטן זיינען אין דער אומאַנגס־שפּראַך פון די דרום־דייטשע יידן, וואָס האָבן אויף דער שוועל פונם 2טן יאָר־טויזנט זיך נאָך געפונען אין אַזאַ נאָענטער קרובעשאַפט מיט די פּראַנצויזישע יידן — געווען גאַנץ רייך פאַרטראַגן אויך ראַמאַנישע עלעמענטן. פיל פון די דאָזיקע עלעמענטן האָט נאָך אַפילו אויפגעהיט אונזער היינטיק ייִדיש. ס'איז גענוג אַנצוווייזן אויף אַזוינע ווערטער, ווי אַלקער³⁹, אַלמער⁴⁰, אימפעט⁴¹, פאַראומערט⁴², פאַרוואַגלט⁴³, פלעט⁴⁴, גוידער⁴⁵, בענטשן⁴⁶, דאווען⁴⁷, ניטל⁴⁸, סאַרווער⁴⁹, און פיל אַנדערע⁵⁰.

ווייל אָבער די ייִדישע סביבה איז געווען אַ גאַנץ אייגנאַרטיקע, און עס זיינען דאָרט גילטיק געווען אַזוינע באַגריפן, וואָס זיינען ביי דער קריסטלעכער באַפעלקערונג ניט באַקאַנט געווען, האָבן אין דער ייִדישער אומאַנגס־שפּראַך געמוזט געשאַפן ווערן אַזוינע וואָרט־בילדונגען, וואָס די קריסטלעכע סביבה האָט פון זיי ניט געוויסט. אַזוי, אַ שטייגער, האָבן די פּלומדיק, בשעת דעם לערנען מיט די קינדער אין די חדרים, געמוזט ביים ווערטלעכן „פאַרטייטשן“ די סדרה, באַשאַפן אַזוינע אויסדרוקן, וואָס זיינען גאָר אין דער דייטשער אומאַנגס־שפּראַך ניט געווען בנמצא. אַ טייל פון די דאָזיקע ניי־בילדונגען זיינען אויפגעהיט געוואָרן אין די

35 .alcove 36 .armoire 37 .impété 38 .humeur 39 .vagué

40 .billet 41 .goitre 42 .benéz 43 .divin'isser 44 פון לאַטייניש „natalis“

45 .serviteur

46 די השפעה פון פּראַנצויזיש פילט זיך אויך אין דעם אויסלינג פון פיל ייִדישער מוש דעם שאַפן „אלף“ אין די אַלטע סאַנסקריפּטן און דרוק־אויסגאַבן.

אלטע יידישע תורה-איבערזעצונגען, ווי למשל: תרע — איבעלן, וארשתיך — איך זאל דיך אנטשפויזן (פונם ראַמאַנישן spasare) מוהר מהר — מאָרנדי גאַב זאל ער מאָרגנגעבן, מלוך — סיניגן, ילוד — סינדלען, שבר — בראך, אָנשיקעניש, הלוך אלך — גיין גיי איך, סרוא אקרא — רופן רוף איך, קנשה — בערייטערין, תפלצת — שטורדישקייט אאז"וו. ניט אָבער בלויז מיט אַ געוויסן סכום פרעמדע (העברענישע און ראַמאַנישע) זוערטער האָט זיך שוין אינם מיטלעלטער דער יידישער „לשון אַשכנז" אונטערשיידט פון דעם מיטל-הויכדייטש. מען דאַרף געדענקען, אַז אין דער שפראַך שפּיגלט זיך אַפּ ניט בלויז דער לעבנס-שטייגער, נאָר אויך די איינגארטיקייט פונם גייסטיקן מהות און פּסיכיק פון דעם באַטרעפּנדיקן פּאַלק. עס איז אויסער ספק, אַז די אומגאַנגס-שפראַך פון די דייטשע יידן אינם מיטלעלטער האָט זיך אונטערשיידט פון דעם דייטשן דיאַלעקט, אויף וועלכן עס האָט גערעדט די קריסטלעכע סביבה, ניט בלויז דורך אַ ספּע-ציעלער אויסשפראַך און ניואַנסירן פון געוויסע וואָקאַלן, נאָר אויך מיט איהר איינגארטיקן סינטאַקסיס, מיט דער קאָנסטרוקציע און אויפבוונג פון גאַנצע זאַצן און אויסדרוקן. באַווויזן אָבער דאָס מיט לעבעדיקע ביי-שפּילן איז אונז אוממעגלעך, נעמענדיק אין אַכט, אַז די פּשוטע אומגאַנגס-שפראַך, וואָס איז געווען אין מויל פון פּאַלק, האָט זיך באַדייטנדיק אונטערשיידט פון דער ליטעראַרישער און אָפיציעלער שפראַך, אין וועלכער עס זיינען געשריבן די עלטסטע צו אונז דערגאַנגענע יידישע געשריפטן.⁴⁷

צונאָם מלייסט זיך צו דערווייזן אין זייין אויבן-ציטיירט ווערק, אַז די אַלע אַלטע (ביז צום סוף פון מיטלעלטער) יידישע דאָקומענטן, וואָס זיינען צו אונז דערגאַנגען, זאָגן אַמבעסטן ערות, אַז די יידן אין דייטש-לאַנד „קיין אַנדערע שפראַכע אַלס די אירער קריסטליכען לאַנדסלייטע גערעדט" און „שאַנדען אין דער שפראַכע דען דייטשען קריסטען גלייך" (די גאַטעסד. פּאַרטענע, 452). אמת, די אויפגעהיטע אַלטע יידישע אָפיציעלע דאָקומענטן אונטערשיידן זיך טאַקע שפראַכלעך זייער זויניק פון די דייטשע דאָקומענטן אויס יענער צייט, און דאָך איז צונאָם ראיה נאָנט ווייניק איבערציינגנדיק. איינע פון די עלטסטע יידישע דאָטירטע גע-שריפטן, וואָס זיינען צו אונז דערגאַנגען בשלמות, איז די פייערלעכע דערפלערונג (Urfehde) פונם באַוואוסטן רב ר' מאיר בן ברוך הלוי,⁴⁸

47 זע גרינבוים, יוד. כרעסאָטאָטיע, 143; א. שולמאַן, השלח, v, 42-3.

48 אַנב אורחא האָבן מיר שוין וועגן דעם גערעדט אין אונזער אַרבעט, דער קאַכף סאַר יידיש (מיל. שר"ו, II, 82).

49 זע אונזער הערק, באַנד III, ז' 190-191.

מיט וועלכער ער איז ארויסגעטראָטן אין 1392, נאָך דעם, ווי מען האָט אים באַפֿרייט פון דער תּפֿיסה. דער דאָזיקער אָפיציעלער דאָקומענט, וואָס איז אונטערגעשריבן מיט ניין רבנישע חתימות, קאָן אונז אָבער ניט געבן קיין שום באַגריף וועגן דער אומגאַנגס־שפּראַך ביי יידן אין מיטלעלטער, ווייל ער איז געשריבן אין דעם טיפּישן קאַנצעלאַריע־סטיל פון יענער צייט. דאָס איז פּאַקטיש אַ דייטשער אָפיציעלער דאָקומענט געשריבן מיט יידישע אותיות⁵⁰. אין דעם זעלבן סטיל איז אויך געשריבן אַ צווייטע צו אונז דערגאַנגענע אָפיציעלע פייערלעכע דערקלערונג פון אַ פּוילישן יידן יקותיאַל, געשריבן אין ברעסלע אין 1435⁵¹. ווי ווייט דער סטיל פון די דאָזיקע דערקלערונגען איז געווען פון דעם געוויינלעכן בריוו־נוסח, וואָס איז געווען אָנגענומען ביי די יידן אין יענע צייטן, זאָגט עדות אַן אויפֿ־געהיטער בריוו, וואָס אַ פּראַנקפורטער ייד האָט געשריבן זיינעם אַ קרוב אין 1454. נפתלי בן משה האָט דער ייד געהייסן. און ער שרייבט זיין שוואַגער פּהאי לישאַ: „ר'ד (ראשית דבר) ליבר יעקב וויש דאס איך ערשט היום אויף די ליכה בין בון שפייער קומן אונ' האב געהוירט (גע־הערט) דו בישט ניט אויף דר בריילפּט (חתונה) צי וואורמו גיוועזן, זיין מיר דרשרוקן (דערשראָקן) אוב דו ח'ו (חס ושלום) ניט וואָל אויף בישט. ע'ו (על זאת) האבן מיר ניט קוינן אונטר לושן אונ' שיקן דיר דיון שליח מיוחד דו וועלשט אונז כ'ד (כל דבר) באריכות מודיע זיין... עוד ליבר ורוינד (פריינד) שרייבט מיר על ידי מוקדם וויא לאנג איר נאך הבט בדעה צו האניו (Hanau) צו בלייבן אודר אין וועלכס אופן איר אַלדא זייט“.

ניט בלויז דער באַדייטנדיקער סכּום העברעיִשע ווערטער, נאָר דער טאַנצער נוסח און זאַצבוי זאָגט עדות, אַז מיר האָבן פאַר זיך ניט קיין

50 דעם דאָזיקן דאָקומענט האָט ציערשט פּאַרעפּנסלעכט א. פּריימאַן אין „צייטשר. פ. העבר. ביבל.“, 1907, III—107. מיר ברענגען דאָ די ערשטע שורות: „איך פּאיר פון ערפורט יוד עיקינן מיך מיט דיום בריף בור מיך אליין הירן אונד אַירבן אלוז אז מיך די אַירוסן בורויהסיגן (Vürsichtigen) אונד וויין לוישא די בורגערשייטער אונד רום (ra) צו וונקבורט אן גְרַסִיגס (angefertigt) אונד גאַנגן (gefangen) האסן פון בריך הענן“...

51 דער דאָזיקער פון די טיין שפּאַרק צעשעדיקטער דאָקומענט איז צום ערשטן פּאַרעפּנסלעכט אין בראַנס „געשיכטע ד. יודען אין שלעזיע“, 1896, אַנהאַנג, IV, 683. און איבערגעדרוקט אין שייפּערס „קולטור־געשיכטע“, 272. מיר ברענגען די ערשטע שורות פון דערדאָזיקער דערקלערונג: „איך יקותיאַל יודא אַיסונג־בינוש יודן־יונא (הערן) אודר לעון, דו איך גלובס האבא אונ' גלובא אין קראַפּט דישאַ. אונ' אונ' אונ' פּסחנגן (פּן צוזאַנג) ביי טיינעם יודישן רעכס אונ' אַידא“ (שבוּעה).

„לשון אשכנז“, נאָר אמת יידיש-דייטש. נאָך אַ קלערערן באַגריף וועגן דער מינדלעכער שפראַך פון די דייטשע יידן אינם מיטלעלטער וואָלט אונז געקענט געבן די גביות עדות אין די רבנישע שו"ת. ליידער באַגעגענען מיר אַזוינע גביות עדות (און דאָס אויך מייסטנס קורצע זיצן) ערשט אין די שו"ת פונם סוף מיטלעלטער, ווי צום ביישפּיל ביי ישראל איסערלין און יעקב ווייל⁵².

מיר האָבן בכּן געזען, אַז דאָס יידיש-דייטש איז באַדייטנד עלטער ווי די יידיש-דייטשע פּאַרשער האָבן געוואָלט דערווייזן, און שוין אין די דורות, ווען דער „ספר חסידים“ איז געשאַפן געוואָרן, האָט זיך דער „לשון אשכנז“, וואָס די יידן האָבן גערעדט, אין אַ געוויסער מאָס אונטער-שיידט פון דעם מיטל-הויכדייטש, וואָס זייערע קריסטלעכע שכנים האָבן באַנוצט⁵³. שטעלט זיך איצט די פּראַגע: אויף ווי ווייט דאָס פּאַלק האָט געשאַפן אויף דער דאָזיקער שפּראַך? געוויס האָט די פּאַלקס-מאַסע גע-שאַפן אויף איר אומגאַנגס-שפּראַך לעגענדעס, מעשיות, לידער, מיט וועלכע די מוטער פלעגט איר קינד פאַרוויגן, און יונגוואַרג די טעניץ פאַר-נלייטן, אָדער די ליבע-ווייען און פריידן אין זיי אויסניסן. אָבער דאָס אַלץ איז געווען בעל-פה, וואָרעם מיר האָבן דאָך שוין געזען, אַז ביי דעם גרויסן יקרות פון געשריבענע ביכער אינם מיטלעלטער האָט דאָס פשוטע פּאַלק קיין ביכער ניט פאַרמאָגט. אַ באַגריף וועגן דעם רייכן יידישן פּאַלקלאָר פון יענער צייט קאָן אונז געבן דער גוט באַקאַנטער „ספר חסידים“⁵⁴. עס זיינען אָבער אויך געווען געוויסע פּאַלקלאָריסטישע עלעמענטן, וואָס זיינען אויפגעהיט געוואָרן ניט בלויז בעל-פה, נאָר אויך געמוזט פאַרשריבן ווערן לזכרון אויף פאַרמעט אָדער אויף פאַפּיר. דאָס זיינען געוויסע שפּרוכן, השבעות, פּאַלקס-סגולות. מען האָט געהאַלטן פאַר זייער וויכטיק אויפהיטן דעם גענויעם ווערטלעכן טעקסט, האָט מען זיך ניט פאַרלאָזן אויפן זכרון, און מען פלעגט דאָס פאַרשרייבן מלה במלה. אַ דאַנק דעם זיינען טאַקע אויפגעהיט געוואָרן נאָנץ אַלטע יידיש-דייטשע אָפּשפּרעכונגען און השבעות⁵⁵ און געגראַמטע סגולות און רפואות

52 זע ה. לונסקי: „איסערלינס יידיש“ (יידישע פּילאָלאָגיע, 288—295) און יידיש ביי ר' יעקב וויילן“ (לאַנדוו-בוך, 286—88).

53 ד"ר שיפער פרווה דאָס באַווייזן, זיך שמיצנדיק אויף אָנאַבאָטישע קאָעלן (יי. פּילאָלאָגיע, 101—112, 272—287).

54 זע אונזער חזקת, באַנד II, 47—76.

55 פאַרעפנטלעכט דורך נירעמאַן (מאָנאַטשריפט, 185) און פערלעט (ברעץ, פּנס-שריפט). זע ביליאַנע נומ' 1.

אויפן פראנצויזישן דיאלעקט מיט יודישע אותיות פארשריבן אינם 18טן י"ה⁵⁶. צוויי שטארק צעשעדיקטע פארמעט-בלעטער מיט מעדיצינישע פארשריפטן אויף יידיש-דייטש בנוגע אָדער-לאָזן, דאָטירט 1364, געפינען זיך אין קעלנער ביבליאָטעק⁵⁷. די דיאלעקטן, אויף וועלכע עס האָבן גערעדט די דייטשע און פראנצויזישע יידן אין 12טן—13טן י"ה, זיינען אָבער ניט געווען בלויז די אומאָנגס-שפראַך אין יידישן הויז און אין מאַרק, נאָר אויך די אונטערריכט-שפראַך אין די חדרים און, אין אַ געוויסער מאָס, די געבעט-שפראַך אין די בת-מדרשים. אויף דער אומאָנגס-שפראַך פלעגט מען פאַרלייענען געוויסע שמעלן אויס דער ביבל, מגילת אסתר, די פסחדיקע הגדה⁵⁸, און אויך פאַרשיידענע תפילות פלעגט מען איבערזעצן „בלע"ז טה ונשים". די איטאַליענישע יידן האָבן שוין אין 13טן י"ה זיך באַנוצט מיט אַן איטאַליענישער איבערזעצונג פון מגילת אסתר און פון אייניקע אַנדערע ביבלישע ביכער⁵⁹. דאָ מוזן מיר זיך אָפּשטעלן אויף פּאָלנדיקן כאַראַקטעריסטישן שמריך:

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן⁶⁰, ווי אזוי דאָס אויפבליען פון דער ביי די אַראַבער הייליקער שפראַך פון דעם קאָראַן האָט ביי די יידן אין דער אַראַבישער שפּאַניע אַרויסגערופן אַ קאָנאָנעפּיל: עס האָט אין זיי אויפגעוואַכט דער נאַציאָנאַלער ווילן צו פאַרשטאַרקן און צו אַנט-וויקלען אויך די שפראַך פון זייער הייליקטום — דער ביבל. אויס נאַציאָנאַלן זעלבסטבאַוואַוסטזיין, אויס דעם דראַנג צו נאַציאָנאַל-קולטור רעלן קיום, איז ביי די ספרדישע יידן די אַראַבישע שפראַך געוואָרן ניט די שוועסטער פון דער ביבלי-שפראַך, ווי בשעתה די אַראַמישע, נאָר פאַר בלייבן איר שטאַלצע קעגנערין. אויס די דאָזיקע מאַטיוון האָבן צווישן די

56 זע שטיינשניידער, „בערלינער האַנסשריפטן-פּערצייכניס", II, 154—156. זע ביילאָגע נומ' 1.

57 דער אויפגעהיטער פראַנסענס פאַרענדיקט ויך מיט פּאָלנדיקער צושריפט: „קכ"ד לפרס סיבתי זה הכתב מן כל בוחות החקיה וההורדין כאשר כתבו הרופאים". זע „צייטשריפט פ. העבר. ביבל.", 1904, 113—114.

58 זע סחזור וויסרי, חלק 2, 295, הלכות הגדה של פסח: „הא להמא ענייא וכו' ולועז; מה גשתנה תלילה הוה וכו'... ולועז". אויף דעם אינגל קאַנדיע איז געווען אַ לאַנגאַנעדיקער סנהג, אַז יוסף-פּיטור פלעגט מען צו בנחה ליענגען אין אַריגי-נאַל בלויז די ערשטע דריי פסוקים פון ספר „וּגה", דאָס איבעריקע האָט מען פאַרנע-לייענט „בלעו ינני", ד"ה אויפן גריכישן דיאַלעקט, די אומאָנגס-שפראַך פון די אַרסי-קע יידן.

59 זענען איבערזעצונגען פון ביבלישע ביכער ביי איטאַליענישע יידן, זע ביי פּאָנעלשטיין אונד רינער, I, 339, 370, 372. 60 זע אויבן, ז' 10.

ספרדישע תלמידי חכמים זיך געפונען אזוינע פוריסטן, וואָס זיינען געווען איין ועה מיט דעם רמב"ן, וועלכער האָט געפונען, אז „לא התירו לכתוב ספרי הקודש אלא בלשון הקודש, אבל לא בלעני שפה ובלשון אחרת" — עס איז דערלויבט צו שרייבן די הייליקע ספרים נאָר אויף לשון קודש, אָבער ניט אויף וועלכן ס'איז דיאָלעקט און אַנדערע שפראַכן. דער ספרדי שער רב ר' יצחק בר שישת, למשל, איז זיך שטאַרק מתרעם דערויף, וואָס מען לייענט פאַר די פרויען די מגילה ניט אין אָריגינאַל, נאָר אין דער איבערזעצונג. אין די דייטש-פראַנצויזישע, זוי אויך אין די איטאַליענישע מיטלעלטערלעכע יידישע קבוצים האָט נאַטירלעך ניט געקאָנט אויס-וואַקסן אַזאַ קנאהגעפיל צו די אומנאַנגס-שפראַכן פון דער קריסטלעכער סביבה. זיי זיינען דאָך געווען בלויז פשוט-וואַקעדיקע אומנאַנגס-שפראַכן; די שפראַך פון רעליגיע און קולטור איז געווען אַ נאַנץ אַנדערע — די „שפת הגלחות", דאָס אַלטע לאַטיין. עס האָט דעמאָלט אינם יידישן נעמאָ געפעלט דער רעאַלער באַדן פאַר אַ „ריב לשונות"; דערפאַר טאַקע דער-קלערט דער גרויסער ירא-שמים, יונה גירונדי, אין זיין „ספר היראה", אַז ווען איינער האָט ביי זיך ניט קיין תורה מיטן תרגום, זאָל ער לייענען „שנים מקרא ואחד לע"ו". זיינער אַ בן-דור, דער איטאַליענער יהודה בן בנימין, גייט נאָך ווייטער: ער ווייזט אָן „שהלע"ו שלנו הוא במקום תרגום שלהן" — אונזער איצטיקער דיאָלעקט שפילט די זעלבע ראָלע, וואָס אַמאָל דער תרגום. און דער נאַנצער צוועק פון דעם „תרגום" איז דאָך אין יענע צייטן געווען בלויז צו דערקלערן די תורה פאַר נשים און עמיהאָרצים, וואָס פאַרשטייען ניט קיין לשון-קודש". דער בעל „שבלי הלקט" שטרייבט אונטער: „ס'איז אַ מצווה, בעת מען לייענט די תורה, זאָלן דערביי שטיין תורגמנים (דערקלערער, דאָלמעטשער), וואָס איבער-זעצן און דערקלערן אַלץ, וואָס מען לייענט, כדי עס זאָלן אויך פאַרשטיין פרויען און עמיהאָרצים, און דערמיט מקיים זיין דעם פסוק: „ויקראו בספר תורת אלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא" ⁶¹. און דער „ספר

⁶¹ וכל עיקר של תרגום אינו אלא לפרש דברי תורה לנשים ולעמי הארץ שאינם מבינים בלשון הקדש. חייסער לייענען סיר אין דעם „ספר היראה": „ושלים פשויותיו עם הצבור בכל שבוע שנים מקרא ואחד תרגום, ואם אין לו תרגום יקרא שנים מקרא ואחד לע"ו". אין אַן אַלטער יידישער איבערזעצונג וועגן העלכער עס הענט חייסער זיין די רייד, לייענט זיך דערדאָזיקער זאָן: „אל הואך די סדרה ולספור לייען מיט אַנדערן לייסן, צוויי מאל עברי, אונ' תרגום אין מאל, דש שנים דיר אַך מוּאָל. האשמו נים איין תרגום — צו איינס מאל סויש זלמן זיין בריים".

⁶² „שבלי הלקט", סיכ' 78; זע אויך דאָרפֿן, סיכ' 19: „עכשו שאין אנו בכורין בלשון בבל מפורש הוא הלעו של כל לשון כל אחד ואחד פלשונו, והירא את דבר ד' מוצא ירי שניהן לקרות תרגום וכפודש בלע"ו של כל לשון ולשון".

חסידים" לערנט: „ווען עס וועט קומען צו דיר א ייד, וואָס פאַרשטייט ניט קיין לשון־קודש, נאָר ער איז א ירא־שמים און וויל דאָזונען מיט צוונה, אָדער אז עס וועט קומען א יידענע, וואָס פאַרשטייט אַוודאי ניט קיין לשון־קודש — זאָלסטו זיי זאָגן, זיי זאָלן דאָזונען אויף דעם לשון, וואָס זיי פאַרשטייען. וואָרעם די תפילה — דאָס איז דאָך דאָס געבעט פונם האַרצן, און וויבאַלד דאָס האַרץ ווייס ניט, וואָס די לעפצן זאָגן, וואָס קאָן העלפן אזא תפילה; לכן איז בעסער, יעדער מענטש זאָל מתפלל זיין אויף דעם לשון, וואָס ער פאַרשטייט“⁶⁵.

און די דאָזיקע תלמידי חכמים זיינען טאקע געווען נאה דורשים ונאה מקיימים. עס זיינען אויפגעהיט געוואָרן סליחות און פיוטים פונם 13טן י"ה, וווּ צוזאַמען מיטן העברעישן אָריגינאַל נעפינט זיך די פראַנצ־צויזישע איבערזעצונג געשריבן מיט העברעישע אותיות⁶⁶. מיר ברענגען דאָ די ערשטע סטראָפּע פונם באַקאַנטן פיוט „אמוני נבונים“ אין דער דאָזיקער איבערזעצונג:

ליש אַנפּנז דיש אבות שאַגיש אי אפּריש בְּיַן אַנְשָׁנַיִךְ
Les an fanz des abat sages i apris, bian ansezez

אה טוקיר דו שופר צא שיטיין מאַיִש קוקא אן שונט פּנִיך
A tocher do chofar ce sétén mais cheke an 'sont penez

רוֹן דְּרַיִנְצוֹן רְמַנְבְּרָא לְאַמּוֹר דְּאַנְצִינִךְ בִּיר שׁוּא אַיִטְיִנְט אַרוֹנִיך
Roi de rainçon, remanbra l'amor d'ancianz, ver soi eteiant adonez
לוֹש אַנפּנז שי אפּרישא קוקא איטילש דו צִינל פּלוש נא שִׁינְט מאל קְנִיך⁶⁵
Les anfanz si acrésse come ételes de ciel, plus ne seiant mal menez.

באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אַ התונה־ליד, וואָס ס'איז אויפגע־היט אין אַ האַנטשריפטלעכן מחזור וויטרי פון דער צווייטער העלפט 13טן י"ה⁶⁶. מיר האָבן געזען, ווי ביי די יידישע דיכטער אין די אַראַבישע מדינות זיינען געווען זייער אָנגענומען מיט־שפּראַכיקע לידער, וווּ העב־

68 דאָרטן, סימ' 588 און 785.

64 זע: 146—162, 36—51, 1927 jib; 201—211, 1881 Rev. d. et. Juives,

Romania III, 486—443.

65 דער העברעישער אָריגינאַל: „אמוני נבונים, בתקעם בירה איתנים, נוּאלם יזכור למו ברית ראשונים, דגלימו ישים ככוכבי שחק נטנים“.

66 נעפינט זיך אין ניו־יאָרקער מעלאָגישן סעטינגאָר. דער שרייבער האָט גע־חייטן אליעזר בן שבואל (זע: רעוו. ד. עטויר, זשוו 1926, 379—393).

רעישע פערון און אויך נאנצע סטראָפּעס ווערן צונויפגעפלאַכטן מיט אַראַבישע. אַזוינע „מאַסאַראַני“־לידער זיינען אויך געווען ביי די פראַנץ צווישע יידן אינם 13טן י"ה. דער מחזור וויטרי ווייזט אָן, אַז אויף חתונות איז געווען דער מנהג, אַז מען פלעגט אַנידערזעצן חתן־בלה אויף הויכע שטולן, און יונג און אַלט פלעגן זיי משמח זיין מיט טענץ און געזאַנג. אַיינס פון די דאָזיקע טאַנץ־לידער ווערט מאַסע געבראַכט אין דעם האַנטשריפטלעכן מחזור וויטרי. דאָס איז אַ צוויי־שפראַכיק ליד, וווּ נאָך יעדן העברעיִשן פּערז פּאָלגט אַ פראַנצויזישער. דאָס דאָזיקע ליד הייבט זיך אָן מיט פּאָלגנדיקע סטראָפּעס :

אל נבעת הלבונה —	שמו נלובאייש ליבריר
נוטרא חתן איט אריביץ	(Se tu ne li vais livrer)
(Notre hatan et arivez)	נוש נטנפורייט שאביר
אור חמה ולבנה —	(Nus ne t'an poreit saver)
טון קטיאיי פאיי דליבריר	לא ישוב אל נדנה —
(Ton chatié fai delivrer)	אייניץ איפורייש טאוט מיקביר
כי בידי חרב יונה —	(Ainz i poreis tet mechewer)

אויך ביי די דייטשע יידן זיינען אינם מיטלעלטער געווען תפילות און פיוטים אויף זייער אומגאַנגס־שפראַך. מיר ווייסן גאַנץ באַשטימט, אַז אין 14טן י"ה האָבן ביי די דייטשע יידן עקסיסטירט ניט בלויז איבער־זעצונגען פון תפילות, נאָר ספּעציעל גענראַמטע רעליגיעזע לידער, פאַר־פּאכט לויט דעם מוסטער פון די תפילות „אדון עולם“ און „יגדל“ דער באַוואָסטער רב ר' יעקב בן משה מולין (מהרי"ב), וואָס דערציילט וועגן דעם, איז זיך אַפילו דערויף שטאַרק מתרעם.⁶⁷

עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז אַזוינע תפילות האָבן שוין עקסיסטירט באַדייטנד פריער. דער מקובל ר' אלעזר אויס וואָרמס, בעת ער באַקלאַגט דעם טראַגישן טויט פון זיין פרוי דולצע, וואָס איז דערהרגעט

67 „מביאין את החתן ואת הכלה וטוישנין אותם בקתראות זה פנגד זה וטוישן להם טחולות סביבותיהם. ויהללו להם בכתול בחורים וקנים יחדיו ויסיכו/נגן בשבחה ובשירים“.

68 פאַרעפנטלעכט אין „רעווי ד. עטיוד זשו“ 1927, 22—32.

69 „מנהגים“, סי' 112: „חרוזה ומשקלות שעושין בלשון אשכנז על היחוד ועל י"ג עקרים, הלואי שלא יעשו מפני שרוב עמי הארץ סבורים שבוה תלוי כל הפצות ובתיאשים מפנה מצוות עשה ולא תעשה. באותן חרזים רמזים רק עיקר אכונת־ישראל ולא אחד מהרי"ג מצוות ישראל כצחים עליהם“.

געוואָרן אין 1196⁷⁰, זאָגט ער איר נאָך פּאָלנדיקע שבחים: „משוררת זמירות ותפלה, ומדברת תחנונים, נואמת פיטום הקטורת ועשרת הדברות“. דער אויסדרוק „ומדברת תחנונים“ באַווייזט אַמבולטסטן, אַז עס רעדט זיך דאָ וועגן סליחות און תפילות אין דער אומגאַנגס־שפראַך, וואָס די ווילקענעוודיקע „פירזאָגערין“ פלעגט פּאָרלעזן אָדער זינגען פאַרן ווייבערשן עולם⁷¹. עס איז קיין ספק ניט, אַז די אַלע תפילות־איבערזעצונגען פלעגט טאַקע דאָס אוידיטאָריום צוהערן בעל־פה, ביי דער „פירזאָגערין“ זיינען זיי אָבער געוויס געווען אויפגעשריבן.

פאַרשריבן זיינען אויך געווען די איבערזעצונגען פון די אַלע ביבלי־טיילן, וואָס פלעגן פּאָרגעלייענט ווערן אין שול פאַרן עולם אויף דער אומגאַנגס־שפראַך, ווי די עשרת הדברות, שירת־הים, מגילת אסתר, ספר יונה, וכדומה. דאָס שטרייכט בפירוש אונטער דער אויפ־ציטירטער רב אויס דעם 14טן י"ה, ר' יצחק בר שישת. ער ווייזט אָן, אַז „נוהגים לקרוא לנשים המגלה בלע"ז ופתי ובה בלע"ז“, ד"ה מען פלעגט לייענען פון א געשריבענער מגילה־איבערזעצונג.

מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, אַז דאָס וואָס האָט געדינט אַלס גייס־טיקע שפייז פאַרן פשוטן פּאָלק, פאַר דער פרוי און איינפאַכן לאַנדסמאַן, אויף דער אומגאַנגס־שפראַך, האָט קיין מעצענאַטן און מנדבים ניט געקענט געפינען. עס האָבן זיך אָבער געפונען, ווען אַפילו אין אַ גאַנץ פאַרנעמעטער צאָל, פאַרמעגלעכע פרויען, וואָס האָבן געשפילט די האַלע פון „פאַרטאָנעסעס“ און „גענערינס“, וועלכע האָבן זיך דערלויבט אַזאָ לוקסוס, ווי באַשטעלן פאַר זיך ביי ספעציעלע קאַפיסטן און שרייבערס געשריבענע איבערזעצונגען פון תפילות, פון תהילים און אייניקע אַנדערע ביבלישע ווערק, ווי מגילת אסתר וכדומה, אָדער אויך פאַרשריבונגען פון „מצוות נשים“ — פון די אַלע מצוות, וואָס אַ יידישע פרוי דאַרף וויסן, און אויך אַנדערע מנהגים־פאַרשריבונגען פון דעם רעליגיעזן יידישן לעבן, צונויפגעפלאַכטן מיט מוסר. עס איז, צום ביישפיל, אויפגעהיט געוואָרן אַ פאַרמעטענער מאַנוסקריפט — אַ זאַמלונג פון אַן איטאַליענישער תפילות־איבערזעצונג, וואָס איז געשריבן געוואָרן אין 1383 פאַר אַזאַ „גענעריין“ מיטן נאָמען רבקה⁷².

70 זע צווייטן באַנד, 96.

71 עס איז אויסגעהיט געוואָרן דער נאָמען פון אַ צווייטער „פירזאָגערין“ אויס דעם מיטלעלערן: „מרת נוסא בת ר' נתן (געשפּאָרן 1308), האָט ווערס וועגן איר דערציילט „שחיתת התפילות לנשים בתפלת הערינה“.

72 זע שטיינשניידער, „סאָנאַשעריסס“, 1898, 319.

ניט אָבער בלויז סליחות און תפילות-איבערעוועזונגען פלעגט מען אָפּשרייבן פאַר די יידישע „גענערינס“ און ווייבערשע פירזאָנערינס. מיר האָבן שוין פריער געבראַכט דעם בעל „שבלי הקטם“ מינונג, אז ס'איז אַ מצווה, בעת מען לייענט די תורה, זאָלן דערביי שטיין תורגמנים, וואָס זאָלן איבערזעצן און דערקלערן אַלץ וואָס מען לייענט. אָבער ניט נאָר דעם תורה-טעקסט פלעגן די תורגמנים פאַרטייטשן. מיר ווייסן, אז שוין אין די צייטן פון בית-שני זיינען פון דעם „דערקלערן“ די תורה ביים לעכוויז נולד געוואָרן גאַנצע דרשות פול מיט מוסר און דר-אַרץ³⁰. אזוינע דרשות פלעגן די לערער און מדריכים פון פאָלק האַלטן שבת און ימים-טובים אין די בתי-כנסיות און בתי-מדרשים. דער פסוק פון דער באַטרעפּנדיקער סדרה, אויף וועלכן דער בעל-דרשן פלעגט זיך שטיצן, איז בלויז געווען דער אַרײַנפיר, די ראַם, אין וועלכער דער בעל-דרשן פלעגט אַיינ-שפינען און אויסשטיקן זיין קונציק געוועב פון האַרציקן מוסר, ערנסטע שטראָף-דייד און שיינע לעגענדעס און משלים, וואָס פון זיי זיינען דערנאָך אויפגעבויט געוואָרן הן דער אַנדישער טייל פון תלמוד, הן די אַלטע מדרשים. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן³¹, אז נאָכדעם ווי דער תלמוד און די אַלטע מדרשים זיינען אויפגעשריבן געוואָרן, האָט זיך דערמיט ניט פאַר-שלאָסן דער קוואַל פון אַגדה. די נאַציאָנאַלע אַנדוות און לעגענדעס האָבן אויך אין דער שפּעטערדיקער תקופה פאַרנומען זייער אַ בכבודיקן אָרט אין דעם עפנטלעכן רעליגיעזן קולט. זיי האָבן בלויז זייער הלכשה געעבן דערט: דער בעל-דרשן איז אין אַ פייטן מגולגל געוואָרן; דער שטאַף פון די דרשות האָט מען אין פיוט אומגעשמאַלצן. אונטער דער השפעה פון דער קריסטלעך-רעליגיעזער פּאָעזיע ביי די סיריער, גריכן וכדומה איז דער יידישער פיוט געשאַפן געוואָרן. דער פייטן, וואָס איז על-פי רוב געווען אויך דער פאַרבעטער פון דער קהילה³², האָט געשפּילט די זעלביקע ראָלע, וואָס דער בעל-דרשן אין דער פריערדיקער תקופה. אויך ער פלעגט זיך באַנוצן פאַר זיין פיוט מיטן אַלטן שטאַף פון דער אַגדה. דער תוך איז דער אַייגענער געבליבן, נאָר די פאַרם, דער לבוש איז נשתנה געוואָרן. דער פייטן האָט אָבער דעם בעל-דרשן ניט פאַררענגט פונם קול-טורעלן לעבן; ער האָט בלויז אין אַ געוויסער מאָס געענדערט דעם בעל-דרשנס געזעלשאַפטלעכע ראָלע. אין דער פריערדיקער תקופה איז די דרשה

78 באַנד 1, 30.

74 אונזער הערק, ב' 1, 31.

75 און עס איז אויך ניט אויסגעשלאָסן, אז ער פלעגט פאַר זיינע פיוטים ניט

זעלסן נאַשן אויך נינונים ביי דער קריסטלעכער סביבה.

געווען אן אַרגאנישער טייל פונם דיטום, פון דעם גאָטסדינסט. אין די שפּעטערדיקע דורות אָבער, גאָכדעם ווי דער סדר פון די תּפּילות און פּיוטים איז שטאַרק אויסגעוואַקסן, און דער חזן מיטן פּייטן, וואָס זיינען עלפּי רוב געווען פּאַרייניקט אין איין פּערזאָן, האָבן געשפּילט די הויפט-האַלץ אין דעם רעליגיעזן קולט, — האָט מען שוין בשעת דעם דאוונען נעמוזט מ פּיסק זיין, בכדי צו הערן דעם בעל-דרשן דרשה. מחמת דוחס אין צייט פלעגט שוין דער בעל-דרשן דרשענען בלויז אין באַשטימטע שבתים, אינדערפרי ביים דאוונען, פאַר קריאת-התּורה; אין די אנדערע שבתים פלעגט שוין דער עולם הערן די דרשה אין שול בייטאָג, פאַר מנחה. אין די אייראָפּעיִשע יידישע קיבוצים האָט זיך ווייטער געשפּונען דער גאָלדענער אַנדה-פּאַדים. די דאָזיקע קיבוצים האָבן שוין ניט גערעדט אויף דעם דיאַלעקט, אויף וועלכן דאָס אַזיאַטישע יידנטום האָט גערעדט, בעת דער אַלטער מדרש-שטאָף איז געשאַפן געוואָרן. האָבן שוין אויך די מודרשים (ניט בלויז די תּורה) זיך גענייטיקט אין תּורגמנים, וואָס זאָלן דערקלערן און טאַקע דערביי באַאַרבעטן דעם נייעם, דורכן פּאַלק גע-שאַפענעם אַנדישן שטאָף. און לעבן דעם בעל-דרשן איז געשטאַנען דער פּייטן, וואָס האָט שוין געשאַפן ניט לויטן מוסטער פון די סיריער, נאָר נאָך די אַראַבישע און שפּעטער אויך נאָך די קריסטלעכע אייראָפּעיִשע מוסטערן. אחימעצס „ספר היוחסין“ ניט אונז אַ פּאַרביק בילד, ווי אַזוי אינם 9טן י'ה האָט אין דער ווענעזער קהילה אַ בעל-דרשן אויס אַרץ ישראל יעדן שבת געהאַלטן אַ דרשה. אַנהייבן פלעגט ער יעדעס מאָל פון אַ מדרש און אויף דעם סמך פונם מדרש-מעקסט פלעגט ער בויען זיין דרשה. זיין פרעדיקט-שפּראַך איז געווען דער העברעיִש-אַראַמישער דיאַ-לעקט, און ווייל דאָס רוב צוהערער האָט דעם דיאַלעקט ניט פאַרשטאַנען, איז דערביי געשטאַנען אַ תּורגמן — דער אַרטיקער פּייטן סילאַנו, וואָס פלעגט יעדן זאַץ פונם בעל-דרשן גלייך דערקלערן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך. און דער זעלבער סילאַנו איז אויך אַ פּייטן געווען, האָט זייער שיינע סליחות פאַרפאַסט, און די חזנים פלעגן זיי מיט אַ האַרציקן ניגון פאַרן עמוד זאָגן.

דעם אַנדישן שטאָף פלעגט מען אָבער ניט בלויז אין האַרציקע פּיוטים איבערדיכטן, נייערט ניט זעלטן אויך אויסנוצן פאַר ריין עולםשע צוועקן, אים איבעראַרבעטן אַלס אינטערעטאַנטן אונטערהאַלטונגס-מאַטעריאַל. ס'איז גענוג זיך אַפּשטעלן אויף פּאָלגנדיקן כאַראַקטעריסטישן ביישפּיל. דער „עקידה“-מאַטיוו, די אַנדה, ווי דער שטאַם-פּאַטער פונם

ייִדישן פֿאָלק איז געווען גרייט זיין איינציקן זון פֿאַר אַ קרבן ברענגען אויס ליבע און איבערגעגעבנקייט צו גאָט דעם באַשעפֿער — אין זייער רייך אויסגענוצט געוואָרן אין דער מדרש-ליטעראַטור, און באַצירט מיט אַ פֿיל-פֿאַרביקן קראַנץ פֿון שיינע, פֿאַנטאַסטישע לעגענדעס. דער דאָזיקער מדרש-שטאַף איז אויך פֿאַעטיש איבערגעדיכטעט געוואָרן אין שיינע רירנדיקע פֿיוטים. עס איז גענוג צו דערמאָנען דעם פֿראַכטפֿולן פֿיוט „עת שערי רצון“, וואָס ס'האָט פֿאַרפֿאַסט אין אַראַבישער מעטריק אַ ספרדישער דיכטער פֿונם 12טן י"ה, יהודה-שמואל עבאש". דער דיכטער לאָזט אינ-גאַנצן אומבאַרירט דעם מאָטיוו, וואָס ווערט אזוי אויספֿירלעך באַאַרבעט אין די מדרשים (מדרש תנחומא, ילקוט שמעוני): דער קאַמף פֿון אַברהם מיטן שטן, זועלכער וויל ניט דערלאָזן אַברהם זאָל גאָטס רצון דערפֿילן; זיין גאַנץ אויפֿמערקזאַמקייט קאַנצענטרירט דער דיכטער אויף דער דראַמע, וואָס עס לעבן איבער דער פֿאַטער, די מוטער און דער פֿאַר אַ קרבן באַ-שטימטער זון. מיט גרויס פֿאַעטישער קראַפט ווערט געשילדערט, ווי דער זון פֿאַדויערט ניט אזוי זיין יונג לעבן, וואָס ווערט פֿאַר אַ קרבן געבראַכט, ווי דעם גרויסן וויי פֿון דער מוטער, וואָס פֿאַרלירט איר איינציקן זון; און פֿאַרציטערטע בעטן די מלאכים רחמים ביים באַשעפֿער פֿון דער וועלט:

אַנאָ תָּנָה פֿרִיזִים נְכֶפֶר הִבֵּה!
אַל גֵּא עוֹלָם פֿלִי יָהּח!

דער זעלבער, עקירה-מאָטיוו ווערט אָבער אויך אויסגענוצט אין דעם אונז שוין באַקאַנטן „ספר הישר“, וואָס טראַגט נאָך אַפֿילו דעם נאָמען „מדרש בני יעקב“, ער איז שוין אָבער פֿאַקטיש אַ העלדן-עפֿאָס, אין וועלכן, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, עס פֿילט זיך גאַנץ שטאַרק די השפּעה פֿון די אַלטע ראַמאַנישע פֿאַלאַרן און לידער וועגן די ווונדערלעכע נבורות פֿון די באַרימטע ריטער, און רייזידישע מאָטיוו זיינען צונויפֿ-געמישט מיט היינטישע און קריסטלעך-אייראָפּעיִשע. דער רעליגיעזער שטאַף פֿאַקומט אַ ריין עולמיש-בעלעטריסטישן לבוש...

דאָס אייגענע האָט זיך אויך איבערגעחזרט אינם פֿאַלקס-שאַפֿן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך. לויט דעם מוסטער פֿונם „ספר הישר“, זיינען אויך אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך געשאַפֿן געוואָרן פֿלעריי העלדישע עפֿאָסן און לידער, אין וועלכע ייִדישע שפּילמאַנס האָבן באַאַרבעט ייִדישע און אויך פֿרעמדע שטאַפֿן. און ווי די ייִדישע דיכטער פֿון דער אַראַבישער שפּאַניע האָבן זיך פֿאַנוצט מיט די אַראַבישע פֿאַרמען און מעטריק, אזוי

77 דער פֿיוט איז איבערגעדרוקט אין דער צייטשריפט „השפּח“, 1912, 1, 15-16.

האָבן די יידישע שפּילמאַנס פון די ריין-פּראָווינצן געשאפן זייערע ווערק אין דער מעטריק און לויט די פּאָעטישע פּאַרמען פון דער שכנותדיקער סביבה. אמת, די דאָזיקע שאַפונגען פונם יידישן שפּילמאַן האָבן ווייניק צירקולירט אין בוך-פּאַרם, ווייל די עפישע ווערק פון דעם יידישן שפּיל-מאַן זיינען — ווי בכלל די מיטלעלטערלעכע דיטער-פּאָעזיע — אין זייער עצם געווען ריין מינדלעכע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז ניט ליינען פלעגט דער ריטער און זיין הויזגעזינד לידער און פּאָ-עמען, נאָר צוהערן, ווי דער זשאַנגלער און שפּילמאַן דעקלאַמירט זיי מיט אַ זינגענדיקן רעטשיטאַטיוו, עלפי רוב נאָך מיט דער באַגלייטונג פון מוזיק. דאָך איז אויסער ספּס, אז די שפּילמאַנס גופא און אויך סתם ליבהאָבער פלעגן פאַר זיך צונויפזאַמלען און אָפּשרייבן געוויסע לידער און פּאָעמען, בכדי זיי קאָנען אויסנוצן אין געהעריקן מאָמענט⁷⁹, פונקט ווי די בעל-דרשנס און וויבערשע פירוּאָגערינס פלעגן ביי זייערע דרשות און דברי מוסר געוויס זיך באַנוצן מיט נאָטיצן און שריפטלעכע באַמער-קונגען אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך.

ניט אָבער פלויז ערנסטע זאַכן זיינען געשאפן געוואָרן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך. מיר ווייסן דאָך, אז אפילו אין דער העברעיִשער ליטע-ראַטור האָבן געדיכטעט ניט פלויז די פּאָעטישער-ערנסטע שלמה נבירול און יהודה הלוי, נאָר אויך אזוינע לעבנסלוסטיקע טרובאַדורן און וואַג-דערדיכטער, ווי יהודה אַלחריזי, וועלכער האָט געלעבט פון דעם, וואָס ער פלעגט רעציטירן זיינע לוסטיקע עפיגראַמען און וויציקע מאַקאַמען. נאָך אַ גרעסערע ראַלע האָט דער לעבנסלוסטיקער עלעמענט געשפּילט אין דעם שאַפן פון די ברייטע פּאַלקסמאַסן. מיר ווייסן זייער גוט, אז ניט קוקנדיק אויף אלע רדיפות און אַנשיקענישן, וואָס יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין אין מיטלעלטער, האָט דאָך דאָס פשוטע פּאַלק געשוימט מיט חשק צום לעבן. אמת, די רבנים און מנהיגי-עם האָבן טאַקע מיט אייזערנער קאָנ-סעקוטעניץ געפרוּווט דורכפירן אין דעם יידישע אַלטעגלעכן לעבן דעם גרונט-פּרינציפ: אל תשמחו אלי גיל כעמים — יידן טאָרן זיך ניט פרייען

⁷⁹ ל. לצנדי (און נאָך אים וויינריך און עריק) ברענגט אפילו אַלס באַחיוו, אז שוין אין יהודה חסידס צייטן האָבן יידן געוויס געלייגט ראָסאַנען אין דער פּאַלקס-שפּראַך, די געוויסע שטעלע אין „ספר חסידים“: „ובן אל יבִּקֵּשׁ את ספרו בקלפים הכתובים בהם רוטנִיִּץ“. ומעשה באחר שציכֵּת חומש שלו בעור והיה כתוב בו לעולם של דברי הבאי תגרי מלכי האומות, ובא צדיק וקרעו והסירו“. (זע: Arthur legends, 21) און לצנדי-בוך, 129). די דאָזיקע שטעלע באַחיווס אָבער גיט דאָס, וואָס לצנדי חיל באַחיוו, הייל עס רעדט זיך דאָ פלויז העגן דייטש און פראַנצויזיש געשרי-בענע (בחוֹב בו לועוים) ראַכצאָסן און פּאַרשידענע געשיכטע.

ווי אנדערע פעלקער. דאָס פשוטע פּאָלק האָט זיך אָבער ניט געוואָלט אונ-
טערנעבן; און אָט דער דאָזיקער עקשנותדיקער קאמף איז געווען איינע
פון די אינטערעסאַנטסטע, ליידער נאָך ניט אויפגעשריבענע פּלעטער-פון
אונזער קולטור-געשיכטע. די יידישע מאַסע, בפרט די יידישע יוגנט, האָט
זיך געהאַט אירע טאַנץ- און ליבע-לידער, ס'רוב טאַקע גענאַשט ביי די
אוסות העולם; די יידישע פרוי — אירע וויגלידער און סינדער-מעשהלעך.
די יידישע „געזעליקייטס-לייט“, די ברחנים, ליצנים, און שפּילכאַנס, פּלעגן
אויף יידישע שמחות און פאַרזאַמלונגען, אויף חתונות, תנאים, מלווה-
טלפּהס וכדומה, דעקלאַמירן לוסטיקע לידער, וויציקע איינפאַלן,
אַנשטעלן און עפיגראַמען. מיר האָבן געזען⁹⁰, ווי קלוגים בן קלוגים
האָט געשאפן אויף העברעיִש אַ לוסטיקע פורים-פאַראַדיע — אזוינע פאַ-
ראַדיעס און לוסטיקע שטיק פּלעגן אויסער ספּק דעקלאַמירט ווערן אין
אַ גרויסער צאָל אויך דער אומגאַנגס-שפּראַך אין דעם פּריילעכן פורים-
יום-טוב, ווען „מרבּים בשמחה“ איז געווען פאַררעכנט פאַר אַ מצווה.
געוויס איז דאָס אַלץ צוגענאַנגען בעל-פה; די אַלע זאַכן פּלעגט מען צו-
הערן אָבער ניט ליינען. דאָך האָבן זיך אויסער ספּק געפונען אויך
אזוינע ליבהאַבער, שוין ניט ריידנדיק וועגן מענטשן פון פאַר, ווי ברחנים
און „געזעליקייטס-לייט“, וואָס פּלעגן אַזעלכע לידער זאַמלען און פאַר-
שרייבן.

מיר זיינען בכּן געקומען צום אויספיר, אַז ניט קוקנדיק דערויף,
וואָס דער רוב פונם פשוטן פּאָלק איז זיך בכלל באַגאַנגען אָן ביכער, דאָך
האָבן שוין אין מיטלעלטער געוויס עקסיסטירט, ווען אפילו אין זייער
אַ באַרענעצטער צאָל, געשריפּטן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך פונם יידישן
קיבוץ. איצט וועלן מיר אין ווייטערדיקן קאַפיטל זען, וואָס האָט זיך ווירק-
לעך אויפּגעהיט פון די דאָזיקע געשריפּטן.

⁹⁰ זע באַנד II, ז' 299.

צווייטער קאפיטל

די האנטשריפטלעכע גלאָסאַרן. — דרוש-עלעמענטן אין די גלאָסאַרן. — די מיטלעלערלעכע איבערזעצונגען פון ביבלישע ביכער און פון דעם מחזור. — געשלעכע לידער אין יידיש. — וועלשלעכע אלט-יידישע ליטעראַטור. — די „בן הַסֵּדֶר וְהַנּוֹר“=איבערזעצונג. — אַלדענדאַרפס לידער-זאַמלונג. — די דידאַקטיש-סאַטירישע לידער און וויפּוּחִים-לידער. — מיטלעלערלעכע ליבע-לידער. — דער יידיש-פּוילישער קיבוץ און זיין אומגאַנגס-שפּראַך. — די סאַציאַל-קולטורעלע שינויים אין סוף מיטלעלער. — די פאַרשפּאַרקונג פון דער שטאַטיש-בירגערלעכער באַשעלעקערונג. — די פּאַלקס-שפּראַך אַלס קול-טור-שפּראַך. — דער דרוק-וואַרשטאַם און זיין קולטורעלע ראַלע. — מינד-לעכער פּאַלקאַר און פּאַלקס-ליטעראַטור. — די פּאַלקס-ביכער און זייערע אַנגאַנימע אַרויסגעבער. — דער קולטורעלער באַטייל פּונם געדרוקטן בוך.

מיר האָבן אין פּאַריקן קאפיטל אַנגעוווּזן, אַז ווען אפילו דאָס פּשוטע פּאַלק פלעגט געוווּינלעך באַקומען זיין גייסטיקע שפייז ניט דורכן בוך, נאָר בעל־פה — דאָך האָט אַ געוויסער טייל פון דער דאָזיקער מינדל לעכער ליטעראַטור בלייבט עקסיסטירט אויך אין די געשריפטן. עס דאַרף אונז אָבער ניט ווּונדערן, וואָס עס זיינען ניט אויפגעהיט געוואָרן קיין דאַטירטע אַלטיידישע מאַנוסקריפטן פּונם 13טן און 14טן י"ה, און אויך די צאָל צו אונז דערגאַנגענע האַנטשריפטן אויס דעם 15טן י"ה איז אַ גאַנץ באַגרענעצטע. דאָס יידישע פּאַלק איז דאָך אַ געזונדיק גע-ווען. ביי די אָפטע רדיפות, גירושים און בלוטיקע קאַטאַסטראַפּעס, וואָס די יידישע קיבוצים האָבן געהאַט אויסצושטיין אין דער קריסטלעכער מיטל-עלטערלעכער אייראָפּע, האָבן די אַנטלאָפּענע און פאַרטריבענע געהאַלטן פאַר גייטיק צו ראַטעווען קורם-פל די קולטורעלע רייכטימער, וואָס זיינען געווען געווייליקט אינם פּאַלקס-באַווויסטוּיין — די כתב-יד קודש, די גמרא-פּאַליאָטאָן און די רבנישע ספרים. ביכער אויף דער אַלטעגלעכער אומגאַנגס-שפּראַך זיינען ביי זיי געווען צו וואַכעדיק אין די אויגן, צו קלינווערטיק זיי צו ראַטעווען אין אַ עת-צרה און מיט מסירת-נפש פירן זיי מיט זיך אין זייער שווערן וואַגל. עס איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפלעך,

וואָס די עלטסטע אויפגעהיטע מאָנוסקריפטן, אין וועלכע עס געפינען זיך רעשטן פון אַלט־יידיש, זיינען זוערס, וואָס האָבן אַ שייכות צו „לער-נען תורה“ — די אַזוי־גערופענע „גלאָסאַרן“, ד"ה ווערטערביכער, אין וועלכע עס זיינען פאַרצייכנט די טייטשן פון האַרבע ביבלישע ווערטער.¹ אַזוינע גלאָסאַרן זיינען אין יענע צייטן געווען גייטיקע הילפסביכער, מיט וועלכע עס האָבן זיך באַנוצט די מלמדים ביים קנעלן מיט די קינדער. אַזאָ ביבלי־גלאָסאַר, וואָס איז צוגעפונעשטעלט געוואָרן פון דעם באַקאַנטן משה הדרשנאָס תלמיד אין דעם 13טן י"ה און געפינט זיך איצט אין מינכע-נער ביבליאָטעק, האָט באַשריבן י. פערלעס.² אין דער זעלבער מינכענער ביבליאָטעק געפינט זיך אויך אַ צווייטער גלאָסאַר (פונם 14טן—15טן י"ה) צו ספר ישעיה און תרי עשר.³ בכרי צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף וועגן די אַמאָליקע „טייטשווערטער“ און דעם דעמאָלטיקן „אויס-לייג“, ברענגען מיר דאָ אייניקע ציטאַטן⁴ אויס דעם דאָזיקן גלאָסאַר:

- 1) גַלְתִּי — צוכאיך (איך האָב אויפֿדערצויגן), 2) הַתְּבוּנָה — נוש גפֿרובֿט, 3) תּוֹסִיפוּ — זולטיר מירן, 4) רַבְּכָה — נוש גווייכט; 5) כְּמִלּוּנָה — אַנאָ הירבֿירגא (ווי אַ הערבערג); 6) הוֹתִיר — לָשׁ אופֿר בִּלְבוֹן; 7) יאמר-בֶּשׁ זַעִיט (דאָס זאָגט ער); 8) מְרִיאִים — זַעִישט (פייסט-פעט); 9) מַעֲלֵלֶיכֶם — אַוור ווערקא (אַיער ווערק); 10) גִּבְיָנוּ — זולגנוישן (זאַלן וויים ווערן); 11) בְּבוּר — אַנאָ זַעִיפּא (ווי זייה); 12) נִשְׁפִּיקוּ — זולן קלופֿן; 13) בִּיָּה נְחֻשֵׁב הוּא — אוכנש אַישט גִּפֿרייזט; 14) עֲנֵתָה — גַּצוֹנְדָא (געצייגט); 15) וְהִצְעֵדוֹת — אַרם בּוּגן; 16) וְהִתְרִיטִים — מלְנֶשׁוּשׁ (מאַלשלאָס); 17) בְּרוּחַ מְשֻׁשָׁט — בּוּן מוט נרעכט; 18) מְקַרְאָה — אונגפֿריידן, אַנגעפֿריידן, שטאַמט וואָרשיינלעך פונם פראַנצווישן prier); 19) וְלִסְעָדָה — אונצולייגן; 20) ראשׁ זונב — קוּניג אונ' גריבא (קיניג-און גראַף); 21) כְּפָה וְאָגְמוֹן — בֶּשוּף אונ' אירצביושף; 22) חוֹקֵר חוּצוֹת — כּוּרְטֵר בּוּן גִּשׁוֹן; 23) צפּעוּני — אַיגנעש (אַ עקדיש); 24) בְּרוּשִׁים —

1 עס זיינען אויסגעתיט אויך העברע: שפראַנצווישע גלאָסאַרן. זע חענן דעם: „ראַסאַניאַ“, 1, 146-176, „ראַסאַני. שפּודיען“, 1, 163-220; שפּייגלשניידער, „האַנדשריפטען אין בערלין“, 1, 7; „כְּחֵי ד. עשיר זשו“, 11; „ליסערטאָרובלאָט דעם אַרענטס“, 1844, 738; דאָרס, 1845, 90; שפּערק און לייצמאַן רעכענען אַפּילו, אַ די ביבלי-גלאָסאַרן האָבן זיך ביי די פראַנצווישע יידן באַהיטן פריער הי ביי די דייטשע.

2 זע ויינע „בייסרענע צ. נעשיכטע“ אאו"ה, 1884, 145-153. זע אויך שפּערק-לייצמאַן, די ייד-דייטש, ביבליאָגראַף, 9-15.

3 זע ס. גרינבוים, „ייד-דייטש כרעסאַטאַטיע“, 25-53; שפּערק. לייצמאַן.

ציס. ה., 15-22.

4 לויט גרינבוים ציפ. ה.

בושבוים (בוקסבוים); 25) הַבְּרָכָה — די בִּיבֵר; 26) קָרָא — לֵיִיא (דער אימפעראטיוו פון לֵיִינען); 27) הוּבְלֵןֶךְ — דִּינמערנער (דיינע שיפּרוֹן־דערער); 28) תְּרָמִי — מיין אורוֹא (מיין קריג); 29) כּוּבֶם — וועלעקרא; 30) נשמה ורה—אודם אונ' מוט (אַטעם און מוט); 31) אָסִיר בְּיָקִים — גבישרט אין וועש'ן (געפעסלט אין פעסעל'ן); 32) בְּשָׂרִיוֹן — אזא הלשפּערק; 33) צָרְפֶּת — בון וונקריכא; 34) סְפָרֵד — שְׁפָנֵן לְנֵט⁵.

ניט אלע גלאָסארן באַנגענען זיך אָבער בלויז מיט אויסטייטשן איינצלע ווערטער. צייטנווייז ווערן אויך געגעבן איבערזעצונגען פון גאַנצע זאַצן און פּראָזן, און אפילו ניט שטענדיק באַזונגט זיך די איבערזעצונג מיט אויסטייטשן בלויז דעם פּשט פונם טעקסט, נאָר גייט אויך איבער אין דרוש. צום ביישפּיל אין אַ גלאָסאר פון דעם 14טן—15טן י"ה צו ספר שמואל ווערן אין חנהם תפילה די ווערטער „מצוקי ארץ“ — די זיילן פון דער ערה, דערקלערט אויף אזא אופן: „די צדיקים די דא זין די פעסט פון דר ערד“⁶. אין אַן אַנדער גלאָסאר צו תהילים ווערן די ווערטער „למה גששו“ — פאַרוואָס שטורמעווען עס אזוי די פעלקער, פאַר-טייטשט: „ווארום שטורמן בעלקר אוף מלך המשיח“. אין אַ גלאָסאר צו ספר איוב ווערן די ווערטער „ויהי היום“ (איוב, א, 6) באַגלייט מיט די ווער-טער: „און ווש דר טג בון ראש השנה“⁷.

אזוינע גלאָסארן בילדן אַן איבערגאַנגס-שטופע צו פולשטענדיקע איבערזעצונגען פון ביבלישע ביכער. מיר האָבן אין ערשטן קאַפיטל שוין אַנגעוויזן, אַז אַזעלכע איבערזעצונגען אויף „לשון אשכנז“ האָבן בלי-טעק עקסיטירט נאָך אין מיטלעלטער; קודם-כל איבערזעצונגען פון די ביבלישע ספרים, וואָס זיינען ענג פאַרבונדן מיט דער שול און מיטן יידישן לעבנסשטייגער, ווי חומש, די הפטורות, המש מגילות, ספר איוב. דער רוב פון די דאָזיקע האַנטשריפטן איז געגאַנגען לאיבוד; דאָך זיינען געווען רעשטן אויפגעהיט געוואָרן. די דאָזיקע צו אונז דערגאַנגענע האַנטשריפטן באַווויזן אונז, אַז די יידיש-דייטשע איבערזעצונגען זיינען געווען פון צוויי סאַרטן. אין אייניקע האַלט זיך די איבערזעצונג פּעסט געקלאַמערט אָן דעם טעקסט, איבערזעצט קנעכטיש אַ וואָרט נאָך אַ וואָרט, ניט דעבענענדיק זיך אפילו דערמיט, וואָס דער זאַצבוי ווערט דורך דעם שווער-וואָגיק און היילערן, און אויך דער אינהאַלט ווערט דערבוי ניט

⁵ וועגן אַנדערע צי אונז דערגאַנגענע גלאָסארן פון 13—15טן י"ה, זע באריכות ביי שפּערק-לייזשאַן אין ציט, וו' ז' 22—60.

⁶ זע שפּערק-לייזשאַן, 26.

⁷ דאָרפן, 50.

זעלמן פארטונקלט און שווער פארשטענדלעך⁸. עס פילט זיך דאָ די גרויסע קרובעשאפט מיטן נלאָסאר, וואָס איז געשאפן געוואָרן אַלס הילפסבוך פאַרן מלמד ביים קנעלן מיט די קינדער אין די חדרים. אַנדערע איבערזעצונגען פאַנגענען זיך אָבער ניט פלוז מיט פירוש המלות; זיי לאָזן זיך אָפט אויף די וועגן פון דרוש, און עס פילט זיך אין זיי דער אָפּקלאַנג פונם מציד, דעם בעל דרשן. אַלס אילוסטראַציע ברענגען מיר פראָבן אויס צוויי איבערזעצונגען פון דעם 90טן קאָפיטל תהילים⁹. ביידע איבערזעצונגען שטאַמען אויס דעם 15טן י"ה, נאָר די ערשטע איז לויט דעם פּשט-סיסטעם, די צווייטע איז מער נוטה צום דרש-סיסטעם:

(א) אויס דעם פון שטייגשניידערן באשריבענעם מאַנסקריפט, וואָס געפינט זיך אין דער בערלינער מלוכישער ביבליאָטעק¹⁰:

„געבעט צו משה מאָן דעם גאָטס. גאָט — איין וואַנונג דו געווען ביסטו צו אונז אין געבורט אונד געבורט (בדור ודור). זאָ נאך בערג זאלטן ווערדן געשאפן, אונד געשטיפטעט לאַנט (לאַנד) אונד וועלט, אונד פון אומערמען ביו אומערמען (ומעולם עד עולם) דו ביסט גאָט. דו ווירד קערסט מענטש ביו פערדרוקונג (תשב אנוש עד דכא) אונד דו זאנסט: ווירד קערט, קינד מענטשן (שובו בני אדם). ווען טוונט יאר אין אויגן דין (דיין) אז טאג געסטערן ווען ער איבר פערט, אונד איין היטונג אים נאכט (ואשמורה בליחה). פער שטראָמעט האָסטו זי, שלאָף זינד זי (זרמתם שנה יהיו) אם מאָרגן אז לויך (כחציר) עס פער פערט. אם מאָרגן עס שפראָסט אונד פער פערט, צום אָבענד עס ווארט פער שניטן אונד איסט דור (פארטריקנט) ווען (ווייל) פער דארבן זין וויר אין דינעם (דיינעם) צאָרן, אונד אין גרים צאָרן דין (דיין) וויר זין ווארדן ערשעקט. געטאן האסטו זונדן אונזר צו געגן דיר, העלינג אונזר (אונזער פאָר באָרגן טאָן) צו ליכטונג פאָר דיר. ווען (וואָרען) אַל טעג אונזר. אָז נע-רימעט זין זי אין גרים צאָרן דין, פערדערבט האבן וויר יאר אונזר אז איין רעד“ (כילינו שנינו כמו הגה) ...¹¹

⁸ די פראַגע וועגן דיראַָקיע אַלס-יידישע וועלטלעכע ביבל-איבערזעצונגען פאַ-האַנדלס ספעציעל נחמה לייבאַויסש אין איר דייטשער אַרבעט, די איבערזעצונגען-סעכ-ניק דער יידיש-דייטשן ביבעל-איבערזעצונגען דעם XV אונד XVI יאָרהונדערט פאַרנעשטעלט אָן דען פּאַלמען* (1931)

⁹ די פראָבן ברענגען מיר אויס שטערק-לייצימאַנס סראַנסקריבירטן סעקס-דאָרפן, 92, 93.

¹⁰ דאָס איז די עלטסטע ביי איצט באַקאַנטע דאָסיר סע האַנסקריפּט (1490)

¹¹ אָן ליבעראַריש וועקן אויף יידיש.

¹¹ אויסלייג - באַדערניירט.

ב) אויס דער האנטשריפט, וואָס געפינט זיך אין האַמבורגער ביבליאָטעק:

„געבעט צו משה, איין מאָן פון גאָטעס וועגן. גאָט, איין וואָנער דו ביסט געוועזן צו אונז, אזאָ זאלטו נאָך זין צו געבורט אונ' געבורט. אי די בערג זין וואָרדן בעשאַפן אונ' זי איסט וואָרן בעשאַפן, ארץ ישראל אונ' הויז לאַרץ, פון אומער מער דו ביסט גאט. דו שפּריכסט צו דען לויטז: טוט תשובה אי דאס איר קומט צו דען גראסן זינדן, דאס איסט די רציחה אונ' שמד אונ' אשת-איש, אונ' דאָס זי ניט ווערדען פער שטאסן מיט יסורים, אונ' ווען דו אין שיקסט די יסורים, דאס איסט גליך אז פיל אז העטסטו געשפראכט: טוט תשובה קינדר דעם מענשן. מוין ווען טווענט יאָר די זין אין דין אויגן אז דער טאָג פון געסטערן ווען ער איסט אובר פאַרן אונ' דער צו איין וואָרטונג איין זאמט מייל פון דער נאכט. דו האסט פער שטורמט די זעלביגן טווענט יאָר אז איין שלאָף, זי זין וואָרדן אז איין גראָז דאס זא וועקסט בי דער נאכט אונ' אז דעם מאָרגן עם פער פאַרט. איצט ווען עם וועקסט אן דעם מאָרגן אונ' עם פער פאַרט, צום אָבענט עם ווירט פער שניטן אונ' ווירד דור (פאַרטריקנט). ווען זי זין צו גאנגן מיט דינעם צאָרן אונ' מיט דינעם גרים צארן דער שראקן זין מיר. דו מוסט אונזר זונט (זינד) די מיר האָן (האָבן) געטאן אין אונזר יוגענט גענן ליכט דינער (דיינער) שכינה. ווען אל אונזר טעג זי זין צו גאנגן מיט דינעם צארן, זי זין צו גאנגן אונזר טעג אז איין אויגן בליק... דער אָקאָרשט געבראַכטער פראַגמענט אויס דעם בערלינער מאַ-נוסקריפט גיט דעם לייענער אַ קלאָרן פאַגריף וועגן דעם אַרט פיבל-איבערזעצונגען, וואָס שטעלן פאַר זיך די זעלבע אויפגאַבע ווי די גלאָסאַרן: זיין אַ הילף-בוך פאַרן מלמד, אָדער פאַרן עם-הארץ און פשוטן לאַנדס-מאַן, וואָס איז ניט שטאַרק באַהאוונט אין „פירוש המלות“. נאַטירלעך קאָן אזאָ איבערזעצונג ניט געפן קיין שום פאַגריף וועגן דער דעמאָלטי-קער אומגאַנגס-שפראַך, וואָס האָט דעמאָלט געלעבט אין מו י ל פונם יידישן קיבוץ. עם איז אין דער הינזיכט אינטערעסאַנט צו פאַרגלייכן די דאָזיקע תהילים-איבערזעצונג מיט דער האַנטשריפטלעכער מחזור-איבערזעצונג אויס דעם 15טן י"ה, וואָס געפינט זיך אין מינכענער ביבליאָטעק¹². מיר האָבן שוין פריער געבראַכט דעם באַקאַנטן זאַץ אויס דעם „ספר חסידים“: „ווען איינער פאַרשטייט ניט קיין לשון-מורש און ער איז אַ ירא-שמים, ער וואָלט גערן פאַרשטיין, וואָס ער איז מתפלל, איז בעסער, אז

¹² די דאָזיקע איבערזעצונג איז באַשריבן אין גרינבוים כרעסאַטאַטיע, וייס

ער זאל זיין תפילה טאן אויף דעם לשון, וואָס ער פאַרשטייט, דען די תפילה באַדאַרף זיין, אז דאָס האַרץ זאל פאַרשטיין, וואָס ער זאָגט". זיינען טאַקע די תפילות אין דעם דאָזיקן מחזור געשריבן אויף דעם לשון, וואָס דאָס פשוטע פאָלק און די יידישע פרוי האָבן גערעדט¹⁸:

„אלהינו ואלהי אבותינו — אונזר גאט אונ' גאט אונזר פאָרדערן!
זיי מיט מונד-באָטן דיינעם פאָלקט-געזינד ישראל, דאס זייען די חזנים די דא שטייען צו ביטן בעט אונ' ביטונג פאָן צו פאר דיר גאט אויף דיין פאָלק ישראל. ווייז זיי וואס זיי זאָלן זאָגן, מאך פערשטייען זיא וואס זיא זאָלן רעדן, ענטווערט (ענפער) אין וואָס זיא פראָגן, לאָס וויסן זיא וויא זיא צו דיר זאָלן בעשיינען (פֿאַרן), אים ליכט דיינער שכינה פאָר דיר זיי זאָלן נען, איר קני פאָר דיך זיא קניען, דיין פאָלק ישראל מיט אירעם מונד זיא בענשן אונ' פון בענשונג דיינעם מונדעס זיא אל צו מאַל זיא ווערן געבענשט... גיט עס זאָל זאָגן איר מונד אַיין רעד דאָס גיט אַז דיין ווילן, ווען דיין ביטונג, גאָט, זיא ביטן, אונ' דיין לערנונג זיא לערנען, אז דאָס מיר וויסן וואָל, גאָט, דען דו לייטזעליקסט דער איז געלייטזעליגט אונ' דען דו דערבאַרמסט דער איז דערבאַרמט, אז דא שטעט געשריבן אין דיין תורה: אונ' איך וויל לויטזעליגן דען איך לויטזעליג (וחנותי את אשר אָחו) און איך וויל דערבאַרמען דען איך דערבאַרם".
עס זיינען אויך פאַרבליבן אין האַנטשריפטן אויס דעם 15טן י"ה קנאַפע רעשטן פון די אַזויינגערופענע „געטלעכע לידער". מיר האָבן שוין אויבן דערמאָנט, ווי דער מהרי"ל האָט זיך מתרעם געווען, וואָס מען זינגט יידישע לידער וועגן גאָטס אייניקייט און די דרייצן עיקרים. עס זיינען אויך געווען עשרת-הדברות-לידער, מתן-תורה-לידער, פסח-און-חנוכה-לידער, וואָס מען פלעגט זינגען אין די באַטרעפנדיקע יום-טובדיקע טעג. אין דער באַווסטער רייך-אילוסטרירטער פאַריזער הגדה-האַנטשריפט, וואָס שטאַמט בלויסקאָפּ אויס דער ערשטער העלפט פון 15טן י"ה, איז אויפגעהיט די יידיש-דייטשע איבערזעצונג פון דעם באַקאַנטן ליד „אדיר הוא". אויך די יידישע איבערזעצונג האַלט זיך ביים אַלף-בית-סדר:

אַיִנְגֶּר גוט (גאָט) נון בוֹיִא, נון בוֹיִא, נון בוֹיִא
 נון בוֹיִא דיין טעמפּיל שירי (גיד) נון בוֹיִא, נון בוֹיִא דיין טעמפּיל
 באַלד) שירי, יא שירי.
 אלוֹוי שיר, אלוֹוי אין אָנזיין ברם הערציג גוט
 טאַנין שירי גרעכט גוט

18 יעדנפאלס — זייער נאָענט צו דער גערעדטער אַוטאָגנעס-שפראַך.

14 אויסלייג סאָרעניורס.

מ'עכטיגער גוט	ד'ממויטיגער גוט
נאָהטער גוט	ה'וך גילבטר גוט
ע'ויגער גוט	ו'ירדיגער גוט
פ'ארכטצומר גוט	ז'ענפטיגער גוט
צ'ימליכער גוט	ט'רודיטר (נעטרייער) גוט
ק'עניגליכער גוט	י'ודן גוט
ר'ייכער גוט	פ'רפטיגער גוט
ש'טרקער גוט.	ל'עפדיגער גוט

ד"ר שיפער האָט גאָנץ ריכטיק אָנגעוויזן¹⁵, אז דער אור־טעקסט פון דעם דאָזיקן ליד איז עלטער פונם 15טן י"ה. אַלס בעסטער באַווייז דינט דער פּרט, וואָס אין דער פּאָרזיער הגדה פּעלן אין ליד דרני שורות (אויף די אותיות ח, ס, ת), בעת אין די געדרוקטע הגדות, ווי צום ביישפּיל אין דער ערשטער געדרוקטער הגדה (פּראָג, 1526), איז דאָס ליד אָפּגעדרוקט בשלימות. דאָס דערקלערט זיך פשוט מיט דער אומפּינקטלעכקייט פונם שרייבער־קאָפיסט, וואָס האָט דורך אַ פּאָרזען די דאָזיקע שורות אַרורכ־געלאָזט.

אויך אויס דער וועלטלעכער אַלטיידישער ליטעראטור זיינען אויפגעהיט געוואָרן אַ קנאַפע צאָל מאָנוסקריפּטן. אין מינבענער מלוכישער ביבליאָטעק געפינט זיך אַ זאַמל־באַנד אונטערן נומ' 347 אויס דעם 16טן י"ה בערך, און דאָרטן זיינען פּאָראַן אָפּשריפּטן פון צוויי אַלט־יידישע פּאָעמען, וואָס שטאַמען פּלי־ספּק אויס דעם 14טן י"ה. אוינע איז אַ גענראַמטע מגילת־אסתר־פּאָראַפּראָזע, אין וועלכער עס איז אין אַ רייכער מאָס אויסגענוצט דער אַגדישער תּרגום־שני־מאַטעריאַל¹⁶, און די צווייטע איז אַ איבערזעצונג פון אַברהם בן הסדאים פּאָקאַנט ווערק „בן המלך והנזיר“¹⁷. דער אומבאַקאַנטער איבערזעצער איז פּלי־ספּק געווען אַ טאַלאַנטפולער דיכטער. מיט גרויס געניטקייט גיסט ער איבער אין געדראַמטע סטראַפּעס הסדאים קונסטפולע מאַקאַמען. די לידער, מיט וועלכע די מאַקאַמען זיינען דורכגעפּלאַכטן, גיט דער אומבאַקאַנטער איבערזעצער אין אַ גאַנצן אַנדער מעטריק, ווי אין העברעישן אָריגינאַל. אַנשטאַט הסדאים אַראַבישע מעטריק באַנוצט דער איבערזעצער די אינטימע פּאָרם

15 „ידישע ווללס“, 1928, א, 123—124.

16 אויסצוגן אויס דער פּאָעמע ברענגען שפּעק און לייצטאָן אין ויער אייבן.

ציבירטן ווערק, 235.

17 זע אונזער ווערק, ב' א, 276.

פון דעם מיטלעלטערלעכן דייטשן פאלקס-ליד. אמת, אפילו אז געאיבעטער ווערסיפיקאטאָר ווי אונזער איבערזעצער איז דאָך ניט אימשטאַנד איבער-דיכטן אין יידיש-דייטשע סטראָפּעס אַלע חסדאים לידער, וואָס זיינען איינ-געפאַסט אין אַזעלכע אייגנאַרטיקע קאָמפּליצירט-קונסטפולע פּאַרמען; ניט זיך אין אַזעלכע פּאַלן אונזער איבערזעצער אָן עצה און לאָזט פשוט דורך אַ טייל פון חסדאים לידער, און דווקא פון די שענסטע און איינ-טימסטע... בכדי צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף וועגן דער דאָזיקער איבערזעצונג, ברענגען מיר אייניקע ציטאַטן צוזאַמען מיטן העברעיִשן אָריגינאַל:

אויס דער 16טער מאַקאַמע:

יידיש-דייטשע איבערזעצונג 18	העברעיִשער טעקסט
<p>דא איינער נאכט דאס גיטשך (געשא) דעש קעניגס שלאף אויף אים בראך, ער שפראך צו דעם פֿרשלק גוט: מיך באטריבט מיין זין אויך מיין מוט דאס וויר ערגאנגן די שטאט היין אונ' הער אונ' היימליכן פארנעמן וואָס מאן זאג מער, אונ' ווי זיך די נאכט האלטן די יונגען אונ' אויך די אלטן אונ' וואס לעכש זי טרייבן אין אירן קאמער מיט אירן ווייבן. דא גינגען זי ביידע אן דער צייט די שטאט די לענגע אונ' די ווייט; דא קאמען זי אין איין נאסע די וואס (וואר) די מיסטשטאט גינאנט ווען (ווייל) דער יעדער מאן זאגט אלי מישט אונ' אלי אונזויבערקיט מאן שיטעט אין די גרוב פין זיך דא איין גרויס הויפן הוב. אז זי דעם הויפן בעגונדען נאהען פיל באלד זי דא איין פלאמע ערואען די-גאב שייך אונ' פונקען פיל.</p>	<p>בלילה ההוא נדרה שנת המלך ויאמר למשנה כפעם בפעם, הבה נא ונלך שנינו על העיר בטח ונשמע מה בפי העם, ונראה מנהגיהם, ומה מעשיהם, בחדרי משכביהם. וילכו וישוטמו בכל המדינה לארכה ולרכבה עד אשר באו אל רחוב אחד אשר נקרא שער האשפות, כי שם היו כל אנשי המדינה משליכין ומקבצין הדומן והאשפה אשר בתוכם עד אשר נעשה מהם מקום גבוה מאוד. ויהי הם הולכים ומביטים אל המקום ההוא ויראו בתוכו כרמות להב אש מאיר זמחנוצין.</p>

אויס דער 18טער מאקאמע:

יידישע איבערזעצונג	העברעיִשער טעקסט
<p>וואס בעשלוסטו דעריין פאר מיר אליין, אין איינעם וואלד ווער זי וואל בעהיט; איזט נור איר גיר דאס זי רייד מיט מיר אז יואב הינטער דער טיר מיט אכנר פארגאס זיין בליט.</p> <p>בערויבט איך בין אל מיינער זין דיין זיסע שפראך וועלט ליבשאפט זוכן דו פירסט איין ווייז ווי דיר געליסט דער שפיון אלס אמנון געליסט תמרס קוכן.</p>	<p>— מה תסגרי, יעלה, דלת לפני, הלא — די שומרים לך בצפעוני לחייד: או תחפצי לי בתוך שער לדבר דבר— יואב לאכנר וצור הרבו בעיניך.</p> <p>תנוול לבכי בעין נוול ואיך תאמר— עפרה בשרי לאהבתך מאוד סמר. תתאב צבי חן למטעמות ירירות כ— אמנון באות לביבות מידי תמר.</p>

אויס דער 20טער מאקאמע:

<p>דיז וועלט איבער אל די איזט דער שטאל די צייט איין הירט, די לויט דאס פיך זינט</p> <p>דער טויט די הער די אין וועלכער ווער קליין, גרויס, ווייב, אלט און קינט— דאס גראב זיין פארט. האט אימאנט געהאָרט ווי אלדע וואס מאן דא הינטער פינט?</p>	<p>— עולם כמו מכלא והימים כמו — דועה ואדם צאן ובהמות יער: מות ככר נרחב ושם ירעה ושם — ירבץ אנוש, ישיש, ושב ונער. קבר כמו שער ובא בו כל אנוש מי ידע מה אחרי השער?</p>
---	--

די דאָזיקע איבערזעצונג איז פלייספאך איינס פון די פאָרדייטנדיסטע פאָעטישע שאַפונגען אין דער אַלט־ייִדישער ליטעראַטור; און עס איז צו באַרויערן, וואָס אזא וויכטיק ווערק איז געבליבן פאַרבאָרגן און פאַר־געסן אין אַ דייטשער ביבליאָטעק און קיינמאָל געדרוקט ניט געווען.¹⁹

19 ערשט אין דער נײַערער צײַט האָבן ערוק (אַלט־ייִדיש. ראָטאַן, 223—229) אין שערק (לאַנדוו־בוך, 58—62) פאַרעפנטליעט גרעסערע פראָנטמען אויס דער דאָזיקער איבערזעצונג.

מיר האָבן ביז איצט געהאט צו טאָן אויסשליסלעך מיט איבערזע-
 צונגען. עס זיינען אָבער אויך אויפגעהויט געוואָרן אַ געוויסע צאָל דיראַקט-
 טישע און סאַטירישע לידער אויס דעם 15טן י"ה, וואָס פילדן אן איבער-
 גאַנגס-שטופע פון איבערזעצונגען צו אָריגינעלע ווערק. באַזונדערס אינד-
 טערעסאַנט איז אין דער הינזיכט אַ העברעיש-יידישע לידער-זאַמלונג,
 וואָס ס'האָט פאַרענדיקט סוף יאָר 1516 דער סופר מנחם בן נפתלי
 אַלדנדאָרף. געבאָרן אין פראַנקפורט אויפן מיין אין 1449, האָט ער, ווי עס
 שיינט, זיינע עלטערע יאָרן פאַרבראַכט אין איטאַליע. יעדנפאַלס האָט ער
 אין 1504 אין דעם איטאַליענישן קליין שטעטלעך מעסטערע (לעבן ווער-
 געדיג) געשריבן פאַר דער פאַטראָנעסע, „מרת חנליין" אַ יידישן מחזור —
 אַ זאַמלונג פון יוצרות אויף שבת הגדול און ימים-טובים, מיט קינות,
 סליחות אא"וו. ער האָט אויך אייגענע זאַכן געשריבן, ווי, צום ביישפּיל,
 „געדאַנקען וועגן טויט"²⁰; באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אָבער די
 אויבן-דערמאָנטע לידער-זאַמלונג, וואָס ער האָט פאַרענדיקט אויף דער
 עלטער, ווען ער איז שוין געווען אַ זקן פון 67 יאָר. אין דעם מאַנסקריפּט
 זיינען געווען פאַרשריבן 43 נומערן, די ערשטע בלעטער פּעלן אָבער און
 די האַנטשריפּט הייבט זיך אָן ביים סוף פון נומ' 18. די לידער שטאַמען
 פון פאַרשיידענע מחברים, בלויז 4 פון זיי (2 שבת-לידער, אַ סאַטיריש
 ליד אויף די לורקייט צו געלט, און אַ וויכוח-ליד צווישן יצר-טוב און
 יצר-הרע) האָט אַלדנדאָרף גופא פאַרפאַסט אין זיינע יונגע יאָרן ((בימי
 חרפּי)), ד"ה אין דער צווייטער העלפט פונם 15טן י"ה²¹. דער רוב פון
 די לידער זיינען העברעישע, בלויז פינף פון זיי האָבן חוץ דעם העברעישן
 אויך אַ יידישן טעקסט. איידער מיר גויען איבער צום אינהאַלט פון די
 האַזיקע לידער, איז וויכטיק אַנצומערקן פּאָלגנדיקן אינטערעסאַנטן פרט.
 מיר האָבן שוין פריער געזען²², ווי פילע העברעישע דיכטער: שלמה בן
 מוזל-טוב, ישראל נאַגאַראַ און אַנדערע, פלעגן גאַנץ אָפט שאַפן זייערע
 לידער (אַפילו מיט רעליגיעזן אינהאַלט) לויט דער מעטריק און מעלאָדיע

20 אויפגעהויט צום סוף פון אַ האַנטשריפּט-זאַמלונג, וואָס געפינט זיך אין
 קאָמברידזשער ביבליאָטעק (זע ווינרייך, „בילדער ס. ד. יוד. ליטעראַטור" 1928, 145—
 148), צום שלום פון אַלדנדאָרפס „סוים-געדאַנקען" געפינט זיך פּאָלגנדיקע צושריפּט:
 „גוס יתב' אישט ווארהאסיק און סוס ניכנס אונרעכס, דש קאן וואל דר קענן מנחם
 אלדנדורף זיין קנעכס. דארום וול אידרמן הינטר זיך אונ' בור זיך גידנקן אונ' וול
 גים שערצן, דש לעצם דש אישם דר סוט, דש וול דער לעבענדיק גענן צו זיינס
 הערצן. יום ב' ד' אב רס"ד".

21 די זאַמלונג האָט באַשריבן ל. לעווענשטיין אין חילדעסחייטערס „יובלשריפּס"
 (1890), 126—144 און אין „מאָנאַטשריפּט", 1891, 79—84.
 22 באַנד 17, ז' 354, 370.

פון פרעמדע פאלקס-לידער. דאָס אייגענע לאָזט זיך אויך באַמערקן אין אַלדנדאָרפס זאַמלונג. עס ווערט דאָרט געבראַכט אַ העברעיִש-לומדיש ליד מיט פֿללים פֿאַר גמרא-לערנער „הלכתא כמאן“, וואָס ס'האָט פֿאַרפֿאַסט דעם באַקאַנטן מהרי"ס ברודער-זון, יעקב בן יקותיאל מגליינהויזן. פֿאַרן ליד געפינט זיך דעם זאַמלערס באַמערקונג, אַז דער „הלכתא כמאן“ איז פֿאַרפֿאַסט „בנינון הערצאָג ערנסט“, ד"ה לויט דעם גראַם-שליסל און סטראָפֿן-בוי פֿון דעם דעמאָלט שטאַרק פֿאַפּולערן דייטשן ליד. „בנינון הערצאָג ערנסט“ איז אויך פֿאַרפֿאַסט אַ צווייט ליד, וואָס געפינט זיך אין אַלדנדאָרפס זאַמלונג — אַ שבת-ליד פֿון שלמה זעלמאַן בן יקר אויס ערפורט, וואָס האָט געלעבט אין דער ערשטער העלפט פֿונם 16טן י"ה. דאָס דאָזיקע ליד איז פֿאַרפֿאַסט אין ביידע שפּראַכן (העברעיִש און ייִדיש) און מיר באַקענען די לייענער מיט דער ערשטער סטראָפֿע:

גוטס לוב אונ' אל זיין וונדר די אַי נשאך אונ' נאך געשיכט (געשעט) דיא ער דא קוד (ערקאָרן) בזונדס זיפציג פירזאָן אין יופטן (מצרים) קאמן קיניג פּרעה יוסף פּערגס אונ' פּייניגט זיינער קינדער זאמן.	זייטן שפּיל אונ' אַלן לושט דיא קוניג דוד נייע געושט, אונ' אנדער פרופּיטן מער, אונ' וועם דיא אַל ווירן קינד אונ' ווער דר בולט (דערפּולט) זיינס הערצן גרונד זיין בומשאפט אונ' לער. דאך מיכט ער דרצוילן ניכט
---	--

(האַרפּן-שפּיל און לוסטיקע געזאַנגען, און וועלכע עס האָבן אַפּילו נים געוואָס נים דוד המלך, נים די אַנדערע נביאים, און אויך נים דער, פֿאַר וועמען דאָס אַלץ איז געווען אַנטפּלעקט און האָט דערטילט מיטן גאַנצן האַרצן גאָסס פֿאַסשאַפּט און זיין לבי-רע — דאָך זיינען זיי אַלע נים אימטשאַנד אַיבער-דערצוילן גאָסס לויב און אַלע זיינע וונדער, וואָס זיינען געשען אַמאָל און געשען אויך איצטער, די וואָס ער האָט באַזונג-דער אויסדערווילט, זיינען זיי, 70 נששות אין צאָל, קיין מצרים געקומען, דער קיניג פּרעה האָט אין יוספּן פֿאַרנעסן און האָט שטאַרק געפּייניקט זיינע קינדער אָמען).

דאָס אויבן-דערמאָנטע טאַפּלי-שפּראַכיקע ליד „על אהבת הבסה“, וואָס אַלדנדאָרף האָט פֿאַרפֿאַסט „בימי חרפּו“, איז אויך געשריבן „בנינון“ פֿון אַ פֿאַפּולער דייטש פֿאַלקס-ליד — „הוך ריף דער וועכ-טער“. דאָס סאַטירישע מוסר-ליד הייבט זיך אָן מיט פֿאַלינדריקער סטראָפּע:

גוט (גאָט) וועל דש די עש ניד (ניט) אנטגעלט די טוריכט וועלט,	די מוט אַל אירן זינן איר זיצן, איר שאַינן איר גרנען דא זי מיט אוב גיין
---	--

27. לויט לעווענשטיינס סראַנסקריבירטן טעקסט.

דער וועלט אישט נוך (שטורמיש)	אויף דש געלט איר חן
יאָג אונ' בלוג (פלאַג) דער נארונג נוך	געלט צו גווינן
דש ווערט איר אלן טג אינן.	נידר און הוך

דער מוסר-השכל פון דעם גאַנצן 10-סטראָפיקן ליד גיט איבער די
7טע סטראָפּע:

טועט תשובה מיט שמערק	— ווש זול דש לויפן אונ' שערן —
אוף אייערע בינע ווערק	נאָט מוש מן ווידר קערן
דא הילמט גיט זילברן בערנ	צו דר ערדן דא מן פון אישט גענומן
אין דער וועלט דא מיר היין סומן...	(פון וועלכער מען איז גענומען).

באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אַ צווייט סאַטיריש ליד (אויך אין
ביידע שפראַכן), וואָס געפינט זיך אין אַלדנדאָרפס זאַמלונג — „על
השחוק" (וועגן דעם שפּילן) פון שמואל בן משה הורגלן.²⁴ מיר האָבן
פריער געזען²⁵, ווי לעָאָן די-מאָדענאַ, וואָס האָט געשריבן אַ סאַטירע
„על הצחוק", איז אַליוו געווען אַן אַזאַרט-שפּילער פּל ימיו; דאָס אייגענע
איז בלי-ספק געווען אויך דער פּאַל מיט דעם פאַרפאַסער פון דער פּאַ-
טרעפּנדיקער סאַטירע, שמואל הורגלן. ער גופא, בעת ער רעדט וועגן די
אַזאַרט-שפּילער און דעם סאָציאַלן שאַדן, וואָס זיי ברענגען, איז דערפּו
מוסיף: „מיט מיינעם שאַד איז עס געשען, איך וואָו (וואַר) אויך אין
דען אָרדן"²⁶. מיט גרויס געניטקייט גיט אונז דער פאַרפאַסער איבער
אַלע פרטים וועגן קאַרטן- און טאַפּלשטיין-שפּיל. און דעם צייט-פאַרטרייב
פון די, וואָס זיינען פאַרשיבּורט פונם אַזאַרט-שפּיל, שילדערט ער אין
פּאַלגנדיקע בולטע פאַרבן:

מאַרגנט אונ' אָווענט אָהן אַבגעלאָן (אָן וועלכער הפסקה)
קיין אנדר סורצווייל זי גיט אָהן (האָבן)
ווען דאָס זי די צייט איבערויצן
הונגריק אונ' דורשטיג און פאַרשמאַכט
ביי די טעג און די נאַכט
שפּילן זי ווען זי ערהיטצן.
זי שווערן, גריינען (קוויטשען) אונ' בייסען,
זי וויסן פון קיינען גוטן צו זאָגן

²⁴ דער אַקראָסטיקן פון דעם דאָזיקן ליד — „שמואל הקטן ברבי משה אורי ויל
חזקו אכצו" — איז אַזוי צוגיפּנעשטעלט, אַז דאָס ערשטע אות פון יעדער העברעיִשער
סראָפּע איז פּאַרבוּנדן מיטן ערשטן אות פון דער באַרעפּנדיקער ייִדישער סראָפּע.

²⁵ באַנד 17, ו' 174.

²⁶ אויסליג — סאַדערניזירט.

גאָמעס דינסט זי זיך לויטצל (קיינמאָל) פלייסען
 ביי דער נאכט אונ' די טאָגען,
 לויטצעל (קיינמאָל) האַלטן זי זיין געבאָט אין הומ, ²⁷
 איגליכער (יעדער) געליסט זיינעם געזעלן גוט
 דרום ווערדן זי נומער (נימער) זאָט נאָך וואָל גוט.

האַט ער זיך שפּילט ניט געניט ²⁷
 אונ' קענט איר דעם וואורפל זימען ניט ²⁸ —
 זא איסט ער גאָר פאַרלאָרען
 פאַר וואר וויל איך דאָס זאָגען.
 יונג אונ' אַלט ווירד אים צוגעטראַגען
 מיט לאַנגען אונ' מיט קורצן זי איהן בעמאָהרען (אַפּנארן)
 אַך דער גראָסען ועלשֶׁרייאַ (פעלשערייאַ)
 די דאָרויף זייען ערדענקט:
 מיט קוועקזילכר אונ' מיט בליי
 זיינט זי פאַרקלעבט אונ' איינגעזענקט (איינגעמאנקט)
 זי האפן אויגען אונ' זיינד דאָך בלינד —
 איר מעכער מיסען ווערדן אז זי זינד ²⁹,
 אונ' אַל דער זיך איר אונטערווינד ³⁰

וואָס מאַג ער זיך פאַרימען (פּרוּמן) זיינעט געווין
 פיל שיר ³¹ ניט עם ווידער דאהין —
 אז (ווי) דאס גראַז דאָרט פאַר דער זאָגען;
 מאן שלאָגט אים דאס אונ' דאָס איין
 בעהענדער (שנעלער) דען איין פאָגעלן טליין
 איז עם פאָן אים צעראָגען;
 איסט דער בייטל פאַרבונדן שווער —
 ער ווירד פיל שיר ³¹ גערינג אונ' מאַגער.
 מען שפּריכט דאָס איין שפּילער
 איז דעם אַנדערן בייטל־טראַגער,

27 חזק ס'איז ניט געניט אין שפּילן.

28 און אינגאָאָנס זיינען אים די געזען פון וירשלי-שפּיל.

29 ד"ה די וואָס פעלשן די סאָפּלשטייגער זאָלן אויך בלינד זייען.

30 און אויך די אַלע וואָס נעמען זיך אָן פאַר ווי.

31 גאָר איגניכן.

אז (ווי) ער עס געווינט אזא ער עס ווידער הינגאָהט (צוריק אָפּגעבן).
 נאָמט אונ' בלוז ער בעשטאָהט (בלייבט ער שמיין)
 אונ' נאָך בלייבט אים שאָד, שאַנד אונ' שפּאַט.

אין דער שלום־סטראָפּע דערקלערט דער פּאַרפּאַסער, אז ער וויל
 „אורלופּ גיבן" (זיך געזעגענען) מיט ביידע אַרט שפּילן — מיטן ווירפּל-
 און מיטן קאָרטן־שפּיל, בכרי זיי זאָלן „זיין לאַסטער ניט מערן"; ער
 וויל מחזיר בתשובה זיין, זיך איבערגעבן
 גענצליך אין גאָטס הוט,
 זא מאג איך בלייבן וואל באהוט
 דאס געב מיר גאט צו גוט.

ווייניקער אינטערעסאַנט זיינען די איבעריקע צוויי לידער, וואָס
 זיינען פאַרשריבן אין אַלדנדאָרפּס זאַמלונג אין ביידע טעקסטן: דאָס ליד
 פון זלמן סופר⁸², „זרע גפן" — די מחלוקת צווישן וויין און וואַסער,
 און אַלדנדאָרפּס ליד „מחלוקת וטענת יצר־טוב על יצר־הרע". דאָס זיינען
 טיפּישע וויכוחים־לידער, וואָס פון דעם דאָזיקן שטייגער זיינען אויפגעהיט
 געוואָרן אין די הונדערטער אין דער העברעיִשער מיטלעלטערלעכער ליטע-
 ראַטור⁸³. מיר באַנוגענען זיך דערמיט, וואָס מיר ברענגען בלוז די ערשטע
 סטראָפּעס פון די צוויי לידער אין ביידע טעקסטן:

1) אויס זלמן סופרס „מחלוקת יין והמים"⁸⁴:

און דעם וויינס בין איך געהייסן — אַלזאָ שפּראַד זיך דער וויין — מאן טרינקט מיך מיט פלייסן דאָצו בין איך גאר פיין. איך קאן מאַכן שימפּן און שערצן איך קאן פאַרטרייבן גרויסע שמערצן איך דערפריי דען מענשן איר הערצן.	זרע גפן אני נקרא זה דבר היין — אני לשותי כאבן יקרה וגם לנושאי כלי זיין. אנוש ממני נרדם וחזיוני ארמדם יין ישמח לבב אדם
--	---

2) אויס מנחם אַלדנדאָרפּס „מחלוקת וטענת יצר־טוב על יצר־הרע":

צו דעם אים הימל זאָלט איר אַיך פלייסן מיינען פרידערן זאג איך עס מאָר מיט תשובה אַיער הערץ זייט רייסן פירכטעט גאָט דאָס גאַנץ יאָר.	מרום שאו עיניכם למען אחי אדברכה קרעו לכבכם ואל בגדיכם ר' מרה
--	---

⁸² געלעבט אין דער ערשטער העלפט טון 15טן י"ה.
⁸³ זע, צום ביישפּיל, באַנד I, 227, 245.
⁸⁴ אין ביידע טעקסטן איז איינגעלאָכטן דער אַקדאַמיסטישן זלט; סופר.

רייניגט און וואשט זיך רעכט,	רחצו הזכו
נאך גאט יאגט און פעכט	אחרי ד' אלקיכם תלכו
לאָבט גאָט אַל זיין קנעכט.	כל עבדי ד' ברכו

דער פרומער סופר מנחם אָלדנדראָרף האָט געזאָמלט בלויז רעלי-
גיעזע און דיהאָקטישע לידער, אָדער סאטירישע מיט אַ געוויסן מוסר-
השכל. ער האָט ניט אויפגענומען אין זיין זאמלונג ניט נאָר קיין ליבע-
און טאָנג-לידער, נאָר אפילו אויך ניט קיין חתונה-לידער. מיר וועלן
ווייטער זען, ווי אַ צווייטער זאמלער, וואָס האָט געלעבט שפעטער פון
אָלדנדראָרפן מיט קנאָפּע 100 יאָר, האָט פאָר אונז דווקא יאָ אויפגעהיט
אַ נאַנצע צאָל פון אַזעלכע לידער. אָבער אויך אין אַ פאַרמעטענעם פּתכיד
אויס דעם 15טן י"ה, אַ פירוש פון רש"י אויף נביאים ופּתובים, וואָס
האָט זיך געפונען אין דער קאָלעקציע פון דעם פּויפסט לעאָ דעם צענטנס
סערעטאָר, פיעטראָ בעמבאָ (געבאָרן אין 1470), איז פאַרשריבן אַן
אַלטיידיש ליבע-ליד, וואָס מיר דרוקן דאָ איבער אויס באַסינס אַנטאָ-
לאָגיע (ז' 27):

וואו זאָל איך הין, וואו זאָל איך הער
וואו זאָל איך מיכ'ס הין קערן?
איך בינס איין ציונט*, מיין הערץ דאס ברענט,
איך קאָנ'ס ניט פריי ווערן.
דאָ שפּייט (שפּירט) די הערץ אַלע ליבסט מיין
די איך האָב אויף דער ערדן.⁸⁵

אַז די דאָזיקע יידישע מיטלאַטערלעכע ליבע-לידריק איז געווען
אַ בערך רייכע, זאָגט שוין עדות דער דאָזיקער פּאַקט, וואָס אפילו היינטיקע
פּאָלקס-לידער, ווי דאָס האָבן אויפגעוויזן די פּאַרשער ד"ר שיפער און
י. ס. פּהן⁸⁶, טראָגן נאָך אויף זיך גאַנץ בולטע סימנים פון זייער מיטל-
עלטערלעכע אָפּשטאַם. אַזוינע לידער, ווי „עס זיצן מיידעלעך דריי“
(נינו-מאר-זאמל. נומ' 166), „ווי עס קומט דער ליבער זומער“ (דאָרטן,
נומ' 171), „מוטער, ליבסטע מוטער“ (דאָרטן, נומ' 356), האָבן שוין
געזונגען, מיט געוויסע שינויים פאַרשטייט זיך, אונזערע עלטער-פּאַבעס
אין די מיטלעלטערלעכע דייטשע געטאָס.

* איך בין דורך דעם ליבע-פּאַס אָנגעצונדן.

⁸⁵ אויסלייג — סאָדערניזירט.

⁸⁶ אַמעריקאַנער פּאַקט, 1927, 65—77; שיער, יידישע פּאָלקס-דראַמאַטיק, 1928.

ווי מיר זעען, זיינען אין די מיטלעלטערלעכע צו אונז דערנאך גענע מאנסקריפטן אויפגעהיט געוואָרן בערך נאָנץ ווייניק רעשטן פון דער אַלט-יידישער ליטעראַטור. אַ ניט צו פאַרגלייכן גרעסערער טייל איז אָבער געראַטעוועט געוואָרן, ווען אַפילו אין אַ מער-ווייניקער געענדערטער פּאַרם, אַדאָנק די גוואַלטיקע שינויים, וואָס זיינען פּאַרנעקומען אין סוף מיטלעלטער און האָבן געהאַט אַ זייער גרויסע השפּעה אויף דעם קולטור-לעבן פון די אַשכּנזישע יידן און אויף דער אַנטוויקלונג פון דער אַלט-יידישער ליטעראַטור. מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, אַז שוין אין 12טן—13טן י"ה האָט דער דיאַלעקט, אויף וועלכן די דייטשע יידן פון די רייך פּראָווינצן האָבן גערעדט, געהאַט אין אַ געוויסער מאָס זיין אייגנאַרטיקע פאַרבונונג. שוין דעמאָלט האָט זיך דער „לשון אַשכּנז“, דאָס „יידיש-דייטש“, אונטערשיידט פון דעם „קריסטלעך-דייטש“. די דאָזיקע אייגנאַרטיקייט איז געוואָרן נאָך בולטער אין 14טן י"ה, ווען דער פּראָנציווישער קיבוץ איז חרוב געוואָרן (נאָך פריער איז ענגלאַנד געוואָרן „יידן-רייך“) און פיל פון די פּאַרטריבענע פּראָנציווישע יידן האָבן זיך איבערגעפּעקלט אויף דער אַנדערער זייט רייך. אין דייטשלאַנד זיינען די רדיפות אויף יידן אויך געוואָרן אַלץ שטאַרקער²⁷, און ביסלעכווייז, אונטער דעם דרוק פון שטענדיקע רדיפות און געצווינגענע איבערוואַנדערונגען פון די מערב-פּראָווינצן אין די מזרח-סלאַווישע לענדער (פריער קיין מערן און שלעזיע, דערנאָך אין די פּוילישע פּראָווינצן) — איז דער דייטש-פּראָנציווישער יידישער קיבוץ צום סוף פון מיטלעלטער מגולגל געוואָרן אינם דייטש-פּוילישן קיבוץ, וואָס רעדט איין שפּראַך — „לשון אַשכּנז“. און טאַקע אין דער זעלבער צייט, און ענג פאַרבונדן דערמיט, האָט זיך אין אַ געוויסן זינען פאַרענדיקט דער לאַנגער פּראָצעס, וואָס האָט זיך געצויגן פילע דורות נאָכאַנאַנד: אין משך פון די לאַנגע וואַנדערונגען אויס-די דייטשע דרום-פּראָווינצן צו די סלאַווישע מזרח-לענדער, און אונטער אַ געוויסער השפּעה פון דער נייער פּרעמדער סכיבה, איז דער מיטל-הויכדייטשער דיאַלעקט, וואָס די יידן פון די רייך-פּראָווינצן האָבן גע-רעדט אין 12טן י"ה, מגולגל געוואָרן אין אַן אייגנאַרטיקן יידיש-דייטשן לשון מיט אַ נאָנץ אייגענעם נומער. עס איז אויסער ספק, אַז ביז דער מיט-13טן י"ה איז דער יידישער קיבוץ אין די רייסיש-פּוילישע שטחים דער עיקר פאַשטאַנען פון איינוואַנדערער, וואָס זיינען געקומען פונם ווייטן און דעם נאָענטן מזרח, אויך פון די פאַרשידענע דרום-לענדער: פון אַראַביע, קליין-אַזיע, מצרים, גריכנלאַנד, קאווקאַז און קודם-ביל פון די

וואָלגעגענטן, וווּ ס'האָט ביזן סוף פון 10טן י"ה געוועלטיקט די שטארקע פּוּדרישע מלוכה³⁹. זינט דעם טיטן פונם 18טן י"ה באַקומט אָבער די אויבערהאַנט דער הויפטשטראָם פון די יידישע איינוואַנדערער, וואָס זיינען מאַסנווייז אָנגעקומען פון די שכנותדיקע מערבֿ- און דרום־לענדער, ווי דייטשלאַנד, טשעכיע, שלעזיע און אונגאַרן⁴⁰. די נייע איינגעוואַנדערטע האָבן קולטורעל באַלד באַקומען די אויבערמאַכט איבער די אַלטגעזעסענע, און אין אַ בערך קורצער צייט אַרום איז דער לשון אַשכּנז געוואָרן, מיט ווייניקע אויסנאַמען, די איינציקע אומנאַנגס־שפּראַך פון דעם גרעסטן טייל פּוילישן יודנטום⁴¹. עס איז זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז אין דער נייער סביבה האָט דער „לשון אַשכּנז“ אָנגענומען אַ באַמערקבאַרן טייל סלאַב־ווישע עלעמענטן⁴², און דאָס האָט אים נאָך מער דערווייטערט פון זיין מיטל־הויכדייטשן אורטוואַל.

מען דאַרף אָבער אויך ניט פאַרגעסן, אַז ביי דער אויסשליסלעכער ממשלה, וואָס דער פּילפּויליש־רבנישער גייסט און וועלט־באַנעם האָט גע־האַט אויף דעם קהלשן און אויך פריוואַטן לעבן פון דעם דייטש־פּוילישן יידן, האָט זיין אומנאַנגס־שפּראַך זיך אַלץ מער און מער אָנגעזאַפּט מיט ווערטער און באַגריפּן פון דער רבנישער ליטעראַטור; עס האָט זיך גע־ענדערט ניט נאָר די מאַרפּאָלאָגיע פון דער שפּראַך, נאָר אויך איר סיני טאַקסיס און אַרכיטעקטאַניק. שוין אויף דער שוועל פונם 16טן י"ה האָט די יידישע אומנאַנגס־שפּראַך אין אַ נאַנץ באַדייטדיקער מאָס אָנגענומען די איינגאַרטיקע „יידישלעכע“ פאַרמען, וואָס האָבן שפּעטער געבראַכט אין אַזאַ גרימצאַרן דעם דייטשן געלערנטן פונם 17טן י"ה, וואָגענווייל, וועלכער האָט ניט געקענט מוהל זיין די דייטשע יידן פאַר זייער „לעס־

88 זע אויבן, באַנד V, קאַפיטל איינס.

89 זע ד"ר שיפּער, „קולטור־געשיכטע“, 262-270.

40 זענען דער אומנאַנגס־שפּראַך פון די יידן אין די פּוילישע פּראָווינצן אין די פאַרשיידענע תקופות איו פיל דעבאַטירט געוואָרן. זע זענען דעם: א. הרפּב, „שפת היהודים“ (1868); ש. דובנאָוו, זיין באַקאַנטן אַרטיקל אין „יעהודיםקאָיא סאַרינאַ“, 1909, 1-20, און „דער פּנקס“, 1913, 36-38; ב. רובּשטיין, „די אַפּאָליקע שפּראַך פון יידן אין רוסלאַנד“ (דאָרשן, 21-36), ג. באַרצקאָוו, „די ביבליאָטיק פון ייד. פּאַרלאַמאַנט“ (דאָרשן, 56); (זאַרשע 1907) „O języku Żydów“; R. Centnerszwerowa; י. חילער, „טיילאַנג. שריפטן“, II, 118-120; ד"ר י. שיפּער, קולטור־געשיכטע, 262-268, 277-280, י. לוריע, „צייטשריפט“, II, 747.

41 זענען פּלאַזישע יסודות אין יידיש, זע: א. לאַנדוי אין „פּיל. שריפטן“, II 200-204; ד"ר שיפּער, ציט. וו. 277-278; מאַנאַטשעריפּט, 929, 475; י. א. יאַסע. אַמעריקאַנער פּנקס, 1928, 235-256, 296-312; אל. שולמאַן, „עקסי שעה“, „חשלה“, IV.

טערלעך" באַנין זיך מיט דער דייטשער שפראך, באַשר זיי האָבן זי
 „פאַרדאַרבן" און געמאַכט אויס איר אַ פּרעמד פאַרזעעניש".

צום סוף מיטלעלטער זיינען אָבער אויך אין דער דרויסנדיקער
 וועלט, אין דער סביבה, אין וועלכער דער גרויסער יידישער קיבוץ האָט
 געלעבט, פאַרנעקומען גוואַלטיקע שינויים, וואָס האָבן געמאַכט אַן איר-
 בערקערעניש אין דעם גאַנצן סדר פונם אייראָפּעיִשן לעבן און אויך גע-
 האַט אַ גרויסע השפּעה אויף דער אַנטוויקלונג פון דער אַלט-יידישער
 ליטעראַטור.

די דורנתיִלאַנגע קרייז־צוגן, וואָס האָבן באַקענט די אייראָפּעיִשע
 פעלקער מיט דער קולטור־רייכער און פיל־פאַרביקער מורח־וועלט, האָבן
 געהאַט אַ גאַנץ גרויסע השפּעה אויף דעם קולטור־לעבן פון מערב־איר-
 ראָפּע. אַלץ מער וואַקסט דער באַטייט פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג, און
 ביסלעכווייז לעבט אויך אויף און הייבט אָן זיך צו אַנטוויקלען די שטאָט־
 טישע קולטור. דורך די עקאָנאָמישע און ענג מיט זיי פאַרבונדענע פּאָ-
 ליטישע שינויים הייבט אָן שוואַכער צו ווערן דער פאַרנעם און באַטייט
 פון דעם ריטער־קלאַס, און אויף דעם חשבון וואַקסט דער שטאָטישער
 בירגערשטאַנד. אינם געזעלשאַפּטלעכן לעבן הייבן אָן צו שפּילן אַ גע-
 וויסע ראָלע די סוחרים־גילדיעס און די צעכן פון די בעלי־מלאכות. דער
 שטאָטישער בירגער־קלאַס אין דייטשלאַנד הייבט אָן ביסלעכווייז צו ווערן
 דער טרעגער פון קולטור; די ריטערלעכע פּאָעזיע טרעט אָפּ איר בכבודיקן
 אָרט דער בירגערלעך־שטאָטישער, און די וואַנדערדיקע טרובאַדורן און
 שפּילמאַנס ווערן ביסלעכווייז פאַרדרענגט דורך די געלאַסענע, פּעדאַנטיש
 ערנסטע מינעזינגער.

מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, ווי ווייניק עס איז אפילו ביים אַדל־
 שטאַנד געווען פאַרשפּרייט די קונסט פון לייענען און שרייבן. דער ריטער
 האָט זיך קורס־פּל גענייטיקט אין דער שווערד, ניט אין דער פּען, און דער
 פּריער דערמאָנטער גרויסער דיכטער וואָלפּראַם פון עשענבאָך, וואָס דער-
 ציילט אַלויז, אַז ער האָט ניט געלערנט די קונסט פון שרייבן, שמרייכט
 אָבער אַלס ריטער מיט גדלות אונטער, אַז זיין באַרוף איז צו טראָגן דאָס

42 יאָהאָן כּר. וואַנגעווייל, „בלשׂר. ד. יודיש־טויכטען רעד־אונד שרייבאַרמ", אַריינפיר 7:

„Mit keiner Sprach sind die Juden jemals so wie man zu reden pflegt lästerlich als mię unserer Teu schen umgegangen, denn sie haben solcher einen gantz fremden Thon und Laut gegeben, die guten teutshen Worten gestümmelt, gerad brecht, verkehrt, neue uns unbekante erdacht wie auch unzählich viel Hebreische wörter und Redarten in das Teutsche gemischt dass solcher gestalt wer sie teutsch rede höret nit anderst glaubt, als sie reden pur lauter Hebreisch in den fast kein einziges Wort verständlich fürkomet!"

נעווער אין דער האנט (,,צום schildesamt בין איך געבוירן"). אנדערש איז אָבער מיט דעם בירגער־קלאַס. דער סוחר, דער קרעמער און אפילו דער בעל־מלאכה האָט געמוזט צו דער פרנסה קאָנען שרייבן, לייענען און רעכענען, און דאָס ניט אויף דער אַלטער שפראַך פון די רוימער, נאָר אויף דער שפראַך פונם אַלטעגלעכן לעבן. אין טיפן מיטל־עלטער האָבן אפילו אין דייטשלאַנד עקסיסטירט שולן בלויז לאַטיינישע ביסלעכווייז, מיט דער אַנטוויקלונג פונם בירגער־לעבן, הייבן אָבער אָן זיך צו ווייזן אויך פשוטע דיִטשע פּאָלקסשולן, וווּ די קינדער פון סוחרים און בעל־מלאכות האָבן געלערנט לייענען, שרייבן און די ערשטע פּללים פון השבון. די געלערנטע קרייזן האָבן אין דער התחלה געקוקט מיט גרויס ביטול אויף די דאָזיקע „וואַלגערע" פּאָלקסשולן, און נאָך אין 15טן י"ה איז אין די דערמאָנטע קרייזן געווען גילטיק דער פּלל, אַז ווער עס וויל געבן בילדונג זיין זון, איז ער מחוייב אים צו שיקן אין אַ „רעכטער", ד"ה, אין אַ לאַטיינישער שול, ניט אין אַזעלכער, וווּ מען לערנט נאָר אויף דער פשוטער פּאָלקסשפראַך⁴³. אויף די משגיחים אין די לאַטיינישע שולן איז געלעגן דער חוב צו פאַרצייכענען אויפן שוואַרצן שטראָפּטאָוויל די שילער, וואָס ריידן דייטש אָדער טוען אַנדערע ניט אָנשטענדיקע מעשים⁴⁴. מען האָט פחד געהאַט, אַז דאָס דייטשריידן קאָן נאָך דעם שילער פאַרדאַרבן די ריינע לאַטיינישע אויס־שפראַך. דייטש גופא האָט מען דאָך ניט וואָס צו לערנען, מען דאַרף דאָך עס בלויז באַנוצן, פּרי זיך צונויפצוריידין מיטן „גראָבן עולם".

מיט דער צייט אָבער, וואָס שטאַרקער עס האָט געשטיגן דער באַטייט און די ראַלע פונם „גראָבן עולם", ד"ה פונם שטאַטישן בירגערשטאַנד, וואָס ווייטער ס'האָבן זיך אַנטוויקלט זיינע קולטורעלע הצטרכותן — אַלץ מער איז אויך געוואָקסן די ראַלע פון דער אומגאַנגס־שפראַך. די שפראַך פון די פּאָלקסמאַסן האָט ביסלעכווייז אַרויסגעשטופט די לאַטיינישע פון די שטאַטישע קאַנצעלאַריעס און רעגירונגס־אַנשטאַלטן. ווער עס האָט גע־וואַלט ווירקן אויף דעם שטאַטישן בירגערטום, וואָס איז געוואָרן אַ באַ־דייטנדיקע געזעלשאַפטלעכע מאַכט, דער האָט געמוזט צו אים זיך ווענדן אויף זיין אומגאַנגס־שפראַך. דער באַרימטער הומאַניסט און קולטור־קעמפער אולריך פאָן הוטען דערציילט אַליון: „אין דער התחלה האָבן איך געשריבן אויף לאַטיין, האָבן דאָס אָבער זייער ווייניק פאַרשטאַנען. איצט ווענדן איך מיך צום פּאָטערלאַנד, צום דייטשן פּאָלק, אויף זיין אייגענער

...in die rechte schul schicke, und nit in füttsch lere. 43

...ie deutsch reden oder sust unzüchtig sein. 44

שפראך און רוף אים צום קאמף, ער זאל זיך נוקם זיין פאר אלדאס שלעכטס, וואָס מ'האָט אים געמאָן."

און עס איז דערפאר לייכט באַגרייפֿלעך, וואָס בעת אַ נאַנצע קייט פון קולטורעלע, סאָציאַלע און פאָליטישע סיבות האָבן אַרויסגערוּפֿן די ברייטע רעליגיעז-דעפאָרמיסטישע באַוועגונג, האָט זי זיך פארענדיקט דערמיט, וואָס דייטשלאַנד האָט זיך אָפגעטיילט ניט נאָר פון דער אויס-לענדישער פּויפּסט-קאטוילישער קירך, נאָר אויך פון דער לאַטייני-שער קירך. דער קולטורעל אויסגעוואַקסענער בירגערשאַטאַנד האָט געפאָדערט, אַז זיין גייסטיק-רעליגיעזע גערונג, די ביבל, זאל זיין פאר אים צוטריטלעך אויף זיין מוטערשפראַך. די באַרימטע דייטשע ביבל-איבער-זעצונג איז ניט געווען קיין נאונישע המצאה פון מאַרטין לוטער — דאָס איז געווען דער לאַגנישער פּועל-יוצא פון אַ לאַנגן און וויכטיקן קולטור-פראַ-צעס: ווי דער דיאַלעקט פון קנעכט און פּויערים, די פשוטע אומאַנטוויקלטע אומאַנאָס-שפראַך פונם מאַרק און וואַכעדיקן אַלטעגלעכן לעבן ווערט מגולגל איז אַן אויסטערליש קונציק געפּעס פאַר רייכער פּילפאַרביקער קולטור. און טאַקע ענג פאַרבונדן דערמיט, אויך אַלס לאַגנישער פּועל-יוצא, אַלס סוּז-זאך, טרעט גוטגעברג אַרויס מיט זיין נאונישער המצאה — דעם דרוק-וואַרשטאַט, פונקט ווי צו דער זעלבער צייט איז אויך דער פּולווער צוגעמאַכט געוואָרן, וואָס ערשט מיט זיין הילף האָט דער בירגער-קלאַס באַקומען די מעגלעכקייט צו צעשמערן די רייפּערישע ריטער-שלעסער אויף די משופּעדיקע פעלן און הויכע שפּיציקע בערג.

די המצאה פון ביכער-דרוקן האָט געהאַט אַ געוואַלטיקע השפּעה אויף דער קולטורעלער אַנטוויקלונג פון די אייראָפּעיִשע פעלקער. דער דרוק-וואַרשטאַט האָט אין אַ נואַלטיקער מאָס דעמאָקראַטיזירט דאָס בוך, געמאַכט עס מיט אַמאָל צוטריטלעך פאַר די ברייטע שיכטן פון דעם פּאָלק. די נאַנצע לוטערישע ביבל-איבערזעצונג האָט מען געקאָנט באַקומען פאַר אַנדערטהאַלבן גולדן. אויפן אָרט פונם מעצענאַט, דעם ברייטהאַר-ציקן „שר", וואָס פלעגט שטיצן די ליטעראַטור און אירע דינער און פריסטער, איז אַרויסגעטראָטן דאָס פּאָלק נופא, אָבער ניט אַלס נדבן, נאָר אַלס פשוטער קונה. פון אַ טייערן לוקסוס-אַרטיקל איז דאָס בוך געוואָרן די ביליקסטע סחורה, עובר לַסוּחַר...

פריער איז ניט בלויז די ריטער-פּאָעזיע, נאָר אויך די בירגערלעכע געווען ענג פאַרבונדן מיט סוּזיק און געזאַנג; דעם דרוק-וואַרשטאַט איז אָבער געלונגען אָפצוטיילן דאָס ליד פון דער מעלאָדיע, מאַכן אַ מחיצה צווישן דעם לירישן שאַפן און דער סוּזיק, צווישן דעם וואָרט און דעם געזאַנג. בלויז ער, דער דרוק-וואַרשטאַט, האָט עס צום ערשטן געגעבן די

מעגלעכקייט, אז די פשוטע פאלקס-שפראך מיט איר מינדלעכן פאלקלאך זאל דערהויבן ווערן צו דער מדרגה פון פאלקס-ליטעראטור, וואס ווערט א גאנץ וויכטיקער פאקטאָר פון נאציאָנאַלער קולטור. עס הויבט זיך אָן א נייע תקופה אין דער קולטור-געשיכטע.

אין סוף פונם 15טן און אין דער ערשטער העלפט פונם 16טן י"ה האָט זיך אין דייטשלאַנד אויף דעם ביכער-מאַרק באַוווּזן אַ גוואַלטיקער סכּוּם פּאַלעס-ביכער. עס איז אָבער אַ טעות צו מיינען, אַז דאָס זיינען זיי ערשט צו יענער צייט באַשאַפן געוואָרן. זייער שטאַף האָט זיך גע-זאַמלט אין משך פון גאַנצע דורות אין די טיפּענישן פונם פּאַלעס-קיבוץ. ווי נאָר דאָס בוך איז געוואָרן אַ גאַנגבאַרע און ביליקע סחורה, וואָס האָט אַריינגעדערונגען אין די ברייטע פּאַלעס-שיכטן, האָבן זיך גלייך געפונען אונטערנעמער מיטן פּראַקטישן חוש און האָבן צוגיפגעזאַמלט די מענגעס מעשיות, לעגענדעס, אַנעקדאָטן און קאַטאַוועסן, מיט וועלכע די פּאַנאַ-ויע פונם פּאַלק האָט מיט באַזונדערער פּאַרליכע באַצירט געוויסע העלדן, ווי די ריטער פונם אַרטוס-הויף, פּאַוסט, דער וואַנדערנדיקער אַהאַספּער, טיל אוילענשפּיגל און פיל אַנדערע. זייער כאַראַקטעריסטיש איז דערביי אַט דער פּרט: די באַליבטסטע און פּאַפּולערסטע פּאַלעס-ביכער פון יענער צייט האָבן ניט קיין טאַטן — זיי זיינען אַנאַנימע זויער. די זאַמלער, רעדאַקטאָרן און אַרויסגעבער פון די פּאַלעס-ביכער, וואָס זיינען אין יע-נער צייט ערשינען, שמועלן פּאַר אַן אמתן ערב-רב: גלחים, קרעמער, בּאַ-נאַכן, סטודענטן, קאַפּיסטן, אַרכיוואַריוסן, ווער עס האָט נאָר געקאָנט האַלטן אַ פען אין דער האַנט — דער איז געוואָרן אַ זאַמלער און אַרויס-געבער. דאָס פּאַלק האָט צוריק אין בוך-פּאַרם באַקומען דאָס, וואָס עס האָט אין משך פון דורות געשפונען און געשאַפן. די ברייטע פּאַלעס-מאַסע האָט אויפגעהערט צו זיין בלוין דער אונטערגרונט פאַרן נאַציאָנאַלן בנין, דער פּרוכטבאַדן, דער הומוס פאַר דער נאַציאָנאַלער קולטור — זי גופא איז געוואָרן אַ מיטאַרבעטערין אין דעם שאַפן און זאַמלען פון קולטור-נאַציאָנאַלע אוצרות.

דאָס אַלץ האָט נאַטירלעך געמוזט געפינען דעם שאַרפּסטן אָפּקלאַנג אין דער יידישער סביבה, וווּ דער פּראָצענט „יודעי-ספר“ איז דאָך גער-ווען אַ בערך טרעסערער ווי אין דער קריסטלעך-דייטשער באַפעלקערונג. עס איז אָבער ווייניק צו זאָגן „געפונען דעם שאַרפּסטן אָפּקלאַנג“. אַט דאָס, וואָס דער דרוקוואַרשמאַט האָט צום ערשטן געגעבן די מעג-לעכקייט, אז די פשוטע פּאַלעס-שפּראַך מיט איר מינדלעכן פּאַלעס-אָל זאל דערהויבן ווערן צו דער מדרגה פון פּאַלעס-ליטעראַטור, וואָס ווערט

א נאניץ וויכטיקער פאקטאָר פון נאַציאָנאַלעדי קולטור — האָט געבראַכט
 א נאַצע איבערקערעניש אין דעם יידישן קולטור־לעבן. גוטנבערגס
 גלענצנדיקע המצאה האָט עס אין א באַדייטנדיקער מאָס גורם געווען, זאָס
 דער „לשון אשכנז“, דער יידיש־דייטשער דיאַלעקט, איז צווישן די אלע
 אומנאַנגס־שפראַכן, מיט וועלכע דאָס וואַנדער־פּאָלק האָט זיך באַנוצט
 אויף זיין לאַנגן וואַגל — געוואָרן, ווי מיר וועלן ווייטער זען, דער איינ־
 ציקער באַרעכטיקטער יורש פון דעם אמאָליקן אַראַמיש־העברעיִשן
 דיאַלעקט, און צוזאַמען מיט אים געפילדעט די צוויי וויכטיקסטע רינגען
 אין דער קולטור־געשיכטע פונם יידישן פּאָלק.
 צוזאַמען מיטן אויפּבליען פון דער דייטשער פּאָלקס־ליטעראַטור איז
 אויך ענג פאַרבונדן דאָס שנעלע אויפּלעבן פון דער יידיש־דייטשער
 ליטעראַטור.

דריטער קאפיטל

די עלטסטע יידישע געדרוקטע פאָלקס-ביכער. — דייטשע הערק מיט יידישע אותיות. — ר' אַנשלאַם, מרפכת המשנה. — דער שפילמאַן-רעפערטואַר. — דער אַרמור-ראַפּאַן און זיינע נוסחאות. — זיין אַרויסגעבער יוסף וויצנהויזן. — דער באַטייט פון די האַטבורגער מאָנסקריפּטן. — פון שפילמאַן-דיכמונג צום פאָלקס-בוך. — אליהו בחור און זיינע שפילמאַן-דיכמונגען. — זיין „המבדיל“ און זיין פורים-ליד העגן דער שריפת אין ווענעדיג. — זיין ריסער-ראַפּאַן „בבא-בוך“. — דער נוסח פון דעם ראַפּאַן. — די ספאַנסן-מעטריק. — דער יידישער שפייגל אין ריסער-ראַפּאַן. — דער ראַפּאַן „פאַריו און ווענאַ“. — זיין אייגנאַרטיקער סטיל.

דאָס עלטסטע צו אונז דערנאַנגענע געדרוקטע יידישע ליד אין די אויבן-דערמאָנטע איבערעזעצונג פון „אדיר הוא“ אין דער פראַגער הגדה-אויסגאַבע פון 1526, און דאָס עלטסטע געדרוקטע בוך, וואָס ס'איז אויפ-געהיט אויף יידיש, איז ר' אַנשלאַם „מרפכת המשנה“ (קראַקע, 1534) — אַ מין קאָנקארדאַנץ, וווּ די העברעיִשע ווערטער זיינען אויסגעשטעלט נאָכן אַלף-בית מיט דער אָנווייזונג, וווּ דאָס וואָרט ווערט באַנוצט אין תנ"ך, און דערנאָך גייט דאָס טייטש-וואָרט אויף „לשון אַשכּנזי שהוא מורגל בינינו אַשכּנזים“¹. עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אז נאָך באַדייטנדיק פריער זיינען שוין אין דייטשלאַנד (און אפשר אויך אין צפון-איטאַליע, וווּ עס האָט דעמאָלט עקסיסטירט אַ בערך באַדייטנדיקער קיבוץ פון דייטשע יידן) דערשינען פיל ביכער אויף יידיש-דייטש; נאָר אַלס פאָלקס-ביכער, וואָס זיינען גענאַנגען פון האַנט צו האַנט, און דאָס צווישן אזאָ לייענער-פּובליקום זאָס זיינען ניט געוויינט געווען אָפּצו-היטן אַ בוך—זיינען זיי אין אַ קורצער צייט פאַרלאָרן גענאַנגען. טאַקע אין דער פאַררעדע צו „מרפכת המשנה“ ווערט אונטערגעשטראַכן, אז איצט

1 לויט דער שער-בלאָם פון דער ערשטער אויסגאַבע: „מרפכת המשנה לקונקור-דנציה היתו מורכב משתי לשונות לשון חקודש ולשון אשכנזי שהוא הלשון המורגל בינינו אשכנזים והוא מלמד ללמוד דברי תורה נביאים וכתובים הוא פל חשירים וארבע“. העגן דער פאָלעמישער סענרענץ פון ספר של ר' אַנשלאַם, זע: פערלעס, ציט. י"ה, 117; פ. היינרייך, „שפאַלען“, 124. זע אויך אונזער הערק, ב' ו"ו, ז' 318-319.

איז געוואָרן „געוויינלעכע“ זאך „אין טאג צו פרינען“ אלע „פאר-
 באַרענע זאכן“ און אלערליי ביכער, צום צוועק „זו אין „איסקלעך
 געמיינער מאן פון וויסן“². שוין אין די עלטסטע צו אונז דערנאָנגענע
 גערודקטע יידישע ביכער, זענען וועלכע מיר וועלן ווייטער ריידן, איז מען
 זיך שטאַרק מתרעם דערויף, וואָס דער פשוטער עולם פארטרייבט די
 צייט מיט „טודעכטע בויכרן“ (נאָרישע ביכער) ווי „דיטריך פון בערן“,
 „מייסטער הילדעבראנט“, „דער שוין גלויק“ און דער גלויבן, „וואָס
 זייער צאָל איז אזוי גרויס“. אייניקע פון זיי זיינען צו אונז דערנאָנגען
 אין שפעטערדיקע אויסגאַבן אָדער אָפּשריפטן, און פון זיי איז זיך לייכט
 צו איבערצייגן, אז מיר האָבן דאָ פּלל ניט צו מאַן מיט יידישע איבערזע-
 צונגען אָדער באַארבעטונגען: בכרי צו באַפרידיקן די נייע נאָרוואָס
 אויפגעקומענע פרייטע יידישע לייענערקרייזן האָט מען פשוט איבערגע-
 דרוקט מיט יידישע אותיות דעם רוב פון די דאָזיקע דייטשע פּאָלעס-
 ביכער, וועגן וועלכע מיר האָבן גערעדט אין סוף פונם פּאָריקן קאַפיטל.
 עפּ פּלעגן פלוזי געענדערט ווערן די שטעלן, וואָס האָבן געמאַרן אַ רייך-
 קריסטלעכע באַפאַרבונג. טיפּיש איז אין דער הינזיכט די קראַקער אויסגאַבע
 (1597), „דיטריך פון בערן“, וועלכע י. פערלעס האָט באַשריבן.³ בעת
 אין דייטשן אָריגינאַל שטייט: „נעמט הין מיין קריסטענליכע טרוי“,
 לייענען מיר אין דער יידישער אויסגאַבע: „נימט הין מיינע געטליכע
 טרוי“. אויף דעם זעלבן אופן זיינען אויך געמאַכט געוואָרן ווייטערדיקע
 שינוים:

² די פּאָררעדע צום ספר של ר' אַנשל פּאָנגס זיך אָן בזה הלשון: „דיא וויל עז
 נימיינקליך איז ניהארדן דו מן אלי נרבורגני נך אונ' בייכר אין טאג ברענגס צו
 דוישם אורוך, דו איין איקליכר נימינר מאן פון וויסן, דונקס מיך גוט זיין איין גויס
 ביכלין אן טאג צו ברענגן אונ' דו מן אויס דיום בויכלין פון לערנן דו ננץ עשרים
 וארבע, עש זיי הערבי ווארטר עש זיי גרינגי ווארטר, ווינס (פינדעס) מן אלי נישריבן
 אין עברי כתיבה אונ' דו דויטש דער בייא נמעשים אונ' דערבייא ניצייכנס בייא איקליכס
 ווארטר אונ' ווארטר האו כען דו וואת (האם) חונס אים ננצין עשרים וארבע אין וועלכים
 ספר אונ' אין וועלכים קפישל אונ' אין וועלכים פסק“ (מיר ציסירן לויס דער צווייטער
 אויסגאַבע, 1584).

³ באַצאָמטשריפט⁴, 1876, 354-361. מיר ברענגען דאָ דעם טער-בלאָט פון
 דער דאָזיקער אויסגאַבע: „זה השער לד' צדיקים יבואו בו. איין שוין, ליד אונ' גרוש
 רישרשאפס הערס איר דרינגן ניפידן נאר קודץ חיליג צו ליינען פער חייבר אונ'
 פיידליך, ורדישם (פּאָרדייטשם) נאר נישוויליך נינגן מיט נאמן הער דיסרייך, צו
 קויפן אים אונ' רייך. אין איינס געלט רעכטן, און הערס ענק גוט יהב' בהויסן פער
 זיוון אנשעכטן, געדרוקס אין דער גלויבטי שטאט קראקא אונטער דעם ניוולסינגן קיינג
 גינפונדש יר"ה שנת שנה למרס הקמן נ"י יצחק בן הר"ר אהרן ספרוסיק“.

אין דייטשן טעקסט:

- (1) מאריא דו פיל ריינע מאגד
- (2) דאס מאן אין דער קריסטענהייט
- (3) הילף מיר ביסטו איין קריסטענמאן
- (4) דאנן די קיישע מאגד הערע פון היממעל אונד איר ליעבעס קינד
- (5) א הימעלישע קייזערין
- (6) אך מילרע מוטער, ריינע מאגד, זיי עם דיינעם קינדעם ווילע

אין דער יידישער אויסגאבע:

- (1) אלמעכטיגער הייליגער גאָט
- (2) דאָס מאַן אין אַליר וועלט זא ברייט
- (3) הילף מיר ביסטו איין בידערמאַן
- (4) דען דער אלמעכטיגער הערי אונ' זיין ליבס געזינד.
- (5) אַ הימלישער טרכטיין (אַלמ' גאָט)
- (6) אך אלמעכטיגער גיטיגער גאָט, דו טוע דאס פון דיינעם ווילן.

ענלעכע שינוים זיינען אויך געמאכט געוואָרן אין אנדערע אויס-
גאַבן און אָפּשריפטן. צום ביישפּיל, אין דער אויך ביי יידן פּאָפּולערער
דייטשער פּאָעמע, ״וואַרום בעטריבסט דו דיך, מיין הערץ״, איז דער
פּערז: ״איך דאַנק דיר, קריסט, אַ גאָטעס זאָן!״ פאַרביטן געוואָרן דורכן
פּערז: ״איך דאַנק דיר, גאָט, אינם הויכן טראָן!״ דער אויסדרוק, ״יעזוס
דאָס לעמעליין״ איז איבערגעמאַכט אין: ״דען אלמעכטיגן גאָט אליין״,
און פאַר דעם יידישן אויער ניט אָנגענעמער, ״שווייגענבראַטן״ ווערט
פאַרביטן דורך אַ ״פּעטן בראַטן״.

עס וואָלט אָבער געווען אַ טעות צו מיינען, אז די, אַדאַנק דעם
דרוקוואַרשטאַט, נייגעשאַפענע ברייטע ליענער־קרייזן האָט מען גע-
שפּיזט אויסשליסלעך מיט פּשוטע איבערדרוקן פון דייטשע פּאָלסט-
ביכער אין יידישער טראַנסקריפּציע. עס זיינען אויך דערשינען איבער-
אַרבעטונגען און לויט פּרופּערע מוסטערן נייגעשאַפענע פּאָעטישע ווערק,
וואָס האָבן פּריער צירקולירט פּלויז בעל־פה. מיר האָבן שוין דערמאַנט
די העלדן־לידער און העלדן־עפּאָסן, וואָס די יידישע שפּילמאַנס פּלעגן
אינם מיטלעלטער זינגען און דעקלאַמירן פאַרן ברייטן עולם. עס דאַרף
אונז פּלל ניט חידושן, וואָס עס איז ניט אויפגעהיט געוואָרן פון דעם
דאָזיקן שפּילמאַן־רעפּערטואַר קיין איין־איינציקער מאַנוסקריפּט, אפילו
אויס דעם 15טן י"ה, וואָס שליסט מיט זיך די מיטלעלטערלעכע תקופּה.
יידיש־דייטשע מאַנוסקריפּטן פון רעליגיעזן אָדער עטישן אינהאַלט האָבן
זיך געפונען אין די הענט פון מערווייניקער. פאַרמעגלעכע אייגנטימער:
פון איינגעזעסענע לאַנדסלייט אָדער רייכע, גענערינס״ און פאַטראָנע-
סעס. די ריטער־ און העלדן־פּאָעמעס האָבן אָבער אינם מיטלעלטער קיין

4 זע דאָזענברגס אַרבעט אין, צייטשריפט א. ד. געש. ד. יודען, II, 218;
269-270, 294; שייפּער, סקאַטע־געשיכטע, I, 113. אַזוינע שינויים פּלעגן אויך גע-
באָטן ווערן אין פּרופּאָזישע ווערק, זע שפּייגל־דייטשער, סקראַפּעס, 1864, 74-76.

גענערינס ניט פארמאגט, ווייל, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, די דאָזיקע פּאָעטישע ווערק פּלעגט מען דאָך ניט לייענען, נאָר צו הערן בעל-פה. בלויז די שפּילמאַנס, די געוונדיקעס, פּלעגן צייטנווייז פּאַרשרייבן פּאַר זיך דעם טעקסט פּון די פּאָעמעס, וואָס זיי פּלעגן פּאַרלייענען און דעם לאַמירן פּאַרן עולם. ביי דעם וואָגל- און וואַנדער-לעבן, וואָס די שפּיל-מאַנס האָבן געפירט, פּלעגן די דאָזיקע אָפּשריפטן על-פי רוב גיין לאיבור נאָך ביי זייער לעבן, און נאָך זייער טויט אַוודאי און אַוודאי. נאָכדעם אָבער ווי דער דרוק-וואַרשמאַט האָט אין אַ נואַאַלטיקער מאָס דעמאָקראַט-טזירט דאָס בוך און אָפּגעטיילט דאָס ליד פּון דער מעלאָדיע, נעמאַכט אַ מחיצה צווישן דעם פּאָעטישן שאַפּן און דער מוזיק, צווישן דעם וואָרט און דעם געזאַנג, — איז די פּריער געזונגענע שפּילמאַן-פּאָעמע מגולגל געוואָרן אין אַ פּאַלקס-בוך, וואָס האָט געהערט צו דעם געוונטשענעם לייען-שטאַף. און אַפילו אויף די פּאָעמעס, וואָס ווערן ניט געדרוקט, געפינען זיך שוין אויך צווישן די „גענערינס“ בעלנים זיי צו לייענען, און דער קאָפיסט באַזאָרגט פּאַר זיי אָפּשריפטן. און טאַקע די אָפּשריפטן און דרוק-אויסגאַבעס פּונם 16טן—17טן י"ה גיבן אונז די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דעם שפּילמאַן-רעפּערטואַר פּון סוף מיטלעלעטער.⁵

מיר וויסן שוין אויס דער העברעישער מיטלעלעטערלעכער ליטע-ראַטור, ווי פּאָפּולער עס זיינען געווען ביי יידן פרעמדע ליטעראַרישע מאַטיוון, ווי באַליבט עס זיינען געווען ביים יידישן לייענער די איבער-זעצונגען פּון אַזוינע אויס דעם ווייטן מזרח אימפּאַריטרטע ווערק, ווי „בלילה ודמנה“, „משלי סנדבאר“, „בן המלך והניזר“ וכדומה. דער אַלפסנדר-מוקדון-ראַמאַן איז געווען אַזוי פּאָפּולער, אַז מען האָט אים אַפילו אַיינגעשלאָסן אין דעם „יוסיפון“. דער בעל „שש כנפים“, עמנואל באַנפּיס, האָט, ווי מיר ווייסן,⁶ איבערגעזעצט אויף העברעיש די לאַטיי-נישע ווערסיע פּון דעם אַלפסנדר-ראַמאַן, און ער האַלט פּאַר נייטיק אַזוי צווייזן אין דער פּאַררעדע: „זאָל דער לייענער ניט מיינען, אַז אויך בין דערמיט אויסן פּבּוד און לויב — מיין מוין איז בלויז זיך און אויך אַזי דערע אַנטאַן אַ ביסל פּאַרגעניגן. אויך רעכּן בלויז, אַז בעת אויך וועל זיין

5 אויף דער ראַלע פּון שפּילמאַן אין דער אַלם-יידישער ליטעראַטור האָבן שוין בשעת אָנגעוויזן אלעזר שולמאַן (ששת יהודית אשנזוית, VIII, ל). לאַנדוי אין דעם אַיינסיגער צו זיין „Arthurian Legends“ און אַנדערע. עססס באַנרינגעס דורך אַ קריטיש-אַנאַליטישער באַלויבונג פּון אַ נאַצער מענע ליטעראַרישע דענקמעלער אויס דער אַלם-יידישער ליטעראַטור האָט דיראָזיקע השערה פ. עריק אין זיין „ועגן אַלם-יידישן ראַמאַן“ און „געשיכטע“.

6 אונזער הערק, באַנד III, 198.

אין א געזעלשאפט פון געפילדעטע לייט אָדער אויף אַ פאַרזאַמלונג פון פשוטן עולם און איך וועל זיי דערציילן אינטערעסאַנטע פאַסירונגען אױס דעם דאָזיקן ווערק, — וועלן זיי דערפון האָבן גרויס פאַרגעניגן, און עס וועט פאַר זיי זיין פון האָניק זיסער".⁷

אַבער ניט בלויז מזרח־מאַטיוון האָבן זיך אײנגעפירגערט אין דער העברעיִשער ליטעראַטור, נאָר אויך מערב־אײראָפּעיִשע. מיר האָבן שוין געזען,⁸ ווי דער בעל „ספר הישר" האָט אויסגענוצט פיל אַגדות און לעגענדעס פון די אײראָפּעיִשע פעלקער. בערך אױס יענער צײַט (פון 1279) איז אויפגעױט געוואָרן אַ העברעיִשע איבערזעצונג פון דעם אַרטורראָמאַן „לאַנסעלאָט דעל לאָק" (ספר השּׁמד הַטְּבֵלָה העגולה). עס דאַרף דערפאַר פֿלל ניט חידושן, וואָס אויך אין ייִדיש־דייטש זײַנען באַ אַרבעט געוואָרן פיל ווערק פון דער דײַטשער שפּילמאַן־דיכטונג. מיר ווײַסן שוין, אַז די דאָזיקע דײַטשע ווערק זײַנען געשאַפן געוואָרן ניט צײַס לײענען, נאָר צו זײַנגען און דעקלאַמירן פאַרן אױדיטאָריום, וואָס פֿלעגט בכלל ניט האַלטן קײן בוך אין דער האַנט. אויך די ייִדיש־דייטשע באַארבעטונגען זײַנען געשאַפן געוואָרן דורכן ייִדישן שפּילמאַן מיטן באַשטימטן צוועק: זײ צו זײַנגען און דעקלאַמירן פאַרן ייִדישן עולם.

דעם אױבנאָן אין דעם דאָזיקן, אױס דער דײַטשער שפּילמאַן־דיכטונג אימפּאַרטירטן שטאַף, האָט, ווי עס שײַנט, פאַרנומען אײנער פון די איז געריימטע סטראַפּעס פאַרפאַסטע דיטער־ראָמאַנען, וואָס זײַנען ענג פאַרבונדן מיטן רײכן אוצר פֿאַנטאַסטישע מעשױת און לעגענדעס וועגן די העלדן און גוואַלטיקע גיבורים, וואָס פֿלעגן זיצן אַרום דעם „קײלעכדיקן טיש" פון דעם גרויסן קעלטישן מלך אַרטור (אַרטוש).

מיר האָבן שוין אָנגעױזן, אַז נאָך אין דרײַצנטן י"ה איז שוין אײן אַרטור־ראָמאַן (וועגן דעם רײטער לאַנצעלאָט) איבערזעצט געוואָרן אויף העברעיִש. אינטערעסאַנט איז דעם איבערזעצערס דערקלערונג, אױס וועלכע מאַטיוון ער האָט זיך גענומען צו דער דאָזיקער אַרבעט. די ערשטע סיפּה איז געווען, וואָס אים איז אויסגעלײַען אין פּערזענלעכן לעבן גרויסע צרות און אומגליקן אויסצושטיין; א.ל.מ. מורא ער זאָל ניט אַרײַן־פּאַלן אין מרה־שחורה, האָט ער זיך פאַרנומען מיט דעם אַרטור־ראָמאַן, בכדי זיך צו צעשטרייען. די צווייטע סיפּה, און די, שטרייכט דער איבער־זעצער אונטער, איז די וויכטיקסטע (והיא הנכבדה): ער האָפט, אַז דאָס דאָזיקע בוך וועט פיל זינדיקע מחזיר בתשובה זײַן און זיי וועלן צוריק־

⁷ „רעווי ד. עס. זשוויף", VI, 279.

⁸ זײַ באַנד I, 1' 268—69.

קערן צו נאָט⁹. פון דער דאָזיקער העברעישער איבערזעצונג איז אויפֿ-
 געהיט געוואָרן בלוז אַ פראַגמענט¹⁰; פיל מולדיקער איז געווען דער
 ייִדישער אַרטושראָמאַן. דער דאָזיקער ראָמאַן איז דער איינציקער, אויס
 דער פרעמד גענומענער, ייִדיש־דייטשער ריטער־עפאָס, וואָס איז דער־
 גאַנגען צו אונז בשלימות: עס זיינען אויפֿגעהיט געוואָרן אייניקע גע-
 דרוקטע אויסגאַבעס¹¹ און אויך דריי מאַנסקריפטן¹². דערפאַר טאַקע
 האָט דער דאָזיקער ראָמאַן אַ גרויסן קולטור־היסטאָרישן באַטייט, ווייל
 ער גיט אונז אַ קלאַרן באַגריף וועגן דעם דיכטערישן שאַפֿן פֿונם ייִדישן
 מיטלעלטער־לעכן שפּילמאַן: גיט נאָר אויף וואָס פאַר אַן אָפֿן ער פֿלעגט
 אויסנוצן דעם פרעמדן שטאַף, נאָר אַפילו די מאַניער, ווי ער פֿלעגט
 דעקלאַמירן זיין דיכטונג פאַר דעם פּובליקום. אויך באַקומען מיר נאָך
 דערצו אַנווייזונגען, ווי אַזוי דער ריטער־ראָמאַן, וואָס איז באַשטימט
 געוואָרן צום זינגען און דעקלאַמירן מיט אַ ספּעציעלן ניגון, ווערט מיט דער
 צייט מוגלעך אַין אַ פּאַלקס־בוך צום לייענען. מיר וועלן דערפאַר זיך
 אָפּשטעלן אויף דעם ייִדישן אַרטור־ראָמאַן מער באַריכט.

די אַרטור־לעגענדעס זיינען געווען זייער באַליבט אין מיטלעלטער־
 לעכן דייטשלאַנד און האָבן געדינט אַלס דיכטערישער שטאַף פאַר פיל
 העלדן־ און ריטער־עפאָסן. שוין אין אָנפאַנג פֿונם 13טן י"ה טרעט
 אַרויס דער באַרימטער וואַלפּראַם פֿון עשענבאָך מיט זיין פאַרסעפּאַל־
 ראָמאַן; אין איין צייט מיט אים שאַפט האַרטמאַן זיינע ראָמאַנען
 „ערעק“ און „איוויין“, און ווירנט פֿון גראַווענבערג זיין „וויגאַלאַ“. אָט
 דער לעצטער ראָמאַן דאַרף באַטראַכט ווערן אַלס מקור, וועלכן
 אַ ייִדישער שפּילמאַן פֿונם 14טן י"ה האָט אויסגענוצט פאַר זיין אַרטור־
 ראָמאַן. ד"ר לעאָ לאַנדוי, דער פאַרדינסטפֿולער אַרויסגעבער פֿון דער
 ריימפּאַרן־ווערסיע (לויט דעם געדרוקטן טעקסט און די צוויי האַמבורגער
 מאַנסקריפטן)¹³, און נאָך אים אויך מ. ערויק¹⁴, קומען צום אויספיר,

9 „פי בתכלית של זה הספר ילבדו החוטאים דרכי התשובה ויזכרו אחריהם וישבו אל השם ב"ה“.

10 אין רוים אין דער וואַסיקאַנער ביבליאָטעק, געדרוקט אין מאַנאוין פֿ. הייסענשאַפֿט, 1885, העבר. אָפּטייל, i-11.

11 אין צוויי נוסחאות: אין רייפּפּאַרן, אייניקע מאָל איבערגעדרוקט, און אין סאַנסאָן, געדרוקט אין פּראַג צווישן 1652-79.

12 צוויי פּתב־ירן געפינען זיך אין דער האַמבורגער מלוכה־ביבליאָטעק, אַ דריטער אין ענגלאַנד אין דער קעמברידזשער ביבליאָטעק.

13 „Arthurian Legends“, 1912.

14 וועגן אַלס־ייִדישן ראָמאַן, 94.

אז די אָריגינעלע יידישע ווערסיע איז געמאכט געוואָרן דירעקט פון ווירנטס ראָמאַן. מיר זיינען אָבער אין דעם מסופק און רעכענען, אז אין דעם גענעזיס פונם יידישן אַרטור־ראָמאַן האָט נאָך וואָרשיינלעך גע-שפילט די ראָלע פון אַ מיטל־דינג אַן אַנדער ווערק, וואָס ס'איז דער שינען שפעטער פון „וויגאלוא“ . נאָר דערמיט איז צו דערקלערן די די-פערענצן אין דער פאַבלע און דער געפלאַנטער און אומפאַרשטענדלעכע סתירות אין דער יידישער באַארבעטונג.

די ערשטע דרוק־אויסגאַבע פון דעם יידישן אַרטור־ראָמאַן איז די פראַגער פון די יאָרן 1652—1679, וואָס איז פאַרפאַסט אין סטאַנסן, ד"ה אין סטראַפּעס צו 8 שורות מיטן גראַם־שלאַס: אב אב אב נג. פון דער דאָזיקער אויסגאַבע איז באַקאַנט סך־הכל איין־אויגניסקער עקזעמפלאַר (אין אַקספּאַרדער ביבליאָטעק). דער שער־בלאַט הייבט זיך אָן מיט פּאַלנדיקע פּערזן: „קעניג אַרטיש הוה טוט זיך דש בוך נענין — גרוש צייכין אונ' וונדר דרין שטענין, דש מן האט קין טג עזן טארן — ביז מן האט נייע צייטונג אָרפּרן“¹⁵. ווייל די דאָזיקע אויסגאַבע איז פון די גרעסטע יקרה־מציאותן, ברענגען מיר דאָ אַ פּראָבע, לויט דער פּאַקסימיליע פון 5. לאַנדוי (פון דער זייט 11, א):

נון ווארד אלי יאר אום אוסטן צייט
 דר זיטן אין קינג אַרטש רעגירן,
 דו אין דר היידן * דרייאַ מייל לאַנג אונ' ברייט
 אארד (?) מן געלעט אויף שלאַגן מיט שינה צירן
 אונ' פונפציג קינגן איטליכר מיט פיל לייט
 קאמן צו אים שפּאַצירן,
 אונ' פיר וואוכן אין דר היידן בליבן
 פיל קונצן דארטן ווארד גטריבן.
 דו דר אוסטן דו הער קאם
 ווארד מן אויף דר היידן ווייטן
 אויף שלאַגן פיל גולד אונ' זילבר קראם
 אך פיל גאר קיין דרויף צו ברייטן.
 איטלכר קינג דר דו קאם
 קאם ניט מיט זוינציג און מיט פופציק טויזנט צו רייטן
 אונ' קינג ארטש איטלכן אַנטקיגן גריטן
 אונ' איטלכן אַנטפנגן נוך איבליכן זיטן.

¹⁵ מיר ציטירן לויט לעך לאַנדויס דערמאָנט חזקא.

* אַ פּלאַכער מיט גראַז באַהאַקסענער שבת.

דער ערשטער ארויסגעבער פון דער ריימפארן-ווערסיע¹⁶ איז דער אטסטערדאמער זעצער און קארעקטאָר יוזל וויצנהויזן, וואָס האָט זיך, ווי מיר וועלן ווייטער זען, קונה'ש געווען זעלס איבערזעצער פון גאַנץ תנ"ך אויף יידיש. אויס וויצנהויזנס הקדמה קען מען מיינען, אז ער האָט פאַר זיך געהאַט אַן אַרטורדאָמאַן געשריבן אין פראַנצ און ער, וויצנ-הויזן, האָט „דיז בוך גישטעלט אין דיימין“. מילער האָט שוין אָבער פון לאַנג דערווייזן אין זיין גרינטלעכער אַרבעט „דער אַרטושהאַף אונד יאָזעף וויטצענהויזען“¹⁷, טו וויצנהויזן איז בלויז דער אַרויסגעבער פון אַ האַנטשריפטלעכן אַרטורדאָמאַן, וואָס איז אים צו די הענט גע-קומען („איך האָב איינשניפונדן גישריבן אויז, איין מיינש פאטרש הויז“).

לויט וואַגענזוילס איבערדרוק האָט די דאָזיקע אַרטורדאָמאַן אויסגאַבע פאַלגנדיקן שער: „איין שין מעשה פון קיניג אַרטיש הויז, וויא ער זיך אין זיינס קיניגרייך האט טון פירן, אונ' וואז ער האט גיהאט פאַר מאַנירן, אונ' פון דעם ברימטן ריטר ווידוויילט, דעם שטרייטפאַרן העלד — גאר שין אין דיים גישטעלט — ווען איר ווערט דרינגן לייאן — ווערט זיך אייער הערץ ארפרייאן“.

פאַר דעם גוף-המעשה גייט אַ גאַטספאַרכטיקער אַרײַנפיר:

נאט אליין די עהר

דען ער איז דער גאַנצן וועלט איין הער.

ער האָט בישאפן הימל אונ' ערד

דרום איז ער לויב פרייז אונ' ערין ווערד.

אזעלכע פרומע סענטענצן האָבן געהערט צום פעסטגעשטעלטן נוסח פון דער שפילמאַן-דיכטונג. מיט זיי פלעגט יעדער שפילמאַן אָנ-הייבן זיין „אפיר“.

דערנאָך הייבט זיך אָן די מעשה גופא:

אין הויף פון קיניג אַרטום איז געווען אַ מנהג, אז מען האָט ניט געטאַרט זיך זעצן צום טיש עסן, איידער מען האָט דעם טאָג ניט געהערט עפעס ניים. טרעפט זיך איינמאַל, מען האָט אָפגעוואַרט אַ גאַנצן טאָג און ס'איז קיין שום ניים ניט געשען. האָבן אַלע געמוזט זיך לייגן הונגעריק שלאָפן. דעם צווייטן טאָג וואַרט מען שוין מיט גרויס אומגעדולד, עס זאָל וואָס ניים געשען, און גרויס ווערט די פרייד, ווען מען האָט דערהערט די

¹⁶ ערשינען סאַר 1680; איבערגעדרוקט אין 1699 אין האַגענווילס אויבן

ציטירט ווערן.

¹⁷ „צייטשריפט פ. העבר, ביבל“, VIII (1904).

בשורה, אז פאר דער מויער פונם קיניגס שלאָס וואָרט אַן אומבאקאנטער ריטער רייטנדיק אויף זיין פערד, און וויל ריידן מיט דער קיניגין. ווען זי איז אַרויס צו אים, ווענדט ער זיך צו איר מיט דער בקשה, זי זאָל ביי אים אָננעמען אַ ווונדערשיינעם גארמל פאַר אַ מתנה. די קיניגין פרעגט ביי איר מאַן, דעם קיניג אַרטוס, צי זאָל זי די מתנה אָננעמען. רופט דער קיניג צונויף אלע זיינע מקורבים, די באַרימטע ריטער, און באַראַט זיך מיט זיי, צי זאָל ער דערלויבן די קיניגין זאָל אָננעמען די מתנה פונם פרעמדן ריטער. אלע האָבן איינגעשטימט אויף יאָ, נאָר איין ריטער, און דווקא דער מעכטיקסטער, גאַביין (לויט דער סטאַנסן-ווערסיע: גאַווין) געפינט, אז די קיניגין דאַרף די מתנה ניט אָננעמען, ווייל פאַר אַ קיניגין פאַסט צו געבן מתנות אָבער ניט ביי אַנדערע נעמען. דער קיניג האָט איינגעשטימט מיט גאַביינען, און די קיניגין האָט זיך אָפגע-זאָגט פון דעם פרעמדן ריטערס מתנה. יענער האָט זיך געפילט שטאַרק באַלידיקט און רופט אַרויס אויף אַ צווייקאַמף דעם ריטער גאַביין. דער פרעמדער ריטער באַזיגט אין קאַמף דעם גוואַלטיקן העלד גאַביין, און יענער מוז מיטפאַרן אלס געפאַנגענער מיטן פרעמדן ריטער. פיל טעג און נעכט זיינען זיי געפאַרן, ביז זיי זיינען אָנגעקומען אין אַ ווונדערבאַר רייך לאַנד, וואָס גאַביין האָט נאָך אַזוינס אין זיין לעבן ניט געזען: אלץ איז געווען פון נאָלד און פון זילבער. דאָס לאַנד האָט געהערט דעם פרעמדן ריטער. גאַביין ווערט געוואָר, אז זיין באַזיגער איז אַ גוואַלטי-קער מלך, וואָס איז ספּעציעל געקומען צו דעם באַרימטן אַרטוס-הויף, בכדי פון דאָרט צו באַקומען דעם מעכטיקן ריטער גאַביין פאַר זיין איינציקער טאָכטער פאַר אַ מאַן. ווען זיי קומען אין דעם פּראַכטפולן פּאַלאַץ, ווערט גאַביין איבערראַשט פון דער בת-מלכהס ווונדערבאַרער שיינקייט, און ער וויליקט גלייך איין אויף דעם שידוך. ער האָט מיט איר חתונה, און זיי לעבן זייער צופרידן. אין אייניקע מאַנאַטן אַרום הייבט אָבער גאַביין אָן צו בענשען צוריק צום אַרטוס-הויף. ניט קוקנדיק דערויף, וואָס זיין פרוי איז שוין געווען שוואַנגער, נעמט ער אָן דעם באַשלוס צו פאַרן געוואָר ווערן, וואָס ס'הערט זיך אין אַרטוס-הויף. די פרוי איז אויסער זיך, זי פרעגט אים, וואָס פאַר אַ נאָמען זאָל זי געבן דעם קינד, וואָס זי וועט געבאָרן? „ווי דו ווילט“, ענטפערט גאַביין צוטראָגן. אויפן צווייטן טאָג לאָזט זיך גאַביין, אָן זיין פרויס וויסן, אין וועג, ער קאָן אָבער צום מלך אַרטוס לאַנד דעם ריכטיקן וועג ניט געפינען. צען יאָר בלאַנדזשעט ער ביז ער דערלאַנגט זיך סוף-פּל-סוף צום אַרטוס-הויף. צוריק צו זיין ווייב קאָן ער שוין אָבער ניט קומען — ער האָט דעם וועג פאַרגעסן. גאַביינעס ווייב האָט אַ יונגל געבאָרן, און האָט אים אַ נאָמען גע-

געבן „ווידוויילט“, לויט דעם פאטערס ענטפער, איידער ער האט זיך אין וועג געלאזט. דאס יינגל איז אויסגעוואקסן גוואלטיק גרויס און שטארק; ער הערט אלץ דערציילן וועגן זיין פאטער און זיין גרויסער גבורה, און דערווייט זיך פון זיין מוטער, אז דער פאטער געפינט זיך אין קיניג ארטוססעס הויף. ווען ווידוויילט ווערט אלט 13 יאָר, דערקלערט ער, אז ער לאָזט זיך אין וועג זוכן דעם פאטער. די מוטער וויל אים ניט לאָזן; מישט זיך אַרײַן דער זיידע, און ווידוויילט לאָזט זיך מיט מזל אין וועג. די מוטער שענקט אים פאַרן אָפּפאַרן דעם ווונדערבאַרן צויבער-גאַרטל, וואָס ווער עס טראָגט אים אויפן לײב, דער פּאַַנְדֹזשעט ניט אין וועג; און אין משך פון פיר וואָכן דערלאַנגט זיך ווידוויילט צום ווייטסטן אָרט, צו וועלכן ער וויל קומען. שוין ביים ערשטן אַרויספאַר באַווײַזט ער זיין גרויס העלדישקייט, און ווען עך קומט צום קיניג אַרטוס, ווערט ער דאָרט אויפגענומען מיט דער גרעסטער ליבשאַפט, און דער יונגער ריטער באַ- קומט דעם גאַנצן פאַר אַ דערציער.

אין איין פרימאָרגן קומט צו פאַרן, רייטנדיק אויף אַ פערד, אַ יונג פרוי מיט אַ קליינעם קאַרליק. זי איז געקומען אין שליוות פון דער קיניגין אויס אונגעראַלענד בעטן שוין און הילף ביים קיניג אַרטוס. דער קיניג אויס אונגעראַלענד איז אומגעקומען, דאָס גאַנצע לאַנד שטייט אין פלאַמען, עס איז גאַנץ געבליבן בלוז דער איינציקער שלאָס „צום וואַקסנ- שטיין“, וווּהין ס'איז אַנטלאָפּן די קיניגין מיט איר ווונדערשטיינער טאַכטער לאָרל. דאָס אומגליק איבערן לאַנד איז געקומען פון אַ שרעק לעכער מכשפה, וואָס איז הויך ווי אַ גאַנצער באַרג; דערפאַר, וואָס דער קיניג פון אונגערן האָט ניט געוואָלט געבן פאַר אַ ווייב זיין שיינע לאָרל איר זון, דעם אימהדיקן ריז, האָט זי אים און דאָס גאַנצע לאַנד פאַר- כישופט. איז איצט די יונגפרוי געקומען צום מלך אַרטוס אין זיין הויף, עס זאָל איר קומען צו הילף איינער פון זיינע מוטיקע ריטער, וואָס זייער שם קלינגט דאָך איבער דער גאַנצער וועלט; און דער וואָס וועט בייקו- מען די מכשפה מיט איר זון, דער וועט אַלס לויז באַקומען די שיינע לאָרל פאַר אַ ווייב, און נאָך דעם קיניגס טויט וועט ער ירשענען די גאַנצע מלוכה. קיינער פון אַרטוסעס ריטער האָט אָבער ניט קיין חשק צו קעמפן מיט אַ מכשפה. די פרעמדע יונגפרוי ווערט שטאַרק ברוגז, זי מאַכט חוזק פון דעם מלך אַרטוס און זיינע ריטער, וואָס זיינען אַזוינע פחדנים, און פאַרט גלייך אָפּ מיט איר קאַרליש דעם קלוגן יועץ. דער יונגער ווידוויילט נעמט זיך אָן פאַרן כבוד פון דעם אַרטוס-הויף, און ער דערקלערט, אז ער וויל גיין ראַטעווען דאָס פאַרבישופטע אונגערן-לאַנד. דער קיניג אַרטוס וויליקט איין און דאָ ביים אָפּפאַרן ערקלערט ווידוויילט

לאביינען, אז ער איז זיין זון. ער דעריאָנט אויף זיין פערד די יונגפרוי פון אונגערלאַנד; יענע איז שרעקלעך אויפגעבראַכט, וואָס פון אלע אַר טוכעס ריטער האָט מען איר געגעבן אַ ניט דערוואַקסן יונגל, יענער זאָל קעמפן קעגן דער שרעקלעכער מכשפה און איר זון, דעם גוואַלטיקן ריז. וי ווערט אָבער באַלד ווייכער, ווייל זי איבערצייגט זיך, אַז זי האָט אַ טעות געהאַט -- דער יונגער ווידוויילט באַווייזט גלייך, וואָס פאַר אַ שטאַרקער און אומדערשראָקענער גבור ער איז. די העלדן-מעשים, וואָס ער באַווייזט, זיינען באַפּוצט מיט פיל פאַנטאַסטישע פרטים. אָט באַגעגענען זיי אויפן וועג אַ יונג מיידל מיט צעפלאַסענע האָר, וואָס יאָמערט און קלאָנט. זי דערציילט, אַז אויף אַ טורניר איז זי אָנערקענט געוואָרן אלס די שענסטע און האָט דערפאַר באַקומען דריי טייערע הפּצים אַלס אויסצייכענונג-געשאַנק: אַ ווונדער-שיין פּערד, אַ רייז-פּויגל, וואָס רעדט ווי אַ מענטש, און אַ גילדערנע שטייג דערצו. איז אָבער באַלד אָנגעקומען אַ בייזער ריטער און נעמט ביי איר צו אלע מתנות אויס דוגו, פאַרוואָס מען האָט דעם אויסצייכענונגס-פּריז ניט געגעבן זיין טאַכטער. דער העלד ווידוויילט נעמט זיך אָן פאַר דעם באַעוולטן מיידל, ער יאָגט נאָך דעם רויבערישן ריטער און קומט אים גלייך ביי אין דעם צוויי-קאַמף. ווי דער שטייגער איז ביי ריטער, שענקט דער יונגער וויד-וויילט דעם בייגעקומענעם ריטער דאָס לעבן בתנאי, אַז יענער זאָל זיך לאָזן מיט אלע זיינע פיר הונדערט מאַן צום הויף פון מלך ארטוס און זיך דאָרט דערקלערן אלס זיין געפאַנגענער. ווידוויילט גיט צוריק אָפּ די טייערע הפּצים דעם באַרויפטן מיידל, יענע איז אָבער אזוי גערירט, אַז זי וויל ניט צוריקנעמען; סוף-פּליסוף קומען זיי צום אויסגלייך: דאָס מיידל באַקומט צוריק דאָס פּערד, און דעם רייז-פּויגל מיט דער גילד-דערנער שטייג שענקט ווידוויילט זיין באַגלייטערין, דער יונגפרוי אויס אונגערלאַנד. נאָך פיל אזוינע העלדישע מעשים קומט ענדלעך ווידוויילט אָן צום פּראַכטפולן שלאַס, וווּ עס געפינט זיך די קיניגין מיט דער שיינער לאָרל. ווידוויילט איז איבעראַשט פון איר שיינקייט, ער פאַר-ליבט זיך אין איר, נאָר קודם-פּל דאַרף ער קעמפן מיט דער מכשפה און באַפּרייען דאָס פאַרפישופּטע לאַנד. יעדן טאָג, אַרום מיטאַנצייט, קומט צום שלאַס צו לויפן אַ הירש און פון זיינע אויגן רינען אים טרערן. ער קלאַפט אָן מיט זיינע הערנער דריי מאָל אין דעם טויער פון שלאַס און לויפט גלייך אוועק. קומט ווידוויילט צום באַשלוס נאָכיאָגן דעם דאָזיקן הירש בכדי זיך צו דערוויסן, וואָס איז ער אויסן מיט זיינע באַזוכן. דעם אַנדערן טאָג יאָגט ווידוויילט נאָך דעם הירש. יענער אַנטלויפט לכתחילה, ער לאָזט זיך אוועק אויף אַ לאַנקע. דאָרט שטייט אַ ברונעם, ער שפּרינגט

אין אים האסטיק אריון, און זוי ווידוילט קומט צו צום ברונעם, קומט פון אים ארויס אן אלטער נאקעטער מאן מיט א באָרד ביז איבער דער ברוסט. ער דערציילט ווידוילטן, אז ער איז דער פארפישופטער מלך פונם לאַנד, לאָרלס פאָטער, און בלוז א קורצע צייט אין טאָג קאָן ער אָננעמען א מענטשלעכע געשטאלט. ער וואָרנט ווידוילטן, אז ער זאָל זיך ניט אַרײַנלאָזן אין דעם געפערלעכן קאמף, וואָרעם שרעקלעך שטארק איז די מאַכט פון דער מכשפה און אירע דינער. ווידוילט בלייבט אָבער ביי זיינס. דאָן גיט אים איבער דער פארפישופטער מלך אלע פרטים, ווי אזוי ער דארף זיך האַלטן אין דעם קאמף מיט די שטארקע קעגנער. אינמיטן רייסט דער מלך איבער, ווייל ס'איז פאָרגאָנגען די געהעריקע צייט און ער ווערט ווידער מגולגל אין א הירש. מוז שוין ווידוילט וואַרטן אויפן צווייטן טאָג. ער יאָגט דאָן ווידער נאָך דעם הירש, דער מלך שטיינט אַרויס אויס דעם ברונעם און דערציילט ווידוילטן ווייטער וואָסערע סכנות עם שטייען אים פאָר: ווי ער וועט מוזן דורכרייטן דאָס חרובע אין פיער ברענענדיקע לאַנד, דאָן וועט ער קומען אין א וואַלד, ווו ער וועט מוזן קעמפן מיטן שרעקלעכן לינדוואָרעם, דאָן וועלן אים באַפאלן פיר הונדערט ווילדע ווייבער — דער מכשפהס דינערנס, און ערשט דערנאָך שטייט אים פאָר דאָס באַגעגעניש מיט דער מכשפה און איר זון. ווידוילט לאָזט זיך איבערן חרובן פארפישופטן לאַנד; ער האָט דאָרט גענוג נסיונות אויסצושטיין. ער קומט דערנאָך אין א גרויסן וואַלד און דאָרט דעהערט ער א שרעקלעך געשריי פון א פרוי. דאָס האָט דער לינדוואָרעם אָסערשט פארצוקט איר מאַן, א סיניג פון א שכנותדיקן לאַנד, מיטן זון צוזאמען. ווידוילט יאָגט נאָך דעם לינדוואָרעם און ער דערזעט באַלד דעם אומגעהייערן וואָרעם, ווי ער האַלט דעם מלך אין מויל און דעם זון איינגע-קלעמט אין זיין עק. דער מוטיקער ווידוילט פאלט אָן אויפן לינד-וואָרעם מיט זיין בלוזער שווערד. עם ברעכט אויס אן עקשנותדיקער קאמף, דער לינדוואָרעם לאָזט דערביי אַרויס זיין קרבן פונם מויל, אויך זיין עק מוז ער בשעת דעם קאמף אויסגלייכן און אויף אזא אופן ווערט אויך דעם סיניגס זון ניצול. דער לינדוואָרעם שפייט מיט פיער אויף דעם העלדישן קעמפער, דאָך געלינגט ווידוילטן צו טויטן דעם לינדוואָרעם. אין די לעצטע קאָנווליסעס שליידערט אָבער דער מוילעך פאָרוואַנדע-טער לינדוואָרעם מיט זיין ריזיקן קערפער דעם העלדישן קעגנער ווייט אויפן ברעג פון א טיך, און ווידוילט בלייבט דאָרט ליגן אין טיפן חלשות, האַלב-טויט פון זיינע ווונדן. נייט פאַרביי א פישער מיט זיין פרוי און דערזעט ליגן דעם יונגן ריטער אין זיין רייכער קליידונג און טייערן פאַנצער. זיי טוען אים אויס נאָקעט; דער פישער האָט אפילו

בדעה געהאט אים צו הרגענען, נאָר זיין פרוי האָט רחמנות געקראָגן אויף דעם פאַרהלשטן קריגער און ניט דערלויבט אים צו טויטן. זיי פאָרן אָפּ מיט זייער רויב; עס באַמערקט זיי אָבער איינע פון דער קיניגנים דינערינס און די קיניגין דערגייט ביי די פישערס, אַז דער רעמער פון איר מאַן און זון לעבט נאָך. מען געפינט באַלד דעם פאַרהלשטן ווידוילט, וואָס קומט באַלד צו זיך, און מען ברענגט אים מיט גרויס פּבוד אין פאַלאַז אַרײַן. דער געראַטעוועטער מלך לייגט פאַר דעם יונגן העלד די העלפט פון זיין קיניגרייך און וויל אים זיין טאָכטער געבן פאַר אַ פרוי; ווידוילט זאָגט זיך אָבער אָפּ, און ער לאָזט זיך ווייטער אין וועג ראַטעווען דאָס זאַרפּישופּטע אונגעראַלאַנד. אין טיפּן וואַלד באַזעננט ער ביי אַ גרויסן פייער פיר הונדערט ווילדע ווייבער, דער מכשפהס דינערינס; זיי באַ- פאַלן אים מיט אַ גרויסן געוואַלד; ער שמעלט זיך מוטיק זיי אַנטקעגן און זיי אַנטלויפן מיט ליאַרם און געפילדער צו זייער האַרין, דער שרעק- לעכער מכשפה. זי לויפט אַנטקעגן דעם אומגעוואַנטשענעם גאַסט; דער העלדישער ווידוילט פרוווט קעמפן קעגן איר, ער איז אָבער מאַכטלאָז קעגן איר פּישוף. זי נעמט אים געפאַנגען, שפאַלט אַ גרויסן בוים, ועצט אים אַיין אין דער קלעם, אַז ער קאָן זיך ניט רירן פון אַרט, און וויל אים הרגענען מיט זיין אייגענער שווערד. פּלוצלונג דערהערט זיך אַ גערויש אין וואַלד, דאָס לויפט אַרָנָם ווידוילטס פּערד; די מכשפה מיינט אָבער, אַז דאָס קומט אָן איר שטאַרקסטער שונא — דער איינציקער פאַר וועמען זי האָט מורא, דער נואַלדיקער לינדוואַרעם; אַנטלויפט זי אויף גיך. אַז דער לינדוואַרעם איז שוין טויט האָט זי נאָך ניט גע- וואַסט. צוויי טעג און דריי נעכט שמעקט ווידוילט אין דער קלעם, עס געלינגט אים דאָך אויס דעם בוים זיך צו באַפרייען, און ער לאָזט זיך צום שלאָס פון דער מכשפה. עס קומט אים אויס פיל גבורות צו באַווייזן, מיט צוויי ריזן מוז ער קעמפן, דעם ערשטן דערהרגעט ער, דעם צווייטן שענקט ער דאָס לעבן, און יענער וואַרנט אים, אַז ער זאָל אין שלאָס ניט אַרײַנגיין, וואָרעם שרעקלעך איז די מאַכט פון דער מכשפה מיט איר נואַלטיקן זון. ווידוילט, דער העלדישער העלד, ווייס אָבער ניט פון פחד; מוטיק רייסט ער זיך אַרײַן אין פאַלאַז, אים טרעט ווידער אַנטקעגן די מכשפה, נאָך אַמאָל הייבט זיך אָן אַ שווערער קאַמף צווישן איר און ווידוילטן, און אויך דאָס מאָל קאָן ווידוילט די מכשפה ניט בייקומען. זי שמעכט אים דורך מיט זיין אייגענעם שפיץ, און דער אָפּגעבראַכענער שפיץ פלייבט שטעקן אין זיין אַסל; דער טויט שוועבט שוין איבער דעם מוטיקן קעמפער — אויף זיין גליק קומען אָבער צו לויפן די וואַלד- יויבער און זאָגן אָן דער מכשפה די פּשורה, אַז ווידוילט האָט דערהרגעט

איר געפערלעכן שונא, דעם לינדוואָרעם. פאַר גרויס שמחה שענקט די מכשפה אים דאָס לעבן, און דערקלערט אים, אז זיין ווונד אין אַסל וועט געהיילט ווערן, אויב זיין בלה, די אַשיינע לאָרל, וועט אים אַרויס- ציען דעם שפיץ פון דעם אָפגעבראַכענעם שפיץ נאָכדעם, ווי ער זועט פאַר- ברענגען דריי טעג אַ שטומער און וועט ניט אויסריידן קיין איינציק וואָרט, ניט קוסנדיק דערויף, וואָס לאָרל וועט צו אים קומען יעדן טאָג און ריידן צו אים אַ נאַנצע שעה נאָכאַנאַנד. זי וועט ביי אים בעטן און פרעגן, און ער מוז אַלץ שווייגן, אויב ער וויל געזונט ווערן. דער פאַר- ווונדעטער ווידוילט גייט אַרויס פון שלאָס, און דאָרט באַגענגט אים דער מכשפהס זון, דער גוואַלטיקער ריו. דאָ באַווייזט ערשט ווידוילט זיין נאַנצע גבורה: אַ פאַרווונדעטער און אָפגעשוואַכטער קומט ער דאָך ביי דער מכשפהס זון, און ווי נאָר ער דערהרגעט אים — ווערט געבראַכן די מאַכט פון דער מכשפהס בישוף, אויסגעלייזט ווערט. דאָס פאַרצוי- בערטע אונגעראַנד מיט איר מלך צוזאַמען. דערפילט האָט ווידוילט זיין שליחות און דערווייזן די גרויסקייט פון אַרמוס העלדישע ריטער.

צום סוף ווערט אָבער די פאַבולע פון אונזער אַרטור-ראַמאַן אַ ביסל פאַרפאַנטערט. בעת מען פאַרגלייכט די יידיש-דייטשע ווערסיע פון דעם דאָזיקן ריטער-ראַמאַן מיט זיין פאַרביילד דעם „ווינאלוא“, איז לייכט צו באַמערקן די שטרעבונג פון דעם יידישן שפּילמאַן צו פאַר- איינפאַכן דורך פאַרשיידענע השּמטות און פאַרקירצונגען די אַקציע, קאָנצענטרירן זי און מאַכן זי ווייניקער קאָמפּליצירט.¹⁸ צום סוף אָבער פונם ראַמאַן ברענגט דער יידישער שפּילמאַן נייע עפיזאָדן, וואָס זיינען אין ווידנטס ראַמאַן ניט פאַראַן, און ער קומט דערביי צו געוויסע סתירות. אין דער התחלה ווערט אָנגעוויזן, אז ווידוילט קאָן געזונט ווערן נאָר בתנאי, אז די שיינע לאָרל וועט אַרויסציען די שפיץ אויס דער ווונד נאָכדעם ווי ער וועט דריי טעג זיך האַלטן ווי אַ שטומער. אין דעם דאָזיקן תנאי פאַרגעסט אָבער ווייטער דער שפּילמאַן. ווידוילט, נאָכדעם ווי ער האָט געהרגעט דער מכשפהס זון, קומט צוריק צום מלך, וועלכן ער האָט מציל געווען פון דעם לינדוואָרעם. מען נעמט אים אויף מיט גרויס כבוד, ווידוילט בלייבט אָבער שטום און רעדט ניט קיין וואָרט. מען וויל אים היילן די ווונד, לאָזט ער ניט, אָבער דאָך געלינגט עס דעם מלכס טאָכטער אָן זיין וויסן און ווילן אַרויסנעמען דעם שפיץ אויס דער ווונד. אָבער אויך איצט שפּילט ווידוילט נאָר אַלץ דעם שטומען און רעדט ניט קיין וואָרט. דער מלך מעלדעט אין אַלע לענדער,

18 זע ס. עריק, „מען אלט-יידישן ראַמאַן“, 115.

אז אין קורצן וועט זיין די חתונה פון זיין טאכטער מיט דעם ריטער ווידוילט. פאָרן זיך צונויף די פארבעטענע געסט — פיל מלכים און ריטער. עס קומט לאָרל מיט איר אויסגעלייזטן פאָטער, דעם געוועזענעם הירש, ס'קומט אויך דער קיניג ארטום בכבודו ובעצמו, צוזאמען מיט נאָביינען, אויך ווידוילט מוטער מיט איר אלטן פאָטער דעם מלך. און ווידוילט שווייגט אלץ. דריי מעג איינעם נאָכן אנדערן קומט לאָרל צו ווידוילטן און רעדט צו אים אַ נאָנצע שעה און ער ענטפערט ניט. ערשט אויפן פערטן טאָג הייבט ער אָן צו ריידן און דערקלערט פאר אלע פאָר-זאמלמע געסט, אז לאָרל איז זיין געליבטע בלה. גאָביין ווערט דערביי געוואָר, אז זיין פרוי געפינט זיך צווישן די געסט. אלגעמיינע שמחה, מען פראַוועט מיט גרויס פאָראַד די חתונה פון ווידוילטן מיט לאָרל. אויך דעם צווייטן מלכס טאָכטער ווערט ניט פארשעמט. דער מלך ארטום מאַכט איר חתונה מיטן „גרוש הערצוג פון טושקנא“.

די אָנגעוויזענע סתירות אין דעם סוף פונם ראָמאַן זיינען אפשר צו דערקלערן דערמיט, וואָס דער יידישער שפּילמאַן האָט זיך באַנוצט ניט דירעקט מיט ווירנטס ראָמאַן, נאָר מיט אַ שפּעטערדיקער ווערסיע, אין וועלכער עס זיינען געווען איינגעפלאַכטן פיל נייע עפיזאָדן; דער יידישער באַארבעטער אָבער, וואָס האָט געשטרעבט צו פאראיינפאַכן די אַקציע, האָט פיל דעטאַלן דורכגעלאָזן, און אויף אזא אופן זיינען אייניקע פרטים פון דער פאַבולע געבליבן ניט פארענטפערט און געפינען זיך אפילו אין אַ געוויסער סתירה.

פון דער רייזיקנסטלערישער זייט האָט דעם יידישן אַרטור-ראָמאַן נאָנץ ריכטיק אָפגעשאַצט מ. עריק¹⁰. ווירנטס ראָמאַן, ווייזט עריק אָן, איז אַן אָרגאָנישער פראָדוקט פון אַ באַשטימטער תקופה, האַרמאָניש צונויפגעוואַקסן מיט דער פּעאַדאלער סביבה, מיט דער אייגנארטיקער ריטער-וועלט. דער כאַראַקטעריסטישער שטריך פונם „וויגאַלואַ“ איז „זיין ריטערלעכע און רעליגיעזע כאַראַליסטיק; אויף שריט און מריט ניט דער מחבר אָנווייזונגען, ווי דאָרף זיך אַ ריטער, אַן איידלפּרוי פירן אין די פאַרשיידנסטע פּאַלן, און ער קאָמענטירט אין מוסר-סטראָפּעס און צוזאַצן דעם נאָנג פון דער אַקציע. דער צויבער פון ווירנטס ראָמאַן באַ-שטייט טאַקע אין דעם אַויסמישן פון לירישע און עפישע, אָביעקטיווע און סוביעקטיווע דיכטערישע עלעמענטן... ביים קריסטלעכן ריטער-דיכטער באַרזט די פּיערלעכקייט אויף אַ וועלט-אַנשווינג, אויפן באַ-וויסזיין פון דער חשובער מיסיע, וואָס ווערט דערפילט דורך דער ראַ-

מאן רעדעט אצייע; זי איז אויך א ריטערלעכע מאט, די דאזיקע ראמאן-
 העציטאציע. וואס האט זי געקאנט זיין ביי דעם יידישן שפילמאן, וועלכער
 האט זיך דאך ניט געקאנט שטיצן אויף דער דאזיקער באזע פון ריטער-
 לעכן וועלט-באנעמען?.. ווי האט ער, דער ייד, אפערירט מיט דעם דאזיקן,
 דעם געטא אזוי פּרעמדן מאטעריאל? די ריין קריסטלעכע מאטיוון האט
 ער איינפאך אויסגעמיטן. ער האט אויך רויק באזייטיקט ווירטס פאָעטיש-
 לירישע און מאָראַליזירנדיקע סטראָפּעס... אויב דער יידישער אַרטור-
 ראַמאָן קאָן צוליב פאַרשטענדלעכע סיבות ניט אָטעמען מיט יענער
 עקזאָלטירטער לופט, וואָס איז דער הויפט-צויבער פון ווירטס ראַמאָן —
 דאָן האָט שוין דער יידישער ראַמאָן געמוזט לכתחילה זיין פאַרמשפט
 צו בלייבן בלויז אַ מעשה, אַן אינטריגן-ווערק, וווּ דער פּלאַנטער איז שוין
 אַלץ און פילט שוין אַלץ אויס, און קאָזט שוין ניט איבער קיין פּלאַץ
 פאַר אַנדערע מאָמענטן. דאָס ריטערטום איז שוין אַ פאַנטאַסטיק-אַביעקט,
 די העלדן — הילצערנע אינטריגע-מאַנעקענען... אַ ריטער-ראַמאָן אָן
 ריטער און אָן ריטערלעכקייט, אַ ראַמאָן, וואָס שלאָגט אויפן פּלאַנטער
 פון דער אינטריגע, זון בלייבט דאָך שטאַרק מאָנאָטאָן²⁰.

פון קולטור-היסטאָרישן שטאַנדפּונקט איז אויך אינטערעסאַנט צו
 פאַרנלייכן דעם טעקסט פון די אויפגעהיטע אַרטור-ראַמאָן-מאַנסקריפטן
 אויס דעם 16טן י"ה מיט די געדרוקטע אויסגאַבעס, וואָס וויצנהויזן האָט
 פאַרעפנטלעכט אויף דער שוועל פון די אַכציקער יאָרן פון דעם 17טן י"ה.
 עס חזרט זיך דאָ איבער די אייגענע דערשיינונג ווי ביי די צוויי צו אונז
 דערנאָנגענע נוסחאות פונם „ספר חסידים“²¹. ווייל דער פאַרמער אין מאַ-
 נוסקריפט אויפגעהיטער נוסח פון „ספר חסידים“ איז געשריבן געוואָרן
 אין אַ באַדייטנדיק פּריערער צייט, באַקומט מען דורך אים אַ מער-ווייניג-
 קער קלאָרן באַגריף ווי אזוי דאָס דאָזיקע קאַלעקטיווע ווערק איז באַ-
 שאַפן געוואָרן, בעת אין דעם צווייטן, יינגערן וואַריאַנט זיינען שוין די
 דאָזיקע סימנים ניט אזוי בולט, און עס איז דערפאַר אוממעגלעך גע-
 וואָרן צו דערקענען דאָרט די נעט, וואָס פאַרבינדן די פאַרשיידענע
 טיילן פונם ווערק. אַן ענלעך בילד באַקומען מיר אויך ביים אויספאַרשן
 דעם יידישן אַרטור-ראַמאָן-טעקסט. דער טעקסט פון די האַמבורגער מאַ-
 נוסקריפטן טראָגן נאָך אויף זיך גאַנץ בילט זיין אורשפּרינגלעכן כאַ-
 דאַקטער פון אַ שפּילמאַן-דיכטונג, בעת אין דער געדרוקטער אויסגאַבע
 זיינען שוין די אַלע טיפּישע סימנים אין גרויסער מאָס פאַרשוואַנדן, און

²⁰ דאָרסן, 119—120.

²¹ זי אונזער הערק. באַנד II, 49.

עס מאכן זיך באמערקלעך גאנץ נייע שטריכן, וועלכע ווייזן אונז ווי אזוי די שפילמאן-דיכטונג ווערט מנוגל אין א פאלקס-בוך, וואָס ווערט געלייענט, אָבער ניט דעקלאַמירט.

מ. עריק האָט גאנץ ריכטיק אָנגעוויזן²², אז אויס די האַמבורגער מאַנסקריפטן איז ניט שווער צו באַמערקן, אז דער אַריגינאַל איז געווען זיינגעטיילט אין געזאַנגען. די דאָזיקע אַיינשילונג איז געווען איינגטלעך ניט אזוי נאָכן אינהאַלט, נאָר אַלס נאַטירלעכע פּויעז פאַרן זינגער, ער וואָל קאַנען זיך אָפרוען אַ ווילע. אין ביידע פּתב־ירן ווערט אונטערנע-צייכנט דער אָנהייב פון אַ נייעם, „געזאַנג“ מיט אַ נייער שורה, אין וועלכער דאָס ערשטע וואָרט איז געשריבן מיט גרויסע אותיות, און מיט דער ווענדונג צום פּובליקום: „וועלט איר נון שטיל גידאַגן, דא וויל איך פּר באַש זאַגן“. אין דער געדרוקטער אויסגאַבע איז ערליי רוב פון די דאָזיקע פּויעזעס קיין זכר ניט געבליבן. צום ביישפּיל, דאָרט זוו עס ווערט באַשריבן דער שטול פון מירמלשטיין, וואָס שטייט פאַרן קיניג אַרטוסעס שלאַס, לייענען מיר אין מאַנסקריפט:

דא שטאַנד איין מירמל שטיין

אז מיר עז פאַרנומן האן.

דאָ האָט דער שפּילמאַן, ווי עס שיינט, געמאַכט אַ הפסקה, און דערנאָך הייבט ער ווידער אָן:

וועלט איר נון שטיל גידאַגן

פון דיזם שטול וויל איך איך פיל וונדר זאַגן.

אין דער געדרוקטער אויסגאַבע באַקומט די דאָזיקע שטעלע נאָר אַן אַנדער נוסח:

שטונד אין מערמיל שטייני שטול גאר וואל גימאַן

ווי מיר אין דיזם בוך פּר נומן האן;

פון דעם שטול וויל איך איך זאַגן איצונדר

גאר פיל גרוישי וואונדר²³.

די מאַנסקריפטן פאַררופן זיך בלויז איין-איינציק מאָל אויף דעם טעקסט פון אַ בוך:

ער ריט דורך מענכי לאַנט

אז אונז טוט דאז בוך ביקאַנט²⁴.

²² ציט. וו. ז' 96.

²³ מיר ציטרירן לויט וואַנענזוויל, ציט. וו. ז' 284.

²⁴ 5. לאַנדוי, ציט. וו. ז' 22.

דער געדרוקטער טעקסט פאררופט זיך אָבער אויפן בוך אויף יעדן טריט און שריט. מיר ברענגען דאָ אַ פאָר ביישפילן:

אין מאַנוסקריפט ליענען מיר: „אײַך ןײש ניט ןיש דא ןיש אין ךָם שטובלײן, דש ןױל איך אייך ביטויטן מיר: „אײַך ןױש ניט ןיש דא ןיש אין „נון אלש ןױאז אין דעם שטיבלײן ןױאַר גױװען, ןױא מיר אין דױם בוך האָבן גילעזן“²⁵. אין מאַנוסקריפט ןױערט דערצױלט: „און דאָ ער ןױר (פיר) ןױאכן דא ןױאז, פר ןױאַר זאָג איך אייך דאָ“; אין גע- דרוקטן טעקסט ליענט זיך די באַטרעפנדיקע שטעלע: „און דאָ ער נון פיר ןױאכן ןױאַר דא גױװען, ןױא מיר האָבן פּױר שטאַנדן אין לעזן“²⁶. בעת ןױדװױלט דערױאַגט דעם לױנדװאַרעם, פּאַררופט זיך דערביי דער גע- דרוקטער טעקסט: „נון טוט אונז דש בוך פר איין ןױאַרהױט זאָגן“²⁷; אין דעם מאַנוסקריפט ןױערט ןױעגן דעם בוך קיין ןױאַרט ניט דערמאַנט. בעת דער מלך אַרטום באַפעלט גאַביינען, אָז ער זאָל זיין ןױדװױלט דערציער: „אונד טוט ביי אים דש בעשט ןױאַש איר קענט, אונ' לערנט אין אלש ןױאַש איר ןױשט בױהענט“, ןױערט אינם מאַנוסקריפט אױסגעד- רעכנט: „שטעכן, שטורמן אָדל טורנירן, ועכטן (פעכטן). רױטן אָדל האַפירן“²⁸; אין געדרוקטן טעקסט אָבער, ןױאַס איז שױן דערשינען אַלס פּאַלקסיבוך צום ליענען, זאָגט אָן דער מלך אַרטום גאַביינען:

פעכטן, שטורמן און שטרייטן,

טורנירן, שטעכן און רױטן,

איר זאָלט אױך ביי אים איין צוכט מױנסטר זיין

אונ' לערנט אין שרייבן אונ' לעזן פּיין.

באַראַקטעריסטיש איז אױך פּאַלגנדיקע שטעלע. מיר האָבן שױן פריער אָנגעןױזן, אָז דער אַרטורדראַמאַן איז געןוען אױנגעטיילט אין גע- זאַנגען, ןױאַס זױנען פּאַקטיש געןוען בלױז פּױזעס-באַצױכענונגען, ןױען דער שפּױלמאַן הערט אױף צו דעציטירן, פּרישט אָפּ דעם האַלז מיט אַ גלאָז ביר אָדער ןױיין און זעצט דאָן ןױיטער פּאַר זיין רעציטאַציע. דאָרט, ןױו דער שפּױלמאַן נױט אױבער פּון איין ענין צום אַנדערן, באַ- נוצט ער זיך מיט דער טיפּישער פּאַרמולע: „נון לאָזן מיר דען רױן

²⁵ ןױאַנגעןױל, 174.

²⁶ דאָרפן, 178.

²⁷ דאָרפן, 244.

²⁸ לאַנדױ, צױט, ןױ, 30. ערשט שפעטער. ןױערט אין מאַנוסקריפּט פּלאַחט יד דערמאַנט, אָז גאַביין האָט געלערנט ןױדװױלסן אױך, שרייבן אדר רױטן“.

שטיין, אונ' מיר וועלן זאָגן ווי עס ווידוילט טעט גיין" ⁷⁹. בכדי אויפֿ-צומונטערן דעם עולם, שטייגערן די אויפֿמערקזאמקייט פון דער אוידי-מאָריע, רופט דער שפּילמאַן פון צייט צו צייט: „וועלט איר מיר צו הערן“, „הערט צו איר ליבן לייט“, „פור וואר זאג איך איך דז“. דאָרט אָבער וווּ די שפּאַנונג איז אזוי אויך גענוג גרויס, און דאָס פּובליקום הערט צו מיט פאַרכאַפּטן אָטעם, פאַרשטייט דער שפּילמאַן זייער גוט ווי אויסצונוצן די געשאַפענע שפּאַנונג. צוקומענדיק צום עפיזאָד, ווי די מכשפה שפּאַלט אַ בוים און זעצט אַריין אין דער קלעם דעם ריטער ווידוילט, אז יענער קאָן פון אָרט זיך ניט רירן, — בלייבט פּלוצלונג שטיין דער שפּילמאַן: ער וועט ווייטער ניט דערציילן, און דער ריטער ווידוילט וועט אזוי לאַנג בלייבן שטעקן אין דעם בוים, ביז וואַנען מען וועט אים, דעם שפּילמאַן, ניט צוטראַגן אַ פּולע גלאַז וויין:

נון מוש ווידוילט אזו לאַנג גיפּאנגן זיין

ביש איר מיר גיבט צו טרינקן גוטן וויין

דו וויל איך אים העלפּן וואל

שענקט איר מיר אַנדערש איין גרוש גלאַז בול (פול) ⁸⁰.

אין דער געדרוקטער אויסגאַבע פעלט די גאַנצע שטעלע. דאָס איז דאָך שוין אַ בוך בלויז צום לייענען, איז דעם שפּילמאַנס טריק געוואָרן איבעריק און אפילו ניט פאַרשטענדלעך. דערפאַר אָבער געפינען זיך אין דער דרוק־אויסגאַבע אזוינע דעטאַלן, וואָס זיינען אין די מאַנסקריפּטן ניט פאַראַן. אין דער הקדמה צו דער אַמסטערדאַמער אַרטור־אויסגאַבע פון 1683 שרייבט דער אַרויסגעבער יוסף וויצנהויזן: „הערט צו איר ליבע לייט — ווייל איז קומען די צייט — דש די לייט ניט גערן אין לשון הקדש לעזן — אונ' אים טויטשן ליבר גינעזן — האָב איך ניט קענן אונדר לאַזן — אין זעלכס לוסטיג אונ' גאַטספורכטיג בוך צו דרוקן לאַזן — דש זיך די לייט זאָלן דר אין ארגעצן — אונ' ניט די צייט פר ברינגן מיט דברים בטלים צו שוועצן — דא הוט די הקדמה אין ענט — דש גאָט באַלד משיח זענט — בלד אן אונזרן טגן — דרוף וועלן מיר אמן זגן“. האָט זיך טאַקע וויצנהויזן געפלייסט, אז דאָס בוך זאָל זיין „גאַטספורכטיג“, און טאַקע דערביי וואָס מער „לוסטיג“, בכדי „די לייט זאָלן דר אין ארגעצן“. ווידוילט דערקלערט לויט דעם מאַנסקריפּט:

איך הילף איך אויס איערע נאָט

און זאָלט איך האַלט דרום ליגן טאַט.

⁷⁹ אין געדרוקטן טעקסט איז דער אויסדרוק „מיר וועלן זאָגן“ פאַרביסן מיט „מיר וועלן חייסר שרייבן“.

⁸⁰ לאַנדוו, ציט. וו, ז' 100.

ביי וויצנהויזן ווערט אָבער דער העלדישער ריטער,, נאָטספּאַרְכְּטִי-
קער", און ער דערקלערט מיט אַ פרומער מינע:
איך העלף אייך אויז אַל אַייערי נוט
ווען מיר בייא שטייט דער אַלמעכטיגי נאָט.²¹

אין מאַנסקריפט ווערט ווייטער באַשריבן דער קאמף פון ווידוואַלט
מיט דעם ריז, דער מכשפהם זון:

ווידוואַלט, דער דעגן ווערט
מיט אינעם שפרונג אַז'וו.

אין דער וויצנהויזן-אויסגאַבע ווערט אָבער דערציילט:
ווידוואַלט וויך אים אויס דעם שטרייך
און ריף אַן נאָט אים הימל רייך.

בכרי צו מאַכן דעם סיפור המעשה אינטערעסאַנטער און שפּאַנענ-
דיקער, פאַרשטאַרקט וויצנהויזן דאָס פאַנטאַסטישע און איבערנאַטירלעכע,
לויט דעם האַמבורגער מאַנסקריפט דערציילט די יונגפרוי אויס דעם
שלאָס פאַלקענשטיין דעם מלך אַרטוס וועגן דער מכשפהם זון: „שטאַרק
ריז איז ער גינאַנט"; אין דער וויצנהויזן-אויסגאַבע דערקלערט אָבער די
יונגפרוי: „אין שטאַרק ריז לוציפר איז ער גינאַנט". דער ריז ווערט
פאַרוואַנדלט אין אַ שד. אין דעם מאַנסקריפט ווערט דערציילט וועגן דער
מכשפהם פיר הונדערט דינערינס: „זי וואַרן שוואַרץ אָן מאַס, זי וואַרן
דעם טויפעלס גישטאַלט". אין דער וויצנהויזן-אויסגאַבע ווערן אויסגע-
נוצט נאָך מער שוואַרצע פאַרבי: „דא אַרום זאַסן פיר הונדערט פרויאַן און
גיהיאַר, און וואַרן שייצליך און שוואַרץ אַלז די מורן; זא זאַכן (זאַען)
אויש די טייבילשי הורן, איך זאָג אייך גיוויש אונ' פּר וואַר, אונ' לייג
אייך ניט אום איין האַר, זיא זאַכן אַרויש אָן צווייביל אַלז דער לעבנדיגי
טייביל".²² ווערט אין מאַנסקריפט דערציילט, אַז די פרויען האָבן באַ-
געגנט דעם העלד „מיט אינם גראַסן שאַל", אין די וויצנהויזן-אויס-
גאַבע מוסיף: „נאָר מיט איינם גראַסן אַן גיהויערן שאַל". שטייט אין
מאַנסקריפט: „די טויפלין פאַסט געגן אין ריט", דערציילט דאָ די וויצנ-
הויזן-אויסגאַבע: „די גראַשי אַן גיהויערע טויפלין ליה נאַר הער"
און אַזוי איז אויף יעדן טריט און שריט.

צום סוף נאָך איין קליינע דעטאַל, און זי פּאַווייט אונז טאַקע, צו
וואַסערע פאַלשע אויספירן מען קאָן קומען, בעת מען וויל אויפן סמך פון

81 האַנגענוויל, ציט. ה', 222.

82 וואַנגענוויל, ציט. ה', 260.

פרעמדשטאפיקע דיכטערישע באארבעטונגען מאכן השערות וועגן דער גערעדטער שפראך פון יענער צייט. אין דעם האנטשריפטלעכן טעקסט פונם יידישן ארטורראַמאן געפינען זיך בלויז געצייילטע העב-רעישע ווערטער, אָבער אויך זיי האָט וויצנהויזן דערווייטערט פון דער דרוק־אויסגאַבע. אין האַמבורגער מאַנוסקריפט ווערט אַ שטייגער דער־ציילט: „ער (דער מלך) שיקט נאָך דען בעסטן רופאנים אין דער זעלביגן שטונד, די רופאנים די קאמע! צוואר.“ אין דער געדרוקטער אויסגאַבע ליינענען מיר אָבער: „דא שיקט מן איפראל נאָך גוטן ארצטן אַרום הער זא ווייט אַלז אַלי לאַנד זיא זאלטן אים אויז ציהן דש שפער“. בלויז צום סוף פונם ראַמאן גייט די איבלעכע פרומע סענטענץ: „דא מיט האָט דש בוך אין ענד, דש אונז גאָט משיח זענד, במהרה אמן“.

דער נאָמען פון דעם יידישן שפּילמאַן, וואָס האָט פאַר דעם יידישן עולם באַארבעט דעם אַרטור־ראַמאן־טעקסט, איז אונז געבליבן אומפאַ-קאַנט; דערפאַר אָבער איז אונז באַקאַנט דער נאָמען פון אַן אַנדער דיכ-טער, וואָס האָט פאַר דער יידישער גאַס באַארבעט צוויי פּאַפּולערע קייטער־ראַמאנען און דערמיט שטאַרק אויסגענומען דאָס איז דער אונז שוין באַקאַנטער שפּיאַך־פּאַרשער אליה בחור, וועגן וועלכן מיר האָבן שוין גערעדט באַריכות אין דעם פּערטן באַנד פון אונזער „געשיכטע“. אויך אַלס פּילאָלאָג האָט אליה בחור געוויסע פאַרדינסטן אויפן געפיט פון אַלט־יידיש־פּאַרשונג; גיט בלויז מיט זיין אינטערעסאַנט יידיש־דייטש ווערטער־ביכל „שמות דברים“ (איסני, 1542); נאָר אויך מיט זיין „תשב״י“ (1541), וווּ פיל ווערטער, וואָס קומען פאַר אין תלמוד און מדרשים, ווערן אויסגעטייטשט אויך „בלשון אשכנז“ — אויף דער אומ־נאַנגט־שפּראַך פון די אַשכּנזישע יידן⁸³. ער האָט אָבער אויך ספּעציעל יידישע ווערק⁸⁴ געשריבן אין דער ערשטער תקופה פון זיין ליטעראַרי־שער טעטיקייט, איידער ער האָט זיך באַקאַנט מיט זיין מעצענאַט דעם קאַרדינאַל ערוזשייאָ. אין דער דאָזיקער ערשטער תקופה האָט אליה בחור געלעבט אין שווערע מאַטעריעלע צושטאַנדן. אין אַן אויפגעהיטן כתב־יד פונם יאָר 1503 חתמעט ער זיך „צער החרזנים, שפל המדקדים ומקרי הרדקים“⁸⁵; ער האָט משמעות געקענעלט מיט קינדער, געשריבן

⁸³ וועגן דעם באַטייט פון די דאָזיקע ווערק פאַר יידיש־פּאַרשונג, זע מ. וויינרייך, „שפּאַלען“, 77-86.

⁸⁴ „מיינע טווייטע בוכר“, ווי אליה בחור רופט זיי אין זיין פּאַררעדע צו דער ערשטער „כבא“־אויסגאַבע.

⁸⁵ זע ב. ערוק, „געשיכטע ס. ד. ייד. ליט.“, 179.

לידער און פארנומען זיך מיט שפראך-פארשונג. און ביי די אלע מלאכות האָט עס, ווי עס שיינט, מיט פרנסה געהאלטן שמאָל. וועגן דעם זאָגט ערות זיין גאליק-שמוציקער פאסקוויל, „המבדיל“⁸⁶, אין וועלכן ער רעכנט זיך אָפּ אויף אַ גאַנץ צינישן אופן מיט זיינעם אַ קאָנקורענט אין ווענעדיג, אַ מלמד מיטן נאָמען הלל הכהן. אויס זיינעם אַ צווייטן פאסקוויל, אַ פּוּריס-ליד (וועגן דער שריפה אין ווענעציע), וואָס הייבט זיך אָן מיט דער סטראָפּע:

נון וויל איך אויך איין ווינציג זינגן
מיט מיינס בויון קול
בוז (פון) נוייא גשעהן דינגן
די אַנדרמן ווישן זול⁸⁷ —

לאָזט זיך משער זיין, אַז אליה בחור פלעגט אויך אַלס שפּילמאַן זינגען לידער פאַרן פאַרוואַלטן עולם. די דאָזיקע צוויי פאסקווילן האָבן אַ גע- וויסן באַטייט פאַר אליה בְּחֹרם ביאָגראַפּיע; זיי ווייזן, זוי אין דער ערשטער תקופה פון זיין טעטיקייט האָט ער געלעבט אין שווערע מאַ- טערעלע צושטאַנדן און געשמעקט אין דעם געמויזעכץ פון קליינלעכע רכילות און שמוציקע לשון-הרע. זייער ליטעראַרישער ווערט איז אָבער אַ גאַנץ קנאַפּער. פון אַ גאַנץ אַנדער כאַראַקטער זיינען זיינע צוויי באַ- אַרבעטונגען פון צוויי ריטער-ראַכאַנעו: „בבא-בוך“ און „פאַרזי און וויענאַ“.

די פאַרפלאַנטערטע ליבע-געשיכטע וועגן דעם יונגן בבא און דער שיינער דרוואנה איז געווען שטאַרק פאַפּולער אין דער מיטלעלעמערלעכער אייראָפּע. די עלטסטע, ענגליש-גאַרמאַנישע, נוסחאות פון דעם ריטער-ראַמאַן Sir Bevis of Hamton, שטאַמען נאָך פונם 12טן י"ה, אויס דער צייט פון די קרייז-צויגן, ווען פאַר די שטאַק-פרומע קריסטלעכע ריטער האָט זיך אַנטפּלעקט די מוסולמענישע וועלט מיט איר פּיל-פאַרביקער קולטור און רייכע אוצרות פון פאַנטאַסטישע לעגענדעס און ווונדערבאַרע מעשיות. דעם יידישן בבא-ראַמאַן האָט געדינט אַלס מקור די איטאַליע-נישע ווערסיע וועגן דעם ריטער „Buovo d'Antona“, און נעמעלעך די שפּעטערדיקע טאַסקאַנער ווערסיע, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אַרום 1400, און פאַלד נאָך דער דרוק-ערפינדונג האָבן זיך גלייך באַוווּן די

⁸⁶ פאַרעפנטלעכט דורך נ. שטיף לויט צוויי פאַנסקריפּטן. צייטשריפט, 1, 150-158; „שריפטן“, 148-179.

⁸⁷ מער באַריכות זענן דעם דאָזיקן ליד זע: מ. ערוק אין צייטשריפט, 1, 177-178.

ערשטע געדרוקטע אויסגאבעס⁸⁸. מיט איינער פון זיי האָט זיך טאַקע באַנוצט אליה בחור.

דער איטאַליעניש־טאַסקאַנער נוסח, וואָס איז געשאַפן אין דער רענעסאַנס־תּקופּה, טראָגט שוין אַ גאַנץ אַנדער כאַראַקטער, ווי די עלטערע מיטל־עלטערלעכע ווערסיעס. אין דער איטאַליענישער עפישער דיכטונג פון דער רענעסאַנס־תּקופּה האָט די ריטערלעכע ראַמאַנטיק שוין אָנגע־וואָרן איר אַמאָליקן גאַוון גלויבן, איר אָרטאָדאָקס־פאַרברומטן וועלט־באַנעם. ביי די דאָרט באַזונגענע ריטער פּעלט דער אַמאָליקער רעליגיע־זער פּאַטאָם און אמת ראַמאַנטישע ליבע. דער שטאַרקער אינטערעס צו דער קלאַסישער קולטור פון די גריכן און רוימער האָט ניט ווייניק גורם געווען, וואָס אין די איטאַליענישע עפישע דיכטונגען פון דער רענעסאַנס־תּקופּה איז אזוי אויסטערליש אויסגעמישט דאָס קריסטלעכע מיטן היידנטום, דאָס פּאַטעטישע מיטן קאָמישן; דערצו קומט נאָך צו די סקעפטישע איראָניע בנוגע גייסטלעכע, וואָס דערגייט ניט זעלמן צו אַטעיסטישן סאַרקאַזם. ס'איז גענוג אָנצווייזן אויף אַריאַסטאַס באַרימטן ריטער־עפּאָם „דער משוגענער ראָלאַנד“ מיט זיין גראַציעזן הומאָר און סקעפטישן שמייכל, וואָס איז אַן אָנזאָג וועגן דעם בייסנדיקן סאַרקאַזם, מיט וועלכן ס'איז מיט קאַרגע הונדערט יאָר שפּעטער אַרויסגעטראָטן קעגן דער פּאַנטאַסטישער ראַמאַנטיק פון די ריטער־ראַמאַנען דער גאָנטישער שפּאַניער מיגועל סערוואַנטעס.

אַט דער איראָנישער שמייכל איז, פאַרשטייט זיך, געווען באַזונד־דערס צום האַרצן דעם יידישן דיכטער, וואָס אים איז בכלל פּרעמד געווען דאָס יראת־הכבוד־געפיל צו דער ריטער־וועלט. ווי די טאַסקאַנער ווערסיע, אזוי איז אויך אליה בחורס „בבא־בוך“ געשריבן אין דער אייגנאַרטיקער סטאַנסן־מעטריק (*oltava rima*) אָדער ווי ס'הייסט אין יידיש — „ריים אין אַכטיגעזעץ“, וווּ די 8 פּערזן פון יעדער סטראַפּע זיינען אַיינגעפּאַסט אין דער סיסטעם פון דריי גראַמען לויט דער סכעמע: אב אב אבגג. די צייט, ווען דאָס „בבא־בוך“ איז געשריבן, ווייזט אליה בחור גאַנץ דייטלעך אָן אין די שלום־סטראַפּעס פון זיין ווערק:

דאָך וויל איך נעמן וואר
ווער דאש בוך הָט גימאַכט אונ' גישריבן;
אליהו בחור נענט ער זיך צוואר,
איינ גאַנץ יאר הָט ער דאר איביר פור טריבן

⁸⁸ אין משך פון 1480-1500 זיינען ערשינען זעקס אויסגאבעס.

אונ' הט עש נימאכט דש זעלביג יאר
 דש מן צילט צווייא הונדרט אונ' זעכציג זיבן (1507)
 ער קט עש אויש אין ניסן אונ' הוב עש אן אין איר
 גאט זאל אונש נעבן רוא פור אלן בויוז טיר.

ביו גאר אין דער לעצטער צייט זיינען אָבער אויסער צוויי מאָנר-
 סקריפטן³⁹ באַקאַנט געווען פון געדרוקטע בבא-אויסגאַבעס ניט קיין
 פריערע ווי פלוז ערשט אויס דער צווייטער העלפט 17טן י"ה: די פראַגער
 פון 1660 און די אמסטערדאַמער פון 1661. דאָך האָט שוין שטיינשנייד-
 דער און נאָך אים בן-יעקב אַרויסגעזאָגט די השערה, אז די פראַגער אויס-
 גאַבע איז געוויס ניט די ערשטע, און בחורם „בבא-בוך“ איז בלייבנדיק
 געדרוקט געווען נאָך ביים מחברס לעבן. ערשט אין יאָר 1931 האָט דעם
 ד"ר מ. וויינרייך אָפגעגליקט צו געפינען אין דער ציריכער „צענטראַל-
 ביבליאָטעק“ אַן אויסגעצייכנט אויפגעהיטן עקזעמפלאַר פון דעם דאָזיקן
 ערשט-דרוק, וואָס איז דערשינען אין איסני אין 1541⁴⁰.
 אינטערעסאַנט ביו גאָר איז אליה בחורם דערקלערונג אין דער פּאָר-
 רעדע, אויס וואָסערע טעמים ער האָט באַשלאָסן אויף דער עלטער צו
 פאַרעפנטלעכן זיינע „טויטש-ביכער“:

„איך אליה, לוי דער שרייבער, דינער אַלער פרומען ווייבער, מיט
 אַיִרן אונ' מיט צוכטן, אונ' איך לאש מיך אַלזו בעדוכטן, אונ' שמיט
 אויך וואָל צו גלאבן (גלויבן), דאס מיר איטליכע פרויען פאַראיבל האָבן,
 ווארום איך ניט אויך פאַר זי דרוק, מיינער טויטש-ביכער איין שטוק,
 דאס זי זיך מוגען דרינגן דערמיין (גוט די צייט פאַרברענגען), אונ'
 שבתות אונ' ימים טובים דרינגן לייאן. נון די ווארהייט זאָגן וויל איך, עס
 דוכט מיך אויך זיין רעכט אונ' ביליך. די וויל איך אין דער הייליגן
 נישריפט (אין לשון-קודש) אַכט אָדער ניין ביכער הון (האָב) נישטיפט,
 אונ' מיט דער דרוק אין די זעלט הון מאַכן קומן, זא הון איך מיר אויך
 פורגענומן, די וויל איך האַלט אין מיינער טאַגן, אונ' הייט אָדער מאָרגן
 קער איך אויף די גאַנן, דא ווערן אַל מיינע ביכר אונ' מיינע לידר, פאַר-
 געסן אונ' געלעגט דערנידר. דרום זאָל מיר קיינס דערפון רוקען, איך

89 איינער אין פאַרזעך גאַנצאַל-גיבליאָטעק, דער צווייטער אין פּריזאַסן
 באַזיק אין בערלין.

40 זע „יווץ-בלעטער“, II, 280-284. די דאַטע פון דער אויסגאַבע איז אָנגע-
 הייבן אויפן שער-בלעט: „אין וואַרדן געדרוקט צו אייזנה אין דער שטאָט, אונ' אליה
 ה'תכ"ב איז גלייך דש פּר"ש, און אויך צום סוף פון ווערק: „גידרוקט צו אייזנה,
 דש יאר דש בן צילט דריי הונדרט אונ' אייגש“.

ווייל זי אל נאָכאָנאָנדר דרוקן, אונ' ווערן איך האַלט נאָך אזוי פיל, ווערט מיר אַנדערש ניט צו קורץ דאס ציל, אונ' וויל אָנהייבן בשעה טובה, אן דעם דאָזיקן בוך דאס דא היישט בובא, אונ' דאס איז ווערליך אונ' גוט וואָר, דאָס עם איז נון פיר אונ' דרייסיג יאר, דאָס איך עם אויז איינעם וועלש בוך הון (האָב) געמאַכט, אבער פיל הון איך דער צו געמאַכט".

אין דער ערשטער אויסגאַבע הייסט נאָך דאָס ווערק „בְּכָא דאַנטוֹנָא" ⁴⁰ און ערשט אין די שפעטערדיקע אויסגאַבעס איז עם מגולגל געוואָרן אין „באָווע-בוך". אז דאָס דאָזיקע ווערק איז געשאַפן געוואָרן ווי אלע אַנדערע שפּילמאַן-דיכטונגען צום זינגען אָדער רעציטירן מיט אַ ספּעציעלן ניגון, דערויף זאָנט ערות דער מחבר גופא אין דער אַקאָרשט ציטירטער פּאַררעדע:

אַבער דער ניגון דער דארויף ווערט ניין
דען קאן איך אייך ניט געבן צו פארשטיין,
דען איינר קאנט מוזיגה (מוזיק) אָדער שולפה (סאָלפּעדוזיאָ),
זא וואַלט איך אים וואָל האָבן געהאַלפן,
אבער איך זינג עם מיט איינעם וועלשן געזאַנג
קאָן ער דרויף מאַכן איין בעשירן — זאָ קָב ער בַּנֶּס.
אז די אַקטאָוועס פון „בבא-בוך" ווערן געזונגען, ווערט אויך
אַפּטער אָנגעוויזן אין דעם טעקסט גופא. אזוי צ"ב דערקלערט דער פּאַר-
פּאַסער:

נון לאַזן מיר בבא פארן מענכע מייל
און גאר איין פערן (ווייטן) וועג אַ לאַנגן.
און וויל אייך זינגען ווי עם די ווייל
מיט דער ליבן דרוזאַנע וואר געזאַנגען.

ווי אלע שפּילמאַן-דיכטונגען, הייבט זיך אויך דער „בבא-בוך"
אַן מיט אַ פרומער גאָטספּאַרכטיקער מינע:

גאָט דען זאל מן אַיביג לובן
אונ' זייני וואונדר זאל מן קונדן
ווען ער איז גיאכפרט אונ' דע-הובן
אין ורומי לייטן מונדן,
ער איז גיוועלטיג אונטן אונ' אובן
זיין לוב איז ניט צו גרונדן

41 אויסלייג — סאָדערניורס.

42 אויך צום שלום פון חזקת חרם אָנגעהויבן: „סְקֵלָה בְּסֵקֵת בְּכָא דַּאֲנְטוֹנָא".

קיין מענש דער עז קאן פולענדן
 ווען עש הוט נוך דרום נאך ענדן.
 זיין הייליגר נאמן זאל מיד שטערקן
 דש מיר ניט זאל מיסלינגן
 צו פול ענדן דש דאזיג ווערקן
 איין וועלש בוך צו טיימש צו ברענגן
 אונ' דש איך זאל ור מיד מערקן
 אונ' ניט פעלן אן קיינר-לייא דינגן
 אונ' דש דיא לייט זאלן מיינר ניט לאכן
 נון הערט אויף עש וויל זיך מאכן.

דערנאך הייבט זיך אן דער סיפור המעשה גופא:

מאן שפריכט ווי אין לאמפארטן
 וואר געזעסן פאר לאנגן צייטן
 איין הערציג פון הויכר ארטן
 זיין גלייכן וואר ניט אין ווייטן
 הערצאג גוידאן היש מאן דען צארטן
 איין שטארקר דעגן אין אלן שטרייטן
 מיט גרויסער ערין טרוג ער די קרונה
 אין איינער שטארט די היש אנטונה.⁴⁰

אויף דער עלטער האָט דער הערצאָג גוידאָן חתונה געהאַט מיט
 דער שיינער פרינצעסין בראַנדאַניע, און זי האָט אים געבאָרן אַ זון בבא
 (באָווע). די יונגע בראַנדאַניע האָט פיינט געהאַט איר אַלטן מאַן און
 געטראַכט ווי פון אים פטור צו ווערן. זי האָט בסוד אוועקגעשיקט אַ בריוו
 דעם הערצאָג דאָדאָן אויס מאַגענצע (מיינץ), מיט אַ פארברעכערישן פלאַן,
 ווי אַזוי ער זאָל אַנטאָנע באַצווונגען, און זי וועט אים שוין מיטהעלפן,
 אַז איר מאַן זאָל אַרײַנפאַלן אין זיינע הענט. דער פלאַן ווערט אויסגע-
 פירט, גוידאָן פאַלט פון דאָדאָנס הענט, דער מערדער נעמט אַיין דאָס
 לאַנד און האָט חתונה מיט בראַנדאַניע. בראַנדאַניע וויל אויך איר זון
 פאַרסמען; דורך אַ צופאַל האָט זיך אָבער דעם יונגן בבאן אַיינגעגעבן
 אויסצומיידן דעם טויט און אַנטלויפן. דאָ הייבט זיך אָן די שפאַנענדיקע
 געשיכטע פון בבאס וואַנדער-לעבן. פאַרבייפאַרנדיקע סוחרים געפינען
 אים אַ שלאָפנדיקן אויפן ברעג פון ים, ער געפעלט זיי מיט זיין שיינעם
 אויסזען, זיי נעמען אים מיט אויף זייער שיף און פאַרקויפן אים פאַר
 אַ שטאַלקעכט דעם קיניג פון פלאַנדערן אַרמיניאָן. מיט זיין וואַנדערבאַר-

דער שיינקייט געווינט בבא דאָס האַרץ פון דער אַכצניאַריקער פּרינצעסין דרוואַנע. דער פּרינצעסיןס שיינקייט קלינגט אָבער אין אַלע לענדער; קומט צו פּאַרן אַ זון פון אַ מעכטיקן מלך, דער העלדישער ריטער מאַקאַבראַן, און בעט די האַנט פון דרוואַנע. פון זיין פּכוד וועגן אָרדנט אַיין דער קיניג אַרמיניאַן אַ ריטער־טורניר, און מאַקאַבראַן קומט אַלעמען ביי אים טורניר. צווענדיק דעם קאַמף, דערוועקט זיך אין דעם יונגן שטאַלסעכט בבא דער העלדישער ריטער און קעמפער. פּאַוואַפּנט בלוז מיט אַ קרומער יטאַנאַ, רייט ער געשווינד אַרויס אויפן טורניר, און ער איז מנצח דעם שטאַלצן מאַקאַבראַנען. דרוואַנע איז אַנטציקט פון בבאס העלדישקייט, זי קושט אים און האַלדוט אים און דערקלערט זיך אים אין ליבע. בעת דאָס פּאַרליבטע פּאַר פירט אַ פּריינדלעכן שמועס, ווערט אין שטאַט אַ מהומה. דער סולטאַן פון באַבילאָניע האָט אַרומגערינגלט די שטאַט מיט צען טויזנט העלדישע שטרייטער. ער וויל צווינגען דעם קיניג אַר מיניאַן, ער זאָל די שיינע דרוואַנע געבן פאַר אַ פּרוי זיין זון לוציפער, וואָס איז מיאום און שרעקלעך טאַקע ווי דער אמתער טייוול. אַרמיניאַן שטעלט זיך אַנטקעגן דעם סולטאַנס הייל; דער סולטאַן איז אָבער מנצח, און אַרמיניאַן צוזאַמען מיט מאַקאַבראַנען ווערן געפאַנגען. בבא, ווי נאָר ער דערוויסט זיך וועגן דער מפּלה, דערקלערט דרוואַנען, אַז ער איז גרייט צו קעמפן קעגן דעם סולטאַנס הייל. דרוואַנע, וואָס דערוויסט זיך, אַז איר געליבטער איז ניט קיין פּשוטער שטאַלסעכט, נאָר אַ פּרייז, ברענגט אים צו פירן אַ פּאַרפּישופּט פּערד פּומעלע און אַ פּאַרפּישופּטע שווערד רונד דעלע, וואָס זיינען געבליבן פון איר פּאַרשטאַרבענעם ברודער. ווי אַ פּייל אויסן בוּיגן פליט בבא אויף זיין פּישוף־פּערד צום שלאַכט־פּעלד:

בבא דער פּריש דעגן אן הין שנוירט,

רונדעל גיגט ער דען צוים אויף די אורן (אָהרן)

אונ' אונטר די היידן היניין ער פּורט —

זי מיינטן ער ווער נאַנץ אונזיניק גיוואָרן.

רונדעל דײַש שַׁנְרַכַּט אונ' רהעלט (רעכעלט, כּראַפּעט) אונ' מורט

אונ' ביישא אונ' שלוג אויף הינטן אונ' וארן (פּאַרן).

.....

אונ' בבא מיט זיין שרפי לאניץ

טעט ער מענכן מענשן בקוּימרן

קיין שילדא דער בליב פור אים ניט נאַנץ

ער שטאַך זי אל צו קלייני דרומן (טרימערן)

ער וואר דער ערשט פאַרן אן דעם טנץ

די אַנדרן פּולנטן אים און צוידרן...

בבא טויט לוציפערן, צעשלאָגט דעם סולטאנס חייל און באַפרייט דעם קיניג מיט מאַקאַבראָגען.

ערשט דאָ פאַרוויקלט זיך די אינטריגע פונם ראָמאַן, און איין פלאַנטער שפּיגט זיך נאָכן אַנדערן. דורך דער פאַלשקייט פון אַ ניט־פאַרניגער ווערט בבא אָפגעשיקט צום סולטאַן פון באַבילאָניע מיט אַ פאַרחתמען בריוו, אין וועלכן ס'ווערט אָנגעוויזן, אז דאָס איז דער מערדער פון זיין זון לוציפער. דער סולטאַן וויל תיבף לאָזן טויטן בבאן. דערזעט אָבער בבאן דעם סולטאַנס טאָכטער מאַרגאַרעטע, זי פאַרליבט זיך אין אים, ראַטעוועט אים פונם טויט און נאָך פיל נסיונות און העל־דישקייטן געלינגט בבאן צו אַנטלויפן. ער כאַפט זיך אַרויף אויף אַ שיף, פאַרט איבער דעם ים און קומט גראָד אין דער רעזידענץ פון מאַקאַ-בראַנס לאַנד אין דעם טאָג, ווען עס האָט געזאָלט פאַרקומען די חתונה פון מאַקאַבראַגען מיט דרוואַנען, וועלכע האָבן געמיינט, אז בבא איז שוין פון לאַנג טויט. בבא אַנטדעקט זיך צו דרוואַנען, זי גיט מאַקאַבראַגען אַ שלאָף־געטראַנק און געטלויפט אין דער חופּה־נאַכט מיט בבאן. מען שיקט אַרויס נאָכיאָגן דאָס פאַרליבטע פאַר עפעס אַ ווילד באַשעפעניש, האַלב מענטש, האַלב הונט, מיטן נאָמען פלעקון. פלעקון שליסט אָבער גוטברודערשאַפט מיט בבאן און ער ווערט זיין געטרייער דינער. די נסיונות ענדיקן זיך אָבער ניט דערמיט. דאָס פאַרליבטע פאַר לעבט צו־זאַמען אַ יאָר צייט, דרוואַנע האָט אַ צווילינג, זיי מוזן דערנאָך אַנט־לויפן פאַרן שונא, דורך אַ צופאַל ווערן זיי צעשיידט און דער פלאַנטער ציט זיך ווייטער. בבאן געלינגט אַיינצונעמען אַנטאָנע, ער איז זיך נוקם אין זיין פּאָטערס מערדער און פאַרשפאַרט זיין פאַרהרעכערישע מוטער אין אַ קלויסטער. דרוואַנע, וואָס מיינט, אז בבא איז אומגעקומען, דער־לאַנגט זיך מיט אירע קינדער צום פּאָטער. בבא פון זיין זייט מיינט אויך, אז דרוואַנע איז טויט; באַקומט ער אַמאָל אַ בריוו פון דעם סולטאַנס טאָכטער מאַרגאַרעטע: זי בעט, ער זאָל איר קומען צו הילף, ווייל אַ שונא איז איר לאַנד באַפאַלן. קומט בבא מיט זיין שטאַרקן חייל, פאַרטרייבט דעם שונא. מאַרגאַרעטע דערקלערט זיך ווידער אַמאָל אין ליבע און בבא וויליקט אַיין חתונה צו האָבן מיט איר. דערווייט זיך וועגן דעם דרוואַנע, קומט זי צו פאַרן מיט אירע ביידע קינדער אין דעם טאָג, ווען עס האָט געזאָלט געשפּילט ווערן מאַרגאַרעטעס חתונה מיט בבאן. דרוואַנע פאַר־שטעלט זיך פאַר אַ בעטלערין, זינגט אַ ליד וועגן בבאן און דרוואַנען, בבא דערקענט דרוואַנען, די פרייד איז אין לשער. מאַרגאַרעטע האָט חתונה פאַר בבאס פריינד טריץ, און בבא פאַרט אָפּ מיט ווייב און קינד דער אַהיים, קיין אַנטאַנע.

ער וואר איין קיניג גראם אויס דער מאם
 ער וואר איין קיניג גיוואלטיג איבער דריי קיניגרייכן
 זיין צניין זין ווארן נון בייד גראם
 אונ' ווארן צוויין דעגין טונענטליכן
 אונ' איטליכס נאב ער אין זיינס לאנד איין שטאם
 אין דער וועלט וואר ניט איר גלייכן.
 זי העטן פיל לאנד אונטר אירן הענדן
 דאמיט האט דאס בוך איין ענדן.

(לויט אמסטערדאמער אויסגאבע)

ווי דער אנאָנימער באַארבעטער פון דעם יידישן אַרטור־ראַמאַן,
 אזוי האָט אויך אליה בחור שטארק געקירצט דעם פרעמדן שטאַף, וואָס
 האָט אים געדונט אלס מוסטער. בעת דער טאָסקאַנאַנוסח פונם בבא-
 ראַמאַן ציילט בערך 1400 אָקטאַוועס, אַנטהאַלט דער יידישער בבא-
 ראַמאַן בלויז אַן ערך 650 אָקטאַוועס. דערפאַר אָבער איז אין פיל אַנד-
 דערע פרטים אליה בחור גענאַנגען אויף אַ גאַנץ אַנדער דרך, ווי דער
 אומבאַקאַנטער שפּילמאַן־דיכטער פונם יידישן אַרטור־ראַמאַן. יענער איז
 טויט ערנסט, עס באַווייזט זיך ניט קיין שמייכל אויף זיינע ליפּן, זיין
 שפּראַך איז אַ פאַטעטיש געהויבענע, ער ערלויבט זיך ניט צו געברויכן
 קיין איין פשוטן פּאָלקסטימלעכן אויסדרוק, און דער ייד באַמערקט
 זיך אין דעם שפּילמאַן בלויז אויף אזוי ווייט, אויף וויפיל ער דערווייטערט
 אָדער ענדערט אַלע שאַרף קריסטלעך־געפאַרבעטע אויסדרוקן. אין אַ גאַנץ
 אַנדער נוסח איז געשריבן דאָס „בבא־בוך“. ביי אליה בחור פילט זיך
 אויף יעדן טריט און שריט, אַז מיר האָבן פאַר זיך אַ יידישן פאַר-
 פאַסער. שוין אין דעם ערשטן געזאַנג, וווּ עס ווערט דערציילט, אַז דער
 הערצאָג גווידאָן נעמט אויף דער עלטער די יונגע בראַנדאַניע, ווערט
 איינגעפלאַכטן דער ביבלישער מאַטיוו פון דוד המלך מיט אַבישג
 השּׁוּנמית. אויך גווידאָן „דא ער קאם אין זיין עלטער, ווען מן אין בירעקט
 זא וואר אים קעלטער“, און זיינע מקורבים („זיינע ווייזע רעקין“) ניבן
 אים אַן עצה: „שיקט צו זוכין אין אַלץ עקין, אירנגט נאך איינער יונגע
 ווארמי הערין, די אייך זאָל ווערמען און אייך זאָל פּפּלעגן“. און ווען
 די פּאַלשע בראַנדאַניע פרענגט אום איר אַלטן מאַן, פאַרענדיקט זיך דער
 ערשטער געזאַנג מיט אַ גאַנץ יידישלעכן מוסר־השפּל:

דרום ליבן הערן איר זאָלט שויען
 וואש אונגליק קומט פון דען בייזן ווייבן
 ווי זי מאַכט (מעכט) אירן מאַן צו שטיקן הויען
 דאס זי אירע ביבעריי וואָלט טרייבן.

אלע אומגליק קומט פון דען ביזן פרויען
זעכט (זעט) וואס שלמה המלך טוט שרייבן
ווי ער זוכט איין פרוי איין ריינע
אונ' זיין טאג פאנר ער קיינע."

דרוזאנעס פאָטער, בעת מען ווייזט אים אָן, אז דער „חיתון" מיט
דעם שטאַלעקעכט בבא פאסט פלל ניט פאר קיין בת-מלך — ענטפערט
ער ווי א יוד א למדן מיט א מאמר פון אונזערע חכמים, וואָס האָבן דאָך
געזאָגט, אז „מען זאָל גוט א קערן אָנווען, וואָס העלפט דער יחוס פון
פאָטער און מוטער, ווער ער זעלבערט איז א מענטש א ניט גוטער". אויך
זיין טאָכטער, דרוזאנע, רעדט צייטנווייז ווי א גאנצע מלומדת. זי ווייס
דעם אויסדרוק „ימה שמך וזכרך"; דעם פארשטעלטן בבא דערקלערט זי:

דאָס ביזן געשטאַלט גלייכן זאָל

דען איידעלן הערן דעם זיינען?

אי וואל, המבדיל בין קודש לחול,

צווישן זיינעם ליבן פנים און דעם דיינען.

און איר קרובה, די גרעפין, ווי נאָר זי דערזעט דרוזאנען דורכן
פענסטער, רופט זי אויס: „עס איז, ביי דען בורא עולם, מיין קרובה
דרוזאנע, איך וויל איר גיין געבן שלום". דרוזאנע קלאָנגט זיך פאר איר
פאָטער, אז אין איר געזונד לעבן האָט זי ניט געהאַט די מעגלעכקייט
אירע קינדער צו יידישן, און איר פאָטער טרייסט זי: „דו דארפסט ניט
זאָרן, איין היפשי ברית מילת וויל איך מאַכן מאָרגן!" מאָרגארעטעס
חתונה ווערט באשטימט „במזל טוב איצונד גלייך צו ראש-חודש ניסן",
און צו דער דאָזיקער חתונה זיינען געקומען „פיל ליצנים" און „ביי
פופציג פרעמדע מנינים". אָט די דאָזיקע יידישיזמען זיינען אן אָרגאניז-
שער טייל פון דעם לעבעדיקן פאָלקסטימלעכן סטיל, אין וועלכן ס'איז
געשריבן דער יידישער בבא-ראָמאַן. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן,
אז אין דעם טאָסקאנער נוסח פונם בבא-בוך, וואָס איז געשאפן געוואָרן
אין דער רענעסאַנס-תקופה, פילט זיך שוין די סקעפטישע איראָניע צו
דער ריטער-וועלט און צו די גייסטלעכע⁴⁵. דער לויכטער שפאָטישער
טאָן צו די העלדן און באַשריבענע געשעענישן טרעט נאָך מער בולט אַרויס
אין דער יידישער באַאַרבעטונג. דער איראָנישער רענעסאַנס-שמיכל ווערט

44 אויסלייג — סאָדערניזירט.

45 זייער באַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט די קמישע סצענע, הי פלעקן
באַפאָלט דעם קלויסער, וו עס חערט באַזונדער אונטערגעשטרעכן די פּסלות און
פּיזנות פון די זולל-סובאַניקעס די סאָנאַכן.

אָבער ביי אליה בחור פארביטן דורך אַ גראַטעסקע גרימאסע פון דעם פשוטן פּאָלקס־מענטש. עס פילט זיך אינם יידישן „בבא־בוך“ ניט דער רענעסאַנס־טרענער, נאָר איינער פון די וויציקע ליצנים אויס דעם יידישן געטאָ, וואָס מאַכט אויף אַ ריין פּאָלקסטימלעכן, אָפט גאַנץ גראַפֿלעכן, שטיינער חוזק פון דער פרעמדער ריטער־וועלט מיט איר התנהגות.

אויף נאָך איין פרט מוז באַזונדערס אָנגעוויזן ווערן. אליה בחור האָט דער ערשטער איינגעפירט אין דער יידישער ליטעראַטור די ottava rima; און עס איז ממש צו באַזונדערן, מיט וואָס פאַר אַ מייסטערשאַפט דער פאַרפאַסער פון „בבא־בוך“ האָט באַהערשט די דאָזיקע קאָמפּלי־צירטע סטראַפּעס־פּאַרם. די ריימען זיינען רייכע, פּולקלאַנגיקע און אָפט איבערראַשן זיי ממש מיט זייערע אומדערוואַרטע אַסאָנאַנצן. ס'איז כּדאי צו ברענגען אַ פּאַר ביישפּילן:

וואש גרושי ורייד (פרייד) טריב נון זיין פאטער
דאז מעכט איר נון וואל גלאבן
נון הט ער איין בורג גרובן*, דען באט ער
דש ער אים זולט היטן דען קנאבן.

אָדער:

אורלב נאם דער ריצרד אונ' פון איר שיד ער
אונ' נאם דען בריה אונ' צוך (צאג) זיין שטרושן**
דוך גידוכט ער זיין הערין אלזו ביך ר
אונ' ער טריב מיט אים זעלפסט איין יאמר גרושן.

די דאָזיקע פּאַרם־מייסטערשאַפט באַווייזט ערשט אליה בחור אין איר אמתן גלאַנץ אין זיין צווייטן ראָמאַן „פּאַריז און וויענע“.

Habent sua fata libelli — ביכער האָבן זיך זייער באַזונדער מזל, זאָגט אַן אַלט לאַטייניש ווערטל. און דאָס זעען מיר טאַקע אַמ פּולטסטן ביי אליה בחורס נאָרוואָס דערמאַנט ווערק. איין און דער זעלבער פאַרפאַסער האָט צוויי ראָמאַנען געשריבן, ביידע זיינען זיי ריטער־ראָמאַנען, ביידע אין דער אַקטאווע־סטראַפּע פאַרפאַסט, לויט די אימאַליענישע מוסטערס. „פּאַריז און וויענע“ איז אָן אַן ערך העכער און רייפער פּונם בבא־בוך. דער בבא־ראָמאַן איז מיט זיינע ווילנאַרע, שטיפּערישע גראַטעסקן אַ פּאָלקסטימלעך פּאַרוויילונגס־בוך די צייט צו פּאַרטרייבן, בעת דער „פּאַריז און וויענע“־ראָמאַן, מיט זיין שאַרף אויס־

* בורגנראַפּן.

** ער האָט זיך געזאָגט זיין וועג.

געפערענטער אינדווידואליטעט, מיט זיינע פיינע און צארטע סענטענצן און וועלט-באטראכטונגען — איז א קונסטווערק. און ווי פארשיידן איז זייער מזל: דער „בבא-בוך“ איז געוואָרן איינס פון די פּאָפּולערסטע ווערק ביים יידישן לייענער-פּובליקום, מען האָט עס איבערגעדרוקט אין משך פון הונדערטער יאָרן, און ווען דער געשמאַק פונם יידישן לייענער-פּובליקום האָט זיך שטאַרק געענדערט, און געענדערט צום שלעכטן, אויף אזוי ווייט, אַז דער אין דער רענעסאַנס-איטאַליע געשאַפּענער ריטער-ראַמאַן האָט זיך שוין געפונען אין צו שאַרפן קאָנטראַסט מיטן פּויליש-יידישן געטאָ פונם 18טן י"ה — איז דער אין סטאַנסן-פאַרפאַסטער „בבא-בוך“ מנוגל געוואָרן אין אַ פּראָזאַיש פאַנטאַסטישער „בבא-מעשה“, און אין דער דאָזיקער געענדערטער פּאַרם אויסגעהאַלטן אַ גרויסע צאָל אויסנאַבעס⁴⁶, און געוואָרן אזוי פּאָפּולער, אַז דער אויס-דרוק „באַבע-מעשה“ איז געוואָרן אַ „שם-דבר“, אַ סימבאָל פון אומלויב-לעכע, פאַנטאַסטישע געשיכטעס. אַ גאַנץ אַנדער מזל האָט געהאַט אליה בחורס צווייטער ראַמאַן „פּאַריז און וויענע“. אויסגעמעקט איז ער גע-וואָרן אויס דעם פּאָלקס זיפרון, ער איז אינגאַנצן פאַרנעסן געוואָרן. פּלוז זיך שטיצנדיק אויף אַ מעלרונג פון אַן איטאַליענישן גלח, דזשוועפּא זוענטאַרי, האָבן אייניקע ביבליאָגראַפן, ווי בן-יעקב און שטיינשניידער, גענעבן אַ טרוקענע אָנווייזונג, אַז אין 1594 איז אין וועראַנע אָפּגעדרוקט געוואָרן מיט שיינע ציורים אַ ראַמאַן איבערזעצט אויס לאַטיין (?) „פּאַריז און וויענע“, און דער איבערזעצער איז וואָרשיינלעך געווען אליה בחור. ערשט נאָר אין די לעצטע יאָרן, אַדאַנס די פּאַרשער י. שאַצקי⁴⁷ און באַזונדערס מ. וויינרייך⁴⁸, איז דער דאָזיקער פאַרנעסענער ראַמאַן תּחית-המתים אויפגעשטאַנען. עס האָט זיך אָפּגעפונען איין-איינציקער עקזעמפּלאַר פון דעם דאָזיקן ווערק⁴⁹ (ליידער אַ דעפּעקטער, עס פעלן די

46 אַלס קוריאָז איז פּראַי אָנזוכערקן, אַז די צאָרישע, יידישע עקספּעדיציני¹⁸⁰⁰⁻¹⁷⁴⁴), וואָס פּלעגט צענוורירן די פון אויסלאַנד אויפּפאַרטיטע יידישע ספרים, האָט פאַרבאָטן אַריינצולאָזן אין רוסלאַנד די לעכבערגער „בבא-מעשה“, אויסנאַבע פון 1798, ווייל דאָרט ווערט אין זייער טיאָמע און אויסגעלאָסענע אויסדרוקן נערעם העגן כּשפות, און עס ווערט דערציילט, ווי אַ קיניג ווערט געהרגעט, און זיין פּרוי, די קיניגין, פּאַרליבט זיך אין דעם טעררער פון איר פּאָן (וע י. העסען, יעוורגן ח ראַססיני¹⁴²⁸). וועגן דעם טעקסט פון דער „בבא-מעשה“ זע ביילאָגע נומ' 2.

47 „לאַנדוו-בוך“, 187-196.

48 „בילדער פון דער יידישער ליטעראַטור“, 172-191.

49 געפינט זיך איצט אין דער סריניס-קאַלעדזש-ביבליאָטעק אין קעמברידזש. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט אַ סאַטאַגראַפישער קאָפּיע, וואָס האָט זיך געפונען ביים באַקאַנטן יידיש-פּאַרשער נ. שטיף.

ערשטע 24 בלעטער, בערך א דריטל פונם גאנצן ווערק), און ס'איז ווייניג-רייכס גרויסער פארדינסט, וואָס ער האָט דער ערשטער באקענט מיט דעם דאָזיקן פראַכטפולן דענקמאָל אויס דער וועלטלעכער אַלט-ייִדישער ליטעראַטור.

דער „פאָריו און וויענע"־ראַמאַן, וואָס שטאַמט פונם פראַוואַנסאַ-לישן קרייז, איז געווען זייער פאָפולער אין דער מיטלעלטערלעכער אייראָפּע. ער איז באַארבעט געוואָרן אויף פאַרשיידענע שפראַכן⁶⁰; באַזונדערס באַליבט איז ער געווען אין איטאַליע; בלויז אין אליה בחורס צייטן איז דער ראַמאַן דערשינען אין ניין אויסגאַבעס, און וואָרשיינלעך איינער פון זיי האָט געדינט אליה לעוויטען אַלס מקור פאר זיין ייִדישן נוסח. די פאָבלע איז גענומען אויס דער ריטער-וועלט, און איז געבויט אויף דעם זעלבן יחוס-מאָטיוו ווי די באַקאַנטע נאָוועלע „בריעה וזמרה". עס ווערט געשילדערט די ליבע פון אַ ריטער פאָריו, דעם גראַף יאַאַקימוס אַ זון, צו דער טאָכטער פון זיין קיניג, די שיינע וויענע. דער שטאַלצער קיניג דולפין וויליקט אָבער ניט אַיין אויף דעם שידוך; דער חתן איז דאָך זיין וואַסאַל (אונטערמאַן), און ער וויל נעמען פאַר אַן איידעם זיין גלייכן — אַ קיניג אָדער אַ פּריןץ. דאָס פאַרליבטע פאַר פרוּווט אַנט-ליפן בסוד, מען יאָגט זיי אָבער נאָך. פאָריו מוז, בכדי צו ראַטעווען זיין לעבן, פאַרלאָזן זיין געליבטע, און דער אָרעמער ריטער וואַנדערט איבער דער גאַנצער וועלט. ער קומט צום סוף אָן אין ווייטן מזרח צום סולטאַן, און ווערט ביי זיין הויף שטאַרק אָנגענומען אַלס געניטער דאָקטאָר. דער פרינצעסין וויענע לאָזט איר פאָטער ריידן שידוכים, עס ווערט אָבער גאַרניט דערפון: די שיינע וויענע בלייבט טריי איר געליבטן, יאָגט אָפּ פון זיך אַלע חתנים; דער דערצאָרנטער קיניג הייסט זי אַיינשליסן. אין אַ תפיסה-קאַמער, זי בלייבט אָבער ביי אירן. דערווייל פאַרוויקלט זיך דער קיניג דולפין מיט נאָך אַנדערע קריסטלעכע מלכים אין אַ מלחמה מיטן סולטאַן, און דולפין ווערט גענומען געפאַנגען אין דעם סולטאַנס לאַגער אַלס שפּיאָן. ער ווערט אין תפיסה געשלידערט, און אים שטייט פאַר דער זיכערער טויט, און נאָך עינויים קשים פאַרויס. פאָריו, דער-וויסט זיך דערפון, אים געלינגט דורך זיין חכמה דעם קיניג צו באַפרייען און אַנטלויפט מיט אים אויף אַ געדונגענער שיף צוריק אין זייער לאַגער. דולפין ווייסט אָבער ניט ווער זיין רעטער איז; ער דערקענט ניט פאַרזיין אין זיין אַרענטאַלישער הלבשה, און ער גיט זיך אַרויס פאַר אַ מוסולמענער, וואָס פאַרשטייט ניט די „וועלשע" שפּראַך. ווען דולפין קומט בשלום

אהיים, וויל ער אויס דאנקבארקייט נעמען זיין רעטער פאר אן איידעם. וויענע וויל אבער אויך פון דעם נייעם חתן ניט הערן. דער קיניג איז אויסער זיך פאר צארן. פארזי לייגט דאן פאר מען זאל אים געבן די מעגלעכקייט פערזענלעך איבערצורידן מיט דער איינגעשפארטער פלה. פאר וויענען לאזט זיך פארזי גלייך דערמענען, די שמחה איז אין לשער. איצט, ווען דולפין בעט זיין טאכטער, אז זי זאל רחמנות האבן אויף זיינע אלטע יארן און זאל איינגיין אויפן שידוך, ווילקסט זי גלייך זיין און דערקלערט מיט א שאקלהאפטקייטן שמיכל: „אייך צוליב וועל איך דיון מאן נעמן“ ערשט דעמאלט אנטרעקט זיך פארזי פארן קיניג דולפין, אלע זיינע זייער צו-פרידן און מען פראוועט א פריילעכע חתונה.

דער ראטאן איז געשריבן זייער רעאליסטיש, אלץ גייט דארט צו עלפי דרך הטבע; ניטא דארט קיין מכשפים, קיין גוואלטיקע ריון, עם ווערן דארט ניט באוויזן קיין גרויסע גבורות; דער הויפט־מאטיוו איז אויסשליסלעך די טרייע ליבע, וואס איז שטארקער ווי דער טויט און קומט אלץ ביי. עם איז אויסער ספק, אז „פארזי און וויענע“ האט אליה בחור געשריבן שפעטער פון „בבא־בוך“. דערויף זאגט ערות די הויכע מעכנישע מדרגה, וואס אנטפלעקט זיך ערשט אין דעם דאזיקן ווערק. אין דעם „בבא־בוך“ איז די איראניע נאך גאנץ גראב און ניט געשליפן; עם פילט זיך נאך מער דער „אשכנזי“, דער שווער־וואגיקער גייסט פון לעוויטעם געבוירן־היים. ערשט אין „פארזי און וויענע“ באווייזט זיך אין זיין גאנצער שיינקייט דער פיקאנטער איראנישער שמיכל פון דער רענעסאנס־תקופה, וועגן וועלכן מיר האבן שוין גערעדט אין די פריער־דיקע בענד פון אונזער ווערק.⁵¹

51. פארזי און וויענע“ האט אליה בחור ווארשיינלעך פארפאסט אין די יארן 1509—1513 אין ווענעדיג. עם בלייבט דערחייל ניט אויפגעקלערט, צי האט לעוויטע געדרוקט דאס דאזיקע ווערק נאך ביי זיין לעבן, און די ווערענער אויסגאבע איז בלויז א איבערדרוק. אויף די לעצטע צוויי וויסלעך פון דער ווערענער אויסגאבע ווערט בלויז דייסלעך אנגעוויזן, און דאס אויף בירע שפראכן — איטאליעניש און יידיש־דייטש, אז דיראזיקע אויסגאבע איז געדרוקט אין 1594 אין ווערענע אין דער דרוק פון „קישיר פראנצעסק דעלי דאני“ (Per Francesco dalle Donne). אויסער דעם גענראטסן שלום־וואָרט, וואס ווערט געבראכט פון איטאליענישן גלח הענטורוי און פון דארט איבערגעדרוקט דורך י. שאצקי אין זיין אויבן ציטירטן ארטיקל, געפינט זיך אויף דער פארלעצער וויס (ע"ב, עמ' א') נאך אן אנדער נאָכוואָרט אין פאלגנדיקע גראַמטיק: „גידרוקט אין הויז פון קישיר פראנצעסק דעלי דאני דורך הנס — אויערן דינר אלע גוט וביינד (פריינד), אונ' מאן אונ' הייב, גלאבט מיר' און דאז איך ען שרייב, דען איך האב ען דרום גיטן, דאז איר זאלט גוט מוסיגן גון (נעען), אונ' האב ען לאשן דרויקן אין דיור מוש — גוט צו קליין אונ' אך גוט צו גרוש; וויא

אליה לעוויטע גופא ווייזט אָן, אַז ער האָט דעם „וועלשן“, ד"ה דעם איטאַליענישן טעקסט שטאַרק געקירצט:

דאס דאוּיג בוך אין וועלשן שפראך
דאס שרייבט נאָר לאַנג אין אלע עסן,
איך וויל איב נים מיין שרייבן נאָך
פיל איבעריגע וואָרט לאַז איך נון שטעקן.
ווישט (וואָנסט) ווערד מיר מיין ביכליין צו האָך
אונ' די צייט ווירד מיר דאצו נים קלעקן.

דרום ווער עס האָט גילייט (געלייענט) פאַראַן אין וועלשן
מיין נים דאָס איך עס דארום וויל פעלשן (מ"ד, עמ' ב').

ער האָט אָבער דעם טעקסט נים פלוּז געקירצט, נאָר איבערגע-
דיכט אין אַ גאַנץ אַנדערן — יידישן נוסח. אין „פאַרזי און וויענע“
כאַפט דער דיכטער נים איבער די מאָס, ווי אין „בבא-בוך“, וווּ די פרינ-
צעסין דרוואַנע ווייזט אַ שטייגער אָן דעם סיניג, אַז אירע קינדער זיינען
„ניט באַשניטן“, און דער קיניג פאַרוואַקט גלייך, אַז זי דאַרף נים זאָרגן:
„איין היפּשי ברית מילה וויל איך מאַכן מאָרגן“. אין דעם צווייטן
ראַפּאַן ווערט ביי לעוויטען קלאָר אַנגעוויזן, אַז די העלדן זיינען קריסטן;
עס פינגורין דאָרט מאַנאַכן, גלחים און אויך אַ פּישאַף. נאָר דער דיכטער
וואַרפט אָפּ מיט אַ פּיוון דעם פּאַטעטיש-געוויינענעם טאָן פון די ריטער-
פּאַעמעס; מיט אַן איראָנישן שמויכל אויף די ליפּן וועבט ער אַרום די
קריסטלעכע סביבה מיט אַ יידישער אַטמאָספּער, מיט דעם וועלטפּאַנעם
פון דעם יידישן געמאַ. אין „פאַרזי און וויענע“ באַגעגנט מען נים נאָר
אויף יעדן טריט און שריט אַזווינע אויסדרוקן, ווי מית-המשונה, גן-עדן,
מהיָלָה, רחמנות, חניפות-טרייבן, למען-השם, שמועה, און עס ווערן דאָרט

וואל עו יוערעם עפליכי שווער צו גין, אבר זי ווערן עו וואל ביענד (באלד) פוירשפין,
וען יוא ווערן דריין קיפן, איר האם מיך נון וואל פוירנטן, וואו הירוף איך בין
נין קומן, דומים חיל איך עו בשליסן; דיא עו ווארן קיפין נים לאשן פויררדישן,
דען איר ווערם בחיש מיס דער ווארהיים זאנן, איר האם ווילכיש נים ניוזקן אל אייער
סאנן, דורך קנס אויערן דינר או איך האב אן גיהובן צו זאנן, דומים וועלן מיר נאם
בעסן, ער זאל מאכן הער טרעסן, דען גיואלבטן מאן דער טשיח בן דוד היבם מיס
זיין נאָמן אן, אונ' ואל אונז פירן אין דעו הייליג לאנד, דא ווערן מיר דען רוא האבן,
דא הירוף וואלן ביר אל אמן זאנן, אמן סלה סייק". דעם נאָמען פון דעם צווייטן פּאַל
דערמאָנט, „דורך קנס אייערן דינר" ווערן מיר געוואויר אויס דער שלום-פּאַצירונג, וואָס
פאַרענדיקט דאָס גאַנצע ווערק. אין דערמאָניקן סיפּיש-איטאַליענישן האַלדשניס זיינען
איינגעקריצט פּאַלנדיקע ווערטער: „דורך קנס און אין נאָמן אויערן דינר אברהם בן
לא"א החבר ש"כ (שם כבוד) מתתיהו מגזע פת שבע י"ץ". דערמאָניקער אברהם בת-
שבע האָט עס שטמעות פּאַזאָרגט די ווערקער אויסנאָבע פון „פאַרזי און וויענע“.

געראמט סימנים מיט פנים, הוויות מיט חיות, תקופה מיט תרופה, קמיעה מיט דעה, סדר מיט חדר, סכנה מיט כוונה אאז"וו. עם ווערט דאָרט אויך אָנגעוויזן, אז „זוישט האבן גיזאנט אונזוי ווייזן, וויא נויט דו בריכט אָפּט די שטיין אונ' אייזן". וועגן אורדאָרדוס פריינדשאַפּט צו פאָרזין ווערט אונטערגעשטראַכן, אז „די ליבשאַכט הינג ניט אן דער זאך, אז די פון אַמנון מיט דער שוועסטער", נייערט „בן וואר די הולד פון דוד מיט זיין שוואַגער" (נ"ג, עמ' א). וועגן דעם שווערן שלאָף פון די באַטרונקענע מאַמעליוקן ווערט דערציילט:

די ווארן לאַם, די ווארן טויב,
די ווארן ני איין הערליין רירן,
איך לאז זי שלאָפן דאָרט אויף יענער ערדן
ביז דאס זי צו גאַטס וויל גאַנץ בר-מצוה ווערדן (ס"ג, עמ' ב).
דעם הערצאָגס זון פון בורגונלאַנד, וואָס שרכנט זיך צו וויענען
און וועגן וועלכן עם ווערט דערציילט, אז „דער חתן נישטערט ווי אַ קאָץ
נאָך אַ מויז" — בעת ער איבערצייגט זיך, אז פונם „חיתון" וועט גאָרניט
ווערן, קומט ער צו אַ גאַנץ יידישעלעכן מוסר-השכל:

וואָס אַנניכירט צו נעמן מאַגן אונ' ווייפר
דאס קומט פון הימל, דאָרט איז דער שרייפר (מ"ה, עמ' א).
דער קיניג דולפין דערציילט „פון דער אַלף ביז אן די תופ", און
ווי נאָר עם ווערט געשאַקט דער שידוך צווישן פאָריז און וויענען, שיקט
דער קיניג גלייך „האַלן איין גאַלדן רינג, אונ' ליש באַלד „מזל-טוב"
דריין קריצן"; פאָריז טוט וויענען „גלייך אַנטשפּוויזן", און ווען די
שמאָט ווערט געוואָר, אז וויענעם חתן איז דער אַהיים-געקומענער פאָריז,
ווערט דערביי דערציילט, אז

דאס שלום-עליכם און דאס מזל-טוב
דאס וואָלט ניט האבן אן אויסגאַנג (ע' עמ' ב).
וויענע טוט מתפלל זיין אויף אַ גאַנץ יידישעלעכן אופן:
אך הער פון אַל דער וועלטן גרונד!
זיי דיין גענאָד נון ניט פאַרשטערן,
אונ' מיין פאָריז האַלט פריש אונ' גיזונד...
זאָ אייל הער גאָט איין מאל די שטונד
דאס איך זאָל עצווש (עטוואָס) פון אים הערן. (ס"ז, עמ' א).

דאָס צוזאַמענטרעפן זיך פון פאָריז מיט זיין אַלטן פאָטער, וואָס
האָט געמיינט, אז זיין זון איז שוין אויף דער וועלט ניטאָ, דערמאַנט ניט
וויילנדיק די ביבלי-סצענע, ווי יעקב-אַבינו זעט זיך ווידער מיט יוספן:

דער פאטער וויינעט וואס ער מאַכט
 און דען שפראך ער: אָ זון פאַרזיין!
 צו זען דיין ענטלייז האָב איך ניט געדאַכט —
 נון האט מיר גאָט אַך דיין ווייב געוויזן!
 געלאָבט זיי גאָט, דער דיך הער בראַכט
 דאס איך דיך זיך (זע) אַן דען טאג דען דיין.
 דאס מאל וויל איך שטערבן און איז מיר עבן
 דערנאך דאס איך דיין ענטלייז זיך (זע) ביי לעבן (ע' עמ' ב').

בעת אין דעם „בכא-בוך“ זיינען די פערסאָנאַזשן בלויז סכעמאַ-
 אישע פיגורן, הילצערנע מאַנעקענען, פילט זיך אין די הויפט-פיגורן פון
 דעם צווייטן ראָמאַן דער הויך פון רעאַלן לעבן, דער אימפעט פון טעמ'
 פעראַמענטפולע כאַראַקטערן. די דיאַלאָגן זיינען פול מיט דינאַמיק, די
 געשעענישן ווערן געשיידערט אין שאַרפע בולטע פאַרמען, און די אַקט
 טאוועס איבערראַשן גאַנץ אָפט מיט זייער פאַעטישן קלאַנג און הויכער
 מדרגה פון טעכנישער אַנטוויקלונג. אַט זיינען אַ פאַר קורצע ביישפילן:
 עס איז געקומען צום קיניג דולפין דעם בורגונדער הערצאָגס זון זיך
 שדכענען צו זיין טאַכטער; ווענע האָט זיך אָבער פאַרשפאַרט און וויל
 בשום אופן זיך ניט לאָזן ווייזן פאַרן חתן. דער קיניג איז אויסער זיך
 פאַר צאָרן און בושה, און דאָס פאַלק אין דרויסן ווייס פון גאַרניט, עס
 יובלט און מאַכט שטורמישע אַוואַציעס דעם אָנגעלייגטן גאַסט:

דער קיניג גלייך פאַר צאָרן בראַנד,
 פאַר גרויסן לייד, פאַר גרויסן שרעקן;
 ער זאָך (האַט געזען) פאַר אים די שמאַך אונ' שאַנד
 אונ' וואוסט ניט ווי ער'ס זאָלט צו דעקן.
 אונ' אַז ער שטונד אויף דיזם שטאַנד
 דאָ הערט מאַן זייער אין אַלן עקן
 יואכצן, שרייען, גרילן מיט גרויסן פריידן —
 עס קומט, עס קומט דעם קיניגס איידן (איידעם) (מ'ן, עמ' א').

דער פריילעכער קבלת-פנים, מיט וועלכן די שטאַט-באַפֿעלקערונג
 באַגעגנט דעם קיניג דולפין ביי זיין אַהיים קומען נאָכן לאַנגן געפענ-
 עניש — ווערט געשיידערט אויף פאַלגנדיקן אופן:

אַזוי איין געשאַם אונ' איין געקלאַנג
 מיט גראַסן ביקסן אונ' מיט גלאַקסן.
 מאַן הערט נייערט: טיפ טאַפ, גינג נאַנג,
 ווער'ס ניט העט געווסט — ווער דערשראַקן.

פון קליין און' גרויס וואר פיל געדראנג...
 יעדער מאן וואָז דען גוטן קיניג אַנפפאַנגן
 יעדער מאן וואָלט ביזן היים מיט אים זיין גאַנגן (ס"ד, עמ' ב).
 אין „פאַריו און וויענע“ איז אָבער ניט אזוי וויכטיק דער סיפור
 המעשה גופא, ווי די לאַנגע און אָפטע „ניט דאָס בין איך אויסן“, מיט
 וועלכע עס טרעט אַרויס דער דיכטער אין אייגענער פּערזאָן. דער קונסט-
 גריף, וועלכן מיר באַגעגענען שוין ביים פאַרפאַסער פון „מנחת יהודה“,
 וואָס מישט זיך פּלוצלונג אין אייגענער פּערזאָן אַריין אינמיטן פון דער דער-
 ציילונג⁵², ווערט פון אליה לעוויטען אויסגענוצט אויף אַ גאַנץ אויסטער-
 לישן אופן. דער דיכטער וויל זיך ניט באַנוגענען בלויז מיטן דערציילן
 די פּרטים פון דעם „וועלשן“ מיטלעלטערלעכן ליבע־ראַמאַן. ער גופא
 טרעט אַרויס פאַרן לייענער מיט זיינע וועלט־באַטראַכטונגען און סענ-
 טענצן. מיט אַן איראָנישן שמייכל צערייסט ער אויף טריט און שריט
 דאָס ראַמאַנטישע געוועב פונם ראַמאַן מיט זיינע אַלטפּרענקישע העלדן,
 און טרעט אַרויס מיט זיין וועלטבאַנעם, מיט זיינע מיינונגען און אויס-
 פירן בננוע דעם רעאַלן לעבן און די פּראַקטישע פּאַדערונגען פון דער
 נייער צייט. דער טראַגאָסטיש־סקעפטישער שמייכל פון דער רענעסאַנס-
 תקופה גיכט זיך אין דעם יידישן „פאַריו און וויענע“ האַרמאָניש צונויף
 מיט דעם מוסר־השכל און לעבנס־פּיקחות פון די יידישע מוסר־ספרים און
 אויך — פון די יידישע ליצנים. דאָס גיט צו אַ באַזונדערן חן און אַן
 אייגנאַרטיקן קאָלאָריט דעם גאַנצן ווערק. מיר ברענגען דאָ אַלס אילור-
 סטראַציע אַ פּאַר פון אַזעלכע אָשווייכוניגען, וווּ דער פאַרפאַסער טרעט
 אַרויס מיט זיינע סענטענצן און מוסר־השכלס.
 דאָס זעקסטע געזאַנג, וווּ עס ווערט דערציילט, אַז וויענעס פּאָטער
 וואַרמט אָפּ פאַריון, ווייל ער פאַסט אים ניט פאַר אַן איידעם, הייבט זיך
 אָן מיט פּאָלגנדיקע סטראַפּעס:

פאַרפּלוצט מוז זיין דאָס געלט און גוט
 און אַך ווער דא האָט דראַן זיין גלאַבן!
 דער מענטש דרום מאַג נאָך נאַכט ניט רוט,
 און אָפט מיט רעכט, און אָפט מיט ראָבן (גערויב).
 און אָפט פאַרקויפט מען פּלייש און בלוט
 נאָרט דאָס מאַן איין האָהען שאַץ וויל האָבן.
 דער טיוול פּירטס הין אַז פּייער שוועבל
 און אַז איין גראַסער ווינט פּירט דען נעבל.

ווייל איינער זיינער טאָכטער געבן איין מאָן
 אָדער זיין זינן געבן ווייבר
 מען פראַגט ניט אָויב ער איין מול קאן,
 אויב ער איז לערנער אָדער שרייבער;
 נאָרט (נייערט) אויף דאָס געלט דאָ טרעפט דער צאן
 און ווען ער ווער איין אייזעלס-טרייבער.
 איין צווערן, איין נאָר, איין שמונה*, איין לאַפּן**,
 האָט ער נאָר'ס געלט, דאָ איז מען נאָך אים שנאָפּן.

איין קנאָב, איין מיד, גע היז און שניץ
 און זיי דיך דרויף מיט אים באַראַטן
 זיין ערשטע פראַג, זיין ערשטער גיץ:
 „האָט זי פיל געלט?“, „האָט ער דוקאָטן?“
 מען פראַגט ניט מיין אויף זין נאָך ווייץ,
 אויף פרוּמקייט, נאָך אויף וואָל געראַטן.
 דאָס געלט דעקט איין איטלעכע ביזנעס מידה,
 ווען ער שוין ווער אַ ממזר בן הנדירה (ל'ב, עמ' א).

בעת דער דיכטער דערציילט ווי טרוי וויענע איז אין איר ליבע
 געווען, וויזט ער גלייך אָן מיט אַ קרעכץ, אַז היינטיקע צייטן איז אַזעלכע
 טרויע פרויען שוין ניט צו געמינען:

ווער איז די פרוי, ווער איז די מיד,
 ווער איז די פילצל, אָדער דירן —
 דאָס זי ניט ליידן ווירד קיין לייד?
 דאָס נעם איך מיר ניט אין מיין הירן.
 זאג, וועלכע ווירט פאַרמיידן איין קלייד
 וועלכע ווירט וועלן איין טאַנץ פאַרלירן?
 וועלכע ווירט וועלן וואַרטן אָדער פאַרזוכן
 אָן איינציק יאָר, איין מאָנעט אָדער צוויי וואַוכן?
 דער ערשט פּרעמד יונג, דער דאָ קומט דאָר
 און איז זי נור איין מאל אָנלאַכן —
 האָט ער מיט סעמט (סאַמעט) אַ טאַלאַר
 און היפשע יופע, און האָזן לאָזן מאַכן,
 ווען ער שוין ווער איין פאַרפֿלוקטער נאָר

א פאַרשטאַנדער קאַפּ.

** אַ נאָרניס, אַ לאַ-יוצלה.

און אונטיכטיק אין אלן זאכן —
 דאָ איז ער איר גאָר ליב און איז איר עבן
 און שטעלט זיך אז וואָלט זי אין (אים) אין הימל הייבן.
 און ווען נון נאָך אַ דריטער קעם
 מיט איינער היפּשן גילדן קעטן —
 איך זאג אייך צו, דאָס זי אין נעם
 און ווירט דען פּאַריקן אַך פּאַרצעטן*.
 אַל ליבשאַפט ווירט זי ווייזן דעם,
 דרוף וויל איך וואל מיין קאָפּ פּאַרוועטן!
 זיי האָבן איין שטאַנד גלייך אז די בלעטער,
 די דאָ זיין אויף דעם בוים מיט ווינד און וועטער (דאָרטן, ע"א).
 און מיט אַ ליצנישן שמיכל פירט אויס דער דיכטער, שוין דעמאָלט
 אַ פּאַטער פון אַ פּאַמיליע:

געלויבט זיי גאָט, איך בין נאָך פריי און ליידיק!
 עס איז פּדאי אָנצווייזן נאָך אויף איין אינטערעסאַנטן פרט. לויט
 דעם שפּילמאַנישן פעסטגעזעצטן נוסח פּאַרענדיקט לעוויטע יעדן געזאַנג
 אין „פּאַריז און וויענע“ מיטן אויספיר, אז פון לאַנגן זינגען און רעזי-
 טירן איז ער שוין שטאַרק מיר, און מיט אים געוויס אויך דאָס פּובליקום.
 אזוי, למשׁל, פּאַרענדיקט זיך דער פּערטער געזאַנג מיטן טאָפּל־פּערז:

און וואָלט איר ווייטער הערן פון דען פירן
 זאָ ווארט, איך מוז מיר פאָר די קעל גען שמירן
 (דאָרטן, כ"ו, עמ' ב)

צום סוף פונם זעקסטן געזאַנג רופט אויס דער דיכטער:
 איך האָב גיזונגן לאַנג אונ' זייער
 אונ' אויפצוהערן האָט איך פּאַרגעסן.
 נון וויל איך דראַן געדענק — וויל איך אויסלאַסן
 דאָס איכ'ס ניט לאַנג הילט אויס דער מאַסן (ל"ט, עמ' א).
 אין דער פּאַרלעצטער סטראָפּע פונם ניינטן געזאַנג ווערט דער
 מאַנט וועגן שלאָפן גיין. דאָס נוצט אויס דער דיכטער צו פּאַרענדיקן
 בזה הלשון:

מיך מאַנט גלייך אייך דער דאָזיג שוואַנק
 דאָס זי פון שלאָפן טונען זאָגן,
 דאָס מיר איבר דיין געזאַנג

איין שווינדל קומט פיר מיינע אויגן.
 איך האב עם יא געהאלטן לאַנג —
 איר קענט יא ניט איבר מיך קלאַנגן.
 לאסט מיך שטרעקן אך אַז זי איז טונען —
 דען וויל איך זאגן מיין ווער איך נורט קענן (ס'א, עמ' א).
 ביים אָנפאַנג פונם צענטן (לעצטן) געזאַנג האַלט אָבער דער דיכ-
 טער פאַר נייטיק גלייך אָנצווויזן :

איך זיין מיר אַל גיווארן מיר
 פון דיזן בוך, וויל איך וואָל וועטן.
 איר מיר צו הערן צו אין דיזן רייען
 אונ' איך בין מיר אונ' זאט אייך פירצולייאן.
 דאָס איז אָבער ניט בלויז אָנשמעל, סטילאַימיטאַציע. לעוויטע,
 וואָס האָט געלעבט אין גרויס דחקות בין זיין באַקאַנטשאַפט מיטן קאַר-
 דינאַל עדזשידיאַ, האָט העכסט וואַרשיינלעך געצויגן חיונה דערפון, וואָס
 ער פלעגט פאַרן פובליקום דעקלאַמירן זיינע ריטער-פּאָעמעס. ווי עם
 שיינט, פלעגט דאָס דעקלאַמירן די צען געזאַנגען פון „פאַריז און וויענע“
 פאַרנעמען גאַנצע צוויי אָונטן; דאָס לאָזן אונז הערן די שלוס-פּערזן פונם
 פינפטן געזאַנג :

פון דעם איך ניט מער זינגען מאַג
 ווען איבער אים איך מיך דערבאַרם.
 דרום וויל איך מיין גיזעץ דא לאָשן נידר
 אונ' וואָלט איר הערן מיין — זאָ קומט דען ווידר.
 משמעות, מיטן פינפטן געזאַנג האָט זיך פאַרענדיקט דער ערשמער
 אָונט, און די צווייטע העלפט פון דער פּאָעמע האָט שוין דער דיכטער
 דעקלאַמירט דעם צווייטן אָונט.
 לויט דעם פעסטגעזעצטן נוסח פאַרענדיקט אליה בחור זיינע בירע
 ראַמאַנען מיטן פרומען וואַנטש משיח זאָל וואָס ניכער קומען; אָבער ווי
 אייגנאַרטיק, ווי שטיפּעריש ווערט ביי אליה בחור אויסגעדריקט אָט די
 דאָזיקע סאַרבאַווע שלוס-פּאַרמול.

דער „בבא-בוך“ פאַרענדיקט זיך מיט פּאַלגנדיקער אָקטאַווע :

אונ' זאָל אונש דר לייזן אוים אונזרן פּיין
 אונ' זאָל אונש די גינוד געבן
 דש מיר אַל מושן זוכה זיין
 משיח-צייט צו דער לעבן.
 דער זאָל אונש פירן קיין ירושלים היניין

אורך ערנאנץ אין איין דערפל דר נעבן
אונ' זאל אונש דש בית המדרש ווידר בוואן
אמן וכן יהי רצון. אמן טרוואן.
דער „פאריז און וויענע“ פארענדיקט זיך אויף אזא אופן:

.....

דער בילבול און די האַפנונג מיין
איז, דאָס איינער זאָל קומען צו רייטן
אויף איינעם גרויען באָק מיט לאַנגע אָרן
און זאָל אָנבלאָזן גאָר איין שייצלעך האָרן
און זאָל אונז ברענגען אין די שטאט
די גאָט פאַר לאַנגסט האָט טון דערוויילן
דאָמיט דאָס דא זאָל זיין בעשטאט
אַל אונזער לייב און אונזער זיילן.
דאָרט וועלן מיר זיך ריידן זאָט
און גאָטס הילף וועלן מיר דערציילן,
און ניט פון פאריז אונ' וויענע נאָך איזאָבעלע,
דאָס זיי וואָר אין גאָטס נאָמען, אמן סלה.

נאָך איין ווערק אָויס דער אַלט־יידישער ליטעראַטור איז פאַרבונדן
מיט אליה בחורם נאָמען, נאָר דאָס דאָזיקע ווערק געהערט אַ גאַנץ אַנדער
געביט — דאָס איז זיין תהילים־איבערזעצונג.

פערטער קאפיטל

דער קאמף קעגן די „טורעכטן בויכרן“ — אייווק וואָליכס לידער-זאָמלונג — סאַנק-לידער און ליבע-לידער. — די חומש-איבערזעצונגען אין אויגסבורגער און קאָנסטאַנצער דרוקן. — אליה בחורם תהילים-איבערזעצונג. — קאַרנעליוס אַדלקינד אַלס פאַרלעגער. — יוסף בר יקר און זיין סידור-איבערזעצונג. — יידישע פאַרלעגער און זייערע רעקלאַמעס. — יידיש-דייטשע דיכטערישע באַאַרבעמונגען פון מדרש-שפּאַך. — די „שירה פון יצחק“ און „דער יידישער שפּאַך“. — דער יידישער „מדרש ויוטע“ און די אסתר-פּאַעמעס. — ביבלישע העלדן-עפּאָסן. — דאָס „שמואל-בוך“ און זיין פּאַסיים. — דאָס „מלכים-בוך“. — דאָס ליד פון „אדם והוה“. — צוויי טיפּן שפּילמענטער.

אין דער פּאַררעדע צו דער אין קאָנסטאַנצ אין 1544 דערשיינענער חומש-איבערזעצונג, וועגן וועלכער מיר וועלן ווייטער ריידן מער באַריכות, ווערט אַנגענומען: „עס איז אויך דאס ספר ראצו גוט, דאס די פרויען און יונגפרויען די דאָך די אַלע געמיינעקליך (געוויינלעך) וואָל טייטש ליינען קענען און אָבער איר צייט פאַרטרייבן אין טורעכטן (נאַרישע) ביכערן אז דיטריך פון בערן, הילדעבראַנט און דערגלײַכן, די דאָך ניט אַנדערש דאָן ליגן און ערדיכטעטע דינג זיין, דאש דיזעלביני פרויען און יונגפרויען אין דיום חומש איר קורצווייל האָבן מעגן דאש דאך ניט אַנדערש איז דאָן די לויטערע קלארע ווארהייט“¹. אין אַ יאָר אַרום (1545) טרעט אַרויס מיט דער זעלבער טענה אויך דער באַקאַנטער אַרויסגעבער און דרוקער קאַרנעליוס אַדלקינד אין דער פּאַררעדע צו דער דורך אים פאַר-עפנטלעכטער אליה בחורם תהילים-איבערזעצונג. ער שטרייכט אונטער, אז די פרומע פרויען און יענע באַלעבאַטיים, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין צייט צו לערנען אין די יונגע יאָרן, „וואָלטן זיי גערן אירע צייט פר טרייבן אים שבת אָדער אים יום-טוב מיט ליינען געטלעכע שמועות, און ניט פון טיטריך פון בערן אָדער פון דער שיינען גליק“². אויך אַ געוויסער

1 אייסלייג — באַדערניורם.

2 עס איז אָבער פּראַי דאָ אַנצווייזן אויף סאַלנדיקן פּיקאַנסן שטריך: „אַס דאָס זעלב, טייריכטע בוך פון דער שיינען גליק, האָס אַדלקינד האָס בדעה געהאַט צו

יחזה ס'ולקעס, וואָס האָט אין 1579 אָפגעדרוקט אין קראָקע אַ יידישע „שיר-השירים"-איבערזעצונג, האַלט פאַר נייטיק אָנצווייזן אין זיין לאַנגער פאַררעדע: „אך גלויב איך עש איז ליב דען אַלמעכטיגן גאָט זאָלכע דייטשע ביכער צו שרייבן די דא זיין נוצ און נעמליך, אָבער ניט דיטריך פון בערן און הילרעבראנט און די אַנדרן אַל און ניט עטליך, דער דאָזיגן זיין פיל דאש איך ניט ווייס צו נענען. די האבן געוויש זינד, די איר צייט דערמיט פרברענגען".

אזעלכע אָנפאלן אויף די „טורעכטן בויכרן" פון וועלטלעכן אינ-האַלט באַגעגענען מיר ביי אַ סך פאַרפאַסער פון יענער צייט. דאָס באַ-ווייזט אַמפּולסטטן, ווי שטאַרק עס איז געווען דעמאָלט ביי די רבנים און רעליגיעזע פירער דער רוגו קעגן דער נייער, פון דער אויסן-וועלט אימפּאַרטירטער וועלטלעכער ליטעראַטור, וואָס האָט דעמאָלט ממש פאַר-פלייצט די יידישע גאָס. מיר ווייסן זייער גוט, ווי שטאַרק די רבנים אין דייטשלאַנד האָבן זיך געפלייסט וואָס שאַרפער קולטורעל אָפּצוטוילן דאָס יידישע פּאָלק פון דער אויסערלעכער סביבה. דאָס איז זי אָבער ניט אזוי לייכט אָנגעקומען. מיר האָבן שוין געזען, וואָס פאַר אַ גוואַלדיקע פּאַפּוּל-לאַרימעט עס האָבן זיך דערוואָרבן אויף דער יידישער גאָס אזוינע טיפיש-דייטשע לידער, ווי „הערצאָג ערנסט", אָדער „הילרעבראנט"-ליד. באַ-זונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט אַ יידישע לידער-זאַמלונג פון 16טן י"ה, וואָס געפינט זיך אין מאַנוסקריפט אין דער באַרימטער אָקספּאָרדער ביבליאָטעק און איז קריטיש באַאַרבעט געוואָרן דורך פעליקס ראָזענבערג. דער זאַמלער פון די דאָזיקע לידער, אייזיק בן משה וואַליך ווירמייסן, האָט געשטאַמט פון אַ זייער אָנגעזעענער פאַמיליע און איז אַליין, לויט ראָזענבערג'ס השערה, געווען פרנס אין וואָרמס. דער

פאַרדרענגן דורך אליה בחור תהלים-איבערזעצונג — האָט, ווי עס שיינט, אין דרוק געבראַכט טאַקע אליה בחור נוסא. דערויף זאָגט ערות פּאָלנדיקער אָנזייז אויף דער לעצטער זייט פון דער ערשטער, בבא-אויסגאַבע, וואָס אליה בחור האָט פאַרעפנטלעכט אין איסנא אין 1541: „אינ' דער גאס דער אונז האט געטון די סובת, דאס מיר אויס-געדרוקט האָבן בבא, דער ואל אונז אויך העלפן דאס מיר דרוקן, דאס בוך דער שיינן קלוקן, אונז אנדרי טויטשי ספרים מיין. וכן יהי רצון אמנו" (יחז"א בלעטער, 11, 282). דער ראָמאַן פון דער שיינען גליקן" איז, ווי עס שיינט, געווען נאָך שטאַרק פּאָפּולער אין דער צווייטער העלפט פון 17טן י"ה. וואָרעס אויך צום סוף פון דער פּראָנער בבא-בוך-אויסגאַבע (1661) איז דער דרוקער טרעיס: „נון חיל איך ערשט רעכט צו שטיקן, צו דרוקן פיל שיינע שטיקן, אונז דאס בוך פון דער שיינן גליקן".⁸ איבער איינע זאַמלונג דייטשער פּאָלקס-אונד געזעלשאַפּטס-לידער אין העבר, לכּתּוּב, צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין נייגערס, צייטשר. ס. די געשיכטע ד. יודען אין דייטשלאַנד", 11—12 (1866—19).

דאָזיקער וואַרמסער פרנס אין, ווי עס שיינט, געווען אַ גרויסער ליבהאַ-
בער פון פּאָלקס-לידער, אַליין אויך לידער געשריבן, האָט ער אין די
לעצטע יאָרן פונם 16טן י"ה מיט גרויס פלייס פאַרשריבן אין אַ ספּע-
ציעלער זאַמלונג עטלעכע צענדליק לידער, וואָס זיינען אין זיין צייט גע-
ווען באַזונדערס פּאָפּולער אויף דער יידישער גאַס. כאַראַקטערוטיש אין
פּאָלנדיקער פּרט: פון די 55 נומערן, וואָס זיינען אַרין אין דער זאַמלונג,
שטאַמען בלויז 12 פון יידישע פאַרפאַסער, אַלע איבעריקע זיינען ריין
דייטשע פּאָלקס-לידער, וואָס זיינען געווען אויך באַליבט אין די יידישע
קרייזן. דעם בפּובליקסטן אָרט פאַרנעמען זינג און טאַנץ-לידער. די
רבנים און די מנהיגי עם האָבן טאַקע מיט אַיזערנער קאַנסעקווענץ גע-
פרווט דורכפירן אין דעם יידישן אַלטעגלעכן לעבן דעם גרונט-פּרינציפּ:
אַל תּשמחו אַלי גיל פעמים — יידן טאַרן זיך ניט פּרייען זוי אַנדערע
פעלקער; דאָס יידישע פּאָלק האָט זיך אָבער ניט געוואַלט אונטערגעבן.
די יידישע מאַסע, פּרט די יידישע יוגנט, האָט אויך אין די פינסטערע
און ענגע געטאַגעסלעך דאָך ניט פאַרלאָרן דעם לעבנס-לוסט, און הילכיק
און פּריילעך האָבן אין די „טאַנץ-הייזער“ געקלונגען די לוסטיקע טאַנץ-
לידער-סטראָפּעס:

יונגפּרויליין, וואָלט איר ניכט
מיט מיר איין טענצליין טון?
איך ביט, איר וואָלט מירס ניט פאַר איבעל האַן,
פרעליך מוס איך זיין
פרעליך מוס איך זיין
דיעוויילען איך עס האב און קאן.
איער צאַרטער יונגער לייב
האָט מיך אין ליעב פּערוואונדט,
אויך איער אייגליין קלאַר
דאַרצו איער ראַטער מונד.
שליעסט איער אַרעם אַיין.

⁴ דאָס לעצטע ליר פון דער זאַמלונג פאַרענדיקט זיך מיט דער פּאָלנדיקער

סטראָפּע:

איך העלפּ מיך גערן שטעלן נאָגץ ווילך
מו אַיבער מיין דאַנק זיין געשפּילט,
עס הילפּט מיך דאך קיין שפּרייסן,
אַלע מענטשן טון אַך דאַרפן
ווען עס גאט דער אַלמעכטער חיל האן
שפּריכט אַיזיק ווילך ווירטייסן.

פיינס ליעב, וואל איין דיע מיין
זא ווירד מיין הערץ געזונד.

און דרייענדיק זיך אין דעם האסטיקן וואלס־ראָד, זינגען די טאנצען-
דיקע פּאָרן :

נון טאנצען וויר דען ליעבליכען רייען
אונד וועלען איינאנדער פריש פּרעהליך זיין;
ווייל עס געשיעהט
אונד אין ערען אליין.

ווער וויל אונז ווערן איין פרעליכן מוט
ווייל אונז זאלכעס דאס גליק ניט נעמען טוט?
שענע יונגפרוי, שענע יונגפרוי,
נעמט אַלזאָ פיר גוט!

„ווער וויל אונז ווערן איין פרעליכן מוט?“ פרעגט אַרויסרופנדיק
די טאנצענדיקע יוגנט. „ווערן“ האָבן געוואָלט די רעליגיעזע פירער פונם
פּאָלק. איינער פון די באַדייטנדהע רבנים אויס יענער צייט, ר' שלמה
לוריע, האָט ווי מיר ווייסן, באַטראַכט אַלס זינד — פרייד און געלעכ-
טער, און ער דערקלערט אַלס פאַרברעכן די טענה, אין וועלכע עס באַטיי-
ליקן זיך בחורים צוזאַמען מיט מיידלעך. ער האָט אַפילו פאַרויכערט, אז
ווען עס זיצן אויף אַ חתונה מאַנסבילן צוזאַמען מיט פרויען, טוט אין
דעם הויז נאָטס נענאָד ניט רוען. און אָט אויף דעם שטרענגן פּסק
ענטפערט די לעבנסלוסטיקע יוגנט מיט די שפּילעוודיקע זינגטאַנצן
סטראָפּעס :

זינגען און שפּרינגען
פרעליכקייט צו אַלער צייט
איסט וואָל ערלויבט.
שפּאַצירען, האַפּפירען
הערצען און שערצען
דערנעטצעלט אַל מיין לייד;
געשיכט (געשיט) עס אין ערען
קאנן עס קיין מענש ניט ווערען
אַללהיע צו דיעזער צייט.

אויך ליבע־לידער האָבן אין די געטאָ-גאַסן געקלונגען; פאַרליבטע
יונגעלייט האָבן זייערע ליבע־שמערצן אין טרויעריקע יאוש־סטראָפּעס
אויסגעגאַסן :

לעשט אב, לעשט אב, מיין הערץ דאס בריינט,
 מיין פיינעם ליעב האָט עם מיר אנגעצינט.
 אך דו ערלע קראַנע, מיינעם הערצן אינע וואָנע
 בין איך דיר האַלד
 ווען דו עם מיר גלויבן וואַלסט;
 נאך דיר שטעט מיין הערצע
 טראנט גראַסע שמערצע
 דאס מאַכט דיין שיינער געשטאַלט.

און מיידלעך פון אומבאַפרידיקטער ליבע געפייניקט, ניסן אויס
 זייער בענקשאפט אין עלעגישע סטראַפּעס:

אַיינעסמאַל דאס איך לוסט בעקאם
 צו פרייען אינען יונגען טאן
 אינע פרו צו ווערדען,
 דא פיעל עם מיר אַלזאָ עפען אין
 וואס פאַר אין לוסט אין יונגפרויליין
 האט אויף דיזער ערדען.

איין ליד, אין וועלכן די געליבטע קלאַנט זיך פאַר איר געליבטן,
 פאַרוואָס ער האָט אָן איר פאַרגעסן — האָט אַ באַזונדערן אינטערעס, ווייל
 דאָס דאָזיקע ליבע-ליד איז אזוי פעסט אַיינגעוואַרצלט געווען אין משך
 פון פיל דורות אין דעם יידישן געטאָ, אז זיין נאָכקלאַנג הערט זיך נאָך
 גאַנץ דייטלעך אין אַיינעם פון די פּאָלקס-לידער, וואָס זיינען אַרײַן אין
 דער באַקאַנטער, אין 1901 דערשינענער גינבורג-מאַרעק-זאַמלונג (נומ'
 178). מען קאָן זיך אין דעם לייכט איבערצייגן, בעת מען פאַרגלייכט
 ביידע טעקסטן:

אין דער האַליד-זאַמלינג	אין גינבורג-מאַרעק-זאַמלונג
אי וואָרום ווילסטו הינוועקען ציען, מיין הערץ, מיין אינגס טראַסט! אונד וועגן ווילסטו ווידער הערקומען אונד דאס דו מיך ערלאסט.	אַי, עלנד בין איך געבליבן, אַי, עלנד אזוי ווי אַ שטיין! געטן בעט איך דיר, מיין טייער לעבן— קומען זאָלסטו צו מיר גיין!
אונד ווען איך שאָן ווידער הערקאמען וואָס העלפט עם אבער דיר? ליב וויל איך דיר וואל האבן אבער נעמען וויל איך דיר ניט.	קומען וועל איך צו דיר קומען, נאָר טרייסטן קען איך דיר נישט. ליבן ליב איך דיר געזונט פון הארצן, נאָר נעמען, דושיקע, קאָנען מיר זיך נישט!

אויך דייטשע פריוואַל-שפּאַטישע לידער האָבן זיך אין נעמאָ אַיינ-
נעבירגערט; ווי, צום ביישפּיל, דאָס אַדאַנט וואַליכן אויפּנעהיטע שפּאַט-
ליד וועגן די אַלטע פּרויען:

איך בין דען אַלטען זויבערן גראַם,
איך ווייס אויך וואָל וואַרום:
זיע זייען אין דען לענדען לאַם
זיע וואַקסען אין די קרום.
אַלטע זויבער און ענטען
דיע הערען אויף די זע (אויפּן וואַסער),
מען זאָל זיע ליבער דערטרענקען
דאָס זיע ניט שנאָדערן מע (מער).

טיפּיש זיינען אויך אין וואַליכס זאַמלונג די לידער, וואָס שטאַמען
פּון יידישע פּאַרפּאַסער. וואַליך האָט פּאַרשריבן אין זיין זאַמלונג צוויי
חתן-בלה-לידער; איינס מיט צוויי טעקסטן (העברעיִש און יידיש) הייבט
זיך אָן מיט די ווערטער:

איך עפּן מיין מונד מיט זיסן געזאַנג
דעם חתן צו ער, דער פּלה צו דאַנק,
איך וויל עס אַייך ניט מאַכן לאַנג
נאָטס פּאַרכט זאָל זיין די ערשטע אָנפּאַנג.
דאָס צווייטע חתן-בלה-ליד הייבט זיך אָן מיט לויב-סטראָפּעס,
וואָס ווערט פּאַזונגען די שיינקייט פּון דער פּלה:

גימנאַלד טוט זיך פּאַרבלייכן
זאָל פּאַר דער פּלה צאַרט,
זי איז אַזוי ציכטיגלייכן
זי איז פּשר און ריין
איבער אַלע געשטיין.

דער וואַרמסער פּרנס האָט אָבער געהאַלטן פּאַר נייטיק צו פּאַר-
שרייבן אין זיין זאַמלונג ניט בלויז בלה-לידער, סאַטירישע לידער פּון דעם
טאַלאַנטפולן שלמה זינגער, פּריילעכע פּורים-לידער, וועגן וועלכע עס וועט
אונז נאָך אויסקומען צו ריידן, נאָר אויך אַן עראַטיש אויסגעלאַסענעם
פּאַמפּלעט, וואָס ס'האָט פּאַרפּאַסט איינער אַ אַייזק קיטל בשותפות מיט
זיינעם אַ חבר. דאָס דאָזיקע ליד, וואָס באַשטייט אויס 27 סטראָפּעס, איז
געשריבן אין דער מעטריק פּון דעם זייער פּאַפּולערן „עקירת יצחק“, און
הייבט זיך אַפילו אָן מיט דעם ערשטן פּערז פּון דעם דאָזיקן פּרומען
שפּילמאַן-ליד: „יידישער ישטאָם פּון עכטער אַרט“. דער „יידישער

שטאם" — דאָס זיינען אויסגעלאָסענע יידישע רייכע לעבעמענער, וואָס דינען אויף אַ שמוציג-צינישן אופן דער ליבע-געטין ווענוס. ברייטלעך און מיט פאַרנעניגן שטעלן זיך די פאַרפאַסער אָפּ אויף אלע פרטים פון זנות און אומריינער עראָטיק, און פאַרענדיקן זייער פאַמפלעט מיט פּאָלגנדיקע סטראָפּעס:

נון וויל איך דאָס ליד באַשליסן,
עס טוט אונז, געזעלן, זייער פאַרדריסן
דאָס זי אונז זאָ איין יקות דריין מאַכן
דער נופל זאָל זי דערשטאַסן, דאָס הערץ זאָל אין קראַכן.

נון וויל איך אייך לעזן דען טיטול,
עס טוט אונז יונגן זייער פאַרדריסן
אַלס איך און אייזיק טיטול
זי זיין דרום טיין נאַרן

זי פאַרן אַך גערן אויף זאָלכע שובקאַרן.

די דעליגינעזע פּאָלקס-פירער, די רבנים, זיינען ניט געווען אימ-
שטאַנד צו פאַרטרייבן מיט זייערע חרמות און איסורים אויס דער יידישער
נאַס די אויס דער פרעמד אימפּאַרטירטע און לויט אירע מוסטערן גע-
שאַפענע וועלטלעכע פּאָלקס-ליטעראַטור, מיט אירע פּאַנטאַסטישע העלדן
און לוסטיקע, „קורצוויליקע“ געשיכטעס. אַ טייל פון די רבנים האָבן
דאָס טאַקע אַליין אויך זייער גוט פאַרשטאַנען. און אַט די מער ווייט-
זיכטיקע האָבן באַלד איינגעזען, אז די דאָזיקע ביים פּאָלק אַזוי באַליבטע
ביכער קאָן מען פאַרדרענגען ניט מיט פאַרבאָטן, נאָר טאַקע דערמיט,
וואָס מען וועט געבן דער פּאָלקס-מאַסע, דעם אַדאַנק דעם דרוק-וואַר-
שטאַט ניו-געשאַפענעם לייענער-עולם, אַן אַנדערן, מער צו דער יידישער
מסורה און אירען-זעלט צוגעפאַסטן לייען-שטאַף. און דאָס איז טאַקע
ווירקלעך געשען. אין דער זעלבער צייט, ווען דאָס יידישע געמאַ ווערט
פאַרפלייצט מיט דייטשע ריטער-ראַמאַנען און פּאָעמעס, ווערט אויך ביים-
לעכווייז געשאַפן אַן אייגנאַרטיקע פּאָלקס-ליטעראַטור, וואָס איז טיף
דורכגעדרונגען מיט איין באַשטימטן גרונטמאָטיוו: פירן אירע לייענער
און לייענערניס אויף דעם „ריכטיקן וועג“ פון דרך-ארי, יראת-שמים
און מעשים טובים...

ס'ר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז נאָך אינס מיטלעלטער האָבן
שוין עקסיסטירט יידיש-דייטשע איבערזעצונגען פון באַשטימטע ביב-

לישע ביכער, וואָס זיינען ענג פאַרבונדן מיט דער שול און מיטן יידישן לעבנסשטייגער: קורס-בל דער חומש, דערנאָך די הפטורות, די מגילות, תהלים אא"וו. א סך פון די דאָזיקע איבערזעצונגען זיינען פאַרלאָרן געגאַנגען. נאָכדעם, ווי דער דרוקוואַרשטאַט האָט זיך באַוווּזן אויף דע-יידישער גאַס, האָבן יידיש-דייטשע חומש-איבערזעצונגען באַלד געפונען די פאַסנדיקע פאַרלעגער. די עלטסטע צו אונז דערגאַנגענע חומש-אויס-גאַבעס אין יידיש (צוזאַמען מיט די הפטורות און חמש מגילות) זיינען די, וואָס האָבן אין איין און דעם זעלבן יאָר (1544) דערשיינט אין אויגסבורג און קאָנסטאַנץ.

די אויגסבורגער אויסגאַבע האָט באַזאָרגט דער משומד פּוילוס עמיליוס. עמיליוס גופא ווייזט אָן אויפן שער-בלאַט⁷ און אויך אין אַ ספּעציעלן בריוו,⁸ אז די איבערזעצונג איז ניט קיין אייגענע, נאָר אַ פרעמדע, וואָס איז פאַרשריבן געוואָרן מיט פיל יאָרן צוריק. דאָס זעלבע איז אויך דער פּאַל מיט דער אין דעם אייגענעם יאָר אין קאָנסטאַנץ דער-שינענער חומש-איבערזעצונג. איר רעדאַקטאָר, דער משומד מיכל אַדאַם, האַלט פאַר נייטיק אָנצוווּיזן, אז ער האָט זיך באַנוצט מיט עלטערע איבערזעצונגען.⁹ מיכל אַדאַם ווייזט אָן אין דער פאַררעדע, אז די איבער-זעצונג באַצוועקט צו זיין אַ הילפּס-בוך ביים קנעלן מיט די קינדער. דער פאַר טאַקע איז זי אזוי קנעכטיש געבונדן צום העברעיִשן טעקסט. בכרי צו פאַקענען דעם תלמיד מיטן ווערטלעכן פּשט פונם הייליקן טעקסט, האָבן די מלמדים טרוי געפאַלגט דעם וואָרט-סדר פון דעם העברעיִשן אַריגינאַל, מורא געהאַט מוסיה צו זיין אָדער צו פאַרמינערן אַ וואָרט, און זיך דערביי פּלל ניט גערעכנט מיטן ניסט און כאַראַקטער פון דער

7, דש חומש אין סויפטן אין ווש דער צו ניהורט דש נגן ביא איקליכר האוכן סידרא אונ' סררא אונ' דיא הפטורות בון דען ימיס-סובים אויך די חמש מגילות... דש אלש רעכט אונ' וואול נר סוישטם אויז איינס אלפן חומש בור לאנגן צייט גשריבן איצונדר צו אונשפורגא נירדוקס⁷.

8, בי לא הוספתי ולא נרעתי ולא שניתי כמנה דבר מאומה אך את העתקה אשר היתה לפני אשר הכספה שנים הועתק מלשון הקדש ללשון אשננו, דפסתי אותו מליבור לדרבור" (וע פערלעכט, בייסרענע, 169; נאָט, זענדרשרייבען אן פּראָג, צאַרנקע, 14).

9, דארום זיין וויר בהענט הארדן, בן וויר דו חומש צו דויטש גפריקס (גערדוקס) קבן, וויא די זעלביגע איסליכוי נלערסי יהודים אונ' רבנים אויש לשון הקדש אין לשון אשננו נר סוישטם תבן. דרום וויר אויך אויז וילן (פילן) העתקות דיא וויר ביר (פיר) אויש נחבם נגוטן האבן, דש אויש דעם לשון הקדש מלח כמלה אין נר דויטשש נחעזן, דא מיס די בעלי בתים אונ' די שלעכטע (משומע) איינגעלמינגע פלמדים די קאָנדר דש חומש אונ' די אנדרע ספרים דעסער לייכטר לערנען מענן⁹.

שפראך, אויף וועלכער זיי איבערזעצן. עם האָט זיך אויף אזא אופן גע-
שאפן אַ פעסטגעזעצטער טראַדיציאָנעלער נוסח, וואָס איז איבערגעגעבן
נעוואָרן פון דור צו דור אָן שום ענדערונגען. למשל: וידבר ד' ווערט איר
בערגעזעצט — און ער זאָגט גאָט, על פני המים — אויף פיר דעם וואַסער,
מעל הרקיע — פון אויבן צו דער שפּרייטונג, יום אחד — טאָג איין,
טוב מאוד — גוט זייער אזו'וו. אַלס אילוסטראַציע ברענגען מיר דער-
פאַר די ערשטע פּסוקים פון דער קאָנסטאַנצער איבערזעצונג¹⁰:

בראשית, אָי דען ער האַט דר שאפן גוט (גאָט) די הימל אונ' די
ערד, אונ' די ערד נוש וַאישט אונ' לער אונ' ווינשמרניש אויף אן גויכט
דש אבגרונדש; אונ' ווירד גוטש שוועבט אויף גויכט דער וואַשרן. אונ'
ער שפראך גוט עש זול זיין ליכט אונ' עש וואר ליכט, אונ' ער זאך (זא)
גוט דש ליכט דש עש גואט וואש אונ' ער מאַכט שיידן גוט צווישן דעם
ליכט אונ' צווישן דר ווינשמרניש, אונ' ער רופט גוט צום ליכט—טאָג אונ'
צו דער ווינשמרניש האָט ער גרופט נאכט; אונ' עש וואר אבנט אונ' עש
וואר מארגן.

עם איז לייכט באַגרייפֿלעך, אז אזא קנעכטיש-טרייע איבערזעצונג
קאָן ניט געבן קיין שום באַגריף וועגן דעם צושטאַנד, אין וועלכן עם האָט
זיך אין יענער צייט געפונען די שפראך פונם פּאָלק; און אַמבולטסטן
באַווייזט דאָס טאַקע מיכל אַדאַמס אויבן-דערמאָנטע פּאַרערדע.
דאָ, וווּ דער רעדאַקטאָר איז ניט געבונדן מיטן העברעיִשן טעקסט, האָבן
מיר שוין פאַר זיך ניט דאָס הילצערנע „דייטשמעריש“ מיטן משונהדיקן
סינטאַקסיס, נאָר אַ פּליסיקילעבעדיק ייִדיש-דייטש. „זינטמאל מיר זעהן—
שרייבט מיכל אַדאַם — דאז זיך די הערצן בון (פון) טאג צו טאג מינדרן
אין דעם וורשמאַנד אונ' אין דער וויסחייט... צו דעם דאז וויר זעהן
די קהלות בעונות הרבים אויך אימ־דער אבנעמען אונ' צרשטערט ווערדן
דורך ווילפאלטיג נירושים, דו וואו מאן בור צייטן הט צעהן קהילות
ניבונדן (געפונדן) גיפונט מן אצונדר קום אייני בעו'ה, אונ' דורך זאלכי
גרושים ווערדן די בעלי בתים גינויטיגט אויף דען דורפרן (דערפער)
צו זיצן, אונ' איז אבר ניט אין איינש איטליכן נר מיגן דו ער קאן איין
מלמד האַלטן דער אים זייני קינדר לערנט, דא דורך דען גרוישי עם
הארצים דרוואכסן“.

¹⁰ גלויב אלס ראַנד-נלאָסן ערלויבט זיך מיכל אַדאַם ערטריוויין אויסשטייטשן דעם
טעקסט, דערקלערן אים מיט דער הילף פון דער אנדה, מדרש און עלטערע ספרשים.
¹¹ דעם ווייטערדיקן טייל פון דער אַרבעיִע, זע ביי שטערק און לייצטאָג, די
ייִדיש-דייטשע איבערזעצונגען, 126—129.

דער זעלבער ריין-פעדאגאגישער מאַטיוו ווערט אויך אָנגעוויזן אין דער פּאַררעדע צו דער באַקאַנטער אליה בחורם תהילים-איבערזעצונג¹², וואָס קאָרנעליוס אַדלקינד האָט אין 1545 אין ווענעריג אַרויסגעגעבן:

דרום די מלמדים די מיט דען יונגן קנאַלן
און תהלים רעכט טוויטשן וואָלן
די ווערט דש דאזיג תהלים אונטער וויזן
דש זי ניט מעין אין טוויטשן גריזן.

דאָס אינטערעסאַנטסטע איז אָבער דערביי, וואָס דער אַרויס-געבער נופא, דער באַוווּסטער דרוקער אַדלקינד, באַנונגט זיך ניט מיט דער דאָזיקער מעלדונג. ער טרעט אַרויס מיט זיין אייגענער דערקלערונג: עס האַנדלט זיך וועגן צאָלן אָן אַלטן חוב די ברייטע פּאַלקס-מאַסן. די דאָזיקע דערקלערונג האָט בלי-ספק אַ באַשטימטן קולטור-היסטאָרישן אינטערעס, מיר ברענגען זי דערפאַר בשלימות:

„קורנליוו אַדל-קינד שרייבט דש דען ורומן (פרומען) בחורות אונ' דען בעלי בתים דיא דא ניט האָבן צייט גיהאט צו לערנן. אין מיינר יונגעט האָב איך ויל (פיל) קוישטליכי (קעסטלעכע) אונ' גרוישי ספרים העלפין דרוקן אונ' האָן (האָב) אַל מיינין ולייש (פלייס) דרוף געלעגט, אַז מאן וואָל מאג זעהן אין אַל ספרים ריא פֿון האָט געדרוקט אין דניאל באַמבערגש דרוקעריי, דאָ איך בין אינען גיחתמת, נָנען (פון פּאַרנט) אָדער הינטין. איצונדר אז איך בין אין די עלטר קומן, דא הון איך מיר גידאכט וויא איך ניכס האָב גימאכט נָר דיא ורומן בחורות אונ' ור איטליכי בעלי בתים דיא דא ניט האָבן צייט גיהאט צו לערנען אין איך יונגט נוך דונוכטר (און אויך ניט דערנאָך), וואלטן זיא גערן איר צייט פֿר טרייבן אן אַם שפת אודר אן אַם יוסטוב מיט לייאן גויטליכי שמועות אונ' ניט פון טיטריך פון בערן אודר פון דער שוינן גליק. אונ' דענועל-ביגן צו ליב דיא דא גערן וואלטן לייאן פון גוטש (גאָטס) ווארט, אונ' דאך וינט (געפינט) מן וועניג ספרים אין טויטשר שפרוך גשריבן דיא דא וואל אונ' רעכט געטויטשט זייאן; בין איך נָנען צו רבי אליה בחור אונ' הון מיך מיט אים פֿר טראגין ער זול מיר אָטליכי ספרים טוויטשן אונ' צום ערשטן דאש תהלים נוך דעם דקדוק. אונ' באלד ווילש גוט (גאָט) זא וויל איך דרויקן דש משלי אונ' איוב אונ' דניאל וואל גע-טויטשט. אונ' לאָזט מיך גוט נאך אייני צייט לעבן, זא וויל איך מאַכן

12 עס איז פּאַקטיש נים קיין גאַנץ נייע איבערזעצונג, נאָר אַ באַאַרבעיטונג פֿון דער איבערזעצונג. זי וועגן דעם שפּעק און לייצאַגן, ציט וו, ז' 148.

דש קלויני אונ' גרוישי ווערן מויגין גרינקליך ווישין נוש אים עשרים וארבע שטעט גישריבין דש איצונדר בעונות אָידר מאן וויש מײן דר פון ווען מיר. דרום ביט איך אויך ליבי ורומי בחורות אונ' בעלי בתים, קאפט ורויליך (פריילעך) אונ' מיט גוטן הערצן פון דעם תהלים אונ' געבט אונש געלט דש מיר מויגן בלד אן הויבן משלי³⁸ צו דרוקן, אָמן'.

אדלקינד איז בכך אויף דער עלטער געקומען צום געדאַנק, אז מען דאַרף זאָרן אויך פאַר די גייסטיקע פאַדערפענישן פון די פּאָלקס-מאַסן. אדאַנק אָבער דער איבערקערעניש, וואָס דער דרוקוואַרשטאַט האָט אַרויסגערופן אין דעם קולטורעלן לעבן, האָבן ביי די פּאָלקס-מאַסן גופא זיך באַוווּזן אינטערעסאַנטע קולטור-טרעגער, וואָס האָבן אַפילו געהאַט דעם מוט אַרויסצוווּיזן אַ געוויסן ביטול צו די לומדים און אָנערקענטע גייסטיקע פירער פון פּאָלק. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינד זיכט דער אַרויסגעבער און רעדאַקטאָר פון דער ערשטער געדרוקטער סידור-איבערזעצונג, יוסף בר יקר.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוווּזן³⁹, אז עס האָבן נאָך אינם מיטל-עלטער עקסיסטירט ניט בלויז חומשי-איבערזעצונגען, נאָר אויך יידישע תּפּילות-איבערזעצונגען. און טאַקע אין דעם זעלביקן יאָר, ווען עס זיינען אין קאָנסטאַנץ און אין אויסגאָנג דערשינען די יידישע חומשי-אויס-גאַבעס, איז אינם קלוינעם שטעטלע איבענהוּיזן אויך אַרויס פון דרוק אַ סידור אין יידיש⁴⁰. דער אַרויסגעבער, יוסף בר יקר⁴¹, ווייזט אַלויין אָן, אז ער האָט פאַר זיין אויסגאַבע אויסגענוצט עלטערע איבערזעצונגען („אויך האָב איך די תּפּילה ניט נַר טוישט אויש מיינם קאַפּפּא, זונדר האָב מיר אייני אויש גילעזן, דיא מיך הוט גידוכט זיא זיי דיא בעשט גיוועזן“). אָט דער דאָזיקער אַרויסגעבער און רעדאַקטאָר פונם עלטסטן צו אונז דערנאַנגענעם סידור אויף יידיש-דייטש איז אַ גאַנץ אינטערע-

18 דערפון קאָן מען זיך משער ווין, אז די משלי-איבערזעצונג איז שוין דעמאָלט ביי אליה בחור געווען פאַרטיק. וועגן אליה בחורס ניט-פאַרעפּנסלעכטער אויב-איבערזעצונג, זע ס. ווינרייך, „שפּאַלען“, 77.

14 זע אויבן ז"ו 27, 39.

15 עס איז אויפגעהיט געוואָרן בלויז איין-איינציקער קעזעמלאַר פון דער דאָזיקער אויסגאַבע (געבינט זיך אין מינכענער מלוכה-ביבליאָטעק). זע: „אוראָעליטישע וואַכענשריפט“, 1872, 271-2; „העבר. ביבל.“, II, 125-7; „טאַנאַסשריפט“, 1876, 355 און באַזונדערס ביי גרינבוים, ציט. וו. 296-319. דער סידור, וואָס איז באַשאַפּען איינס 42 בויגן, האָט געקאָסט אַ קראַנץ (אום איין קרוגן איז זי אויער“).

16 הייל נאָכן נאָמען יקר קומט דער שפּרוך הי"ד (ר' ינקום דטו), מוז מען קימען צום אויספיר, אז דעם אַרויסגעבערס פּאַסער איז אומגעקומען אַלס „קדוש“.

סאנטע פערזענלעכקייט. ער איז, ווי עס שיינט, געווען א גאנץ קנאפער
למדן און ער גופא זאגט אויף זיך עדות: „דען איך בין איין עס-הארץ
איין טרופפא“. ער איז געווען א שותף און אויך זעצער אין דער דרוקעריי
פון זיין שווער, דעם פאקאנטן דרוקער חיים שווארץ. ער האָט ניט נאָר
רעדאקטירט די תפילות-איבערזעצונג, נאָר זי אויך געזעצט, ווי עס ווערט
טאקע אָנגעוויזן אויפן לעצטן בלאַט פון דער אויסגאבע, ווו זיין נאָמען
ווערט דערמאָנט צווישן די דריי זעצערס (מחוקקים) פונם ווערק.¹⁷

איידער דער דרוק-וואַרשטאַט האָט זיך באַוווּן, און דאָס בוך האָט זיך
געפונען בלויז אין די הענט פון למדנים, האָבן אַזוינע מענטשן ווי יוסף
בר יקר אפילו ניט געחלומט צו ווערן א מחבר אָדער רעדאַקטאָר פון
ספרים. איצט אָבער, נאָך דער אַראַנט דעם דרוק-וואַרשטאַט אַרויסגע-
רופענער קולטורעלער רעוואָלוציע, ווען דאָס בוך האָט אַריינגעדראַנגען
אין די ברייטע פּאָלקס-שיכטן, טרעטן אַרויס אויפן פּאָדערגונט פּשוטע
פּאָלקס-מענטשן, מיט קרעפטיקע חושים און נאַטירלעכער באַגאַבונג,
און זיי האָבן עס דעם מוט אָפּצולאָכן פון דעם, וואָס איז אַזוי געאַכפערט
און געהייליקט ביי די לומדים און „פירער“ פון פּאָלקס מיט א סאָר-
קאַסטישן שמיכל פּרעגט יוסף בר יקר א שאלת תם: צו וואָס טויגן עס
אין דעם מחזור אַזוי פיל פּוטים מיט אַזא האַרפן לשון, וואָס קיין בוך
אַבס איז ניט אימשטאַנד צו פאַרשטיין? אַווראי איז אַלעמען באַקאַנט,
אַז „דאָס לשון הקודש איז דאָס זעמלמעל“, אָבער ווייל די „געמיינע
ראָט“ (פּשוטער עולם) איז ניט שטאַרק באַהאוונט אין לשון-קודש, האָבן
אונזערע חכמים פון אַמאָליקע צייטן פאַרפאַסט די תפילות „קורץ און
נוט“, אין אַ לייכטער פאַרשמענדלעכער שפּראַך. האָט מען זיך אָבער
דערמיט ניט באַנוגנט און מען „מאַכט נאָך אַלע טאָג מער דאַצו“, „אונ'
מאַכט אין דיא תפלות נאָר הערבי לשונות, דאמיט ב'ש מן בעונות, אונטר
טויענטן וינט (פינדעט) קוים אינן, דר דא ווייש וואש זיא מדינן“.¹⁸
דערפאַר דערקלערט אָסן יוסף בר יקר: „האַלט איך נר אייטל טאַרן
(נאַראַנים) דיא אין לשון הקדש וואַלן אָרן (דאַוונען) אונ' נר שטיין

17 די אַנדערע צוויי זעצערס זיינען געווען: דער דרוקער חיים שוואַרץ גופא
און זיין זון יצחק.

18 אמת, אויך אייניקע פון די ספרדישע גדולים זיינען געווען קעגן די פּוטים,
אָבער אויס גאַנץ אַנדערע סעטים. אברהם אבן עזרא טרעט אַרויס קעגן די פּוטים חיל
זיי זינדיקן לויט זיין פּינננג גאַנץ אָפּס קעגן די געזעצן פון דער העברעיִשער שפּראַך
(אין זיין „שפה ברורה“: „קטו פּוטים ויעשו פּוטים אין קץ לחם, לא ירעו לחבר
נכונח“); דער רמב"ם קאָן ניט מוחל זיין די פּוטים ווייל זיי דערלויבן זיך אַנטראַץ-
פאַפּאָרטיסען (זע אונזער ווערק, ב' ו' 205-6); דער ראַציאָנאַליסט יעקב אַנפּולי

דארין קיין וואָרט. איך וואָלט דורך גערן ווישן נאָרט (בלויז), וואש זיא קינן האָבן נָר איין פונעם. דאָרום האָבן מיר גימאכט איין מסקנה, צו דרוקן די תפלה אין טויטשער שפראך, אונ' אנדריי ספרים מעהר דער נאך"י.¹⁰

יוסף בר יקר איז אָבער ניט אויסן בלויז יראת שמים. דאָס גער דרוקטע בוך איז דאָך געוואָרן אַ סחורה-אַרטיקל, און יוסף בר יקר שעמט זיך פֿלל ניט אָנצווייזן, אַז ער מיינט מיט זיין אויסגאָבע אויך דאָס ביסעלע פֿרנסה. ער זוכט קונים פֿאַר זיין סחורה, און ווייל דעקלאַמעס זיינען נאָך דעמאָלט ניט געווען, נוצט ער דערצו אויס דעם שער-פֿלאַט. „קומט הער איר רומן ורויאן — רופט יוסף בר יקר אויפן הויכן קול — דא ווערט איר הויפּש דינג שוואַן, איר ווערט עש וואַל גיוואַר, איין תפלה בום גאַנצן יאָר, וואַל בור טויישט אונ' פֿשיידליך, דרום קומט אונ' קויפט וויידליך, איר ווערט זי זונשט בור זוימן, דען זי וויכשן (וואַקסן) ניט אויף דען פֿוימן, אויך איז זי ניט צו טוייער, אום איין קרונן איז זי אויער". און יוסף בר יקר באַנונגט זיך ניט דערמיט. אינם שלום-וואָרט דערמאָנט ער נאָך אַמאָל דעם לייענער: „איך האָב זי אום איין קרונן דר־אוויבט, אָבער איך שווייר בייא מיינס האויבט (הויפט). זי איז איר וואַל ווערט צען, איר ווערט עס זעלבשט וואַל זען, ווען איר אנדריי תפילות ביזעכט (באַטראַכט) דערבייא, מן מאַג וואַל זאָגן ורייא (פֿריי), עש איז אזא גרושה אונטר שאַייד, אַז צווישן איינס אַלטן ווייבא אונ' איינר יונגן מאַייד".

אזא מין פֿאַרגלייך אויף די פֿלעטער פֿון אַ סידור — דאָס איז געווען עפעס גאַנץ ניס; דאָס האָט געמוזט מאַדנע קלינגען אין די אויערן פֿון די לומדים, וואָס זיינען אויסגעוואַקסן אויף דער רפנישער ליטע-דאָטור. יוסף בר יקר איז אָבער פֿלל ניט געווען קיין אויסנאַם; זיין מאַניער

געפינט, אַז מע דערף ניט פֿירן צווי פֿיל צייט אויף תפילות ותשבחות (המתפלל צריך שיקצר בהם וימעט אותם ולא יוציר בהם רק מה שתקנו אנשי פֿנסת הגדולה"). דאָס זעלבע געפינט אויך דער בעל „המבקש", עס טוב פֿלקיחה, וועלכער דערקלערט, אַז מע איז פֿולשטענדיק יונא בלויז מיט דוד המלכס תפילות (ראוי להשיר משירותם אלא מקצת פֿיזים ולא כלם ובשרי יוד לבדם ראוי לשבח השם ותברך ולהללו!).

10 עס איז גענט אויסער ספק, אַז סאָקע אַראָגן יוסף בר יקר איז אין דעם זעהן יאָר דערשינען אין היים שוואַרצס דרוק דאָס באַרימטע „שמואל-בוך". דערנאָך זאָגן עדות יוסף בר יקרס שלום-שערן אין דער הקדמה צו דער תפלות-איבערזעצונג: „כין וואַלן ביר בימן נום (נאָט), דער אונש ביש הער גיהולפֿן חוט, ביש אונש חייסר זול שפעקן וויא די לייבן, צו דעם „שמואל-בוך" דש וויר אַן קיבן, דו וויר עז באלר בילעדין און זול אונש דש יאר משיח זענען".

און סטיל איז טיפיש פאר דער יידיש-דייטשער ליטעראטור פון יענער צייט. דאָס בוך, וואָס האָט זיך געווענדט צו דער ברייטער פּאָלקס-מאַסע, האָט זיך גערעכנט מיטן געשמאַק פֿון דער דאָזיקער מאַסע, האָט געאַמט מיט איר לופט און וועלטבאַנעם. די העברעישע ספרים זינגען געווען פֿאַר-זאָרנט מיט הספּמות פֿון רבנים און גדולי הדור, אָבער די יידיש-דייטשע ביכער, וואָס זיינען געשאפֿן געוואָרן פֿאַרן פּשוטן עולם, האָבן זיך פֿלל ניט גענייטיקט אין קיין הספּמות: די אַרויסגעבער זייערע, על-פי רוב אַליין פּשוטע מענטשן פֿונם פּאָלקס, פֿלעגן דירעקט זיך ווענדן צום עולם, אין בדהנישע גראַמען אויסלויבן זייער סחורה און פֿאַרבעטן וואָס מער קונים. אויף די שער-בלעטער פֿון זייערע אויסגאַבעס טוען זיי זיך ווענדן צום פּובֿ-ליקום²⁰, מען זאָל זיך אַיילן און זען וואָס ניכער קויפֿן דאָס העכסט-אינ-טערעסאַנטע בוך, אַ ניט וועלן זיי פֿאַרזאַמען²¹; אַנדערע פֿאַרויכערן, אַז בָּאַם מען וועט דאָס בוך ניט פֿאַלד קויפֿן, וועט שוין זיין צו שפּעט — עס וועט אַוועקגעשיקט ווערן אין פרעמדע לענדער²². עס זיינען אויך געווען אַזוינע פֿאַרלעגער, וואָס האָבן אַליין אָפּנהאַרציק דערקלערט, אַז זיי זיינען אויסן מיט זייער בוך רס דאָס ביסעלע פֿרנסה: „עש דריקט מיך, דרום דרום איך, וואַש מיך דריקט איז הש״י ביקאַנט, זנויל פֿאַפּערש בין איך גינאַנט“²³. די דאָזיקע אויפֿרופֿן און שער-פֿלאַטרעקלאַמעס זיינען על-פי רוב געשריבן אין דער געוויינלעכער פֿאַרם פֿון דייטשע „קניטלפֿערזון“; צייטנווייז האָבן זיך אָבער אונזערע פֿאַרלעגער ניט באַזוננט מיט דער דאָזיקער פּשוטער דיכטונגס-פֿאַרם, און האָבן זיך באַזונט מיט דער אַלטער אַראַבישער מעטריק, אין וועלכער דונש בן לברט האָט זיינע פֿאַלע-מישע לידער געשריבן און שלמה גבירול און אַנדערע ליטורגישע דיכטער האָבן זייערע „אַזהרות“ געדיכטעט. אין דער דאָזיקער קאַמפּליצירטער מעטריק איז, למשל, פֿאַרפֿאַסט יהודה ברעשט ווענדונג צום לייענער-פּובֿליקום אויפֿן שער-בלאַט פֿון דער קרעמאַנער חומש-אויסגאַבע (1560):

20 „ער חייבר אונ' כוידן, אך צו לייאן מיס פריידן, בחורים אונ' בעלי-בתים אלי ביידין“; „צו ערין אלין סאנג, יונגן מיידליך און חייבר" אא"וו.

21 „דרום קופס נישחניד צו לויסן, דיו שׁין מעשה צו קויפֿן, דען עש זיין ניש פיל חארדן גירוקס, דרום הערדן זיא באלד פרצוקס“.

22 „קופס צו לויסן, אונ' ניכער קויפֿן, זיין ניש פיעל חארין גירוקס, דרום: הערין זיא באלד פארצוקס, קויפֿס זיא ביהענד, אַי זי הערין קוטן אין פרעמדי לענד“.

23 וע שולמאן, ציט. הערק, ז' VII.

איך דער שרייבער—אלע ווייבער—און פרום לייבער—טו איך רופן...
 איז עס ניט שוין—דאס בוך זיי פוין—דאס דא אלס דריין—אין
 געשלאפן (געשליפן)...
 אלס דער ספיר—איז דאָס פאפיר—און אַך טאפּפיר—אנצוגרייפן...
 איטליכי מאד—זיי עס ניט לאד (לייד)—איר אַיגן קלאד (קלייד)—
 צו פארקאפּין
 איר אַל זאכין—געלט צו מאכין—זייא מיט באכין (באקן)—און
 נענו שטאַפּפן...
 און באדי (ביידע) וועלט—נאָט עס פר געלט—ווער מיט דעם געלט,
 דאָס ווערט קאפּין... אאז'וו.

עס איז ניט בלוז קיין צופאַל, וואָס יוסף בר יקר, וועמען מיר
 האָבן צו פארדאַנקען דעם ערשטן געדרוקטן סידור אויף יידיש, האָט אויך
 געשטעלט זיך די אויפגאַבע, גלייך נאָכן סידור צו פארעפנטלעכן דעם
 באדימטן „שמואל-בוך“—עפאָס. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן אַ אויף
 דער דאָלע פון די פירזאָגערס און בעלי-דרשנא. מיר האָבן דאָרט געזען,
 אז אויך אין דער נאָך-תלמודישער תקופה, ווען דער תלמוד און די אלטע
 מדרשים זיינען רעדאקטירט און אויפגעשריבן געוואָרן, האָט זיך דאָך
 דערמיט ניט פארשלאָסן דער קוואַל פון דער אַגדה. די נאַציאָנאַלע לעגענ-
 דעס האָבן אויך אין דער שפעטערדיקער תקופה פארנומען אַ זייער
 בכבודיקן אָרט אין דעם עפנטלעכן רעליגיעזן קולט, ווען אפילו אין אַ גע-
 ענדערטער פאָרם, און דער דרוש איז אין פיוט איבערגעשמאַלצן געוואָרן.
 אויך אין די אייראָפּעיִשע יידישע קיבוצים האָט זיך דער נאָלדענער אַגדה-
 שטאַף ווייטער געשפונען. די דאָזיקע קיבוצים האָבן שוין ניט גערעדט
 אויף דעם דיאלעקט, אויף וועלכן דאָס אַזיאַטישע יידנטום האָט גערעדט
 בעת דער אלטער מדרש-שטאַף איז געשאפן געוואָרן. האָבן שוין אויך די
 מדרשים, ניט בלוז די תורה זיך גענויטיקט אין מתורגמנים, וואָס זאָלן
 דערקלערן און אויך פאָעטיש באַארבעטן דעם דורך די פריערדיקע דורות
 געשאפענעם אַנדישן שטאַף. ווידערשאַפּל איז לעבן דעם בעל-דרשן דער
 פייטן געשטאַנען, נאר יענער האָט שוין ניט געשאפן ווי אין דער נאָך-
 תלמודישער תקופה, לויטן מוסטער פון די פריער און נריכן, ניערט לויט
 די מיטלעמערלעכע אייראָפּעיִשע מוסטערס. ניט בלוז די תפילות זיינען
 איבערגעזעצט געוואָרן אויף דער אומגאַנגס-שפראַך פון פאָלקס, ניט נאָר
 דרשות האָט מען געהאַלטן פאַרן עולם „בלע" זי" אַדער „בלשון אַשכּנזי";

עם פלעגן אויך רעציטירט ווערן אויף דער אומגאנגנס-שפראך פונם קיבוץ דיכטערישע באארבעטונגען פון מדרש-שטאף. ווי די פייטנים און חזנים אין העברעיש, אזוי פלעגן אויך די פירזאגערס דעקלאמירן אין שול פארן פרייטן עולם ליטורגישע דיכטונגס-שאפונגען אויף דער פאלקס-שפראך. זייער אינטערעסאנט איז אין דעם פרט די קינה אויף תשעה-בבאב, וואָס איז פארפאסט געוואָרן בערך סוף 13טן י"ה²⁵ אויפן איטאליעניש-יידישן דיאלעקט פון די איטאליענישע יידן אויס יענער צייט. אין דער דאָזיקער קינה, וואָס באַקלאַנגט אזוי האַרציק די צרות, וואָס דאָס פּאָלק ישראל שטייט אויס אין גלות, ווערט אין שטארקע סטראָפּעס דיכטעריש באַארבעט די באַקאַנטע מדרש-לעגענדע וועגן די צוויי קינדער (א זון מיט אַ מאַכטער) פון דעם פּהן-גדול ישמעאל בן אלישע, וואָס זיינען נאָכן חורבן אַלס געפאַנגענע פאַר קנעכט פאַרקויפט געוואָרן²⁶. די דיכטונג פאַרענד-דיקט זיך מיט דעם געוויינלעכן פרומען ווונטש: גאָט זאָל וואָס גיכער שיקן די נאָולה, און מען זאָל זוכה זיין צו דערלעבן ביאת המשיח. דער באַקאַנטער פאַרשער עמנואל קאָסטאַ, וואָס באַהאַנדלט די דאָזיקע עלעגיע אין זיין ספּעציעלער אַרבעט²⁷, שטרײַכט באַזונדערס אונטער, אז ביי דעם רײַזנאַציאָנאַלן אינהאַלט פון דער דאָזיקער דיכטונג, פילט זיך אָבער אין איר אויסערלעכער פאַרם און אין דעם סטראָפּעס-בוי די שאַרפע השפּעה פון די קריסטלעכע „זשאַנגלערן“ — די וואַנד-דערנדיקע איטאליענישע זינגער און שפּילמענער פון יענער צייט. משמעות, די דאָזיקע דיכטונג האָט געשאַפן אַ ייִדישער שפּילמאַן, וואָס האָט זיך באַזעצט מיט די דיכטונגס-פאַרמען פון זיינע קריסטלעכע חברים פאַר זיינע נאַציאָנאַל-ליטורגישע לידער.

דאָס אייגענע, און אפשר נאָך אין פרייטערן פאַרנעם, איז פאַר-נעקומען אויך אין די ייִדיש-דייטשע קיבוצים. אין דער תקופה פון בית-שני פלעגט מען, ווי מיר ווייסן, יעדן שבת פאַרלייענען פאַרן עולם די באַטרעפּנדיקע סדרה און גלייך דערבײַ זי דערקלערן אויף „תרגום“-לשון, ד"ה אויף דער דעמאָלטיקער אומגאַנגנס-שפראַך פון פּאָלק. אין די קהילות פון די אייראָפּעישע לענדער, וווּ דער תרגום-לשון איז שוין גע-ווען אומפאַרשטענדלעך פאַר דער פּאָלקס-מאַסע, פלעגט מען דערפאַר

25 אויפגעהאָלט אין צוויי אַלגע טאַנסקריפּטן אויס דעם 14טן י"ה, פאַרעפּענדלעכט

אין 1913.

26 ס"ס נביא, דף נ"ח.

27 „Un' antichissima elegia in dialetto guideo-italiano“, 1929 27 (באריכות חשב)

דער דאָזיקער אַרבעט זע: „קריות ספר“, VIII, 499-501.

פארלייענען בלויז דעם העברעיִשן טעקסט און דער אראמישער איבערזע-
צונג, אָבער אויך און דער איבערזעצונג אויף דער אומגאַנגס־שפראַך.
בלויז אין געוויסע פּאַלן פּלעגט מען באַשטימטע פּרשות פון דער ביבֿל
פּאַרלייענען אויף דער אומגאַנגס־שפראַך. מיר האָבן שוין פּריער גע-
בראַכט די גביית עדות פונם ריב"ש, אַז פּורים איז געווען דער מנהג
פּאַרצולייענען פּאַרן עולם די מגילה, „בלע"ז, ד"ה אויף דער אומגאַנגס־
שפראַך. די דאָזיקע איבערזעצונג איז אָבער ניט געווען קיין ווערטלעכע,
נאָר צונויפגעשמאַלצן מיט דרוש; מיר ווייסן דאָך, אַז אַפילו די אַלטע
גריכישע איבערזעצונג, וואָס איז, ווי אַ לעגענדע דערציילט, געמאַכט
געוואָרן דורך 70 זמנים, אַנטהאַלט שוין אין מגילת־אסתר אַ געוויסן טייל
מדרש־שטאַף. אין די מיטלעלטערלעכע דינים־זאַמלונגען געפינען מיר
אויך גאַנץ קלאָרע אָנווייזונגען, ווי מען פּלעגט באַשטימטע פּרשות פון
חומש דערקלערן אויפן דרך הדרוש פּאַרן עולם ביים דאווענען אין שול.
אין דעם „פל־בו" און אין אהרן הפּהנס, „ארהות חיים" ווערט אָנגע-
וויזן, אַז דעם ערשטן טאָג שבועות, „הוסיפו לדרוש עשרת הדברות
בלע"ז — פּלעגט מען די עשרת הדברות דערקלערן פּאַרן עולם על דרך
הדרוש, אויף דער אומגאַנגס־שפראַך, „בכדי אויך פּרויען און עמיר
הארצים זאָלן קאָנען פּאַרשטיין". אויך שביעי של פּסח און שבת שירח
פּלעגט מען דרשענען וועגן יציאת מצרים און דער שירת הים (מיושע עד
סוף השירה, שמות, 14, 30—31, 15, 1—19), און מען פּלעגט דער-
ציילן „אויף דער שפראַך, וואָס אַלע קאָנען פּאַרשטיין, די ווונדער, וואָס
גאָט האָט מיט אונז געמאַן". אויך פּלעגט מען דרשענען, וועגן די ישועות,
וואָס גאָט ברוד־הוא וועט מיט אונז טאָן".

און עס איז טאָקע אויפגעהיט געוואָרן דער טעקסט פון די פּאַ-
טרעפּנדיקע מדרשים, וואָס פּלעגן פּאַרגעטראָגן ווערן אין מיטלעלטער אין
די אייראָפּעיִשע קהילות אין די דאָזיקע יום־טוב־טעג. דער ערשטער
הייסט, „מדרש עשרת הדברות" אָדער אויך, „הגדה של שבועות", דער
אַנדערער — „מדרש ויושע" (אויפגעשריבן בערך אין 10טן—11טן

28. פל בו, ערשטע אויסגאַבע, דף 57, עמ' ב'.

29. מיר ברענגען דידאָזיקע אינטערעסאַנטע שטעלע בשלמות: „והנה בשביעי של
פּסח וביום הראשון של עצרת בהרבה מקובות לתרגם כל הפרשה כדי להבין לנשים
ולעמי הארץ הניסים והנפלאות ולשכך אונם ויתנו לשם הודאה על הדבר. פי באותו
הזמן שנקבע היו מדברים כולם בלשון ארמי ובזמן הזה לא זו תמנה מסקומ, אבל
הוסיפו עליו לדרוש מיושע עד סוף השירה והדברות בלשון לע"ז ומספרים נפלאות
שעשה לנו השם ולאבותינו בלשון שיבינו הכל וכן דורשין סה שעתיד תקב"ה
לעשות לעתיד לבוא כשיוציאונו מן הגלות" („ארהות חיים", פרינצי, 1750, 57—58).

י"ה, צום ערשטן געדרוקט אין 1519 אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל). אמת, די דאָזיקע מדרשים זיינען אויפגעהיט אין העברעיִש; אָבער שוין צונג האָט גאַנץ ריכטיק אָנגעוווּן, אַז די פון מיטלעלטער אויפגעהיטע העברעיִשע מדרשים זיינען אָדער אויסצוגן פון עלטערע מדרשים אָדער אַן איבער-זעצונג אויס דעם טינדלעכן פּאַרטראָג, וואָס איז גע-האַלטן געוואָרן אין דער אומגאַנגס-שפּראַך.⁸⁰

באַזונדערס אינטערעסאַנט פאַר דער געשיכטע פון אַלטיידישע געשריפטן איז דער „מדרש ויושע“. אין אים זיינען צוזאַמענגעשטאַלצן צוויי באַזונדערע מדרש-מאַטיוון: די מעשה פון עקרת-יצחק און די מעשה פון יציאת מצרים. און עס איז טאַקע אויפגעקויט געוואָרן אין אַן אַלטן מאַנסקריפט אַ יידישע-דייטשע באַאַרבעטונג.⁸¹ פון דער עקרת-יצחק-לעגענדע גענוי אין דעם נוסח, ווי זי איז איבערגעגעבן אין „מדרש ויושע“⁸². די דאָזיקע „שירה פון יצחק“ איז געשריבן אין איינפאַכער האַרציקער פּראָזע; עס איז אויסער ספק, אַז אין דעם דאָזיקן נוסח פלעגט די עקרת-יצחק אויך פּאַרגעטראָגן ווערן אין שול פאַרן עולם. עס איז אָבער ניט געבליבן בלויז ביי דער פּראָזע-באַאַרבעטונג. דער מדרש איז אויך אין פּיוט, אין יידיש-דייטשן פּיוט איבערגעשטאַלצן געוואָרן. מיר ווייסן, ווי גערן די פּייטנים אין מיטלעלטער האָבן די דאָזיקע לע-גענדע דיכטעריש באַאַרבעט אין ספּעציעלע פּיוטים, און ווי דער ספרדי יהודה עבאס האָט בשעתו זיין פּראַכטפולן „עת שערי רצון“ געדיכ-טעט,⁸³ האָט אַ שפּעטערדיקער דיכטער, אַ רעליגיעז-געשטימטער שפּיל-מאַן, דעם זעלבן שטאַף אין אַ יידיש-דייטשער פּאָעמע באַאַרבעט, און זיין שיינעם „דער יידישער שטאַם“ געשאפן. די דאָזיקע אין אַמאָליקע צייטן זייער פּאָפּולערע פּאָעמע איז אויפגעהיט געוואָרן אין צוויי מאַ-גוסקריפטן — איינעם, וואָס געפינט זיך אין האַמבורגער ביבליאָמעק און באַשטייט אויס 63 סטראַפּעס, האָט אויפגעשריבן אין 1574 אַ גע-וויסער יצחק קוטנעס;⁸⁴ דעם צווייטן מאַנסקריפט, וואָס האַלט 80 סטראַ-

80 זע „נאָטעס דינסטליכע פּאַרטערנע“, 22 אױפלאַגע, 371: „אין גראַסער טייל, ענדליך, דער העברעיִשן תּבנית דער יונגערן נאַמענליך, איסט ענמועדער שריפטישע-לעריי אונד אַרבייש דער זאַבלער, אָדער איבערגעצונג אויס דער לעבענדען שפּראַכע דעם מינדליכען פּאַרטראָגע“.

81 פּאַרעפּנלעכט דורך פּ. ווינרייך אין זיינע „בילדער“, 134-138.

82 אויך אין תּלמוד (סנהדרין, פ"ט), אין מדרש תּנחומא און אין ילקוט שמעוני.

83 זע אויבן, קאַפּיטל איינס, ז' 33-34.

84 מיר האָבן זיך באַנוצט ביי אַן איינגעהעסיקער קאַפּיטל, וואָס נ. שטיף האָט

אונז צוגעשיקט.

פעם, געפינט זיך אין פאריזער אוניווערסיטעט, האָט אין יאָר 1579 אָנגע-
שריבן איינער אַן אַנשלאַ לוי פאַר אַ „גענעריין“ פעסל בת שמואל
פווישה⁸⁵. ביידע אָפּשריפטן שטימען אין אַלגעמיין צוזאַמען, בלויז
צום שלום ווערט אין דעם פאַריזער מאַנוסקריפט נאָך צוגעגעבן דער
עפיוזאָד וועגן שרהם טויט, און דערנאָך קומט נאָך אַן עפילאָג, וואָס
פעלט אין האַמבורגער כתב־יד, און דאָרט ווערן מיט גרויס התפעלות
געבענטשט „אַכרהם און יצחק די מאַגן בייכר“, און אויך דאָס מעסער
און דער ווידער, דער באַרג און דער דאָרן, און אַפילו דעם קרבנאָס הויט
און פלייש און האָרן.

דער סטיל פון דער פּאָעמע איז אַן ערנסט-געהויבענער, פּאָעטיש-
שער, ווי אין די אַלע פּיוטים און רעליגיעזע „אוהרות“. שוין אין דער
ערשטער סטראַפּע פּילט זיך אין זיין גאַנצער קראַפּט דער ערנסטער פּאָעזיאָס
פונם פּרוּמען דיכטער: „יודישער שטאַם וואָן (פון) רעכטער אַרט⁸⁶ — דער
וואָן (פון) אַכרהם אָבינו גיבורן וואַרד — אונ' וואָן (פון) שרה אונזר מוטער
צאָרט — די זיך בייך אין גאָטש דינשט ניט האַבן גישפּאַרט“. צום אונ-
טערשייד פון דעם העברעיִשן פּייטן אויס דעם 12טן י"ה, יהודה עבאָס,
וואָס לאָזט אין זיין אויבן-דערמאָנטן פּיוט אומבאַרייט די סטיגורישע
ראַלע פונם שטן, פּאָלנט דער אומבאַקאַנטער דיכטער פון „עקידת יצחק“
טריי אַלע עפיוזאָדן פונם מדרש. אַלס אילוסטראַציע ברענגען מיר
דאָ אַ פּראָנמענט אויס דער אויבן-דערמאָנטער כּמעט ווערטלעכער פּראָ-
זאָישער מדרש-איבערעזעצונג פּאַראַלעל מיט די באַטרעפּנדיקע סטראַפּעס
אויס דער „עקידת-יצחק“ פּאָעמע:

פּראָזע-איבערזעצונג (שירה פון יצחק):

דאָ גינג אַכרהם אַן די שטאַט (אויף דעם אָרט) אונ' מאַכט איין
מזבח, אונ' יצחק ריכטט זעלברט צו די שטיינער אונ' דאָס האַלץ. דאָ
שפּראַך [יצחק]: „ליבער פּאַטער, בינד מיר מיינע הענט אונ' מיינע פּיס,
ווען (ווייל) איך בין איין יונגער, פּריש פון דרייסיג יארן, אונ' דו ביסט
אַלט, אונ' ווען איך ווער זעהן דאָס שעכט-מעסער, דאָ מעכט איך מיר
לייכט ניט שטייל האַלטן. אונ' אַכט דאָס דו מיר וואָל פּאַרברענשט אונ'
פּוּלווערשט; אונ' ברינג דאָס פּוּלווער (דאָס אַש) צו שרה מיין מוטער“.
נון שפּראַך יצחק: „ליבער פּאַטער! ווען דו מיר נון האַסט גישעכט אונ'
פּאַרברענט אונ' געסט צו מיינער מוטער — וואָס ווילסטו איר זאָגען וואו

⁸⁵ מיר האָבן זיך באַנוצט מיט אַ פּאָפּולאַרייזירטער קאָפּיע, וואָס ב. ערק האָט
אונז פּריינדליך צוגעשיקט.

⁸⁶ אין פאַריזער מאַנוסקריפּט: „יודישער שטאַם דיא ווערדי אַרט“.

דו מיך געלאזן האסט? און וואס וואלט איר דען טון אין איערן אלטען טאנען?"

דא שפראך אברהם: „ליבער זון, וויר זוייסן וואל דאס וויר ניט לאנג נאך דיר לעבן. דער זעלביגער דער אונש האט געטרייסט פון דעם טאג דאס דו ביסט געבוירען ווארען, דער זאל אונז פארבאס (ווייטער) אויך טרייסטען" ⁸⁷.

די „עקידת-יצחק" סטראָפּעס:

פאטער אונ' זון טרייסטען זיך אנגדר בייד — איר בעקימערניש אונ' שמערצין לייד — יצחק דאָס האָלץ זעלבסט אויף דעם מזבח ביריט — אז איין חתן דער זיך אויף זיין חופה פרייט.

— שירץ אויף דיין ארים אונ' בינד מיר אלע פיר גירעכט — דאס איך ניט דאר שרעק פילייכט — ווען איך ווערד זעהן דאָס מעסר דאר איך מיט זאָל ווערדן גישעכט — אונ' ניט צו איינס קרבן ווערד פאר שוועכט. — אונ' ווען דו מיך צו עשי (אש) ווערשט פר ברענט האן — מיין עשי זאָלסט אויף העבן שאָן — אונ' צו מיינער מוטער שרה טראגן טון — אונ איר צו לעצט צו איינר גידעכניש לאן ⁸⁸.

— יצחק וואש (וואר) איבר גאסן מיט הייסן טרערן. — ליבר פאטר, וואס זוילטו צו מיינער מוטער יעהן (זאָגן) — ווען זי מיך ניט מיט דיר קומן זעהן? — ליבר זון, איך וויל דיר זאגן, וואס אונז נאך דינעם טויט ווערד גישעהן:

— איך אונ' שרה די מוטר דיין — ווערדן נאך דינעם טויט ניט לאנג אויף ערדן זיין — ווער זאל נון טרייסטן דאס עלנר מיין — אונ' דיין מוטר פישווערניש פיין!

— יצחק ווידער צו אברהם זייט (זאָגט): — דער אויך האָט ניר טרייסט אלע בייד — אָי איך ווארד פישאפין — אונ' אויף די ערד ביריט — דער זאָל אויך טרייסטן איער לייד ⁸⁹.

87 אויסלינג — מאָדערניזירט.

88 בני יהודה עבאס אין זיין „עקדה":

מִמְּאֲדָלַת יִצְחָק מְדַבֵּר:

גַּא חֲדָדָה, אָבִי וְאֵת בְּאֲסָרִי

סִגְנוּ וְגַת גִּסְרִי וְקֵר הַדְּשָׁרִי

פֶּחַ עֲקָה בְּנִשְׁאָר מֵאֲסָרִי

וְאִמֶּר לְשָׂרָה — עַתָּה לִיצְחָק בָּיִם.

89 אויסלינג — מאָדערניזירט.

די דאזיקע זייער פאפולערע פאָעמע, וואָס האָט געהאַט אַזאַ אייגענע
מעלאָדיע („עמידה-ניגון“), פֿלעגט בליספּסק רעציטירט ווערן אין שול
פאַרן ברייטן עולם דעם שבת, ווען עס איז גענאָנגען די סדרה „וירא“
אַדער דעם ערשטן טאָג ראש-השנה, ווען מען לייענט די באַטעפֿנדיקע
פּרשה. אין שבת שירה אַדער דעם זיבעטן טאָג פסח פֿלעגט מען פֿאַר-
לייענען אַן אַנדער פּאָעמע, אויך געשריבן אין שפּילמאַנישע סטראָפּעס,
דאָס איז די דיכטערישע באַארבעטונג פון דעם צווייטן, באַדייטנד גרע-
סערן טייל פון „מדרש ויושע“, וווּ עס ווערט פֿאהאַנדלט דער מאָטיוו
פון יציאת מצרים. אויך די יידיש-דייטשע דיכטונג, אין וועלכער אַן
אומבאַקאַנטער יידישער שפּילמאַן-דיכטער האָט דעם מדרש-שטאַף באַ-
ארבעט, טראָגט דעם נאָמען „מדרש ויושע“, און באַשטייט אויס 92
זיבן-שורהדיקע סטראָפּעס מיטן גראַם-שליסל אב אבא גג. אַז די דאָזיקע
פּאָעמע איז אַנטשטאַמען נאָך דעם אויבנדערמאָנטן „עמידת יצחק“,
קאָן מען זיך משער זיין אויס דער פּערטער סטראָפּע, וווּ עס ווערט דער-
מאָנט „דער הייליג אברהם“ מיט דער אָנווייזונג: „פון אים מן נאָך
הייט זאָגט אונ' זינטן“. אַז אויך דער יידישער „מדרש ויושע“ פֿלעגט
דעקלאַמירט ווערן מיט אַ ספּעציעלן ניגון, דערזויף זאָגט עדות די אַריי-
פּיר-סטראָפּע:

גוטער מער * איך אייך זינגן וויל
וויא וואויל מן הערט זיא זעלטן;
לאָזט אויך (אייך) ניט זיין איין קינדער-שפּיל,
איר ווערט ניט דאָרום שעלטן.
דיא מער די איך ביגינגן וויל,
לאָזט אייך ניט זיין צו שווערן
מיר זינגן עש גאָט דען אַלמעכטיגן צו ערין.

די פּאָעמע פּאַרענדיקט זיך מיטן פּעסטגעזעצטן נוסח — מיטן
זונטש, אַז משיח זאָל קומען וואָס גיכער:

40 אין דער פּאָעמע גופא ווייזט אָן דער דיכטער: „גון וועלן מיר דעם שמש
לאשן שפּין — אונ' וועלן זינגן בון אברהם אונ' יצחק מין“.
41 אַז די דאָזיקע פּאָעמע פֿלעגט געלייענט ווערן אין שול זאָגט עדות די נאָמיין
אין דעם פּאַרזער פּתביר נומ' 335: „לחקורא טביים הקריאה פּשפּטו עד רופּאך“
(זע ט. עריק, „געשיכטע“, זייט 176). די פּאָעמע „מדרש ויושע“ איז צום ערשטן גע-
דרוקט אין די 80ער יאָרן פֿונם 17טן י"ה; איבערגעדרוקט דורך ל. לאַנדוי אין „פּילץ-
לאָנישע שריפּטן“, II, און מיט דייטשער פּראָנקריפּציע אין „באַזאַסערפּוס“, 1929,
601—621.

* מער — בעשה, דערציילונג.

אמן ואמן ראש ווער וואר,
 ראש ביטן מיר דרך פון הערצן
 אמן ראש עש נישאך דש יאָר
 דש גלות לאז אונש ניט מין שמערצן
 דא מיט מיר דרך אַיפויג לויבן נאָר
 אונ' דיון תורה אונ' מצות קאנן אז דער בעשר האַלטן,
 אמן זאָנט איר יונגן אונ' איר אַלטן.⁴²

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז פורים פלעגט מען פארן עולם פאַרלייענען אויף דער אומגאַנגס־שפראַך די מנילת־אסתר מיט אנדישע באַפּוּצונגען. דער מדרש־שטאַף, וואָס פלעגט פאַרנעמראַגן ווערן דעם פאַלק אין די קדמונישע יאָרן, ווען די אומגאַנגס־שפראַך פון די וויכ־טיקסטע יידישע קיבוצים איז געווען דער אַראַמישער דיאַלעקט — איז אויפגעהיט אין דעם באַרימטן תרגום שני; דער מדרש־שטאַף, וואָס פלעגט פאַרגעמראַגן ווערן אין שול אין די שפּעטערדיקע דורות — איז אויסגע־היט אין די מיטלעלטערלעכע מדרשים: „אבא גוריון“, „מדרש מצלת אסתר“, „חלום מרדכי“ אַזױ. ווי אויך דער מדרש־שטאַף איז איבער־געדיכט. געוואָרן אויף יידיש־דייטש אין שפּילמאַנישע סטראָפּעס און עס איז כמעט אויסער ספק, אז אין די דייטשע מיטלעלטערלעכע קהילות פלעגט מען טאַקע פורים פאַרלייענען אָדער זינגען אַט די דאָזיקע דיכ־טערישע באַארבעטונגען.⁴³ עס איז אויך העכסט וואַרשיינלעך, אז אויך דער מדרש־שטאַף פון דער „הגדה של שבועות“ („מדרש עשרת הדברות“) איז געווען איבערגעדיכט אין שפּילמאַנישע סטראָפּעס. די דאָזיקע פּאַעמע איז אָבער ניט אויפגעהיט געוואָרן; בלויז אַן אָנהערעניש דערויף קאָן מען געפינען אין די פּראַנמענטן, וואָס נ. פּרילוצקי האָט פּאַרעפּנט־לעכט אין זיין ערשטן באַנד „יידישע פּאַלקס־לידער“ (ז' 99—109).

די דאָזיקע דיכטערישע באַארבעטונגען, וועגן וועלכע מיר האָבן

42 מים דעמולבן כּפּמיה פּאַרענדיקט זיך אויך דער באַטרעפּנדיקער מדרש: „מי ששעה נסים ונפלאות בימים החם ובזמן הזה הוא יעשה לנו נסים ונפלאות בימים האלה ובזמן הזה ויקבוץ אותנו מארבע כנפות הארץ ויוליכנו לירושלים וישכחו בה זכאכר אמן סלה“.

43 עס זיינען אויפגעהיט אין כתב־יד א נאַנצע צאָל אַנלעכע אסתר־פּאַראַפּראַזן, האָס שטאַכען אויס דעם 14—15 י"ה. איינע פון זיי, האָס ס'האָט איבערגעשריבן א נעוויסער קאַפּעלמאַן אין 1590, איז פּאַרפּאַסט אין אַכט־שורהדיקע סטראָפּעס (אין דעם אַזוי גערופּענעם „בערנער מאָן“). פּראַנמענטן פון דער דאָזיקער פּאַעמע זע ביי שמערק־זויערמאַן, צ. ה., 229—235, ברונאָ קאַרימאַן האָט געשריבן א ספּעציעלע דיסערטאַציע זעען דער „בייטשעכניק“ פון דער דאָזיקער פּאַראַפּראַזע (האַסבורג, 1930).

דאָ גערעדט („עקידת יצחק“, „מדרש ויושע“, אסתר-פּאָעמעס), האָבן זיך געפונען אין אַ געוויסער פארבינדונג מיטן נאָטעסדינסט, מיט די שבתדיקע און יום-טובדיקע תפילות. דאָס איז געווען אַ מין פּאָלקס-טימלעכער פיוט, און איבערגעדיכטעטער, אין דייטשע שפּילמאַנישע סטראָפּעס-פּאַרמען איינגעפאַסטער, מדרש. מיר ווייסן שוין אָבער, אַז ניט שטענדיק בלייבט עס בלויז ביים פרעמדן לבוש. מיר האָבן שוין דאָס ביים „ספר הישר“ געזען, ווי אזוי דער רעליגיעזער שטאַף באַ-קומט אויך אַן עולמיש-בעלעטריסטישן אינהאַלט, און דער מדרש-שטאַף ווערט מגולגל אין אַ העלדן-עפּאָס פון אַ ריין-דיטערלעכען שניט. די דאָזיקע דערשיינונג זעען מיר אין אַ באַדייטנד גרעסערער מאָס אין דער אַלט-ידישער ליטעראטור. כמעט אַלע דערציילנדיקע טיילן פון דער ביבל (יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, יונה) זיינען אין העלדן-עפּאָס איבער-געדיכט, און איינגעפאַסט אין דער קלאַסישער פּאַרם פון דעם באַ-דייטנדיקסטן אַלט-דייטשן פּאָלקס-עפּאָס—אין דער ניבעלונגען-סטראָפּע.“

די קרוין פון די אַלע יידיש-דייטשע ביבל-עפּאָסן איז דאָס באַרימטע „שמואל-בוך“.

וועגן דעם דאָזיקן מייסטער-ווערק האָבן מיר אַ גאַנץ דויכע ליטע-ראַטור⁴⁶, דאָך בלייבט עס ביז היינטיקן טאָג איינגעהילט אין אַ סודות-דיקן שליוער, און עס בלייבט אומפאַקאַנט דער נאָמען פונם דיכטער און דער צייט, ווען דאָס ווערק איז געשאַפן געוואָרן. די אויפגעהיטע „שמואל-בוך“—מאַנסקריפטן זיינען ניט עלטער פון די ערשטע דרוק-אויסגאַבעס⁴⁷, און טאַקע זיי האָבן נאָך מער פאַרגרעסערט דעם פּאָאָנטער אַרום דעם נאָמען פונם עפּאָס-דיכטער. אין דעם דעפּעקטן-מאַנסקריפט, וואָס געפינט

44 זע אויבן, ז' 33 א"ה.

45 מ. וויינרייך ווייזט אפילו אָן, אַז עס איז דאָך פאַרצן אַ קליינער אונטערשייד צווישן דעם משקל פון די יידישע עפּאָסן אין דער טעטריק פון דעם ניבעלונגען-ליד. די סטראָפּע, אין וועלכער עס איז פאַרפאַסט דאָס „שמואל-בוך“, הייסט ביי די דייטשן „הילדעבראַנס-סטראָפּע“ (זע „בילדער“ אא"וו, 98).

46 אַ פאַריכט וועגן דער דאָזיקער ליטעראטור גיט פּאַלק אין זיין פאַרדינסטפולער, ליידער אָבער ניט פאַרענדיקטער אַרבעט („מיטטיילונגען פיר יידישע פּאָלקסונדע“, 1908, 129—149). זע אויך: מ. וויינרייך, „בילדער“, 68—111; מ. עריק, „נעשיכמע“, 112—120; שבער-לייצמאַן, ציט. וו. 241.

47 געררוקט צום ערשטן אין אויגסבורג 1544 אין דער דרוק פון יוזף בר יקרם שווער, חיים שוואַרץ. עס איז כעגלעך, אַז אין דער אויסגאַבע האָט זיך אויך באַטייליקט פוילוס עטיליוס, וואָס האָט אין 1562 איבערגערוקט דעם שמואל-בוך מיט דייטשער פּאַנסקריפּציע פאַרן דייטשן פּובליקום: „Die zway ersten Bücher der Künig zu reimen wei- se verfasst, aus den hebräischn Buchstaben mit Fleiſs in unser Hochdeutsch gebracht“.

זיך איצט אין האמבורגער ביבליאטעק, איז אויפן לעצטן בלאט אָנגע-
וויזן דער נאָמען פונם אָפּשרייבער:

דש בוך הון איך גשריבן מיט מיינר האַנט
ליווא פון רעננשפוק בין איך גננט
מיינר ליבן גונירין בריידלן אישט זיא גננט
צו ברייד (פרייד) זול זיא עש נוצן אונ' לייאן, דש בנער איך.

האָט אָבער דער ביבליאָגראַף יאָהאַן קריסטאָף וואַלף, וואָס האָט
דער ערשטער באַשריבן דעם דאָזיקן מאַנוסקריפט, אַ טעות געהאַט אין
דעם נאָמען און געלייענט, „ליטע פון רענענסבורג" און נאָך דערביי
געקומען צו דער השערה, אַז די דאָזיקע פרוי איז טאָקע די פאַרפאַסערין
פון דעם ווערק. די דאָזיקע מעלדונג האָבן אין קריטיק איבערגענומען די
שפּעטערדיקע ביבליאָגראַפן, און אויף אַזאַ אופן איז געשאַפן געוואָרן
די לעגענדע וועגן דער „באַרימטער פרוי" ליטא אויס רענענסבורג, וואָס
האָט דעם „שמואל" עפּאָס געשאַפן. ערשט אין דער נייערער צייט האָט
קאַרפּעלעס, און נאָך אים קאַהוט, פאַלק און באַראַכאָו, געמאַכט אַ סוף
צו דער לעגענדע און אויפגעוויזן, אַז דער אַלטער וואַלף האָט במחילה
אַ טעות געהאַט. אַ שטיקל פּלאַנטער האָט אויך מיטגעבראַכט דער צוויי-
טער מאַנוסקריפט, וואָס געפינט זיך אין פאַרווער ביבליאָטעק. די פאַר-
לעצטע סטראָפּע פאַרענדיקט זיך דאָרט מיט פּאָלנדיקן פּערז:

משה עשרים וארבע — בין איך גינאנט
איך הון דש בוך גימאַכט — מיט מיינר האַנט.

פון דעם וויל איינער פון די נייערע פּאָרשער "דינגען, אַז דאָס
איז געוויס דער ארץ-ישראלדיקער משולח משה עשרים וארבע, וועל-
כער האָט אָנטייל גענומען אין דער שאַרפּער מחלוקת, וואָס איז אויס-
געבראַכן אין דער צווייטער העלפט 15טן י"ה צווישן די גרויסע צוויי
דבנים פון יענער צייט משה קאַפּסאָלי און יוסף קולון", און וואַרשייני-
לעך איז ער עס טאָקע דער מחבר פון דעם „שמואל-בוך". רובאַשאָווס
השערה איז אַ גאַנץ שוואַכע. דער פּאַמיליע-נאָמען „עשרים וארבע" איז
בלל ניט קיין זעלנטהייט אין 15טן י"ה, און דאָס וואָס דער באַטרעפּ-
דיקער משולח ווערט גערופן מיטן ביינאָמען אַשכּנזי, איז נאָך בלל
ניט קיין ראיה, אַז ער גופא איז געקומען פון דייטשלאַנד. יעדנפאַלס,
ווען אַמילז ביידע משה עשרים וארבע זאָלן זיין איין און די זעלבע

48 ולטן רובאַשאָוו אין „צוקינסקי", יולי, 1927.

49 זע אונזער ווערק, באַנד VII, ו' 258-259.

פערזאן, איז דאך אויסער ספק, אז דער משולח אויס ירושלים האָט גע-
קאָנט זיין בלוז דער אָפּשרייבער, אָבער ניט דער גייסטרייכער שפּילמאַן,
וואָס האָט דעם „שמואל-בוך“ געשאפן.

ניט פעסטגעשטעלט איז אויך די צייט, ווען דער דאָזיקער עפאָס
איז באַשאפן געוואָרן. דאָך איז אויסער ספק, אז דאָס ווערק איז באַ-
קאָנט געוואָרן פאַרן 16טן י"ה. א רמז דערויף געפינען מיר טאַקע אין
סוף פון דער אויגנבורגער אויסגאַבע (1544), וווּ עס ווערט אָנגעוויזן,
אז „דען ניגון פון דעם ספר שמואל — דען קאן פל ישראל“ משמעות,
אז דאָס „שמואל-בוך“ איז שוין פון לאַנג געווען באַקאַנט בכל תפוצות
ישראל. און דער דאָזיקער „ניגון פון דעם ספר שמואל“ איז געווען אזוי
באַליבט און פאָפּולער, אז ער האָט געדינט אַלס פאָרביילד און מוסטער
פאַר אַ סך אַנדערע איבערדיכטונגען פון ביבלישע ביכער. „אויף דעם
ניגון פון שמואל-בוך איז עש וואָרן גימאַכט“ — דאָס איז געווען די
בעסטע רעקלאַמע, אזוי גרויס איז געווען דער שם פון דעם דאָזיקן ווערק.
און עס האָט דעם דאָזיקן שם ווירקלעך פאַרדינט; עס איז בלי-ספּס איינס
פון די פראַכטפולסטע דענקמעלער, וואָס די אַלטיידישע ליטעראַטור
פאַרמאַגט.

ביי אַ סך פאָרשער ווערט דאָס „שמואל-בוך“ באַצייכנט אַלס דיכ-
טערישע ביבלישע פאַראַמראַזע⁵⁰, דאָס איז אָבער ניט אינגאַנצן ריכטיק.
אַלס וויכטיקסטער מקור פאַר דעם דאָזיקן העלדן-עפאָס האָט פאַקטיש
געדינט די מדרש-ליטעראַטור⁵¹. מיר האָבן שוין פיל מאָל אָנגעוויזן אויף
דער ראַלע פון די פייטנים, וואָס האָבן איבערגעדיכט דעם מדרש-
שטאַף. אויך דער „שמואל-בוך“-דיכטער האָט זיך געשטיצט אויפן רייכן
אַנדישן שטאַף, וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט אין דער מדרש-ליטעראַטור.
דעם דאָזיקן שטאַף האָט דער דיכטער ניט באַראַרפט ערשט אַרויסבאַד-
קומען אויס די אַלטע ספרים, — ער האָט געלעבט אין מויל פון מאַלס
און איז געווען אַן אָרגאַנישער טייל פון דער קולטורעלער סביבה, אין
וועלכער אונזער דיכטער האָט געלעבט. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אויף
דער ראַלע פון די מגידים און פירזאָגערס. ביי דעם יקרות פון ביכער
אין מיטלעלסטער האָט דער פשוטער עולם ניט געהאַט די מעגלעכקייט צו
האַבן יעדער פאַר זיך אַ חומש מיט אַן איבערזעצונג און מיט אַ פירוש
אויף דער אומגאַנגנס-שפראַך. „פאַר צייטן — דערציילט דער „לב טוב“

50 זע, צום ביישפּיל, ביי שמערק און לייצטאן, צ. ה. 241.

51 דערויף האָט שוין געשען אָנגעהויבן גרינגים אין זיין „כרעמטעפּאַסיע“.

15—16. זע אויך נח פּרילוצקיס וואַלעבן אַרטיקל אין דער „ידישער העלפּ“, 1930, VII—VIII.

(צום ערשטן געדרוקט אין 1620) — איז אופט אין מענכר שול ניט גיוועזט איבער איין מחזור, אודר צוויי אודר דרייא אויף אליך מינישט... דא האט עש נימנץ גיזאגט, דען דער חזן האט עש מוזן וואל פר שטין" ⁵². דערויף ווייזט אויך אן דער באדימטער פארפאסער פונם „צאינה וראינה", יעקב אשפנזי אויס יאנאווע, אין זיין פאררעדע צום „המגיד": „למען דעת כל עמי הארץ מקטנם ועד גדולם, מעצמם ידעו ויבינו לקרות כל העשרים וארבע אשר לא היה כבר לעולמים רק אחד מעיר ושנים ממשפחה אשר היה להם יד ושם להגיד, ועתה מלאה הארץ דעה ואין צריך להגיד" ⁵³. און טאקע גלייך דערביי איז ער מסביר דעם זעלבן געדאנק אויך אין יידיש: „דרום הוט מן נמכט דאז עשרים וארבע ננץ אויס, דש דער מענש בידארף ניט צו זוכן איין מגיד דער אים זאל זאגן דש עשרים וארבע, דען ווען מן שוין איין מסכנה מוכט אונ' תקנות. דש מן זיך זול זעצן פיתות ווייש צו הירן עשרים וארבע, דא קומט פיל מאל ער מוז פר זוימן דען שיעור" ⁵⁴. די סדרות און הפטרות פון שבת און יום-טוב פלעגן די מגידים דערקלערן פארן ברייטן עולם ניט נאר לויטן פשט, נייערט צונויפגעפלאכטן מיטן אגדישן דרש-געוועב אויס דער אלט-העברעישיער עקזענטטיק. פיל עלעמענטן פון דעם דאזיקן מגידישן שטאף זיינען דער יידישער יוגנט געווען גוט באקאנט שוין אויס די לערן-יאָרן אין חדר, ווו דער מלמד פלעגט איינקעלן דעם ביבלישן טעקסט לויט א באשטימטן, טראדיציאָנעלן דרש-נוסח ⁵⁵. דער אומבאקאנטער באשעפער פונם „שמואל-בוך" האָט אין זיך פון קינדווייזן אן איינגעד-זאפט דעם דאזיקן רייכן מדרש-שטאף ⁵⁶, אויף אים אויפגעוואקסן; ער האָט זיך אָבער אויך נאָענט באַקענט מיט דער דייטשער עפאָס-דיכטונג, זיך איינגעלעבט אין איר וועלט, געאַטעמט איר לופט; און ער האָט פאַר זיך געשטעלט די אויפגאַבע האַרמאָניש צונויפצושמעלצן די דאָזיקע צוויי וועלטן. אַדאַנט זיין פאַדייטנדיקן דיכטערישן טאַלאַנט איז אים די דאָ-זיקע פּלל ניט לייכטע אויפגאַבע גלענצנד געלונגען, און ער האָט באַוויזן צו שאַפן אַן אמת-נאַציאָנאַלן העלדן-עפאָס. אים האָט באַגייסטערט דער

52 דאָרטן, 10a. זע אויך צונק, די נאָטעס דינסטליכע פּאַרטרענע, 22 עס אויפלאַגע, 400.

53 מיר ציטירן לויט דער פּראָגער אויסגאַבע פון 1675.

54 העגן דעם וועט נאָך אויסקומען ווייטער צו ריידן.

55 עס וואָלט אין דער הינזיכט אינסערעסאַנס געווען צו פאַרגלייכן די ערשטע

ספּראַכע פון „שמואל-בוך" מיט דער ראש-השנהדיקער הפטורה-איבערזעצונג אין דער אויסגאַבע פון קרעמאָנער חומש-אויסגאַבע. עס וואָלט אויך פּדאי געווען צו סאַכן פאַרזאַלע פאַרגלייכן מיט דעם אין 11טן י"ה פאַרזאַסטן „מדרש שמואל".

מיט דראַמאַטישע עלעמענטן אזוי רייכער שטאַף, און שוין אין די ערשטע אַרײַנפיריטער אַפּעס פּילט זיך דער פּײַערדיקער פּאַמאָס:

ווער מיט גאַנצע הערצן — זיין זין האָט גיקערט
צו אונזרם ליבן הערן — ווי אָפט ער אין דער גערט
זיין גינאָד אונ' זיין זיכערהייט — נאָך ני געלאַג
ער הילפט זײַן קנעכטן — עס זיי נאַכט אָדר טאג.

זיין לאָב קאן נימאנט ענדן — וועדר פרוי נאָך מאן
דארום זאָל מאן שווייגן — ווען מאן עס ניט פּולענדן קאן.
ער האט אונז געהאַלפן — אָפט אויס אונזר נאָט
און האָט אונז פֿר געבן — אונזר זינד אונ' מיסמאָט.

מיר האן (האַבן) אין אָפט דער צירנט — אונ' ווידר אין געטאָן
זאָ האט ער אונז איין זווילן — אונזרן פּײַנדן געלאָן
ווען מיר אין ווידר אן רופטן — אונ' לייסטן זיין געבאָט
זאָ האט ער אונז געהאַלפן — דער לייזט אויס אונזר נאָט.

דער פון וויל איך שווייגן — עס ווער צו זינגען פיל.
פון דעם בוך שמואל — איך אייך זינגן גויל
ווי נאָט דורך זיינע גיטע — גרויט וואונדער האט געטאָן
דער וועל אונז אין דעם גלות — אין קיינען נייטן לאָזי⁵⁶

שוין אין די ערשטע סטראָפּעס באַזונגט זיך ניט דער דיכטער מיטן
טרוקענעם אָנווייז אין דעם ביבל־טעקסט, אז פּנינה האָט „דערצאָרנט
איר קעגנערין“ חנה, און ער נוצט דערפּײַ קונציק אויס אַ געהעריקע
מדרש־אַנדה:

דא שפּאַטעט אירער געלין* — זי שפּראַך: דו זאָלסט מיר זאגן
חנה, מיין ליבע געלין, — וואס דו געקויפט האָסט דיינן קנאָבן,
דען גראַסן און דען קליינען? — דאס לאַז מיך פאַר שטאָן
(פאַרשטיין)!

דו זאָלסט מיר דיינער קינדער נאָבן—אויך הער פאַרער גאָן (באַזווײַזן).

זיכסטו, ווי מיין קינד — אירע גאַבן טראַגן?
דו וויסט דאָך פון קינד — פרייד ניט צו זאגן.
ווען דו נון געשטירביסט — זא ביסטו פּולענד בראַכט
דיין נאָמן ווערט פּר געסן — אונ' נימער מער גידאַכט.

56 אויסלייג — מאָדערניזירט,

* אַנשפּרעכט דעם העברעיִשן „צָרְחָה“.

דאָס פאר דראָס חנה — אונ' דענאך שווייג זי שטייל;
 ,,מיינעם מאן אלקנה — איך עס ניט זאגן זויל'..."

איר שווער געמיט גיסט זי אויס אין אַ האַרציקער תפילה צו נאָט
 דעם אַלמעכטיקן⁵⁷:

אויף האב זי איר אויגן — און זאך (זא) דען הימל אָן:
 דו זאלסט מיר, הער גאט, העלפן — דאס איך געווינען קאָן!
 דו האַסט מיט דיינען גענאָדען — בישאפן אויף דער ערדן
 לייט צו געווינען קינדער — אלאז לאס מיך אויך ווערדן.

זא האסטו דען אין דיינעם — (הייליקן) הימל רייך.
 ענגעל די קיין קינד געווינען — און לעבן אייוויקלייך;
 זאל איך קיין קינד געווינען — ליבער הערי מיין
 זא לאז מיך אייוויק לעבן — אז די ענגעל דיין.

זאל איך יא שטערבן — און זאל ווערדן באגראבן
 זא לאז מיך, ליבער הער גאט—ביפאָרני (פריער) קינדער טראגען*...

ווי דער בעל „ספר הישר“, אזוי שילדערט אויך דער דיכטער פון
 „שמואל-בוך“ זייער גערן די שלאַכט־סצענעס און די העלדישע מעשים
 פון די ביבלישע גבורים. דאָ פילט זיך וואַרשיינלעך די השפעה פון די
 דייטשע העלדן־עפאָס און ריטער־ראַמאָנען. די העלדן פון „שמואל־
 בוך“ זיינען אָבער דאָך ייִדישע גבורים, נאָטספאָרטיקע און פרומע,
 וואָס האַלטן הייליק גאָטס תורה. ווען דער יונגער העלד דוד בן ישי דער־
 שיינט פאר גלית, איז דער גוואַלטיקער ריז אויסער זיך פאר בעס:

נון ביסטו דאך איין קינדליין — אונ' האסט נייליך געזאגן
 ווילטו מיט מיר שטרייטן — זא ביסטו וואל בעטראגן
 דו מיינסט לייכט, דו קינדליין — איך זיי איין קליינער הונט
 דו קאמסט מיט איינעם שטעקן — אונ' דו ווילט מיך מאַכן וונט...

...דיין פלייש וויל איך צו רייסן — זא נים איך דיר דאס לעבן
 דעם פייך (פו) אויף דעם פעלד—אונ' דען פעגעל וויל איכ'ס געבן...

דערויף ענטפערט דער יונגער דרויסטער העלד, דוד בן ישי:

57 דער אינהאַלט פון דער דאָזיקער תפילה, וואָס איז גענומען פון אַ סדרש,
 הערש געברעכט אין רש"ס פירוש אויף שמואל.

* דער גראַם איז דאָ פאַרדאָרן. העכסטוואַרשיינלעך דערפֿ דאָ שפּיין:
 קינדער האָבן.

נאט וועט דײַך ענטווערטן — נאך האט אין מיינע האנט
דיין שווערט אונ' דיינע וואָפֿן—מאָך איך דיר גאר איין טאַגט
(ווי ליים)

איך האָר אן דיינען וואָרטן — דו ביסט איין דומער מאן
דו שפּריכסט מאן זאל מיך עסן — דאס ניכט לייכט עסן קאן.
דו שפּריכסט דו ווילט מיך געבן— אויף דעם פעלד דעם פיך (פי)
די קו אונ' אויך די אָקסן — די האָן (האַבן) געזיכערט מיך.
דו פאַרטומלעטער היידן — איך דיר הייט דיין לעבן
דען טירן אויף דעם פעלד — דען וויל איך דיין שעלם געבן.

די וועלף אונ' אויך די בערן — לעווען אונ' אויך געווילך
זי זאלן דײַך צורייסן — ווען איך דיר נים דיין שילד.
דו קאמסט זא וואל בעשלאסן — אין שטעהעליין * געוואנט
דעננאך ווערט דײַך נאט — ענטווערטן ** אין מיין האנט.

אויף דען איך מיך פאר לאסען — מיט גאנצעם הערצן מיין
דער ווערט דײַך באלד פערשטויסן — פאן דעם לעבן דיין.
דו האסט געשטראפט מיין הערן — דעם נימעט גלייכן מאג
דרום ווערט ער מיך לערנען — דאס איך דיר צו טאָט שלאגן.

נאט פון הימעל רייך — האסטו דער צארנט זייער
דארום ווערט דיר ענטווייבן — דיין שווערט אונ' אל דיין ווער
מיין נאט דער ווערט דיר ווערן — דיינען ביזן שפאָט
מיט נאמען נאט דעם הערן — וויל איך דײַך שלאגן טאָט.

און ווען דוד האָט בייגעקומען אלע זיינע שונאים און קעגנער, און
אלע טוען ציטערן פאר זיין גרויס העלדישקייט, טוט ער, דער גוואלטיקער
העלד, פרום און אונטערטעניק זינגען אַ שבת און לויב דעם אלמעכטיקן
גאָט.

דאָס געזאַנג דוד ⁵⁸.

איך לאָב דײַך גאָט מיט פריידן — צו גאנגן איז מיין לייך
מיין פיינד די זיין פאר שידן — דיין גינאר האט מיך דער פרייט

* מיין שפאָלענעם

** איבערנעבן, איבערענספערן.

⁵⁸ מיר ברענגען פון דעם גאַנץ לאַנגן ליד בלויז אייניקע פראַנמענטן. וועגן
שארשיידענע חצריאָנס פון דעם דאָזיקן געזאַנג, זע שפּערק און לייצמאַן, ציט, חערק,

דעם הערן קעניג שאול — האסטו מיך ניט געלאָן *
 דו הילפסט מיר, הער גאט, אל מאל — מיין פיינדי מוסטן צו נאן.

אייניגער גאט ישראל! — ווער קענט דיין לאב פולענדן,
 דיין פיינדי קומן אין די העל **— דיין פריינדן הילפסט ביהענדן ***
 דו העלפסט מיר מיט גרויסן וואונדער — אויף דעם פעלן זא האך
 דו זענדיסט מיר ביזונדער — איין ענגל דער צו מיך צאך.

דא ווארד איך ליידיג באַלדי — איך לאָב דיך, הערי מיין.
 דו האַלפסט מיר אין דעם וואַלדי — דא שאול צאך הין איין.
 מיין שלאם אונ' מיינע פעסטי — מיט אל מיין הילף זא גראס,
 דו ביסט גאָט דער בעסטי — אויף דען איך מיך פער לאז

דו ביסט מיין שילד מיין שווערד — דו שלאגסט מיין פיינד צו טאָט
 ווער דיין הילף בענערט — דער דארף ניט ליידן נאט.
 איך לאָב מיט מיינעם זינען — גאט דען הערן מיין
 מיין קעל די מוז דער קלינגן — לאז דירו געהארזאם זיין.

איך רוה אין אן אין אל מיין לייד — גאט דען הערן מיין
 ער הארכט מיך פון זיינער הייליקייט — מיין געבעט דאס
 נעמט ער איין.

מאן לאָבט גאָט מיט רעכטן — עס זיי ביי נאכט אדר ביי טאג
 ער הילפט זיינען קנעכטן — זיין הילף אונז ני געלאָג...

גאט גאב אונז די תורה — אויף סיני דעם בערג
 מיט צייכן אונ' מיט מורא — אונ' מיט גרויסער שמערק.
 לעבעדיגער גאָט מיין שעפפער — מיין העלפער עוויקליך.
 אייניגער גאט אונ' הערשער — אין הייליקן געניגרייך.

גאט האט מיך גיראכט *** — און דען פיינדען מיין
 מיין פיינדע זיין צובראכן — זי מוזן מיין קנעכטי זיין
 פון מיינן פיינדן אלן — ווער מיך יע בראכט אין נאָט
 זי זיין אל מאל געפאלן — גאט יתברך מיר געהאלפן האט.

אלו שעלך אויף ערדן — איר באַסהייט האלף זי ניכט
 צו בפרה מוסטן זי ווערדן — די פאלשן ביוועוויכט.

* איבערנעלאָזט, איבערגעגעבן.

** אין יחננום.

*** נעשווינד.

**** נקמה גענומען.

נאט קאן מיך וואל דערלייזן — איך לאָב נאט מיט רעכט
 ער הילפט פון אלעם בייזן — דוד זיינעם קנעכט...
 אפענבאר וויל איך דיך לאָבן — פאר דען פעלקרן אל
 אין דיינע הימל דראָבן — איך לאָב דיך נאָט מיט שאַל
 גינאד מיר ליבר הערן — דא מיט טרעט איך הין דאן
 מיין הערץ זאלסטו לערן — דאס איך דיר דינען קאן.

מיט גרויסער פאטעטישער קראפט שילדערט דער דיכטער, ווי גר
 דער נביא דערפילט זיין שליחות און דוד המלך מוז אויסקלייבן איינע
 פון די דריי פורעניותן; און ווען דער מלאך-המות האָט אויסגעשטרעקט
 זיין בלוזע שווערד איבער די געצעלטן פון ישראל און די שרעקלעכע
 מנפה האָט אויסגעבראָכן —

קיניג דוד זאך (זא) דען מלאך — ווי ער די לייט דערשלאג
 ער דערשראק פון הערצן — עם וואש (וואר) אים לייך גענוג
 ער ריף מיט נאנצן הערצן — צו דעם אלמעכטיגן נאט:
 אך רייכער נאט פון הימל — שלאג מיך פאר צו טאָט!

דאס ניריכט זאלסטו בעזיצן — אין דיינעם הימל רעכט,
 הער נאט, איך בין איין פאר שפראך — אל ישראל גישלעכט
 דיינע ארמע שעפליין — זאלסטו לעבן לון (לאָזן)
 אן מיר זאלסטו עם רעכן — איך הון די זינד גיטאן⁵⁹.

ביי דעם ערנסטפאטעטישן טאָן מיידט דאָך דער דיכטער ניט
 אויס פרוואָל-עראָטישע עפיואָדן, ווי צום ביישפּיל, די סצענע, וווּ אַמנוֹם
 קנעכט מאַכן גראָבע וויצן בעת אַמנוֹן פאַרשפּאַרט זיך אין צימער מיט
 זיין שוועסטער תמר. דאָס שטערט אָבער פּלל ניט די האַרמאָנישע
 גאַנצקייט פונם ווערק: עם איז דאָך ניט קיין רעליגיעז-דידאָקטיש גע-
 דיכט, נאָר אַ וועלטלעך-נאַציאָנאַלער עפּאָם.

דער פאַרשער פּראַנץ דעליטש האָט מיט פּולן רעכט באַצייכנט
 דאָס „שמואל-בוך“ אַלס אַ „דאָווידידע“⁶⁰, דאָס הייסט: אַלס עפּאָם
 וועגן דעם העלדן-קיניג דוד. דוד המלך איז די צענטראַלע פיגור פון
 דער גאַנצער דיכטונג, און מיט זיין טויט פאַרענדיקט זיך דאָס גאַנצע
 ווערק...

טעמאַטיש ענג פאַרבונדן מיטן „שמואל-בוך“ איז אַן אַנדער

59 אין אלע ציפּאָטן — דער אויסלייג פּאָדערניורט.

60 „צור געשיכט ד. יודישען פּאָעזיע“, 1836, 81.

ווערק, אויך פארפאסט אין דעם זעלבן סטראָפּעס־מעטער — דאָס „מלכים־בוך“, וואָס איז דערשינען אין דער זעלבער דרוקעריי, נאָך מיט אַ יאָר פריער פונם „שמואל־בוך“⁶¹. די אַרױסגעבער האָבן גערעכנט די דאָזיקע צוויי פּאָעמעס אַלס צוויי טיילן פון איין און דעם זעלבן ווערק. אויפן שער־בלאַט פון דער אויגסבורגער „שמואל־בוך“־אױסגאַבע איז אָנגע־וויזן: „דער שמואל איש דש ערשט טייל בון דען ספר מלכים, דען עז קערט אלש צו איינגדר, בור האבט איר דש ספר מלכים אונ' איצונד האב איך דען שמואל דר צו גירוקט אלש איין כתב“. און אויך אין דעם נאָכוואָרט צום „שמואל־בוך“, גלייך נאָך דער אָנווייזונג, אז „דען ניגון פון דעם ספר שמואל — דען קאן גאַנץ ישראל“, ווערט נאָך אַמאָל איבערגעזעצט: „ער אונ' דש ספר מלכים איסט אלו איינר“. און אזוי איז דאָס אויך אין די שפּעטערדיקע דורות געווען אָנגענומען. דער מחבר פון „קהלת יעקב“, יעקב בן יצחק סגל, מערקט אָן אין דער הקדמה: „דער דו ספר שמואל אונ' ס' מלכים האט אין איינס גיזאנג טאן מאכן“. עס איז אָבער אויסער ספק, ווי ס'האָבן שוין דערויף אָנגעוויזן שטערק און לייצמאַן⁶², אז דאָס זיינען צוויי גאַנץ באַזונדערע ווערק, געשאַפן העכסט וואָרשיינלעך פון צוויי פאַרשיידענע דיכטער. אויך דאָס „מלכים־בוך“ הייבט זיך אָן מיט פּאַטעטישע לױב־סטראָפּעס צו גאָט דעם אַלמעכטיקן:

איך לאָב דיך גאָט פון הערצן — דו ביסט וואל לאָבעס ווערט
 דו האסט מיט דיינן קרעפטן — בישאפן הימל אונ' ערד
 דערצו פיל ווונדר אונ' צייכן — די נימאנט ציילן קאן
 צאם אונ' אויך ווילדי — פרוי אונ' אויך די מאן.

דרום איז בעסער גישוויגן — מאן קאן עס דאך ניט ענדן
 ווען דו ביסט זא מעכטיג — אל זאך קאנסטו ווענדן
 דארום זאל מאן דיך פורכטן — דאס איז ביליך אונ' רעכט
 אלע קרומע הענדל — קאנסטו מאכן שלעכט

דו האסט קינדך ישראל — גאר אפט צייכן גיטאָן
 דרום זיין זי שולדיג — דאס זי דיך פור איין הערן האָן
 אונ' זאלן דיינ נאמן פורכטן — דאס איסט אין ניוץ און גוט.
 דער מענטש איז גאר אינפעלטיג — דער ווידר דיינ נאמן טוט.

61 „דש ספר מלכים אין פויכטר שפראך, הויבש אונ' בשיידליך אך נאר קורץ טייליג דרינגן צו לייאן. גירוקט אין דער קינדליכן שפאס אונשפירן אים יאר דא סן צילם דרייא הונדרט אונ דרייא אין דר קליינג צאל“ (1543).

62 ציב. י. 242.

די סינדר ישראל ווארן — אין מצרים לאנד
 דא דערצייגט אין (זיי) פיל צייכן — דורך דיין גיוועלטיג האנט
 אונ' פירסט זי אויס דעם גלות — אין די ווילדי וויסטני
 אונ' גאבסט אין די תורה — אויף דעם בערג סיני.
 דו שפייזט זי פירציג יארי — מיט דעם הימלישן בראָט
 אז לאנג ביז משה רבנו — לייךר מוזט ליגן טאָט
 דערנאך פירט זי דיין דינר — יהושע אין דאס הייליג לאַנד
 ער ביצוואנג זי מיט גיוואלט — דורך דיין קרעפטיגע האנט.

די דיכטער פונם „שמואל-בוך“ און „מלכים-בוך“ זיינען גלייכסמק
 שפילמענער געווען, וואָס פלעגן פאָרלייענען זייערע דיכטונגען פארן עולם;
 אַנצוהערענישן דערויף פילן זיך נאָך אין פיל סטראָפּעס. צום ביישפּיל,
 אין „שמואל-בוך“ לייענען מיר:

עלז דער כהן גדול — די פרוי ער אנואך —
 נון מאַכט איר גערן הערן — ווי ער צו איר שפראך.
 די דאָזיקע פאָעמעס זיינען שוין אָבער ניט געווען פארבונדן, ווי
 דער „מדרש ויושע“ אָדער „עקידת יצחק“, מיט דער שול, מיטן דאוונען-
 סדר; וועלטלעכע שאַפונגען זיינען זיי געווען, יידישע העלדן-עפאָסן,
 וואָס פלעגן דורך שפילמענער דעקלאַמירט ווערן אויף פאָרווילונגס-
 אַוונטן. אַזעלכע לאַנגע פאָעמעס פלעגט מען פאָרלייענען מיט הפסקות,
 און אפשר אויך טיילן אויף גאַנצע אַוונטן. עס זיינען אָבער אויף ביב-
 לישע טעמעס געדיכט געוואָרן אויך גאַנץ קורצע פאָעמעס, ניט לענגער
 פון אַ פשוט פאָלקס-ליד אָדער באַלאַדע. איינע פון אַזעלכע פאָעמעס אין
 אויפנעהיט געוואָרן אויף אַ גאַנץ אייגנארטיקן אופן. זי איז אין משך
 פון דורות איבערגעגאַנגען פון מויל צו מויל, און נאָך לאַנגע גילגול
 מחילות איז זי צוזאַמענגעוועבט געוואָרן מיט אַ באַגריסונגס-פאַרמולע פון
 אַ פּאָיאַץ אין אַ טעאַטער-פּיעסע, וואָס האָט ערשט אין דער נייערער
 צייט דעם דרוקוואַרטשאַט דערזען.⁶⁸ נאָך דער ווענדונג פונם פּאָיאַץ
 צום פּובליקום, „עס זאָל זיין געדולד און געשטילט אויף קורצע צייטן,
 דאס הערשאַפט פון דעם קיניג שאול וועלן מיר פאַרצייגן“, הייבט זיך
 גלייך אָן, און אַ שום צוזאַמענהאַנג, פאַלגנדיקע פאָעמע, וואָס האָט זאָר-
 שיינלעך געטראָגן דעם גאַמען „אדם וחוה ליד“:

יעצט וועלן מיר זינגען דאס ליד דאס אין
 פון אדאם פון עווען פון דעם פאָראַדין.

⁶⁸ „מלכות שאול גם עקדת יצחק“, הילגע, 1875. מער באריכות זענען דער
 דאָזיקער אויסגאַבע זע היינטער פּאַ. 12.

ביי גאט דא וואר זייער וואויל געמעלן,
 דא- האט ער דעם אדם אין זיין בילד געטאן מעלן.
 דא האט ער געלעבט א לאנגע צייט
 און האט ניט געהאט קיין פאר ביי דער זייט;
 דא איז ער געוועזן גאר אליין,
 האָט װײַגער גענומען די עווען פון זיין ביין.
 דער עוויגער פאראכט
 און אויף אים איין שלאף געבראכט
 און האט פון זיינעם ביין די עווע געמאכט.
 דער עוויגע איז געגאנגען אין זיין פאראדיז שפאצירן
 און האט זיי פארשפראכן דעם עפיל ניט צו רירן.
 די עווע, די עווע, זי איז זיך ניט פויל
 נעמט זיך דעם עפיל און שמאפט זיך אין מויל.
 דער עוויגע איז געגאנגען מיט סלאנג אין גארטן
 און ווייסט זיך גוט וואס טוט זיך דארטן.
 דו אדאָס, דו אדאָס, וואָס האָסטו דאָס געטאָן?
 דער אדאָס ער שפראַכט: וואָס געט עס מיר דעראָן?
 די פרוי וואס דו האסט מיר געגעבן האט עס געטאן.
 דו עווע, דו עווע, וואס האסטו דאס געטאן?
 די עווע די שפראַכט: וואס געט עס מיר דעראָן?
 דער בייזער שלאנג רעט מיר דאצו אן,
 ער איז פיל סלוגער און ער איז דער מאן.
 דו שלאנג, דו שלאנג, וואָס טוסטו זיך דא געפינען?
 אף דיין בלוזן בויך מוזטו אויף דער ערד שווימען (?)
 און אויך אויף דער עווע האָט ער אויך בעשווארן
 זי זאל מיט איין שווערן געמיט קינדער געבארן.
 און אויך דעם אדם האט ער אויך בעשווארן
 ער זאל ניט מערן זיינע יארן.⁶⁴

64 דאָס וואָרט „שוויטען“ האָט נאָטורליך קיין שוב זיין. אין דעם אורטעקס האָט וואָרשיינליך דער באַטרעפנדיקער סאַפּל-פּערז אַנדערש אויסגעזען. עס קען זײַן, אז דער נראָם איז דאָרט געווען: געשינדן — חײַנדן.

65 דאָס דאָזיקע ליד איז אין דער שפּאַטערדיקער צײַט סטיליסטיש אינגאַנצן איבערגע-
 אַרבעט געוואָרן. דער „דײַטשטערײַשער“ לבוש איז פאַרביטן געוואָרן דורך אַ פּאַלקסאָמיליטעך
 ײִדישן. עס האָט אויך אַ נײַעם נאָמען באַקומען: אָנפאַנג פון דער געשױכטע מיט אדם
 הראשון. אויך דער נײַער וואָריאַנט איז פאַרעפּנטלעכט געוואָרן צוזאַמען מיט אַ „טלױכט-
 שאַל“-טעקסט. זע בײַלאָגע נומ' 3.

פרענט זיך אָבער: אין וואָסער פאַצונג האָבן זיך געפונען די שפּיל-
מענער, וואָס האָבן די פּיבלעפּאַסן געשאַפן, צו יענע, וואָס האָבן פאַר-
אַרבעט אַזעלכע ריטעריאָמאַנען ווי „אַרטוש-הוף“ וכדומה? און ענד-
גילטיקן ענטפער איז איצט שווער צו געבן. וואָרשיינלעך האָבן עקסיס-
טירט צוויי טיפן שפּילמענער. עס זיינען געווען אַזעלכע, וואָס זיינען
לויט זייער לעבנסשטייגער געווען אין אַ געוויסער מאָס אַסימילירט⁶⁶; מיר
ווייסן דאָך, אַז צווישן די יידישע שפּילמענער זיינען געווען אַזעלכע, וואָס
האָבן געזונגען פאַר דייטשע פּירשטן און מלכים⁶⁷. אַט אַזעלכע שפּיל-
מענער, וואָס האָבן זיך אַיינגעלעבט אין אַ פרעמדער סביבה, האָבן זייער
אַיפּמערקזאַמקייט געשענקט פרעמדע שטאַפן; די אָבער, וואָס זיינען
געווען מער אַיינגעוואַרצלט אין דעם יידישן לעבנס-שטייגער, און איבער
זייער פאַנטאַזיע האָט געוועלליק די יידישע אידעען און לעגענדן
וועלט — זיי האָבן אויסגעוויילט פאַר זייערע שאַפונגען נאַציאָנאַל-יידישע
טעמעס⁶⁸. עס איז אָבער קלאָר, אַז אינם רעפּערטואַר פונם יידישן שפּיל-
מאַן האָבן זיך געקאָנט געפינען פּאַעמעס און לידער פון ביידע מינים,
אין אַיין און דער זעלבער שפּילמאַן פלעגט רעציטירן פאַרן פּובליקום
די נאַציאָנאַל-ביבלישע פּאַעמעס, הן פאַרן יידישעם ריטעריאָמאַנען.

⁶⁶ איינער פון זיי, זיסקינד אַרם פּריספּערט, איז געווען אַזוי ווייס אַסימילירט,
אַז זיין שאַפן געהערט שוין אויסשליסלעך דער געשיכטע פון דער דייטשער שפּילמאַן-
דיכטונג.

⁶⁷ L. Landau, „Arthurian Legends“, XXV

⁶⁸ עס קאָן אויך נעמאָל ווין, אַז אַזא שפּילמאַן פלעגט אויך צייטנחייז אויס-
שפּילן די פּאַעמעס פון אַ חזן און פּירזאָגער אין שול.

פינפטער קאפיטל

די פשט און דרש-איבערזעצונגען. — יהודה-לייב גרעש און די קרעמטשער חובש-אויסנאָבע. — יצחק כולקעס און זיין „שיר השירים“-איבערזעצונג. — יצחק סולקעס אַלס פּאָלקס-מענטש. — דער כּדרש-שפּאַץ אַלס „לייען-שפּאַץ“. — די לאַנגע מנילה“. — פּרויען-ליטעראַטור און פּאָלקס-ליטעראַטור. — יצחק פּרעסניץ וועגן דעם קולטורעלן באַשייט פּון דער פּרויע. — דער סטיל פּון דער לאַנגער מנילה“. — מעשיות אַלס כּוסר-שפּאַץ. — דער מנידיש-פּרעזאָשער סטיל. — ר' יצחק בן שמשון און זיין „סייטש-חומש“. — יעקב בן יצחק אשכּנזי אויס יצנאָווע. — דער „צאינה וראינה“ אַלס המשך פּון דער אַלטער כּדרש-ליטעראַטור. — דער „צאינה וראינה“ אַלס „חייבער-שע תּורה“. — זיין קולטור-היסטאָרישער באַשייט. — דער קאַספּ קעגן דעם דרש-נוסח און דער דערציאָנגס-סיסעם. — דער „באר משה“. — יקותיאל בליצס און יוסף חיינדהיינס ביבל-איבערזעצונגען. — וויער דערפּאָלנאָז-קאַספּ קעגן דעם דרש-נוסח פּונם „צאינה וראינה“.

מיר האָבן שוין פּריער אָנגעווויזן, אַז די מיטלעלטערלעכע יידיש-דייטשע איבערזעצונגען זיינען געווען פּון צוויי מינים: איינע — אַ פּשט-איבערזעצונג, וואָס פּלעגט זיך האַלטן גאַנץ פּעסט ביים אָריגינאַל און קנעכטיש-טריי פּאַרטייטשן אַ וואָרט נאָך אַ וואָרט, און אַ צווייטע — אַ דרש-איבערזעצונג, וווּ דער טעקסט פּלעגט ניט נאָר איבערגעזעצט ווערן, נייערט אויך דער קלערט און אויסגעטייטשט ווערן אויפן סמך פּון דער כּדרש און אַגדה-ליטעראַטור, באַנוצנדיק זיך דערביי ערטערווייז דירעקט מיט די באַטרעפּנדיקע מקורים, נאָר אָפּטער אומדירעקט מיט דער הילף פּון דער מיטלעלטערלעכער עקזעגעטיק, הויפּטזעכלעך מיט רש"ים אַזוי פּאָפּולערן און באַליבטן פּירוש. באַזונדערס רייך באַפּוצט מיט כּדרש-שפּאַץ זיינען געווען די איבערזעצונגען פּון די צוויי מגילות: שיר-השירים און מגילת-אסתר. ביי דעם יקרות פּון פיכער איידער דער דרוק-וואַרשטאַט האָט זיך באַווויזן, פּלעגן די ביידיע מינים חומש-איבערזעצונגען עקסיסטירן דער עיקר בעל-פה. עס האָט זיך מיט דער צייט אויסגעאַרבעט אַ באַשטימטער נוסח, וואָס פּלעגט איבערגיין פּון דור צו דור, לויט וועלכן דער מלמד פּלעגט אַיינקעלן מיט די קינדער אין חדר, און דער מנידיש-

פלעגט „זאָגן“ פארן עולם. נאָך דער דרוק-דערפֿינדונג, ווען דאָס בוך איז אַריינגערונגען אין די ברייטע שיכטן פון פּאָלק און, ווי דער פרומער בעל „צאינה וראינה“ דריקט זיך אויס — „מלאה הארץ דעה“, — זיינען די אין משך פון דורות אויסגעארבעטע צוויי מינים איבערזע-צונגען פון חומש און די פינף מגילות, — פון „תורה שבעל־פה“ פאר-וואַנדלט געוואָרן אין „תורה שבכתב“ — אין געדרוקטן, דורך פארשיי-דענע רעדאקטאָרן צענזורירטן טעקסט...

די עלטסטע צו אונז דערגאַנגענע געדרוקטע חומש-איבערזעצונגען (די אויגסבורגער און קאָנסטאַנצער), ביידע אַרויסגעגעבן פון משומרים, נעהערן אין אלגעמיין צום ערשטן מין איבערזעצונג. דער רעדאקטאָר פון דער קאָנסטאַנצער אויסגאַבע דערלויבט זיך בלויז אויפן ראַנד פונם בויגן אין פאָרם פון נלאָסן צו געבן ספעציעלע דערקלערונגען צום טעקסט. אַן אנדער באַראַקטער טראָגט שוין אָבער די קרעמאַנער חומש-אויסגאַבע (1560), וואָס האָט געהאַט אַ ייִדישן רעדאקטאָר, יהודה־לייב ברעש.

ברעש גופא ווייזט אָן אין דער פּאַררעדע, אַז ער גיט דאָ ניט קיין נייע איבערזעצונג, נאָר אַן אויסגעבעסערטע אויסגאַבע פון „ערשטע חומשים“, ד'ה פון די אויגסבורגער און קאָנסטאַנצער אויסגאַבעס.¹ דער אַרויסגעבער קלאָגט זיך, „דאָס בעונותינו הרבים מיר גיט פיל לערנען האבן אונ' די ווייבער אונ' בחורות אונ' פילצילס (מיידלעך) די זעען עס פון די מאַנען דאס זי גיט לערנען, דא לערנען זי אויך גיט; אונ' עטליכע בעלי־בתים וועלען גערן לערנען, דאס זי אין אירער יוגענט גיט האבן ווילן לערנען אדער גיט קענען לערנען, אונ' אין איר אלטען טעגען וועלען גערן, אונ' שיימען זיך די סדרה צו לערנען מיט דעם פירוש מיט אינעם רבי. דאס אללעס האב איך געזעען אונ' הוּן (האָב) מיר געדאַכט צו זיין מזכּה את הרבים אונ' מאכען דיעזעם חומש דרוקען אין טויטיש שפראך מיט גרויסער טריישאפט די מעגלעך געווען איז... אַזאָ ווערט איטליכע פרוי אָדער פילציל מעגען וויסען פון לערנונג גאָט יתברך אונ' וויסען וואס פרומקייט איז, ווען זי ווערן אַל שבת אונ' יום־טוב ליינען דא אינען“.² כדי אָבער צו פאַראינטערעסירן די „ווייבער בחורות און פילצילס“, האָט ברעש אין דער איבערזעצונג איינגעפלאַכטן אַנדראַס און מימראַס אויס דעם מדרש, מייסטנס אין דער פאָרם ווי זיי ווערן געבראַכט ביי דעם

¹ ברעש האָט אַפטייטסן אויסגענוצט די אויגסבורגער אויסגאַבע פון פילצילס עביליום.

² מיר ציטירן לויט גרינבוים, ציט. וו., 550—551.

קלאסישן ביבל־דערקלערער, ביי רש"י, און טאקע ביי דער זייט ווערן אויך געבראכט אין יידיש פראגמענטן אויס רש"ים פירוש³.

ברעשס אויסגאבע איז אויפדאסניי איבערגעדרוקט געווען אין באזעל אין 1583. נאך נאך מיט פיר יאָר פריער (1579) איז אין קראָקע אין דער באַוואוסטער דרוקעריי פון יצחק בן אהרן אויס פראָסניץ, דער-שינען אָן אינטערעסאַנטע אויסגאַבע — אַ יידישע „שיר־השירים“־אי־בערזעצונג פון איינעם מיטן נאָמען יצחק סולקעס.

ווער דער דאָזיקער סולקעס איז געווען, איז אונז אומבאַקאַנט. בעת אָבער מען לייענט זיין אינטערעסאַנטע פּאָררעדע, דערמאָנט ער ניט ווילנ־דיק אין יוסף בר יקר. אויך סולקעס האָט, ווי עס שיינט, געהערט צו דער גרופע פשוטע אָבער באַנאַבטע פּאָלקס־מענטשן, וואָס גוטנבערגס גאונישע המצאה האָט זיי אויף אָן אומדערוואַרטן אופן מיטן בוך פאַרבונדן, און אויף די בלעטער פון ליטעראַטור־געשיכטע זייערע נעמען פאַרצייכנט. מיר האָבן שוין אויבן ציטירט דעם אָרט אויס סולקעס פּאָררעדע, וווּ ער וואַרנט קעגן די זינדיקע „דייטשי ביכר“, ווי דיטריך פון בערן, הילדעבראנט און „די אַנדרן אל“⁴. מיר ווערן אָבער אַנגב ביי סולקעסן נעוואָר נאָך וועגן אַ זייער אינטערעסאַנטן פרט. מיר ווייסן שוין, ווי די רבנים, לומדים און ווילקענער זיינען זייער ניט צופרידן געווען פון די אַלע ריטער־ראַמאַנען און פאַנטאַסטישע מעשיות, וואָס האָבן אַדאַנק דעם דרוק־וואַרשטאַט און די „ספרים־טרעגער“ מאַסנווייז אַריינגעדונגען אין דער יידישער גאַס; זיי האָבן אָבער זייער גוט פאַרשטאַנען, אַז אַרויס־רייסן דאָס אינטערעסאַנטע און „קורצווייליקע“ בוך אויס די הענט פונם פּאָלק איז אַ נאַנץ שווערע אויפגאַבע, נייערט מען מוז זאָרגן צוצוגרייטן פאַר די ברייטע מאַסן אַנדערע גייסטיקע שפּיוז, שאַפן אויף דער פּאָלקס־שפּראַך ביכער, וואָס זאָלן זיין אי יידיש־לעך, דורכגעדרונגען מיט יידישער מסורה, און טאקע דערביי זאָלן זיי צוציען דעם פשוטן לייענער און זיין אים צום האַרצן. צווישן די רבנים און לומדים זיינען אָבער געווען אויך אַזווינע מחמירים, וואָס זיינען געווען זייער ניט צופרידן, ניט בלויז מיט

³ עס איז זייער טענלעך, אַז ברעש האָט אויף דעם נעבימ געהאַט פּאַרגייער־ביים באַוואוסן ביבליאָגראַף ש. ווינער איז געווען אויפגעהיט אָן איינציק בלאַט פון אָן אַלטן האַנטשריפֿט־ליבן טייטש־חומש (געוויס ניט שפעטער פון 16טן יאָר). דאָס דאָזיקע בלאַט, וואָס האָט געשטאַמט פון לובלין, איז באַשטאַנען פון צוויי טיילן: פון אויבן איז געווען געשריבן די יידישע איבערזעצונג פון דער פרשה „וישלח“, און אונטער דעם סעקס — פראַגמענטן פון רש"ים פירוש אין יידיש, וואָס הייבן זיך אָן ס׳ס די ראשי־תיבות: פ"י (פירוש יצחק).

⁴ אויבן, ע"א 4.

דער וועלטלעכער ליטעראטור, מיט די אלע ריטערראמאנען און „בבא-מעשיות“ אויף יידיש, נאָר אַפילו מיט דעם רעליגיעזן יידיש-דייטשן ספר, מיט דעם פּאַלקס-בוך בכלל⁵. די תביעות און באַדערפענישן פונם פשוטן פּאַלק, פונם בעל-מלאכה און יגיע-כפּים, זיינען גאַנץ אָפּט גע-קומען אין קאָנפליקט מיט די באַגריפן און אויך, ווי מיר וועלן ווייטער זען, מיט די אַנגערעסן פון די לומדים. האָט עס טאַקע געמוזט קומען צו צוזאַמענשטויסן. דער פריער דערמאָנטער יוסף בר יקר מיט זיין פּאַלקסטימלעכן שטייגער און איראָנישן פאַרהאַלטן זיך צו די יוצרות און פּיוטים האָט אויך ניט געקאָנט באַזונדערס אויסנעמען ביי די רבנים און למדנים. אויך דער פּאַקט גופא פון „הגם שאל בנביאים“, וואָס פשוטע „עמד“-לייט ווערן אויך מחברים, און שרייבן וועגן רעליגיעזע ענינים, האָט ניט געקאָנט געפעלן אַ געוויסן סאָרט רבנים, פון אַ שמיר-גער, דעם לובלינער מהר"ם שניט⁶. קלאָנט זיך טאַקע דערויף דער יצחק סולקעס אין זיין פּאַררעדע, וואָס די לומדים קוקן מיט אַזאָ ביטול אויף די רעליגיעזע ביכער, וועלכע ווערן געשריבן אויף יידיש-דייטש און באַצוועקן צו לערנען מוסר און דערוועקן יראת-שמים ביים פּאַלק. „אַך גלאַב (גלויב) איד, עס איז ליב דעם אַלמעכטיגן גאט זעלכע דייטיגע ביכער צו שרייבן די דאָ זיין נוי און געטליך“, און זאָלן די רבנים זיך ניט מתרעם זיין דערויף, וואָס ער, אַ פשוטער ייד פון אַ גאַנץ יאָר, נעמט זיך נאָר צו ספרים שרייבן, וואָס דערמיט פאַרנעמען זיך דאָך רבנים, גרויסע לומדים. „ליבע רבותי — פאַרענטפערט ער זיך פאַר זיי:

איד זיך (זע) דאס מיר האט מיסלונגן
אונ' מיך מיין שמות האט בעצונגן
דאס איד בין געטרעטן אין אירן אַמפּט (אַמט) היניין
דען גרויסן הערן, די פיל מיט תורה זיין,
גאַנצע מענ אונ' נאכט איבר אירע ספרים זיצן;
אבר איד אביון, איד טו ניערט צו צייטן דרין גויצן.
זי קענען מאכן ספרים, דאס פיל דארויס איז יוצא,
אבר איד ווייס קוים וויא מאן מאכט אַ מוצא.
דארום זאלט איד מיך שיימען
זאלכע זאכֶּן אן צו נעמען,

⁵ מער באריכות וועגן דעם זע אונזער ספעציעלע אַרבעט „דער קאַמף פאַר יידיש אין דער אַלטיידישער ליטעראטור“ (פּוילאָאָנישע שריפטן, וו. 69-106) אין אויך אין די וויסערדיקע קאַפּיטלעך.

⁶ זע וועגן אים אין פּאַרקיין פּאַגד פון אונזער נעשיכטע, קאַפ. 3, ז' 79.

אבר פיר וואָר, דאס איז געוויס, איר זאלט מיר גלאַבן (גלויבן),
 מאן מוז זעלבע זאך אין דער וועלט האבן;
 דען עס פערמאג ניט אײן איטליכע אין רייכע קראַמען צו לויפן
 גאָר און זילבער און סאַמעט און זייד צו קויפן,
 מאן מוז פיל מיין האבן אין הויז אנדערע זאכן,
 דער פויערן זיען פיל מיין אז אַידעלע לייט קאן איך מיר'ס מאַכן,
 דרום מוז מען קליינע קרעמער אַך האבן עבען
 די דא קענען דען געמיינע(עם) מאן אַך אום איר געלט געבען;
 אונ' די קליינען קרעמער האָבן אַלעס וואס מאן זי טוט פראַגן—
 אַליה קרעמער⁷ זאל מיר דארויף עדות זאגן.
 זי פערקויפן איטליכן וואס ער וויל האן (האַבן).
 אונ' ווען גלייך קומט צו קויפן אַך דער ערלאַזן,
 זיינעם ווייב איין שפיגל, זיינעם קינד איין פפייפן —
 ער מאג יא פריי אין זיינעם קריימעל גרייפן,
 דאס קאן דער געמין מאן ניט טאן
 ווען ער קומט צו דעם רייכן קויפמאַן,
 ער קאן ניקס פון אים קויפן אום זיין געלד,
 ווען אים גלייך וואס ביי אים געפעלט,
 עס איז אים אַלס צו טייער אונ' האָך זיין פאַר,
 אָבער ביי די קליינע קרעמער געפינט ער זיין בעדערפעניש גאַר.
 דארום האב איך עס אויך טון וואגן,
 האב איך מיין קרעמל אויפגעשלאגן
 פאר די געמיינע לייט אונ' פאר די פרויען
 אונ' לאָזען זיי קומען די קראַם צו באַשויען;
 זי ווערן געפונדן פילערליי זאכן די דא שטעען אין אונזערע ספרים
 דאס האב איך אַלץ געפליקט צו ענאנדר אין דען שיר השירים⁸.

סולקעסעס שיר-השירים-איבערזעצונג איז טאקע „צוזאַמענגעפליקט“
 פון ביידע אויבן-דערמאָנטע איבערזעצונג-מינים: פשט און-דרש. קודם-כל
 ניט דער איבערזעצער דעם טייטש פונם פסוק; אָבער ניט אין אַ ווערט-
 לעכער איבערזעצונג, נאָר אין דעם פעסטגעזעצטן קנעל-נוסח, וואָס איז
 איבערגעגאַנגען בירושה פון דור צו דור, און די מלמדים האַלטן זיך
 טריי ביי אים זינט דעם טיפן מיטלעלטער ביז היינטיקן טאָג. למשל, די
 ערשטע צוויי ווערטער „שיר-השירים“ ווערן געטייטשט אויפן באַקאַנטן

7 משמעות, סולקעסעס אַ באַקאַנטער קרעמער.

8 ביר ציפירן לויט שמערקלייזמאַנס סראַנסקריפציע, ציט. ה. 287, 288.

שטייגער: „איין געזאנג איבער אלע געזאנגן; איין אנדער געזאנג איז קודש, די געזאנג איז קודש קדשים; דאס האט געזונגן איין נביא בן נביא, איין מלך בן מלך, איין חכם בן חכם, דאס האט געזונגען שלמה המלך צום קעניג הקדוש ברוך הוא דער דא הייסט שלמה. דאס דער פריד פון עולם איז זיין“.

דערנאך ערשט הייבט זיך אן דער אמתער „רוש“: אלערליי צי-טאטן און מעשיות אויס דעם מדרש, וואָס דער פשוטער עולם פלעגט זיי פריער הערן אין די בתי-מדרשים בעל-פה אויס דעם מויל פונם מגיד און בעל-דרשן. איצט, אז דאָס בוך איז געוואָרן אַ גאַנצבאַרער אַרטיקל און אָנגעשפּאַרט אויך אין די „קליינע קרעמלעך“, וואָס באַזאָרגן די באַדערפענישן פון „דעם געמיינעם מאַן און פון די פּרויען“, האָט יצחק סולקעס דעם דאָזיקן מגיד'ישן מדרש-שטאַף אין אַ בוך-פּאַרם דעם עולם דערלאָנגט. דער „דרשה-שטאַף“ איז אין אַ „לייען-שטאַף“ פאַרוואַנדלט געוואָרן...

אין דעם וועג פון יצחק סולקעס איז אויך געגאַנגען אַ צווייטער איבערזעצער, לייב בר' משה מעליר, וואָס האָט אין דער זעלבער פּראָנס-יך דרוקעריי פאַרעפּנטלעכט (אין 1589) זיין פאַראַפּראַזע אויף מגילת-אסתר⁹, די „לאַנג-מגילה“.

מיר האָבן שוין אויפן דערמאָנט די מיטלעלטערלעכע מגילת-אסתר-עפּאָסן אויס דעם רעפּערטואַר פון דעם יידישן שפּילמאַן, וועלכע פלעגן אפילו אין די געבעטער-שולן דעקלאַמירט ווערן. דער רייכער מדרש-שטאַף, וואָס האָט אַרומגעוועבט די ביבלישע מעשה וועגן מרדכי און אסתר, פלעגט אויך שטאַרק אויסגענוצט ווערן פון די מגידים און בעל-ידרשנים. דער דרוקוואַרשטאַט האָט אָבער ביסלעכווייז אָנגעהויבן אַרויסשטויפן דעם ערנסטן עפּישן שפּילמאַן. מען האָט שוין, אַ שטייגער, ניט באַ-דאַרפט וואַרטן אויפן שפּילמאַן, ער זאָל דעם שמואל-בוך-עפּאָס דעקלאַ-מירן — דער דרוקוואַרשטאַט האָט אים אין טויזנטער עקזעמפּלאַרן פאַר-שפּרייט, און ווער עס האָט געוואָלט האָט דעם „שמואל-בוך“ געקויפט און זיך באַקענט מיט אים ניט דורך הערן, נאָר דורך ליינען. מען האָט שוין ניט באַדאַרפט וואַרטן אויפן מגיד און פירזאָגער, ער זאָל באַקענען דעם פשוטן עולם מיטן רייכן מגילת-אסתר-שטאַף, וואָס געפינט זיך אין תּרגום שני און די מדרשים — לייב בר' משה מעליר האָט

⁹ „דיא כּנלה אין לה'ק אונ' דערנאך דש סויסט דרוף, גר שוין (שיין) פּרסיסעס אונ' מיט קן חיבור אונ' מיט אלי מדרשים, אונ' פּשמים אונ' חידושים אונ' שיני מעשים אונ' גאר לאַנגי שטראַף די מן דינן (דרינגען). האַט געאַכט“

דעם גאנצן מאטעריאל אין א בוך־פאָרם איבערגעארבעט, און זיין „לאנגע מגילה“ געשאפן, וואָס פארדינט צו פארנעמען אַ פּבליקאציע און קולטור־דער געשיכטע פון דער אַלטיידישער ליטעראַטור און סטייל. אַ קולטור־היסטאָרישן אינטערעס האָט אויך די פּאָרעדע פון דעם דרוקער, יצחק פּראָסניץ, צו דער „לאנגער מגילה“. די דייטשיידישע פּאָרשער, ווי נידעמאַן, גרינבוים, פּערלעס, שטיינשניידער און אַנדערע, ריידן שטענדיק וועגן דער אַלטיידישער ליטעראַטור ווי וועגן אַ ספּעציעלער „פּרויען־ליטעראַטור“. דאָס איז אָבער פּאַקטיש ניט ריכטיק. ס'איז פּדאי אָנצו־ווייזן אויף אַט דעם פּרט: מיר האָבן צונויפגעזאַמלט דעם טעקסט פון עטלעכע און זיבעציק שער־בלעטער פון אַלטיידישע אויסגאַבעס, און צווישן זיי זיינען בלויז נין, וואָס ווענדן זיך אויסשליסלעך צו „ורומי ווייבר, בחורות אונ' פּוילצילש“. די איבעריקע אָבער (בערך זיבעציק) שרייבן ניט נאָר „פר ווייבר אונ' מיידן“, נאָר אויך פּאַר „בחורים אונ' בעלי בתים אלי ביידן“, „פּאַר מאַנען אונ' ווייבר, יונגן אונ' מיידן“. אייניקע ווענדן זיך צו די „ליבע ברודער“, צו „גימיוני לייטן מאַנין און ווייבר“, „צו געמיינע חזנים און מלמדים“, צו „ליבה לייט מאַנן אונ' ווייבער, יונגן אונ' מיידן“; אַנדערע זיידער צו סתּם „בן אדם“... „עש זיי דר לַמִּדָּן אודר געמייני פּון בעלי בתים אונ' נשים“. אָדער צו „איט־ליכן יהודי... ווער ער איז... זיאַ עז מאַן אודר ווייב, ווער נייארט לייאנן קאן“¹⁰.

ריכטיק איז אָבער אַט וואָס: ווען אַפּילו די אַלטיידישע ביכער זיינען פּאַרפּאַסט געוואָרן ניט ספּעציעל פּאַר פּרויען, דאָך האָבן די פּאַר־פּאַסער און פּאַרלענגער זייער גוט פּאַרשטאַנען, וואָס פּאַר אַ נאוואַליטיקע רעוואָלוציע די פּאַלקס־ליטעראַטור האָט אַרויסגערופן אינם לעבן פון דער יידישער פּרוי. ביז דער דרוק־וואַרשטאַט האָט געשאפן די מעגלעכקייט, עס זאָל קאָנען אַנטשטיין אַ פּאַלקס־ליטעראַטור, איז דאָך די יידישע פּרוי געווען אינגאַנצן אָפּגעזונדערט פון דער נאַציאָנאַלער קולטור, ווייל איר איז געווען פּרעמד און אומפּאַרשטענדלעך די שפּראַך, אויף וועלכער די נאַציאָנאַלע קולטור־אוצרות זיינען געווען געזאַמלט. אזאַ מין איינג־אַרטיקע דערשיינונג אין יידישן לעבן ווי גליקל האַמיל, למשל, מיט איר האַרמאָנישער וועלט־אַנשויונג און לעבנס־באַנעם, איז אין דייטשן אָדער פּראַנצויזישן יידנטום פון די פּריערדיקע מיטלעלטערלעכע דורות געווען לחלוטין אוממעגלעך. די מעשה מיט רש"ים טאַכטער, וואָס פּלעגט

10 זע בילאָגע נומ' 4, חו עס זערן געבראַכט די טעקסטן פון אַ מייל־אייבנדערמאַנטע שער־בלעטער.

בלומרשט שרייבן שאלות-ותשובות פאר איר פאָטער, בעת יענער איז קראַנק געווען, האָט זיך דאָך אַרויסגעוויזן אַלס פשוטע באַבע־מעשה: דאָס האָט ניט רש"ים טאָכטער די שו"ת געשריבן, נאָר דער מאַכטערס זון, דער באַרימטער לַמדן און בעל התוספות, דער רשב"ם. און טאַקע פאַר דער מיטלעלטערלעכער פרוי זיינען געווען צום פאַסיקסטן די באַקאַנטע נאָרדאָנישע פּערזן:

אשה עבריה, מי ידע חייד?
בחדש באת, בחדש תלכי!

די פּאָלקס־ליטעראַטור, וואָס האָט אויפגעבליט אינם 16טן י"ה, האָט אָבער אין אַ נאַנץ באַדייטנדיקער מאָס פאַרברייטערט דעם וועלט־באַנעם פון דער יידישער פרוי. די גרויסע צאָל אויס דער פרעמד אימ־פּאַרטימע ביכער האָבן זי באַקענט מיט דער דרויסנדיקער, אין ראַמאַנט־טישע, אָפט אויך פּאַנטאַסטישע פאַרבן געשילדערטער וועלט. באַלד זיינען געקומען מענטשן מיטן פּאָלקסטימלעכן חוש, וואָס האָבן זיך גע־שטעלט די אויפנאַבע צו מאַכן צוטריטלעך פאַר די ברייטע שיכטן מיט דער הילף פון דעם פּאָלקס־בוך די נאַציאָנאַלע קולטור־אוצרות. זיי האָבן דערביי שטאַרק מיטגעהאַלפן די פאַרלענער מיט זייער ריינ־פּראַקטישן חוש, וואָס האָבן גלייך פאַרשטאַנען, אז דאָס פּאָלקס־בוך קאָן אין פאַר־סיקע הענט ווערן אַ נאַנץ גאַנגבאַרער מסחר־אַרטיקל. און דאָ האָט זיך גלייך אַנטפלעקט די גרויסע רעוואָלוציע, וואָס איז פאַרגעקומען אינם לעבן פון דער יידישער פרוי. די פרוי, די מוטער פון דעם קומענדיקן דור, איז געוואָרן אַ נאַציאָנאַלער קולטור־פּאַקטאָר אין דעם פּאָלקס־לעבן. פאַר איר, דער עקרת־הבית, האָבן זיך אין אַ באַדייטנדיקער מאָס געדעפנט די קוואַלן פון דער יידישער מסורה, פון דעם יידישן דעליציאָזן קולטורעלן היסטאָרישן עבר. דאָס איז געווען אַזאַ אויסשליסלעכע דער־שיוונג, אז די, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער פּאָלקס־ליטעראַטור, האָבן עס געמוזט צום שאַרפסטן אונטערשטרייכן. אַט דערפאַר טאַקע גיסט אויס יצחק בן אהרן פּראָסניץ אין דער פאַררעדע צו „מגילת־אסתר“ זיין נאַנצן בעס אויף „דיא נאַרן דיא טון קלאַפן, זיא מינין דיא וועלט זייא פון אירן וועגן אַליין בעשאַפן, אונ' אנדר איז אין אירן אויגן נישט“. ער אָבער געפינט, אז „אַלץ וואש גוט (נאָט) יתב' האט בשאַפן אויף דער וועלטן, דש מאן זאל זיין תורה אונ' מצות האַלטן, עש זיי אים גרושן אדר קליינן, ווייבער אדער מאַנן, ארם אדר רייך — ביי גוט גלאַבט איז אַלש גלייך“. „דער סדר עולם אישט — שמרייכט פּראָסניץ ווייטער אונטער — מאן האַלט נישט פון ווייבר גאָר נישט, אונ' זיין

נאר פיר ניקש, עש זיי יונג אונ' אלט טוט מאן אין (זיי די פרויען) אונרעכט אונ' גוואלט. אונ' דאש איז ווידר גוט יתברך ווילן, דאש מאן זאל אויש זיין בשעפניש שפילן. דאָ השם יתברך וואָלט געבן די תורה אזו הייליג, דא ליש ער די גרושן הוכן בערג בלייבן, אונ' אויף דעם קלייני נידרן בערג טעט ער זיך דר צייגן; אונ' די ערשט ריידן די גוט יתברך מיט דעם פאָלק ישראל היש בידן דאז ווארן די ווייבר אונ' די קליין גזינדן, אז איר אין דען חומש ווערט געפירדן¹¹.

יצחק פראַסניץ האַלט אויך פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, אז דאָס ווערק, וואָס ער גיט דאָ אַרויס, „איז ניט אַז אַנדריי שלעכטי (וועלט-לעכע) ביכר, אונ' האט עש אין טויטשן טון אָן שרייבן נייארט דו זי זיך זאלן די ווייל פארטרייבן, ניין — עס איז ניט אזוי, עז געהט אַנדערש צו". אמת, אין דער „לאַנגער מגילה" זיינען איינגעוועבט פילע „קורצ ווייליקע" מעשיות, דאָס גאַנצע ווערק טראַגט אַ גאַנץ בולטן דערציילע-רישן כאַראַקטער, און שטערק און לייצמאַן באַטאָנען מיט רעכט, אז „דאָס בוך איז אַן אַוצר פון די פאַרשיידנסטע פּאָלקאָריסטישע מאָ-טיוון"¹². דעם פאַרפאַסערס מיין איז אָבער געוויס געווען ניט בלויז אונטערהאַלטן, נאָר אויך מוסר זאָגן, מאַראַליש דערציען, פאַרשפּרייטן די רעליגיעזעטישע יסודות פון דער יידישער קולטור אין די ברויטסטע שיכטן פונם פּאָלק. אונזער פאַרפאַסער איז ערטערווויז שוין צופיל מאַריך, צו שטאַרק באַרעדעוודיק, דאָס איז אָבער אין די אויגן פון זיין לייענער-עולם פּלץ קיין חסרון ניט געווען. דערפאַר אָבער איז דער שטאַף אזוי פילפאַרביק, דער סטיל אזוי אינטיים פּאָלקסטימלעך. קונציק פלעכט דער פאַרפאַסער צונויף דעם ביבלישן טעקסט מיט דעם רייכן אַוצר לעגענדעס און סענטענצן, וואָס ער שעפט מיט ברויטער האַנט אויס דער אַגדה און מדרש. שוין אין דעם ערשטן קאַפיטל ווערט די פּראַכטפולע, אויס דעם „תּרנום שני" גענומענע באַשרייבונג פון שלמה המלכס שטול, צונויפגעוועבט מיט דער דראַמאַטיש-פאַטעטישער סצענע, ווי נאָכן חורבן ווערט דאָס יידישע פּאָלק פונם שטאַרקן שונא אין גלות פאַרטרייבן. מיט פאַרכאַפטן אַטעם האָט די פשוטע פרוי אָדער דער „גע-מיינער בעל־הבית" געליענט אַ שורה נאָך אַ שורה: „אונ' אליהו הנביא

11 דאָס מיינט יצחק בן אהרן דעם פּסוק: „פה תאמר לבית יעקב ותניד לבית ישראל", פאַרטייטשט צער מדרש: „בית יעקב — דאס זיין די הייבער אונ' קינדער, בית ישראל — דאָס זיינען די טעגער. נאָס האָס בכן געהייסן זאָגען פּרוער די חייבר אונ' ערשט דערנאָך די טאַנען".

12 ציט. זי. וי. 291.

גינג מיט אין (זיי) ביז זי פאר די קברים קאמען פון די אבות. דא שריע ער אונ' פיל אויף איר גראב אונ' זאגט: דערבארמדיגע לייט אברהם, יצחק, יעקב! שמעט אויף אונ' זעכט (זעט) ווי מאן איערע קינדער פירט! אונ' ער לים פון אין אונ' לוף בעהענד (געשווינד) אויף די קברים פון שרה, רבקה, רחל, לאה אונ' שריע: „שמעט אויף אונ' זעכט, ווי מאן איערע קינדער נאקעט אונ' בארום אונ' שווער געלאדען אין גלות פירט! אונ' אזא פיל ער אויף אללע קברים, משה אונ' אהרן אונ' שמואל: זעכט ווי מאן אייערע שעפעליך פירט, די איר מיט טרויערן געוויידעט האט! זעכט ווי די ביוון וועלף זיי צורויסען, אונ' פירען זי נאקעט אונ' בלוז איבער אלע בערג אונ' שווער געלאדען אן שיד דורך אלע שטיון (שטיינער) אן דערבארמיג. אונ' ווען ער אזוי די ווארט גערעדט האט, דא לוף ער אזא באַלד אלוועגען וועג פון די קברים, דאס אים די פרומען אבות ניט זולטן פארשיימען אונ' זאלטן זאגען: שיימסטו דיך ניט, דאס דו אין דיין צייטן זעלכע זאכן לאזען געשייען אונ' קומסט אונד דערצו די שמועה זאגן? אונ' זא נינגען זי אלע נאקעט אונ' בארפוס געלאדען אין קייטן, קיניג אונ' הערן, אונ' קעכט...”¹⁸

דער פארפאסער פלייסט זיך אויף יעדן טריט און שריט מוסר-זאגן זיין לייענער-עולם, שטארקן אין אים דאָס עטישדעליגקייטע פאַר-וויסזיין, אז איבער דעם מענטשנס לעבן רעגירט א העכערע מאַראַלישע קראַפט, וואָס שאַצט אָפּ דעם מענטשנס מעשים; געווייגן ווערט אַלץ מיט דער וואָג פון גערעכטיקייט, און באַצאָלט ווערט אַלץ לויט דעם ווילן פון דעם דיין אמת. און אָט די דאָזיקע מאַראַלישע סענטענצן אילוסטרירט דער פארפאסער מיט אינטימע, אמת פאַלקסטימלעכע מעשיות. בכדי צו באַקענען דעם לייענער מיט דעם אייגנארטיקן סטיל פון די דאָזיקע דיראַקטישע דערציילונגען, ברענגען מיר איינע פון זיי, וואָס איז אויך איבערגעדרוקט אין גרינבוים פאַקאנטער „כרעסטאָמאַטיע“.

אַלס פירוש צו מרדכי וואָרנענדיקע ווערטער, וואָס ער שיקט זאָגן אַסתר-המלכה: „מיון ניט, אז דיר, דער איינציקער פון אלע יידן, וועט געלינגען זיך צו ראַטעווען אינם קיניגס הויף” (מגילת-אסתר, 4, 13) — דערציילט דער פארפאסער פאַלגנדיקע מעשה, וואָס האָט פאַסירט מיט משה רבינו:

„דער זיטן פון משה רבנו וואו (וואר), דאָס ער אָפט אויף דאס געלד גינג אן ערטער דא ניט לייט ווארען, אונ' לערנט מיט אים (מיט

¹⁸ מיר ציטירן לויט גרינבוים, ציט. וי, 210-211.

14 דאָרסן, 215-218.

זיך) זעלבער, אדער די נבואה קאם אויף אים, אונ' דארום ווארטעט (וואנדערט) ער אויף זאלכע ערטער. איינמאל וואר ער אונטר איינס בוים, דער וואר אָנווייט פון אינען ברונו, אונ' רועט אזא, אונ' טראכטעט אין זיינעם לערנען. דא זאך (זא) ער אין מענשן דער קאם אן דען ברונו. אונ' טראַנק, אונ' אים אַנטפיל איין בייטל מיט געלד, אונ' ער מערקעט עס ניט, אונ' גינג אזא זיין שטראַס (זיין וועג). דא קאם אבער איין אַנדערער צו טרינקען אונ' וואר זייער אַרעם אונ' רועט איין ווייל ביי דעם ברונען, אונ' דאס גינג ניט אין אינער שעה צו דאס אַלעס, אונ' ער פאַנד דען בייטל אונ' ער וואר גאר פראָה (פריילעך), אונ' גינג זיין שטראַס. איבער אין ווייל (אין אַ קורצער צייט אַרום) קאם איין דריטער, אונ' דער טראַפּ (דער נאַרישער מענש) דער רועט זיך אַזאָ אויס און טראַנק וואָל אונ' האט דאָ זיין וועזען. דערווייל האט דער ערשט זיין בייטל געזוכט אונ' פאַנד אין ניט, אונ' גידאכט: איך האָן אין געוויס ביי דעם ברונון פאַרלאָרן, דא איך מיך פוקעט און טראַנק. און ער לופ גאר בעהענד (געשווינד) ווידער צו דעם ברונען אונ' פאַנד דא דען מידן טראַפּפן ביי דען ברונו רוען; אונ' ער הוב אן אונ' זאגט צו אים וואס ער דא טעט. דא שפראך יענער טראַפּ; איך בין מיד אונ' איך רו דא איין ווייל, אונ' איך האב דא איין ווינציג געססן אונ' געטרונקען אונ' איך וויל איצונדר מין שטראַס גען. דא שפראך דער אנדער ווידער: דערווייל דאס דו האסט איין ווייל גערוט, דא האסטו אַך מין בייטל געפונדן, דען איך האב דא פאַרלאָרן, ווען עס קאן נימץ אנדערס דא געוועזן זיין ווען נייערט דו, ווען (ווייל) עס איז נייערט איין קליינע ווייל דאס איך אין האב פאַרלאָרן. דער טראַפּ זאגט: ליבר חבר, איך האב ווערליך דען בייטל ניט, אונ' זוך מיר קיין עלילות צו; איז עס אַנדערס איינע קליינע ווייל, דא האסטו אין ניט דא פאַרלאָרן; דרום גע אונ' זוך אין נייערט אנדערס ווא, אונ' פאלג מין עצה, אָדער דו האסט אפשר צו מאל קיין (בייטל) פאַרלאָרן, אונ' גע נייערט דיין שטראַס, דו האסט קיין גוטן מאן אן מיר ניט. אונ' זי שעלמן זיך גאר זייער מיט אַנאָנד, אונ' זי שלאָגן זיך מיט אַנאָנד. דא לויף כִּשָׁה רבנו אונ' וואלט זי שייך, אונ' ער געריכט נאך ניט דאר, דא האט דער, דען בייטל האט פאַרלאָרן דען אנדערן געמייט אונ' לויף זיין שטראַס. אונ' משה רבנו דער דערבאַרט זיך איבער דען טראַפּפן זייער, דאס אים אַזא אונרעכט געשייען וואר, אונ' ער נאם זיך גראַס וואונדער, דאס אונדו הער גאט איין זעלבע דינג זאל לאָזן צוגען; ער פיגט יא אל דינג, געלאפט זיי ער. אונ' (משה רבנו) שפראך: ליבער הער גאָט, דא האב איך דרייערליי צו געזען די אלע אונרעכט זייען: דאס איין: דו האסט צוגעפראכט דאס

דער זיין ביימל האָט פארלאָרן, אונ' האסט צו געבראכט דאס דער אנדערע האט היפש דען ביימל אונ' האט אין בכבוד וועג געטראָגן, אונ' נימאנט האט אים איין בייז ווארט געבן, אונ' האסט צוגעבראכט, דאס יענער איז צו אנערעכטן געטייט געווארן, אונ' איז ניט גענוק (גענוג) אן יעדען אלעס, יענעס טראָפּף דער דען ביימעל האָט פארלאָרן דער איז דערצו איין רוצה דריבן געווארן, אונ' ווערט נימער איין כפרה האבן. דרום לייעבער הער נאט, איך וואלט אן גערן וויסן, ווי די שמועות צוגינגען. דא שפראך גאט יתברך: דו צייכסט מיך * צו אנערעכטן, אונ' אזא דוכטען (האָבן געדאַכט) פיל לייט מענכערליי וואונדערליך דינג אלעס זיען די אין דער וועלט איז; אבער דער מענש ווייס עס ניט דאס עס גלייך צוגעעמט. דו זאלסט וויסן, ליבן משה, יענער דער דא האט דען ביימל פארלאָרן דער איז זעלבער פרום, אבער זיין פאטער האָט אין גערויבט פון דעם פאָ-טערס-האַנט דער אין געפונדן האט, דא האב איך'ס געפיגט, דאס דער זיין ירושה האט דא מוסן פינדען ביי דען ברוגן; אונ' דאס דער איין האט מוסען פערלירן זיין קאפ דאריבער, אונ' האט קיין שולד ניט דריין, דאס זאלסטו אָך וויסען, דאס ער האט איין מאל דעם (יענעמס) ברודער געטייט אונ' נימאנט האט עס געוואוסט ביז אויף דען טאג, אונ' דארום דאס קיין עדות איז ניט דא געוועזן, דא איז יענעם בלוט ניט געראָכן געוואָרן; דא האב איכס איצונדן אַזאָ געפיגט (געפירט), דאס דא גלייך יענעם ברודער האט מוסען ביי דעם ברוגען דאס געלד פארלירן, אונ' דאס דער רוצה זאל דערצו קומען אונ' דער זאל אין חושד זיין אונ' דאס ער אין זאל טייטן, אונ' דאס ער זיין ברודער זאל רעכען (נוקם זיין), דא האט ער אין צו רעכטן געטייט. אַזאָ מאַך אַלע דינג פיגען אונ' קיין מענש קאן מיין מידות ניט וויסען, דרום נעמט אויך וואונדן אפט אין דער וועלט, ווארום עס דעם רשע צו צייטן וואָל גאט אונ' איין צדיק איבלנייעט" 15.

די „לאנגע מגילה" איז אן אַנזאָג פון אַ נייעם נוסח אין דער אַלט יידישער ליטעראטור, — דעם געלאַסן-פליסיקן מדרש-נוסח, וואָס פלעכט צונויף דעם ביבל'טעקסט מיטן פילפארביקן און פאָלקסטימלעכן לע-גענדעס-שטאַף אין אַן איינגארטיק קונציק-געוועב. דער דאָזיקער מגידיש-פראָזאישער סטיל פאררענגט ביסלעכווייז דעם פאָטעטיש-דיכטערוישן

* דו וואָרפט ביר פאָר.

15 אין אַן אַנדערן, קירצערן נוסח, ווערט דיוועלבע טעשה געבראַכט אין שטתת הנפש; שפעטער איז די דאָזיקע טעשה מנוגלל געוואָרן אין אַ חסידישער לענגענדע, ווי טשה רבנו אין דער רבינו של עולם ווינגן פאַרבישן דורך דעם מעזערוישער מגיד ר' בער אין דעם בעש"ט. דאָס האָט דער בעש"ט געוואָלט געבן זיין תלמיד אַ בילדערישן פירוש צום נאָקאָנן פסק אין „ויהר" ואלה המשפּטים — דא רואו דגלגולא" (זע אויך דעם אַרטיקל אין „ויהר-בלעטער", ב' וו, 333-335).

סטיל פונם מיטלעלטערלעכען שפילמאן; ער באקומט אלץ מער די אויבער-האנט. אדאנק דעם דרוק-ווארשטאט, וואָס האָט גוואַלטיק דעמאָקראַטיזירט דאָס בוך און דורכגעבראַכן פאַר אים דעם וועג צו די ברייטע פּאָלקס-שיכטן.

באַלד נאָכדעם, ווי די „לאַנגע מגילה“ איז אַרויס פון דרוק, איז דערשינען אַ בוך, וואָס איז דער קלאַסישסטער טרעגער פון דעם דאָזיקן נייעם נוסח, און האָט די זכיה געהאַט צו ווערן דאָס באַליבסטמע בוך ביים פּאָלק און געקרוינט צו ווערן מיטן אַחריותדיקן נאָמען „די וויי-בערשע תורה“. דאָס איז דער „צאינה וראינה“ פון יעקב בן יצחק אַשכּנזי אויס יאַנאָווע.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז דער רעדאַקטאָר פון דער קרעמאָנער חומש-אויסגאַבע, יהודה-לייב ברעש, האָט געמאַכט דעם פרוז אַיינצופלעכטן אין דער פּשטאיבערזעצונג אַנדתאם און מימראם אויס דעם מדרש, און ביי דער זייט ברענגט ער אויך אין יידישער איבערזע-צונג פּראָנמענטן אויס רש"ים פירוש. ברעשס אויסגאַבע, וואָס איז דער נאָך (1583) אָן שינויים איבערגעדרוקט געוואָרן, האָט געדינט אַלס מוסטער פאַרן „טייטש-חומש“, וואָס דעם מהר"ל פּראָגס איידעם, דער רב יצחק בן שמשון, האָט אין 1610 אַרויסגעגעבן. אין דער מיט פון יעדן בלאַט ווערט געגעבן די ווערטלעכע פּשט-איבערזעצונג פונם טעקסט און פון ביידע זייטן מיט אַן אַנדער שריפט גייען אין יידיש די פירושים פון פאַרשיידענע מדרשים (רעכטס) און פון רש"י (לינקס).¹⁶

דער „טייטש-חומש“ האָט אָבער קיין גרויסן דערפאָלג ניט געהאַט; ער איז באַלד פאַרדרענגט געוואָרן דורך דער „ווייבערשע תורה“, דורך יעקב יאַנאָווערס, „צאינה וראינה“, וווּ דער ביבלישער טעקסט איז אויף אַן איינגאַרטיקן אופן צונויפגעשמאַלצן מיט די פאַרשיידענע מדרשים און מפרשים. מיר האָבן זייער ווייניק ביאָגראַפישע פּרטים וועגן דעם

16 פיל ביבליאָגראַפן חיוון אַפילו אָן, אַז די ערשטע אויסגאַבע פון טייטש-חומש איז שוין דערשינען אין 1608 („בשנת משיח"). עס איז אָבער פון דער דאָזיקער אויסגאַבע קיין איין עקזעמפלאַר ניט אויפגעהויבן געוואָרן. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דעם עקזעמפלאַר, וואָס נעלינג זיך אין לענינגראַדער אַיאַטישן מוזיי. אין דעם דאָזיקן עקזעמפלאַר פּלעב דער שער-בלאַט, נאָך צום שלום איז אָנגעוויזן די דאַטע 1610. עס איז אָבער זייער סעגלעך, אַז די דאָזיקע אויסגאַבע האָט זיך סאַקע אָנגעהויבן צו דרוקן אין 1608, און די דאָזיקע דאַטע איז דערפאַר געווען אָנגעוויזן אויפן שער-בלאַט, נאָך פאַרנדיקט האָט זי זיך ערשט אין 1610, און די פּינ די ביבליאָגראַפן אָנגעוויזענע צוויי אויסגאַבעס (1608 און 1610) וויינען איינע און ריעלעכע.

17 זע פּאָלנדיקע זייט.

באשעפער פון דעם פאפולערסטן פאלקס-בוך, אויף וועלכן עס זיינען גאנצע דורות דערצויגן געווארן. מיר ווייסן ניט, אין וואסער יאגאוווע האָט דער בעל „צאינה וראינה“ געלעבט, ווייל אין פוילן זיינען געווען עטלעכע שטעט אונטער דעם דאָזיקן נאָמען¹⁸; אומבאַקאַנט איז אויך דאָס יאָר פון זיין געבורט, און וועגן דעם יאָר פון זיין טויט זיינען די ביאָגראַפן אויך ניט אַיינשטימיק; אל. שולמאַן ווייזט אָן, אז יעקב בן יצחק אַשפּנזי איז געשטאַרבן אין פּראָג אין 1628¹⁹, לויט וואָלף, איז ער געשטאַרבן אין 1625²⁰, און לויט שטערק-לייצמאַן — בערך אין 1620²¹. אַ גרויסער פּלאַנטער איז אויך מכוּח די דאָטעס, ווען עס זיינען צום ערשטן דערשינען די ווערק, מיט וועלכע יעקב אַשפּנזי האָט זיך אזוי קונה'שם געווען: דער „צאינה וראינה“ און דער „ספר המגיד“ (א פּאַראַ-פּראָזע פון נביאים און כתובים). בן-יעקב און שולמאַן²² ווייזן אָן, אז די ערשטע אויסגאַבע פון דעם „מגיד“ איז שוין דערשינען אין פּראָג אין 1576, לויט שטערק און לייצמאַן איז אָבער דאָס ווערק צום ערשטן גע-דרוקט אין לובלין אין 1623²³. די עלטסטע אויפגעהיטע אויסגאַבע פון „צאינה וראינה“ איז פון 1622, אויפן שער-בלאַט פון דער דאָזיקער אויסגאַבע (דערשינען אין באַזעל) ווערט אָבער אָנגעוויזן, אז דאָס איז שוין די פּערטע אויסגאַבע, און די פּריערדיקע זיינען דערשינען אין לובלין און קראָקע. עס איז אָבער כּמעט אויסער ספּק, אז ריכטיק איז די השערה פון שולמאַן און שטערק-לייצמאַן, אז די ערשטע אויסגאַבע איז שוין דערשינען אויף דער שוועל פון דעם 17טן י"ה (בערך אין 1600)²⁴. וואָס ס'איז אויסן געווען יעקב אַשפּנזי אויס יאָגאָווע מיט זיין „צאינה וראינה“, זעען מיר גאַנץ קלאָר אויס די שוין אויפן-צילטירטע שער-בלעטער פון יאָגאָווערס אַנדערע צוויי ווערק. אויפן שער-בלאַט פון „ספר המגיד“ דערקלערט דער פּאַרפאַסער: „למען דעת כל עמי הארץ מקטנם ועד גדולם מעצמם ידעו ויבינו לקרות כל העשרים וארבע אשר

18 זע „יידיש-רוסישע ענציקלאָפּעדיע“, ב' XVI, 403-404.

19 ציט. ה., 36.

20 ביבל. העבר., III, 469.

21 ציט. ה., 296.

22 און מיט זיי איז אויך געווען אַיינשטימיק דער ביבליאָגראַף ש. הינער.

23 ציט. ה., 308. דאָס געשיכט זיך אָבער אין סתירה מיט זייער באַהאָפּטונג,

אז דער פּאַרפאַסער איז געשטאַרבן אין 1620.

24 זע שולמאַן, ציט. ה., 36; שטערק-לייצמאַן, ציט. ה., 296. יעקב יאָגאָווערס

העברעיש ווערק „שרש יעקב“ (וועגן דיניט, האָט מען באַהאַנדלט אין „שולחן ערוך“).

אז דערשינען אין קראָקע אין 1585

לא היה כבר לעולמים. כל אחד מעיר ושנים ממשפחה אשר היה להם יד ושם להגיד, ועתה מלאה הארץ דעה אין צריך להגיד".³⁶ און טאקע גלייך דערביי איז ער מסביר דעם זעלבן געדאנק אויך אין יידיש: „דרום הוט מן גמאכט דאז עשרים וארבע גנץ אויס, דש דער מעגש בעדארף ניט צו זוכן איין מגיד דער אים זאל זאגן דאש עשרים וארבע... און ער קאן לערנן זעלבסט, דרום האט מן גהייסן דאז ספר ספר המגיד כלומר מן בדרה קיין מגיד דער אים עשרים וארבע זאל זאגן!"³⁷ דעם זעלבן געדאנק חזרט יעקב בן יצחק אויך איבער אין זיין „מליץ יושר": דען דיא לייט הערין דרשות אין שולן אונ' פארשטינן ניט ווש די דרשה איז. מן זאגט צו בלד (צו שנעל) אין דער שול. אָבער אין דן ספר קאן ער בילגצום (לאנגזאם) לייאנן זעלברט צו פרשטין"³⁸. אָט דער ווונטש, אז דאָס פּאָלקס-בוך זאָל פּאַרנעמען דעם אָרט פּונם בעל-דרשן, אז דאָס געשריבענע און געדרוקטע וואָרט זאָל דער-פילן די אויפגאבע פון דער בימה מיט דער דרשה — איז זייער אן אינגערעסאנטער פונקט אין דער געשיכטע פון דער יידישער קולטור, און שמייכט צום בולטסטן אונטער דעם קולטור-היסטאָרישן פּאַסטיט פון יעקב-אַשפּנזיס „צאינה וראינה". דער אַלטער מנהג, וואָס איז אַיינגע-פירט געוואָרן נאָך אין עזרא הסופרים צייטן — איבערזעצן און עפנטלעך דערקלערן דעם פּאָלק, אויף זיין אומגאַנגס-שפּראַך, די סדרות פון דער תורה, איז מיט דער צייט געוואָרן זייער באַליבט און אָנגענומען. פון דעם „דערקלערן" די תורה זיינען ביסלעכווייז נולד געוואָרן גאַנצע דרשות, פול מיט מוסר און דר-ראַרץ. אַזוינע דרשות אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך פון די ברייטע פּאָלקס-מאַסן — אויפן אַראַמישן דיאַלעקט, פלעגן האַלטן שבת און יום-טוב אין די בתי-פנסיות און בתי-מדרשים די לערער און מוריכים פון פּאָלק. שוין די באַרימטע ראשים פונם סנהדרין, שמעיה ואבטליון, האָבן געטרָגן דעם נאָמען „דרשנים", זוייל זיי פלעגן דרשענען פארן פּאָלק, זאָגן אים מוסר, מרייסטן אין דער נויט און שטאַרקן אין אים דעם בטחון אויף גאָטס באַלדיקער ישועה. אַזעלכע דרשות פלעגן זיך תמיד אָנהויבן מיט אַ פסוק אויס דער סדרה. נייערט דער בעל-דרשן איז דאָ פלל ניט אויסן געווען צו דערקלערן דעם פשט פונם באַטרעפנדיקן פסוק: דאָס האָט בלוזי געהערט צום נוסח. דער פסוק איז געווען דער אַרײַנפיר, די ראם, אין וועלכער דער בעל-דרשן פלעגט אויסשפּינען און אויסשטיקן זיין קונציק געוועב פון האַרציקן

³⁶ ס'ר ציטירן לויט דער פּראָנער אויסגאַבע, 1675.

³⁷ ס'ר ציטירן לויט שולסאָן, ציט. ח"ג, 37.

מוסר, ערנסטע שטראף־רייד און שיינע לעגענדעס און משלים. די דאָזיקע בעל־פה געהאלטענע דרשות, דאָס לעבעדיקע, צום פּאָלק געווענדטע וואָרט, איז מיט דער צייט מנוכלג געוואָרן אין אַ נאַציאָנאַלער ליטע־ראַטור — דער אנדישער טייל פון תלמוד און די אלטע מדרשים. די דאָזיקע מדרשים, וווּ דאָס פּיקחות און געניטקייט פונם חריף דעם בעל־דרשן איז צוגויפגעבונדן מיט דער האַרציקער גאַווער פּשטות פון פּאָלקסטימלעכע מעשיות און לעגענדעס — האָבן פּאַקטיש ניט קיין באַשטימטן באַשעפער. דאָס פּאָלק, דער קיבוץ, האָט פּאַר זיי בוי־שטיינער געלייגט, דער יחיד, דער בעל־דרשן, האָט פון זיי אַ בנין געמאַכט. אינטימ־שיינע אנדות, פון וועלכע דאָס פּאָלק האָט גע־פּלאַכטן לויב־קרענץ פּאַר זיינע געליבטע העלדן, האָט דער למדן, דער בעל־דרשן, אויף זיין שטייגער מסביר געווען, זיי אין אַ מאַנטל פון עטישן מוסר איינגעהילט, און באַפּוצט מיט פּסוקים פון תנ"ך. די פּאַר־שריבענע מדרשים האָבן אין די שפּעטערדיקע דורות געדינט אלס האַנט־ביכער און אומאויסשעפּלעכער קוואַל פּאַר מגידים און דרשנים, וואָס פּלעגן זיך שוין ווערן צום פּאָלק ניט אויף דער שפּראַך פון די מדרשים, דעם אַראַמיש־העברעישן דיאַלעקט, נייערט אויף די נייע אומאַנגס־שפּראַכן. נאָר אַט האָט זיך אַ נייע תקופה אָנגעהויבן: דאָס בוך דינגט אַריין אין די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק, עס ווערט געשאַפּן אַ פּאָלקס־ליטעראַטור אויף זיין אומאַנגס־שפּראַך, דעם „פּלאַטיודאַאיִשן אידיאַם“, ווי עס הייסט ביי היינען, אויף וועלכן עס רעדט שוין דעמאָלט דער רוב בנין און רוב מנין פונם יידישן פּאָלק — און דער רב פונם פּוילישן שטעטל יאַנאָווע, דער בעל „ספר המגיד“, יעקב בן יצחק, שאַפּט זיין „צאינה וראינה“, וואָס איז דער האַרמאָנישער המשך פון דער אַלטער מדרש־ליטעראַטור. ניט קוקנדיק אויף דער שפּראַך־פּאַרשידנקייט, איז דער נייער פּאָלקס־מדרש אין זיין קלאַסישן פּאַרטערטער, דעם „צאינה וראינה“, דורכגעדרונגען מיט דעם זעלבן ריטם און האַרמאָנישער גאַנצקייט, ווי די אלטע מדרשים. פּאַרשיידן דורך זייער וואָרט־זאָג, עטימאָלאָגישן בוי און אָפּשטאַמונג, זיינען די צוויי יידישע דיאַלעקטן, דער אַמאָליקער אַראַמישער און דער מיטלעלעכער יידיש־דייטשער, ענג פּאַרברידערט געוואָרן; איבערגעשמאַלצן און דורכגעלייטערט אין דעם שאַפּונגס־גייסט פונם פּאָלק — בילדן זיי צוויי רינגען אין דער „גאַלדענער קייט“ פונם אַלטן קולטור־פּאָלק, דעם געוונדניק...”.

27 באריכות וועגן דעם האָבן מיר שוין גערעדט אין אונזער אַרבעט „דער קאַפּט פּאַר יידיש אין דער אַלטיידישער ליטעראַטור“. זע אויך אויבן, דעם כּוף פון צווייטן קאַפּיטל.

מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, אז די אַלטיידישע ליטעראַטור איז ניט קיין ספעציעל, „פרויען-ליטעראַטור“, ווי אייניקע יידיש-דייטשע פּאַרשער ווילן באַווייזן, נאָר אַן אמתע „פּאַלעס-ליטעראַטור“, וואָס ווענדט זיך צו די ברייטע שיכטן פונם פּאַלק. דערפאַר אָבער באַמערקט זיך נאָנץ בולט אינם סטיל און כאַראַקטער פון דער דאָזיקער ליטעראַטור דאָס האַרציק-ווייבלעכע, דאָס טיפיש-פרויענהאַפטע, וווּ דאָס געפיל און די עמאַציאָנעלע שטימונג באַקומט די אויבערהאַנט איבער דעם לאַגניש-שכלדיקן און טרוקן-אַבסטראַקטן. און דער דאָזיקער ליבלעך-אינטימער „ווייבערשער“ סטיל געפינט זיין בולטסטן אויסדרוק אין יעקב אַשכּנזים „צאינה וראינה“; און ניט אומזיסט איז דאָס דאָזיקע ווערק געוואָרן דאָס באַליבטסטע בוך ביי דער יידישער פרוי. דער האַרציקער טאָן, דער איינגאָרטליקער ריטם, וואָס אַטעמט מיט דער האַרמאָנישער גאַנצקייט פון דער טיף גלויבערישער נשמה, האָבן באַגאַסן דעם דאָזיקן ספר מיט אַ באַ-זונדערן חן. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס דער „צאינה וראינה“ איז געוואָרן די „ווייבערשע תורה“, דער וועגווייזער פון דער יידישער פרוי, איר מדרוך און גייסטיקער דערציער. אין לאַנגן משך פון דורות האָט דער „צאינה וראינה“ ניט געפעלט אין קיין שום יידישער שטוב; פון אים פלעגט יעדן שבת די יידישע מוטער פּאַרלייענען אירע קינדער וועגן די אַמאָליקע היסטאָרישע געשעענישן, וועגן די אָבות, וועגן די שטאַרקע העלדן און גרויסע חכמים און צדיקים, וואָס האָבן אין יעקב אַשכּנזים איבערדערציילונג געטראָגן אזא געמיטלעך-היימישן לבוש, און זיינען געווען אזוי באַקאַנט און באַגרייפלעך...

דער מאָדערנער לייענער מוז אָבער נעמען אין באַטראַכט, אז דער „צאינה וראינה“-טעקסט פלעגט איבערגעדרוקט ווערן אָן שום ענדער-רונגען (אויסער דעם אויסלייג) פּלֶ-זמן מען פלעגט די יידיש-דייטשע ביכער דרוקן מיטן ספעציעלן שריפט, וואָס האָט געהויסן „תחינה-כתב“, „ווייבעריש-דייטש“²⁸. זינט די זעכציקער יאָרן פונם 19טן י"ה זיינען אָבער די יידישע דרוקער אויף אזוי ווייט „היינטוועלטליק“ געוואָרן, אז זיי האָבן ניט נאָר אָנגעהויבן צו דרוקן די יידישע ביכער מיט דעם זעלבן שריפט, וואָס די העברעיִשע, נייערט זיי האָבן אויך אָנגעוואָרן דעם יראַת-הכבוד צו דער „ווייבערשער תורה“, און ענדערן דעם „צאינה

28 ביו 1732 זיינען דערשינען 34 אויסגאַבעס פון „צאינה וראינה“. זייט 1711 דרוקט זיך דער „צאינה וראינה“ מיטן „תרגום שני“ און „תרגום שיר השירים“, זייט 1722 — מיט די „תרגומים“ צו אַלע פינף ספרות.

29 די יידישע טיידלעך פלעגט מען ספעציעל לערנען דעם דאָזיקן „ווייבערשן“ א"ב.

ו'ראינה'—טעקסט לויט זייער געשמאקט: ווארפן ארויס גאנצע שטיקער, ענדערן דעם סטיל און שטעלן אריין נייע ציטאטן אויס פארשיידענע קוועלן. בכדי דער לייענער זאל האבן א באגריף וועגן דעם אורשפרינגלעכן טעקסט פון יעקב יאנאווערס ווערק, ברענגען מיר דא אייניקע ציטאטעס אויס עלטערע אויסגאבעס.

I.

אויס דער פרשה נח (קאפ' 11, 28):

וימת הרן על פני תרח אביו... תרח, דער פאטער פון אברהם, האָט פאָדקויפט צלמים, אונ' אברהם איז איין מאָל דערביי געשטאנען, אונ' ווען איינער איז געקומען אונ' האָט געוואָלט קויפן די עבודה זרה, דא פראגט אברהם: ווי אלט ביסטו? דא ענטפערט ער: פופציג אדער זעכציג יאר; דא זאגט ער ווידער: דו ביסט נון אלט זעכציג יאר אונ' דו ווילסט דאך בוקען צו איינעם דאס דא איין טאג אלט איז? דא האט זיך דער זעלביגער געשיימט אונ' איז בהרפה וועג געגאנגן. איין מאָל קאם איינע פרוי אונ' בראכט איין שיסעל מיט זעמעל-מיויל אונ' זי זאגט צו אברהם: נעם דאס מיייל צו קרבן פור די צלמים. דא נאם אברהם די שיסעל מיט זעמעל-מיויל אונ' שטעלט זי פור די צלמים. דא נאם אברהם אין גרויסן שמעקן אונ' צופראכט אל די צלמים ניערט איין גרויס פּסל לים ער שטייען, אונ' גאב אים דען גרויסן שמעקן אין די האנד. דא קאם תרח דערצו, דא זאגט ער צו אברהם: ווער האט דאס געטון? דא זאגט אברהם: זיגע פרוי האט געפראכט זעמעל-מיייל צו קרבן, דא האבן זיך די צלמים מיט אונאנדר געקריגט, איטליכער האט וואלן פאָר עסען. דא האט דאס גרעסטע פסל איין שמעקן גענומען אונ' האט זי אלע צופראכטן. דא זאגט תרח: אונ' האבן זי דען שכל, אדער האבן זי חיות אין זיך? דא זאגט אברהם: ווען זי קיין שכל האבן, ווארום זאלן מיר זי דינען? דא נאם אים תרח זיין פאָטער, אונ' גאב אים נמרוד אין די האנד. דא זאגט נמרוד צו אברהם: ווילסטו דיך בוקען צו דעם פייער, דא איז עס גוט, ווילסטו דען ניט, דא וויל איך דיך לאסען ווערפען אין דאס פייער. דא האט מאן אברהם געוואָרפען אין דאס פייער, אבער נאט האט אים מציל געוועזן אונ' ער איז גאנץ הערויסגעגאנגען אויס דעם פייער.

II.

אויס פרשה „ויחי" צום פטוק: ואני בכואי מפרן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך:

יעקב זאָגט צו יוסף: אויב דו ווילסט מיך פרעגן: ווארום טו איך

דיך אזוי במיען דאס דו זאלסט מיך טראגן אין לאַנד פנען צו באַגראָבן, און ניט אין לאַנד מצרים, אונ' דיין מוטער רחל האב איך פּגראַבן אויף דעם פעלד, אויף דעם וועג וואס זי איז געשטארבן, אונ' איך האב זי ניט געטראגן אין די הייל פיי די אנדערע אבות; אפילו גאַנץ נאָהענט ביי דער שטאט בית לחם איז זי געשטארבן, און איך האב זי ניט דארט אהין גע-טראגן. דו האסט געווים אויף מיר פאראיבלי; אבער זיי וויסען, דאס הקב"ה האט מיר געהייסן איך זאל זי פאַגראַבן אויף דעם וועג, דען ווען די ישראל וועלן לויפן אויס ירושלים אין גלות נבוזראדן, דא ווערן די ישראל קומן אויף דעם זעלביגן וועג, דא וועט רחל אויס איר קבר תפלה טון אויף די ישראל אונ' הקב"ה וועט אן נעמן איר תפלה.

iii

אויס דער פרשה „יתרו“, צום פסוק „וישמע יתרו כהן

מדון“:

ווייל נאט האט געפאטן מען זאל אין ערליך האלטן אונ' אין דינען, דרום האט נאט געפאטן מען זאל איין טאג אין דער וואכן רוען צו גע-דענקען דאס נאט האט די וועלט בעשאפן, אונ' האט אונז פיל וואונדער געטון אין מצרים. דו זאלסט האלטן שבת הייליק, דו זאלסט ניט טראכטן אויף געלט נייערט הייליקע זאכן זאלסטו אום שבת טון, אונ' דער דען שבת רעכט האלט, דעם איז נאט מוחל זיינע עבירות. איין מעשה אן טורנוסיפוס דען רשע; פאגענט רבי עקיבא אן שבת, דא זאגט ער צו אים: ווארום איז דער טאג בעסער אז אנדערע טעג? זא זאגט רבי עקיבא צו אים: ווארום ביסטו מײן חשוב אז אנדערע לייט? דא ענטפערט ער: דער הער האט מיך חשוב געמאכט; דא ענטפערט רבי עקיבא: נאט דער איז אונזר הער, דער האט דען טאג אך קעסטליך געמאכט. דא זאגט טורנוסיפוס: ווען יא נאט וויל האבן דאס דער טאג איז מער קעסטליך אז אנדערע טעג, אונ' ווארום ארבעט ער זעלבערט אן שבת? ער לאזט נען רענען אן שבת אונ' פירט די וואלקען פון ווייטן אן שבת? זא ענטפערט רבי עקיבא: דא ביסט יא בקי אין דער תורה פון ישראל: ווען צוויי בעלי בתים וואוינען אין איין הויף, דא מווען זי עירוב לייגען צו אנאנדר ווען זי וואלטן טראגען, אבער ווען איין בעלהבית האט איין הויף, ווען ער גלייך גרויס איז דריי מייל, דא מאג ער וויל טראגען אן עירוב, אזא אויך נאט: די גאנצע וועלט איז זיין, גליין ער מעג וואל טראגען אין דער גאנצע וועלט, דען קיין בעשעפניש האט קיין חלק אן דער וועלט, דרום מאג נאט רענען לאָזען און וואַלקען אויף ברענגען צוטראָגען וואסער אין דער גאנצע וועלט אן שבת. נאך מײן זאגט רבי עקיבא: דעם טו

האָבן ישראל אַן שבת ניט געקלויבט, ער וואָר ניט געפאַלן אַם שבת, אונ' אַך דער באַך (טייך) סמבטיון רועט אַן שבת, אונ' איין גאַנצע וואָך לויפט דער באַך.

IV

אויס דער פרשה „כִּי תִשָּׂא“, צום פסוק: „אך את שבתותי תשמורו“.

אך את שבתותי תשמורו: דער פסוק לערנט אונז, ווען גלייך הקב"ה האָט געבאָטן צו ארבייטן דאס משכן, אבער אלע וועגן זאלסטו שבת האַלטן אונ' זאלסט קיין מלאכה טון אפילו צום משכן. אונזערע חכמים זאָגן: די תורה האט דרום אן געשריבן „אך את שבתותי תשמורו“, פלומד — צום צייטן זאלסטו יא מחלל שבת זיין ווען איין ספנת נפשות איז. זיי וויסען דאס שבת איז די ערשטע מצוה די דא איז ווארען גבאָטיג צו ישראל, אַיי נאָך די תורה איז ווארן געבאָטן, דען שבת איז געוויגען קעגן די גאַנצע תורה. אונזרע חכמים האָבן געזאָגט: ירושלים איז ניט אנדרש הרוב געוואָרן נייערט פון וועגן דאס זיי האבן שבת אונ' די תורה ניט רעכט געהאַלטן.⁸⁰

דער „צאינה וראינה“ איז אָבער געווען ניט בלויז די „ווייבערשע תורה“, דער וועגווייזער פון דער יידישער פרוי, איר מדרין און דער-ציער — זיין סטיל און נוסח האָט אויך געוועלטיקט אין חדר; אויך דער אונטערזאָקסנדיקער דור פלעגט זיך באַקענען מיטן הומשטעקסט אויף דעם טראַדיציאָנעלן מדרשיסטישן שטייגער, וואָס האָט דערגרייכט זיין קלאַסישע פאָרם אין יעקב יאַנאָווערס מייסטערזעלעך. דאס האָט אָבער דערפאַר אַרויסגערופן אַ קעגנערישע באַציונג צום „צאינה וראינה“ אין געוויסע קרייזן. עס איז פון קולטור־היסטאָרישן שטאַנדפונקט וויכטיק אונטערצושטרייכן, אַז דער קאַמף, וואָס אַייניקע רבנים און לומדים (ווי דער מהר"ל מפראָג, אפרים לענטשיץ א"א) האָבן געפירט קעגן דעם אומ־נאָרמאַלן סדר הלימוד פון יענער צייט⁸¹, האָט געפונען אַ געוויסן אָפֿן קלאַנג אויך אין דער אַלטיידישער ליטעראַטור. עס איז גענוג צו דער־מאָנען די אין פריערדיקע צייטן אזוי פאַפולערע⁸² גלאַסאַטאָרישע יידישע

80 אויסלייג — סאָדערניורט.

81 זע אונזער חזקת, ב' v, ו' 108 א"ת.

82 ווי ווייס שערטילס גלאַסאַר איז געווען אָנגענומען ביים עולם, זאָגן עדיהן די תקנות איים דעם סוף 16טן י"ה פון דער חברה „תלמוד תורה“ אין קראָקע, ווי עס חערט אָנגעוויזן: „חלילה לשום סלמד ללמוד חובש עם פירוש אחר רק דוקא עם פירוש „באר משה“ שהוא לשוננו שאנחנו מדברים בו“ (נידעמאָן, קויעלנשריפסען, 1233).

איבערזעצונג פון תורה מיט המש מגילות, משה בן יששכר הלוי שערטיל'ם „באר משה“, וואָס איז דערשינען אויף דער שוועל פונם 17טן י"ה⁸³. אין דער לאַנגער הקדמה⁸⁴ קלאַנט זיך דער פאַרפאַסער דערויף, וואָס מען לערנט אין די חדרים דעם טעקסט פון דער תורה אָן אַ טאַלע און אָן אַ שום סדר. די עלטערן פאַרשטייען גאַרניט, אַז מען דאַרף קורם-בל לערנען מיט די קינדער דיקדוק און דעם פשט פון דעם ביבל־טעקסט; זיי ווילן בלויז די קינדער זייערע זאָלן באַווייזן זייער גאַנצע הריפות אין נמרא, און עס אַרט זיי בלל ניט, וואָס יענע ווייסן ניט ווי געהעריק דעם פשוטן טייטש פון די סדרות.

משה שערטיל'ס ווערטער האָבן אָבער געהאַט אַ גאַנץ קנאַפע פעולה. בערך אין 70 יאָר אַרום, בעת דער באַקאַנטער ביבליאָגראַף שבתי בַּס האָט איבערגעדרוקט דעם „באר משה“ (1669), האָט אויך ער געהאַלטן פאַר נייטיק אַנצוווייזן אין דער פאַררעדע, אַז דער סדר הלימוד געפינט זיך נאָך אַלץ אין דעם זעלבן קלאַגעדיקן צושטאַנד: „עס זיינען פיל לומדים דו גמרות וואל קענן אונ' אין דדוק ניט ביקנט זענן, ובפרט אַ טייל מלמדים פרטייטשן די יונגן וואש זיא קומט אויף דער צונגן“.

אין אייניקע יאָר אַרום זעען מיר דעם זעלבן שבתי בַּס באַטייליקט אַלס רעדאַקטאָר אין אַ גרויסער ליטעראַרישער אונטערנעמונג, וואָס האָט באַ-צוועקט צו געבן דעם פּאָלע די מעגלעכקייט זיך באַקענען מיטן ביבל־טעקסט אין אַ געטרייער ווערטלעכער איבערזעצונג. נאָך אין סוף פון 16טן י"ה (אין 1590) האָט דער באַקאַנטער דרוקער יצחק פראַסניץ געמאַלדן אין דער פאַררעדע צו זיין מגילת־אסתר־אויסגאַבע, אַז ער האָט בדעה אין גיכן „מיט גאטס ווילן די גאַנץ עשרים וארבע אין טייטשם דרוקן“. פון דעם פּלאַן איז אָבער גאַרניט געוואָרן, און ערשט אין די 70ער יאָרן פונם 17טן י"ה האָבן צוויי אַמסטערדאַמער דרוקער גלייכצייטיק פאַרעפנטלעכט צוויי איבערזעצונגען פון גאַנץ תנ"ך: אורי פיבוש אַהרן הלוי⁸⁵ און יוסף עטיאַש⁸⁶. ווי אפרים לענטשיץ און שעפטל הורוויץ, אַזוי ווייזט אויך

⁸³ ווייל די קראַקענער „חברא דת למוד תורה“ דערמאָנט שוין אין סוף 16טן י"ה דעם „באר משה“, מוז מען קומען צו דער השערה, אַז די צו אינג דערנאַנגענע פּראָגנער אויסגאַבע פון 1604 איז ניט די ערשטע.

⁸⁴ גרעסערע אויסצוגן פון דער דאָזיקער הקדמה, זע ביילאַגע נומ' 5.

⁸⁵ דער איבערזעצער פון פיבוש'ס אויסגאַבע איז געווען יקותיאל בליץ. די

איבערזעצונג איז דערשינען אין 1676-79.

⁸⁶ דער איבערזעצער פון עטיאַש'ס אויסגאַבע איז געווען יוסף וויצנהויזן, דער

אַרויסגעבער פון דעם אַרמור־ראַטאָן (זע אויבן ז' 68). דעם גרעסען טייל פון דער דאָזיקער איבערזעצונג האָט רעדאַקטירט שבתי בַּס. די אויסגאַבע איז דערשינען אין 1679.

און דער פארלעגער אורי פייבוש אויף די ספרדישע קהילות, אז יענע זיינען גוט בקי אין תורה נביאים און כתובים פון קליין ביז גרויס, ווייל זיי לערנען די ביבל לויטן פשט און דקדוק. בכדי די אונטערוואקסנדיקע יונגט זאל אויך אין די אשכנזישע קהילות זיין אימטשאנד צו באקענען זיך מיטן תנ"ך-טעקסט אויף דעם זעלבן אופן, גיט ער ארויס א נייע פולשטענדיקע איבערזעצונג, „אויף טייטש נאנץ כפשוטו פון פסוק, און נישט דורך מדרשים אדער דרשות. רק דען פסוק כפשוטו". אויך דער איבערזעצער גופא, יקותיאל בליז, איז זיך מתרעם דערויף, וואָס ביז איצט איז נאָך די יונגט ניט באַזאָרגט מיט אַ תנ"ך אויף יידיש איבער-געזעצט לויטן ווערטלעכן פשט. די אלע גלאַסאַטאַרישע איבערזעצונגען פאַרטייטשן בלויז מעכאַניש יעמאָרדער וואָרט באַזונדער, ניט אין צונויפגע-בונדענעם, סטיליסטיש אויפגעבויטן זאץ, און ווילן זיך גאַרניט רעכענען „לפי טבע לשון אשכנז" — מיטן גייסט פון דער שפראך, אויף וועלכער די איבערזעצונג ווערט געמאַכט. בליז האָט בכּן באַצוועקט צו געבן ניט קיין האַנטבוך פאַר מלמדים, נאָר אַ לייען-בוך פאַר דערוואַקסענע, דער לייענער זאל האָבן פאַר זיך אַ מעגלעכסט גענויע און וויסנשאַפטלעך ריכ-טיקע איבערזעצונג פונם ביבל-טעקסט. בליז פאַלט דערפאַר אַן מיט גרויס רוגז אויף דעם „צאינה וראינה", וואָס „איז אייטל מדרשים ואגדות זרות און פרעגט פיל קושיות אין דען ענין הפרשה און איז זיי מתרץ ע"פ המפרשים ודרשנים, און ברינגט דען פשוטה פון פסוק אויף דאָס טויזנטסטע ניט"

אויך דער צווייטער פארלעגער, יוסף עטיאש, קריטיקירט שטאַרק דעם „צאינה וראינה", וואָס דאָרט „זיינען מיינסטנטיילס גמרות און מדרשים, אלץ על-פי הדרש, אָבער נישט דער עיקר פון דער תורה, דאָס מען זעלטן פאַרשטייט ווי דער פסוק אין דעם פשוטה נאָך אַנאנדער רעדט". אַנג קלאָגט זיך עטיאש בכלל אויפן סדר ווי עס ווערט געלערנט מיט די קינדער אין די חדרים. דער רבי לערנט מיטן תלמיד בלויז „איין פרשה אָדער עטוואָס מער", און שוין הייבט ער אָן מיט אים גמרא צו לערנען „און ליינט זיך אויף חריפות און חלוקים, אָבער דער עיקר יסוד, דען באר מים חיים, די תורה שבכתב, לאַזט מען שטיין". דער איבערזעצער גופא, יוסף וויצנהויזן, באַקלאָגט זיך, אז דערפאַר, וואָס מיר דערקלערן דעם ביבל-טעקסט בלויז אויפן דרך דרוש, לאַכן פון אונז די קריסטן און פאַרזיכערן „דאָס מיר די תורה פאַרפעלשן".

ביידע איבערזעצונגען זיינען דערשינען מיט אויסשליסלעכן יידישן טעקסט, אָן דעם אַריגינאַל. ביידע האָבן, ווי מיר האָבן געזען, געשמעלט פאַר זיך די אויפגאַבע צו געבן אַ פשט-איבערזעצונג, ריכטיק און געטריי

איבערגעבן דעם ביבלישן טעקסט, אָבער „לפי טבע לשון אַשכּנזי“, ד'ה איבערזעצן ניט מעכאַניש ווי די גלאַסאַרן, ניערט זיך רעכענענדיק מיטן נייסט פון דער איבערזעצונגס-שפראַך. עס איז אָבער שווער צו באַשליסן, וואָס האָבן איינגטלעך די איבערזעצער פאַרשטאַנען אונטער „לשון אַשכּנזי“ — צי דייטש, צי יידיש. שמערק און לייצמאַן וואַרפן, אַ שטייגער, פאַר אין זייער באַקאַנט ווערק „פליצן און וויצנהויענען, אַז זיי „בילדן“ אָפּט „אונדייטשע קאָנסטרוקציאָנען“. עס איז קלאַר, אַז ניט בלייב, ניט וויצנהויען זיינען אויסן געווען צו געבן אַ ריין דייטשע ביבלי-איבער-זעצונג. זיי האָבן אָבער איבערזעצט ניט אויף דער געוויינלעכער אָנ-גאַנגס-שפראַך פון דער דעמאָליקער יידישער באַפֿעלקערונג, און אויך ניט אויף דער ווייניקער דיאַלעקטיש-באַפֿאַרבטער ליטעראַרישער שפראַך אויף וועלכער עס זיינען פאַרפאַסט די מוסרספּרים, ריזע-באַשרייבונגען און מעמואַרן פון יענער צייט, נאָר אויף אַ געקוינטלעכער „פאַרטייטשונג“-שפראַך, וואָס האָט שוין געהאַט איר אַלטע טראַדיציע. בכדי צו ווייזן דעם מערקלעכן אונטערשייד צווישן דער דאָזיקער „פאַרטייטשונג“-שפראַך און דער געוויינלעכער שפראַך, אויף וועלכער דער ייד פון יענער צייט האָט געדענקט און געשריבן, וועלן מיר דאָ ברענגען צו צוויי פאַ-רזאַלעלע שמעלן פון בליצס און וויצנהויענס פאַררעדעס* און פון זייערע איבערזעצונגען.

I. אויס בליצס חומש-איבערזעצונג: אונ' ער הוב אן זיין בייא שפיל אונ' שפראך: עש קירט בלעם דער זון בעור; עש זאגט דער מאן דעם דיא אויגן גיעפנט זיין, עש זאגט דער דא הערט געטליכע קיד, דער דען אַלמעכטיגן שיין זיכט (זיעט), די אויגן ווערדן גיעפינט אלש ער נידערפאַלט! ווי פיין זיין דייני הימן יעקב, אונ' דייני וואָינונג ישראל. גלייך וואו זיך די בעכי אויז שפרייטן, וויא דאן גערטן אין דען וואשרן.

אויס בליצס פאַררעדע: „איז דאש ניט אים צו פקלאגן אונ' צו פּווייגן, דאש אונזרי גלערנמי פוז אלשהער אונש ניט פערזארגט האבן מיט איין עשרים וארבע אין לשון אַשכּנזי איינגטליך אויש גילויגט דען צחצחות פשט, וואָרט פער וואָרט מלאה"ק לל"א. הי נפשי, הרבה פעמים עצמו מספור האב איך גיהערט, דאש זי שפרעכין: ווארום קאן מן אויש ספרי גוים איין הבנה האבן, אונ' אויש אונזרי ספרים קאן מן קיין באשלוס פון קידן גיפונדן, אונ' דיא רייד אן זיך זעלבשט זייגן

87, די יידיש-דייטשע ביבעל-איבערזעצונגען, 1923, 162.

* וואָס זיינען ניט געפונדן מיטן העברעיִשן בעקסט.

קינדיש... אלץ טויטש ספרים זיינן אין איר שרייבונג פערמישט מיט נגודות זרות אונ' מדרשים, אונ' דיא מלמדים האבן עש ווייטר אין דען פורם איבר ליכרט (איבערליווערט, איבערגעגעבן) אירי תלמידים"...

II. אויס וויצנהויזנס חומש-איבערזעצונג:
 „ער היב זיין ביישפיל אויף אונ' שפראך: ער שפריכט בלעם דער זון פון בעור, אונ' ער שפריכט דער מאן דעם דאש אויג געפנט איז. ער שפריכט דער דא הערט גאטש קיך, דער דא זוכט דען שין פון דעם אלמעכטיגען גאט, דער דא פעלט, אונ' דיא אויגן ווערן אים געפנט. ווי גאר גוט זיין דיין גיצעלט יעקב, ווי דיין וואינונגען ישראל. גלייך אז וויא בעך (טייכן) ברייטן זיא זיך אויש, גלייך אן די גערטן בייא דעם באך"."

אויס וויצנהויזנס פאָררעדע, ווו ער פאָלעמיזירט מיט זיין קאָנטרענט, יקותיאל בליץ: „כל הפוסל במומו פוסל, דאש האט גיטאן ה"ר כוסיל, ער האָט פאָלשי הסכמות גיבראכט צו טראגן אונ' האט מיר וועלן דען חרם אויף דען האלץ יאנן, אונ' טיך פאר איין מוסר אויש גישאַלטן, אונ' האט ביגערט דש מיך קהל יצ"ו אין חרם האלטן זאלטן; אונ' קהל יצ"ו אונ' דאש פ"ד מיט אויסל שקרים ביריכט; הערט אבר צו וועש זא ווייטר גישיכט: ער האט זיך זייער בירופין אויף זייני הסכמות, אונ' האָט עורר גיוועזן אויף די גרוישי שווערי חרמות... דער פרוזו צו פאָררענגען דעם „צאינה וראינה" און אַנדערע דרש-איבערזעצונגען האָט קיין דערפאָלג ניט געהאט. דער דרש-ניסח פונם „צאינה וראינה" איז געווען מער צום האַרצן דעם דעמאָלטיקן ליינער-עולם. צו דער אלט-פרענקישער דערצינגנס-סיסטעם, וואָס אפילו אזא אויטאָריטעט ווי דער מהר"ל פון פראָג איז ניט אימשטאַנד געווען צו דערשיטערן, איז געווען באַדייטנד מער צוגעפאַסט דער טראַ-דיציאָנעלער נוסח, איידער בליצם און וויצנהויזנס נייע אויפטוען. דער „צאינה וראינה" האָט דעם קאמפּ געוועזן און פאָררענגט ביידע נייע איבערזעצונגען. וויצנהויזנס איבערזעצונג האָט נאָך ווייניקסטנס זוכה געווען איבערגעדרוקט צו ווערן (אין 1687)⁸⁸, בליצם איבערזעצונג דאָס אויך ניט. און דער „צאינה וראינה" האָט זיך נצחונדיק פארשפרייט אין די צענדליקער אויסגאַבעס בכל תפוצות ישראל, און דורות-לאַנג געוועל-טיקט אומבאַגרענעצט איבער די מוחות און די הערצער פון די יידישע פרויען.

⁸⁸ וויצנהויזנס איבערזעצונג איז אויך איבערגעדרוקט געוואָרן אין דער פאָקאָנסער „ביבליאָ קענסאַטלאָ" (האַנדעסק, 1711) צוזאַמען מיט דער קאַסוילישער, רעפארמירטער שופרישער און האָלענדישער ביבלי-איבערזעצונג.

זעקסטער קאפיטל

מוסר-ספרים אין יידיש. — איין שיין פרויאן ביכליין "מדר נשים". — די יידישע איבערזעצונג פון "ספר היראה" (1546 און 1583) און די גענראסטע פארפראגע, חיי עולם" (דש בוך דש אויביגן לעבנש"). — דער העברעיִשער "ספר מדות" און זיין יידישע איבערזעצונג. — דער "רוינגארטן" (ספר חנוך) און אברתם אשפנוים, סם חיים". — דער עפאָנראַפּיִשער אינסערעם פון אשפנוים, דברי מוסר". — משה אלמשולערס, ברענשאַיגל". — אלמשולער זענן דער יידישער פרוי. — יצחק בן אליקים און זיין "לב טוב". — דער סמיל פון "לב טוב". — יצחק בן אליקים זענן תפלות אין יידיש און זענן קינדער-דערצויגונג. — אין סעפּן הינקל. — שלמת-זולמן בן אלעזר אויפהויון און זיין "יודשר ס'ייראָק". — דער באַסייס פון דעם יערק.

אין דעם, "צאינה וראינה", ווי אויך אין דער, "לאַנגער מגילה" פילט זיך אַמבולטסטן די גרונד-טענדענץ — מוסר-זאָגן דעם עולם, מאַך ראַליש דערציען, פארשפרייטן רעליגיעזעטישע יסודות פון דער יידישער קולטור אין די ברייטסטע שיכטן פונם פּאָלק. דאָך האָט דער לייענער שוין אויס די געבראַכטע ציטאַטן זיך לייכט געקאָנט איבערצייגן, אז אין די דאָזיקע ווערק מאַכט זיך גאַנץ באַמערקלעך נאָך אַ כאַראַקטעריסטישער מאַמענט: דער ריין דער צווייטער. דעם פשוטן לייענער פאַר-אינטערעסירט ניט בלויז דער מוסר-השפּל, נאָר טאַקע די, "קורצווייליקע" געשיכטע גופא, דער ריין בעלעטריסטישער טייל. אָט די דאָזיקע ווערק האָבן אין זיך פאַקטיש פאַראייניקט צוויי פאַרשיידענע ליטעראַרישע זשאַנרען, וועלכע האָבן גראַד צו יענער צייט, צום סוף פונם 16טן י"ה, געבילדעט די מעכטיקסטע צוויי שטראָמען אין דער יידישער ליטעראַטור: מוסר-ספרים און מעשה-ביכער. די דאָזיקע צוויי שטראָמען האָבן אָבער ניט געפלאָסן גאַנץ אָפּגעזונדערט איינער פונם אנדערן: זיי פלעגן גאַנץ אָפט זיך צוזאַמענהעפּטן און ברידערלעך בייאַנאַנדערפליסן, און אויף דער דאָזיקער באַהעפטונג פלעגן, ווי מיר וועלן ווייטער זען, ניט זעלטן געשמאַקצן ווערן אַזוינע אַנדרוניגוס-ווערק, ביי וועלכע עס איז גאַנץ ישוער געווען פעסטצושטעלן, צו וועלכן זשאַנר זיי געהערן: צי האָבן מיר

פאר זיך א מוסר-ספר, צי א בעלעמרויטיש ווערק, וואָס איז פֿלוזי אויסן „די ווייל צו פרטרייבן“.

מיר האָבן שוין אין ערשטן קאָפיטל אָנגעוויזן אויף דער ראָלע פֿון די אַזוי-גערופֿענע „פּאַטראָנעסעס“ און „גענערינס“ אין דעם מיטל-עלטערלעכן געטאָ, וואָס פֿלעגן אַלס פּאַרמעגלעכע פֿרויען באַשטעלן ביי ספּעציעלע אָפּשרייבערס און קאָפיסטן באַשרייבונגען פֿון „מצוות נשים“ און אויך אנדערע מנהגים-ביכער, וואָס באַהאַנדלען די דינים פֿון דעם רעליגיעזן ייִדישן פּאַמיליע-לעבן, צונויפּגעפּלאַכטן מיט מוסר און די-דאָקטישע סענטענצן.

א האַנטשריפטלעכע אָפּשריפט פֿון א „סדר נשים“ דאַטירט 1504, איז אויפֿגעהיט אין דער ביבליאָטעק פֿון קעמברידזשער אוניווערסיטעט.¹ מיט קאַרנע 50 יאָר שפּעטער (1552) איז אַ גענראַמטער „סדר נשים“ (היינט אויך „איינ שוין פֿרויאַן-ביכליין“) דערשינען, געדרוקט אין ווענעציע און רעדאַקטירט, ווי עס ווייזט אָן צום סוף פֿון דער אויסגאַבע דער אונז שוין באַקאַנטער קאַרנעליאָ אַדלסינד, „דורך אַ פֿרומן רב און אַ קעסטליכע רביצין“. דאָס ווערק האָט שטאַרק אויסגענומען ביים עולם, און אין 1577 דערשיינט עס שוין אין אַ פּאַרגרעסערטער פּאַרס אין פּוילן (אין סראָקע) דורך בנימין בן אַברהם סלאָניס, אין דערנאָך אין באַזעל אין 1602.² מיט אַ ווייכן האַרציקן טאָן באַלערנט דאָס „פֿרויאַן-ביכליין“ די ייִדישע פֿרוי, ווי אַזוי זי דאַרף זיך נוהג זיין אין דעם פּאַ-מיליע און רעליגיעזע-עלשאַפּטלעכן לעבן. „מיין ליבע טאָכטער — אַזוי הייבט זיך אָן דאָס ווערק אין דער באַזעלער אויסגאַבע — זיך (זע) אונ' מערס עבן אויף וואס איך דיך דא טוא לערנן; ווערסטו מיר פּאָלגן, זא ווערסטו לעבן אין ציכטן אונ' אין עירן, און גאט דער אַלמעכטיג ווערט דיר גליק אונ' הייל באַשערן, אונ' פֿרייד ווערשטו זעהן אן דיין קינדערן אונ' דיין טאג ווערען זיך טון מיירן, אונ' דיין גוט אונ' דיין קעסטליכע קינדר ווערן זיין אַזא פּול אַז שטערן אין הימל, אונ' אלע אנהיישונג דיין הערץ * ווערט דיר גאט שמו יתברך ביינן יידן, אונ' יעדער מאן ווערט דינען געבענטשטן זאמען זוכען און טוען בעגערן. אונ'

1 זע וועגן דער דאָזיקער האַנטשריפט ביי ב. וויינרייך, „בילדער“, ז"ו 149-150.

2 אין דער ווענעציאַנער אויסגאַבע האָט דאָס ווערק 123 קאָפּיליך, אין די ווייטער

דיקע — 139. מער באַריכות זענען די פּאַרשידענע אויסגאַבן פֿון דעם „פֿרויאַן ביכליין“, זע ביי שטיינשניידער, „העבר. ביבל.“ XIX, 82-83.

* אַלע וויכטיגן פֿון דיין האַרץ.

דרום מיין ליבע מאַכטער וויל איך דיך לערנען גייען דען רעכטן וועג, אונז' ווערשטו מיר פאלגן זא וואָל דיינען לייב אונז' דיינער זעל"ץ.³

דער „מצוות נשים" איז, ווי מיר האָבן געזען, באַשטימט אויס- שליסלעך פאַר פרויען. אָבער נאָך מיט אייניקע יאָר פריער (אין 1546) איז דערשינען אין יידיש אַ מוסר-ספר, וואָס ווענדט זיך דערהויפּט צום מאַנספּיל — דאָס איז די איבערזעצונג פון ר' יונה גירונדיס העברעיִשן „ספר היראה":⁴

„...דיוזם ספר — ווערט אָנגעוויזן אויפן שער-בלאָט — האָט גימאכט דער גאנץ ורום (פרומער) חסיד רבי יונה בון גירונדי עליו השלום, אונז' ער האט עש גינענט ספר היראה, דארום דאז ער דארנין ניכט אנדערש גישריבן הוט דען נויארט יראת שמים אונז' אין איינר קורצן מיינונג וויא זיך איין איטליכער מענטש האלטן זול אין זיינס גאנצן לעבן הן במילי דעלמא הן במילי דשמאי, דאז ער אין דיוזם עולם וואל גיבאלן (געפעלן) ווירט אין דען אויגן גוטש אונז' אין דען אויגן דער מענטש, אונז' צו נאָטישט (צולעצט) דאס ער ווירט זוכה זיין לחיי העולם הבא. דש ורלייה (פערליי) אונש גוט ית' אלען מיט אינגדער — אמן וכן יהי רצון"ו.⁵

די איבערזעצונג איז אין אַלגעמיין אַ גאנץ געטרייע; גרעטרווייז גיט דער איבערזעצער גיט בלווי דעם טייטש פונם טעקסט, נאָר אויך אַ קורצן פירוש דערצו, אָבער מיט אַן אומפאַהאַלפּענער שווער-וואָגיקער שפראַך. מיר ברענגען דאָ אייניקע ציטאַטן פאַראַלעל מיטן אָריגינאַל- טעקסט:

8 מיר ציטירן לויט גרינגבוים, צים. וו., 269; זע אויך שולמאַן, ציטירטע ווערק, 74-75.

4 זע אונזער ווערק, ב' II, 175.

5 צום ערשטן געהערט אין ציריך, אין 1536, איבערגעדרוקט אין פריבורג — ברויסנוי, 1583. גרעסערע אויסצוגן פון דער דאָזיקער איצט זייער זעלענער איבערזעצונג, זע: ביי שפיין אין „פיל. שר.", II, 164-165, און ביי ווינרייכן, דאָרטן, 513-515. ג. שפיף פרינס דערזויין („פיל. שר.", II, 135-168), אַ די איבערזעצונג געהערט דעם אַרויסגעבער פון דער קאָנסטאַנצער הומש-איבערויזונג, מיכל אַראָם. שפיס ראיות זיינען אָבער גיט גענוג איבערצייגנדיק, עס איז זייער שווער צו גלויבן, אַז אַ משומר און מיטאָנער זאָל זיך יסגלן די אויסגאָבע צו פאַרשפּרייטן צווישן די ברייטע יידישע פּאָלקסמאַסן אַזאָ שטאַק-פרום מוסר-ספר, ווי דער „ספר היראה".

ספר היראה

(וועגן הכנסת אורחים):

וואָ אַם ישׁ לוֹ מאַה עבֵדִים אוֹ שִׁפְחוֹת מִטְרִיהָ הוּאָ בַעֲצֻמוֹ וַיַּעֲמֹד עֲלֵיהֶם. מִי לֶךְ גְּדוֹלָה כְּאַבְרָהָם אֲבִינוֹ שִׁשְׁמִישׁ לְמַלְאָכִים... וְאִם יִלְיָנוּ אֲצִלּוֹ מִשְׂכִּיבִים בְּמִיטָב מִטּוֹתָיו, כִּי גְדוֹלָה מְנוּחַת הַעֵיף בְּהוֹתוֹ שׁוֹכֵב בְּטוֹב, וְיִוְתֵר עוֹשֶׂה לוֹ נַחַת רוּחַ הַמִּשְׁכִּיבֵי הַיָּבֵט יוֹתֵר מִן הַמַּאֲכִילֵי וּמִשְׁקָהוּ... וּבַבּוֹקֵר הִלְוָהוּ וּמַעֲדָהוּ בַּפֶּת לַחֵם, וַיִּחְשׁוֹב כִּי גִלְגַּל הוּאָ הַחֹזֵר בְּעוֹלָם, הַיּוֹב עֲשִׂיר לְמַחֵר רֶשַׁת וּנְכַלָּם...

(וועגן גניבת הדעה):

אַל תִּגְנוֹב דַּעַת חֶבְרֵךְ וּדְעָתוֹ שֶׁל נַכְרִי וְאַל תִּסְרֹב בּוֹ יוֹתֵר מִדְּאִי וְאַל תֵּאֱמַר לוֹ דְבַר אֲשֶׁר יֵדְעָתָ כִּי בְשׁוֹם פְּנִים לֹא יַעֲשֶׂה וְאַל תֵּאֱמַר לוֹ דְבַר זֶה עֲשִׂיתִי בְּשִׁבְלֶךָ וְלֹא עֲשִׂיתָ בְּשִׁבְלִי. כִּלְכֵּלֵי שֶׁל דְבַר כֵּל עַד גְּנִיבַת דַּעַת אֲסוּרָה.

יִיִדִישֶׁ אַיבֶּרֶזֶצְיוֹנִג

אונ' אפילו ווען ער העטי טויזנט קנעכט אונ' מענט (דינסטן), נאך דענוך זאל ער זיך זעלבר מיהן אונ' ער זאל שטיין צו פאר אינן (פאר די אורחים) צו דינען אינן, דען ווער איז אפערער צו אונז דען אברהם אבינו עליו השלום, אונ' דער האט זעלבר געדינט צו די מלאכים... אונ' ער טוט אים (דעם אורח) מ'יא (מער) נחת רוח מיט דעם דאָזיגן דאס ער אין לייגט אין איין גוט בעט וועדער מיט דעם דאז ער אים הוט צו עסן אונ' צו טרינקן געבן... אונ' עס איז איין גלגל דאס אלזו אום לויפט אין דעם עולם: איצונדר איז דער אונפאל אויף איינס אונ' מארגן איז ער אויף דעם אנדרן.

אַל תִּגְנוֹב, דו זאַלסט נישׁ זײַן גוֹנֵב דַּעַת הַבְּרִיּוֹת צו קײַנעם מַעֲשֵׂן, אונ' אפילו צו קיינעם גוי, דאס מיינט דאס איינער מיט זיינעם מונד עטר וואס קיט אונ' אין זיינעם הערצן גידענקט ער עטוואס אנדערש; אונ' דו זאלט נישׁ ווידער שפעניגן ווידער דיין גיזעלן מ'יא (מער) דען צופיל. אונ' דו זאלסט נישׁ זאגן צו אים: דיזע אונ' דיזע זאך האב איך געבאן אום דיין ווילן, ווען דו זי אים זיינן ווילן נישׁ געטאן האסט, נייערט ווען ער זיך זעלבר טועה ווער, אונ' דאס ער פרמיינט דו העמשט אים זיינעם ווילן עטוואס ניטאן, זא באדארפטסט דו נישׁ צו אים צו זאגן: איך האב

עם ניט גיטאן אום דיינן ווילן, דען
ער איז זיך אן דעם דאזיגן זעלבן
טועה אונ' דו האסט אים ארום ניט
גונב דעת ניוועזן. זה הכלל: אין אלע
וויון אונ' וועגן, זא איז עם אסור
דאס מן ניט זאל גונב דעת זיין צו
קיינע מענשן.

(וועגן איבערנעשריבענער פרומקייט):

אל תהי, דו זאלסט ניט זיין איין
צדיק מ'יא דען צו פיל, זיכסט
(זיעסט) דו איין נאך דניג ווייב דאס
זי דער פרינקן וויל אין דעם
פאך, דא זאלט דו ניט זאגן: איך
וויל פליהן אונ איך וויל איר ניט
העלפן, דען איך וויל זי ניט אן זעען
די ווייל זי נאקנדיק איז, אונ' אלזו
אויך וואס דער גלויבן איז. הערסט
דו פון איינעם מאן דאס ער אין
זייגס ווילן האט צו דערשלאגן זיינן
גיוועלן, זא זאלט דו ניט זאגן צו
אים (?) איך וויל שטייל שווייגן אונ'
איך וויל ניט זיין איין רכילות
טרייבר, דען עם איז געשריבן: לא
תעמוד על דם רעך, דאס איז אין
טייטש: דו זאלט ניט שטיין אויף
דאס בלוט דיינעס גיוועלן, אונ' דו
זאלסטעס זאגן צו אים נאך אל דיינס
פר מייגן, אונ' ניט אין דער מיינונג
אלס אויב דו רכילות טרייבסט, אונ'
אלס דען דא האסט דו דיינן לייב
באשירמט פון דען זינדן.

אל תהי צדיק הרבה: ראית אשה
ערומה טובעת בנהר ואל תאמר אניח
ולא אראנה, אלא תציל אותה
ותעצים עיניך ביותר שתוכל וכיוצא
בזה. אם שמעת אדם אומר על חבירו
להכותו, אל תאמר לא אגלה לו
ואהיה רכיל, כי אדרבה לא תעמוד
על דם רעך ואמור לו כפי יכלתך
שלא בלשון רכילות.

אין דעם זעלבן יאָר (1583), ווען עם איז דערשינען די צווייטע
אויסגאבע פון דער דאָזיקער ניט גאָר געלונגענער איבערזעצונג, האָט
אן אומבאקאנטער פארפאסער פארעפנטלעכט אין פרייבורג א גענראמע

פארפראזע פון יונה גירונדים „ספר היראה“, אונטערן נאָמען „דש בוך דעש אויביגן לעבנש“ (אויך „חיי עולם“).

דאָס דאָזיקע קליינע ווערק האָט אַ באַשטימטן ליטעראַרישן ווערט. ס'איז ניט קיין פשוטע איבערזעצונג, נאָר אַ איבערדיכטונג. דער טעקסט איז ערטערווייז געקירצט, די איבערגעארבעטע שטעלן ווערן געגעבן אין אַ קערנדיק-זאָפטיקער, פּאָלקסטימלאַכער שפּראַך.

„גוט אונ' זעליק — אזוי הייבט אָן דער „חיי עולם“ — איז דער מאָן ווען ער וויל טראַגן — דאס יאָך פון דער תורה אין זיינן יונגן טאגן. — דאס אין זיין רבי האט געשלאגן — דאס זאל ער ניט קלאַגן. — בערענק דיך רעכט — זיי גאטס קנעכט“.

אין דעם זעלבן טאָן ווענדט ער זיך צו דעם יונגן דור, צו די חדר-ינגלעך: „הערט צו מיר ליבן, ליבן קנאבן — דען בורא זאלט איר ליב האבן — זיין געפאט היט אלע צייט — זא ביסטו אל זינדן קווייט (קווייט). בכדי צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף, ווי אזוי דער אומבאַקאַנטער טער דיכטער האָט אויסגענוצט דעם העברעיִשן טעקסט, ברענגען מיר אייניקע פאַרזאַלע ציטאַטן:

ייִדישער „חיי עולם“:

אונ' זיי ציכטיג אונ' ניט לאָזן — די באַלקן זאלטן דיך ניט זעען בלאָז — אזו וואס זיך בערומען רבי יוסי: אל מיין טאג בין איך געוועזען בעהינד (געשווינד) — ניט זי האן (האָבן) געזעען די באַלקען די זויס מיינעס העמד... אונ' געה אין וויניג בוקען (געבוקט) אונ' ניט צו גאַנץ אויף געריכט — אונ' געדעק דער בורא ווייס וואל וואס נור הער נאך געשיכט (געשעעט) — דו זאלסט אך געדענקען אונ' טון צו רעכטער מוס — ניט געפיר אַילען ווען דיין הייבט (הויפט) איז בלוס (בלויז).

ספר היראה:

אל יעמוד ממטתו ערום, אך מלבוש מיושב, כמו שהיה מתפאר ר' יוסי: מימי לא ראו קורות ביתי אימרי חלוקי... ומעת קומו להתהלך על הארץ יכפוף קומתו וישוח ראשו כי השכינה למעלה מראשו ולכך נכון לכמות ראשו ואל יהיה בגלוי ראש.

6. דש בוך דעש אויביגן לעבנש. זעלכש דענין דוא עש לעזין אונ' מיט ולייש (פלייש) חאס דריינן באַגריפן אישש בהאלטן אונ' אין צו חערק ריכטן, גנאד אין דיר וועלש ביא נאם אונ' אונטר מענטשן דר נאך אבר דש אויביגן לעבן ער ווירקט

ספר היראה:

אחרי כן ילך לעסקיו, כי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, כי לא יוכל אדם לעבוד את הבורא אם לא יטריח לבקש מזונותיו, וכן אמר דוד: יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך. והיה עסקיו באמונה ויתרחק מרבר שקר וממחברת אנשים רעים וממושב לצים, ואם יצטרך לשבת עמהם יזהר פן ילעיגו ויתלוצצו עליו ויראה כעושה עצמו חשוב, אל יכנס לתוך דבריהם ואל ישוב להם כי אם בקוצר רוח ויקום מיד אם יוכל.

ואם יבואו אורחים לביתו יכניסם בסבר פנים יפות ומיד בבואם ישים לפניהם לאכול, כי פעמים רבות בא העני ולא אכל כיבוש הוא לשאול ויתן להם לחמו ומימין; והכל יהיה בפנים מאירות ואף אם לכבו בעצב ודאגה ישתנה מלבו בפניהם וינחמם בדבריו להם למשיב נפש.

יידישער „היי עולם“:

אונ' מיט גאט און מיט ערען — זאלטו דיך דער גיירן — געדענק דאס דיך דעם הונגערס קאנסט דער ווערן — שײם דיך ניט דו זאלסט איינעם זיין בארט שײרן — אונ' זױלטו האבן גוטן מוט — שמיני ניט נאך גראסן גוט — עם איסט גע- שריבן: גאט זאלסטו ניט פר געסן — ברויט פון ערביט (ארבעט) דיווער הענט זאלטו עסן — קיין ליגן זאל דיר אויס דיינעם מויל געען — אונ' ביי דעם מיססיג נענגער זאלטו ניט שטייען — אויב עס דיר פון דער ערען וועגן ווירד געפירן — זא זאלסטו אין דאך ניט לאנג צוהערן — נעם דיך אן דו האבסט עטוואס דא היים פר געסן — דאס זי דיר עם ניט פער איין העפפארט אויפמעסן.

קומט אין דיין הויז איין גאסט נענאנגן — גיטליך זאלסטו אים אנמפאנגן — ער שימט זיך צו עסן — דרום זאלסטו עם ניט פר געסן — מיט גוטליכן אנצליט (פנים) זאלטן אים זעען עסן אונ' טרינקען פֿר טראגן — דיינען קומער אונ' גע- ברעכען זאלטו אים ניט קלאגן — מאך אים לייכט זיין מוט — טייל אים אך מיט פון דיינעם גוט — גיטליך ווארט זאלטו אים צו שפרעכן — פון דיינער אַיגען האנט לאס אים נישט געברעכן.

דאר צו אונש דאן דער גוטיכי גוט (גוטיגער גאט) זאטטליכי וועלע פר העלפין". דאס דאָזיקע איצט ווער זעלשענע הערק איז איבערגעדורקט אין אויסצוגן אין לאַטיי- נישער טראַנסקריפציע אין גרינגוויס, „ברעסלאַבאָטיע“, 251-265, און ביי א. בריל אין „יאַהרבוך פֿ. ייִדישע געשיכטע“, 1877, 100-115. זע אויך שפּראַך אין „פּילאָלאָג יאר“

ספר היראה :

אל תפרוש מן הצבור כי לא תקבל שכר עמהם אם תפרוש, ושני מלאכים המלוים לו לאדם מניחים ידיהם על ראשו ואומרים: פלוני הפורש מן הצבור אל יראה בנחמת ציבור. אם מינוך ציבור פרנס עליהם אל תתנאה עליהם, ואל תטיל עליהם אימה שלא לשם שמים וסבול טרחם כי גדול שכר פרנסי הדור.

ידישער „חיי עולם“:

אין קיינערליי האַפּאַרט זאלטו דײַך קלײדן — אונ' פון דײנעם קהל זאלטו דײַך נײט שײדן — אונ' ווער זײך פון זײנער געמײן (געמײנדע) שײט — ווען עס אים ווײל געט זא איסט עס אים לײט — אונ' ווען דער זעלוויג פון דער וועלט מוז שײדן — צוויי מלאכים די אין געלײדן — זי ווערדן אין פּײגן — אונ' איר הענד אויף זײן הײבט לעגן — זי שפרעכן פּלוני דו האסט דײך געשײדן פון דײנער געמײן — איר פרייד ווערד זײן גרויס אונ' דײנע קלײן — גרויס גענאד אונ' פרייד ווערד אין געשײען — די זאלטו נײט זעען. — הערווײלט דײך אײן קהל צום פרנס זאלטו דײך שײמען — קײן האפּאַרט זאלטו דײך אן נעמען — פּורכט דעם בורא זאלט איר האָן. דאס זאלטו זאגען — אונ' איר לאסט זאלטו ווײקליכן (מיט גוטן ווײלן) טראגן.

די אויפן־ציטירטע שמעלע אויס דעם „ספר היראה“ וועגן דעם מעביר זײן די סדרה אויף דער אומגאַנגנס־שפּראַך, ווערט איבערגעגעבן אין דעם „ספר חיי עולם“ אויף פּאַלענדיקן אָפּן: „אך ווען ווײל איך דיר בעטײטן — אל וואָך די סדרה זולטו לײען מיט מינדרן לײטן — צוויי מאל עברי אונ' תרגום אײן מאל — דאס שמעט דיר אך וואָל. האסטו נײט אײן תרגום, צו אײנעם מאל טױטש זאלטו זײן בערײט — אונ' דאס טראָפּף מיט דאס איסט דער תורה קלײט“.

ווי דער „ספר היראה“ און דער „ספר חיי עולם“, אזוי איז אויך אויס העברעיִש איבערזעצט דאָס עלטסטע און פּונדאַמענטאַלסטע מוסר־ספר, וואָס ס'איז אין ייִדיש אין 16טן י"ה דערשיגען — דאָס „זײטן־בוך“ (ספר מידות).

אַט מיט דעם אַלטן „זײטן־בוך“ האָבן זײך בײ אונז אינטערעסירט פיל פּאַרשער. וואָל זײן, ס'איז נאָך נײט פעסטגעשטעלט, צי איז דאָס דאָס

ער שטעט מוסר-ספר אויף יידיש, וואָס האָט געהאַט די זכיה זיך צו באַקענען מיט דעם דרוקוואַרשטאַט, יעדנפאַלס איז עס דאָך דאָס עלטסטע יידישע מוסר-ספר, וואָס איז צו אונז דערנאָנגען. די אַנט שטייגונג פון דעם דאָזיקן בוך איז אָבער נאָך עדהיוּם ניט אויפגעקלערט. ניט נאָך דער פאַרפאַסער איז געבליבן אומבאַקאַנט, עס איז נאָך אַפילו אַ פּלוגמא מבוּה דער שפּראַך, אין וועלכער עס איז לכתחילה פאַרפאַסט געוואָרן. ווייל דאָס „זיטנבוך“ („ספר מידות“) איז צום ערשטן גע- דרוקט געוואָרן אין יידיש (איסני, 1542) און ערשט אין 1581* איז דאָס ווערק דערשינען אין העברעיִש אונטער דעם טיטל „ארחות צדיקים“; האָבן לכתחילה אַפילו אַזוינע געניטע ביבליאָגראַפֿן ווי שטיינשניידער (קאַט. באַדל. 521—522), צעדנער (קאַט. בריט. מוז. 623) און בן-יעקב („אוצר הספרים“, 51) גערעכנט, אַז דער יידישער זעקסט איז דער אָריגינאַל, און דער „ארחות צדיקים“ איז בלויז אַן איבערזעצונג. שפע- טער האָט אָבער שטיינשניידער אַיינגעזען, אַז ער האָט אַ מעות געהאַט, און אַרויסגעזאָגט אַ השערה, אַז דאָס דאָזיקע מוסר-ספר איז קודם-כֹּל געשריבן געוואָרן אין העברעיִש („סעראַפּעום“, 1869, 135). צו דעם זעלבן אויספיר זיינען אויך שפעטער געקומען פּערלעס („בייטרענע“, 175—177) און גידעמאַן (אין זיין „געש. ד. ערצ.“, III, קאַפ' 6). קעגן דער דאָזיקער מיינונג טרעט אָבער קאַטענאַריש אַרויס אלעזר שולמאַן אין „ישפת יהודית-אַשכּנזית“, און פאַרויכערט נאָנץ באַשטימט, אַז דער העברעיִשער „ארחות צדיקים“ איז בלויז אַן איבערזעצונג פון דעם „זיטנבוך“.

עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז גערעכט איז ניט שולמאַן, נאָך טאַקע שטיינשניידער און פּערלעס, און דאָס בוך „ספר מידות“ איז פאַרפאַסט געוואָרן אין העברעיִש נאָך איידער גוטנבערג האָט אויסגע-

7 יעדנפאַלס איז לויט דער מיינונג פון דעם ביבליאָגראַפֿ ש. הינער שוין אין 1537 געדרוקט געווען אַ מנהגים-בוך אין יידיש.

8 טיב אַ יאָר שפעטער, אין 1582, איז אויך אַרויס די צווייטע אויסגאַבע פונם יידישן „זיטנ-בוך“ אין דער באַקאַנטער דרוק פון דעם קראָקעווער אַרויסגעבער יצחק פּראָפּסטיץ. אויפן שער-בלאַט שטייט געשריבן: „ספר המדות, דאש ספר שרייבט וועלכש נומי מדות זיין דא דען מענשן און חי ער זיך דראן גיהפמן זאל ווען הורך דען נוסח מדות קאן איין מענש די תורה אונ' מעשים טובים פון דיא דא וואול גיפאַלין אין אויגן נוסח יתברך שבו לַצד אונ' אויך אין אויגן דער לויט. גידרוקט אין דער הויפט-שטאָט ק"ק קראקא אין דער צאל שמ"ב לפ"ק על ידי יצחק בן הח' אהרן זע"ל ספרוסטיץ“.

פונען זיין דרוק-ווארשטאט. אז דאָס מוסרספר האָט אויך אין העברעיִש געמאַכט דעם נאָמען „ספר מידות“ ניט „ארחות צדיקים“, זעט מען אַרויס אויס דער העברעיִשער פּאַררעדע, וווּ עס ווערט אַנג דערציילט, אז „זה ספר מידות נכתב“. עס איז אַנג כמעט אויסער יעדן ספק, אז די פּאַררעדע צו דער העברעיִשער אויסגאַבע געהערט ניט דעם מחבר, נאָר דעם אַרויסגעבער. אין דער ערשטער, פּראָגער, אויסגאַבע, איז נאָקע די פּאַררעדע געדרוקט אונטער דעם קעפל סתם „הקדמת“, און ערשט אין די שפעטערדיקע אויסגאַבעס שטייט שוין „הקדמת המחבר“. עס איז אַפילו מעגלעך, אז נאָך פאַר דער פּראָגער אויסגאַבע, 1581, איז שוין דער „ספר מידות“ געווען געדרוקט אין העברעיִש. דערויף זאָגט ערות פּאָלגנדיקער זאָץ אויפן שער-בלאַט פון דער פּראָגער אויסגאַבע: „ויען אשר אינו מצוי אצלנו, כי לא נרפס בימינו, לכן עלתה ברוחנו להשתדל בו ולהדפיסו כדי לזכות בו הרבים לקרות וללמוד בו“. אמת, דאָס איז ניט מער ווי אַ השערה, וואָרעם עס איז אויך מעגלעך, אז דאָס וואָרט „בימינו“ איז דאָ געבראַכט בלויז ווייל עס פאַסט צום גראַם. עס איז אָבער דערפאַר אָן אַ שום ספק, אז מאַנסקריפטן פונם העב-רעיִשן טעקסט האָבן שוין עקסיסטירט באַדייטנדיק פריער, פאַר דער יידישער אויסגאַבע, 1542. אין דער ביבליאָטעק פון דער לענינגראַדער „חברה מפיצי השכלה“ האָט זיך געפונען אין דער הרבניאַנער מאַנ-סקריפטן-קאָלעקציע אַן אַלטער כתב-יד פונם העברעיִשן „ספר מידות“, אויף פאַרמעט געשריבן,¹⁰ ליידער איז דער מאַנסקריפט דעפעקט: עס פעלן פון פּאַרנט אייניקע בלעטער און אויך אַ פּאַר בלעטער צום סוף. דער מאַנסקריפט איז געשריבן אין אַ שוין רש"י-כתב פון אַ גענימער סופר-האַנט. אויף פיל בלעטער זיינען אָבער פון אַלטקייט די אותיות אָפגעשפרונגען, און מען קאָן דאָרט לייענען דעם טעקסט בלויז נאָר לויט די איינקריצונגען אין דעם פאַרמעט. דער מאַנסקריפט האָט אויך אויף זיך אַ ספעציעלן שטעמפל, וועלכן עס טראָגן אויף זיך, ווי מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן,¹¹ פיל אַלטע העברעיִשע פאַרמעטענע כתב-ידן אויס דעם מיטלעלטער: פיל בלעטער זיינען אונטן איינגעשניטן טיף „בזו אין פלייש אַרײן“, ד"ה פעסט בזו צום טעקסט. אין אונזער מאַנסקריפט, וואָס באַשטייט אויס 80 בלאַט קוואַרטאָ, זיינען באַשניטן גאַנצע 20 בלעטער: אין 18 זיינען אָפגעשניטן גאַנצע פאַסן, און אין צוויי בלויז די העלפט.

¹⁰ דעם דאָזיקן מאַנסקריפט האָבן מיר באַשריבן אין אונזער אַרטיקל אין „אילאָגישע שריפטן“, וווּן וועגן דעם האַמבורגער העברעיִשן מאַנסקריפט, וואָס איז פאַרענדיקט אין 1504; זע מ. עריק, „געשיכטע“, 273-274.

עס איז קיין שום ספק ניט, אז דער דאָזיקער כתב־יד איז געשריבן
 שפּעטס טנס אין דער צווייטער העלפט פונם 15טן י"ה, מיט אַ יאָר
 זיבעציק און אפשר מיט נאַנצע הונדערט יאָר פריער פאַר דער ערשטער
 יידישער אויסגאַבע פון דעם דאָזיקן מוסר-ספר. בעת מיר האָבן פאַר-
 גליכן דעם טעקסט פון אונזער מאַנסקריפט מיט דער ערשטער העב-
 רעישער אויסגאַבע פון 1581, האָבן מיר זיך איבערצייגט, אז דער אַרויס-
 געבער האָט זיך ביים דרוקן באַנוצט מיט אַ שפּעטערדיקער אָפּ-
 שריפט, וואָס איז געווען שטאַרק פאַרגרייזט אין פאַרגלייך מיט אונזער
 פאַרמעטענעם מאַנסקריפט. ניט דאָ איז דער אָרט זיך לענגער דערויף אָפּ-
 צושטעלן. פלוז אַלס ביישפּיל ברענגען מיר דאָ צוויי שטעלן אויס אין
 און דעם זעלבן בלאַט (קאָפּ' 27). אין אונזער מאַנסקריפט שטייט גע-
 שריבן: „לפי שהתלמוד עמוק הוא מאוד שהוא מעורב בלשון ארמי“,
 אין דער ערשטער געדרוקטער אויסגאַבע איז אָבער דער דאָזיקער זאָן
 פאַרגרייזט און עס שטייט „בלשון ערבי“ (?). אין אונזער מאַנסקריפט
 ווערט דערציילט: „ואחר כך עמד ר' משה מיימון וכלל כל התורה בעל
 פה בספר אחד בלשון קל מאוד, אחריו קם ר' משה מקוצי וחבר ספר
 אחד וליקטו מאותו ספר של מיימוני“. אין דער ערשטער העברעישער
 געדרוקטער אויסגאַבע פעלט דער גאַנצער זאַץ וועגן דעם רמב"ם, און
 עס הייבט זיך גלייך אָן: „ואחר כך עמד רבינו משה מקוצה וכו'“.

ווי פּערלעס האָט שוין בשעתו גאַנץ ריכטיק אָנגעווויזן, קאָן מען
 שוין אויס דעם יידישן טעקסט גופא זיך איבערצייגן, אז מיר האָבן פאַר
 זיך אַן איבערזעצונג, ניט קיין אַריגינעל ווערק. צום סוף פונם יידישן
 „זיטן-בוך“ גייט נאָך אַ ספּעציעלע הוספה, וואָס הייבט זיך אָן מיט
 פּאָלגנדיקע שורות: „גוט (גאָט) דעם אלמעכטיגן אליין דיא אַיר (ערע)
 אַל ורויאן (פרויען) אונ' יונג ורויאן אן ביטן זויר אונזרן ולישיגן גרוז
 אונ' צו וואָר (פאַר) אויש דער ערברן אונ' צויכטיגן ורויאן, ורויא
 מוראדאָ דוקטרין דער ורויאן קונשט דער ארציניא, וואָנהאפטיג צו
 גוינשפורג. גוינשטיגי ורויא! נאָך דעם איך וַר שטאנרן האב דש איר
 לושט אונ' פיגיר האבט צו דעם ספר מידות, זא האב איך
 מיך אונטרשטאנרן מיט דער הילף גוטש יתברך דעש אלמעכטיגן אונ'
 האב עז אס טאג גיבראכט“¹².

מיר זעען בכּו, אַז די „דאָקטאָרין דער פּרויען קונסט דער ארציניא“,

12 די ערשטע אויסגאַבע פון 1542 האָבן מיר ניט געזען, די לעצטע צוויי
 וויסלעך פון „ספר מדות“ זיינען אָבער איבערגעדריקט אין יצחק בן אליקום „לב סוכ“,
 אַסמטערזאַפּער אויסגאַבע, 1670. זע אויך ס. חיינריך, „שטאַפּלען“, 108-109.

פריי מאראדא האָט שוין געוויסט פאָרויס וועגן דעם „ספר מידות“, זי האָט אָבער, ווי עס שיינט, ניט געקאָנט זיך מיט אים באַקענען, ווייל ער איז געווען געשריבן אויף העברעיִש, דערפאַר האָט איר באַקאָנטער און פאַרערער באַשלאָסן איבערצוועצן דאָס ווערס אויף דער איר באַקאָנטער אומגאַנגס-שפראַך. אייניקע אַנדערע שמעלן באַווייזן נאָך בולטער, אַז מיר האָבן פאַר זיך בלוז אַן איבערזעצונג: צום ביישפּיל, צום סוף פונם 25טן קאַפיטל ליינענען מיר פּאַלנדיקע באַמערקונג: „דאס וועניג דאס דא שטייט האב איך געפונדן אין אינעם אַנדערן ספר (וואָס) רעט פון יצר הרע, אזא האב איך דאס זעלביג הער געשריבן, אונ' געהערט ניט איין דאס ספר מידות“¹⁴. אַן ענלעכע באַמערקונג געפינט זיך אויך אין ווייטערדיקן קאַפיטל (שער התשובה): „דאס וועניג, דאס דא געשריבן שטייט, דאס געהערט ניט אין דאס „ספר מידות“, עס איז אויס איינעם אַנדערן ספר גענומען געווארן, אונ' דא הער געשריבן“¹⁵.

ווער דער פאַרפאַסער איז געווען פונם העברעיִשן „ארחות צדיקים“, איז געבליבן פונקט אזוי אומבאַקאָנט, ווי דער נאָמען פון זיין איבער-זעצער אויף יודיש. גידעמאַן פרוווס אַפילו באַווייזן¹⁶, אַז דאָס דאָזיקע ווערס האָט געשאַפן דער באַוויסטער בעל „הנצחון“, יום-טוב ליפמאַן מיליהוויז; און די דאָזיקע השערה נעמען אַן אַלס זיכערן פאַקט די פאַר-שער שיפער¹⁷ און עריק¹⁸. מיר האַלטן אָבער גידעמאַנס השערה פאַר אומבאַגרינדעט: עס איז שווער צו גלויבן, אַז דעם „ספר מידות“ זאָל האָבן פאַרפאַסט אַזא הייסער מקובל, ווי יום-טוב ליפמאַן איז געווען¹⁹. איינס איז אָבער זיכער: דער דאָזיקער נעלם, דער אומבאַקאָנטער פאַר-פאַסער פונם „ספר מידות“, וואָס האָט העכסט וואַרשיינלעך געלעבט אין 16טן י"ה²⁰, איז געווען אַ מענטש פון פרייטן וויסן, און מיט אַ קלאָרן

18 מיר ציטירן לויט שלמה-ולמן לאַנדאַנס אויסגאַבע (אַטסטערדאַם, 75, 1735), וואָס איז זייער נאָענט צום סעקסט פון דער ערשטער אויסגאַבע. די ציטאַטע שטימט האָרש ביי וואָרס מיטן מעקסס, וואָס פערלעט ברענגט אויס דער ערשטער אויסגאַבע (בייטרענג, 175). דערפאַר איז אָבער די שפעטערדיקע אויסגאַבע (הוראדנא, 1795) פון „ספר מידות“ שמאַרק געקירצט און געענדערט. די דאָזיקע אויסגאַבע איז אויך גלויבן איבערגעדרוקט מיט ווייטערדיקע קירצונגען אין 1835.

14 דאָרטן, דף, 92, עמ' ב'.

15 „גוש. ד. רצינונגס-וועזען“, III, 223-226.

16 „די קולטור-געשיכטע“, 75-77.

17 ציט. III, 279-280.

18 זע אויזער ווערק, ב' III, ז"ז 196-197.

19 אין דעם 27טן קאַפיטל („שער התורה“) דערטאָנט דער פאַרפאַסער דעם

ענדגלייבן גירוש פון די יידן פון פּראַנקרייך (1395). עס איז פילייכט מעגלעך, אַז דער פאַרפאַסער גופא שפּאַמט פון די „גולי צרפת“.

שכל, וואָס האָט מיט נישטערע אויגן באַטראַכט די אַרומיקע וועלט. זיין מוסר־ספר איז לחלוטין פריי פון מיסטישע עלעמענטן און אויך פון דעם שטרענג אַסקעטישן גייסט, מיט וועלכן עס זיינען דורכגעדרונגען דער רוב מוסר־ווערק פון יענער צייט. דער פאַרפאַסער דערמאָנט, אמת, אז „ווייל דער גלות איז אזוי לאַנג, דאַרפן יידן זיך „אַפטיילן“ פון די „הבלי העולם“²⁰, ער וואָרנט אָבער, אז דער מענטש טאָר ניט קוקן מיט ביטול אויף „עולם הזה“, און ער דאַרף זיך פלייסן אין דעם מיאוסן און עקלאַפּטן אַרויסגעפינען דאָס שיינע: „עס גינג איין חכם אונ' נאך איינר מיט אנדער אויף דען מאַרק, דא לאַג אין נבלה אים וועג די שטינקט גאר זייער; דא שפראך דער מיט דעם חכם גינג: „פפוי, ווי שטינקט די נבלה אזוי איפּל!“ דא שפראך דער חכם: „זיך (זע) ווי האָט די נבלה היפשע זויסע ציין!“ דאָמיט — דערקלערט דער „ארהות צדיקים“ — גאב ער אים צו פארשטיין, דאס מאן אלע מאל דאס בעסט זאל רעדן פון אלע זאכן²¹; אפילו פון איינער נבלה, ווי פיל מער פון איינעם מענשן“²². בעת דער פאַרפאַסער וואָרנט פאַר שיפרות, האַלט ער דאָך פאַר נייטיק אַנצוווייזן, אז „עס איז גוט דאס מאן וויין טרינקט צו רעכטער מאס“, דער וויין הייבט די שטימונג פונם מענטשן „און דאס ער שטארקט דער פון ווערן זאל, דאס ער תורה קען לערנען און דאס ער רעכט בפּאָה קאן תפלה טוען“; און אפילו „ווען צוויי פריינד מיט אַנדער וויין טרינקען, זא האָבן זיי זיך אויך פיל ליבער אַן אַנדר דען פאַר (ווי פריער)“²³. „אין השכינה שורה אלא מתוך שמחה“ — דער קלערט דער „ארהות צדיקים“, אויך אויף די נביאים האָט זי שכינה ניט אנדערש גערוט ווי נאָר „מפּה שמחה“²⁴. אינטערעסאַנט איז אויך, ווי דער בעל „ארהות צדיקים“ פלייסט זיך צו דערקלערן דעם ליענער, אז דער מענטש איז ניט אימשטאַנד צו באַגרייפן דעם מהות פון עולם־הבא און פון זיינע תענוגים. „דארום מוז דו פאַר שטיין און מוזט וויסען, אז ווי וועניג אלס דער פויגל דער אין לופטען פליגט קאן ניט וויסען דען תענוג פון דען פיש, דער דא שווימט אין וואסער, און דער פיש קאן ניט

20 „ארהות צדיקים“ אַמסטרעדאַמער אויסגאַבע, 1735, בל' 75, עמ' ב'. זמח שהארך הללות בעו"ה יותר מדאי, יש לישראל להבדיל מקבלי העולם“.

21 אין העברעיִשן טעקסט: „למה תאמר הננאי שלה — תאמר השבח, כי לעולם יספר בשבחיו של עולם“.

22 שער לשון הרע, בל' 73, עמ' ב'.

23 דאָרסן, בל' 29, עמ' ב'.

24 דאָרסן, בל' 25, עמ' ב'.

זויסען דען תענוג פון דען פויגל, דען די נאטור פון די צוויי איז ניט גלייך: דער פויגעל דערשטיקט אין וואַסער, און דער פיש פיגרט אויף דער טרוקעניש, אלזו אויך ווייל מיר פארמעגש זייען אויף דיין עולם מיט לייבליכע תענוגים, אלזו קענען מיר ניט גרייכן צו קענן וויסן די תענוגים פון דער נשמה די זי ווערן האבן לעה"ב; דען די תענוגים אויף דיין עולם זיינען לויטער פערלירענע און פארגענגליכע זאכן, אָבער די תענוגים פון דער נשמה לעה"ב די זייען בעשטענדיג, זאנדר אויפהערונג, און די הנאות פון דיין עולם האבן גאר קיין פארגלייכן צו די הנאות לעה"ב"א.²⁵

באזונדערס אינטערעסאנט איז דער 27סטער קאפיטל, דער „שער התורה". מיר האָבן שוין אין פריערדיקן באַנד באַריכות גערעדט וועגן דעם קאמף, וואָס אייניקע רבנים (ווי דער מהר"ל אויס פראַג, אפרים לענטשיצער אאז"וו) האָבן געפירט קעגן דעם אומגאַרמאַלן סדר הלימוד פון יענער צייט, און ווי אזוי די דאָזיקע רבנים זיינען באַזונדערס שאַרף אַרויסגעטראָטן קעגן דעם פילפול, וואָס האָט דעמאָלט געהערשט אין די ישיבות. אָבער נאָך באַדייטנדיג פריער פון ר' ליווא אויס פראַג, און נאָך איידער יעקב פאַליאָסקו, „סדר החילוקים"²⁶, האָט זיך איינגעפירגערט אין די פּוילישע ישיבות, האָט שוין דער פאַרפאַסער פונם „ספר מידות" דערקלערט אַ שאַרפן קאמף דעם סדר הלימוד פון זיין צייט, און ער קלאַנגט זיך דערויף, וואָס אין זיין דור, „יעדער וויל קודם־כָּל שאַרפן זיין מוח אין תוספות, חידושים און קונציקע אויפטוען, ניט קענענדיק ווי געהעריק דעם טעקסט פונם תלמוד... זיי פאַרנעמען זיך מיט ווילדע שטיק, פאַרפלאַנטערן זייער מוח און פטרן די צייט מיט נאַרישקייטן, און פאַר געסן אין יראַת שמים"²⁷. „א כַּך פון די לערנער — ווייזט ווייטער אָן דער פאַרפאַסער — זיינען אַצינד אַליין מודה, אַז זייער סדר הלימוד טויג לחלוטין ניט. זיי זעען אַליין איין, אַז די אַלע נאַרישע קונצן פּרענגען דערצו, אַז זיי לערנען גאַרנישט, און דורך די אַלע פאַרדרייטע שטיק זייערע קענען זיי ניט קיין תורה, ניט נביאים ופּתובים, ניט קיין אַגדות און מדרשים און קיין שום אַנדער חכמה"²⁸.

²⁵ דאָרסן, בל' 33, עמ' ב'.

²⁶ אינגער וועק, באַנד V, ז' 34.

²⁷ עוסקים בשגון ובליצנות ומבלבלין ומבטלים ועוסקים בקיני תחבולות וצין

להם יראת שמים".

²⁸ וכן עתה רוב הלומדים מורים בעצמם שאין לימודם פהוגן ויודעים שאינם

לומדים דרך הישר, כי מרום מורה הפשמים שחם טפפסים, הם מתבטלין לנמרי ולא ישיגו ללמוד לא תורה ולא נביאים ופתובים ולא אגדות ולא מדרשים ולא שום חכמת מחמת רוב תחבולות שלהם".

אָט די דאָזיקע שאַרפע אָנפאַלן אויף דעמאָלטיקער לערן־מעטאָדע פֿעלן אָבער אינגאַנצן אין דער ייִדישער אויסגאַבע (איסנא, 1542). דער ייִדישער איבערזעצער האָט, ווי עס שיינט, געהאַלטן פֿאַר ניט פּאַסיק צו באַקענען מיט אַזוינע, „אפיקורסישע“ געדאַנקען דעם „געמיינעם“ עולם, וואָס לייענט די ייִדיש־דייטשע מוסר־ספרים.

דער „ספר מידות“ און דער אין ציריך דערשינענער „ספר היראה“ זיינען ביידע איבערזעצט פון העברעיִשע אָריגינאַלן. דאָס ערשטע מוסר־ספר, וואָס ס'איז, ווי עס שיינט, אין דער התחלה געשריבן געוואָרן אין ייִדיש, און ערשט דערנאָך איבערזעצט געוואָרן אין העברעיִש, איז דאָס קליינע ביכעלע „רויון־גרטן“ (ספר הגן), וואָס ס'איז איינגעטיילט אין זיבן קאַפיטלעך, אַ קאַפיטל אויף יעדן טאָג אין דער וואָך. דעם „רויון־גאַרטן“ האָט פאַרפאַסט, נאָך אין 15טן י"ה, יצחק בן אליעזר אויס וואָרמס, נאָך אין דרוק צום ערשטן מאל דערשינען אין קראָקע אין 1571⁸⁰, און דער אויפֿן־דערמאָנטער משה שערטילס האָט דאָס ווערק אויף העברעיִש איבערזעצט און עס פאַרעפנטלעכט אין 1597.

דאָס ערשטע ייִדישע מוסר־ספר, וואָס ס'איז אין דרוק דערשינען נאָך ביים פאַרפאַסערס לעבן, איז אַברהם אַשפּנזיס „סם חיים“ (פּראָג, 1590)⁸⁰. דאָס דאָזיקע קליין ספרל האָט דער פאַרפאַסער, אַן אַפטיקער אויס לודמיר (וואָלין), געשריבן אין ביידע שפּראַכן: העברעיִש און ייִדיש. אויף דעם שער־בלאַט איז מען דעם לייענער מודיע: „סם חיים איז דש ספר גינאנד, עז איז קומן אויז ווייטן לאַנד, אַך הט עז גימאַכט איין זעליגה האַנד, הר"ר אַברהם אַשפּנזי אַפטיקער איז ער גינאנד, ער שיקט עש דעם עולם נַר (פּאַר) איין פּרויזנד (פּרויענט), דען עז ווייזט ווי זיך איטליכר זול היטן נַר זינד און שגד, אַך ווי נַר מענש רעכט וואל זאל זיין אין נַטש דינשט פּקאַנד, דרום לוט (לאָזט) עז ניט אויז איער הַנד, דער דורך ווערט איר קומן אין ראש הייליג לאַנד“⁸¹.

80 שפּייטשניידער האָט אָנגעגעבן אַ ניט־ריכטיקע דאַטע (1579). זע וועגן דעם צווייטער ס. העבר. ביבליאָ, וו, 62. דער „רויון־גרטן“ איז דערשינען אונסער פּאָלניש־דיקן ערשט: „דו בויליין הייטש“ דער רויון־גרטן, אַז וואול דער ווערס נאַר לוסטיג אונ' ער שפּראַקט אין מענשן זיין הערק, אזוי אויך דער דא לייאנס אין דעם בויליין, דעם ווערס אַך נישטערקס דיין הערק, אונ' גוט ווארנס פּורכס אונ' זיין זיל ווערס נביא (פּרוי) בן אלו זינד די ביזן“.

81 די דאָזיקע אויסגאַבע איז פון די גרעסטע יקר־המציאותן. — וועגן דער צווייטער אויסגאַבע, וואָס אַ פּלאַניאַטאָר האָט אונסער זיין אייגענעם נאָמען פאַרי עפנטלעכט אין 1727, זע אונזער אַרטיקל אין „פּילאָלאָגישע שריפטן“, וו, 177—180.

81 אין העברעיִש שטייט אויסן שער־בלאַט: „כפר חיים למצואין הוא גותן חיים

דער „סם חיים“ אלס דאָס עלטסטע מוסר־ספר, וואָס שטאַמט פון די פּוילישע מדינות, און אויך זיין פאַרפאַסער גופא פאַרדינען, מען זאָל זיך אויף זיי אָפּשטעלן מער באַריכות.

דער בעל „סם חיים“ איז ניט קיין רב, קיין בעל־דרשן, נאָר אַ פשוטער אפטייקער. ער זאָגט אַליין אויף זיך עדות, אז ער „האַט ניט נעלערנט תּוספות און הלכות“, און „איז ניט אין לערנען אזוי נאָר טיף“. ער ברענגט ניט קיין ציטאַטן פון די הייליקע ספרים, באַווויזט ניט קיין לומדות; אים אינמערעסירן בלויז פּראַקטישע, רעאַלע לעבנספּראַגן, זיין אויג איז געווענדט דערהויפּט צו דער ערד, ניט צו די הימלען. כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט די הקדמה זיינע:

„דער סדר פון קהלות קדושות זאלין זיך פירן, דו זיא מיט אירי מעשים זיך קיגן גאט זאלין צירן, אזוא ווערט זיא הש"י ב"ה טאן בייא שטנד, דו אויף זיא ניט ווערט קומין זינד אָדר שאנד; נון וויל איך דיא זאך רעכט אן טראגין, ווי די ראשים רעכט טאן זאלין אונ' נאך נימנט פראגין. דערנאָך וויל איך דו ביכליין אויו שפרייטן צו אַלי יודן נאטש דינר אַלי צייטן, דאמיט איך אברהם אונ' ווער עש ברענגט אין די דרוק זאל עש נגיסין, איך בַיט אַלי לייט אונ' פאל זיא צו פיסן, דיא דו ביכליין ווערין לעזין, עש זיזא גלייך פיל לויט, אבר אַליין איז איין וועזען, דו ער איז מיר זאל ניט טרייבן הצרכות (?) ווייל ער ווערט מַרְיב. איך העט ניט גלערינט תּוספות אָדר הלכות, איך בין עפין אז וויא דער קנעכט פון חוואי דיא שטאַט, דער וואר קראַנט ווען ער קיין אַרביט האט, אַך זאלט איר ניט זאגין: וואו זאגט ער מער אז אנדרי רבנים. גלויבט מיר איך הַבש נור גשריבן פר בנות ובנים, עש שרייבט אַך אונזרי תורה דער מענש זאל אימר לערנן, ווען שוין דיא לויט איבר אים וואלטן צערנן; נון בין איך גיאכט אז איין הינליין וואש נאך אין דער אַייער שאַל, אונ' ביט אַלי מענשין איבעראַל, דו איך זאל פינדן גינאָד בייא אַלי קאַטייר, מיט מיין רופין אז וויא איין אויז־שריאר; דען איך באזער ניט אויו מיין אייגנען זין עפיו צו זאגין, זונדערן איך וויל אַלין אויו

ותושיה נפלים, מנות ל' ברה מאירת עינים, מי האיש החפץ חיים, יבוא הנח לקנות סם חיים שעשה הרב אברהם אשכנזי אפטיקר מ"קק חלארימיר מסדינות האלין" (פּראָג ש"ן).

82 דער אָרט איז אין אונזער עקזעמפּלאַר אַ ביסל פאַשעדיקט, און מיר זיינען ניס זיכער, אז מיר האָבן דאָס האָרט ריכטיק געלייענט; אויב יא, סו עס באַדייט: murren — ברונג זיין, אומצופרידן.

83 דער זין פון דעם זאָץ: „ווי אַ הינדעלע אין דער אַייער-שאַלעכץ“.

84 קרעטער, פאַשענטיש.

פיל ספרים דער צו טראגן, דער מיט איר מיך ניט זאלט האלטן אין עולם, אז ווען איך ווער דער גרעסט גולם. וויל אלץ בשיידן * מיט פֿרנפט (פֿארנופט), ניט נאר אלץ ווען עז ווער לויטר לופט. אזוי ווייך איך אלי שלעכטי וועג אויז-רוימן, אונ' וויל פון דיא ראשים אן פנגין אָן זוימן, דערנאָך דען סדר פון דיא רבנים דז זענין דיא שטאטוועכטער, דערנאָך וויא מן זאל ציהן זין אונ' טעכטר, אונ' דערנאָך וועלין מיר גידן פון נבאות, ווי זי זאלין אום גין מיט דער קהילה-מענות, אונ' ווי מן זל גימן דיא תקיפים צו געבין, דערמיט אז מן זאל זיין גומל חסד נאר עבין, אדר ווען מאן עפיו צום עסק קהלה זאלט בדרפן, וויא מן זיא זאל גיטן איין צו ווערפן."

אלס מענטש פון פֿאַלק ווענדט זיך אַשפּנוי קודם-כל צו די „שטאַט-וועכטער“ — צו די רבנים, ראשים און פרנסים, און פֿאַדערט פון זיי, זיי זאָלן ניט באַעוולען דעם געמיינעם מאַן, און זען וואָס לייכטער מאַכן די לאַסט פון שטייערן. „דרום דער דא וויל זיין איין פרנס איבער דיא לייט, מוז זיך דר פֿרמין איבער זיא אלי צייט... אונ' ווער מיט גאווה דש ראשות" וויל פירן, שטיט אים אין ניהנס אויפן אלי טירן... זיי זאלין ניט טרויבן חניפות, אונ' זיי זאלין אַך ניט אלי צייט ברויכן איר תקיפות, זיי זאלין קיין שוחד בגערין, גוט (גאַט) ווערט עש אינן אויף איין אנדר אורט בשערין". אַ סך מאָל דערמאָנט ער די פרנסים, אז „אויך ווען זיא מסים פֿעדרין אונ' לאזין געבין, אונ' ווישן וואָל דש דיא עניים האבן ניט צו לעבן, זלין זיי אווייל, אַהער לייאן טון, דרום שמענין", זיי אַן די שפּיץ פֿר אן די זאָלן יתומים ואלמנות בשיינין, און זיין זיא וועהרט דש מן זיא זאל קרינין". ווייל אין יענער צייט האָבן נאָך די הויפט-דעה אין קהלשע זאכן געהאַט ניט די פרנסים און די תקיפים, נאָר די רבנים, דערמאָנט אונזער פֿאַרפֿאַסער די ראשים פון קהל „זיי זאלן זיך ניט שייען פֿור דיא רבנים".

די דבריימוסר פון דעם דאָזיקן אַפטייקער האָבן בלייבן אויך אַ ריין-עטנאָגראַפישן אינטערעס: זיי גיבן אונז כאַראַקטעריסטישע שטריוכן פון דעם דעמאָלטיקן לעבנסשטייגער. פֿון די רבנים, ראשי-ישיבות, פֿאַדערט ער „דש מיינסטן זאל ער שטראַפן דיא בחורים, זונשטן האַלטן זיי דען גנצין זמן פֿורים"; ער איז אויך מתרה די ישיבה-בחורים: „נון וויל איך פון דיא רבנים שווייגן, זיי מוזין פיל לידן, אונ' וויל

85 אַנשטיידן, באַשטימטן.

86 פון תּוֹרָם ראש — הויפט-בירגערשאַפּט.

87 די אַלטרעסטימלעכע פֿאָרם פֿון שטיין.

זאגן פון דיא בחורים דש זיי ניט אימיר זאלן זיין אויף דיא מידין". די קרעמער מוסרט ער, זיי זאלן האנדלען אן רמאות און ניט האָבן קיין פאלשע וואָג, און דער שטאַט-דאָקטאָר, „דר דא גיט (גיט) אום מיט רפואות", לייגט ער פאָר, איידער אָפּשפּאַטן פון יענעם און זיך פארנעמען מיט פוסטע רייד, זאָל ער בעסער אַרײַנקוקן אין אַ מוסר-ספר, ווי „ספר מידות" און „מנורת המאור". ווער עס איז ניט שטאַרק באַהאַונט אין לשון-קודש, שמרייכט אַשפּנזי אונטער, זאָל ער לייענען יידיש-דייטשע ביכער: „ווען איינר... דש ער לשון הקדש ניט רעכט פאר שפּיט, דא קאן ער עש ליינען אין טייטשן שײַן גרוקט... דן דיא דרוק איז דרום דר לויבנש⁸⁸ געבין, צו דרוקן אין אלי שפראך גר עבין". אין העברעיִשן טעקסט ווערט נאָך שאַרפּער אונטערגעשטראַכן דער געדאַנק, אַז ווער עס איז אַן עס-האַרץ אין לשון-קודש, זאָל לייענען אין יידיש-דייטש אָדער אין וועלכער ס'איז אַנדערער שפראַך⁸⁹.

דער „סם היים" איז, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, אַ קליין ספּראַך; אין אייניקע יאָר אַרום איז אָבער דערשינען אין יידיש אַן אמתער „בלביב" פון עטיק און מוסר, משה הענוכש ירושלמי אַלטשולערס דיק-באַנדיקער „בראַנטשפיגל"⁴⁰.

„איר פרומי לייט קומט הער — ווענדט זיך דער פאַרפאַסער צו זיין לייענער-עולם, — אונ' קויפט מיינע אונטערזויזונג אונ' לער, טוט דעם שייני נייעי בראַנט-שפיגל קויפן, אטליכר מאן וואל דער צו לויפן". אין ערשטן קאַפיטל, ווו ער דערקלערט די טעמים, פאַרוואָס ער האָט זיין מוסר-ספר אין דייטש געשריבן („ווארום איך עס טויטש מאך"), ווייזט ער אויך אָן, אַז „דאס בוך ווערט געמאַכט טויטש דען ווייבערן אונ' מאנען די דא זיין אַז ווייבער אונ' קענען ניט פיל לערנען", און ווען עס „קומט אַם שבת אונ' לעזען דרין, דא קענן זי עס פאַרשטיין וואו זי לעזען, דען אונזערע ספרים זיין אין לשון הקודש אונ' שרייבן צו וויילן פלפול אויס דער גמרא, מעכמען זי ניט פאַרשטיין". דאך זענען

88 דר לויבניש — דערלויבש, גענעבן רשות, מיר ציטרן לויט דער צווייטער

אויסגאַבע פון 1727.

89 „שהוא עם הארץ ואינו מבין חובבי בלשון הקודש.. זײַן בספרים שנדפסו בלשון אשכנז או בכל לשון שײַבין, אפילו בלשון לעו, כי לכך נתנה רשות להדפיס בכל לשון".

40 די עלטסטע צו אונז דערנאַנגענע אויסגאַבע פון „בראַנטשפיגל" איז די באַזעלער פון 1602; מ. עריק, וואָס האָט הענגן דעם „בראַנטשפיגל" אַ ספּעציעלן אַרטיקל געשריבן („צײַטשריפט" 1, 173-180), האָט אָבער ריכטיק דערזויגן, אַז פאַר דער דאָזיקער אויסגאַבע איז געווען נאָך אַ פּרײַערדיקע, וואָס איז דערשינען אין די נײַנציקער יאָרן פון 16טן יאָרהונדערט.

אין געוויסן זיין גערעכט מ. ערוק און מ. גרינבוים, בעת זיי דערקלערן דעם בראנטשפיגל אלס א ספעציעל „פרויען-בוך“. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ווי אזוי די, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דעם שאַפן און פאַרשפּרייטן די פּאָלקס-ליטעראַטור, זיינען געווען איבערראַשט פון דער גוואַלטיקער רעוואָלוציע, וואָס דער דרוק-וואַרשטאַט האָט אַרויסגערוּפן אינעם לעבן פון דער יידישער פּרוי. די פּרוי, די מיטער פונעם קומענדיקן דור, איז געוואָרן אַ נאַציאָנאַלער קולטור-פּאַקטאָר אינעם פּאָלקס-לעבן. מיר האָבן דאָרט געבראַכט אַ לענגערע ציטאַט פון דעם באַקאַנטן פּאַר-לענגער און איבערזעצער, יצחק בן אהרן פּראָסניץ, ווי עס ווערט אָנגע-וויזן אויף דער גרויסער קולטורעלער ראַלע פון „די ווייבר“. כמעט אין די זעלבע אויסדרוקן, ווי יצחק פּראָסניץ, פלייסט זיך אויך דער פּאַר-פּאַסער פונעם „בראַנטשפיגל“ אינעם ערשטן אַרײַנפיר-קאַפיטל⁴¹ צו דער-ווייזן, אַז די פּרוי איז דאָס „זעמל-מעל“; און ער שטיצט זיך דערפון אויף דער זינלעכער הגדה, וואָס ווערט אויך דערמאָנט ביי פּראָסניצן. „אין חומש שטייט, — ווייזט אָן משה הענוכש, — פה תאמר לבית יעקב ותגיד לבית ישראל! דא דרשן דיא חכמים אין מכללתא: דש גזינר יעקב זיין דיא ווייבר אונ' קינדר, ישראל — זיין דיא פֿינען דא האט ער עש דן ווייברן פֿוגיזאָנט אונ' דר נאָך דן מנען. שטייט אין מדרש, זיא פּרנטען דיא רבנים: וואו-ערמיט* זיין דיא ווייבר זוכה גוועזן, דש אינן משה קָט גומש (גאָטס) וואָרט מיטן פֿר דען פֿינען זאָגן? שפרעכן זיא: דָר ווייל זיא דיא קינדער גוויינן פון יוגנט אויף צו לערנען תורה אונ' פירן זיא צום רבי אונ' האבן אויף דיא קינדר אכטונג אונ' קירן מיט זיא גומש (גאָטס) וואָרט“...

ווייל די פּרוי איז דאָס „זעמל-מעל“ און איז געוואָרן אַ וויכטיג-ער קולטור-פּאַקטאָר אינעם פּאָלקס-לעבן, האָט זי אויך פילע התחייבותן; און פיל קאַפיטלען אין דעם „בראַנטשפיגל“ באַהאַנדלען ספעציעל די פליכטן פון דער יידישער פּרוי. „דער פּרק בישויט ווי זיך די ציכטיג פּרוי זאל פאַר האַלטן אים הויז“; „דער פּרק בישויט ווי זיך איין פּרוי פאַר-האַלטן זאל מיט דינשט געזינט אין הויז“; „דער פּרק בישויט וועלכעס איז איין גוט ווייב אָדער איין בייז ווייב“. „דער פּרק בישויט ווי די פּרוי נימט פלוגהייט צו ערמאנען צום גוטן אירן מאן“. קומט דער מאן

41 אין די ערשטע אויסגאַבעס איז דער „בראַנטשפיגל“ געווען אַיינגעטיילט אין 68 פּרקים, אין די שפּעטערדיקע זיינען געבאַכט געוואָרן געוויסע חוספות און ער איז שוין באַשאַפּען פון 74 פּרקים.

* האון-ער-מים — מים וואָס.

אַהיים פאַרחושכט און פאַרמאַטערט פון דאגת פרנסה, דאַרף די ציכטיקע פרוי אים טרייסטן, ריידן מיט אים ווייכע רייד: „ליבר מאן, זיי זיך ניט אזוי מצער, נאט יתברך איז דערברמיג; ליבער מאן, מיר וועלן זיך פאר זיכערן אן זיין הייליקן נאמען און וועלן אלץ פאר גוט נעמען.“ אן אַנדער קאָפּטל (פרק י"א) גיט בישויט „דאס עם זיך טריפט בן איין צדיק האט איין ביזן ווייב אונ' דער רשע איין פרומס“. מיר ברענגען דעם דאָזיקן פרק כמעט בשלימות, בכרי צו באַקענען דעם לייענער מיטן באַראַקטער און סטיל פון דעם דאָזיקן, אין אַמאָליקע יאָרן אזוי פּאַפּר-לערן מוסרספר: „לייט נעמען וואונדן בן איין פרומר בידרמאן (אַרנט-לעכער מאן) האָט איין ביזן ווייב. אין מסכת תענית שטייט: רבי יוסף הגלילי איז איין קעכטליך מאן גיוועזן אונ' האט איין ביזן ווייב געהאט; האָט ער זי הייסן קאכען ערבז האט זי געקאכט גרויפן, האט ער זי גע-הייסן קאכן גרויפן, האט זי ערבז געקאכט. זי טעט (טוט) אימס אלץ להכעיס, דרום דאס ער איר ניט וואלט פאָלגען ביזן צו טון. אויך טריפט עם זיך, דאס איין בייזער מאן האט איין פרום-זעליגס ווייב. שטייט אין שמואל: האט איינער געהייסן נָבַל אונ' האט געהאט אַביבֵּל די איז איין גרויסע צנועה געוועזן מיט אלע אירע מעשים. דוד המלך בענשט זי אונט שפראך: ברוך טעמד וברוכה את, דז איז טייטש: געבענשט זיי דיינע רעד, געבענשט זיי דו. עם זיען אונזערן חכמים אונ' נביאים זייער וואונדערליך געוועזן, דאס עם דעם צדיק איבֵּל גייט אונ' דעם רשע וואל. נון שרייבן זי פיל תרוצים אויך אין אונזר גמרא, דאך בלייבט די מסקנה אונטער אינען, דז הייסט הקב"ה וויל דען צדיק פרוכן מיט דעם ביזן ווייב אויב זי אין ניט ווערט קערן צו ביזן, אונ' דען רשע מיט איינעם גוטן ווייב פלייכט קערט זי אין צו גוטן... דער רשע ווערט נישטראפט אונד אונטערגיוויזן אל צייט דורך זיין פרום ווייב, פלייכט מעכט ער זיך דראן קערן אונ' טעט תשובה. אונ' די חכמים ברענגן איין ביישפיל: איין מלך האָט צוויי קנעכט, איינר איז אים פלייסג און זיינעם דינסט, אונ' וואו ער איין ווייניג אויסטריט געגן אים, דא שרייט ער אין אָן אונט שטראַפּט אין; איינער טוט דעם מלך אל צייט דאס אים ניט גיפּעלֵט, דער מלך לאַסט אין גיין אונ' טוט אים ניקס. דער מלך זיכט (זעט) דאס זיך זיינע קנעכט פארונדערן, דאס ער דען שטראַפּט אונ' דעם רעט ער ניקס. ער שפריכט: קומט הער, איך וויל אייך דאס בשיידן. דען קנעכט דען גוטן האב איך האָלט אונ' האב אים גערן ביי מיר; דא ער איין וועניג אויסטריט, דא ווייז איך אים דאס ער'ס ניט זאל טון, דאס ער ביי מיר קאן בלייבן. דען קנעכט דען בייזן דען זיך (זע) איך ניט גערן אונ' ווערט אויף די נעכטס מלחמה די זא ווערט זיין, דא שיק איך אין אים באַפעל.

דאס מאן אין פאָרן שטעלט דא קומט ער אום, דא ווערט אים זיין אויב
טון געצאלט. אויף דען זאגט שלמה המלך אין משלי: אשר יאהב ר'
יוכיח, דאז איז טייטש: דאס ער ליב האט גאט דען שטראפט ער. אונ'
אויף דען רשע זאגט דוד המלך אין תהלים: ועוד מעט ואין רשע,
והתבוננת על מקומו ואיננו. דאס איז טייטש: נאך איין וועניג אונ' ער
איז ניט דער רשע, אונ' זיי פרווען אויף זיין שטאט (אויף זיין אָרט) אונ'
ער איז ניט דא. דאס ער האט זאלען זיין אים גן-עדן אונ' איז ניט דארטן,
אונ' קומט הקב"ה נימער אונטער זיין שיין אונ' מוס פארפאלען. אבער
דען צדיק דער דא איז באשטאנדן — קומט צו אנדרע צדיקים אונט
עמפפאנגט (אין אָריגינאל: אפפנגט) דען גרויסן לאָן אונט זיכט (זעט)
די ליפּשפט (ליבשאפט) פון הקב"ה דאס ער איז הייסט מיין קנעכט. אז
ער (גאָט) האט געהייסן אונשרי (אונזערע) עלטערן מינע קנעכט".

דער „בראנטשפיגל", דאָס ערשטע אָריגינעל מוסריספר פון גרויסן
פארנעם אין יידיש, איז גלייך געוואָרן זייער פאָפולער און נאָך ביים
פארפאסערס לעבן⁴² האָט עס אויסגעהאלטן דריי אויפלאגעס. דער עיקר-
פארשפרייטונג האָט ער אָבער געפונען בלויז ביים דייטשן יידנטום; אין
די פוילישע קהילות האָט אים באַלד פארדרענגט זיין שטארקער קאָנקור-
רענט, יצחק בן אליקומס „לֵב טוֹב", וואָס איז צום ערשטן דערשינען
אין פראַנק, 1620. וועגן דער גרויסער פאָפולאריטעט פון דעם פּויוזנער
יצחק בן אליקומס מוסריספר זאָגט עדות דער פאָקס, אז דער באַרימטער
רב ר' שעפטל הורוויץ⁴³ זאָגט אָן אין זיין צוואה די טעכטער זיינע,
זיי זאָלן וואָס אָפטער לייענען דעם טייטשרחומש און דעם „לֵב טוֹב";
און דער פראַסטיצער רב יחיאל-מיכל עפשטיין, וועגן וועלכן עס וועט
נאָך זיין ווייטער די רייד, דערקלערט אין זיין „דרך הישר": „דש ספר
לֵב טוֹב איז איין מעכטיג ספר, עש האט אין גרויסר תלמיד חכם גימאכט
דער איין גרויסר למדן איז גיוועזן".

טיפיש איז דער שער-בלאָט פון דעם „לֵב-טוֹב". מיר האָבן שוין
פריער אָנגעוויזן אויף דעם ליטעראַרישעטנאָגראַפישן אינטערעס פון די
שער-בלעטער, וואָס אויף די אַלטיידישע אויסגאַבעס. מיר ברענגען דער-
פאָר בשלימות דעם אייגנארטיקן שער-בלאָט פון דעם פאָפולערן מוסרי-
ספר:

42. טשח אַלשטולער איז געשטאָרבן נאָך 1610, חען די דריטע אויסגאַבע איז

דערשינען.

43. זע אונזער ווערק, באַנד V, ז' 156.

„איר אלי מאנן אונ' פרויען — אונ' אל די פון באשעפער זיינן
 גיהויען — די די אונ' יענע וועלט וואלען בויען. — קומט אל דאש
 הערליך בוך אן צו שויען — איך גלויב עם ווערט נימנץ גירויען * —
 דער עם דורך אויס ג'ייאט — דער פינט דרין די גאנץ יידישקייט — נאך
 דער לענג אונ' נאך דער ברייט — גאר פרשטיינדיך מיט גוטס ביישייט —
 אין צוואנציג פרקים אויס נישטרייט — ווער'ס ווערט דורך לייען —
 דער ווערט זיך מיט גאנצן הארצן פרייען — אונ' מיט גרויס זענפטקייט
 דער טויען ** — אונטר אלע לערנער מאג ער פירן דען רייען — אבער
 פאר אלע דינג פארען — וויל איך ענק וויסען לאן *** — אם קענין אונ'
 לייאנען לינגט נישט דראן — עם לינגט נייארט אם האלטען אונ' טאן —
 זיי וואס עם וויל פיר איין פארשוין — עם האלט אינן אין זיין געוואלט —
 אלע דעם מענשן דינים ווי מאן זיך האלט — פון זיינער געבורט ביז
 ער גאר פאראלט ****, — אונ' אלע הנהגות אין אלער נעשטאלט. —
 זוימט ניט קויפט באַלד — ווייל איר'ס נאך פייף ***** פינט — עם איז
 אַך גוט פאפיר אונ' מינט — עם זיכט'ס (זעט עם) איינער דער גלייך
 ווער האלב בלינט — נעמט'ס פאר אייך אונ' פאר ווייב אונ' קינד —
 דער'ס ניט וואויל בעצאלט דער זינט ***** — עולם הבא ווערט איר
 מיט פארדינען — אייך אונ' אל טעכטרן אונ' זינען — די איר ביז צופ
 איביגן גיבערדן ווערט געווינען — גרויס עהר אונ' רייכטום ווערט אייך
 נימער מער אנטרינען — אונ' מיט גומער גרייזקייט ווערט איר שידען
 פון אינען. אמן”.

דער פארפאסער פונם „לב טוב“, דער שטארק-פרומער למדן אויס
 פויזן, איז פלל ניט אומגערעכט, בעת ער באַרימט זיך, אז ווער עם וועט
 זיין בוך לייענען, „דער פינט דרינען די גאנץ יידישקייט“, דעם
 מענטשנס „אלע דינים ווי מאן זיך האלט“ פון געבורט ביז מען ווערט
 גאָר אלט. בעת דער „בראַנטשפיגל“ ווענדט זיך מיינסטנס צו „די
 ווייבר“, רעדט דער „לב טוב“ צו די ביידע געשלעכטער. זיינע פאליפטע
 ווענדונגען זיינען: „איר ליבן לייט“ און „בעלי־בתים און ווייבערן“.
 און טאקע פריער צו די פאָלעבאָטים און דערנאָך ערשט צו די ווייבער.
 דער „בראַנטשפיגל“ לערנט די פרויען ווי זיי דאַרפן זיך פארהאַלטן צו

* עם העם קיינער קיין חרמה ניס האָבן.
 ** דערפרייען.
 *** לאן — לעסען.
 **** ווערט אלט.
 ***** ביליב.
 ***** זינדיקס

זייערע מענער, דער „לֵב טוֹב" — די באַלעבאַטים, ווי אזוי זיי דאַרפן שצען און אין כבוד האַלטן זייערע ווייבער, ווייל די פרוי איז דאָך די עקרת חבית און די דערציערין פון קינדער. רעדט אַ שטייגער דער בעל „לֵב טוֹב" וועגן „הלכות דרך־ארץ" (קאפ' 5), ווייזט ער אָן, אז „דער דרך־ארץ איז געטיילט אויף פיר טייל: איין טייל רעט פון איין תלמיד חכם, ווי ער זיך האַלטן זאל בדרך ארץ; דאס אַנדער טייל רעט פון אַלטן לייטן ווי זיי זיך זאלן האַלטן בדרך־ארץ, דאס דריטע טייל רעט ווי זיך זאלן האַלטן די בעלי־בתים און בחורים און יונגען בדרך־ארץ"; און ערשט צום סוף גייט: „דאָס פירדע טייל רעט ווי זיי זיך זאלען האַלטן ווייבר און טיידן בדרך־ארץ".

דרך־ארץ און יראת־שמים; און ווייל יראת־שמים איז דאָך ענג פאַרבונדן מיט אלע מצוות און געבאָטן, וואָס שטייען אין דער תורה, און די חכמי התלמוד האָבן זיי אזוי קונציק פאַרטייטשט און דערקלערט, דעכנט דער „לֵב טוֹב" אויס די אלע מצוות, וואָס נעמען אַרום דעם מענטשנס פאַמיליע און געזעלשאַפטלעך לעבן. באַשרייבט זיי באַריכות, שאַצט אָפּ זייער גרויסן באַטייט און פלעכט דאָס צוזאַמען מיט גאַנץ לאַנגע דברי־מוסר און שטראָף־רייד. אויף דעם מאָדערנעם לייענער מאַכן די דאָזיקע לאַנגע מוסר־רייד אַ שווערן איינדרוק, נאָר אין דעם פאַר־גאַטיקטן און פאַרמיר־שחורטן געטאָ פונם 17טן און 18טן י"ה איז דער אַסקעטיש־פרומער „לֵב טוֹב" געווען זייער צום האַרצן; זיין שטראָפֿנדיק־וואַרנענדיקער סטיל האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם, און מיט אַ הכנעה־געפיל און מיט אַ פאַרציטערט האַרץ פלעגט דער פשוטער עולם לייענען די מוסר־בלעטער פון דעם דאָזיקן „מעכטיקן ספר". נאָר אויך איצט האָט דער „לֵב טוֹב" פאַרן קולטור־היסטאָריקער אַ באַדייטנדיקן אינטערעס, ווייל אין דעם דאָזיקן ווערק זיינען אויפֿגעהיט פיל אייגנאַרטיקע פרטים אויס דעם דעמאָלטיקן יידישן קולטור־לעבן.

בנוגע דער אַרכיטעקטאָניק פונם גאַנצן ווערק, אַפילו אין דעם סדר און צאָל פון די קאַפיטלעך, האָט דער „לֵב טוֹב" פיל צו פאַרדאַנקען דעם העברעיִשן „ספר המוסר" פון יהודה בֵּלִץ. יצחק בן אליהוּם מאַכט טאַקע דערפון קיין סוד ניט, און ווייזט אָפטערס אָן ווי שטאַרק ער האָט אויסגענוצט בֵּלִץ'ס מוסר־ספר. אַ שטייגער, אין אָנהויב פונם אויבן־דער־

44 צונגן („צור געש. א. ליט.", 253) און אייניקע אַנדערע ביבליאָגראַפן ברענגען דעם דאָזיקן נאָמען אין אַ פאַרנרייטער פּאַרס: Velez און Welez. דאָס מערק האָט דעם פאַרשטערס אַ קרוב, משה בֵּלִץ, געבראַכט „פון די ווייטע לענדער" (טאָרן ברהק"ם) און עס צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין קאָנסאַנטינאָפּאָל, 1597.

מאָנטן פינפטן קאָפיטל דערקלערט גלייך דער בעל „לב טוב“: „גון וויל איך שרייבן הלכות דרך ארץ וויא וואל דש עש אין ספר המוסר שטייט“. און דאָך אונטערשיידט זיך גאנץ שטאַרק דער „לב טוב“ פון זיין העברעיִשן פּאַרביילד, אונטערשיידט זיך דערפאַר, ווייל ער איז, אין קעגנ-זאץ צום „ספר המוסר“, אַן אמת פּאַלס-ס-בּוֹך לויט זיין גאַנצן סטיל און כאַראַקטער. כמעט די העלפט פונם „ספר המוסר“ פאַרנעמט דער פערטער קאָפיטל, וואָס באַהאַנדלט דעם גרויסן באַטייט און ווערט פון תפילה טאָן⁴⁵. דער קאָפיטל איז פול מיט ציטאַטן אויס דעם „זוהר“, מיט אימהדיקע „צירופי אותיות“ און טיפע סודות, וואָס זיינען באַהאַלטן אין יעדער תפילה באַזונדער. גאַנץ אַנדערש טרעט צו צו דער זעלבער טעמע דער בעל „לב טוב“. פאַר אים איז וויכטיק קודם-כּל צו דערווייזן, אַז „תפילה בלא כוונה כנוף בלא נשמה“. דערפאַר דערקלערט ער פאַר אמתער גאָט-לעסטערונג (מחרה ומגדה), ווען פשוטע באַלעבאַטיס, וואָס זיינען ניט שטאַרק באַהאַונט אין העברעיִש, דאַוונען פונם מחזור מיט זיינע האַרבע פיוטים: „דאז מויל רעט, די לעפצן פרעפּלען אונ' דש הערץ זייז נישט דרפון“. און דער פרומער יצחק בן אַליקום אויס פּויון קומט דערפאַר צום לאַנגישן אויספיר: „דארום זאל איין איטליכער זיינע תפילה וואל פארשטיין, אונ' ער זאל זיך וויסן וואש ער זאנט אונ' וואס ער ביגערט פון הקדוש ברוך הוא; אונ' ווער דאז לשון קודש ניט פאר-שטייט, זאל ער זיין תפילה טאן אין אזוי איינס לשון דאז ער וואל פרשטייט, עש זי נון וואס פאר איין לשון דאז עש זי נון, טייטש אדער וועלש, עס זי נון ווינציג עש זי פיל, דען עש איז בעשר איין ווינציג תפילה אז ער פרשטייט, אונ' ער אָרט (דאַוונט) דש ווינציג בפזונה איז טויזונט מאל בעשר דען דאז איינר פיל אָרט אונ' פרשטייט עז ניט אדער דש ער העט קיין כוונה ניט“⁴⁶.

דער בעל „לב טוב“ האַלט דעריבער פאַר נייטיק איבערצוהוּרן: „איז ער איין עני, דאש ער זיך ניט פר מאג איין רבי צו דינגן, זא וואל ער לייאן אין טייטש, איין טייטש-חומש אדער טייטש-תהלים אדער זונשט טייטש גומליכע (געמלעכע) ספרים“⁴⁷. דער פרומער בעל „לב טוב“ האַלט אָבער פאַר נייטיק מתרה צו זיין דערביי דעם עולם: „אבר די

⁴⁵ סיר ציטירן לויט דער ערשטער קאָנסאַנסאַניאַפּאַלער אויסגאַבע פון 1537.

⁴⁶ „לב טוב“, בלי 7-8. סיר ציטירן לויט דער פּראָנקפורטער אויסגאַבע

פון 1681.

⁴⁷ דער בעל „לב טוב“ רעקאָמענדירט דערביי באַזונדערס דעם „ספר מרות”

דעם „כפר המוסר“ און דעם „פּראָנסשפּינגל“.

מויטשע ביכער די ניט גיין פון דער תורה אדר פון מצות די הייסן דבר לציים, דא איז איין עבירה דרויס צו לייאן, די זעלביגן ביכר זיינען איטל שיבושים".

זוי דער „בראנטשפיגל", אזוי שטרייכט אויך דער „לב טוב" באזונדערס אונטער דעם באטייט פון דער פרוי. אויך ער פאררופט זיך דערביי אויף דעם אויפן-ציטירטן מדרש מיט זיין פירוש צום פסוק „כה תאמר לבית יעקב וכו'"; באזונדערס פלייסט זיך דער בעל „לב טוב" איינקריצן אינם באוואוסטזיין פון זיינע לייענער, אז אין דער פאמיליע דארף די פרוי זיין גלייכגעשטעלט דעם מאן. אין א מילד-הארט ציקן טאן לערנט אינם „לב טוב" די מוטער איר טאכטער, ווי צו שעצן און ערלעך האלטן איר מאן: „מיין ליבע טאכטער, שטיי פאר דיינעם מאן אונ' דין אים. ווען דו אים ווערשט דיגן אונ' ווערשט זיין צו אים איין מייד (אים באדינען), דא ווערט ער דיר ווידער דינען אונ' ער ווערט זיין דיין קנעכט; אבער ווען דו דיך ווערשט הויך האלטן אונ' קעשטליך, אונ' דו ווילשט איבער אים הערשן, דא ווייס דאס ער ווערט וועלן זיין דיין הער איבער דיין דאנק אונ' דוא ווערשט שפל זיין אין זיינן אויגן אז די אלער שלעכסטן מייד" ⁴⁴.

אויפהויבן א האנט קעגן דער אייגענער ווייב איז ביים בעל „לב טוב" פאררעכנט פאר דער הארבסטער עבירה. „מכל שכן קל וחומר — וואָרנט ר' יצחק בן אליקים — דאס קיין בר ישראל ניט טאר זיין ווייב שלאגן, דאס שטייט קיין יידן ניט צו, דאס איז ניט יודישליך, אך איז עס איין גרויסע הארבע עבירה, עס איז פיל הארבר, אז ווען ער אין אנדרן יידן שלאגט... איינער דער ניט שלאגט, נייערט ער הייבט זיין האנט אויף צו שלאגן — נאך הייסט ער איין רשע אונ' ער איז פסול לעדות אז ווי איין אנדר רשע, אונ' ער טאר ניט ווערדן אויפגערופן אויף דער ספר תורה... אך ווען ער וועהר געהתמעט אויף איין בריוו — דא ווער דער בריוו פסול אזוי לאנג ביז ער דאס רעכט תשובה טוט פראווי" ⁴⁵.

גאנץ אנדערש פארהאלט זיך דער „לב טוב" בנוגע צו קינדער-דערצייונג. דער הייליקסטער חוב איז קינדער צו דערציען פון קליינער-הייט אן צו תורה, יראת-שמים און מעשים-טובים, און דאָס דארף נעשען אויפן שטרענגן אופן. קינדער דארפן מורא האָבן פאר טאטע און מאמע. „דער זיינע קינדר — לערנט דער „לב טוב" — וויל ציען צו

¹⁸ דאָרטן, קאפ. 9, בל' 44. די דאָזיקע סענענעצן געפינען זיך אייך אין ספר הכושר, קאפ. 6.

⁴⁹ דאָרטן, בל' 45.

תורה אונ' צו מעשים טובים, דער זאל זיינע ליבשאפט ניט ווייזן פאר זיינן קינד... אונ' איטליכר איז מחויב זיינע קינדער צו דערציען, דאס זיי זאלן מורא האָבן פאר זיינעם פאטער אונ' פאר זיינער מוטער"⁵⁰. נאָר אויף אזא אופן — פאַרויכערט דער „לב טוב", — קאָן מען דעם אויפּוואַקסנ-דיקן דור מדריך זיין אין דרך-הישר, ער זאל זיין פרום און גערעכט צו גאָט און צו לייט. ניט דער מענטש אלס פערזענלעכקייט איז דאָס חשובסטע ביי אונזער פאַרפרומטן פאַרפאַסער — ער איז פעסט איבער-צייגט, אז פיל וויכטיקער און מיערער זיינען די מצוות, גאָטס געפאָטן פון מאָראַל און עטיק, וואָס דער בן-אָדם איז מחויב צו דערפילן אויפן שטרענגסטן אופן, און טאָר ניט עובר זיין אפילו אויף קיין קוצו של יוד. און וויי איז צו דעם, וואָס ווערט „ווידערשפעניק" און טרעט אָפּ פון דער תורהס געפאָטן — מען טאָר צו אַזעלכן קיין רחמנות ניט האָבן, באַשטראַפט מוז ער ווערן אויפן גרויזאמסטן אופן. און דער זעלבער פאַר-פאַסער, וואָס געפינט אַזוינע האַרציק-ווייכע ווערטער בעת ער רעדט וועגן שלום-בית, וועגן דעם פּוּדלעכן צוזאַמענלעבן פון מאַן און ווייב — ווערט ממש גרויזאם ווילד, בעת ער רעדט וועגן דעם, וואָס איז עובר אויפן זיבעטן געפאָט, און דערלויבט זיך האָבן געשלעכטלעכן פאַרקער מיט אַ קרויסטלעכער פרוי. די דאָזיקע שטעלע איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש, אז מיר ברענגען זי דאָ וואָרט ביי וואָרט: „דען די עבירה דאס איינער מונה איז מיט איינער גויה, דאס איז האַרבר אז אשת איש, אונ' אינער דער הין פינד, דאס ער מונה איז מיט איינער גויה, דער טור אין פריי הרנגן, אַך איז עס איין גרויסע מצוה דער אין הרנט גלייך אז פרעכט (ברענגט) ער איין קרבן, אז פנחס געטון האט; אַך בדאָרף מן אים קיין התראה ניט צו טון, אַך בעדאָרף מן קיין רשות ניט צו נעמן פון איינעם רב אָדער פון איין דיין אדער פון איינעם ראש הקהל, ניערט דער אין פינט... דער זאל אין תיכף הרנגן, דער טועט איין גרויסע מצוה דער אין הרגעט אָן דין און אָן משפט"⁵¹.

דערמאָנט מען זיך דערביי אין דער געוויסער שטעלע אויס דעם רמב"ם „מורה נבוכים"⁵² וועגן די „ווידערשפעניקסטע נאַראָנים" (הסכלים הממרים), זעט מען ערשט רעכט פולט ווי אַזוי דער איינזייטיקער טור-קענער רינגאָריום ברענגט מענטשן פון גאַנץ אַנטקעגנגעזעצטע ריכטונגען און וועלט-באַנעמונגען צו איין און דעם זעלבן טעמפל ווינקל...

50 דאָרפן, בל' 43.

51 דאָרפן, קאפ. 6, בל' 45.

52 אונזער געשיכטע, 1 מער באַנד, 210-211.

כמעט אין איין צייט מיטן „לב טוב" איז פאָרעפּנטלעכט געוואָרן אַן אַנדער ווערק, וואָס שטעלט מיט זיך פאַר אַ נאַנץ איינגארטיקע דער־שיינונג אין דער אַלט־יידישער ליטעראַטור. — דאָס איז דער „יודישער טיריאַק" ⁵⁸ (טעריאַק) פון שלמה־זלמן צבי־הירש אויפהויזן.

פאַלעמיק מכוּח רעליגיעזע פּראַגן, וואָס מיט איר איז אַזוי רייך די העברעיִשע ליטעראַטור, איז אין דער יידישער ליטעראַטור אַ העכסט זעלטענער נאַסט, און דער „יודישער טיריאַק" איז פאַקטיש דאָס איינ־ציקע רעליגיעז־פאַלעמיש ווערק, וואָס די אַלט־יידישע ליטעראַטור פאַר־מאַנט. און אויך דאָס ווערק טראַגט, ווי מיר וועלן ווייטער זען, מער אַ געזעלשאַפטלעכע, ווי אַ ריין רעליגיעזן כאַראַקטער. די קנאַפע ידיעות, וואָס זיינען אונז באַקאַנט וועגן דעם פאַרפאַסער פון דעם דאָזיקן אינטער־רעסאַנטן ווערק, האָבן מיר צו פאַרדאַנקען דעם פאַרפאַסער גופּא. אויס פאַרבייגייענדיקע באַמערקונגען אין דעם „טיריאַק" קאָן מען זיך משער זיין, אַז שלמה־זלמן אויפהויזן איז געבאָרן בערך אין 1550—1560; מיר ווערן אויך געוואָר, אַז „פאַר פּילן יארן" האָבן דעם פאַרפאַסער „ביזוי יודן" אויס זיין היים פאַריאַנט, געווען גע־ונד, לאַנג גערייזט און

58 דאָס האַרץ „טעריאַק" באַטייט — אַ אוניווערסאַל הייל־מיסל קעגן שלאַנגענע־ניס און קעגן פאַרשיידענע אַנדערע שלאַפּקייטן. מיר ברענגען דאָ דעם פּולשמענדיקן סיסל־בלאַט פון אויפהויזנס הערק: „יודישער טיריאַק. דש איז איין רפואה אונס היילזאַמש ספר דא מיט זיך אַל גימייני יודן אונס יודיש נײַן דען קריספן סיס הארהיים פורנירן אונ' נראַנטורטן אויך מיט ביחיו דער תורה ונביאים, משנה ותלמוד ושאר פוסקים, זא חאל מיט ראיות חכמי וספרי הנוצרים דארפן קעגן. דש כומר סמאל רירריך פרענץ פון קיימינגן אין זיינס בייא גיררוקסן ספר, דער יודיש שלאנגן־באלג גינאַנט די יודן נעלשריך ביציכטיגט. מיט שײַן קונקורדאַנציאַן ומראה מקום גיצירס אויך הינטן סיבנים איבר דש גאַנץ ספר וואו אלש צו נײַנדן איז נרצייכונט. צו קרן אַלר באנג אונס נײַבן, אויף גוט הויך סייש דאמיש עש מעניגליך נרשפין 2ן אונ' צו נוצן קומט דער גלייבן גוט כער אין דרוק קומן איז. דורך זלמן צבי מאויפן הויזן אונדורם שענקן־שטיין, אין יובן קאפיטל נראסט איין דרוק נרסערטיגט. פה ק"ק האנוואה ברשיון השררה המתוללה יר"ה. ראש חורש אדר השני שלמ"ה לפ"ק (מיר צישירן ליים דער צווייטער אויסגאַבע פון 1680)

54 ויין הערק איז צום ערשטן דערשינען אין תאַנוי 1615, אַ צווייטע אויסגאַבע האָט באַזאָרגט אין 1680—81. אַ קריסטלעכער געלערנסער ווילפּער, העלכער האָט פאַר־עפּנטלעכט אַ לאַטיינישע איבערזעצונג פון אויפהויזנס הערק מיט אַ סך באַמערקונגען און נאָטן, צום דרויסן סאָל האָט דעם „טעריאַק" איבערגערוקט אין 1737 ווסמן בן יצחק דודלסון, העלכער האָט די שפּראַך פון הערק אַ גיסל מער פאַרײַדישט און ערסערחיוו פאַרביטן ריי־רויטשע הערסער אויף מער יידישע. אַזוי הערשט פון האַרץ — „רוספּלם" — „ויעבס", פון „געפּונקוים" — „געפּינלם", „עס זיי" — „עס איז", „איינעס ליים — קלאַצן געמען" — „אין שפּיט לעס געמען", „איך האב גיע" — „איך האָב קיין סאָל", „הערער יודן נאָך קריספן פּערשענען" — „יהודים און גיצרים גוט פאַרשיינען" און

געוואנדערט איבער שטעט און לענדער. די דאָזיקע וואַנדערונגען האָבן באַדייטנד פאַרברייטערט זיין וועלטבאַנעם און בילדונגס-גראַד. ער איז גוט געווען באַהאוונט אין דער דייטשער שפּראַך, האָט פלייסיק שטודירט לױטערס ביבליאָיבערזעצונג, איז געווען באַקאַנט מיט די ווערק פון יוסף פלאַוויוס (זע „יודישער טיריאַק“, קאַפּ א', סימ' 13; דאָרטן, קאַפּ ג', סימ' 7, 14, 15), פון דעם עלטערן בוקסדאָרף⁵⁵, פון דעם משומד אַנטאַניוס מאַרגאַריטאַ אויס רענענסבורג⁵⁶; ער ווייסט ווי אזוי פיקאַ מי-ראַנדאַלאַ און רייכלין האָבן זיך פאַרהאַלטן. צו דער יודישער קבלה⁵⁷, און אז דער מדקס אליה בחר האָט טריסטלעכע געלערנטע באַקענט מיט דער העברעישער שפּראַך, און „האַט שול געהאַלטן צו רוים און ווענעדיג“⁵⁸. ער ווייזט אויך אַרויס גרויס פּסיאות אין דער תלמודישער ליטעראַטור, און אז ער האָט געשריבן גאַנץ פיין העברעיש זאָנט עדות זיין אין פאַרער-בלאַט פונם „טיריאַק“ געדרוקטער שיר, וואָס איז געשריבן אין דער באַקאַנטער אַזהרות-מעטריק⁵⁹:

מומר-קם-מטוב ריקם-תפּש חקם-מקרוּב פּא וחדשים.
יאפיל המאורות-גלול התורות-מסיני נאמרות-בלפידים ורעשים.
הרפים ספרים-עתק דוכרים-בי נקלל השרים-ודתיהם מביישים...

אויפן יסוד פון דעם פאַרפאַסערס באַמערקונגען, קען מען זיך משער זיין, אז ער איז געווען א שוחט⁶⁰ און א מוהל⁶¹, נאָר די דאָזיקע פּראָפּעסיעס האָבן אים, ווי עס שיינט, געגעבן קנאַפּ פּרנסה, און זיין פּרוי מיט די זעקס קינדער זיינען ניט תמיד זאַט געווען.

אין דער פאַררעדע דערציילט דער פאַרפאַסער באַריכות, אויס וואָסערע מאַטיוון און ביי וועלכע אומשטענדן ער האָט זיין ווערק פאַר-פּאַסט. איינער אַ משומד, שמואלפּרידריך ברענץ אויס עטינגען, האָט אין 1614 פאַרעפנטלעכט אַ גיפטיקן פאַמפּלעט קעגן יידן און זייער אמונה „Judischer abgestreifter Schlangen-Balg“⁶². שלמה-זלמן

55 דאָרטן, קאַפּ א' סימ' 20

56 דאָרטן, קאַפּ ב' סימ' 3.

57 דאָרטן, קאַפּ א', סימ' 11.

58 דאָרטן, קאַפּ ו', סימ' 2.

59 זע אונזער זערק, ב' ו', 98.

60 דאָרטן, קאַפּ ד', סימ' 12.

61 דאָרטן, סימ' 23.

62 דעם פּולשטענדיקן, געוואַלטיק-לאַנגן נאָמען פון דעם דאָזיקן פאַמפּלעט, זע

ביי גרינבויען, ציט. וו. 560-561.

אויפהויון האָט נוט געקענט דעם דאָזיקן משומר, און ניט וועגן אים איבער אייניקע ביאָגראַפישע פרטים. ברענץ איז געווען אַ געפערלעכער וואַכערניק⁶⁵, און ווען מען זאָל צונויפזאמלען אַלע פּערד, אויף וועלכע ער האָט געלט אויסגעבאָרגט, וואָלט מען געקענט, — פאַרזיכערט אויפֿ-הויון, — אַ רעגלימענט רייטער „צו פּעלד שטעלן“. אָט דאָס האָט אים טאַקע „צו דעם טויפּן געבראַכט“, ווייל די יידן האָבן אים פּיינט גע-קראָגן פאַר זיינע מיאוסע שטיק און האָבן אים „בשתי ידים דוחה גוועוין“⁶⁶. ברענץ איז געווען אַ גרויסער עמידהאַרץ און בכלל אַ נישטיקע בריאה; זיין פאַמפּלעט איז געשריבן אָן טאַקע און אָן סדר⁶⁷; דאָך, דער ציילט אויפהויון, האָט ברענץ טאַלאַנטלאָז ווערק געהאַט אַ ווירקונג אויפֿן המון. דערפאַר האָט אויפהויון געהאַלטן פאַר נייטיק עפּנטלעך דערקלערן, פאַר אַ גרויסן עולם, אַז דער „שלאַנגנבאַלג“ איז פּול מיט שקרים און פאַלשע בילבולים. אַז דער משומר ברענץ האָט זיך וועגן דעם דערוויסט, איז ער אין גרויס צאָרן געקומען צו רייטן פאַר שלמה־זלמן אויפהויונס וואוינונג, אים שטאַרק געוידלט און נאָך אַמאָל פאַרזיכערט פאַרן גאַנצן עולם, אַז אַלץ, וואָס אין זיין ווערק איז געשריבן, איז רק אמת וצדיק. אויפהויון האָט אַזאַ הילול־השם ניט געקענט פאַרטראָגן. ער האָט ברענצן אין די אויגן דערקלערט דעם פאַרפאַסער פּונם „שלאַנגנבאַלג“ פאַר אַן אומפאַרשעמטן לינגער, און האָט דערביי געשוואָרן אָנ־צושרייבן אַ ספּעציעלן ספר קעגן ברענצס אַלע בילבולים און שקרים. און אויפהויון האָט טאַקע וואָרט געהאַלטן. אינם קומענדיקן יאָר איז שוין געווען פאַרטיק, אין דער דייטשער שפּראַך, זיין קעגנשריפט. און אין דעם זעלבן יאָר האָט ער, אין אַ געקירצטער פאַרם, פאַרעפּנטלעכט זיין ווערק אין יידיש אונטער דעם אויבן־דערמאָנטן נאָמען „יודישער טיריאַק“⁶⁸.

68 „סעריאָק“, קאַפּ. נ/ ס׳ 11.

64 דאָרטן, קאַפּ׳ ה׳, ס׳ 17.

65 אַ באַגריף העגן דעם חילדן טיש-מאַש, וואָס הערשט אין ברענצס „שלאַנגנבאַלג“, קאָן שוין געבן דער אינהאַלט-אַנזוויו צום ערשטן קאַפּיטל: „אין דען ערשטן קאַפּיטל חירד געהאַנדעלט פּאָן נאָמעסלעסערונג דער יודן, פּאָן שם הכפּורש-צויבעריי אונד קנאַבליכפּרעסען אין דער קריסט-נאַכט“.

66 אין דעם „סעריאָק“ דערמאָנט דער פאַרפאַסער אַ סך מאל זיין דייטש חזק, וואָס ער האָט פאַרפאַסט ספּעציעל פאַר דעם קריסטלעכן לייגענער-עולם; „בוה האַרמתי יותר בָּצְרִי (במעריאָק) אשר הכינותי לנוצרים; בספר אשר הכינותי לנוצרים; האַרמתי בספר אשר הכינותי לנוצרים; בספר אשר הכינותי לנוצרים הרחבתי הרברים“, „דאָרטן, קאַפּיטל א׳, ס׳ 2, ס׳ 9, ס׳ 13; קאַפּיטל ב׳, ס׳ 27; קאַפּיטל ג׳, ס׳ 11; קאַפּיטל ד׳, ס׳ 4. עס איז אָבער אַ גרויסער ספּק, צי

זוי דער „שלאנגנבאלג“, אזוי איז אויך די קעגנשריפט, איינגעטיילט אין זיבן קאפיטלעך. „איך — דערקלערט דער פארפאסער — ברינג און אַלע זיינע רשעות וואָרט פאַר וואָרט ווי ער עס אַרויסרעדט און פאַר-ענטפער אַך אַלע שטיק קליין אונ' גראַס. וואָ האָט אַבער דער מומר עמ-הארץ זיין ספר שלא בסדר געשריבן אונ' אַלע שמועות דורך איינאנדער געמישט... ער רומפעלט אַלעס דורכאיינאנדער, זאָ מוז איך אויך זיינעם אָנסך נאכפאלגן.“

פון רייזווינסשאפטלעכן שטאַנדפונקט איז פראי אָנצוווייזן, מיט וואָס פאַר אַ הויפּות און אמת-היסטאָרישן חוש דער פארפאסער פלייסט זיך צו דערווייזן⁶⁷, אז דער ישׁ, וועגן וועלכן עס ווערט דערמאָנט אין אַ פאַר שטעלן אין תלמוד, האָט קיין שום שייכות ניט צום פאַרינדער פון דער קרויסטלעכער אמונה, ווייל דער ערשטער האָט געלעבט מיט הער-כער הונדערט יאָר פאַר דער הורדוס-תקופה. ניט אַבער אין טעאָלאָגיש-וויסנשאפטלעכע פראַגן ליגט דער הויפט-אינטערעס פונם „יודישן טירייאק“, נאָר אין זיין פאַלעמישן טאָן און ריין עולמישיגעזעלשאפט-לעכן כאַראַקטער.

לויט דעם געשמאַק פון יענער צייט, זשאַלעוועט ניט שלמה אויפ-הויזן קיין זילולים און זידל-ווערטער זיין קעגנער, דעם עמ-הארצישן פארפאסער פונם „שלאנגנבאלג“. ברענצם נאָמען שמואל ווערט אינם „טירייאק“ פאַרוואַנדלט אין „סמאל“. אויך ווערט ער באַקרוינט מיט אַזוינע מיני עפישטען: „עם הארץ, גראָבר בענגל, דער עהרפאַרגעסענער פויגל, דער גראָבער אַיזל, גראָבר שטרינגל, וואַסערטרענער, שעלם, דיב, בייזעוויכט“ און אזוי ווייטער. „אין דקדוק — פאַרויכערט אויפ-הויזן — איז דער פארפאסער פונם „שלאנגנבאלג“ זא געשווינד אז איין עליפאנט.“ דער משומד באַשולדיקט די יידן, אז זיי קנעטן אַ גולם אויס ליים, און מאַכן אים לעבעדיק דורך השבעות און שמות. זיין אַפּאָנענט לייקנט עס אָפּ. אמת, זאָגט ער, בימי חכמי התלמוד זיינען אזעלכע זאָכן יאָ פאַרדעקומען, אפשר קומט אזוינס פאַר אויך היינטיקע צייטן אין ארץ-ישראל; אַבער, פאַרענדיקט ער מיט אַ סאַרקאָסטישן שמייכל: „אונזרי גולמים אין די זון לאַנדן האַבן מיר ניט אויס ליימן, זונדערן אויס

אין חזק דער דייטשער פּעקסט פון אויפהוינס פאַלעטיש חערק אין דרוק דערשינען יעדנפאלס האָט קיינער פון די ביבליאָגראַפן אזא חערק אין די אויגן ניס געוען. סער באריכות העגן דעם זע ביי נ. פּרילוצקין אין „יוואָ-בלעטער“, 1931, 1, 423. דער „יודישער טירייאק“ איז איבערגעזעט געוואָרן אויף העברעיש, די איבערזעצונג איז אַבער געבליבן אין סאַנסקריפט.

67 דאָרשן, קאָפּ. א' סיב' 7.

מוטר לייב ווערין זיי געבארן... אונ' זיין פאטר מאג זא איין בעל-שם זיין גוועזן".⁶⁸ דער משומר ברענע מסרט די יידן פארוואס זיי בעטן אין שמונת-עשרה: „ולמשומדים אל תהי תקוה"; דערויף ענטפערט זיין קעגנער קאלטבלוטטיק: „עס איז וויסנליך דאס איינער אונטער הונדערט זיך לאזט טויפן דער גלויבן האלבן, זונדער אליין ער האט איין שעלם-שטיק גיטאן, אדער האט איין שעלם-שטיק בדיעה, גלייך מאן די ערפא-רונג טעגליך האט דאס די מומרים אדער משומדים געראטן אין די מדינות פון טייטשלאנד אלז ווי די אחרונים אין מאסקווא. איינער לאזט זיך טויפן אום דאס ער גערן חזיר עסט, דער אנדר וויל גערן פריי זיין פון צאל, דער דריטער האט לוסט צו איין קריסטן אדער האט זיין ווייב פיינד; איינער טוט עס זיין משפחה צו להכעיס אונ' פיל דערגלייכן מיטלן, דרום טויפן זיי זיך, און ווען דער נאך די קריסטן איר פאטן" מיד זיין, אונ' דאס מאן זי גיט מער טרויען וויל — מאכן זי ביכר אדער פאסקוילן אויף אונז אום זיך דאמיט פלומד צו ווייזן דאס זיא גוטע קריסטן זיין. אונ' דאס מאן זיא פארטרויען זאל, אונ' וועלין אונז פיינדשאפט מאכן אין די נוצרים אויגן אום אונז צו פארטרייבן אונ' פאר יאגן".⁷⁰

אין דעם „טיריזאק" געפינען זיך פיל אינטערעסאנטע פרטים בנוגע דעם דעמאָלטיקן לעבנס-שטייגער. דער פארפאסער דערציילט אונז וועגן דער ראָלע, וואָס יידישע דאָקטוירים האָבן געשפילט אין אזוינע צענטערס ווי רוים, ווענעדיג, פראַנג, קאָנסטאַנטינאָפּאָל; ער ווייזט אָן, אז קריסט-לעכע הייבאָמען פלעגן אָפט איינגעלאָרן ווערן צו יידישע גע-ווינערנס, און אויך דאָס גלייכן יידישע הייבאָמען אין קריסטלעכע הייזער. פון דעם „טיריזאק" דערוויסן מיר זיך, אז די יידישע באַפעל-קערונג פלעגט זיך אין יענע צייטן באַנוצן דער עיקר מיט קריסטלעכע באַרבידער „אין אלן אָרטן אין דייטש און וועלש לאַנדן". באַזונדערס אינטערעסאַנט איז דעם פארפאסערס ענטפער אויף דער באַשולדיקונג פאָרוואָס יידן לעבן פון וואָכער: „פרעג וואָרום? זאג איך דיר דאָרום: זיך (זע), עס איז נישט אין עולם (אין דער וועלט) בעסער אלס פעלדער אקערלאַנדן. איין פויער זייט איין מולטער קאָרן אויס, אונ' שניידעט דרייסיג דערפאר ווידר אין. ער האט זיין ברויט געוויס, זיין סיי, קעלבער, פוטר, מילך, שמאַלץ, מייז, פלייש, הינער, גענז, אונ' אלץ וואס ער דארף.

68 דאָרטן, קאָפּ. א', סי' 13.

69 מויסקינדער.

70 דאָרטן, קאָפּ. ד', סי' 14.

מיר יידען אבער האבן קיין לאנד אונ' זאגן, מוזן האפן אונ' הארן ווער אונז עטוואס צו קויפן גיבט. דארויף זאגן חכמינו ז"ל, דאס אזא לעבן קיין לעבן הייסט... דען רבית האט מאן אונז דערגען פארגענט (פאר-גונען), דער מאכט אונז גרויס פיינדשאפט, פאראכטונג אונ' אלעס אונגליק ביי די קריסטן. איך מעכט ליידן (איך וואָלט בעסער איינגע-גאנגען) דאס אונז פעלדבוי (פעלד-ארבעט) אונ' אלע האנטירונגען (מלאכות און באשעפטיקונגען) מותר ווער, אונ' זאלטן דען רבית-רבית (ציגונס - ציגן) זיין לאזן. דער מאכט אונז גלות אונ' אלעס אונגליק, עס פלייבט איך אָפט קרן אונ' רבית אויסן, כאן קומט אומ'ס געלט (מען פארלירט דאָס געלט). זאלכעס האט איין פויער אלס בעסר אונ' זיכערער, דען מאן קאן אים זיין פעלד ניט אוועקטראָגן... דאס וואס אונז דאס רבית פאר גונין האט, איז גלייך אלז ווי שפעק אויף די פאל גע-בונדן, דאס מיר דאדורך גפאנגן ווערן... ועל זה אמר הפתוב: והיו חייך תלואים לך מגנדה... איז דיווער רבית איין קללה אונ' תוכחה אין דער תורה, מאכט אונז קנאה, שנאה, תחרות ורגוז. מאג ניט מאריך זיין ודי בזה לכל מבין" 71.

ביי דעם דאָזיקן פארפאָסער פונם אָנהייב 17טן י"ה לאָזן זיך שוין הערן די זעלביקע טענות, וואָס האָבן אין צוויי הונדערט יאָר אַרום פאַר-נומען אזאָ בפּבורדיקן אָרט ביי די קעמפער פאַר דער השפּלה. שלמה אויפהויוזן זעט איין, ווי אומגאַרמאַל און פּויל עס זיינען די עקאָנאָמישע יסודות פונם יידישן געטאָ; ער געפינט אַפּילו, אז אין דער קריסטלעכער אויסערלעכער וועלט איז ניט בלוז די עקאָנאָמישע לאַגע גאַרמאַלער ווי אין יידישן געטאָ, נאָר אויך אויפן גייסטיקן געביט. „די קריסטן — ליינענען מיר אינם „טיריאַק" — זונדליך אין דיין צייטן... זי שטודירן פלייסן, אונ' לערנען איז ביי זיי גאר הויך געאכט, אבער ביי אונז בעוונות איז להיפך: די תורה איז מונח בקרן זוית, גילד נאר וועניג, אלץ געלט, געלט! שרייט די גאנצע וועלט... דער רייכע קאן (לערנען) אונ' וויל ניט, דער ארמע וואלט גערן (געלערנט) און פארמאג ניט, ודי בזה לכל מבין" 72.

דאָ באַרירן מיר די אינטערעסאַנטסטע זייט פון אויפהויוונס פאָ-לעמיש ווערק. דער פארפאָסער פונם „טיריאַק" איז אַ געאייבער און טעמפעראַמענטפולער פאָלעמיקער; און דאָך מוז מען מודה זיין, אז ניט שטענדיק געלינגט אים אָפּצווענדן דעם קעגנערס טענות און באַשול-

71. דאָרטן, קאָפּ. נ', סיטן 11.

72. דאָרטן, קאָפּ. ד', סיטן 7.

דיקונגען; און ער פלייסט זיך דאן אויסצורייען מיט ריין סאָפיסטישע פּשטלעך און תירוצים. מיר האָבן שוין מערערע מאל אָנגעוויזן, ווי אזוי ביי דער פעסטער מויער פון גאליקער שנאה און קאלטער פאַראכטונג, מיט וועלכע די קריסטלעכע וועלט האָט אַרומגעצוימט דאָס יידישע געטאָ, האָבן זיך אויך דאָרט געשטאַרקט די טענדענצן פון אָפגעזונדערטקייט, דער פּרינציפ פון „עם לבדד ישכון“. אויף שנאה און ביטול פון אויסן האָט מען פון אינעווייניק געענטפערט מיט די זעלבע געפילן. באַשולדיקט טאַקע דער משומד ברענז זיינע געוועזענע ברידער, אז זיי פאַרהאַלטן זיך מיט שנאה און פאַראכטונג צו דער קריסטלעכער וועלט און דער קריסטלעכער אמונה. ער דערמאָנט די פּסוקים, וואָס מען זאָגט אויס-ווייניק ביי „עלינו לשבח“ און מען לאָזט אויס מיט אַ שפּיי⁷⁸; לאָז מען — טענהט דער משומד — אַ מינדסט יידיש קינד פּרעגן⁷⁹, וועט עס אייך גלייך זאָגן, אז אַ קריסטלעכע קירך הייסט „תועבה“, אויף אַ געשטאַרבּענעם קריסט זאָגט מען ער איז געפּרט⁸⁰, אויף ווינאוואַסער זאָגט מען — מים טמא⁸¹, אויף קריסטוסן — דער תּלוי און ממור בן הנדה⁸² אאז״וו. דער פאַרפּאָסער פּונם „טיריאַק“ געפינט זיך דאָ אין דער אומגאַנגסטיקער לאַגע פון אַ קעמפּער מיט געפּונדענע הענט. ער איז דאָך ניט אימשטאַנד צו באַהאַנדלען די פּראַגע אָפּן און אַלזייטיק, מוז ער אָנקומען צו פּשטלעך. ערטערווייז קומט ער אָפּ מיט שווייגן. אויף ברענצס אָנווייזונג, אז די יידן אין פּוילן און פּיהם (בעמען) ברענגען אום די מוסריים אָדער די, וואָס זווילן זיך שמדן, ענטפּערט דער „טיריאַק“: איך האב עס קיין מאל געהערט⁸³. דער עס־הארץ ברענז האָט געהערט וועגן דעם מגושמדיקן פּאַמפּלעט „תּולדות ישׁו“, וואָס איז געווען פאַרשפּרייט צווישן יידן אין פּילע מאַנסקריפּטן⁸⁴, ער ווייס אָבער ניט זיין ריכטיקן נאָמען, און ער הייסט דערפאַר ביי אים „מעשה תּולע“⁸⁵. מאַכט זיך דער-פאַר דער פאַרפּאָסער פּונם „טיריאַק“ פּלאַ ידע, און דערקלערט: „איך פּל ימי זאָ איין ספּר ניט האב געזען“⁸⁶. ברענצס פּאַשולדיקונג, אז אויף

78 דאָרטן, קאַפּ. ה', סי' 4.
 74 דאָרטן, קאַפּ. ג', סי' 17.
 75 דאָרטן, קאַפּ. ד', סי' 2.
 76 דאָרטן, קאַפּ. ב', סי' 25.
 77 דאָרטן, קאַפּ. א', סי' 3.
 78 דאָרטן, קאַפּ. ג', סי' 16.

79 אין איין האַרץ־אויסגאַנג־ריפּאָן־אַלעקציע אין דער לענינגראַדער אָפּע־ביב-ליאָטעק האָבן זיך געפּונען איבער צען פּראַנטעסן פּון פּאַרשידענע העברעישע און אַראַמישע, תּולדות ישׁו־מאַנסקריפּטן.

א קירד זאָגן די יידן, „תועבה“, וואָרפט דער „טירויאק“ אָפּ מיטן פּשטל, אז דער משומד האָט אַ טעות: מען זאָגט ניט „תועבה“ נאָר „תיבה“, דאָס נעמט זיך פונם זאָץ: „היורד לפני התיבה להתפלל“. אויף אַן ענין לעבן אופן טייטשט ער אויך אויס דאָס וואָרט „פגור“, „מים טמא“ אאז״וו. מאַסס גרינבוים⁸⁰ און נאָך אים מ. עריק⁸¹ ווייזן אָן, אז „א יידישע אויסגאַבע פון דעם „טירויאק“ איז איינגעלעך ניט נייטיק געווען“, באַשר „די יידישע לייענער־קרייזן האָבן זיך פּלל ניט גענייטיקט מען זאָל זיי באַקענען מיט די אַלע בילבולים, נאַרישקייטן און שקרים פון ברענצס „שלאַנגענבאַלג“. ניט דאָס האָט אָבער באַצוועקט דער פאַרפאַסער מיט זיין יידישן „טירויאק“. און ער ווייזט טאַקע דערויף אַליין אָן אין דעם סוף פונם לעצטן קאַפיטל: „אויף דער יודן טובה אונז“ בעגערן האב איכ׳ס אויך אויף דייטש אין יהדות אותיות דרוקן לאָזן, דאמיט זיך איינער אין צוטראַגענדן פעלן קעגן קריסטן וויסע צו פאַרענפערן, אויך דאָרויס פאַרשטעע אונז אַפּנעמע, ווי איין גרויסע עבירה עס איז איינן קריסטן צו בעטריגן מיט וואָרטן אדער ווערקן“. דער פּילגערייזטער אויפהויזן, וואָס האָט זיך דער־וואָרבן אַ געוויסע בילדונג און געהאַט פּיל קריסטלעכע באַקאַנטע אויספאַר־שיידענע לענדער, האָט גוט אַיינגעזען ווי ענג און אָפּגעשטאַנען ס׳איז דער וועלט־באַנעם פונם יידישן געטאָ. און ניט אויס פּאַלעמיש־אַפּאַָ־געטישע, נאָר אויסריין אויפּקלערערישע צילן האָט ער זיין ווערק אין יידיש פאַרעפנטלעכט. דעם משומדס באַשולדיקונגען נוצט אויפהויזן אויס בכדי טאַקע קלאָר מאַכן זיין לייענער־עוָם, אז מען דאַרף זיך פאַרהאַלטן גלייך צו אַלע מענטשן, טאַלעראַנט זיין צו די באַגריפּן און אָנשווינגען פון אַנדערש־גלויביקע. ברעניג וואָרפט פּאַר די יידן, אז זיי גיבן קיין קריסט ניט קיין צדקה, זיי ענטפערן אים מיט פאַלשע ווערטער און זאָגן: „לויט העלף דיר און פּלאַטץ“; אויפהויזן לייקנט דאָס אָפּ, און פאַרזיכערט, אז דאָס איז שוואַרץ. ער האַלט אָבער דערביי פאַר אַ שעת הפּושר צו באַלערנען דעם לייענער, אז „אַלע אונזערע ספרים“ שמרייבן אונטער, „דו מיר זא וואָל די קריסטן אלס יידן שולדיג זיין צדקה צו געבן... איין איטלעכער איז מהויב די אומות העולם צו שפייזן און צו ערנערן זא וואָל אלס אַן די יידן“. און ער לאָזט דערביי אויס מיט אַ שטאַך: „וואָס זאָל איך פּיל שרייבן, אז מאַן זאָל צדקה געבן אַן גוים, גיבט מאַן דאָך ליידער אַן יהודים ניט פּיל, אפּילו איין פּריינד ניט אַן

80 צום. ה., ו' 561.

81 צום. ה., ו' 270.

דען אנדערן! הושיענו אלהי ישענו, רחם על העניים הנעלכים, אל העשיר
 תנה לב בשר, ולב האבן הסר (האָב רחמנות, גאָט, אויף די נעפלאָנטע
 אָרעמע לייט, גיב דעם רייכן אַ מענטשלעך האַרץ און טו פון אים אָפּ
 דאָס שטיינערנע) ⁸². „מאן מוז — שרייבט אויפהויזן אויף אַן אנדער
 אָרט — איין איטליכע, עז זיי איין יוד אדער נוי, מיט טרייהערציקייט
 אנטפאנגן, ווי חכמינו ז"ל זאָגן אין פרקי אָבות: הָנִי מְקֻדְּשׁ בְּשָׁלוֹם כָּל
 אָדָם, דאָס איז — זיי פלויסיג אלי מענשן גריסן און אנטפאנגן; אונ'
 שטייט דרום כל אדם, דו עס קיין חילוק זאל זיין צווישן יהודי אדער
 נוי, נויערט אלע מענשן גלייך" ⁸³.

אזעלכע געדאַנקען חזרט דער פאַרפאַסער איבער מערערע מאל.
 נאַטירלעך, פאַרשטייט ער זייער גוט, אַז מען דאַרף מיט די זעלבע פּאָדע-
 רונגען זיך ווענדן אויך צום קריסטלעכן עולם. דערצו האָט אָבער אין
 יענער רעכטלאָזער צייט דער פאַרפאַסער פונם יידישן „טיריאַק" ניט
 געהאַט דעם געהעריקן מוט, און אויך ניט די מעגלעכקייט.

82 קאָפּ. ד' סיט' 9.

83 דאָרפּן, קאָפּ. ד' סיט' 4.

זיבעטער קאפיטל

מעשיות-ליסערצמור. — פון פאלקס-מעשיות צו פאלקס-ליסערצמור. — רבנו נסים, חיבור יפה. — האנטשריפסלעכע מעשיות-זאמלונגען. — די וונדער-לעכע מעשה¹ זענן מאיר דעם חזן. — מעשה בריעה וזמרה. — די השפעה פון דער אייראפעישער ראמאנען-און פאלקס-בוך-ליסערצמור. — דאָס „מעשה-בוך“ און זיין באַטייט. — אַ מעשה אויס רענענסבורג. — די פאָנאָסישע מעשה זענן ר' הנניא. — די מעשה זענן יידישן פויפסט. — ר' יוזא שטשם „מעשה נסים“. — וונדערלעכע און רעאליסטישע מעשיות. — „ספר עמנואל“.

מיר האָבן שוין אין אָנהייב פונם פאָריקן קאָפיטל אָנגעוויזן, ווי אזוי אזעלכע ביבל־פאַראַפראָזן ווי „צאינה וראינה“ און „די לאַנגע מנילה“ האָבן אין זיך פאַראייניקט צוויי פאַרשידענע ליטעראַרישע זשאַנרען, וועלכע האָבן גראָד צו יענער צייט, צום סוף פונם 16טן י"ה, געבילדעט די וויכטיקסטע צוויי שטראָמען אין דער יידישער ליטעראַטור: מוסר־ספרים און מעשה־ביכער. דער דערציילערישער עלעמענט האָט זיך אָבער שוין גאָנץ בולט געמאַכט באַמערקבאַר אויך אין די ספּעציעלע מוסר־ספרים. שוין אין „רויזן־גאַרטן“, און אין אַ נאָך גרעסערער מאָם אינם „בראַנט־שפּיגל“ און „לב טוב“, ווערן די דברי־מוסר גאָנץ אָפט באַפּוצט מיט מעשיות און משלים. דאָס איז פּלל ניט געווען קיין נייער אויפמו — ס'איז געווען דער המשך פונם אַלטן פעסטגעזעצטן נוסח. מיר האָבן שוין אינם ערשטן באַנד פון אונזער ווערק אָנגעוויזן, ווי קונציק די אייראָפּעיִשע יידן האָבן אינם מיטלעלטער איבערגענומען דעם אייגנ־אַרטיקן ליטעראַרישן זשאַנר, וואָס איז זייער באַליבט געווען אין די מדינות הודו און ביי די אַראַבער: אונטערהאַלטן, אַמוזירן, און טאַקע דערביי אויך פאַלערנען און מוסר־זאָגן; און דאָס אַלץ מיט דער הילף פון לייכטע אַנעקדאָטן און שיינע מעשה־לעך. מיר האָבן שוין דאָרט אָנגעוויזן¹ אויף דעם יעדן קולטור־היסטאָריקער באַקאַנטן פאַקט, ווי וויכ־

¹ דאָרטן, 265—266; זע אויך אינזער אַרטיקל „זענן די סקורים פון „מעשה-בוך“ (ליטעראַרישע בלעטער“, 1927, נומ' 131).

מיט און באדייטנדיק ס'איז געווען די פארמיטלער-ראָלע פון יידן אויפן געביט פון אייראָפּעיִשן פּאָלקלאָר. אַליין אַ מזרח-פּאָלק, באַקאַנט מיט די אַראַבישע און גריכישע קוועלן, וואָס האָבן אין זיך אויפגענומען פיל אַריענטאַל-אינדישע אַגדות, משלים און מעשיות, זיינען די יידן אין דעם מיטלעלטער געווען דער פאַרבינדונגס-רינג און פאַרמיטלער צווישן דער מזרח און מערב-וועלט. די יידן האָבן זיך אָבער ניט באַנוגנט מיט דער פאַרמיטלער-ראָלע, וואָס אַדאַנק איר האָט זיך דער אייראָפּעיִשער מערב באַקאַנט מיט פיל אַריענטאַלישע מאַטיוון, מיט די אוצרות פון דער אינדישער און פּערסיש-גריכישער אַגדות און לעגענדעס-וועלט. דער יידישער סיבוצ האָט אַליין אויך געשאַפן זיינע אייגענע אַגדות און מעשיות, אַרומגעשפּונען זיינע באַליבטע העלרן מיט די גאַלדענע פּעדים פון די ווונדערבאַרסטע לעגענדעס, זיי צונויפגעפלאַכטן מיט די שענסטע האָפּענונגען פון באַלדיקער גאולה, און אויך איבערגענדרט און צוגע-פאַסט צו זיין געשמאַק און באַגריפן דעם פּאָלקלאָרישן מאַטעריאַל, וואָס ער האָט באַקומען בירושה פון די פּריערדיקע דורות. דאָס אַלץ איז אָבער אין זיין גרעסטן טייל געבליבן אַ „תורה שבעל פה“, איבערגע-גאַנגען בלויז פון מויל צו מויל. בלויז צופעליק זיינען אייניקע עלעמענטן פון דעם דאָזיקן רייך-פּאָלקלאָריסטישן מאַטעריאַל אויפגעהיט געוואָרן, און דאָס ניט אין דער אומגאַנגס-שפּראַך, נאָר אין העברעיִשער איבער-זעצונג אין דער רעליגיעזע-טישער ליטעראַטור פון יענער צייט, ווי צום ביישפּיל, אין דעם פאַרימטן מוסר-ספר „ספר חסידים“, אין דער היס-טאָרישער כראָנאָגראַפיע „ספר יוחסין“, אין די מיטלעלטערלעכע מדרשים, ווי צום ביישפּיל, אין „תנא דבי אליהו“, „מדרש עשרת הדברות“² און פיל אַנדערע. אויך זיינען אין העברעיִשע מאַנוסקריפּטן אויפגעהיט איינציקע מעשיות, ווי צום ביישפּיל, די שיינע מעשה וועגן שלמה המלך מיט דער מערעשקע,³ די מעשה וועגן די צוויי טרייע פריינד (מעשה בשני אנשים)⁴, וועגן דעם יידישן פּויפּסט⁵. עס זיינען אויך אויפגעהיט געוואָרן ספּעציעלע זאַמליכער פון מעשיות און לעגענדעס, ווי צום ביישפּיל, די אויס דעם טיפּן מיטלעלטער שטאַמענדיקע „משלים של שלמה המלך“⁶ און דאָס אין אַראַביש פאַרפאַסטע זאַמלבוך פון שלמה

² אין דעם דאָזיקן מדרש געפינט זיך אַ גאַנצע קאָלעקציע פון 17 מעשיות.

³ צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין „בית-המדרש“, v, 22-26.

⁴ פאַרעפנטלעכט דורך טנחם די לונזאנער צום סוף „מערך“.

⁵ „בית המדרש“, v, 148-152; דאָרפן, vi, 137-139.

⁶ „בית המדרש“, vi, 145-152.

גבירולם און עלטערן בן־דור, דעם באַרימטן רב, רבינו נסים אויס קוריאן.⁷ בכדי צו טרייסטן זיין איידעם דונאַש, וואָס האָט זיין געליבטן זון פאַר־לאָרן, האָט רבנו נסים געשריבן פאַר אים (בערך אין 1080) אַ ספעציעלע זאַמלונג פון ספורי מעשיות. די דאָזיקע זאַמלונג איז באַלד איבערגע־אַרבעט געוואָרן אין העברעיִש אין צוויי נוסחאות,⁸ איינע אונטער דעם נאָמען „חיבור יפה מהישועה“ (צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין פּעראַרע, 1557) און די צווייטע „מעשיות שבתלמוד“ (צום ערשטן געדרוקט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, 1519). באַדייטנד אינטערעסאַנטער פאַרן מיטלעל־טערלעכן פּאָלעלאָר איז אַן אַנדער זאַמלונג פון מעשיות און לעגענדעס, וואָס איזראַעל לעווי האָט ערשט אין דער נייערער צייט פאַרעפנטלעכט.⁹ עס איז ניט פּעסענשעמלע ניט דער נאָמען פונם זאַמלער, ניט די צייט, ווען די זאַמלונג איז אויפגעשריבן געוואָרן; עס איז אָבער אויסער ספק, אַז די דאָזיקע זאַמלונג שטאַמט פון די דייטשע פּראָווינצן. אויסער פיל מעשיות, וואָס זיינען גענומען אויס דעם תלמוד און די מדרשים, געפינען זיך אויך אין דער דאָזיקער זאַמלונג דערציילונגען אויס דער שפּעטער־דיקער תקופה און אין זיי פילט זיך שטאַרק די השפּעה פון דעם מערב־אייראָפּעיִשן פּאָלעלאָר. דער זאַמלער איז, ווי עס שיינט, ניט געווען קיין געניטער העברעיִשער סטיליסט, און אין זיין שפּראַך באַמערקן זיך פיל גערמאַניזמען, ריכטיקער — ייִדישיזמען.¹⁰ מען זעט אין דעם דעם שטאַרקסטן באַווייז, אַז דער זאַמלער האָט די מעשיות געהערט אויס דעם מויל פונם פּאָלק אין דער אומגאַנגס־שפּראַך, און זיי פאַר זיין זאַמל־בוך אויף העברעיִש איבערזעצט.

מעשה־ביכער אויף דער אומגאַנגס־שפּראַך זיינען ערשט געשאַפן געוואָרן נאָך דער רעוואָלוציע, וואָס דער דרוקוואַרשטאַט האָט אַרויס־גערופן אין דייטשלאַנד אין דעם קולטורעלן פּאָלקס־לעבן. מיר האָבן

7 פּראָגענטן פון דעם אַראַבישן אָריגינאַל האָס אין דער נייערער צייט פאַר־עפנטלעכט הרבני (אין „שטיינשניידער־פּעסטשריפט“, 9—27).

8 אין דער נייערער צייט איז אויך דערשינען רבנו נסים זאַמלונג אין ייִדיש, די ערשטע אויסגאַבע אין 1815, און די צווייטע אין וואַרשע (1837), אינטער פּאָלנדיקן אַער־בלאַט; ספורי מעשיות פון רבנו נסים בר יעקב, וואָס ער האָט געשריבן צו זיין איידעם דונאַש אום אים אַז טרייסטן זיין טרויעריג הערץ ווי הי אין דער הקדמה שפּייט.⁹

¹⁰ „Revue d. et. J.“, XXXIII, XXXIV

10 דאָרם באַגעגנט מען אַ שטיינער זעלכע אויסדרוקן: יודעת את ללמוד (Rev. d. et. Juives“, 33, 238); זה חשער יש טראשה (דאָרסן, 245); לא סנעת אותך מליהנות לי (דאָרסן, 242); אחיה שליח ומושל מאותה עיר (דאָרסן, 74); לא היה לפני שום דבר כמה לקנות חטים (דאָרסן, 35, 68); ותהיה יורש מכל אשר לי (דאָרסן, 79) אא״וו.

שוין פריער אָנגעוויזן, אז ערשט דעם דרוק-וואַרשטאַט איז עס געלונגען אָפּצוטײלן דאָס ליד פון דער מעלאָדיע, מאַכן אַ מחיצה צווישן דעם ליד-רישן שאַפן און דער מוזיק, צווישן דעם וואָרט און דעם געזאַנג. די סטיל-עלטערלעכע ריטערלעכע פּאָעזיע איז אין איר עצם געווען אַ ריין סינד-לעכע.¹¹ דער ריטער האָט עלפי רוב ניט געקאָנט שרייבן און אויך ניט לייענען; און ניט לייענען פלעגט דער ריטער און זיין הויזגעזינד לידער און פּאָעמעס, נאָר צוהערן, ווי דער זשאַנגלער און שפּילמאַן דעקלאַמירט זיי. דער שטאַטישער בירגערקלאַס, דער סוחר, דער קרעמער און אפילו דער בעל-מלאַכה האָט געמוזט צו דער פרנסה קענען שרייבן, לייענען און רעכענען און דאָס אויף דער שפּראַך פונם אַלטענגלעכן לעבן. ניט דורך הערן, נאָר דורך לייענען האָט דער שטאַטישער בירגער באַפרידיקט זיינע קולטורעלע הצטרותן; און ווען דער דרוק-וואַרשטאַט האָט אין אַ גוואַלטיקער מאָס דעמאָקראַטיזירט דאָס בוך, איז גאַנץ באַגרייפלעך, וואָס עס האָט זיך מיט אַמאָל באַוויזן אזא אימהדיקער סכום דערציילערישן לייען-שטאַף אין פּאַרם פון פּאַלקס-ביכער, וווּ עס זיינען אויפגעזאַמלט געווען די מענגעס מעשיות, לענגערדעס, אַנעקדאָטן און קאַטאָועסן, מיט וועלכע די פּאַנטאַזיע פונם פּאַלק האָט מיט באַזונדער-רער פּאַרליכע באַצירט געוויסע העלדן און פּערוואַנען. דאָס זעלבע האָט זיך אויך איבערגעחזרט אויף דער יידישער נאָס. דער ריכער דערציילע-רישער שטאַף, וואָס האָט פריער געלעבט אינם מויל פונם פּאַלק, ווערט אינם 16טן י"ה פּאַרשריבן און דורכן דרוק-וואַרשטאַט פּאַרשפּרייט צווישן די ברייטע שיכטן פון דעם פּאַלק.

מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט¹² און וועלן זיך דערפאַר דערויף לענגער דאָ ניט אָפּשטעלן, ווי אזוי פיל פון די נאָרוואָס דערמאָנטע דייטשע פּאַלקס-ביכער זיינען באַלד מיט העברעיִשע אותיות, כמעט אָן וועלכע ענדערונגען, פאַר דעם יידישן לייענער-עולם איבערגעדרוקט גע-וואָרן. אזעלכע אויסנאַבעס קאָנען האָבן בלויז אַ קולטור-היסטאָרישן, אָבער קיין שום ליטעראַרישן אינטערעס, ווייל זיי געהערן פאַקטיש ניט צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור און סטיל.

די עלטסטע אין יידיש אויפגעהיטע מעשיות שטאַמען פונם אָנהייב 16טן י"ה. די ליטעראַטור-פּאַרשער מ. וויינרייך¹³ און מ. עריק¹⁴ האָבן

11 זע אויבן, קאָפּיסל צוויי, ז' 35.

12 זע אויבן, ז' 62.

13 „בילדער“, 1928, 143-144.

14 „געשיכטע“, 243-344.

באשריבן א קעמפרידזשער כתב־יד פון אנהייב 16טן י"ה, ווו עס זיינען פארשריבן דריי, יידישע מעשיות. יעדע מעשה שטאמט פון אן אנדער שטאָט: מעשה מְרַנְצֵק, מעשה ממענץ (אויס מאַינץ), און מעשה מזוירמש. אין דער ערשטער ווערט דערציילט וועגן א יידישער פרוי, א שיינע נייטערין אין דאַנציג, וואָס ווערט צעשיידט מיט איר מאַן. יענער איז אַוועק אין אַ ווייטער מדינה. זי קומט אָן אין דעם זעלביקן לאַנד, פאַר שטעלט אין מאַנסבילשע קליידער. דעם קיניגס טאָכטער ווערט קראַנק אויס ליבע צו איר. עס ווערט געשלאָסן צווישן זיי ביידן אַ שידוך; דער ווייל געפינט די שיינע נייטערין איר מאַן און אַנשטאָט איר קומט איר מאַן אין דער חופּה־נאַכט צו דער פּלה. אויף מאַרגן אַנטלויפט די נייטאַרין מיט איר מאַן אויף אַ נאַלייע (אַ שיף) באַלאָדן מיטן קיניגס אוצר און זיי לעבן גליקלעך. די צווייטע מעשה דערציילט וועגן צוויי ברידער פון צוויי פאַרשיידענע מאַמעס, ווי זיי פאַרן אַרויס אויף דער וועלט, בכדי אויסגעפרוּוט צו ווערן, ווער דאַרף חתונה האָבן פאַר דער שענסטער בתולה פון מאַינץ. איין ברודער באַשווינדלט, פאַרויבט און מאַכט בלינד דעם צווייטן. דאָך באַקומט יענער על־פי נס צוריק די ראייה, ווערט רייך און קומט צוריק אלס שר פון מאַינץ. קיינער ווייס ניט, אז ער איז אַ ייד. אין דעם טאָג פון דער חופּה פאַרטרייבט ער זיין מערדער־ישן ברודער און האָט חתונה מיט דער שיינער פּלה. צומאיינטערעסאַנטסטן איז די דריטע מעשה וועגן דעם וואַרמסער רבס אַ זון. איינמאָל, ל"ג בעומר, שפּילן די בחורים אין אַ באַהעלטעניש־שפּיל; דעם רבס זון, וואָס באַטייר־ליקט זיך אין דער דאָזיקער שפּיל, זוכט זיין חבר אין אַ הוילן בוים, דערזעט אַ האַנט אויסגעשטרעקט אויס דער באַהעלטעניש, מיינט דאָס איז זיין חבר, און איז די האַנט מקדש אין שפּאַס מיט אַ פינגערל. ס'איז אָבער געווען אַ שדיכע, וואָס איז געווען אין בוים באַהאַלטן און האָט דאָס פינגערל צוגענומען. קומט זי דערנאָך אין זיין חופּה־נאַכט און דערהרגעט זיין ווייב. אויף דעם זעלבן אופן קומט אויך אום זיין צווייט ווייב; פּלוז די דריטע פּלה זיינע, אַן אַרעם מיידל, האָט זיך אָפּגעבעטן פון דער שדיכע און איז געבליבן לעבן בתנאי, אז איר מאַן זאָל יעדן טאָג איין שעה פאַרברענגען מיט דער שדיכע. איינמאָל געפינט דאָס ווייב אין דער באַשטימטער שעה איר מאַן מיט דער שדיכע פאַרוונקען אין טיפּן שלאָף. דאָס ווייב, די צנועה, לייגט צערטלעך די לאַנגע האָר פון דער שדיכע אויף אַ בענקל. די שדיכע כאַפט זיך אויף מיט גרויס כּעס, איז אָבער געפּירט פון דער פרויס העפלעכקייט. גיט זי אָפּ דאָס פינגערל און פאַרשווינדט.

די לעצטע מעשה איז געווען זייער באַליבט אויף דער יידישער

נאם. מיר באגעגענען זי דערנאך אין דער זאמלונג „מעשה נסים“, ווי די שדיכע ווערט מונגל אין דער מלכת-שבא; און אויך דער פארמדה-שחורחטער בעל „קב הישר“, צביהירש קוידאנאווער, ברענגט זי אין זיין מוסר-ספר אלס אמתע געשיכטע, וואָס האָט פאסירט אין פּוּיוּז²⁵ עס איז לייכט איינצוזען, אז די אלע מעשיות טראָגן ניט קיין בולטן יידישן קאלאָריט. די מאַטיוון זיינען העכסט-וואָרשיינלעך גענומען פון דער אַרומיקער סביבה, און איבערגעארבעט אויפן יידישן שטייגער. אזעלכע מעשיות האָבן אַ גאַנץ באַשטימטן צוועק: אונטערהאַלטן און פאַרווילן. אַ גאַנץ אַנדער כאַראַקטער טראָגט די „וונדערלעכע מעשה“ וועגן ר' מאיר דעם חזן²⁶.

די דאָזיקע „וונדערליכע מעשה“ שטיצט זיך אויף אַ היסטאָרי-שער דאַטע: „עס איז געוועזן אין דעם יאָר דאס מאן האט געשריבן כה"א לפרט (1361)“, אזוי הייבט זיך אָן די מעשה. אויך דער העלד פון דער דערציילונג איז אַ היסטאָרישע פערזענלעכקייט — דער באַרימטער ר' מאיר בן יצחק שיר, דער פאַרפאַסער פונם פּאָפּולערן תרגום-ליד „אַקדמות“; נאָך געלעבט האָט ער מיט דריי הונדערט יאָר פריער, אין דור פאַר רש"י, און איז געשטאָרבן אין 1096. ר' מאיר שלוח-ציבור האָט זיך שטאַרק קונה-שם געווען מיט זיינע פיוטים און סליחות²⁷, אויך האָט ער פירושים געשריבן, וואָס רש"י נופא ציטירט זיי אָפט מיט גרויס כבוד²⁸, און פאַרפאַסט אַ מנהגים-בוך, וואָס ווערט אָפט דערמאָנט פונם מהרי"ל און פון אַנדערע חשובע רבנים²⁹. זיינע פיל פיוטים און סליחות, און אויך דער אַרט און שטייגער, ווי ר' מאיר פלעגט אלס חזן פאַרלייענען פאַרן עולם זיינע אייגענע און אויך אַנדערע תפילות, האָבן

15 זע אונזער ווערק, ב' V, ז"ו 191-193.

16 אויפגהיים אין כאַנסקריפט, וואָס שפאַטט ניט שפּעטער ווי פון אָנפאַנג 16טן י"ה. די עלטסטע אויפגעהיטע דרוק-אויסגאַבע איז פון 1694; עס איז אָבער אויסער ספק, אז עס איז געווען נאָך אַ באַדייטנדע עלטערע. דערויף זאָגט ערות דער פּראָפּגאַנד רב ר' אליה בר בנימין שאַפיראָ, וואָס האָט געלעבט אין דער ערשטער העלפט פון 18טן י"ה. אין זיין „אליה רבא“ ווייזט ער אָן: „נמצא נדפס בלשון אשנזו ישן נושן מעשה באריות העל מה תקנו אקדמות וסיים, שכיון המעשה היה במדבר לכן תקנו לומר אהר במדבר סיני זכר לנס“ (זע לאַנדסהוימ, „עבודי העבודה“, 165). ביידע סעקסן צוואַנציגן מיט אַ קריטיש-היסטאָרישן אַריינפיר, וואָס איבערגעדרוקט י. ריווקינד אין די „פּוילאָלאָגישע שריפט“, III. עס איז אָבער שווער סטפּים צו זיין מיט ריווקינד, העלכער פרוּחט זוכן אַ היסטאָרישן קערן אין דער דאָזיקער לעגענדע.

17 וועגן ר' מאיר בן יצחק שאַפיר: זע: זונג, „ליסטראָרי-געשיכטע“, 146-151.

18-248; סינאָגאָלע פּאָעזיע, 187-188; לאַנדסהוימ, „עבודי העבודה“, 162-167.

18 א. גיינער, „נסעי נעמנים“, 8.

19 לאַנדסהוימ, צ. II, 162, און א. עשמיין אין „קייסטאָן-דענק-בוך“, 291.

אים געמאכט שטארק פאָפּולער אין מאַינצער און וואָרמסער שהילות, וווּ ער האָט רוב ימיו פארבראַכט. אַרום זיין נאָמען האָט די פּאָלקס-פּאַנ-טאָיע אַ גאַנצן קראַנץ פון לעגענדעס געפלאַכטן, און אויף אזא אופן איז ער אין די שפעטערדיקע דורות געוואָרן דער העלד פון דער ווונדער-באַרער „געשיכטנים“, וועגן דעם ביזן „מינד“, דעם צורר ישראל און מכשף, און דעם רויטן יידל פון יענער זייט סמבטיון.

דער סיפור-המעשה איז פּאָלגנדיקער: אין די צייטן פון דעם מלך מאַרטין די לאַנץ, וואָר נון גימערט צויבעריי אין די וועלט. אייניקע פון די צויבערער „מאַכטן זיך צו מענכין (מאַנאַכן) מיט לאַנגע קוטן“²⁰. אַט די דאָזיקע מאַנאַכן-מכשפים „מאַכטן פאַר זיך זעלברט שלעסיר אונ' קלויסטער אונ' זאַסען דאַרינן“. „דא רענעגירטן“²¹ זי יענש מאָל די וועלט, דאַס מן ניט קאָנט וויסן ווער זי וואָרען; זי מאַכטן²² צו זיך ברענגען אלע שיינסטע ווייבר אונ' מיידן די זי וואוסטן. דער גרעסטער מכשף צווישן זיי איז געווען אַ „שוואַרצער מענד“, אַ גיפטיקער שונא-ישראל. יעדן יידן, וואָס ער פלעגט באַגעגענען, האָט ער גלייך פאַרבישופט מיט אַ פשוטער האַנט-פאַרירונג, און יענער, ווי נאָר ער קומט אַהיים, פאַלט ער אַנידער און שטאַרבט. אויף אזא אופן האָט דער „שוואַרצער מענד“ דורך בישוף אומגעבראַכט איבער דרייסיק טויזנט יידן. האָבן די פּאַר-שטייער פון די יידישע שהילות געשיקט אַ דעפוטאַציע צום קיסר, אַז ער זאָל זיי באַשיצן פאַר דעם צורר היהודים. דער קיסר לאָזט צו זיך פאַר-בעטן דעם שוואַרצן מאַנאַך און נאָך לאַנגע טענות דערקלערט דער מאַנאַך, אַז ער גיט די יידן אַ יאָר צייט, און אין דעם משך מוזן זיי צו-שמעלן אזא יידן, וואָס זאָל זיין געניטער פון אים אויפן געביט פון קונצן און צויבעריי. פילן די יידן אויס דעם דאָזיקן תנאי — גיט ער אַ תקיעת-כף, אַז ער וועט זיי מער קיין שלעכטס ניט טאָן, וויבאַלד אָבער גיט — וועט ער זיי אלע אויסהרגענען, זאָל ער דערביי אפילו אליין געטויט ווערן. האָבן די יידן קיין ברירה ניט געהאַט און געמוזט דערויף איינגיין. קודם-כל האָבן יידן זיך גענומען צו זייער אויסגעפרוואַסן פּליר-זיין: גוזר תענית זין און טאָן תשובה, תפילה וצדקה. דערנאָך האָט מען צעשיקט בריוו בכל תפוצות ישראל און זיך נאָכגעפרעגט נאָך אזא בעל-מופת, וואָס זאָל קענען מיט דער הילף פון „שמות“ דעם שרעקלעכן מכשף ביי-לומען. אזא בעל-מופת האָט זיך אָבער גיט באַוויזן. טרעפט זיך אָבער.

20 קוטן — הלצה פון קאטוילישע גייסלעכע.

21 רענעגירטן — זיי האָבן רעגירט.

22 זיי זיינען געווען אימשיסאַנר.

אז איינער אַ תלמיד-חכם פון יענער צייט איז, איפר זיינעם לערנען אנטשלאָסן געווארען, און אין חלום האָט ער געזען, אז דעם נייטיקן מאָן וועט מען ניט געפינען, „ניט אין דיועם לאַנד, און אויך ניט אין ארץ-ישראל, דען נייערט איר מוזט ציען איבר דעם פאך (טייך) סמבטיון.“ דאָרטן וווינען די פארטריבענע עשרת השבטים, „די זיין בעלי שמות, די ווערן אײך קומן צו הילף, ווערט די מזירה איין ענד האבן. זי זיין נע- הייסן בני מושיעים, אז דער פסוק זאָגט: ועלו מושיעים בהר ציון, דאָס מיינט: זי ווערן קומן די רויט-יידן און ווערן העלפן אונז אין ציון.“ האָט מען געשיקט נאָך די בעל-עצות, זיי זאָלן באַשליסן, וועמען מען זאָל שיקן צו די בני מושיעים. „אזוי וואָרן זי אַלע מסכים אויף רבי מאיר, דער וואָר איין גרויסער לערנער אונ' איין פרומער מאָן, אונ' ער האט שטעץ געדינט קהל לכּוּבָה. אונ' זי נאָבן אים מיט צערונג (עס-נ-וואָר) גענוג אונ' דריי פרומע רבנים די מיט אים ציען.“

נאָך לאַנגע מאַטערנישן האָבן זיי זיך דערלאַנגט צום טייך סמבטיון גענוי מיט אַכט טאָג פאַר דעם יאָר-טערמין, וואָס דער שוואַרצער מאָנאָך האָט באַשטימט. איז דאָס אָבער געווען דינסטאָג, האָט מען געמוזט וואַרטן ציו שבת, ווען דער טייך סמבטיון רוט און וואַרפט ניט מיט שטיינער. שבת זאָגט ר' מאיר צו זיינע באַגלייטער, זיי זאָלן אויפן אָרט בלייבן, „וואָרום זאָלען מיר אַלע מחלל שבת זיין“; נאָר ער איינער זעצט זיך אויפן שיף און לאָזט זיך פאָרן איבערן סמבטיון צו די רויטע יידעלעך. ווי ער קומט אַהין, וואַרפט מען אים גלייך אַרײַן אין תּפּיסָה, ווייל ער „מחלל שבת האט געוועזן.“ וויזט ער אָבער דעם בריוו, וואָס קהל האָט מיט אים געשיקט, ווערן זיי געוואָר פון דער מזירה, באַפרייען זיי גלייך ר' מאירן אויס דער תּפּיסָה, און וואַרפן צווישן זיך גורל ווער פון זיי זאָל מחלל שבת זיין, און לאָזן זיך מיטן שיף, בכדי אַרויסהעלפן אָן עדה יידן פון אַ גרויסער צרה. איז דער גורל געפאלן אויף אַ קליין הינקענדיק רויט יידל מיטן נאָמען דן. ר' מאירן האָבן די רויטע יידעלעך דערקלערט, אז ער מוז מיט זיי בלייבן בכדי ער זאָל ניט דאַרפן דאָס צווייטע מאָל מחלל שבת זיין און דאָס נאָך במיזר. איז ר' מאיר אויף שטענדיק פאַר- בלייבן ביי די רויטע יידן אויף יענער זייט סמבטיון. דאָס הינקענדיקע רויטע יידל האָט זיך גלייך געזעצט אויפן שיף, פאָרט איבערן סמבטיון און טרעפט דאָרט זיצן די דריי רבנים. מיט דער הילף פון השבעות געלינגט דעם הינקענדיקן דן דורך פּיצת הדרך זיך דערלאַנגען מיט זיינע באַגלייטער אין משך פון צוויי טעג קיין וואַרמס, פונקט צום באַשטימטן טערמין. אז די עדה האָט דערזען דאָס קליינע הינקענדיקע מענטשעלע פון יענער זייט סמבטיון, זיינען זיי געווען אויסער זיך פאַר שרעק, ווייל זיי האָבן

ניט געקענט גלויבן, אז אזא שוואך באשעפעניש זאל זיין בכוה בייצוקור-
מען דעם שרעקלעכן מכשף, דעם שווארצן מאָנאַך. דאָ קומט דער דראַמאַ-
טישסטער טייל פון דער גאַנצער „געשיכטנים“: אין אָנוועזנהייט פונם
קיסר און פון אַ גוואַלטיק גרויסן עולם („די יידן שמונדן אונטן הערום
אז דעם פלאַן, אונ' די אַנדערע פעלקער אויבן“), קומט פאַר דער געראַנגל
צווישן דעם מאָנאַך און דעם רויטן יידל. דעם מאָנאַך העלפן מיט אין
געראַנגל פלערליי שרים און בייזע גייסטער, דאָס רויטע יידל מאַכט אָבער
מיט דער הילף פון „שמות“ צו נישט אַלע קונצן און צויבעריי פונם
מאָנאַך. דער מאָנאַך קומט אום, די קהילה ווערט געהאַלפן, און די פרייד
איז אין לשער. דער מאָנאַך פון ישועה איז געווען ערב שבועות. דערצייילט
דאָס רויטע יידל דן דער קהילה, אז בעת ער האָט זיך אין יענעם שבת
צום שיה געלאָזט, האָט אים ר' מאיר באַגלייט, און אויפן וועג אים פאַר-
געזוננען אַ זמר, וואָס ער האָט אָקאַרשט פאַרפאַסט און אים געבעטן ער
זאל דעם דאָזיקן זמר, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער „אַקדמות
מלין“, פאַרזאָגן פאַר דער קהילה, און ר' מאירס וונגמש אין, די קהילה
זאל יעדן שבועות ביים דאוונען דעם זמר „פון וועגן זיינעם נאָמען
זאָגען“, ווייל דער זמר איז מיט זיין נאָמען געהתמעט (רבי מאיר בר
רבי יצחק גדול בתורה ובמעשים טובים אמן חזק ואמץ). די מעשה פאַר-
ענדיקט זיך מיט צוויי חתונות. דאָס רויטע יידל איז שוין פאַרבליבן אין
דער קהילה, ווייל ער האָט דאָך אויס מורא פאַר חילול-שבת ניט געקאַנט אין
זיין היים צוריקערן; האָט ער חתונה געהאַט מיט ר' מאירס טאָכטער.
און ר' מאיר, וואָס איז ביי די רויטע יידלעך פאַרבליבן, האָט גענומען
פאַר אַ ווייב דנס דערוואַקסענע טאָכטער.

די דאָזיקע „וואונדערבאַרע געשיכטנים“ איז אַ טיפישע מיטלעל-
טערלעכע פאַלקס-מעשה, וואָס פלעגן אין די הונדערטער איבערגיין פון
טויל צו טויל, און ווען ס'איז אַדאַנט דעם דרוק-וואַרשטאַט דאָס פאַלקס-
בוך געשאַפן געוואָרן, האָט מען די מעשה אויפגעשריבן און אין דרוק
געבראַכט. אַ גאַנץ אַנדער כאַראַקטער טראָגט אַ צווייטע מעשה (ריכטי-
קער — אַ נאָוועלע), וואָס איז אויך אויפגעהיט געוואָרן אין אַ מאַנוס-
קריפט פונם 16טן י"ה. דאָס איז „מעשה פריעה וזמרה“, אַ מעשה וועגן
אַ ליבע, וואָס איז שטאַרקער פונם מיט, און הקב"ה פּכּוּרֹוּ וּבַעֲצֻמוּ
פאַגריסט זי מיט זיין ברכה...

עס איז געווען אַ גרויסער פאַרדינסט פון מ. עריקן, וואָס האָט דער
ערשטער קריטיש אויסגעפאַרשט ביידע נוסחאות פון דער דאָזיקער אויס-
טערליש שיינער נאָוועלע און אויפסניי איבערגעדרוקט דעם עלטערד

אויפגעהיטן טעקסט²³. דער דאָזיקער עלטערער טעקסט איז אויפגעהיט אין א מינכענער פתבייד (נומ' 100), אויפגעשריבן צוזאמען מיט אייניקע אנדערע זאכן פון יצחק רויטלינגען אין 1580. עס איז אָבער קיין ספק ניט, אז רויטלינגען האָט בלויז אָפגעשריבן פון אַן עלטערער, וואָרשיינליך געדרוקטער, אויסגאַבע. אז יצחק רויטלינגען איז ניט דער מהפּכר פון דער נאָוועלע, זעט מען שוין אַרויס אויס דעם אָנהייב פון דער דער-ציילונג, וווּ עס קומט פאַר אַ גאַנצער פּלאָנטער מיט נעמען. עס ווערט דאָרט דערציילט: „איינער היש הורקניש“, עס איז אָבער אויס דעם ווייטערדיקן טעקסט שווער צו דערניין, ווער איז געווען דער דאָזיקער הורקניש, און וואָס פאַר אַ שייכות האָט ער בכלל צו דער גאַנצער דער-ציילונג. ערשט אויס דער ווענעציאַנער אויסגאַבע (1597) ווערט מען געוואָר, אז הורקניש איז געווען זימרהס זיידע. אויך ווערט אין רויטלינגען געטעם מאַנסקריפט אָנגעוויזן, אז זימרה איז געווען טובתעם זון, און גלייך דערנאָך ווערט דערציילט, ווי דער קיניג זאָגט, „צו זייני צוויין זונין טובת און זימרה“. עס איז קלאָר, אז יצחק רויטלינגען האָט אָפגעשריבן פון אַן עלטערן טעקסט, וווּ דאָס ערשטע בלאַט איז געווען דעפּעקט, מיט בלויזן אין אייניקע ערטער. ווייטער, אינמיטן פון דער מעשה, נאָכדעם ווי די העלדין פון דער נאָוועלע קומט אַרין אין דעם ליכטיקן גן-עדן, ניט גלייך אומדערוואָרט פּאָלנדיקע באַמערקונג מיט שמריכעלעך אויף יעדן וואָרט: „וו'ערש נ'יט ג'ב ד'ער איז א'ויך א'יין י'וד“. עס איז קלאָר, אז די דאָזיקע סקעפטישע באַמערקונג געהערט דעם אָפּשרייבער, יצחק רויטלינגען, ניט דעם פאַרפאַסער. צום סוף, נאָכן שלום פון דער דערציילונג, גייט ווידער אַ צוזאַץ פונם אָפּשרייבער, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער: „נון איר ליבע לייט, האט איר וואל אין דעם ביכלייך געלעזן“. משמעות, אז דער אָפּשרייבער האָט געהאַט פאַר זיך אַ געדרוקט פּאָלקס-ביכל.

דער אינהאַלט פון דער נאָוועלע איז פּאָלנדיקער: דער יונגער זימרה, זון פון טובת, איז זייער באַליבט ביי דעם יידישן מלך אין ירושלים, און פאַרנעקט ביי זיין הויף אַ זייער פּפּבליקע שמעלע. זימרה און זיין פּאָטער ווערן איינמאַל איינגעלאָרן צוזאַמען מיטן מלך אויף אַ סעודה צום פּהן גדול פייגין²⁴. דאָ דערזעט זימרה פייגיןס טאַכטער

23 וע. מ. עריק אין לאַנדוו-בוך, 153-162; ib. חעגן אַלם-יידישן ראָכאַן,

147-172; ib. „געשיכטע“, 347-353.

24 אין דער ווענעציאַנער אויסגאַבע טראָגט דער פּהן גדול אַ ביבלישן נאָמען:

בריעה, וואָס, „איר שיינהייט איז ניט צו שרייבן, דרום מוש איכש לושן בלייבן“. דאָס יונגע פּאָר באַקומען זיך ביידע שטאַרק ליב און זאָגן זיך צו טריי זיין איינער דעם אַנדערן. זימרה דערציילט זיין פּאָטער וועגן זיין שטאַרקע ליבע צום פּהן גדול'ס טאָכטער, שיקט טובת פיר פרנסים צום פּהן-גדול בעטן, ער זאָל מסכים זיין אויף דעם שידוך. ווי אין דעם ראָמאַן „פּאַריז און וויענע“, אַזוי טרעט אויך דאָ אַרויס אַלס שטערונג דער יחוס-מאַטיוו. דער פּהן גדול איז אַ גרויסער גדלן, בלאָזט שטאַרק פון זיך, און דערקלערט די פרנסים, אַז עס שטייט אים ניט אָן דער שידוך מיט זימרה, טובתעס זון. עס מישט זיך אַריין דער מלך, וואָס האָט זייער ליב זימרה; צוויי מאָל לאָזט ער צו זיך רופן דעם פּהן גדול און לייגט אים פּאָר זימרה'ן זיין טאָכטער בריעה'ן פּאָר אַ חתן. דער שטאַל-צער פּהן גדול האַלט זיך אָבער ביי זיינעם. „ליבער הער קעניג — דער-קלערט ער — וועלט איר מיר'ס ראַטן דאס איך מיך זאלט צו איינעם נידערן געשלעכט געבן דען איך בין? אַלע יידן ווערן מיינער שפעטען“.

ער וועט גיכער זיין טאָכטער דערטרינקען, איידער זי חתונה מאַכן מיט אַ נידעריקן פון זיך. דערווייל זעט זיך דאָס פּאַרליבטע פּאָר גאַנץ אָפט טאַקע אינם הויז פונם פּהן-גדול, בעת אַלע גייען אַוועק דאַוונען אין שול, און זיי „קושן זיך דאָפּי טויענד מאל“. „אחר הדברים האלה“, מאַכט זיך אַ מעשה, אַז דער איפּיפּיור (פּויפּסט) פון רוים, וואָס איז געווען אַ גרויסער רשע, איז גוזר, אַז יידישע פּרויען זאָלן ניט טאָרן גיין צו דער טבילה, און יידן זאָל זיין פּאַרבאָטן זייערע קינדער יידישן. דערצו-לאָזט נאָך דער פּויפּסט, דער רשע, צו זיך ניט אַריין קיין שום יידישן שתדלן, און די טויערהייטער האָבן אַ באַפעל ממתן יעדן יידן, וואָס וועט זעלן די שוועל איבערטערטן. דאָ געפינט דער פּהן-גדול די פּאַסיקע געלעגנהייט פּטור צו ווערן פון זימרה'ן. ער לייגט אים פּאָר גיין אַלס שתדלן צום פּויפּסט און אויב ער וועט פּוועלן ביים פּויפּסט מבטל זיין די שווערע גזירה, זאָגט ער זימרה'ן צו אַלס לויין זיין טאָכטער בריעה. דער פּהן-גדול איז זיכער, אַז זימרה וועט קיין לעבעדיקער ניט אַרויס פון זיין שליחות. זימרה גילט אָבער ניט אומזיסט אַלס גרויסער חכם. אים געלינגט אַריינצודרינגען צום פּויפּסט און אים צו איבערצייגן, אַז אויס דער גזירה וועט אַרויסקומען די גרעסטע רעה ניט פּאָר די יידן, נאָר פּאָר די קריסטן. דער פּויפּסט באַווונדערט זימרה'ס חכמה, איז גלייך מבטל די גזירה, יבאַשענקט זימרה'ן מיט אַ סך מתנות, און יענער קומט אַהיים מיט גרויס טרוימף. דער עקשן, דער פּהן-גדול, ברעכט אָבער זיין וואָרט און זוייל אויך איצט ניט געבן זימרה'ן זיין טאָכטער. טרויעריק איז די באַגעגעניש פון די פּאַרליבטע. מיט געוויין האַלדן זיי איינער דעם

אנדערן, „אונ' ער קוסט זי, אונ' זי קוסט אין, עס וואר אין זאלכעם נעקושט (קושעריי), ותן זי ניט שוין וואר געוועזן, זא איצונדר שוין געווארדען". באַלד נאָכדעם איז ברועה פון עגמתינפש געשטאָרבן. דאָ נעמט אָן מיטאַמאָל די ביז איצט רעאַליסטישע פאַבולע פון דער ראַמאַנ-טישער נאָוועלע פאַנטאַסטישע פאַרבן. נאָך ברועהס טויט פאַרפירט דעם פאַראומערטן זימרהן אַ געהיימענישפול פערד אויף יענער וועלט. מיט דער הילף פון תפילה גייט ער דורך דאָס „שער מעסער", דערנאָך וואַנדערט ער דורך אַ הויז, וואָס איז פול מיט לויטער מתיים, און צום סוף דערועט ער זיין „שיינע ליבליכע ברועה" אונטער די טרעפּ ויצן. דאָס איז אַ מין ברהקלע, אַלס שטראָף דערפאַר, וואָס זי האָט זיך מיט אים אזוי פיל מאָל געקושט. „ליבער זימרה, דערקלערט זי איר געליבט, איך האב קיין זינד געטון אויף ערדן, דען דאס איך דיר דערלויבט דאס דו מיך קיסען זאלסט". זי וואָרנט אים, אַז ער זאָל זי ניט אָנרירן, אַניט וועט ער מוזן שטאַרבן אויפן דריטן טאָג. די ליבע איז אָבער שטאַרקער פאַרן טויט. „איך וויל דיר קושן, זא שטירב איך און בלייב ביי דיר היא (דאָ)". ער קושט ברועה, און טוט תפילה ברועה זאָל ניט דאַרפן מער אין ברהקלע זיצן, און זי גייט גלייך אַריבער אין גן-עדן. ביים שוידן זיך דערקלערט ברועה זימרהן: „גע הין ווידער היים, און זאג עס דיינעם פאָטער און מיינעם פאָטער: עס זי אים ליב אדער לייך, זא וועלסט דו מיך יאָ האָבן. ער וואלט מיך דיר ניט געבן ביי מיינעם לעבן, זא מוז ער לייך דאס דו מיך האסט אין יענער וועלט, אָן זיכער אונד געלט". דאָ באַווייזט זיך אליהו הנביא, ער נעמט אָן זימרהן ביי דער האַנט, טרייסט אים: „דו האסט קיין זינד געטון", און פירט אים אַרויס פון יענער וועלט. אויפן דריטן טאָג שטאַרבט זימרה. די מלאכים מיכאל און גבריאל טראָגן אַוועק דעם טויטן זימרהן אין גן-עדן, „דען ער האט נאך ני קיין זינד געטון". און דאָרט אין גן-עדן ווערט געפראַוועט מיט גרויס פאַראד זיין חתונה מיט „זיינער ליבסטן ברועה". „הקב"ה מאַכט די ברכה, אונ' די מלאכים ווערען די לצנים, משה אונ' אהרן פורטן דען חתן אונ' בלה אונטר די חופה. דערנאָך אַס מאן, אונ' טראַנק אונ' טאַג, אונ' שלמה המלך בענשט די שבע ברכות. עס וואר אין זאלכע קעסטליכע ברייליכט (חתונה) די ני איז אין קיינער קהלה געוועזן".

מיט רעכט האָבן שוין אייניקע פאַרשער אָנגעוויזן, אַז אין דער דאָזיקער נאָוועלע פילט זיך שטאַרק די השפעה פון דער אייראָפּעיִשער ראַמאַנען און פאַלקסבוך-ליטעראַטור. וועגן דעם זאָגט אַפילו עדות דער מאָדערנער נאָמען פונם בהן-גדול אין דער עלטערער ווערסיע (פייגין), וואָס שיינט געוויס צו זיין דער פאַרגרייזטער ראַמאַנישער נאָמען וואָגען. פיל

פרטים אויס דעם צווייטן, פאנטאסטישן טייל, פון דער דערציילונג, דאָס געהיימיגישפולע פערד, די שאַרפע שער-מעסער אאז"וו, שטאַמען בלי-ספק אויס דעם דייטשן ראָמאַנען און לעגענדעס-קרייז. דער מאָטיוו, ווי דער געליב-טער געפינט זיין האַרציקע געליבטע ביי די טויערן פון גיהנום, און ער באַ-פרייט זי פון דאָרט — דערמאָנט די באַקאַנטע גריכישע אַגדה וועגן דעם פון נאָט געבענטשטן קינסטלער אַרפּעס.

דער הויפט-מאָטיוו, דער דראַמאַטישער באַוועגונגס-נערוו פון דער נאַנצער נאָוועלע — די שטאַרקע ליבע, וואָס איז נובד אַפילו דעם לעבנס-דורשט און מאַכט צו נישט די ווילדסטע עקשנות מיטן יחוס-גדלות צו-זאַמען — דאָס אַלץ איז געוויס גענומען פון דער פּרעמדער ריטערלעכער סביבה. דער פון דער פּרעמד גענומענער שטאַף באַקומט אָבער אַ יידישן לבוש, ווערט צוזאַמענגעשפּונען מיט נאַציאָנאַל-יידישע מאָטיוו, גענומען אויס דעם רייכן אוצר פון יידישע פּאָלקס-מעשיות. צום ביישפּיל, דער מאָטיוו וועגן דעם פּויפּסט מיט זיינע שווערע נזירות קעגן יידן חזרט זיך איבער אין די יידישע פּאָלקס-מעשיות אין פאַרשיידענע וואַריאַנטן. און אויס דעם פאַרשיידנאַרטיקן שטאַף איז דעם אומבאַקאַנטן יידישן פאַרפּאַ-טער געלונגען צו שאַפן אַן אמת קונסט-דווערק. ווי קונציק און ציניענדיק עס פאַרשטייט דער פאַרפּאַסער דורכצופירן זיין ניט נאַנץ כּשרן אין דער מיטלעלטערלעכער סביבה הויפט-מאָטיוו — באַזינגען די ליבע, וואָס איז שטאַרקער פונם טויט! בריעה שטאַרבט טאַקע נאָכן קושן זיך מיט זימרהן, זי זאָגט אָבער אַליין פאַרויס, אַז זי ווייס, זי וועט באַלד מוזן שטאַרבן „פאַר ליידן“ — אויס צער, וואָס דער פּאָטער צעשיידט זי מיט זימרהן. דער פאַרפּאַסער וואָרנט מיט אַ פּרומער מינע „דרום זאָל קיינער איינעם קוסן“. נאָר די דאָזיקע התראה שוואַכט ער אַליין אָפּ מיטן צוגאַב: „ווען איינער פון איינעם וועק נייט“. בריעה געפינט זיך טאַקע אין פּה-הקלע דערפאַר, וואָס זי האָט דערלויבט זימרהן ער זאָל זי קושן, נאָר אליהו הנביא אַליין פאַרזיכערט דאָך זימרהן „דו האסט קיין זינד געטוען“. זימרה פאַרבינדט זיך דורך דעם מיט בריעהן, וואָס ער טוט זי קושן, און די מלאכים מיכאל און גבריאל ברענגען זימרהן גלייך אין גן-עדן „צו זיינער ליבסטן בריעה“ טאַקע דערפאַר, וואָס „ער האָט נאָך ני קיין זינד געטון“. און ווי האַרמאָניש עס פאַרענדיקט זיך די ליבע-עפּאָפּע מיט דער אויסטערלישער „בריוליפט“-באַשרייבונג „די ני איז אין קיינער קהלה געווען!“ און דאָס כאַראַקטעריסטישע איז דערביי, וואָס דווקא די דאָזיקע „בריוליפט“-באַשרייבונג, וואָס טראָגט אַזאַ טיפיש נאַציאָנאַל-יידישן לבוש, איז פון דער פּרעמד גענומען, און געפינט זיך בלי-ספק אונטער דער השפּעה פון דער שלום-סצענע אין דער שוין אין טיפן מיטל-

עלטער זייער באליבטער נאָוועלע „קופידאָן און פסיכעע“, וואָס איז אויפֿ-
 געהיט אין דעם „נאָלרענעם אייזל“ פון אַפאָלעאָס²⁵. דאָרט איז די פיינד-
 לעכע קראַפט, וואָס צעשיידט די געליבטע — דאָס קנאהגעפיל מצד
 פסיכעעס שוועסטער און קופידאָנס מוטער — די ווענוס; די ליבע איז
 אָבער אַלץ גוכר, פסיכעע ווערט אויפֿן הימל גענומען און עס ווערט גע-
 פראַוועט אַ פריילעכע חתונה: דער נאָט ווילקאָן איז דער סאַרווער געווען,
 די אָרען האָבן אַלץ באַשאַטן מיט רויטע רויזן און אנדערע בלומען, די
 גראַציעס האָבן מיט בשמים און ווירויכן באַשפּריצט און באַגאַסן, דער
 אַפאָלאָ האָט געזונגען מיט דער האַרפע אין דער האַנט, די שיינע ווענוס
 האָט געטאַנצט צום טאַקט פון דער זיסער מוזיק, אַלע האָבן אַנאַנדער
 אַקאַמפּאַנירט. די מוזעס האָבן אויף די פלייטן געשפּילט, און די פאַנען
 און סאַטירן אויף שאַלמיען און אנדערע פּלייזער. אַט אזוי האָט מען עס
 מיט גרויס שמאַט פסיכעען איבערגעגעבן אין קופידאָנס הענט²⁶.

אַט דאָס צונויפֿפלעכטן פון פּרעמדע מאַטיוון מיט נאַציאָנאַל-
 אייגענע, דאָס קונציקע באַאַרבעטן פון פּרעמדן שטאַף אויף ריין יידישן
 נוסח, באַגעגענען מיר גאַנץ אַפּט אין דעם וויכטיקסטן אוצר פון יידישע
 פּאָלעס־מעשיות און נאָוועלן, וואָס איז אין דער אַלטיידישער ליטע-
 ראַטור אויפֿגעהיט געוואָרן — אין דעם „מעשה־בוך“.

די עלטסטע דרוק־אויסגאַבע, וואָס איז צו אונז דערנאָנגען, און
 דאָס אויך בלויז אין דריי געציילטע עקזעמפּלאַרן, איז דערשינען אין
 באַזעל 1602. דער אַרויסגעבער איז געווען דער „ספרים־טרעגער“ יעקב
 בן אַברהם אויס מעזריטש, וואָס האָט פאַרעפנטלעכט אין באַזעל אייניקע
 ספרים אין משך פון 1598—1603. אויפֿן שער־בלאַט לייענען מיר:
 „איין שוין (שיין) מעשה בוך. קומט הער איר ליבן מאַנן אונ' ורויאַן,
 אונ' טוט דאש שײַן מעשה בוך אן שוואַן, דאש נאך גין (גיע) ווייל דער
 עולם שטיט אין דרוק איז וואַרדן גיבראַכט, מיט דרייאַ הונדרט אונ'
 עמליכה מעשים דיא דא זיין אל אויש דיא גמרא גימאַכט, אונ' אך אויש
 דען רבּתה אונ' בחיי אונ' אך רבי יהודא החסיד מעשים וועט אײך אך
 קיינש טון פעלן, אונ' אך אויש דען ספר החסידים אונ' ספר מוסר אונ'
 אויש דען ילקוט וויא איר וועט הינטון אין מיינן סמנים טון זעהן. דרום
 איר ליבן ורויאַן, איר האט נון דיא טייטש ביכר אל ואר, איצונדר האט
 איר אך דיא טייטשי גמרא, אזוי וועט איר האבן פל התורה כולה גאָר“

²⁵ געלעבט אין צחיפֿן י"ה לויס דער קריסלעכער צייט־רעכענונג. זיין באַרימט

דערק הייסט אין לעטיין: *Metamorphoseon libri XI (De asino aureo)*.

²⁶ זע אונזער אַרטיקל אין „ייחוד־בלעטער“, ב' וון, 332—33.

ניט וויינקער טיפיש איז די פאָררעדע, וואָס איז אָפגעדרוקט אויף דער צווייטער זייט פונם שער-בלאט: „נאָט יתברך שמו אליין דיא איר (ערע), דער מיר האט געהאלפן מיין ביגיר, וועלכש איך מיך האב זָנג ויר (פיר) גינמון, צו דינן דיא ווייבר דיא ורומן (פרומען). איך האב נון ויל (פיל) ספרים אויף גיריכט, נאָך אישט דאך גיגן דיום ווערק אלער ניכט. דען דא ארויש ווערט לייאנן, רב אונ' רבצין אונ' גייר מאן, טרוץ איינעם דער דא ויל (פיל) גמרא קאן, ווערט ער מדרשים ומעשים והגדות הערוישר ווערפין (שאַפן?), דש זיך פל עולם אויף אים ווערט גאַרגאַפין אונ' אידר מאן זאגן מוש: איך גלויב ער קאן פל התורה אויף אינם פויש (פוס); וויא קאן ער פקיאות אויש דר גמרא, איך גלויב ער קאן פל התורה, ווער האט זיין גלייכנש גיזעהן, צו אלי זאכן זאגט ער איין הלכה למעשה וואש דא אישט גישעהן. צו צייטן ווארדן זיך מענכיר אן אינם מעשה שמאָשן (שמויסן), זיין פויזי (פיוזע) מחשבות אונ' פויזי ווערק אב-לאשן. דען מענכים משל ומעשה טוט מענכן ויל גוטש לנירו, ער קלט מענכין בייא גוט (נאָט) אונ' ביי אָירן. דרום איר ליבן מאנן אונ' ורויאן, לייאנט איר אופט דארויש, זא ווערט איר דרינגן ביהויען אונ' ניט צו לייאן אויש דעם ביכר פון קויאן (קובוך), אונ' פון דיטריך פון בערן אונ' מיינשטר הידראבראנט זולט איר אך אַיך ניט מאן פיאן, נון עש זיין ווערליך איטל שמץ, זיא געבן איך ניט ווארם נוך היטץ, אך זייען זיא ניט געטליך דר בייא, איר בדרפט וואָל אז איכ'ש גוט (נאָט) פֿר ציאיא. אונזרי ספרים שרייבן עש איז איין זינט אז איין הויש (הויז) צו לייאן אן דעם הייליגן שבת בֿר אויש. וועלט איר איער צייט מיט לייאנען בֿר טרייבן, אזו וויל איך אין זיין מעשה בוך שרייבן; דרום איר ליבן ורויאן קויפט איר זי ביהינד (געשווינד), אַי זיא ווערדן קומן אין פרעמדן לענד, אין פיהם אונ' אין רייסין אונ' אין פוילן. אזו ווערט מן זיא אך טון ווידליך הוילן און אנדרן לענדרן מער; דרום קויפט איר זיא זער. דערנאָך ווערט איר זאגן: ווארום האב איך קיינש גיקויפט דא זיא זיין גוועזן אין לאנד, איצונדר וועלט איך גערן איינש צאלין ווען איך קעגן ניט ניערט איינש פיקומן פֿלד. דרום לאשט אייכש. אום איין טאלער ניט זיין צו טייער, אזו ווערט אַיך גוט (נאָט) בהיטן בֿר גיזון און-ניהיאר, אמן סלה'.

דער אלטמיסער שטיינשניידער האָט נאָך אין 1866 אָנגעוויזן „ אז די באַזעלער אויסגאַבע פון 1602 איז ניט די „עדיציא פֿרינצעפס" (ערשטע אויפלאַגע) פונם „מעשה-בוך", ניט קוסנדיס דערויף, וואָס אין דעם אויבן-ציטירטן שער-בלאט ווערט אָנגעוויזן „דאש נאך נין ווייל דער

עולם שפיט אין דרוק אין ווארדן גיבראכט, וואָרעם גלייך דערביי
לייענען מיר דאָך אין דעם פאַטרעפּנדיקן שער-בלאַט: „מיט דרייאַ
הונדערט אונ' עמליכה מעשים דיא דא זיין אל אויש דיא נמרא גימאכט",
בעת די פּאָזעלער אויסגאַבע פאַרמאַגט בסך-הכל 257 מעשיות. משמעות,
דער אַרויסגעבער פון דער באַזעלער אויסגאַבע, יעקב בן אברהם, האָט
געקירצט די ערשטע אויסגאַבע, ניט אלע מעשיות איבערגעדרוקט, דעם
שער-בלאַט האָט ער אָבער געלאָזט אומגעענדערט און בלויז צום סוף
אָנגעמערקט די נעמען פונם אַרויסגעבער און דרוקער.²⁸ מיט פיל
יאָרן שפעטער האָט שטייגשניידער אַרויסגעזאָגט די השערה, אז דאָס
„מעשה-בוך" איז צום ערשטן געווען געדרוקט ניט פריער פון 1550.²⁹
דאָס איז ניט אינגאנצן ריכטיק; אין דער געשטאַלט פון דער באַזעלער
אויסגאַבע איז דאָס „מעשה-בוך" געשאפן געוואָרן ניט פריער פון די
אַכציקער יאָרן פונם 16טן י"ה, ווייל שוין מאַסס גרינבוים³⁰ און נאָך
אים אויך מ. עריס³¹ האָבן דערווייזן, אז דער לעצטער רעדאַקטאָר פון דעם
באַזעלער „מעשה-בוך" האָט אָן שום ספּמ באַנוצט יעקב בן יצחק לוצא-
מאָס ווערס „כפתור ופרח",³² וואָס איז דערשינען אין באַזעל אין 1580.
לחלוטין אומבאַגרינדעט איז די מעלדונג פון דעם פאַקאָנטן ביב-
ליאָגראַף בן-יעקב, אז דער פאַרפאַסער פונם „מעשה-בוך" איז אשר
אנשל ב"ר לייזר חזן אויס פוילן, וואָס האָט פאַרבראַכט רוב ימיו אין
דייטשלאַנד. די אַנטשטייגונגסגעשיכטע פון דעם „מעשה-בוך" איז דער-
ווייל נאָך ניט אויפגעקלערט; עס איז אָבער קלאָר, אז עס קאָן דאָ גע-
שמעלט ווערן די פּראָגע ניט וועגן אַ פאַרפאַסער, נאָך וועגן אַ רע-
דאַקטאָר. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז עס זיינען אויס דעם מיטל-
עלטער אויפגעהייט געוואָרן אין העברעיִש ספּעציעלע זאַמלביכער פון
מעשיות און לעגענדעס; אויך אין אַזעלכע ווערק, ווי „ספר חסידים",
„ספר שעשועים" א' א', זיינען אויפגעזאַמלט פּאָלקס-מעשיות אין אַ גאַנץ
באַדייטנדיקער צאָל, און זייער פיל פון די דאָזיקע מעשיות געפינען מיר
אויך אין דעם „מעשה-בוך". עס זיינען צו אונז דערנאָנגען אויך יידישע
כתב-ידן אויס דעם 16טן י"ה, וווּ עס איז פאַרשריבן אַ געוויסער סכּום

²⁸ במצות יעקב בר אברהם ז"ל סק"ק מעוריש דליסא, פה גפליאה גשנת
סמ"ב לפ"ק, ע"י האדון קונראד וואלקירך.

²⁹ Jew. Quart. Rev., 1904, 761.

³⁰ יידיש-דייטשע כרעסטאָמאָיע, 449-453.

³¹ ליטעראַרישע בלעטער, 1927, נומ' 22, 412; געשיכטע, 360-61.

³² זע אונזער הערק, באַנד VII, י' 165.

פּאָלקס־מעשיות, וואָס מיר באַגעגענען אויך אין „מעשה־בוך“; צום ביישפּיל, דער שוין פריער דערמאָנטער מינכענער כתב־יד נומ' 100, אין וועלכן יצחק רויטלינגען האָט פאַרשריבן 22 מעשיות, פון וועלכע בלויז צוויי פעלן אינם „מעשה־בוך“. געוויס האָט דער רעדאַקטאָר פון דעם דאָזיקן זאַמלונגס־געהאַט פאַר זיך פאַרטיקן בוי־מאַטעריאַל; די אַלע פון אים צונויפגעזאַמלטע מעשיות האָט ער גענומען פון געדרוקטע און אויך אויפגעשריבענע אָדער בעל־פה איבערגעגעבענע סוועלן. ער איז אָבער געווען „דער ריכטיקער מאַן אויפן ריכטיקן פּלאַץ“, אַן אמתער מיסטער אַלס רעדאַקטאָר. דער דורך אים צונויפגעזאַמלטער מאַטעריאַל איז געווען אַ גאַנץ פאַרשיידנאַרטיקער; דאָס רוב מעשיות האָט ער גענומען אויס דער תלמודישער און מדרשיכטישער ליטעראַטור, ער האָט אָבער אויך פיל גענומען אויס דעם מיטלעמערלעכן ריין־אייראָפּעיִשן פּאָלקלאָר, ווי אויך אויס דעם ספּעציעל יידישן. שוין אויס אבן יחיאס „ששלת הקבלה“, וואָס איז פאַרעפנטלעכט בערך אין איין צייט מיטן „מעשה בוך“, זעען מיר, מיט וואָס פאַר אַ רייכע „לעגענדעס־ציקלען“ די פּאָלקס־פּאַנטאַזיע האָט באַקרוינט אירע באַליבטע העלדן, די גדולי ישראל, ווי אַברהם אבן עזרא, יהודה הלוי, רש"י, דער רמב"ן, יהודה הסיד, אליעזר אויס וואַרמס אאז'וו. אויך די דאָזיקע לעגענדעס, וואָס זיינען געגאַנגען פון מויל צו מויל און פון דור צו דור, זיינען רייך פאַרטראַגן אין דעם „מעשה־בוך“. און אַט דער פאַרשיידנאַרטיקער און פילפאַרבי־קער מאַטעריאַל איז האַרמאָניש צונויפגעפאַסט, און ווערט איבערנע־געבן אין אַן איינהייטלעכן, נאַרו־פּאָלקסטימלעכן סטיל; אַלץ אַטעמט מיט איין און דער זעלבער לופט. די ריטער און העלדן פון די אויס דער פרעמד גענומענע מעשיות ווערן צולגל אין צדיקים אין למד־וואַונדיקעס, די גבורות און ישועות באַווייזט ניט די שטאַרקע, מיט דער שווערד און שפיז באַוואַפנטע האַנט, נאָר דער „שם“ און די האַרציקע תפילה; און דאָס אַלץ ווערט איינגעפאַסט אין אַ ראַם פון פרומע מוסר־השכלס, ווי גוט און וויל ס'איז דעם, וואָס גייט אין דרך־הישר און סוט מצוות און מעשים־טובים. געוויס געהערן ניט אַלע באַאַרבעטונגען דעם רעדאַקטאָר גופא, ער איז אָבער געווען באַשאַנקען אין אַ רייכער מאַס מיט דעם ריין־פּאָלקסטימלעכן חוש אויסציקלייבן פון די פאַרשיידענע נוסחאות די האַרציקסטע און די זאַפטיקסטע...

דערפאַר טאַקע פאַרמאָגן אזא גרויסן אינטערעס די אין „מעשה־בוך“ אויפגעזאַמלטע מעשיות. פאַרגלייכט מען וועלכע ס'איז פון די דאָזיקע מעשיות מיט די אַלטע יידישע מקורים, וואָס באַהאַנדלען דעם זעלבן שטאַף, אַנטפּלעקט זיך דער קוואַל פון פּאָלקס־שאַפן: מען זעט באַשיינ־

פערלעך, ווי אזוי אין איין און דער זעלבער סביבה ווערט דער אייגענער מאַטיוו, די אייגענע מעשה, ביסלעכווייז נשתנה, ווערט באַוואַקסן מיט נייע פרטים, אנדערע דעטאלן ווידער פאלן אָפּ. צום ביישפּיל, די באַקאַנטע מעשה וועגן יוסף מוקיר שבת, וואָס ווערט איבערגעגעבן קורץ און טרוקן אין מסכתא שבת און אין די אַלטע העברעאישע זאַמלונגען, „חיבור יפה“ און „חיבור המעשיות“, ווערט איבערדערציילט אין דעם „מעשה בוך“ אין פיל לעבעדיקערע און פּאָלקסטימלעכערע פאַרפּן.³⁸ אין פיל אנדערע מעשיות ווערט דער סוזשעט מער קאָמפּליצירט, און עס טרעפט ניט זעלטן, אז אַן אַגדה אויס דעם תלמוד אָדער אנדערע קוועלן ווערט דאָרט איינגעפלאַכטן אַלס זייטיקער עפּיזאָד. אזוי, צום ביישפּיל, זיינען אין דער מעשה פון דעם חסידים צוואה, וואָס ער האָט געלאָזן זיינע דריי זין, אויסגענוצט אַלס זייטיקע דעטאלן אַן אַגדה פון תלמוד (סנהדרין, 104) און אַ מעשה פון רבנו נסים זאַמלונג („חיבור יפה“, 38, לויט אַמסטרדאַמער אויסגאַבע, 1746). עס פאַסירט אויך ניט זעלטן, אז אַגדות אויס דעם תלמוד און מדרשים ווערן צוגעפּונגעשטאַלצן מיט פרעמדע אָריענטאַלישע לעגענדעס, ווי, צום ביישפּיל, די ריין אינדישע מעשה מיטן פּויער, וואָס האָט זיך דערפאַרעמט אויף דער האַלב-פאַר-פּראָדענער שלאַנג, ווערט אין דעם „מעשה-בוך“ צוזאַמענגעשפּונען מיט די מאַטיוו פון „משלי שלמה המלך“, און דער פּויער מיטן שלאַנג קומען אויפן משפט צום קלוגן יידישן מלך. אייניקע מעשיות זיינען אויך זייער אינטערעסאַנט דערמיט, וואָס אין זיי שפּיגלט זיך גאַנץ בולט אָפּ די שטיקנדיקע שרעק-אַטמאָספּער פון דעם יידישן געטאָ אינם מיטלעלעטער. טיפּיש איז אין דער הינזיכט פּאָלנדיקע מעשה, וואָס געהערט צו די „מעשים רבי יודא“, ד"ה צו דעם לעגענדעס-ציקל, וואָס דערציילן שבחים וועגן ר' יהודה חסיד:

„מעשה גישאך* צו רעגענסבורג: דאָ וואָרן צוויי מייאָרדש (מויערער), די אַרבעטן ביי איינם יודן אין דער יודן-גאַס, אונ' ווי זיי אַרבעטן דאָ זאכן (זעען) זיי אין די יודן-קאַמיר פּיל זילכר אונ' גאלד ליגן. דאָ בעראַטן זיי זיך מיט אַנדר, דאָן זיי וואַלטן מיט אַנדר אין די קאַמיר איין שטייגן, דרוםיל די יודן אין די שול וואָרן, אונ' אַלץ איין וועט נעמן. אונ' זיי טעטן אַך אזו אונ' שטייטן דאָ אַניין אונ' נאָמן פּיל חפּצים פון זילכר אונ' פון גאלד. דאָ נידאַכט זיך איינר פון די מייאָרדש:

³⁸ פּראַי צו פּאַרנלייכן די דאָזיקע מעשה ווי זיי הערן דערציילט אין „מעשה-בוך“ מיטן נוסח אין „מדרש עשרת הדברות“.

* דאָס נעשען.

וואו זאל מיר מיין חבר? איך וויל עז וואל אלייניג אוישריכטן. אונ' גינג הין אונ' שלאג זיין חבר, דא ער האט וועלן צום לאָך ארויסקריכן, מיט איין האמיר אין זיין קאפף, דש ער איין ראב פיל (אַרָפּנעפּאַלן) אין די קאמיר אונ' וואר טויט. אונ' נאם דאש זילבר אונ' גאלד אלש פון דען פגה, אונ' לויפט איין וועק דער מיט. דא ווארן נון פל ישראל אין דער שולן, אונ' ווי זי נון אויש דער שולן קאמן, דא גיפאנד דער בעל הבית פון דעם הויז אין זיין קאמיר איין פגה ליגן. דא דערשראקן זי נאר זייער, אלז נון וואול צו דר שרעקן וואר. דא וואָלטן זי דען פגה אים סוד איין וועק טון, דען זי פערטן זיך פאר איין איבער-לויה (איבער-פאל) חס ושלום, אלז אַך שיר גשאַך (געשאַ). דא האָט מען עז נון באווישן אין די גויס-נאָס גיווארדן * ווי יהודים העטן איין גוי ממות גיוועזן, אונ' קאמן פיל גוים אין די יודן נאסן צו לויפן אונ' וואלטן ח"ו א גזירה מאכין. דא קאם ר' יהודא חסיד אַך צו גין אונ' ליפ פלוסס צום ראש-עיקן (בורגמייסטער) אונ' זאגט: אדוני! וואש וועלט איר דא טון? וועלט איר פון איינעם טויטן מאן אזוי פיל פאלק אום ברענגן, אונ' איר ווישט דאך וואול, דאז מיר עז ניט געטאן האבן, דען די צוויי האבן הינג גיארבעט, אונ' איך וויל עז אייך ביוויזן, דאז איינער דען אנדערן האט אום גע-בראַכט. דא שפראך דער ראש-עירן צו אים: ווען דו ווילשט מיר דאז באוויזן, זא זאל קיינעם פון אייך קיין לייד מאן גישעהן. אונ' הייסט די גוים ** אין וויל שטיל האלטן אין די גאסן. דא שפראך דער חסיד: לאזט גיארט די פפורטן (די שטאט-טויערן) צו טון, דאש מיר דער רוצח ניט קאן איין וועק לויפן. דאז גישאך אזו באלד. דא גינג דער חסיד הין אונ' שריב איין קמיעה מיט הייליגן שמות אונ' גאב זי דעם הרוג אין די האנד. דא שטאַנד דער הרוג זווידר אויף, אונ' זאך זיך אום נאך דעם רוצח; דא דערזאך ער אים הינטר איין אנדרן שטין פרבארן. דא לויפט ער צו אים אונ' זאגט צו אים: דו מאדרנר (מעדרער), דו האשט מיך אום מיין לעבן גיבראַכט אונ' דאש האשטן דרום גיטאן אום דאש דו די גניבה האשט גערן אלייניג האבן, אונ' דו בישט הין גינאנגען אונ' האשט מיר דען האמער אין מיין קאפף גישלאגן, דאס איך בין אראב-געפאלן ווידער אין די קאמער אניין. דא נאם מאן אים אונ' לעגט אין תופש, אונ' וואר גלויך זוא ווארם פֿר אורטיילט צום טוט ** אלש אים

* מען האָט זיך וועגן דעם דערוואַס אין דער גוים-נאָס.

** אין אייניקע אויסגאַבעס שטייט: „כותים“.

84 דער דאָזיקער טאַשיה ווי מען טאַכט פאַרן געריכט דורך השּׁבּעות לעבעדיק דעם הרוג, אין יענער אַנבאַלעקס פאַר די ריכטער דעם אמתן מערדער, איז געווען זייער פּאַפּולער אין אַלסערטום ביי די אַריענשאַלישע פעלקער. ער ווערט שוין אויסגענוצט ביי אַפּאַלטס אין זיין „גאַלדענעם אייזל“.

אך נישאך. דא זאגט דער חסיד צו דען ראש־עירן: זעכט (זעט) נון, ווען איך אייך האט ניט אויף גיהאלטן, אזו העט איר פיל אונשולדיג בלומ פֿדגאָסן. דא זאגט דער ראש־עירן: עש ווער וואר גיוועזן, דרום ליבער מיישטער, פרצייאט עש מיר, עש זאל נימר גישעהן, דש ער אזוי געך וועלט איין פֿלין, נייארט ער וועלט פֿאך אויף דען רעכטן גרונד קומן. נון דער פֿגה האט פיל רייכע פריינט, זוא באַטן זי דעם חסיד ער זאלט דען פֿגה לאזן לעבן, זי וואלטן אים פיל געלד צו לון געבן, אבער עש וואר קיין מיינונג ביי דעם חסיד, דען ער זאגט ער דארף עש עס ניט טון. אזוי נאָם ער די קמיעה ווידר פון דעם הרון, דא פיל ער ווידר איין נידר ווי אין אנדר פֿגה אַך, אונ' דער ראש־עירן טעט דעם חסיד פיל גוטש דערנאָך."

איינע פון די שענסטע מעשיות, וואָס דאָס „מעשה־בוך" פֿאַר־מאַגט, איז די אויסטערלישע פֿאַלקס־מעשה וועגן דעם צדיק ר' חנינה. עס איז שווער צו זאָגן, אויף וואָס פֿאַר אַן אופן די דאָזיקע נאָוועלע האָט זיך אויף דער ייִדישער נאָם באַוווּזן. אין די אַלטע קוועלן איז וועגן איר קיין זכר ניטאָ, מיר פֿאַנגענען זי בלויז אין דער העברעישער האַנט־שריפט־עכער זאַמלונג, וואָס לעווי האָט פֿאַרעפֿנטלעכט⁸⁵ (דאָרט הייסט דער צדיק יוחנן), נאָר אין אַן אנדער נוסח; פיל פרטים ווערן דאָרט נאָנץ אנדערש דערציילט, ווי אין „מעשה־בוך", און אייניקע אנדערע דעטאַלן פֿעלן דאָרט לחלוטין. ווי עס שיינט האָבן די דאָזיקע נאָוועלע ביידע קוועלן געשעפט דירעקט אויס דעם מויל פון פֿאַלק. די מעשה איז אַ זייער קאָמפּליצירטע, פול מיט פֿאַנטאַסטיק:

אין ארץ־ישראל⁸⁶ האָט געלעבט אַ פֿאַרמעגלעכער ייד, און ער האָט געהאָט אַ בן־יחיד מיטן נאָמען חנינה. פֿאַרן טויט ניט דער פֿאָטער איבער חנינהן בצוואה, ער זאל יום ולילה לערנען תורה און שטיצן מיט אַ פרייטער האַנט אַרעמעלייטן. נאָך האָט דער פֿאָטער אים אָנגעזאָגט, אַז ווי נאָר ער וועט אויפשטיין פון „שבעה", זאל ער גיין אויפן מאַרק און קויפן דאָס, וואָס מען וועט אים צום ערשטן אָנפֿאַטן. ר' חנינה איז אַלץ מקיים, וואָס דער פֿאָטער האָט אים אָנגעזאָגט. ווי נאָר ער איז אָפּגעזעסן שבעה, גייט ער גלייך אין מאַרק. לייגט אים דאָרט איינער פֿאַר אַ זיכערן געפעס פֿאַר 80 גילדן, קויפט עס ר' חנינה. ברענגט עס אַהיים, שמעלט עס אויפן

85 „Rew. d. etud. Juives", 33, 239-254

86 אין דער העברעישער האַנט־שריפט־עכער זאַמלונג הערט דאָס לאַנד ניט

אָנגעזיין.

מיש און עפנט עס. געפינט ער אין דעם אן אנדער געפעס, און דאָרט נע-
 פינט ער אַ לעבעדיקן פּראָש. גערט ער דעם פּראָש, גיט אים עסן און
 טרינקען. יענער וואָססט מיט יעדן טאָג, אים ווערט שוין ענג דאָס געפעס.
 מאַכט ר' חנינה פאַר אים אַ שאַפקלע, און ווען יענע ווערט אויך קליין
 פאַרן פּראָש, בויט ער פאַר אים אַ קליינע קאַמער. און דער פּראָש האַלט
 אין איין עסן, ביז ער האָט אַלץ אויפגעצערט, וואָס ר' חנינה האָט פאַר-
 מאַגט. זאָגט ר' חנינה און זיין ווייב צום פּראָש: „ליבער פּרוינד, מיר
 קענען דיר לענגער ניט דערנערן“; ענטפערט דער פּראָש ר' חנינה, אַז
 ער זאָל דערפון קיין עגמתינפּש ניט האָבן. און אַלס דאָס דערפאַר, וואָס
 ער האָט אים אַזוי נוט און ליב אויפגענומען, לערנט דער פּראָש מיט
 אים אַלע שבעים לשונות, און באַקענט אים אויך מיט דעם לשון פון
 עופות און חיות. ער נעמט אָפּשייד פון ר' חנינה און זיין ווייב, און
 יענע באַגלייטן אים ביז צום וואַלד; דאָרט ברענגען, אויפן באַפעל פון
 דעם פּראָש, פּויגל און חיות אַ גוואַלדיקע צאָל אַבנים טובות און אַלערליי
 וואַרצלען און קרייטעכצער. דער פּראָש שענקט ר' חנינה די אַלע די-
 מענטן און טייערע שטיינער, און לערנט אים ווי אַזוי מען דאַרף זיך
 באַנוצן מיט די אַלע קרייטעכצער. איידער דער פּראָש נעמט רשות פון
 ר' חנינה און צעשיידט זיך מיט אים, דערקלערט ער אים, אַז די לילית
 איז זיין מוטער, וואָס האָט אים געבאָרן פון אָדס הראשון, און ער האָט
 די מעגלעכקייט צו באַווייזן זיך אין אַלערליי געשטאַלטן. דער שם פון
 ר' חנינהס עשירות און גרויס חכמה איז זיך צעגאַנגען איבערן נאַנצן
 לאַנד; וועגן דעם האָט זיך אויך דערוואָסט דער מלך און האָט אים אַייני-
 געלאָדן צו זיך אין זיין הויף און איז געוואָרן ביי אים דער געליבטער
 יועץ. דער דאָזיקער מלך האָט ניט חתונה געהאַט, און געלעבט אָן אַ פּאָ-
 טיליע, זיינען געקומען צו אים די זקני ישראל און אים דערקלערט, אַז
 עס וואָלט געווען זייער געוואַנטשן, עס זאָל ביי דער זייט פונם מלך זיך
 געפינען אויך אַ מלכה, און מען וואָלט דאָן געקאָנט האָפּן אויף אַ טראַג-
 יורש, וואָרעם אַ מלך איז דאָך אויך ניט מער ווי אַ בשר-ודם און לעבט
 ניט אייביק. די עלטסטע פון ישראל האָבן אָבער דערביי געהאַט נאָך
 אַ טעם, נאָר דעם האָבן זיי פאַרשוויגן: דער מלך איז געווען אַ גרויסער
 רשע, האָבן זיי געהאָפּט, אפשר, אַז ער וועט נעמען אַ פּרוי, וועט יענע
 אים מחזיר לטובה זיין, און ער וועט גוט און פרום ווערן. ענטפערט דער
 מלך, זיי זאָלן צו אים קומען אין אַכט טעג אַרום, וועט ער זיי געבן

87 אין דער הערטיע פונם העברעיִשן מאָנאָקריפּט ווערט דער דאָזיקער דעטאַל
 אייבערגעגעבן מיט אַ סך פּרטים, וואָס פּעלן אין „מעשה-בוך“.

א תשובה. ווען די זקני ישראל דערשיינען צום באשטימטן טערמין פארן
 מלך, קומט פלוצלונג א פויגל צו פליען מיט א לאנגער האָר אין דעם
 שנאָבל, און לאָזט אַראָפּפאלן די האָר אויף דעם קינתם אַקסל. באַטראַכט
 דער קיניג די האָר, ס'איז געווען א פרויען-האַר פון אומגעוויינלעכער
 לענג און פראַכטפולער גאָלדגעלבלעכער פאַרב. זאָגט דער מלך: ער וועט
 קיין אַנדערע ניט נעמען פאַר אַ ווייב, נאָר די, וואָס איר געהערט די האָר.
 זאָלן די זקני ישראל זען וואָס ניכער ברענגען אין זיין פּאַלאַץ די דאָזיקע
 פרוי, אַניט וועט ער זיי אַלעמען כּמיתן. באַשליסן אַלע, אַז ר' חנינה,
 וואָס איז אַזאַ גרויסער חכם און ער קען אַלע שבעים לשונות, דאַרף אויף
 זיך נעמען די שליחות, אויפּזוכן די באַזיצערין פון דער גאָלדגעפאַרבטער
 האָר.⁸⁸ געזעגנט זיך ר' חנינה מיט זיין ווייב און קינדער, נעמט מיט זיך
 צוועלף גילדן און דריי לאַבנס ברויט, און לאָזט זיך אין וועג. די תּלמידים
 זיינע באַגלייטן אים ביז חוץ לעיר, ווייטער גייט ער שוין אַליין; דער וועג
 איז זייער אַ שווערער, ווערט ער געבעך מיד, לענט ער זיך אָן אין אַ בוים
 בכרי אַ ביסל זיך אָפּצורוען. הערט ער ווי פון דעם בוים שרייט אַ קראַ
 און קלאָגט זיך, אַז זי האָט שוין דריי טעג גאַרניט געגעסן. ר' חנינה
 האָט דאָך פאַרשטאַנען דעם לשון פון די פּייגלען, האָט ער רחמנות געהאַט
 אויף דער קראַ און איר אַ שטיק ברויט געגעבן. דעם אַנדער מאָג הערט ער
 ווי אַ הונט בילט אַזוי יאָמערלעך; ר' חנינה פאַרשטייט דאָך דעם לשון
 פון אַלע חיות, הערט ער ווי דער הונט קלאָגט זיך: ער הונגערט שוין
 גאַנצע זעקס טעג. גיט ער אויך דעם הונט אַ שטיק ברויט. אויפן דייטן
 טאָג טרעפט ר' חנינה אַ פּישער ביים טייך, ווי יענער מיט זיך שטאַרק
 אַרויסצושלעפּן מיט זיין נעץ אַ זייער גרויסן פּיש. העלפט אים ר' חנינה
 אין זיין אַרבעט. דערנאָך קויפט ער ביי אים אַפּ דעם געפאַנגענעם פּיש
 און לאָזט אים צוריק אין וואַסער אַרײַן.⁸⁹ אויף יענער זייט טייך דערועט
 ר' חנינה אַ גרויסע שטאַט מיט אַ שיינעם פּאַלאַץ אינדערמיט. אָט אין
 דעם דאָזיקן פּאַלאַץ ווײַנט עס טאַקע די אייגנטימערין פון דער גאָלדענער
 האָר — אַ ווונדער־שיינע בת־מלכה. ווי נאָר די שיינע פּרינצעסין האָט
 דורכן פענסטער פון איר פּאַלאַץ דערזען ר' חנינה, האָט זי גלייך אַיינ־
 געזען, אַז דאָס איז אַ זייער גרויסער חכם, לאָזט זי אים צו זיך פאַרבעטן.
 דערציילט איר ר' חנינה וועגן דעם מלכס גזירה, און באַם זי וועט ניט

88 אין דער העברעישער הערטיע זייגען פאַרזן דערביי אייניקע פרטים, וואָס

פעלן אין „מעשה-בדף“.

89 לויט דער העברעישער הערטיע בעט דער פּיש נופּא ביי ר' חנינה, ער
 זאָל אים צוריק אין וואַסער האַרפּן, און ער איז אים דערביי מבטיח, אַז ער וועט
 אים דערפאַר שפּעטער אַפּדאַנקען.

איינוויליקן דעם מלכס פרוי צו ווערן, וועלן הסוּשלוּם אלע זקני ישראל זייער לעבן פארלירן. באשטעטיקט טאקע די פרינצעסין, אז די גאלדענע האָר איז טאקע פון איר קאָפּ גענומען: זי האָט זיך אַנוואַלט אין איר גאָרטן געצוואַנגן, איז געקומען אַ פּויגל צו פּליען און האָט פון איר קאָפּ אַ האָר גענומען. זי דערקלערט ר' חנינה, אז זי וועט איינוויליקן זיין פאָר-שלאָג אָנצונעמען, אויב ער וועט אירע צוויי באַדינגונגען דערפילן. דער-ווייל אַנטפלעקט זי פאר אים בלוז דעם ערשטן: ער זאָל איר צוויי קריגעלעך וואַסער ברענגען: איין קריגעלע מיט גן-עדן-וואַסער, און דאָס צווייטע מיט גיהנום-וואַסער. וואָס טוט ר' חנינה? ער גייט אַרויס פון שלאָס זייער באַטריבט, און טוט תפילה פאר הקב"ה, ער זאָל קענען דעם פאַרלאַנג פון דער בת-מלכה דערפילן, בכדי די יהודים מציל זיין פון טויט. קומט אַ קראָ צו פליען און רופט צו אים: „ליבער רבי, איר דערקענט מיך שוין גיט? איך בין דאָך דער פּויגל, וואָס איר האָט אין וואַלד מיט אייער ברויט דערנערט!“ און די קראָ פאַרשפרעכט ר' חנינה, אז זי וועט אים די געווינטשטע צוויי וואַסערן ברענגען, ער זאָל איר נאָך צו די פליגלען צוויי קריגעלעך צופינדן. די קראָ באַקומט די קריגעלעך אויף די פליגלען און ברענגט פאַר ר' חנינה פּולע קריגעלעך מיט גן-עדן-וואַסער און גיהנום-וואַסער. די פרינצעסין איז צופרידן; איצט שמעלט זי אים דעם צווייטן תנאי: זי איז אַמאָל איבערן ים געפאָרן, איז ביי איר פונם פינגער אין וואַסער אַריינגעפאַלן אַ גאלדן פינגערל מיט אַ זייער טייערן אבן-טוב; זאָל ער עס איצט איר זען ברענגען. ר' חנינה איז אויסער זיך פאַר צער; הקב"ה האָט אים אָבער דאָך געהאַלפן. ווי ר' חנינה קומט צום ברעג פונם ים, באַווייזט זיך גלייך דער פּיש, וואָס ר' חנינה האָט זיך איבער אים דערבאַרעמט, און יענער איז אים מבטיח, אז ער וועט אים דאָס פינגערל אַרויסבאַקומען. דער פּיש לאָזט זיך שווימען צום לוויטן און דערציילט אים די גאַנצע מעשה. לאָזט דער לוויטן אַרויס אַ שאַרפן באַ-פעל, און באַשווערט אלע פּיש בחרם, אז דאָס פינגערל מוז אַרויסגעגעבן ווערן. איז געקומען אַ פּיש און דערלאַנגט דאָס פינגערל, עס ווערט גלייך איבערגעגעבן דעם פּיש, וואָס וויל אָפּדאַנקען ר' חנינה, און יענער שפּייט אים דאָס פינגערל אויפן ברעג פונם ים. קומט אָבער גלייך צו לויפן אַ ווילדער חזיר און שלינגט איין דאָס פינגערל. דאָ לויפט צו צו ר' חנינה דער הונט, וועלכן ר' חנינה האָט מיט זיין ברויט פון הונגערי-טויט געראַטעוועט, און לייגט אים זיין הילף פאַר. בעט אים ר' חנינה, ער זאָל אים באהילפן זיין. יענער יאָגט אָן דעם חזיר, צערייסט אים, באַקומט אים זיינע געדערם דאָס פינגערל און ר' חנינה ברענגט עס דער בת-מלכה. די פרינצעסין האַלט וואָרט, זי פאַרט מיט ר' חנינה צום

מלך, יענעם געפעלט זי זייער שטארק, און מען פראוועט באַלד אַ התונה. ר' חנינה ווערט נאָך מער חשוב ביים מלך און דער מלכה, דאָס דערוועקט גרויס קנאה ביי פיל פון די הויפלייט, יענע „וואַרטמען אים אויף“ אין אַ פאַרבאָרגן אָרט און דערהרגענען אים. ווי נאָך די קינינין האָט זיך דערפון דערוואַסט, איז זי גלייך אַוועק אויף דעם אָרט, ווי דער טויטער ר' חנינה איז געלעבן, און האָט אים מיטן נן-ערדן-וואַסער באַנאָסן. ר' חנינה איז גלייך לעבעדיק געוואָרן; שטאַרק פאַרוואַנדערט זעט דאָס צו דער מלך. אים איז דאָס ניער געפעלן געוואָרן, און ער באַקומט חשק אויף זיך אַליין אויספרוואַן די וואַנדערבאַרע קראַפט פון דעם מערקוויר-דיקן וואַסער. ער פאָדערט פון דער קינינין, זי זאָל אים טויטן און מיט דעם וואַסער ווידער לעבעדיק מאַכן. וואָרנט אים די קינינין. זי דערקלערט אים, אַז זי קאָן מיט דעם וואַסער לעבעדיק מאַכן בלויז דעם, וואָס איז אַ צדיק נמור. גלויבט דאָס אָבער ניט דער קיניני, דער רשע, און באַפעלט איינעם פון זיינע דינער, ער זאָל אים הרגענען⁴⁰. האָט דאָן די בת-מלכה באַנאָסן דעם טויטן קערפער מיטן ניהנס-וואַסער און דער קערפער איז גלייך אויף אַש פאַרבּרענט געוואָרן. זאָגט די מלכה: איר זעט, ווען דער קיניני וואַלט פרום געווען, וואַלט ער ווידער לעבעדיק געוואָרן; איר זע אָבער, אַז ער איז אַ גרויסער רשע געווען. די יועצים פון דער מלכה האָבן אַיינגעזען, אַז ר' חנינה איז ניט בלויז אַ גרויסער חכם, נאָר אויך אַן אמתער צדיק, האָבן זיי באַשלאָסן באַשטימען אים פאַר אַ מלך איבער ישראל; און ווייל זיין ווייב איז אים ניט לאַנג געשטאַרבן, האָבן זיי אים די מלכה פאַר אַ ווייב געגעבן, און ער האָט רעגירט איבער ישראל אַ סך יאָרן⁴¹.

ניט ווייניקער אינטערעסאַנט, אָבער פון אַ נאַנץ אַנדערן, ריין-רעאַליסטישן שטייגער, איז די מעשה מיטן יידישן פּויפּסט. אין צוועלפטן י"ה איז אין משך פון אַכט יאָר (1130—1138) אויפן רוימישן פּויפּסט שמוּל געזעסן אַנאַלעקט דער צווייטער, וואָס האָט געשטאַמט פון יידן, דערצו איז ער נאָך געווען אַ אַוהב ישראל, און זיינע קעגנער האָבן אים דערפאַר גערופן „יידישער פּויפּסט“ (Judaeo pontifex). דאָס האָט געמאַכט אַזאַ רושם אין דער יידישער סביבה, אַז עס איז געשאַפן געוואָרן

40 לויט דער העברעישער הערסיע האָט דער מלך, פאַרלאָזנדיק זיך אויף דער הילף פון דעם וואַנדער-וואַסער, געלאָזט זיך אין אַ שווערע מלחמה מיט אַ שטאַרקן שונא, און איז אין דער מלחמה אומגעקומען.

41 די דאָזיקע מעשה איז אין דער נייערער צייט (פּעטראָגראַד 1917) דערשינען אַלס קינדער-אויסגאַבע אונטערן פּיסול: „טעשה פון פּרוסען רבי חנינא, כריי איבער-געגעבן דורך געל-דמיין (נ. שטיף)“.

א נאנצע לעגענדע ווען א יידיש קינד, וואָס מען האָט עס קליינערהייט אוועקגעגנבעט ביי זיינע עלטערן און עס אָפגעשמרט. דאָס קינד האָט נאָנישע פעיקייטן געהאַט, איז עס מיט דער צייט עולה לגדולה געוואָרן, דערנײַכט די שטעלע פון אַ ביסקופ און דערנאָך האָט מען אים אויסגעקליבן פאַר אַ פּויפּסט. צום סוף איז ער אַ בעל־תשובה געוואָרן און אַלס פרומער ייד געשטאַרבן. די דאָזיקע מעשה איז געווען זייער פּאָפּולער הן ביי די אַשכּנזישע יידן, הן ביי די ספרדים, און זי געפינט זיך אין פאַרשיידענע נוסחאות אין העברעישע קוועלן.⁴² לויט דער אַשכּנזישער ווערסיע שטאַמט דער יידישער פּויפּסט אויס מאַינץ, לויט דער ספרדי־שער — אויס פאַרצעלאָנע, און זיין פּאָטער איז דער באַרימטער רב ר' שלמה בן אַדרת (רשב"א).⁴³ זי געפינט זיך אויך אין „מעשה־בוך“, און טאַקע די ווערסיע פון דעם „מעשה־בוך“ איז די זאַפטיקסטע; עס פילט זיך אין איר צומבולטסטן דער לעבעדיקער אָטעם פונם פּאָלקסטימ־לעבן דערציילערישן נוסח. מיר ברענגען דערפאַר די מעשה בשלמות:⁴⁴

גישאך (געשא) אַן רבי שמעון הגדול,⁴⁵ דער האָט גיווינט אין מענץ (מאַינץ) אַן ריין. נון דינער רבי שמעון דער האט דריי גרויסע שפיגלס אין זיין הויז הענגען. דא האט ער אַלס דריין געזען וואס געשעען איז און וואס געשעען זאל. און אַך האט ער געהאַט צו קאָפּן אויס זיין קבר אויף דעם בית החיים איין קוועל־ברונן אַרויסגען. דער רבי שמעון איז איין גדול גיוועזן, און ער האט איין זון דער הייסט אלחנן, דער וואר נאך איין קליינר יונג. נון עס גישאך איין מאל, דאס די שבת־גויא וואָלט אויף איין שבת די שטוב איין הייצן גלייך דער סדר וואר. אזוי נאם די גויא דאס קינד אויף איר ארים און גינג מיט אים אזועס. די מייד (דינסט־מיידל) די אין הויז וואר גיוועזן איז ניט פיל קשה, דען זי האט גימיינט די גויא ווערט דאס קינד ווידער ברענגן, און יעדער וואר עבן אין דער שול גיוועזן. אלזו נאם די גויא דאס קינד און צוג מיט אים אזועס און לײַם דאס קינד שמדן; דא מיינט זי נון זי האט איין קרבן געבראַכט, דען פאַר צייטן האבן זי נאר פיל אויף דאס שמדן געהאַלטן. דא רבי שמעון הגדול אַהיים קאַם אויס דער שולן, דא איז די מייד ניט דער היים געוועזן, דען זי וואר נאך דער גויא געלאפן, אבר זי האט די גויא ניט געפונדן; אלזא פאנד דער רבי שמעון זיין מייד ניט און זיין קינד אַך ניט. אור־

42 זע גינדעסאן, ציפּ. ה"ה, ח"ה, 58—62; „בית המדרש“, v, 148—152; דאָרסן, vi, 137—139.

43 זע שטיינשניידער, „לעטערבאָדע“, vii, 170—176.

44 דער אויסלייג — מאָדערניזירט.

45 אַ באַקאַנטער פּייטן, וואָס האָט געלעבט אין מאַינץ אין 10טן י"ה.

בליצליך (פלוצים) קאם די מייד צו גען און שרי גאר זייער. דער רבי שמעון פראגט די מייד ווארום זי אלזו שרייט, דא זאגט זי צו אים: ליבר רבי! בעונותינו הרבים די שבת גויא האָט דאס קינד אַוועק געטראָגן, אבער איך ווייס ניט וואו זי מיט אים איז הין געקומן. אלזו ליסן זי דאס קינד איבראל זוכן, אבר זי קאנטן עס נערגוטש (נירגענדס) פינדן — דאס קינד וואר איין וועק. נון פאטר און מוטער טריבן איין גרויסן יאָמר אום איר ליבס קינד. גליך וואָל צו גלויבן שטייט (ווי מען קאָן זיך גלייך גלויבן). דער רבי שמעון פאסעטעט מאג און נאכט, אבר הקב"ה האָט עס פאַר אים פאַר העלט (פאַרהוילן) וואו דאס קינד איז הין קומן.

נון דאס קינד קאם אַזוי ווייט, דאס עס אין די גלחים הענד קאם, און זי ציטען דאס קינד אויף, דאס עס איין גרויסער משומד וואר גע- ווארדן, דען דאס לב וואר פון רבי שמעון הגדול געוועזן. אלזו צאָג דער יונג פון איינער הויך-שול צו דער אַנדערן, ביז עס קאם נאך רוים און לערנט גאר ערנסטליך פילערליי לשונות, דאס עס איין קארדינאל צו רוים זואר, און זיין נאמן גינג אַזוי ווייט דאס מן ניט גינגן פון אים זאגן קאנט... און ווארט גאר חשוב און וואר גאר היפש; סוף דבר, עס ביגאב זיך דאס דער אפיפּיור שטורב און דער יונג פון וועגן זיין גרויסן חריפות און זיין וואויל לערנען אין אַלערליי לשונות, דא איז ער צו איין אפיפּיור גימאכט ווארדן.

נון האָט ער וואויל גיווישט דאס ער איין יוד איז געוועזן, און וואר פון מענץ רבי שמעון הגדול זיין זון. נון עס גינג אים אַזוי גאר וואויל דאס ער אונטער נויס בליב, גלייך מאן וואול געדענקן קאן אַזוי איין גרויסער חשוב צו זיין. אַזוי גידאכט ער זיך איין מאָל: איך וויל זעען דאס איך מיין פאָטר פון מענץ וויל הער ברענגן נאך רוים. דא שרייבט ער איין בריוו נאך מענץ אן דען הגמון, דען ער איז נון אפיפּיור גיוועזן דער אלע הגמונים אונטער זיך האט, דאס ער זאלט דען יודן פּר ביטן קיין שבת צו האלטן, נאך קיין קינד יודישן צו לאזן, און קיין פרוי ניט טבילה צו גיין. דא גידאכט זיך דער אפיפּיור וואל, דאס נון מיין פאָטר ווערד הער געשיקט ווערדן פאר מיך אום זאלכין זאכין ווידער אויס צו ריכטן. גלייך אָך געשאַד: דא נון דער בריוו אן דען הגמון פון דעם אפיפּיור קאם, אלזו ליס דער הגמון די יודן שטראַקס די גזרה זויסן. אזו וואלטן די יודן פיל משתדל זיין ביי דעם הגמון, אבער דער הגמון ווייזט אינען דען בריוו דער פון דעם אפיפּיור ניקומען וואר, דארום קאן ער זיי נישט העלפן; ווען זי וועלן משתדל זיין, זא מוזן זיי זעלברט נאך רוים ביי דען אפיפּיור ציען. ווער וואר איבלער דראַן אז די ארמע יודן! זי טעטן תשובה, תפלה וצדקה, אלזו ווארן זי צו ראַט דאס זי וואָלטן שיקן רבי

שמעון הגדול מיט צוויי רבנים הניין נאך רוים, דאס ער ביי דעם אפיפיור מעכט משתדל זיין, פלייכט ווערט אונז הקב"ה אין נס טון. אבר דאך ווארן זיי די קינדער אין סוד אל יודישן, דען זיי האטן פון הגמון דערווייל אויס געריכט, אבר בסוד גדול. אלזו הייבטן זיי זיך אויף און צוגן ביז נאך רוים צו דען אפיפיור. ווי זי נון דא קאמען, ליסען זיי זיך אן זאגן ביי די יהודים און הלטן די יהודים די זאך פאָר. דא זיי עס הערטן, דא פארוואונדערטן זיי זיך גאר זייער, דען זיי זאגטן, זיי העטן ביי מענשן גידענקין קיין בעסרן אפיפיור גיהאט פאר יהודים, דען ער קענט לעבן און יהודים, און האט אלצייט יהודים אין סוד ביי זיך און מוזטן אַך שוין צוביל⁴⁶ מיט אים ציען. אַך העטן זיי נישט פון דער גזירה גיהערט, דען מיר קענן עס ניט גלויבן, דאס די גזירה פון דען אפיפיור איז אויס גאנגן, דער הגמון מוסט עס זעלבסט גיטאן האבן. אזוי ווייזט דער רבי שמעון הגדול דעם אפיפיור בריוו וחותם, דאס עס די יהודים מוסט גלויבן; און הייבטן אן, דאס מוז איין פארדינט זאך ביי אייך אין טייטשילאנד זיין. און די יהודים אין רוים טעטן אַך תשובה ותפילה וצדקה, און די פרנסים צו רוים גינגן צו דעם קארדינאַל וואו זיי נון ביקאנט מיט ווארן און וואלטן פיל משתדל זיין. דא זאגט דער קארדינאַל: דער בריוו איז פון זיינער אַיגענע האנד אן דען הגמון פון מענץ געשריבן גיווארדן, אזו דאס מיר ניט פיל קענן אויס ריכטן. דאך פאר הייסט ער זיי דאס בעסט צו טון וואָס אינן מעגליך ווערט זיין, און הייסטן זיי איין אפילקאציון (אַ בקשה-בריוו) מאַכן, דען וועלן זיי מאַכן דאס. זיי דער אפיפיור און די הענט באקומט, דען וועלן זיי זעען דאס בעסט דערביי צו טון. אלזו מאַכן די יהודים אין אפילקאציון, און גאבן זי דען אפיפיור. אזוי באלד דער אפיפיור די אפילקאציון לייאנט, קאנט ער וואויל גידענקין ווי דאס די זאך גישטעלט וואר, און הייסט די יהודים זעלבסט פאר אים קומן. אלזא קאם דער רבי שמעון הגדול פאר דען איברשטן קארדינאַל, דער צייגט די יהודים קעגן דעם אפיפיור אן אלס דאן ווארן די יהודים פון מענץ און וואלטן אים זעלבסט גערן זעען און שפרעכן. אלזו גאב ער בעשייד דאס דער עלטסטער אונטר איינן ביי אים קומן זאלט. נון דער רבי שמעון הגדול וואר דער עלשט אונטר איינן, איז איין מאן גיוועזן כמלאך ד' צבאות, און אזוי בלד אז ער היינין קאם פיל ער אויף זיין קני. דא זאס עבן דער אפיפיור מיט איינעם קרדינאַל און ציעט שוין-צוביל. ווי ער נון דען רבי שמעון זאך, דא דערשראק דער אפיפיור גאר זייער, און הייסט

46 שוין-צוביל — שאַך-שפיל. די דאָזיקע שפיל איז געווען זייער פּאָפּולער ביי יידן אין מיטלעסטער. זע העגן דעם ביי שטיינשניידער, שאַך ביי דען יודן, 1873.

אים אויף שטיין, און דערווייל זיצן ביז ער פערטיג ווער מיט דעם שפילן;
 דען ער קענט גלייך זיין פאטר, ווי וואל דאס אים דער פאטר ניט קענט.
 ווי זי נון אויסגעשפילט האבן פריינט דער אפיפיור וואס זיין ביגער ווער.
 דער גדול זאגט עס אים מיט וויינען און שרייען און וואלט ווידער איין
 נידער פאלן פאר דען אפיפיור. דאס וואלט אבר דער אפיפיור ניט ליידן
 און שפראך: איער אן גיגש האב איך נון וואול גיהערט, דען עס זיינען
 פיל זעלצומע (זעלצומע) בריוו פון מענץ קומען, דאס מיר עס איך
 האבן מוזן פאר בייטן. דער אפיפיור הוב מיט דעם רבי שמעון אן צו
 רעדן אין פילפול, דאס ער דען רבי שמעון הגדול ח"ו שיר האט מנצח
 גיוועזן, דאס אים זעלבסט וואונדר נאָם, דאס איין זאלכן לב אונטר נויט.
 זאל זיין. זי בליבן וואויל איין האלבן טאג ביי אננדר, דאס דער אפיפיור
 זאגט: מיין ליבר גילערנטר! איך מעקס וואויל דאס דו בישט נאר וואויל
 גילערנט, אך ווערן דיך די יהודים ניט פאר געפנש נעשיקט האבן. נון
 האב איך יהודים אלע טעג ביי מיר, די ציען שוץ-צאבל מיט מיר, צי דו
 אך איין מאלט שוץ-צאבל מיט מיר, דיין זאך ווערד ניט אזוי גיין ווערן.
 אזו וואר דער רבי שמעון איין אומן אויף איין שוץ-צאבל ציען, דאס מאן
 זיין גלייכן ניט פאנר אין גאנצן עולם. נאך מאַטיט אים דער אפיפיור.
 דאס נאם דעם גדול גרויס וואונדער. און אלזו הייבטן זי ווידער אין פון דער
 אמונה צו רעדן דאס דער רבי שמעון גרויס וואונדר נאם. לסוף, דא ער
 נון לאנג געקלאגט האט און זיין בקשה אן אים געטון האט, אזוי הייסט
 ער אל די קארדינאל פון אין וועג גען, אזו פיל אים דער אפיפיור אום
 דען האלץ מיט טרייאנדיגן (טרערנדיקע) אויגן, און זאגט: ליבר אלטר
 פאטר! קענט איר מיך ניט? דער פאטר ענפערט: וואהער וואלט איך
 איער קיניגלעכע גנארן קענן? דער אפיפיור זאגט: ליבר אלטר פאטר! האט
 איר ניט איין מאל איין זון פארלוירן? דא דער גדול דאס הערט, דא דער-
 שראק ער נאר זייער און זאגט: יא! דא זאגט דער אפיפיור: איך בין דיין
 זון אלחנן דער דיר פארלוירן איז גיווארן דורך די שבת-נויא. דאס איך
 נון זאל זאגן וואס די עבירה איז, אדר ווי עס איז, דאס קאן איך ניט וויסן;
 איך דענק הש"י האט עס אזוי וועלן האבן, און איך האב דארום דאס
 ניבאט לאזן אויסגען, דערווארטן דאס דו זעלבסט צו מיר קומן, אז אך
 גישעען איין. דען איך וויל ווידער אויסקומען, דער האלבן — וויל איך
 די נזירה ווידר מבטל זיין. און גאב אים ווידער גוטע בריוו צום הנמון
 קיין מענץ דאס די נזירה ווידר בטל וואר. דא פראגט אים דער זון: ליבר
 פאטר! קאנסטו מיר קיין עצה דערצו געבן, ווי איך ווידר פפרה קאן האבן?
 דא זאגט ר' שמעון: מיין ליבר זון: זארג ניט, דו ביסט איין אנוס, דען
 דו ביסט נאך איין קינד געוועזן, דא דו ביסט פון מיר אוועק ניקומען. דא

שפראך ער: מיין ליבר פאטר! די ווייל איך בין אזוי לאנג אונטער גוים ניוועזן און איך האב עם געוויסט דאס איך איין ייד בין גיבוירן, און די גוטע טעג גלייך די זיכשט (זעכט) די האבן מיר דרביי גיהאלטן דאס איך בין ניט אויסגיקומן, קאן איך דען פפרה האבן? איין טייל זאגן דער רבי שמעון הגדול האָט עפּים אן דען שוך-צאָבל גימערסט, דאָס ער ווער מורע היהודים הער. דא זאגט דער זון ווידר צום פאטר: ציך איין היים בשם אלהי ישראל, און ברענג די בריוו ווידר אן דיינן הגמון און זאג נישט ווייטער פון מיר. איך וויל באלד ביי דיר זיין צו מענץ, אבער איך וויל פאר מיין זכרון הינטער מיך לאזן אַי איך איין וועק צי דאס גוט פאר יהודים זאל זיין.

אלו קאם דער רבי שמעון ווידר צו דען יהודים און ווייזט אינן דען בריוו דאס די גזירה ב"ה בטל איז. דא ווארן זיי זייער פראו (פריילעך). אלו ציעט רבי שמעון מיט זיין חברים ווידר איין היימן, און בראכט דען בריוו אן דען הגמון דאס די גזירה ווידער בטל איז ב"ה, און ווארן אלע פרייליך. און רבי שמעון זאגט זיין ווייב די שמועה ווי עם אים גאנגען וואר, און זוי איר זון זעלברט אפיפיור וואר. דא זי דאס הערט זא טריב זי איין גרושן יאמר, אבר רבי שמעון זאגט צו איר: זיי דיך ניט מצער, מיר ווערדן אונזרן זון באלד ביי אונז האבן. אלו מאכט דער אפיפיור איין ספר ווידר די אמונה און שליסט עם אין איין ניוועלב און מאכט: וועלכר דער אפיפיור זאלט ווערן דער מוז דרינגן לייאנן.

עם איז נון פיל דער פון צו שרייבן וואס אין דעם זעלפינג ספר לויט. און ניט לאנג דערנאך הייפט ער זיך אויף מיט גרויסן ממון און ציעט נאך מענץ און וואר ווידער איין חשובער יהודי, און צו דוים האט מען ניט ניווישט וואו ער איז הין קומן. און אויף דאס מעשה האט רבי שמעון הגדול גימאכט צום אנדרן טאג פון ראש השנה איין יוצר, „אלהנן נחלתו בנועם להשפר“⁴⁷. דער האלבן זאלט איר ניט מיינן דאס עם שלעכטע זאכן זיין⁴⁸, זאנדערן עם איז געוויס גישעען ווי עם דא שטייט. איין טייל זאגט דער רבי שמעון הגדול האט דען זון ניקענט אן שוך צאָבל, דען ער האט איין צוג גילערנט דא ער נאך גאר קליין וואר, און דען זעלפינג צוג האט ער נון מיט דעם פאטר געטון, דא האט ער גימערסט דש זיין זון איז גיוועזן. הקב"ה זאל אונז אונזר עבירות פאר געבן דורך רבי שמעון זיין זכות אמן סלה.

47 שומרי מצות עדין ועוברדיך, נפשם וכו' ברחמים יקר צעירי... חקם וכו' אל חנן נחלתו בנועם וכו' (ראשי תיבות: שמעון בר יצחק און אלהנן.
48 שלעכטע זאכן זיין — העלמלעכע, אויסגעטראכטע מעשיות.

דאָס „מעשה-בוך“ איז ניט בלויז אַ זאַמלבוך, וואָס איז געווען זייער באַליבט און פאַרשפּרייט⁴⁹ — עס איז אַ גרויסע ליטעראַרישע געשעעניש; עס איז איינער פון די וויכטיקסטע מערקשטיינער אין דער אַלט-יידישער ליטעראַטור. מיט זיין דערשיינען האָט דער דערציילערישער פּראָזע-סטיל אָפּגעהאַלטן דעם ענדגילטיקן נצחון איבער דעם פּאָעטישן פּערזאָנלעכע פון די ריטעראַמאַנען און העלדן-עפּאָסן. ווי אין דער פּריערדיקער תקופה דער „שמואל-בוך-ניגון“ אין דער פּערזאָנליכטונג, אַזוי איז דער „מעשה-בוך“ נוסח געוואָרן מוסטער-גילטיק פאַר דער גאַנצער שפּעטערדיקער דערציילערישער ליטעראַטור⁵⁰. לויטן מוסטער פון דעם „מעשה-בוך“ איז געשאַפּן געוואָרן אַ נאַנצער סכּום קלענערע און גרעסערע זאַמלונגען פון מעשיות און לעגענדעס. די אינטערעסאַנט-סטע און וויכטיקסטע פון זיי איז דער „מעשה נסים“ פון דעם אונז שוין באַקאַנטן פאַרפאַסער פון די „מנהגים דק"ס נירמישא“⁵¹, יפתח יוזפא בן נפתלי, דער שמש און נאמן אין דער אַלטער וואַרמסער סחילה.

געבאָרן אין פיורדאָ איז יוזפא אַלס 19-יאָריקער יונגעראַמן געקומען קיין וואַרמס און דאָרט זיין גאַנץ לעבן פאַרבאַכט. די אַלטע פאַר-מרה-שחורהטע שטאַט וואַרמס מיט אירע מיטלעלמערלעכע סודות און ווונדערלעכע מעשיות ציען צו מיט זייער פּאָעטישן פּיטור פון קינדיש-נאַיווע פאַרהאַלמטע נשמה, און ער פילט זיך באַרופן צו פאַרציילענען פאַר די קומענדיקע דורות אַט די אַלע אַגדות און מיסטישע לעגענדעס, וואָס לויטערן אין די שאַטנס פון די וואַרמסער מויערן, אין די ענגע קרומע געסלעך פונם יידישן געמאַ. אַט אַזוי איז געשאַפּן געוואָרן יוזפא שמש לעגענדעס-זאַמלונג „מעשה נסים“. די זאַמלונג האָט דער פאַרפאַסער געשריבן אין העברעיש. דער ביבליאָגראַף בן-יעקב פאַרזיכערט אַפילו⁵², אַז דער העברעישער טעקסט איז דערשינען ביים פאַרפאַסערס לעבן (1662) אין פראַנקפורט אויפן אַדער. עס איז אָבער אַ גרויסער ספק, צי האָט ווירקלעך אַזא אַויסגאַבע עקסיסטירט, ווייל עס איז ניט אויפגעהיט גע-וואָרן קיין איינציקער עקזעמפלאַר. ווי עס שיינט, האָט בן-יעקב אַ טעות

49 אין 1612 האָט אַ דייטשער פּראָפּעטאָר ה. העלחיג איבערזעצט דאָס „מעשה-בוך“ אויף הויכדייטש.

50 אויף היינט דאָס „מעשה-בוך“ האָט געחירקט אויף דעם „ציאנה וואינה“-טיל — דאָרף ערשט ספּעציעל אויסגעפאַרשט ווערן.

51 זע אונזער ווערק, ב' V, קאָפּ. 4.

52 „אוצר החיובי“, 356.

געהאט. ערשט 18 יאָר נאָך יוזפאס טויט האָט זיין זון אליעזר איבערזעצט דעם „מעשה נסים“ אין יידיש און געדרוקט אין אמסטערדאם (1696).⁵³ ווייל די אלע 25 מעשיות, וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט אין דעם „מעשה נסים“, טראָגן אַ לאַקאַלן כאַראַקטער און זיינען פאַרבונדן מיט דער געשיכטע און סביבה פון וואָרמס, איז לייכט באַגרייפלעך, אז די דאָזיקע זאַמלונג טראָגט מעמאַטיש אַן אַנדער כאַראַקטער, ווי דאָס „מעשה-בוך“. אין יוזפא שמיש זאַמלונג פעלן, צום ביישפּיל, מעשיות אויס דעם תּלמוד און מדרשים; אלע מעשיות אין דעם „מעשה נסים“ שטאַמען אויס דעם מיטלעלער, און אַ באַדייטנדיקער טייל פון זיי איז טאַקע גע-שאַפן געוואָרן אין די ענגע גאַסן פון וואָרמס. צומבולטסטן טרעטן דאָ אַרויס צוויי מאַטיוון, וואָס זיינען אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַרן מיטל-עלטערלעכן יידישן לעבן אין דייטשלאַנד: 1) טויטפאַרכט און שרעק פאַר דער פינדלעכער סביבה, פאַר מסירות און רדיפות, וואָס קאָנען אויסברעכן יעדן טאָג און יעדע שעה, און ברענגען דעם גרויסן חורבן, 2) און פון דער אַנדערער זייט דער פינסטערער אָפּערנלוויבן, די שטאַל-פעסטע אמונה אין פּישוף און השּפּעות, אין גילגולים און אַלערליי מחבלים. אָט די צוויי דאָמינירנדיקע מאַטיוון בילדן דעם גרונד-טאָן פון די אלע „וונדערלעכע“ מעשיות, וואָס דער פרומער וואָרמסער שמש באַ-שרייבט פאַר די קומענדיקע דורות. געלאַסן, רוניק דערציילט דער „מעשה נסים“, ווי מען האָט די יידן אויס וואָרמס פאַרטריבן, דערציילט וועגן די שחיטות, וואָס זיי האָבן געהאַט אויסצושטיין אין די צייטן פון די קרייץ-צוגן, וועגן די בלוטיקע שרעקן פון „עליף דם“, וועגן די ווילדע סטודענטן-אַנפּאַלן. דער „שילער-געלויב“ איז, ווי עס שיינט, געווען אַ גאַנץ געוויינלעכע, פּעטע צלמעגלעכע דערשיינונג. די האַלב-דערוואַק-סענע שילער פון די מיטלשולן האָבן זיך געוויינלעך באַנונגט בלויז דער-מיט, וואָס זיי פלעגן אָפּשפּאַטן פון די יידן, וואָס גייען אויף די גאַסן, באַוואַרפן זיי מיט שמוץ און מיט שטויב; דערפאַר אָבער האָבן די סטודענטן פון די סעמינאַרן און אוניווערסיטעטן באַוויזן זייער נבורה דער-מיט, וואָס זיי פלעגן באַפּאַלן די יידישע קוואַרטאַלן, הרוב מאַכן די הייזער און שלאָגן די איינוווינער מכות-רצח. די וואָרמסער יידן זיינען אזוי געוויינט געוואָרן צו די דאָזיקע „נבורישע מעשים“ פון דער אַרטיקער שטודירנדיקער יוגנט, אז בעת דער „מעשה נסים“ דערציילט וועגן דעם טראַגישן חורבן פון ר' אליעזר דעם בעל „הרוקחם“ פּאַמיליע,⁵⁴ ווערן די קרייץ-טרענער (מסומנים), וואָס האָבן דערהרגעט אליעזרס פרוי און

⁵³ מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער אויסגאַבע פון 1776.

⁵⁴ זע אונזער ווערק, ב' ח, 96.

זיינע דריי קינדער פארוואנדלט אין סטודענטן. די אלע ריפיות און רציחות ווערן גאנץ אָפּט באַצירט מיט פּאַנטאַסטיש-וונדערלעכע פרטים. אזוי, אַ שטייגער, ווערט דערציילט, ווי אין אַ שרעקלעכער גזירות-צייט (בשעת די קרייז-צוגן, אָדער אין די יאָרן פון דער „שוואַרצער מנפה“), בעת די קריסטלעכע באַפעלקערונג איז באַפּאַלן און האָט חרוב געמאַכט די וואַרמסער קהילה, האָבן די קריסטן פאַרפּישופט אַ גאַנצן, וואָס פּלעגט אָנווייזן אויף יעדן הויז, ווי יידן האָבן זיך באַהאַלטן, און אויף אזאַ אופן זיינען כמעט אלע יידן אומגעקומען (מעשה נומ' 10). וועגן צרות, וואָס קומען דורך פּישוף, דערציילן אויך אייניקע אנדערע מעשיות. מעשה נומ' 4 דערציילט וועגן אַ „ריק“ (אַ לומפּ), ווי ער האָט דורך פּישוף פאַרפּירט אַ פרומע יידישע טאַכטער; דער דאָזיקער לומפּ האָט געלאָזט אייננייען אין דעם מיידלס אויבער-ראָק אַ פאַרפּישופטן ליבע-וואַרצל, און ווי נאָך די אומגליקלעכע יידישע טאַכטער האָט דעם ראָק אָנגעטאָן, האָט זי איר ווילן פאַרלאָרן און געטאָן אַליז, וואָס דער פאַרפּירער האָט באַ-פּוילן: זי האָט ביי איר פּאַטער די געלט-קאַסע אויפגעבראַכן, דאָס געלט דעם „ריק“ געבראַכט און אים זיך איבערנעגעבן. ווי נאָך זי פּלעגט אָבער דעם ראָק אויסטאָן, איז ביי איר די ליבע צום לומפּ, וואָס איז נאָך דערצו געווען אַ קריסט, גלייך פאַרשוואַנדן. זי האָט ענדלעך פאַר-שטאַנען, אַז אין איר קליידונג שטעקט אַ פּישוף, איז זי אַנטלאָפּן פון איר געליבטן אַהיים אַ נאַקעטע אין איין העמד און דערציילט אַליז, וואָס מיט איר האָט פאַסירט. זי האָט תּשובה געטאָן און מען האָט איר חתונה גע-מאַכט מיט אַן אַרעמען נאָך פרומען בחור. אַן אנדער מעשה (נומ' 22) דערציילט וועגן אַ סטודענט אַ מכשף און וועגן אַ שיינער בת-יהודה „צו דעם שפרונג-ברונן צו ווירמש“. די ווייטערדיקע מעשה (נומ' 23) דערציילט די טרויעריקע געשיכטע וועגן חתן-פּלה, וואָס מען געפּינט זיי נאָך דער חופּה-נאַכט אין קעלער פאַרפאַסט אין אַ פּאַס. דאָס איז געשען— דערקלערט דער פאַרפאַסער — אָדער דורך פּישוף, אָדער אפּשר איז דאָס אַ שפּיצל פון די סטודענטן. נומ' 21 דערציילט וועגן דער „מלכה-שבא און דעם הויז צו דער זון“. די מלכה-שבא בכבודה ובעצמה באַווייזט זיך צו אַ וואַרמסער באַלעבאַס, איבעררעדט אים דורך פּישוף, אַז ער זאָל וווינען מיט איר, און באַשענקט אים דערפאַר מיט גרויס רייכטום. אין אַ צייט אַרום איז דעם יידנס פרוי געוואָר געוואָרן פון דעם סוד, אַז איר מאַן וווינט מיט אַ מכשפה; די מלכה-שבא פאַרשווינדט און מיט איר צוזאַמען די גאַנצע עשירות.”

66 האַרץ-פּאַנט וועגן דער דאָזיקער לעגענדע זע אויבן ז' 20, 202 און אויך

אונזער חזק ב' v, ז' 191.

נאָר פון אַן אַנדער שניט איז די ליבע פּאָלקסטימלעכע מעשה וועגן דעם שלים-מזל (נומ' 20). „עש וואונט איין בעל הבית אין דו הויז צו דר סרוגן“; איז דעם דאָזיקן יידן געגאנגען זייער שלעכט: וואָס ער האָט געמאָן איז געווען שלים-מזל. האָט ער באַשלאָסן די שטאָט צו פאַר-לאָזן, רעכענענדיק, אַז משנה מקום משנה מזל. ער האָט זיך וועגן דעם מיטן רב מיישב געווען, און יענער האָט אים אויך געראַטן, ער זאָל אַרר בערמאָרן אין אַן אַנדער שטאָט. פאַרנעמט ער ווייב און קינד, מיט זיין אָרעם באַלעבאַטישקייט, זעצט זיי אויס אויף דער פּור, און פאַרשליסט די טיר פונם הייזל, וווּ ער האָט געווינט. ווי נאָר ער וויל זיך אַרייַן-זעצן אין דעם וואָגן, דערהערט זיך אַ שטאַרק געקלאַפּעריי אויס דעם הייזל אָן דער אָקאָרשט פאַרשלאָסענער טיר. דער דערשראָקענער באַלע-באָס פּרעגט, ווער קלאַפּט עס דאָרט, און ער באַקומט גלייך פון דאָרט אַן ענטפּער: „שלים מזל איז נאָך, דאש מוז איך מיט דיר אין דיין ישוב“.

דערשראָקן און נשתומם זיינען אַלע געוואָרן. וויבאַלד אַזוי, טראַכט זיך דער באַלעבאַס, „ווען שלים-מזל מיט וויל, בלייב איך פיל ליבר היר אין דר קהילה“.

האָט ער זיין הייזל פּחצי חנם פאַרקויפט, באַ-זעצט זיך ביי אַן אַנדערן אין שכנות, און דאָס מזל האָט זיך געענדערט. „אַזוי נינג אים ווידר וואויל“.

בכדי צו געבן דעם לייענער אַ קלאָרן באַגריף וועגן דעם סטיל און מאַניער פון דעם „מעשה נסים“, ווי אויך וועגן דער סביבה, אין וועל-כער די דאָזיקע ווונדער-מעשיות זיינען געשאַפן געוואָרן, ברענגען מיר דאָ בשלמות¹⁰ די ווונדערלעכע מעשה וועגן צוויי וואָרמסער בעלי-שמות: מעשה פון מהר"ר משה ראובן אונ' מוהר"ר ליזר בעלי שמות: איינר וואונט אין ווארמש אין הויז ווי די שווארצין בערין-שילט אים הענגט. דער וואר אַיין קעסטליכר מאן, איין מורנו רב, ער הייסט רבי ליזר ממשפחות אולמא, ער איז געווען דער פאטער פון הפרנס רבי יעקב, מען האָט אים גערופן מיט זיין צו-נאָמען רבי יעקב וויין-שטיין. גשאך (געשא) איין מאל אויף איין צייט דא דער רבי ליזר פרייאט נון בחורים צו שלש סעודות מיט אים צו מאַכן אַן שְׁבִיתוֹת צו נאכט. די בחורים ווארן זייער לוסטיג, אונ' גיטן דען רבי ליזר ער זאלט זיי איין וואונדר מיט שמות מאכן, דען ער וואר איין גרויסער בעל-שם. ער זאגט: איך מוז האבן איין קאן די נאך נאנץ ניי איז אונ' דא נאך קיין דעקיל דרויה אין, נייארט ווי זי דער קאַנדיניסר גענאסן האט, און די נאך ניט געברויכט איז געווארן. די בחורים בראַכטן אַזוי איין קאן. ער מאַכט מיט זיין

שמות דאס די קאָן גאר גרויס וואָר, און וואָר משביע דען יואב בן צרויה, דער דוד המלך זיין יעדנעראַל איז גיוועזן; דער מוזט צו דער קאָן הערויס גיין. צום ערשטן קאָם איין פּאַנצרהוט אַרויס, דערנאָך דער קאָפּף ביז אין די אַקסל, דערנאָך דאָס לייב, אַלץ געפּאַנצרט, און אין זינר האַנט איין גרויסע אַיזערנע שטאַנג. דערנאָך קומן די קני אונ' די פּיס אַלץ אַרויס אויס דער קאָן איז; לאַנצום (לאַנגזאַם) איינציגווייז קאָם עס אווי נאָך אינאָנדר אַרויס אין דאָס חדר ווי די בחורים דרינגן וואָרן. דאָס חדר וואָר גרייך גרויס אונ' גאר הויך, דען דער יואב וואָר איין גרייך גרויסער מאַן. די בחורים בקומן גרויסע פּורכט, דען ער גייט אין דעם חדר הערום, אזוי פיל טריט אַלס ער האַט געטרעטן, האַט דאָס נאַנצע הויז געשאַקעלט דערפּון. די בחורים העטן געוואַלט דאָס זיי קיין קונסט העטן באַגערט צו זעען, אונ' בעטן דען רבי ליזר ער זאלט דאָך מאַכן דאָס דער יואב. ווידר אוועק קום. ער מאַכט ווידר מיט שמוות דאָס ער ווידר צו דער קאָן הינגיין שטייגט, אַלץ איינציג ווייז. נון ווי ער ביז אָן די אַרעם ווידר דרינגן וואָר, וואַלט ער ניט ווייטער הינגיין. דעם רבי ליזר קאָם זעלבסט איין מורא אָן, אונ' געדאַכט ער (יואב בן צרויה) מעכט זיי ח"ו מוּזיק זיין. דער רבי ליזר שיקט גישווינד נאָך מהר"ר משה ראובן, דער וואָר אויך איין בעל שם, ער ווינט אונטער דער שול אין הויז ווי דער שפיגל אויסהענגט. דער רבי משה ראובן זאגט: עס געשיכט אים רעכט! וואָרום מאַכט ער איין קונסט אונ' קאָן זי ניט רעכט? לויף געשווינד אונ' זאג אים: איך וויל תּיכּף קומן, אונ' ווען איך ווער די שטוב־טיר אויף מאַכין אונ' ווער וועלן הינגיין נעען. אזוי ווערט ער (יואב בן צרויה) פאַר מיר דערשרעקן, אונ' ווערט אין איין אויגען־בליק אריין לויפן אין די קאָן, אונ' דאָס חדר ווערט ווידר קליין ווערן ווי עס צו פאָר איז גוועזן. נון רבי משה ראובן נינג אין דאָס הויז. אַלזו ווי ער די שטוב־טיר אויף מאַכט, לויפט ער ווידער אין די קאָן, אונ' קאָם אויך אַלץ ווידר צו רעכט ווי עס צו פאָר איז גוועזן. דאָ האַבן די בחורים איין גרויסע שמחה, דאָס עס זונדר היזט וואָר אָפּגעלאָפּן.

אין דעם „מעשה־בוך“ איז דער באַליבטסטער העלד ר' יהודה חסיד אויס רעגענסבורג, אינס „מעשה נסים“ פאַרנעמט אויס לאָקאַלן פאַטריאַטיזם דעם זעלבן פּלאַץ ר' יהודה חסידס תּלמיד, דער וואָרמסער תּושב ר' אליעזר דער בעל „הרוקח“. דערציילט דער „מעשה נסים“ זיינע גרויסע שבתים און באַשרייבט, ווי אזוי ר' אליעזר פליט ערב־פּסח אויף אַ וואַלקן לשם מצווה קיין שפּאַניע צום רמב"ן; דער שר פּון דער שטאָט פאַרהאַלט אים אין אַ גאַס ווהיין יידן איז שטרענג פאַרפּאָטן צו גיין, און איז אים דן לשריפה. דער „רוקח“ מאַכט אבער אַ שם, און

אויף דעם שייטערהויפן ווערט פארברענט אָנשטאַט אים דער שר. פון דער שטאַט, וואָס איז אַ גרויסער רשע. און ר' אליעזר בלייבט אַ לענגערע צייט ביים רמב"ן און באַקענט אים מיט די מיסטישע סודות, וואָס זיינען באַהאַלטן אין דער תורה.⁵⁷

צווישן די ווונדערלעכע מעשיות, וואָס זיינען צונויפגעזאַמלט אין דעם „מעשה נסים“, פארנעמט אַ באַזונדער אָרט אַ ריין־רעאַליסטישע געשיכטע וועגן אַן ערל, וואָס האָט געוואָלט זיין קינד די יידן פארקויפן אויף מצות פאַר פסח. די דאָזיקע מעשה האָט אַ גאַנץ באַשטימטן עטאַג־גראַפישן אינטערעס, און עס איז פדאי באַקענען דעם לייענער מיט איר אינהאַלט: אַן ערל קומט צו אַ יידישן באַלעבאַס אין וואָרמס און זאָגט: „ער האָט איין קינד פון פינף אדער זעקס יאָר, דאס קינד וואַלט ער גערן אן יהודים פארקויפן, דען ער האט געהערט דאס די יהודים מוסטן דם ערלים האָבן, ער ווייסט געוויס דאס מאן פיל דם פון דעם קינד קריגן קענט“. דער יהודי זירלט דעם ערל; ער רופט אים „שעלם אונ' דיב“, פאַרוואָס יר טוט אַזוינס אויף די יהודים רעדן. דעם אַנדערן טאַג קומט אָבער דער ערל ווידער, און זאָגט דעם יהודי: „דו האסט מיך געסטערן אָפגעוויזן אונ' מיר נאך בייזע רעד דער צו געבן, אבער איך ווייס דאס וואויל, דאס עס איז אמת, דו האסט דיך פאַר מיר ניקש צו שניען (מורא האָבן): דו מיינסט מיר וואָל אַלץ גלויבן, דש דאַרפסט ניקס צו זאָרען, איך ווער קיינעם ניקש זאָגן, עס שטונד מיר יא חיות דרויה, ווען מאן וואַלט געוויר ווערדן, דאס איך מיין קינד זאַלט זא צו פארקויפן און זאַלט עס אום געלטס האַלבן לאַזען טייטן“. וואס דער יהודי מענהט, דער ערל לאָזט זיך ניט אָפּווענדן, „אונ' ער לאָזט דען יהודי קיין מנוחה“. דער יהודי גייט דאן צו די פרנסים אַן עצה פרעגן. זיינען די פרנסים גלייך אַוועק אין שטאַט־מאַניסטראַט און דערציילן די גאַנצע מעשה פאַר די יועצים (ראַטמענער). „די יועצים פאַרזאַמלטן זיך אונ' האַלטן איין עצה דריבער וואס זי דא צו טוען זעלטן“. איז געבליבן אז צוויי „ראטהערן“ זאָלן זיך פאַרקליידן פאַר פרנסים, מיטנעמען מיט זיך צוויי פאַדינטע אויך אָנגעטאָן אין קליידער פון יידישע שמשים, און גיין זען, וואס הינטער דעם ערל שטעקט“. די פאַרקליידטע צוויי יועצים זעצן זיך צוזאַמען מיט די פרנסים אין קהל־שטוב, זייערע צוויי פאַדינער שטייען אָנגעטאָן אין קליידער פון שמשים אונטער דער טיר און מען שיקט נאָך דעם יהודי, אז ער זאָל נאָך דעם ערל גיין, יענער זאָל זיין קינד אויפן קהל־שטיבל

57 די דאָזיקע לעגענדע איז שוין פאַרשריבן געווען בלויז איין דור נאָכן בבל „הרוקח“, נאָך ביים רמב"ם לעבן, דורך דעם בקובל ר' יצחק בן יצחק (זו פּרעי' היהדות, וו, 1927, 254).

ברענגען, אויב ער וויל ווירקלעך זיין קינד פארטויפן. „דער יהודי פאר-
ריכט זיין שליוחות“, און דער ערל קומט באַלד מיטן קינד פאר די פרנסים
און די צוויי יועצים פארשטעלטע יועצים. דער ערל מיינט, נאטורלעך, אז
די צוויי יועצים זיינען אויך פרנסים. די צוויי יועצים באַשווערן דעם
ערל ער זאָל למ"ה „מויל האלטן“, און זאָל עיינעם ניט דערציילן וועגן
זיינע אונטערהאנדלונגען מיט יהודים. יענער טענהט ווידער: „ווי דאָרף
איך עטוואָס זאָגן, איך ווער דאך אין איין גרעסערער ספּנה זיין, אלס איר
יידן מיט אינאָנדר, ווייל איך מײן אייגן קינד פארטויפן וויל צו טייטן
און זיין דם אָפּצוצאָפּן“. נאָכדעם ווי די יועצים האָבן זיך מיט דעם
ערל אויסגעגלייכט וועגן דעם סכּום, וואָס ער וויל פאר זיין קינד, זאָגן
זיי צו אים: „מיר טייטן קיין מענשן, נעם איין שנור אונ' בינד דיין
קינד הענט אונ' פּיס אונ' שעכט עס; דען עס מוז נעשאַכטן זיין, זונסט
איז עס אונז נישט“. דער ערל איז דערויף אויך מרוצה. מען ברענגט
א זויבערן קעסל, „אום דאס בלוט דרינן אויף צו פאנגען, אונ' לאזן זיך
דאס בהמות שעכט-מעסער בריינגן“. אין דעם מאָמענט, ווען דער ערל
נעמט דאָס שעכט-מעסער אין דער האַנט און איז שוין גרייט זיין אייגן
קינד צו שעכטן, „דא רופטן די צוויי יועצים אירע צוויי באַדינטע, די
באַדינטע וואָרפטן אירע שוואַרצע מאַנטל אונ' די ברייטע הויב (קאַפּ-
מיצן) אָב, אונ' טוען אָן אירע רויטע מאַנטל. מיט אירע הוט אויף, אונ'
גריפטן דען ערל מיט מאכט“. „אונ' די יהודים האבן גרויס כבוד, דאס
זי דאס צו קענען האבן געבן, אונ' דאס קינד האבן די יועצים אין דאס
ווייזן-הויז (יתומים-הויז) געטון. אבער דען ערל וואס מאן שטראפן מיט
שווערע מיתות. אזוי זאל עס אלע רשעים אויסגען, אבער פל ישראל אונ'
אלע פרומע לייט זאל עס וויל נען, אונ' השם יתברך זאָל אונז ווייטער
קיין לייך מער לאזן דערלעבן, אמן“.

אזוינע ריידערעאליסטישע מעשיות פלעגן גאנץ אָפּט געדרוקט ווערן
אין באַזונדערע אויסגאבעס אין פאָרם פון קליינע פאָלקס-ביכלעך. א סך
אזעלכע מעשיות זיינען אימפּאָרטירט געוואָרן אויס דער פרעמד, נאָר
דערלאַנגט געוואָרן דעם יידישן לייענער אין אַ כּשר יידישן לבוש. אויף
אזא אופן איז אויך אַריינגעדונגען אין דער יידישער גאס אַ געוויסע
זאָל נאָוועלן אויס פאָקאטשיאָס. דעקאמעראַן, נאָכדעם ווי דער עראַטי-
שער עלעמענט איז זאָרוואָס צוגעדעקט געוואָרן מיט אַ געדיכטן צניעות-
דיקן מאַנטל. מיט דעם דאָזיקן רעאליסטיש-דערציילערישן שטאַף האָבן
אָבער מיט גרויס דערפאָלג קאָנקורירט פאָנטאַסטישע מעשיות און ווונ-
דערלעכע לעגענדעס, וואָס מיט זיי האָט די פאָלקס-פאָנטאַזיע באַטרוינט
אירע באַליבטע נאַציאָנאַלע העלדן. ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אין

אנהייב פון דעם דאָזיקן קאָפיטל, האָבן פריער די דאָזיקע לעגענדעס גע-
לעבט אויסשליסלעך אין מויל פון פּאָלק, געוואַנדערט פון דור צו דור;
איצט זיינען זיי אין דער פּאָלקס-ליטעראַטור אַריינגערונגען, מען האָט
זיי אין ספּעציעלע זאַמלביכער געדרוקט, ווי, צום ביישפּיל, דער „פּבור
חכמים“, וווּ עס ווערט גלייך אויפן שער-בלאַט דערקלערט, אַז „אין
דעם ספּר שטייט וואונדערליכע מעשיות פון דעם רמב"ם מיט רש"י,
מיט דעם אפּן-עזרא, מיט דעם רמב"ן, און עס שטייט דריינן דער פּבור
וואס די ישראל האבן געהאט אין יענע צייטן אפילו צווישן די אומות,
בשעת אז צווישן זיי איז געווען ראשי ישיבות“. עס פלעגן אויך גע-
דרוקט זוערן אין באַזונדערע ביכלעך איינציקע וואונדערלעכע מעשיות
וועגן אַ גרויסן צדיק אָדער חידושימדיקן בעל-נשם, און עס פלעגט דערביי
ניט זעלטן טרעפן, אַז אַ היסטאָרישע רעאַלע פּערזענלעכקייט באַקומט
נאַנץ פּאַנטאַסטישע פּאַרמען, ווערט איבערגעטראַגן אין אַ נאַנץ אַנדער
הקופּה און לעגענדאַרער סביבה. טיפּיש איז אין דער הינזיכט דאָס מעשה-
ביכל „ספר עמנואל“ מיט פּאָלנדיקן שער-בלאַט: „איר ליבה לייט, נעמט
די מעשה אייך אין אַכט, דען איך האָב זיאַ מעתיק גוועזן פון לשון
הקודש אויף טייטש צו וויסן וויא השם יתברך נעמט גערן אן דיא
תשובה פון די לייט, און טוט קיינעם ניט פאַרשעמן. ווען ער תשובה טוט
מיט נאַנצן האַרצן היילט אים השם יתברך אלי זייני שמאַרצן. ווי דעם
עמנואל איז געשעהן ווערט איר לייאנן אין דער מעשה, דרום איר ליבה
לייט טוט לויפן און דאס ביכל קויפן, בזכות זה יבוא לציון גואל אמן“.
עס ווערט דערציילט וועגן רבי ישמעאל פּהן גדול, וואָס „האָט פּל סודות
התורה געלערנט מפי מלאך, און מיט שמות איז ער גינגן אין הימל“.
דער דאָזיקער פּהן גדול „האט איין זון גיהאט ער האט גיהייסן דניאל
און אויף דער עלטער קָט ער גיהאט נאך איין זון קָט ער גהייסן עמנואל.
נוא וויא דיא מוטער אין טראגן גווארן מיט דעם סינר, אזו איז דער
פאטער רבי ישמעאל געשמאַרבן, אז וויא די מוטער קָט אים גהאט אזו
איז דיא מוטער אויך גשמאַרבן. אזוי איז ער נבליבן איין יתום. אזוי
האט אים דר ברודר דניאל אויף-געצוגן צו גוטן, אָבר דער עמנואל הט
אים ניט גוואלט פאלגן, און איז נאך גנאנגן מעשה גערות... לַסוף ער איז
אַלט גווארין צוועלף יאר און קָט קיין דאווינן און קיין חומש גקענט“.
דערנאָך ווערט דערציילט, ווי צו עמנואלן איז אַמאָל דער פּאַטער
געקומען צו חלום און אים געשטראַפּט, פאַרוואָס ער לערנט קיין תורה
ניט — דער מענטש איז דאָך דערצו באַשאַפן געוואָרן תורה לערנען און
מצוות טאָן. עמנואל איז מרוצה חוזר בתשובה צו זיין, און דער פּאַטער איז
אים מכטיח, אַז זיין תשובה וועט אָנגענומען ווערן ביי נאָט און ער וועט

זיין א גרויסער תלמיד-חכם. צומאָרגנס איז עמנואל אויפגעשטאַנען, ווי נאָך איין אנדער בריה", און בעט ביים ברודער, יענער זאָל אים אַרויס-געבן אַ תשובה. מען איז עמנואלן מטהר ווי אַ מת, טוט אים אָן תכריכים און מען לייגט אים אַריין אין אָרון; ווי מען וויל אים אין מויל אַריין-גיסן אַ לעפל געשמאלצן בליי, געשעט אַ נס: דאָס געשמאלצענע בליי ווערט פאַרוואַנדלט אין האָניק. דאָס איז געווען אַ סימן, אז די תשובה, וואָס ער האָט געטאָן פּונוטה און מיטן גאַנצן האַרצן, איז פון גאָט באַ-וויליקט געוואָרן (א ווייטער אָפּקלאַנג פונם טאַנהייזער-מאַטיוו). עמנואל ווערט אַ גרויסער לומדן און פרומער צדיק. איינמאָל האָט עמנואל שטאַרק תפילה געטאָן און געבעטן ביי גאָט, ער זאָל זוכה זיין ביי זיין לעבן זען זיין חלק עולמי-הבא און דעם ברודערס חלק. האָט זיך דערהערט אַ בתי-קול: „אז דו וועסט פאַסטן פּערציק טעג און יעדן טאָג האָבן ניין און פּערציק טבילות, אזוי וועסטו האבן דיין באַגער". ער האָט אזוי געטאָן. און אויפן פּערציקסטן טאָג, בעת ער איז אויפן פּעלד געווען און תפילה געטאָן, אזוי פאַלט ער אויפן פנים און ווערט אַנטשלאָפן. „אזוי שיקט אים גאָט דניאל איש חמודות, און יענער זאָגט צו עמנואל:ן שטיי אויף און עפן דייע אויגן, דו וועסט זוכה זיין זען מער ווי די לייט, וואָס זיינען געווען פאַר דיר". און עס זוערט גאַנץ פּרוטרוט דערציילט, ווי אזוי דניאל איש חמודות, דער געטלעכער מאַן, האָט עמנואלן דורך אַלע מדורי-גיהנום געפירט און דערנאָך אים באַוווּן דעם גן-עדן המתותן והעליון. ווי נאָך איר הייבט אָפּער אָן צו ליינען די באַשרייבונג, וואָס און וועמען עמנואל האָט אין גיהנום געזען — דערקענט איר גלייך פון וואָסער קוועלע דאָס שטאַמט: דאָס איז דאָך אַ פאַראַפּראַזע פון עמנואל רומים, „התופת והעדן"⁵⁸. דאָס איז ער, דער נייסטרייכער וויצלוינג, דער פריילעכער דיכטער פון ליבע און ליידנשאַפט, דער „היינע פון מיטל-עלטער", מנוגל געוואָרן אין דעם פּהן גדולם אַ זון, אַ בעל-תשובה. דעם טאַלאַנטפולן דיכטערס העברעישע פּאָעמע — אַן אָפּקלאַנג פון דאַנטעס „געטלעכע קאָמעדיע", ווערט אויסגענוצט אַלס בוי-מאַטעריאַל פאַר אַ טיפיש יידיש מעשה-ביכל מיטן שטאַרק אונטערגעשטראַכענעם פרומען מוסר-השכל...

⁵⁸ אַ חערטלעכע יידישע איבערזעצונג פון עמנואל רומים פּאָעמע אין דערשינגן:

אין פראנצאזיש 1660-62 וועט ער זיך „געשיכטע" 133.

אכטער קאפיטל

סוס-ספרים אין פאָרם פון מעשה-ביכער. — אלחנן קירכהאן אין זיין „שמחת הנפש“ — קירכהאן און זיין אייגנארטיקער סגיל — קירכהאן אלס דערציילער. — דער „קב הישר“ און דער „שמחת הנפש“. — אברהם בן יחיאל-מיכל און זיין „כרך אברהם“. — די דיני שלחן ערוך אויף יידיש. — דער פראָסעס פון די רבנים — דער קאָפּ פאַר יידיש. — דער פראָסעס פון רב יחיאל-מיכל עפשטיין אלס יידיש-ס. — רבנים אלס קעגנער פון פאָלקס-ביכער. — אַ קאָנפליקט פון אינטערעסן. — דער בעל „עשרים וארבע“ וועגן דער שפראַך-פראָגע. — ביילח פערל און איר פאָנס חיבור „באר שבע“. — משה פראַנקפורט אלס קעמפער פאַר יידיש. — אהרן בן שמואל אויס הערנערס-הויז און זיין „ליפליכע תעלה“. — דער באַשייט פון אהרן בן שמואלס ווערק. — דער פנס פון די רבנים. — אהרן בן שמואלס סידור אין חרם.

מיר האָבן אין פאָריקן קאפיטל געזען, ווי אזוי דער פרומער מוסר-השכל, וואָס פלעגט דורכוועבן דאָס רוב מעשה-ביכלעך, האָט אין אַ גע-וויסער מאָס אָפגעווישט די גרענעץ צווישן די, זינט דעם סוף 16טן י"ה, שטאַרקסטע צוויי שטראַמען אין דער יידישער ליטעראַטור: מעשה-ביכער און מוסר-ספרים. און עס טרעפט טאָקע גאַנץ אָפּט, אַז דעם ליטעראַטור-פאָרשער איז ניט לייכט צו אַנטשיידן, צו וועלכער גאַטונג דאַרף ער פאַררעכענען דאָס אָדער יעניג ווערק: צו די מוסר-ספרים, אָדער אפּשר גאַר צו דער דערציילערישער ליטעראַטור. מיר וועלן זיך דאָ אָפּשטעלן אויף איינעם פון אזעלכע ווערק; אמת, אויף איינעם פון די טיפיש-סטע און אינטערעסאַנטסטע — אויף דעם אין זיין צייט אזוי פאָפולערן און באַליבטן „שמחת הנפש“ פון אלחנן הענלה ב"ר בנימין וואלף קירכהאן.

געבאָרן אין אַ קליין העסענער שטעטעלע קירכהאן (לעבן מאַרבורג) אין די פופציגער יאָרן פונם 17טן י"ה¹, האָט אלחנן קירכהאן אין די יונגע יאָרן געוואַנדערט איבער פאַרשיידענע לענדער; געווען אין האַ-

1 געשטאָרבן; נאָך 1731.

לאַנד און פּוילן², דאָרט האָט ער חתומה געהאַט פאַר דעם בעל „קב הישר“ טאַכטער; האָט פאַרבראַכט אַ שטיק צייט אין קיודאַנאָוו³, דער נאָך צוריקגעקומען אין זיין געבורטס־שטאָט און דאָרט פאַרבראַכט זיין גאַנץ לעבן. ער האָט געשריבן אַ גרויסן פירוש אויף תורה און דער פאַר פאַסער נופא אַטעסטירט אַפילו דאָס דאָזיקע זוערק אַלס „אין שיינעם חיבור“⁴, אָבער ניט דערמיט האָט ער זיך קונה־שם געווען, נאָר מיט זיין האַרציקן „שמחת הנפש“, וואָס איז דערשינען אין 1707.

ערשט מיט אַ יאָר פריער איז דערשינען זיין שווערס מוסר־ספר „קב הישר“; דער „שמחת הנפש“ ציטירט אַפילו ניט זעלמן דעם צבי הירש קיודאַנאָווערס ווערק, עס איז אָבער ממש צו שטוינען, זוי גרויס ס'איז די דיסטאַנץ צווישן די דאָזיקע צוויי מוסר־ספרים. דער בעל „קב הישר“ וויל אָנוואַרפן אַן אימה אויפן לייענער, מיט דער בייטש פון ווילדן פחד און שרעק טרייבט ער אים אויפן דרך פון תשובה און יראת שמים; דער גוט־האַרציקער אַלחנן קירכהאַן טראַכט אָבער קודם־כל וועגן — שמחת הנפש. ער דערקלערט גלייך אין אָנהייב פון זיין ספר, אַז ער וועט ברענגען „פיל לויטערע ראיות דען מענשן צו ווייזן דש ער ניט זאָרן זאל... דען ווערט זיין שמחה נאָר גרויש זיין... דרום האב איך דש ספר איין נאָמען גיגעבן שמחת הנפש... ווער דא ווערט לייאנן דיא רפואה, ווערין זיך זיין זארג פון אים אבטון... ווערט איר גיפידן גרושי נחמות אונ' לויטראיות צו ווייזן דעם בן־אדם דו ער זיך אין קינדל־לייא זאך זאל מצער זיין. דען אליש וואש דעם מענשן צו קומט, דש אלש פון נאט אונ' איז אים אלש לטובה“. דער עניו־דיקער בעל „שמחת הנפש“ האַלט פאַר נייטיק גלייך אויפֿמערקזאַם מאַכן דעם לייענער: „ניט מיינט איך האב עפּים ניעם מציא געוועזען, ניערט אַלץ וואש אין אונזרי ליבה תורה שטייט“. און אין אַן אַנדער שטעלע ווייזט ער ווייטער אָן: „ניט מיינט אז איך עפעש שטראַף אונ' מוסר ודינים אויש מיינס קאפ שרייב. איך בין מיל צו גרינג דאָצו, בין איין שלעכטער (פשוטער) מאַן, מין שרייבן איז איין מלאכה אונ' וועניג חכמה דאָביי, נייארט אלע מוסר ודינים וואש אין אונזר הייליגר תורה שטעט, — ווער ווערט אזו איין

² קירכהאַן נופא דערציילט אין זיין „שמחת הנפש“: „איך נעהאונס האב צברייגות פוילין“.

³ דער בעל „שמחת הנפש“ דערציילט: „חי מין מוסר ע"ה הצנועה סרת צהלה געשטאַרבן, האב איך געהן בק"ק קאיינאָב אין תלום היא סן האם ארויש נסראגן אויף איין ספה און ארוני אבי האריך ימיו האם נחיינס אונ' בסרווארפ". דאָרט דער־צייילט אויך דער מחבר אונס אורחא, אַז ביי אים איז געשפּאַרן אַ וון כשה.

⁴ זי „שמחת הנפש“, הלך שני, דף כ"ב.

רשע זיין אונ' די תורה ניט האלטן... דרום בעט איך דעם עולם ניט פאר אום גוט צו נעמן; אלש רש ספר שרייב איך ניט אויש מיין קאפ, שטייט אלש אין אונזר תורה; נייארט צו אַנדר נישטעלט עטוואש דעם עולם צו דער מאַן, דער מענש זאל בדענקן אונ' דעם אמת דערקלערן."

דער עניו אלהן קירכהאן איז טאקע אפשר גערעכט, ווען ער שרייבט, אז ער איז גאַרניט מחדש און טראַכט גאַרניט אויס, „אויס זיינס קאַפּ"; עס איז אָבער געוויס ניט ריכטיק, ווען ער פאַרזיכערט, אז ער האָט גאַרניט „ממציא געווען", און זיין שרייבן איז פשוט „א מלאכה". אין יעדן בלעטל פונם „שמחת הנפש", אין דעם אַרט איבערדערציילן פילט זיך קירכהאנס הייס ליבנדיק האַרץ, זיין איינגאַר-טיקער סטיל און נוסח. און טאקע אין דעם ליגט דער סוד פון דעם אויס-טערלישן חן, וואָס איז אויסגעגאַסן איבער דעם דאָזיקן ספר, און וואָס ס'האָט אזוי שטאַרק צוגעצויגן צו זיך די דאַנקפאַרע הערצער פונם פשוטן עולם.

א בידור פונם בעל „קב הישר" און דעם בעל „שבט מסור", איז אויך אלהן קירכהאן שטאַרק פאַרגלויבט אין שרים און מחבלים, און ווייס וועגן פל המיני מעשים, וואָס ווערן אָפגעטאָן דורך פישוף, רחמנא ליצלן. ער ווייס אויף זיכער, אז „די שרים זכרים האָבן האָר אויף אירע קעפּ, און די שרים נקבות האָבן קיין האָר אויף אירע קעפּ". ער דער-ציילט וועגן א אישה, וואָס „א שד האָט זיך צו איר באַהעפּט", דערמאָנט די מעשה וועגן דעם גאַלדשמיר אויס פויזן, וואָס דער „קב הישר" דער-ציילט וועגן אים⁵; ער פאַרזיכערט, אז ער „האָט גיקענט איין קינד בק"ק טשאַכאַטשאַב פון דריי יאָר, האָט עס גיזאנט גרוישי סודות התורה און האָט אַליין ניט געוואוּשט וואש עס זאגט". ער איז א פייערדיקער חסיד פון ר' יצחק לוריא (דער אר"י) און דערציילט פיל ווונדער וועגן אים. ער וואָרנט דעם לייענער: „הש"י האט גרוישי צער ווען דר מענש זינט דיגט, דען דר מענש איז בשאפן גווארן בצלם אלהים, ווען ער איין מצוה טוט מאכט ער איין גרוישיע פגימה, ווידר אַרום — ווען ער איין מצוה טוט ניבט ער כוח אין די עולמות און ברינגט גרוישיע שפע אויף דער וועלט נליך ווען איינר אן איינער לאַנגי קייט דירט, ווען אונטן אן ענד שאַקלט, רירט זיך די קייט אויבן". „דרום — פירט אויס דער בעל „שמחת הנפש" — לאַשט אייך ניט פאַרפירען פון יצר הרע!"

ער ווייס, וואָס פאַר אַ שרעקלעכע שטראַף עס ווארט אויפן מענטשן ווי גאָר יענער לאָזט זיך פאַרפירן פונם יצר הרע. „פיל איז דער פון

צו שרייבן, ווייזט אָן דער פארפאסער. פיל מיט די קלענסטע פרטים, שרייבן טאקע וועגן דעם אלץ דער „קב הישר“ און דער „שכט מוסר“, דער גוטמוטיקער אלחנן קירכהאן פלייסט זיך אָבער וואָס ווייניקער וועגן דעם צו ריידן, ער וויל ניט אָנוואַרפן קיין מורא אויף זיינע לייענער. ניט מיט אַ ירגון און מיט פחד וויל ער דעם עולם אַרויפפירן אויפן דרך הישר, נאָר מיט ווייכע און האַרציקע דברי־מוסר, מיט שיינע, דאָס האַרץ דער־קוויקנדיקע מעשיות און משלים. „מעשה, איין מלך“ — אָט דערמיט הייבט זיך אָן דער „שמחת הנפש“; און נאָר דער מעשה גייט גלייך אַ משל מיט אַ מוסר השכל אין נאָו־ליבלעכו, אמת פאַלקסטימלעכן נוסח. קומט אָבער אויף אַ מענטשן אַ צרה, זאָל ער ניט מיינען, אַז ער איינער לעבט אין צער. „עם איז קיין מענטש אין דער וועלט — ווייזט אָן קירב־האָן — דער ניט צרות דערלעבט האט.“ און גלייך ברענגט דער „שמחת הנפש“ די אין דער העברעיִשער מיטלעלטערלעכער ליטעראַטור פאַפּו־לערע מעשה וועגן דער צוואה, וואָס אלפסנדר מוהרן האָט איבערגעלאָזט פאַר זיין מוטער; און דערנאָך גייט אויך דעם פאַרפאסערס מוסר־השכל: „די וועלט זיי געגלייכן צו איינער לאַמיר (לייטער), איינער געט אַרויף, דער אנדרר געט אַרונטער, דער שטערבט — דער אנדרר ווערט גיבורין, דער טוט פיל געוויינען, דער אנדרר האט פיל פאַרלוירן, איינער האט פאַרוויט (באַרויקט) לעבן, דער אנדרר טוט אין דער וועלט אַרומשוועבן, אַינר איז געאַכפערט און געערט, דען אנדררן רעכענט מוין פאַר ניקס ווערט, אָבער אַרעם אַדער רייך, איז ביי נאט אלס גלייך.“

דער מענטש איז אַזוי בלינד; טרעפט עפעס מיט אים אַ צרה, איז ער אויסער זיך פאַר עגמת־נפש, און ער ווייס ניט און פאַרשטייט ניט, אַז אלץ איז נאָר צו נוטן, עס פאַסירט רק פון זיין טובה וועגן. און גלייך דערויף גייט אַ מעשה מיט ר' עקיבאן, וואָס פלעגט שטענדיק זאָגן, אַז אלץ, וואָס נאָט טוט צושיקן, איז אלץ לטובה: „אַמאָל איז ער (ר' עקיבא) גרייזט אונטער וועגען, האט ער ווילן איבערנעכטיגן אין איינער שטאדט, האט מען אים קיין הערב־ערג (אַכסניה) וועלן געבן, האט ער געזאגט: דאס איז אויך צום נוטן, און האט נעכטיגן אין איין וואלד, און האָט מיט זיך געהאט איין אַיזל און איין האָן און איין ליכט. אַזוי איז איין לייב געקומן און האט דען אַיזל אויפגעגעסן, דערנאָך איז איין סאָז גע־קומן און האָט דען האָן אויפגעגעסן, און איין ווינט האט דאס ליכט אויס־געלאשן. זאָ האט ער געשפּראָכן: דאס איז אויך אלץ לטובה. די זעלביגע נאכט זענן בעלי מלחמות קומן און האבן די שטאדט געפלינדערט, און האבן די לייט געפאנגען גענומען; האָט ער שבת געגעבן צו נאט, אַז ער איין נס האט געטאן און איי אלץ לטובה געוועזן. ווען איך ווער אין דער

שטאָט געבליבן, ווער איך אויך געפאנגן געוואָרן און ווען דער אַיזל אדער דער האָן העטן געשריען און דאס ליכט העט געברענט — העטן די גלונים געזעהן און געהערט וואו איך בין; זאָ האט מיך נאט מציל געווען". און צום סוף גייט דער מוסר-השכל: „דרום, בן אדם, לעג דיין טרויערן און דאנות אויף אַ זייט, און נעם אַלץ פאַר לייב וואס נאט צושיקט".

און איין מעשה ציט זיך ביים בעל „שמחת הנפש" נאָך דער אַנ-דערער. „מעשה, איין איש חשוב אין בבל דער האט זיינעם זון חתונה געמאכט און האט איין מעכטיגע סעודה געמאכט פאר די תלמידי חכמים. אַזוי האט ער דעם חתן געהייסן ער זאל אויף דעם בוידם גען און זאל פון נומן וויין דערלאנגען צו. זוי איז דער זון אויף דעם בוידם גענאנגען, האט אים אַיין שלאנג געביסן און איז געשטארבן. נון דעם פאָטער איז די צייט לאנג געווארן, און איז נאנגן צו זען וואו דער זון בלייבט, האט ער אים געפונדן טויט ליגן. אבער ער האט שטיל געשוויגען ביז די תלמידי חכמים האבן אפגעסן און געטרונקען און האבן זיך לוסטיג געמאכט. נון ווי עס איז געקומען צום בענשן האט ער צו די תלמידי חכמים געזאגט: גיט מיינט אלס איר זאלט שבע ברכות בענשן, גיט מיינט אלש איר זייט קומען מײן זון אונטער דער חופה צו פירען, גייערט אויף דעם קברות אים אַרויס צו טראגען!"

באַזונדערס טיפיש איז אויף וואָס פאַר אַן אופן דער בעל „שמחת הנפש" טוט איבערדערציילן די באַקאַנטע מעשה אויס דעם מדרש זענען ר' מאירס צוויי קינדער, וואָס זיינען אום שבת אין פרוגעס אַריינגעפאלן און דערטרונקען געוואָרן. ר' מאירס ווייב, די פרומע ברוריה, האָט גיט געוואָלט דעם שבת פאַרשטערן, האָט זי דערפאַר, ווען ר' מאיר איז אויס דער שול געקומען, אים וועגן דעם אומגליק גיט דערציילט; זיי האָבן זיך געזעצט עסן און טרינקען און ערשט נאָכן עסן ווענדט זיך ברוריה צו איר מאן מיט דער פראַגע: „מײן מאן, איינער האָט מיר צוויי נאָלד-גולדן אויפצוואַרן געגעבן, אַצונד קומט ער און וויל זיי צוריק פאַר-קומען, זאל איך זיי אים ווידער געבן, אָדער גיט?" האָט ר' מאיר צו איר געזאָגט: „פשיטא, דאַרפסט אים מיט פריידן דאָס זייניקע ווידער געבן!" האָט זי דאָן געזאָגט צום מאן: „דיינע צוויי קינדער זיינען אין פרוגעס געפאלען און זענען געשטאַרבן. נאָט האָט זיין פטרון ווידערגענומען". דערמיט ענדיקט זיך די מעשה אין דעם מדרש; דער גוטהאַרציקער קירכ-האָן וויל אָבער גיט זיינע פרומע לייענער מצער זיין, ער וויל זיי זאָלן „שמחת הנפש" האָבן, פאַרענדיקט ער די מעשה בכי טוב: „אַזוי האָבן זיי (ר' מאיר און זיין ווייב) געוואַרט ביז שבת אויסגעגאַנגען איז, און האבן שבת מכבד געווען און זיך גיט מצער געוועזען, האט זיי נאט

איין נס געטאן: ווי מען זיי האָט וועלן מוצאי שבת אַרויסנעמען, האבן זיי נאך געלעבט זכות ווייל זיי עס האבן אזוי בשמחה אן גענומען פון גאט. נון קאן מען זען איין גרויסע זאך איז ווער פון גאט אלס בשמחה אָננעמט".

דער בעל „שמחת הנפש" איז טאָקע ניט קיין מחדש, די אַלע מעשיות און משלים זיינען טאָקע ניט אויסגעטראַכט „אויס זיינעם קאפּ", ער האָט זיי גענומען פון עלטערע קוועלן. אַלחנן קירכהאָז פאַרמאָגט אָבער אַ זעלטענעם פּשרון איבערדערציילן אויף זיין אייגענעם שטייגער; יעדע אַלטר־פּאַקאַנטע מעשה פאַקומט ביי אים אַ גאַנץ נייעם לכּוּש, שימע-רירט מיט איינגאַרטיקע פאַרפּן. בכּדי דער לייענער זאָל האָבן אַ פּאַנאָריאָ וועלן קירכהאָנס איינגאַרטיקן סטיל, איז פּדאי זיך אָפּשטעלן אויף דער פּאַקאַנטער, ביי אַלע פּעלַקער פאַרשפּרייטער מעשה, וועגן דעם מנהג, וואָס איז געווען איינגעפירט אויף אַ ווייטן אינזל, וווּ די אַיינוווינער פּלעגן יעדעס יאָר קלויבן פון דער פּרעמד אַ נייעם מלך⁶. די דאָזיקע נאַוו-פּאַלקסטימלעכע מעשה פּאַנעגעגען מיר שוין אין דעם „חובת הַלְבָבוֹת"; אין אַ נייעם לכּוּש האָט זי אָבער דער בעל „שמחת הנפש" אַיינגעהילט, ביי אים פּאַקומט זי אַ גאַנץ אַנדער נוסח:

משל, איין מדינה איז גוועזן זי האָבן קיין מלך גענומן דער איין חשוב איז, נייארט איר מנהג איז גוועזן ווען זי האבן נייטיג געהאט אין מלך, אזוי האבן זי אויז גשיקט רייטערש די האבן גערייזט ביז זי האבן אָן געטראפן איין בעטל־מאן דער גאר צוריסן איז גענאנגען און האט ניט איין שוה פרוטה זיין אייגנס געהאט. אזוי האבן זיי דעם זעלביגן בעטל־לער איין שלאף־טראנק איין געגעבן און האבן אים אין שלאף גענומען און זענען מיט אים אין איר מדינה געריטן און האבן אים אפגעוואשען און געשמירט מיט גוטע געשמאקע אייל און בשמים און האבן אים אין שטאַט אַריינגעבראכט און האבן אים אין איין בעט אַריין געלעגט, ווי עס געפירט צו איין מלך. דרינען האט ער געשלאפן; זאלכעס האט געווערט דריי טאג און ער האט פון אלעם נישט געוואוסט ווי אים געשעען איז. דערווייל האט מען זיינע וואכען געשטעלט אין אלע טויערן און טירן, און פל שרי המלוכה האבן אויפגעפאסט אים אויפצווארטן, זוען ער אויף וועט וואכן, אויך זיינע עבדים ומשרתים. נון ווי ער איז אויף געוואכט געוואָרען, זענען צו אים געקומען פל שרי המלוכה און זיינע

⁶ דעם דאָזיקן סיוושעם האָט אויף אַן איינגאַרטיקן אַטן אויסגענוצט דער פּאַקאַנטער דייטשער ריכטער געהאַרדס הויפּטמאַן. אין זיין פּינסע-שלוק אונד יאָז"פּ.

7 זע אונזער ווערק, ב' 1, 167-169.

עבדים ומשרתים און האָבן זיך פֿורעם ומשתחווים קעגן אים געוועזן, און האָבן אים געפרעגט וואס ער פארלאנגט. ווי ער זעלבסט זעעט אזוי איז אים איין גרויס וואונדער, און גרענקט זיך (טראַכט זיך): וואס איז דאָס? ווי קום איך אײַן דען בעט אַרײַן? בין איך אײַן מלך? איך בין דאָך אײַן בעטלער גוועזן, און האב די וועלט ארום געשנאָרט! און איז אים אַ גרויס וואונדר געוועזן. אזוי איז ער זיך מיט: דאס איז ניט אנדערש איך בין אײַן מלך און בלייב אײַן מלך; אײַ איך בין דאָך אײַן בעטלער געוועזן, דאס זעלביג איז אײַן חלום געוועזן, עס האט מיך אזוי געהלומט, איך ווער אײַן בעטלער, און בלייב אזוי אײַן מלך. נון אלע דריי יאָר איז דער מנהג גוועזן ביי דער מדינה האבן זיי אײַן אנדערן מלך גענומען, און דעם ערשטן מלך האָבן זיי אים ווידער אײַן שלאַה-טראַנס אײַנגעגעבן, און האבן אים ווידער זײַן בעטל־קליידער אָנגעטאָן, און האבן אים ווידער געטראָגן אויף זײַן ערשטן פּלאַץ וואו זיי אים גענומען האבן, און זענען איר זעג געריטען און האבן אים אזוי ליגען געלאזט. נון ער איז אויפגעוואכט, אזוי פארוואונדערט ער זיך: וואו בין איך געוועזן? איך בין דאך אײַן מלך געוועזן, און היינט בין איך אַ בעטלער. אזוי דענקט ער: עס איז ניט אנדערש, אײַן בעטלער בין איך געוועזן, אײַן בעטלער בין איך נאך, און דש איך בין אײַן מלך געוועזן דאס זעלביג איז אײַן חלום געוועזן. עס האט מיך אזוי געטרוימט.

אַמאל האבן זיי גענומען געהאט אײַן בעטלער צו אײַן מלך, דער זעלביג בעטלער איז אײַן גרויסער חכם געוועזן. דער האט פארשטאנדן דאס ער אײַן רעכמער מלך איז געווארען, און דאס ער אײַן בעטלער איז נוועזן, דאס זעלביג איז אמת און קײַן חלום. ער האט וואויל פארשטאַנן, ער האט געזעען ווי אים אלע אויף וואכטן ווי אײַנעם מלך און האט די שליסעל געהאט פון אלע אוצרות. אזוי האט ער געשוויגן אײַן נאַנץ יאר. נאך דעם יאָר האט ער אײַנעם פון זײַנע קנעכט גענומען אין אײַן קאַמער און האט צו דעם די זאך פארטרויאט און צו אים געזאגט: דו מוזט מיר שווערן דאס דו מיר זאלסט דען אמת זאגן; אזוי איז די זאך, איך בין מלך איצונדר, און אײַן בעטלער בין איך פאַראַן געווען. זעלט איר מיך גרענקט דאס איך בין אײַן בעטלער געווען זעלבסט איז אײַן חלום נוועזן — דאס קאן ניט זײַן, דען ווי איך בין אײַן בעטלער געוועזן אזוי בין איך אין אײַן גרוב געפאַלן און האב מיר וואונדן געשלאָגן, און די זעלבע סבות זענן מיר אויסגעהײַלט געוואָרן. אבער די צײַכן פון די וואונדן שטענן נאך אין מײַנעם לײַב. ממילא איז עס ניט קײַן טרוים געוועזן; דרום זאג מיר דען אמת ווי עס מיט מיר שטייט און ווי עס ווערד מיט מיר דערנען. ווערסטן מיר דעם אמת זאגן וויל איך דיך צו אײַנעם

גרויסן הערן מאכן און וויל דיר פיל געלד געבן דש קיין שאץ זאל האבן, ווערסטו מיר אבער ניט אמת זאגן, ברענג איך דיך אום דיין לעבן, דרום זאג מיר דעם אמת. נון דער קנעכט האט געזעען עס קאן ניט אנדערש זיין, אזוי האט ער אים דען אמת גזאגט ווי עס מיט אים דערנאנגן, און ווי איר סדר איז, און אז די דריי יאר וועלן פארביי זיין, ווערן זיי אייך ווידר איין שלאה-טראנק איין געבן, און ווערן אייך ווידערברענגן אויף דעם פלאץ וואו זיי אייך נגומן האבן, און דאראן קענט איר וויסן, דאס איך וואר האב, דען ארוני מלך האט דעם שליסל פון אלע אוצרות, זאנדער אליין פון איין חדר האבט איר דען שליסעל ניט, דען אין דעם זעלביגן חדר האבן זי ליגן אייערע בעטל-קליידער ביז צו דער צייט ווערט קוסן, אזוי וועלן זיי אייך ווידר אן טאן. נון דער מלך איז דערשראקן, אבער ער האט שטיל געשוויגען און דעם קנעכט זיינע רעד וואויל אין אכט גענומען, און האט געוואר געווארן אז דאס אמת איז אזוי. האָט דער מלך א טייל שרים פֿבלים צוגעוואָרפֿן און זיי אום חיות געבראכט, און האט דעם קנעכט דער אים די זאך טרויעט האט, צו איין שני למלך נמאכט, און אונטער דער צייט האט ער אלע אוצרות אויסגעלערט, און האט זיך אנדערש וואו געקויפט גרויסע גיטער און האט זיך גרויסע אוצרות געזאמעלט, און פיל קנעכט געקויפט און האט זיינע קנעכט באשטעלט, אז זיי זאלן ווארטן מיט קארעמעס דעם און דעם טאג אויף דעם פעלד, אויף דעם פלאץ וואו ער פֿאַראַן געלעגן איז, און די בני המדינה האבן פון דעם אלעם ניט געווסט.

נון די דריי יאָר זענען אויס געוועזן, אזוי האבן זיי אים ווידער איין שלאה-טראנק איין געגעבן, און האבן אים זיין בעטל-קליידער אן ניטאן און האבן אים ווידער געבראכט אויף זיין שטעל וואו זיי אים גענומען האבן. נון, ווי ער איז אויף געוואכט געווארן, דא זענן זיינע קנעכט געשטאנען מיט וועגן ווי ער באפריילט האט און האבן אים אין זיינע מדינה געבראכט און איין גרויסער הער געווארן. און זיי זיינען דער היים איבער אירע אוצרות גענאנגן אזוי האבן זיי גרויסע חורבנות געפונען, דען דער מלך האט אַלץ אַרויסגעפירט געהאמט."

נאָך דער מעשה גייט גלייך דער מוסר-השכל:

אזוי איז אויך דער מענש: ווען ער באשאפן ווערט, נעמט ער זיך ניט צום האַרצן אז די נשמה איז געקומען פון יענער וועלט, און ער איז איין בעטלר געוועזן; ער איז נאסעט געבוירן, ער זעמט, ער איז איין מלך איבער אַלע באַשעפֿעניש און האט אַלע תענוגי עולם הזה פאר זיך, אזוי דענקט ער: איך בין אזוי געקומן פון יענער וועלט, דאס זעלביגע איז איין חלום געוועזן, איך בין איין מלך און ווער איין מלך פלייבן. און נעמט אַלע

זיינע וואללוסט נאך, די וועלט אין הענוגים צו פארבריינגן, און געדענקט
 נים אן תורה ומצות. נון זיינע צייט איז אויס, ער בלייבט קיין מלך מער,
 געבט אים איין שלאף-טראג איין, דאס זעלביגע איז דער טויט, מאן
 לעגט אים אויף זיין ערשטן פלאץ. ער איז געקומען פון דער ערד און מאן
 לעגט אים ווידער אין דער ערד. דען טראכט ער דאס ער איז איין מלך
 געוועזן אויף דער וועלט דאס זעלביגע איז איין חלום געוועזן. אבער ער
 בלייבט איין בעטלער, ער מוז געזונד זיין, מען שליוידערט אים בפה הקלע
 פון איין עק וועלט צו דער אנדערער און קומט אין גיהנם דערצו; אָבער
 וועלכער איין חכם איז, דער טראכט, דאס איז קיין חלום נישט, איך בין
 פון ערד פאשאפן געווארן אונד בין נאָסט געבוירן דאס איז אמת, צו
 ווארט צייכן האב איך נאך איין צייכן די נשמה און דער גוף ווי איך בין
 געוועזן אין מוטער-לייב. און ער נעמט זיין טרייען קענעכט, דאס איז דער
 יצר-טוב, אזוי זאגט ער אים דעם אמת און זאגט אים צו ווארט צייכן:
 אלע שלימעל פון די אוצרות האט מען דיר געגעבן נייערט איינעם שליסל,
 דאס זעלביג איז די נשמה, דאס איז דיין קלייד, וואס דו פאראן געהאט
 האסט. און טראכט: וויל איך אויך איין מלך בלייבן. איך וויל מיר אוצרות
 מאַכן. און איז מקיים תורה ומצות און טוט גרויסע צדקות, דערמיט קויפט
 ער זיך עולם הבא. נון ווען ער שטארבט, קומען אים זיינע קענעכט און
 ברוינגן אים אין זיינער מדינה, דאס מיינט מען די מלאכים די פירען אים
 אין דעם גן-עדן און איז זוכה לעולם הבא. דאָס האט דוד המלך געזאגט:
 בשוב ד' את שיבת ציון היינו כחולמים, איז טייטש: זוען הש"י ווערט
 אונז דערלייזן און אונז ווידער ברענגען אין א"י ווערן מיר זאגן: וואס
 מיר זענען אין גלות געוועזן, דאס איז ווי איין חלום געוועזן.⁸

גאנץ לויט דעם מוסטער פון דעם „שמחת הנפש“, האָט אברהם
 בן יהואל מיכל, דער זון פון דעם פארפאסער פון די באַקאַנטע מוסר-
 ספרים „דרך הישר לעולם הבא“ און „דרך ישרה“ — געשריבן זיין „ברך
 אברהם“ (געדרוקט אין ווילמערסוואַרף, אין 1731). אויך דאָרט איז דער
 מוסר שטארק איבערלאָרן מיט בעלעטריסטישן שטאַף. יעדער פרק (דאָס
 ווערט באַשטייט אױס 39 פרקים) איז אָנגעפויסעוועט מיט מעשיות און
 משלים אָן אַ שיעור, נאָר די דאָזיקע מעשיות און בכלל דער גאַנצער מאַ-
 טעריאַל איז צונויפגעוואָרפן אָן אַ שום סדר. דערצו איז נאָך דער פאַר-

⁸ אייבלינג — סאָדערניזירט.

⁹ דער צווייטער טייל „שמחת הנפש“, וואָס איז דערשינען מיט צוואַנציק יאָר
 שפעטער פונעם ערשטן, איז געשריבן לויט אַ גאַנץ אנדער נוסח, און מיר העלן הענגן
 אים היידן ערשט אין די שפּעטערדיקע קאָפיסלעך.

פאסער א נאנץ אומבאָהאַלמענער דערציילער, און די מעשיות ציען זיך ביי אים פאַרבלאָז און לאַנגווייליק. בכדי דער לייענער זאָל האָבן אַ באַגריף וועגן דעם דאָזיקן ספר, גיבן מיר דאָ איבער דעם אינהאַלט פון אייניקע זיינע פרקים:

„פרק כ"ה: אין דיון פרק ווערט בשיידן וואס פאר צייטן פאר פרומע לייט געוועזן, גאט זאל געבן מיר זאלן איר זכות מיט צו געניסען האבן.

פרק כ"ו: אין דיון פרק ווערט בשיידן וואס די חדושים פון מלאך המות זיין די פארציטן פֿרגאנגן זיין, גאט זאל אונז פאר אים מציל זיין.

פרק כ"ט: אין דיון פרק ווערט בשיידן ווי אימלעכער זאל זיך אין אַכט נעמן דאס דער יצר הרע זאל אים ניט בייקומען, און ווערט ער פאר געוויס אין דאס ג'ערך קומען קענען.

פרק ל': אין דיון פרק ווערט בשיידן די חדושים פון ירושלים.

פרק ל"ב: אין דיון פרק ווערט בשיידן ווי אונזערע חכמים מיט דוכסים און שרים גערעט האבן. מאן האט זיך צו פארוואנדערן ווייל זיי גרויסע חכמים ווארן.

פרק ל"ג: אין דיון פרק ווערט בשיידן ווי אימלעכער זאל זיך אין אַכט נעמן פאר אלי זאכען וואס בישוף זיין, גאט זאל כל ישראל דיפאר מציל זיין."

„אונזערע חכמים שרייבן: די מוסיקים זיינען מער אין עולם אז ווי די לייט, און זיי שטייען אן דען בן אדם גאר פיל, דו זיי אים וועלן מוסיק זיין, און אלער וועגן וואו די קדושה אן גרעסטן איז דא זיינען זיי אן מייסטן. צו צייטן איז איין דרשה אין די שול, און איז איין גרויס געדראנג ביי די לייט — דאס קומט אלץ פון די שרים. די קליידער דער פון די רבנן, דאס זי צוריסען זיין, דאס איז פון די שרים, זיי רייבן זיך אן זיי ווייל קדושה אין זיי איז פון די תורה. אָב"ט טונען איינן די קני וויי און זיינען גאר מיר, דאס איז אלץ פון די שרים. ווען דער מענש זעלט זי קענען זען, אזוי קאנט קיין מענש ח"ו לעבן בלייבן, דען עס שטעטט טויזענט שרים ביי דען מענשן אויף זיינע לינקע זייט און צען טויזענטט אויף די רעכטע זייט, דרום האבן אונזערע חכמים געזאגט צו דען מענשן איין רפואה ווען ער קריאת שמע בכוונה אויף זיין בעט אלע נאכט לייאנט, אזוי מוזן זיי פון אים אוועקגען. אימליכער זאל געוואָרנט זיין ניט צו גען איבער איין דין * וואו מאן בייזע וואסער אויס גיסט..."

10 מיר צייטן לויט דער שקלאָווער אויסגאַבע פון 1799.

* אַ רער פון אַפּטוּס-האַפּער.

און ליתר תוקף ברענגט דער פארפאסער א לאנגע מעשה, ווי צוויי זיינען אמאל געזאנגען מיט א פאס וויין און זיי האָבן זיך אין א רין אָפֿ-רוען געזעצט; איז דאָרט א שד געזעסן און האָט דאָס פאָס „אויף צוויי שטיקן צושפּרונגן“.

„פרק ל"ד: אין דיון פרק ווערט בשיידן ווי די חדושים פון די מיטע לייט זיין געוועזן, וואָראיבער איין איטליכער זיך דריבער פאר וואונדערן.

פרק ל"ו: אין דיון פרק ווערט בשיידן אלע די חדושים וואס אונז זענען חכמים האבן געזען ווי זיי זענען די שיה געפארען.

פרק ל"ח: אין דיון פרק ווערט בשיידן וועלכע מען די ניט גוט זיין אויך די טעג וואס יאָ גוט אָדער לאזען, דש כל ישראל איין רפואה זיין.

פרק ל"ט: אין דיון פרק ווערט בשיידן דז מעשה ווי אליהו הנביא מיט איינעם שפאצירן און נאנגען אין דעם גיהנם היניין און אים וואונז דערליכע זאכן געוויזן“.

דער „ברך אברהם“ איז ניט געווען איממשטאנד צו קאָנקורירן מיטן „שמחת הנפש“. ביו צום סוף פון 18טן י"ה איז דער „ברך אברהם“ בסך-הכל איין מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן (אין פיורדא, 1739), בעת דער „שמחת הנפש“ האָט אין משך פונם 18טן י"ה אויסגעהאלטן א נאנץ גרויסע צאָל אויפלאגעס, און איז געוואָרן איינס פון די באַליבסטע פאָלקס-ביכער ביי יידן. דער באַרימטער יונתן אייבשיץ האָט געהאלטן פאר נייטיק אָנצווייזן (אין זיין „יערות דבש“), אז אלע פרויען און בתולות דארפן לייענען יעדן טאָג דעם „שמחת הנפש“. די אויסשליסלעכע פאָפּולאָריטעט פון סירכהאָנס ווערק אין יענער צייט שטרייכן אויך אונז טער בערטמאָלד אויערבאָך אין זיין ראָמאַן „דער דיכטער און דער קויפ-סאַן“, און אַהרן בערנשטיין אין זיין „פייגעלע מגיד“. און דאָך האָט איין אויפלאַגע פון דעם דאָזיקן פאָפּולערן פאָלקס-בוך דערוועקט דעם גרויסן גרימצאָרן פון די רבנים, און עס איז אַפילו פאַראַן אַ לעגענדע, אז מען האָט די דאָזיקע אויסגאַבע פאַרברענט. זייער כאַראַקטעריסטיש זיינען די מאָטיוון, וואָס האָבן אַרויסגערופן ביי די רבנים אזא צאָרן קעגן קירכ-האַנס פּרומען מוסר-ספר. דער בעל „שמחת הנפש“ ווערט ניט מיר אונז טערצושטרייכן, אז „אז עס-הארץ קען ניט זיין פרום, דער ווייל ער ניט לערנט און אין דער תורה איז ער שטום“. דערפאַר דערמאָנט ער יעדעס סאַל דעם פשוטן לייענער, אז „איצונד קען קיינער קיין תירוץ ניט זאגען, ער ווייס ניט אַלס דאס איין עבירה איז, דען זענן אזוי פיל ספרי מוסר דינים אויף טייטש געדרוקט, עס קאן איטליכער אלש דערפארען

זעלבסטן" ¹¹, און אויף אן אנדער אָרט ¹² רעכנט ער אפילו אויס ביי די נעמען די „טייטשע“ ספרי מוסרי, וואָס מען קאָן אין זיי געפינען „גרויסע תורה און דינים“: „קב הישר“, „ספר דרך הישר“, תפלה דרך ישרה“, „מעשה ד'“, „אביר יעקב“, „ארחות צדיקים“, „לב טוב“, „בראנד-שפיגל“, „און זונשטן אנדרע ספרים“. דער בעל „שמחת הנפש“ ווערט דערפאר ניט מיד דערמאָנען דעם ליענער „טייטשע ספרים איין צו קויפן; טו קיין געלד שפארין, דאס די אלע דינים רעכט טוסט ער פארין, ווי דו דיך זאלסט פארהאלטען“.

בכדי צו פאָרגרעסערן דעם נוצן פון זיין אייגן מוסרי-ספר, האָט ער צום סוף פון דעם „שמחת הנפש“ צוגעגעבן אַ ספעציעלע אָפטיילונג מיט דינים פון אַ גאָנץ יאָר. די דאָזיקע אָפטיילונג, וואָס פאָרנעמט בערך אַ העלפט פונם גאַנצן ספר, הויבט זיך אָן מיט די ווערטער: „דינים ווי זיך דער מענש זאָל נוהג זיין צו מאַרגנש“. דער סדר און די באַשרייבונג פון די דאָזיקע דינים איז אין „שמחת הנפש“ דירעקט גענומען פונם „שולחן ערוך“. קיין באַזונדער קעפל האָט די דאָזיקע אָפטיילונג ניט געהאַט. אַ שפעטערדיקער פאָרלעגער אויס ווילנע ¹³ האָט, בכדי צו פאָרגרעסערן דעם אויטאָריטעט פון דער דאָזיקער אָפטיילונג, געהאַלטן פאר נייטיק אַנווייזן דעם ליענער, אַז ער האָט דאָ אַ קיצור „שולחן ערוך“ אויף מאַמעד לשון. האָט דערפאר דער פאָרלעגער צום סוף פון דער ערשטער אָפטיילונג צוגעשטעלט: „סליס ספר שמחת הנפש“, און דערנאָך, פאר דער צווייטער אָפטיילונג, אָפגעדרוקט מיט גרויסע אותיות: „שולחן ערוך אורח חיים ויורה דעה, ומנהגים של כל השנה“. דער פאָרלעגער איז אָבער מיט זיין אויפטו גרייכלעך אַריינגעפאַלן. די רבנים איז דאָס שטאַרק ניט געפעלן געוואָרן: סטייטש, געבן דעם „שולחן ערוך“, זוען אפילו בלויז אין אויסצוגן, אין די הענט פונם פשוטן המון! וועט דאָך יעדער עם-הארץ מיינען, אַז ער איז שוין בקי אין דיני איסור והיתר, און קאָן שוין אַליין פסקענען שאלות. האָט מען טאַקע געאַסערט די גאַנצע אויסנאַבע ¹⁴.

11 דאָרטן, ל"א ע"א א (מיר ציטירן לויט דער שקלאָווער אויסגאַבע פון 1796)

12 דאָרטן, דף כ' ע"ב.

13 די דאָטע פון דער אויסגאַבע איז אונז ליידער אומבאַקאַנט. מיר האָבן אפילו געזען אַן עקזעמפלאַר פון דער דאָזיקער העכסט-זעלטענער אויסגאַבע, ליידער איז אָבער דער שער-בלאַט געווען אויסגעריסן. יעדנפאַלס איז דאָס געווען פאַר 1796, חבן ס'איז דערשינען די שקלאָווער אויסגאַבע פון „שמחת הנפש“.

14 עס איז אויסער ספק, אַז פאַקע וועגן דער דאָזיקער אויסגאַבע דערציילט י"ס אליעזר שולמאַן אין זיין „שפת יחודית אשכנזית“, 174: „לפי אנדה אשר שכתבה

ס'איז פון קולטור־היסטאָרישן שטאַנדפונקט בראַי אָנצווויזן, אַז ניט בלויז פּוילישע רבנים זיינען געווען קעגן דעם, מען זאָל געבן אין די הענט פון דעם פשוטן המון אַ דינים־זאַמלונג אויף דער אומגאַנגס־שפראַך. אויך אין איטאַליע האָבן זיי געהאַט מיטקעמפער, וואָס זיינען פּונגע דער פּראַגע געווען מיט זיי איין דעה. אין 1565 האָט אַ איטאַליענישער תּלמיד־חכם יחיאל הכּהן אויס אַנוסקרוויי צונויפגעשטעלט אין איטאַליעניש יעניש אַ האַנטבוך פאַר פּרויען, „חכמת נשים“ אין זיבן אָפטיילונגען, וווּ עס ווערן געגעבן די וויכטיקסטע דינים און אויך דבריימוסר דערצו. אין דער פּאַרערדע האַלט דער פאַרפאַסער פאַר נייטיק אָנצווויזן, אַז פיל זיינען אויף אים פּונג, פאַרוואָס ער אונטערשטייט זיך צו דערטלערן די מצוות פון דער תּורה אויף דער וואַכעדיקער שפּראַך פון פּאַלקס. ער פלייסט זיך צו דערווייזן, אַז דאָס איז לכול הדעות אַ נאַנץ פּשרע זאָך, און ער פאַררופט זיך דערפריי אויף די בעלי התלמוד, אויף דעם בעל הזוהר און אויף דעם רמב"ם, וואָס האָבן דערקלערט די דינים פון דער תּורה ניט בלויז אויף לשון־קודש, נאָר טאַקע אויף דער אומגאַנגס־שפּראַך.¹⁵ די דאָזיקע התנצלות האָט אָבער, ווי עס שיינט, אויך ניט געהאַלפן און יחיאל הכּהנס האַנטבוך איז אין דרוק ניט דערשינען.

דער דאָזיקער רונג מצד אַ באַשטימטן טייל רבנים קעגן רעליגיעזע עטישע ווערק אויף דער אומגאַנגס־שפּראַך איז בלל ניט קיין אויסשליס־

בילרוי העלו לפני דורות רבים על המוקד בחילוא את העתקת השולחן ערוך לחלשון המדוברת, על פי החלו ההמונים ביחד חנשים לפסוק בעצמן פסקי דינים.¹⁶ ס'איז אינטערסאַנט, וואָס אין 1796 איז אין שקלאַח דערשינען אַ נייע אויסגאַבע פון דעם „שמחת חנפּש“ אָבער אָן דער דינים־פּאַרטיילונג. אויסן שער־בלאָס איז אָנגעוויזן: „נדפס בשקלאו תחת ממשלת האדון הגדול תהסיד יעניער־אַל־מאייאָר קאַוואַליער סעטאָן נאחרילאוויץ זאָריץ יר"ה“. די ווילנער און די שקלאַחער אויסגאַבעס זיינען ניט פאַרנאָסירט ניט ביי שטיינשניידערן, ניט ביי פּרופּעטן און אויך ניט ביי י. שאַצקין אין דעם אַריינפיר צו זיין אויסגאַבע פונם צווייטן חלק „שמחת חנפּש“ (1926). אינטערעסאַנטע פּריים העגן פיל קירצונגען און ענדערונגען אין די שפּעטערדיקע רוסלענדישע אויסגאַבעס פון „שמחת חנפּש“ מצד די צאָרישע צענזורן וע ביי נ. פּרילוצקין אין „יוחץ־בלעטנר“, 1, 222-227.

15 „נבם פי שמעת, דבר רבים אומרים: „מי התיר לך להוציא מצות התורה מלשון קודש אל לשון חול, פי אם התירו רבותינו ז"ל לכתוב התורה שב"ע משום עת לעשות לד', אין לכתבם פי אם בלשון הקודש; אשיב להם, כי חבל בתור אחר נביל, כי כן עשו כמה נאוני עולם, כמו הרמב"ם ז"ל, שחבר ספרים הרבה חשניות וס' בנין המצוות אשר לו [בלשון ערב], וכבר קדמו לו בעלי התלמוד אשר כולו נכתב בלשון בבלי שהיה הלשון חול ולעו שלהם, ונדולה מוּן ספר הזוהר שהוא מסורת הקבלה, לא נכתב בלח"ק. אם פן אלפת לא נשיתן סדרך הכלכים כאן מלכי רבנן.“ דער „חכמת נשים“ איז געבליבן אין פּאַנוסקריפּטן; מיר ציטירן לויס שטיינשניידער אין „סאָנאַט־שריפּס“, 1903, 179.

לעכע דערשיינונג. מיר האָבן שוין אין די פריערדיקע קאפיטלעך אָנגעוויזן, ווי פיינדלעך עס האָבן זיך פאַרהאַלטן די לומדישע קרייזן צו די „טוריקמע בויכרן“ פון ריין־וועלטלעכן אינהאַלט, צו די אַלע אויס דער פּרעמד אימפּאַרטיטע רימער־ראַמאַנען און העלדן־עפּאָסן. די רעליגיעזע פּאָלקס־פירער זיינען אָבער ניט געווען אימזשאַנד צו פאַרטרייבן מיט זייערע חרמות און איסורים אויס דער יידישער גאַס די לויט פּרעמדע מאַסערן געשאַפּענע וועלטלעכע פּאָלקס־ליטעראַטור. אַ טייל פון די רבנים האָבן דאָס טאַקע אַליין אויך זייער גוט פאַרשטאַנען; די מער זוימוזיקע האָבן טאַקע באַלד אַיינגעזען, אַז די דאָזיקע, ביים פּאָלק אַזוי באַליבטע ביכער קען מען פאַרניכטן ניט מיט פאַרבאָטן, נאָר דעו מיט, וואָס מען וועט געבן דעם פּאָלק, דעם אַדאַנק דעם דרוק־וואַרשטאַט ניי־געשאַפּענעם לייענער־עולם — אַן אַנדערן, מער צו דער יידישער מסורה און אידענטיטעט צו־געפאַסטן לייענ־שטאַף. די „טעריכטע ביכער“ האָט מען זיך געפלייסט צו פאַרדרענגען דורך „געטליכע ביכער“. מיר האָבן פריער געזען, ווי דער פּרומער און גאַטספּאַרטיקער יצחק בן אליקום, וואָס האָט דערקלערט, אַז די „טויטישי ביכער די ניט ריידן פון דער תורה אָדער פון מצות, די הייסן דברי לַצִים, דא איז איין עבירה דרויס צו ליאַן, די זעלביגע ביכער זיינען אייטל שיבושים“ — שטרייכט גלייך דערביי אונטער, אַז „ווער ס'איז איין עני, דאש ער זיך ניט פּר מאַג אַין רבי צו דינגן, זואַל ער ליאַן אין טויטיש, איין טויטיש־הומש אָדער איין טויטיש־הילים, אָדער זונשט טויטיש גוטליכע (געטלעכע) ספרים“. ער אַליין האָט פאַרפאַסט אַזאַ „טויטיש־גוטליך“ ספר, דעם „לב טוב“, וועגן וועלכן ער פאַרזיכערט אין דער פאַררעדע, אַז ווער „עש דורך אויש לייענט דר פינט דיא נאַנץ יידישקייט“. אַרויסגייענדיק פון דעם גרונדזאַץ, אַז „תפילה בלאַ פּוּנה כּנוּף בלאַ נשמה“, איז ער זיך שטאַרק מתרעם דערויף, וואָס דאָס פּשוטע פּאָלק זאָגט תפילות און פיוטים אויף אַזאַ לשון, וואָס עס פאַרשטייט ניט. ער האַלט דאָס ממש פאַר אַ נאַטלעכעס־טערונג (מחרף ומגדף): „דאז מויל רעט, די לעפּצן פּרעפּלן אונ' דז הערץ ווייז נישט דרפּון“... (זע אויבן, קאַפּ' 6, ז' 185).

אַט אַזוי זיינען די, אין וועלכע עס איז וואַך געווען דער חוש פּון פּאָלקטימלעכקייט, און האָבן געזאָרגט פאַר די נייטיקע באַדערפּענישן פונם פּשוטן פּאָלק, טריט ביי טריט געוואָרן איבערצייגטע קעמפּער פאַר יידיש און פאַר דער יידישער ליטעראַטור. זייער אינטערעסאַנט איז אין

16 די דאָזיקע טענות באַגעגענען מיר דערנאָך פּרערעט ס'על איבערגעזעהן אין פאַרשיידענע ווערק, דער עיקר אין פּאַררעדעס צו תפילות־איבערזעצונגען.

דער הינזיכט אַ צווייטער פאַרפאַסער פונם 17טן י"ה, יחיאל-מיכל עפשטיין, רב אין פּראָסטיץ (דער פּאָטער פון דעם בעל „ברד אַברהם“). ער האָט געלעבט אין אַ צייט, ווען דאָס יידישע געטאָ איז געווען אַיינגעזיכט אין מדה־שחורה, און אומבאַגרענעצט האָט דאָרט געוועלטיקט דער אַס־קעמיש־מיטישער וועלטבאַנעם פון יצחק לוריע. אויך יחיאל־מיכל איז געווען אַ הייסער מיסטיקער¹⁷, געחלומט וועגן באַלדיקער גאולה; נאָך מער פון אַלץ האָט ער זיך געפלייסט צו דערווייזן „דש אַיין געמיינר מאַן קאן קומען אין דער העכשטער מעלה וואו דיא תלמידי חכמים אהין קומען“. אין זיין מוסר־ספר „דרך הישר לעולם הבא“¹⁸, בעת ער רעדט וועגן דער „הנהגה פון דען וואס קיין למדן איז“, שטרייכט ער באַזונדערס אונטער, אַז „ווען אַיין איטליכער טוט נאך זיין פארטען; נאך, איז שוין גענוג, הש״י באַגערט ניט מער“¹⁹. „אזוי אויך — פירט אויס דער רב יחיאל־מיכל — מיט דעם לערנן. איין איטליכר איז שולדיג צו לערנן נאך זיין פרשטנד נאך; ווען איינר דער קיין לשון הקודש פר שטייט אונ' לערנט אלע טאג אין איין טייטשן ספר פון דיא דינים ווי אַ מענש זאל זיך נוהג זיין, אדר זונסט ספרים די דא זיינן גימאכט גווארן, דהיינו ספר לב טוב“²⁰, ספר טייטש חומש, ספר ארחות צדיקים אויף טייטש, ספר היראה — דאש אזעלכע לערנן ווערט פאר הש״י אן גינמן אזו וואויל אלץ דער תלמיד חכמים לערנט אין זיינע ספרים די לשון הקודש זיינען נאך זיין פר שטאנד“.

באַזונדערס אינטערעסאַנט איז דער 31סטער קאַפיטל פון דעם דאָזיקן ווערק. „אין דיזן פרק — דערקלערט דער פּרוּמער פאַרפאַסער — ווערט בשייך, דש איז פיל בעשר ווער קיין לשון הקודש פר שטייט אונ' טוט זיין תפלה אויף אזוי איין לשון וויא ער פר שטייט. עש גיבט פיל ווייבר ווען מאן צו זייא זאגט: עש איז בעשר ווען זיי איר תפלה טוהן אויף טייטש וויא זיא עש פר שטיין, אזוי ענטפערן זיי: עש איז אונז גער זאגט גווארן דש דיא מלאכים פר שטייען קיין אנדערן לשון אלש לשון

17 אַ הייסער אָנהענגער פונם „של"ה הקדוש“, האָס ער אין 1683 אַרויסגעגעבן אַ „קיצור שליח“.

18 דערשיינט אין 1703. מיר ציטירן לויט דעה ווילנער אויסגאַבע פון 1874. אויך אין דעם דאָזיקן חערק פילס זיך שפּאַרק דער אַסקעטישער נייטס פון חורויצעס „שני לוחות הברית“. אין נרעלע פּאַרנן שילדערט ער די יסורים, וואָס שטייען פּאַר די רשעים אין גיהנום, און די גרויסע פּרייד, וואָס וואָרט אויף די צדיקים אין גן־עדן.

19 דער בעל „דרך הישר“ איז גיחזן אַ שפּאַרק פאַרערער פונם „לב טוב“. דש ספר לב טוב — ליינען מיר אין דעם 26טן קאַפיטל, איז אין טעכטיג ספר. עש האָט איין גרויסער תלמיד חכם געפּאַכט, דער איין גרויסער למדן איז געווען“.

הקודש; אבר אין אמת זיינן זיי זיך טועה, דען די זעלביגן דיא אים דש ניואגט האבן ניט פיל ספרים גילערנט... ווען איינר קיין לשון הקודש פר שטייט אונ' טוט זיין תפלה אויף זא איין לשון דש ער פר שטייט מיט זיינעם גנצן הערצן, מיט איינעם צו בראכן הערצן, זעלכי תפלה איז פר הש"י פיל גיין אן גינעם ווייל זי פון הערצן קומט, אלש איין תפלה די מן טוט אויף לשון הקודש די מן ניט פר שטייט; דען ווייל הש"י איז בוחן לכבות דש ער פרובט אלע הערצער, דא בדארף מן קיין מלאך דר צו, דן הש"י נעמט אזו איין תפלה זעלבסט אן... אין תהלים ק"ב שטייט: תפלה לעני כי יעטוף ולפני ד' ישפוך שיחו... עני איז טייטש דער דא אָרָם איז אין זיין דעה, דהיינו ער איז ארם אין פר שטנד, ער פר שטייט קיין לשון הקודש אונ' טוט זיין תפלה אויף אזו איין לשון וויא ער פר שטייט אונ' טוט זיין תפלה פר נאט דש קיין מלאך ניט דר מיט צו שאפן האט ניערט הש"י נעמט זי זעלבסט אן. אזוי שרייבן אויך עטלעכע ספרים: איין ווארט דש מן פר שטייט טוט מער פעולה אלש הונדרט ווערט די מן ניט פר שטייט... דרום מייני גומי פריינד, זעכט (זעט) דש אונזרי פאָר עלטריין האבן אלי אונזרי תפלות אודר תהלים אדר אנדערי בקשות אונ' אלץ אויף טייטש גימאכט. די גנצי תפלה איז אויף טייטש גמאכט, אויך תהלים, אויך סליחות, אויך די יוצרות פון אלי ימים טובים אויך איין טייל מחזורים גידרוקט, אויך מעמדות אונ' אלי תחנונות אונ' בקשות. אפילו ביי די תפלות האט מן פר לאנג יארן דש טייטש דר בייא גידרוקט. אונ' וואש מן זאגט דש דיא מלאכים קיין טייטש פר שטייען העטין אונזרי עלטערין זעלכי מיה אונ' ארבייט דש זיי אלץ אויף טייטש גמאכט האבן וואול שפּרין קאנן, אלס זייא האבן דרום אלץ פר טייטשט דש האבן זיי דרום נטאן דש זעלכי לייט די קיין לשון הקודש פר שטיין זאלין אלץ אויף טייטש זאנן. דען ווש מן פר שטייט דש גייט צום הערצן, דש טוט מן גוויס מיט נאנצער כונה, זא ווערט פר גוויס איר תפילה אן גינמן".

ביי די באדינגונגען, אין וועלכע דאָס יידישע געטאָ האָט געלעבט אין יענע דורות, ווען די אַסקעטיש-רעליגיעזע וועלט-אַנשויונג האָט גע-וועלטיקט אומבאַגרענעצט איבער דעם לעבן און די קולטורעלע הצטרכותן, האָט נאַטירלעך אויך דער קאמפּ פאַר יידיש געמוזט מראָגן אַ שטרענג רעליגיעזן כאַראַקטער. די נייטיקייט פון ביכער אויף יידיש ווערט דער עיקר באַלויכטן פונם ריין רעליגיעזן שטאַנדפּונקט: „דער וואש ניט קאן לערנען אונ' אויך די ווייבר זאלן ליינן ספרי טייטש כדי זייא זאלן ווישן אונ' פר שטיין וויא נאט צו דינן", און אום שבת-קודש זאָלן זיי „רואן פון אלי ארבייט אונ' אויך פון ווערט וואש מן דארף ניט ריידן

גייארט צו רידן דברי תורה אונ' צו לערנן אימליכער נאך זיין יכולת נאך". דער ארויסגעבער פון „שבת יהודה" אויף יידיש, אליקום שיץ, שמרייכט אונטער, אז ער גיט ארויס דאָס דאָזיקע היסטאָרישע ווערק „ווייל דיא לייט אין שפתות וימים טובים שמענן (שטייען) בשוקים וברחובות, אונ' רידן מיט אנגדר שמעות לא טובות אלערליי ליצנות ולשון הרע ושקרים, איז בעשר זיא לייאנן אין זעלכי ספרים, קן מן זעהן נסים ונפלאות שנעשו לאבותינו בימים ההם". באזונדערס טיפיש איז אין דער הינזיכט אין דעם ספר „מנהגים", וואָס שמעון הענוי אויס פראַנקפורט האָט ארויסגעגעבן²⁰, דער קאָפיטל „שבת צו מאַרגן": „נאך מיט זאל מן לערנן, אונ' וועלכר גיט קן לערנן זאל אין טייטשן געטליכן ביכר לייאן, דן דר שבת בקלאגט זיך גיגן הקב"ה וויא אלי זאכן זיין בן זוג הוט אונ' דער שבת הוט גיט זיין זוג. דא זאגט הקב"ה: ישראל זאל דיין זוג זיין, דו איז די תורה זאלן לערנן אן דיר די ווייל זי מייסיג זיין. אך די תורה ביקלאגט זיך אונ' זאגט: צו ווען ישראל אין ארץ ישראל (וועט) קומן, דר ווערט אין זיין פעלד גיין, דער אין זיין גארטען, ווער ווערט מיך לערנן. דא זאגט הקב"ה: אם שבת זיין זיא מייסיג, דא זאלן זיא דיק לערנן".

און דאך זיינען פיל פון די רבנים געווען זייער גיט צופרידן גיט נאָר מיט דער וועלטלעכער ליטעראטור, מיט די ריטערדאָמאָנען און „בבא-מעשות" אויף יידיש, קעגן וועלכע עס האָבן אויך געקעמפט, ווי מיר האָבן פריער געזען, אַזעלכע „יידישיסטן" ווי אַדלקינד, דער בעל „לב טוב" וכדומה, נאָר אַפילו מיטן רעליגיעזדידאָקטרישן יידיש-דייטשן ספר, מיט דעם פאַלקס-בוך בכלל. מיר האָבן געזען²¹, ווי שוין אַ פאַר-פאַסער פונם 16טן י"ה, דער פאַלקס-מענטש יצחק סולקעס, קלאָגט זיך אין דער פאַררעדע צו זיין „שיר השירים"-איבערזעצונג דערויף, וואָס די לומדים קוקן מיט ביטול און אומצוטרוי אויף די רעליגיעזע ביכער, וואָס ווערן געשריבן אויף יידיש-דייטש און באַצוועקן צו לערנען מוסר און יראת-שמים דאָס פשוטע פאַלק. מיר האָבן דאָרט געזען, ווי סולקעס פרוּווט באַרויסקן די לומדים „די גרויסע הערן, די פול מיט תורה זיין, נאָנצע טעג און נעכט איבער אירע ספרים זיצן", זיי זאָלן גיט מורא האָבן, אז ער און נאָך אַזוינע ווי ער ווילן די לומדים מסיג נכול זיין. ער פלייסט זיך צו דערווייזן, אז לעבן די „רייכע קרומען", וואָס באַפרידיקן די באַדערפענישן פון די „איידלע לייט", מוזן אויך עקסיסטירן „קליינג

20 מיר ציטירן לויט דער אויסגאַבע 1733, דף כ"ו, כ"ט ב"י.

21 זע אויבן, קאָפּ 5, ז' 140-141.

קרעמער... די דא קענען דען נעמיינעם מאן אַך אום איר געלט נעבען".
עס האָט אָבער ניט געהאַלפּן. די תביעות און באַדערפענישן פונם פשוטן
פּאָלק, פונם בעל-מלאכה און יגיע פּפּים, זיינען גאַנץ אָפּט געקומען אין
קאָנפּליקט מיט די באַגריפּן און אויך אינטערעסן פון די לומדים. האָט
עס טאַקע געמוזט קומען צו צוזאַמענשטויסן. דער פּריער דערמאָנטער
יוסף בר יקר² מיט זיין פּאָלקסטימלעכן באַנעמען און איראָנישן פּאַר-
האַלטן זיך צו די יוצרות און פּיוטים האָט ניט געקאָנט באַזונדער אויס-
נעמען ביי די רבנים און למדנים. מיר האָבן אָבער געזען, אז אפילו אַזא
גאָטספּאַרכטיקער און פּאַרפּרומטער פּאַרפּאַסער, ווי דער בעל „לב טוב",
האָט געהאַט דעם מוט צו דערקלערן, אז ווען דער פּשוטער מענטש זאָגט
אין שול די אים ניט פּאַרשטענדלעכע שטיקער פּייט מיט זייער האַרבער
שפּראַך, איז ער אַ „מחרף ומגדף", און יחיאל-מיכל עפשטיין טענהט אין
זיין „דרך הישר": „אַבער דיא ווייבער זאלן קיין מעמדות זאָנן, קיינע
קרבתות זאָגן... וויא ווייניג דאס מען זאָגט וואס מען ניט פּר שטייט
וויא בעסער איז עס". יוסף בר יקר האָט נאָך ווייניקסטנס אָנערקענט,
אז „דאָס לשון הקודש איז דאָס זעמלמעל"; עס זיינען אָבער צווישן די
פּאַרפּאַסער אויף „ידיש-טייטש" געווען אויך אַזעלכע, וואָס זיינען גע-
נאַנגען נאָך ווייטער און דערקלערט, אז ס'איז בכלל אַלץ איינס, צי מען
לייענט אויף העברעיִש צי אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך. „דען — דער
קלערט דער פּאַרפּאַסער פון טייטש „עשרים וארבע", היים בן נתן אויף
פּראַג (1674) — עש דארה זיך אפילו קיין מאן צו שעמין אין דיין
ספרים צו ליאיין, דען עש איז קיין שאנד ווען ער שוין (שיין) טייטש
לייאנט, דען פער צייט (פאַרצייטן) האָבן אינרי (אונזערע) חכמים פּר
טייטשט די נמרא אונ' משניות אויף דר מן זיא האט קענן פּר שטיין; דען
ווען ער ניקש קאן — אלש דען איז עש איין שגד... איין אייביקס שגד;
עש גילט נון גלייך ער לערנט עש אויף לשון הקודש
אודר אויף טייטש. דען ווען מן יוא איין הלכה לערנט דוא רעט
מען יוא אויך טייטש דער מיט. דרום הענגט עש נייארט דש
מן עש נאר וואל פער שטיט"³. „עש איזט קיין אונטערשייד — טענהט
נעבעך די אומגליקלעכע פרוי ביילה בת יעקב פערל, וואָס האָט אַלע
אירע זיבן קינדער באַגראָבן — מיט וואש מן מזכה רבים איזט, הן לשון
הקודש הן טייטש". דאָס האָט זי צו איר מאָן יששכר-בער אייבשיץ,
דעם רב דעם למדן, געטענהט און אים געבעטן, ער זאָל זייערע „זיבן

22 וע אויבן, קאפ. 4.

22 מיר ציטירן לויט שולטען, „השלח", VIII, 135.

קינד וואו געשטארבן זיין צו איין גרעכנס" א טרייסט און מוסר-ספר אָנשרייבן אויף יידיש, „דש ער מיר דיא ווארטונג זיינה טרייסט בשרייבן זול, פילייכט מעכט ער איין אנדרן מענשן דער אין דיום בוך לייאנן אונ' ווערט זייני טרייסטונג פינדן". האָט אָבער דער רב דער למדן ניט גע- וואָלט זיך פארנעמען מיט א ספר אויף פראָסט יידיש, ער וויל בעסער זיינע למדנישע העברעיִשע ווערק, א פירוש אויף תורה און חידושים אויף תלמוד ניעער פארענדיקן („ער וואלט עש אבר ניט טוהן, דערווייל ער מוז זיין ספר פארטיג מאכין"). האָט די אומגליקלעכע מוטער געבעטן „פון טאָג צו טאָג, ביז ענדלעך „רוך טיין פיל רידן האט ער ניואנט, ווייל איך בפינדן האב, דש דר רמב"ם איין זולכר למדן וואהר אונ' ער שרייבט זיינה ספרים אין צרפת (?) דא מיט אלז יעדוועדער עש פר שטיין לאזן זאל... דא האט ער זיך אהין זעצט אונ' האט דאש בוך ניםאכט". אָבער דרוקן א פראָסט יידיש ספר האָט דער למדן יששכר-בער דאָך ניט געוואָלט, איז טאָע זיין חיבור („באר שבע" האָט עס געהייסן) אין כתב-יד געבליבן.²⁴

די פאָלקס-ליטעראטור האָט זיך אָבער אַלץ מער פארברייטערט, און ווען דער ארויסגעבער פונם „מעשה-בוך" שרייבט „איר האט נון די טויטיש בויכר אלי וואר, איצונדר האט איר אַך דיא טויטיש גמרא, אזו וועט איר האָבן כל התורה כולה נאָר" — דערקלערט מיט שטאָלץ אין עמלעכע דורות שפעטער דער בעל „אמונת ישראל", גדליה טייקוס: „אין אמת אלי שמועות, וואָס ער (דאָס חדר-יינגל) הערט צו פון דעם מלמד, קאן עש בעשר לייאנן אין טייטש ספרים, דען היינט אין אונזרי צייטן איז ממש דיא גאנצע תורה אונ' אלי דינים אויף טייטיש" (מיר ציטירן נאָך דער ווילנער אויסגאָבע, 1816).

אָט טאָע דערמיט זיינען אָבער פיל ניט שטאַרק צופרידן געווען. ניט די מלמדים האָבן געקאָנט פיל נחת קלויבן דערפון, וואָס די „טייטישע ספרים" דערקלערן בעסער ווי זיי,²⁵ און אויך ניט אלע רבנים איז עס געפעלן געוואָרן, וואָס „ממש דיא גאנצע תורה אונ' אלי דינים" זיינען לייכט צוטריטלעך פארן פשוטן עולם. עס האָט אויך די מגידים ווייניק געקאָנט געפעלן דעם בעל „צאינה וראינהם" דערקלערונג אין דעם פאָר-

²⁴ א פילשטענדיקע אָפּשריפט פון דעם „באר שבע" איז געהען ביי אל. שולסאָנען אין די הענט (זע זיין הערק, 104-105).

²⁵ דער פארפאָסער פון דעם „מסך הפתח", פייחיש אויס מען, האָלט אויך סאָר נייטיק אָנצוהייזן, אז ער גיט אין ויין לערנבוך: „אין פיל קוסליכי בעריכטיגונג פיר גייכני לייפן, מאנין און חייבר, וויא זיא קענין מיט איר קינדער זעלבשט דען דקדוק לערנין וונדר רבי".

רעדע צו זיין „המגיד“: „דרום הוט מן גימאכט דאז עשרים וארבע גנץ אויס, דש דער מענש בידארף ניט צו זוכן איין מגיד דער אים זאל זאגן דאש עשרים וארבע... און ער קאן לערנן זעלבסט. דרום האט מן געהייסן דאז ספר „ספר המגיד“, פלומר מן בן דרף קיין מגיד דער אים עשרים וארבע זאל זאגן“. דאָס אַלץ מאַכט גאַנץ דערקלערלעך דעם בעס פון די רבנים, בעת דער ווילנער פארלעגער האָט פאַרעפנטלעכט די צווייטע אָפטיילונג פונם „שמחת הנפש“ אונטער דעם קעפל „שולחן ערוך“.

דער „שולחן ערוך“ איז אָבער ניט געווען דער איינציקער ספר, וואָס די רבנים האָבן ניט געפונען פאַר פאַסיק, נשים און עמיהאָרצים זאָלן זיך מיט אים קאָנען באַנוצן. זיי האָבן בכלל געפונען, אז מען טאָר ניט אַנטפלעקן פאַרן פשוטן עולם די טיפע סודות, וואָס זיינען באַהאַלטן אין מדרשים און אַנדערע הייליקע ספרים. זיי האָבן אויך געפונען, אז אזוינע מוסר-ספרים, ווי „חובות הלבבות“²⁶ און „מנורת המאור“, זיינען צו הייליק און טיף, זיי זאָלן איבערגעזעצט ווערן אויף „לשון אשכנז“. ערשט נעמענדיק דאָס אַלץ אין באַטראַכט, ווערט באַגרייפלעך דאָס אַרויסטרעטן פון דעם אַמסטערדאַמער דיין משה פראַנקפורט²⁷. אין 1722 האָט ער פאַרעפנטלעכט דעם „מנורת המאור“ מיט זיין יודישער איבער-זעצונג. אין דער הקדמה²⁸ האַלט משה פראַנקפורט פאַר נייטיק אַרויס-צוטראַגן קעגן די „לומדים“, וואָס מיינען „דש עש ניט רעכט גמאן זוער, דש מן זעלכי ספרים אין לשון אשכנז שרייבט און דש מן אימליכן מלכה איז דיא זאכן וואש אין מדרשים און גמרות שפייט; דארום האב איך זיא אן גוויזן דש עש להפוך זיא, עש איז איין מצוה דש מן זאל אין אלי לשונות ספרים מאכן... דער קיין לשון הקודש קען לערנן זאל אין זיין לשון לערנן“.

„וגדולה מזו, שרייבט משה פראַנקפורט ווייטער, נאך אין גרעשרי זך וויל איך זיא אן ווייזן, דש איינשט אלי אונזרי ספרים דיא צום

²⁶ צום ערשטן דערשיינט אין יודישער איבערזעצונג ערשט אין 1716 אונטער פאָלגנדיקן שער-בלאָט: „דש ספר ווערט חובות הלבבות נמלם, עש איז נאר איינציג אין דער וועלט, דאש האט גמאכט אונ' גר וואויל ביטראכט הנאון הגדול החסיד רבנו בסיי פון בר צייטן, דו זאלין זיך דראן קערן סאנין און ווייבר אונ' אלי לייט, עו איז נישטעלס אין צען שערס אונ' פורטן, דו עש זלין פר שפייט יונגן אונ' אלסיין.“

²⁷ דער היסטאָריאָגראַף כנחם מן שרייבט אין זיין „שארית ישראל“ וועגן משה פראַנקפורט: „הדיין הכפרסם כהור"ר משה פראַנקפארט, דער אַך וואָר רבי מחברת-קדושה נמילות הסדים“.

²⁸ וועגן דער דאָזיקער הקדמה האָבן מיר געשריבן מיט פיל יאָרן צוריק אין

„יונער אַרטיקל „די ערשטע יודישעסען“ (מאָמענט, 1911, נומ' 26).

הארבשטי און שווערשטי זיין צו לערנן, זיין גאר וועניג אין לשון הקודש גמאכט גווארן נייט אין דש לשון וואש דער גמיינר מאן גירעט האמט: פר ערשט דער תלמוד ירושלמי איז גמאכט אין דש לשון וואש מאנין, ווייבר, קינדר אין ארץ ישראל גירעט האפן, און ניט אין לשון הקודש; אך אונזר גמרא וועלכי גהיישן ווערט תלמוד בבלי איז גאר פיל דרינן וואש קיין לשון הקודש איז. דער מדרש איז גאר פיל דאש קיין לשון הקודש איז, נייארט אין דש לשון ווי דער גמיינר מאן אין דיא לענדר גירעדט האט וואו דש ספר גמאכט איז; דער תרגום יונתן און ירושלמי וואו פיל סודות דרינן שטיין, איז גמאכט אין גמנין לשון דש איטליכר זאל קענין פר שטיין; דער זוהר איז איין ספר קדוש ונורא מאוד וועלכס אייטל סודות התורה איז — איז גמאכט ניט אין לשון הקודש, נייארט אין דען לשון וואש מן איז דאש לאנד פון בכל גירעט האט, אונ' דר גלייכן נאך פיל מער ספרים".

פיל ווייטער ווי דער אמסטערדאמער דיין איז אין זיין קאמף פאר יידיש אלס ליטעראטור-שפראך גענאנגען משה פראנקפורטס א בן-דור, א „גמיינר מן", א תושב פון א קליין שטעטלעע אין דרום-דייטשלאנד, אהרן בן שמואל אויס הערגערס-הויזן. זייער פרי א יתום געבליבן, האָט ער זיך פון קינדזייט אָן צווישן פרעמדע מענטשן געוואָלנערט, ווי ער פלעגט דורך „פלעטן" עסן טעג. אָן ליכט און פרייד איז זיין יוגנט פאַר-גאַנגען. „אליין דלות ועניות צרות אונ' ווידר ווירדיקייט דער שונאים האט מיך גיצוואונגן דש איך הב השם יתברך מוזן אום הילף אן רופן דער ווייל מיך מיינה עלטערן אליין גילאזין האבן און קיין פריינט אין דער גאַנצה וועלט, הב איך מיינ גנצה הפנונג צו השם ית' גישמעלט". האָט ער „טרושט גזוכט" אין דער תורה און אין די הייליקע ספרים, האָט ער אָבער זייער זויניק לשון-קודש געקענט. געפונען האָט ער דאָס, נאָך וואָס עס האָט אזוי געבענקט זיין פאַראיינזאַמטע נשמה, אין די יידישע „ליבליכי ספרים", אין דער פּאָלקס-ליטעראטור. אין איר האָט ער דעם געזוכטן טרייען פריינד און מורה-דרך געפונען, זי איז געוואָרן זיין טרייסט און שטיצע אויף זיין גאַנץ לעבן. אין האַרציקע רירנדיקע תפילות ניסט ער אויס זיין שבת און דאַנק דעם פאַשעפער פאַר דער גרויסער גנאָד, וואָס ער האָט מיט אים געטאָן. ער באַגונט זיך אָבער ניט דערמיט. ער וויל אויך אַנדערע מזכה זיין, עפענען די אויגן, דער-לייכטערן די הערצער אזוינע ווי ער. זאָלן — דערקלערט ער — יענע דורך אים פיל פרייד און גליק געניסן, זאלן דורך אים מענשן אזוינע ווי ער, אזוי אויך מענער, פרויען און קינדער, וואָס שטייען נאָך נידעריקער

דעם גוטן און ריכטיקן זענען דערזען, וואָס פֿירט צום קוואַל פֿון לעבע-
דיקן וואַסער, וואָס ער גופא האָט געשעפֿט פֿון די ספרים אויף ייִדיש!
און ער שרייבט אַן אייגנאַרטיק געבעטבוך „ליבליכה תפלה אודר גרעפמינה
ארטצנייא פאר גוף אונ' נשמה" (פּוּרדא, 1709) ²⁰.

איך וווייס, — זאָגט פאָרויס דער פאַרפאַסער — מאַנכער שטאַל-
צער למדן וועט לאַכן איבער מייענע פשוטע רייד, נאָר בן-סירא האָט
דאָך געזאָגט: בעסער ווייניק למדנות אָבער מיט יראת-שמים, איידער
אַ סך חכמה נעמישט מיט צביעות... זאָלן די גאוהדיקע מענטשן מיט
די פאַלשע הערצער לאַכן פֿון מיר און ניט וועלן פאַרשטיין מיין האַר-
ציקן ווונטש, איך האָף אָבער, אַז אַלע אויפֿריכטיקע גוטע הערצער וועלן
אין מיין ווערק דערקענען דעם גוטן ווילן פֿון מיין האַרץ...

דער פאַרפאַסער איז פֿלל ניט מגזם, בעת ער דערקלערט אויפֿן
שער-בלאָט, אַז דאָס איז אַ ווערק „דיא ניט אין זולכעם טייטשן דרוק
גיוועזן איז ווייל (זינט) דיא וועלט שטיט". דערויף זאָגט שוין גענוג
ערות די גרויסע הקדמה, וואָס דער מחבר האָט פאַרויסגעשיקט זיין
„ליבליכער תפלה" ²⁰. אהרן בן שמואל, אָט דער פשוטער פאַלקס-מענטש
(„לַנְמִי-לַיִט", ווי ער גופא דריקט זיך אויס), האָט געהאַט דעם מוט אַנט-
שיידן אַרויסצוטראַעטן אַנטקעגן דעם גאַנצן דעמאָליקן סדר פֿון קינדער-
דערציִונג ביי יידן. און ער שטרייבט נאָך דערביי אונטער, אַז ער האָט
מאַקע מהאי מעמא די „גאַנץ לאנגע הקדמה אויף טייטש גימאכט", בכדי
אויך דער פשוטער געמיינער מאַן זאָל זען און פאַרשטיין די גרויסע
פעלערן, וואָס ווערן ביי אונז געמאַכט; פֿון די העברעישע ספרים קענען
דאָך מיר „לַנְמִי-לַיִט" גאַנץ ווייניק פאַרשטיין.

אין „ספר חכמות" — ווייזט אָן אהרן בן שמואל — שטייט גע-
שריבן, אַז באַם מען זויל, עס זאָל אויפֿוואַקסן אַ קלוג דור, דאַרף מען
זען, מען זאָל די קינדער גוט דערציען און אויף אַ קלאָרער פאַרשטענד-

²⁰ דאָס שער-בלאָט פֿון אהרן בן שמואל „ליבליכה תפלה": „ליבה ברירר,
קיפּט דיזע ליבליכה תפלה אודר גרעפמינה ארטצנייא פאר גוף אונ' נשמה דיא ניט
אין זולכעם טייטשן דרוק גיוועזן איז ווייל דיא וועלט שטיט, אונ לאזם אייער חייב
אונ' קינדער פלייסן דארין לייאנן, זא ווערן זיא גוף אונ' נשמה רעכט ערקחיקן,
דען דיגעש ליכט הערס לייכטן ביז אין איהרם הערצן. זא באלד אלו דיא קינדער איבר
לייאנן הערן זא ווערן זיא גלייך אך גרשפין איהה תפילות, דאדורך ווערן זיא נניסן
עולם תות אונ' עולם הבא וכי"ר."

⁸⁰ די הקדמה האָט צוריק מיט אַ יאָר 85 אַ דייטשער ראַבינער פאַרעפֿנטלעכט
אין בוּש „זעהרבוך" (1846), ליידער אָבער שפּאַרק פאַרדייטשטערישע. עס האָלט געוויס
דראַי געזען זי איבערדרוקט אויסגיין.

לעבער שפראך באקענען מיט מוכר און דרך-ארץ. דאָס אַלץ מוז דערפאַר
 געשען אין דעם „מוטרי-לשון“, אלא ניט, וועט דאָך דאָס קינד ניט פאַר-
 שטיין. ווייטער פאַררופט זיך דער פאַרפאַסער אויפן „ארחות צדיקים“,
 וו עס שטייט געשריבן, אז „דעם קינדס הערץ איז אז וויא איין נוי
 בוך דש מן דרויה שרייבן ווי: נון קומט דש בוך אין איינעם נארן
 האנט אונ' שרייבט אלערליי שטות דארויף ביז עש פּר דאַרבן איז“.
 קומט דאָס קינד צו א נאַרישן רבין אין די הענט, לערנט ער דערמיט
 אויף זיין נאַרישן אופן און פילט אָן מיט לויטער שטות דעם קינדס האַרץ.
 וואָרעם, שטרייכט אַהרן בן שמואל אונטער, א קינד פון פינף ביז צוועלף
 יאָר איז ווי א ניי נאָך ניט באַשריבן בוך, און דאָס וואָס ווערט אין משך פון
 די דאָזיקע יאָרן איינגעקריצט אינם קינדס האַרץ, דאָס בלייבט אויף זיין
 נאַנץ לעבן. פאַרצייכנט מען דערויף קלוגע זאַכן, קלאָר און פאַרשטענד-
 לעך, אז דאָס קינד זאָל עס באַגרייפן און פאַרשטיין, דאָן קאָן דאָס קינד
 א חכם ווערן. לערנט מען אָבער אין די דאָזיקע קינדישע יאָרן אויף אזא
 אופן, אז דאָס קינד איז ניט אימשטאַנד עס משיג צו זיין, בלייבט זיין
 מוח און זיין האַרץ פאַרשטאַפט אויף אַלע זיינע יאָרן. „דרום זאל מן מיט
 דעם קינט לערנען אין דר מוטרי לשון“, חזרט דער פאַרפאַסער איבער.
 לערנט מען אָבער מיטן קינד אויף אַן אַנדער שפראַך, דאָן אַקערט מען
 מיטן קינד זעקס-זיבן יאָר דורכגאַנג און זיין האַרץ בלייבט פאַרשטאַפט
 און ווייס ניט, „ניט פון יראה ניט פון אהבה“. ליידער, שטרייכט אַהרן בן
 שמואל אונטער, „בייא אונז איז דער מנהג, דאש איין קינט פון יונגט
 אויף מוז לשון הקודש לערנן, וועלכש זיין יונגל'ב נאר ניט ורשקייט, אונ' אויך
 דר רבי ניט אַנדרש קאן אַלז וויא ער אַך גילרנט האט, אַלזא קאן קינד
 יראה טהורה תָּבֵן, ווי אלישע בן אבויה זאגט, דען אין דער יונגט האט
 ערש ניט ור שטנדן; אונ' ווען ער קומט בייא יארן, דש ער דאש טייטש
 לייאנן ור שטייט זא איז זיין לב ור שטאַקט אונ' קאן אויז דעם טייטשן
 קיין רעכט געמייט פֿון דען ער לייענט עז איבר היין אונ' נימט צו
 הרצן פיל ווייניגך דש לשון הקודש, דארום קומן אַלי לייכט פרטיג דרכים
 דער פון, אונט פון אַלי אונזר בוזהייט איז דש די אָרנך דש מן דען
 קינד אין דער יונגט אירן למוד ניט צו הערצן ברינגט“.

דערפאַר טאַקע, דערקלערט ווייטער אַהרן בן שמואל, „זעלכס איב'ל
 שטנד אב צו תָּלפֵן תָּב איכש גיוואגט אונ' תָּב מיך אונטר שפּנדן דיא
 פֿאַר גַמְשטה צו זַמן גילזנה תפלות אונ' כוונות זמט איין טייל קאפיט'
 תהלים זא נוט אלש איכש ניקענט האב אין טייטש מוטרי לשון דרוקן צו
 לזון זלכה תפלות וָורן דורך דרינגן, ביי גאט דעם אַלמכטיגן אונד אויך
 דעם מענשן אין זיינס הערצן, דש ער זיך אין פיל מעשים ווערט גָסרן

אונ' וָורט ניט זא בײַן מער זיין אונ' וָורט גרויס שלום ברינגן... אונט
אך דיא קינד וָורן לערנן מיט איין שײַן לשון רידן אונ' אך שרייבן אָנן
גרייזן."

פאקטיש האָט אַהרן בן שמואל ניט געגעבן קיין פשוטע איבערזע-
צונג פון דעם געברויכלעכן סידור, נייערט אַ נייעם סידור. בלויז
אַ באַשטימטע צאָל פעסטגעזעצטע תפילות און אויך געוויסע קאפיטלעך
תהלים האָט ער איבערגעזעצט, דאָס רוב האָט ער אָבער נאָנץ נייע פון
אים גופא פאַרפאַסטע תפילות געגעבן: תפילות פאַר קינדער, אַ תפילה
ווען מען, „אין דיא שואל (שול) גיט“, „איין שין תחנה וָר איין לַנטץ
מן דער קיין למדן איז“, „איין שין תפלה וָר איין משרת אודר פילצל
(מיידל)“, „איין שינה תפלה צו ביטן דו מאן אונ' ווייב ליבליך לעבן
זאלן“ און פיל אַנדערע. און געדרוקט האָט ער זיין „ליבליכה תפלה“ ניט
ווי אַלע יידישע ביכער פלעגן געדרוקט ווערן מיט ספעציעלן „ווייבער-
כתב“, נאָר טאקע מיט העברעישע קוואַדראַט־אותיות מיט נקודות, ווי
אַלע סידורים און מחזורים פלעגן געדרוקט ווערן.

אַהרן בן שמואל האָט געמיינט, אַז זיין ווערק „וָורט גרויס שלום
בְּרִינְגֵן“, ער האָט אָבער אַ טעות געהאַט: ניט שלום האָט זיין סידור
געבראַכט, נאָר צאָרן און פאַרדראָס. די רבנים האָבן אין זיין הקדמה און
בכלל אין זיין גאַנצער אונטערנעמונג געזען לויטער אַפיקורסות און
הפקרות, און זיי האָבן זיין ווערק, גלייך ווי עס איז נאָר ארויס פון דרוק,
מחרים געווען. קיינער האָט ניט געוואַנט דעם אַפיקורסישן סידור אין די
הענט צו נעמען, און מיט אייניקע דורות שפּעטער, אין 1830, האָט מען
אויפן בוידעם אינם בית־המדרש פון אַהרן בן שמואלס געבורט־שטאָט
געפונען פיל הונדערטער עקזעמפלאַרן פון דעם דאָזיקן קאָנפּיסירטן
סידור.

נינטער קאפיטל

די היסטארישע ליטעראטור אויף יידיש. — די יידישע איבערזעצונגען פון „יוספון“, „תם וישר“, „שבת יהודה“, „ספרים חיצונים“ און „צמח דוד“, — די כראָניקעס: „באַשרייבונג פון שבתי צבי“ און „נזירונג הער-טיווע“, — מנחם פֿן צעמלאַנדער און זיין „שארית ישראל“, — דער באַטייט פון צעמלאַנדערס כראָניק. — ריזע-באַשרייבונגען אין יידיש. — די לעגענ-דארע און פאַנטאַסטישע עלעמענטן אין די דאָזיקע באַשרייבונגען. — דער „גבולות ארץ-ישראל“ און „מעשה אמסטרדם“. — אברתם ליום „ריזע-באַשרייבונג“. — יעמבאָרן אין דער פֿאַלקס ליטעראַטור. — „מגלת שבואל“, „מגלת איכה“, „מגלת גוש“ און „מגלת בערנס“, — די טעבאָרן פון גליקל האַטלען און זייער באַטייט. — די פרוי אין דער פֿאַלקס-ליטעראַטור. — זי וויבערשע תחינות. — דער תחינה סטיל. — תחינות פֿאַר פרויען און תחינות פֿון פרויען. — שרה בת טובים אַלס לעגענדע. — שרה בת טובים אַלס רעאַלע פֿערזענלעכקייט. — תחינות פֿאַרפֿאַכערנס.

מיר האָבן שוין אין די פריערדיקע קאפיטלעך אָנגעוויזן, ווי ענג צונויפגעבונדן עס זיינען געווען די צוויי הויפט־שטראַכען אין דער אַלט־יידישער ליטעראַטור: מעשה־ביכער און מוסר־ספרים. אין גרויס קרובעשאַפט מיט דער מוסר־ליטעראַטור האָט זיך אויך געפונען דער דריטער צווייג פון דער אַלט־יידישער פּראָזע — די היסטאָריאָגראַפיע. אויך דאָ איז דער דערציילערישער שטאַף, די באַשרייבונג פון היסטאָרישע געשעענישן איינגעפאַסט אין אַ דיאָקטישער ראַם, דורכגעוועבט מיט אַ מוסר־השכל, מיט אַ פרומען פירוש און אויספיר. די מעשה דאָרף אונז עפעס „לאָזן הערן“, מיר זאָלן זיך נעמען אַ מוסר; די זינד און שטרויכלונגען פון אונזערע עלטערן דאָרפן זיין פֿאַר אונז אַ וואָרנונג, ניט צו בלאָנדזשען אויף שלעכטע וועגן, און די מעשים טובים און מסירת־נפש פון די אַמאָ־ליקע דורות זאָל זיין פֿאַר אונז אַ שפיגל און וועגווייזער אין אונזער שווערן וואַגל...

און דעם ערשטן גרונטשטיין פֿאַר היסטאָריאָגראַפיע האָט געלייגט אין דער אַלט־יידישער ליטעראַטור דער משומד מיכל אַדאַם, דער באַ־ווסטער אַרויסגעבער פון דער קאָנסטאַנצער חומש-איבערזעצונג. אין

1546 האָט מיכל אַראָם אין ציריך פאַרעפנטלעכט אַ יידישע איבערזעצונג פון דעם באַרימטן „יוסיפון“, לויט דעם שפּעטערדיקן נוסח, וואָס תּם אבן יחיא האָט אַרויסגעגעבן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אין 1510. די דאָ-זיקע ציריכער אויסגאַבע איז אַן אמתער פּראַכטימאַנומענט פון יידישער בוכדרוקער־קונסט; עס איז בכלל די שענסטע, מיט האַלץ־שיניטן רייך־אילוסטרירטע אויסגאַבע, וואָס די אַלט־יידישע ליטעראַטור פאַרמאָגט. דאָס דאָזיקע אינטערעסאַנטע, מיט גרויס טאַלאַנט געשריבענע ווערק האָט שטאַרק נושאַ חן געווען ביים פּשוטן יידישן לייענער, און עס איז אייניקע מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן אין פאַרשיידענע איבערזעצונגען און באַאַרבעטונגען. ניט ווייניקער אויסגענומען האָט די יידישע איבער־זעצונג פונם „ספר הישר“, וואָס יעקב בן מתתיהו האָט פאַרעפנטלעכט אין 1670 אונטערן נאָמען „תּם וישר“. „ווייל — דערקלערט דער אַרויסגעבער אויפן שער־בלאַט — אין דעם ספר ווערט דערציילט די מעשים וואָס גאט ב'ה האט גטאן פון בריאת העולם ביז יהושע האט גיבראכט דאש פאלק ישראל קיין ארץ־ישראל, דרום האבן מיר דאס מעתיק געווען פון לשון הקודש אויף יודיש־דייטש פרי אַלע זאלין וויסן דיא נסים ונפלאות“.

שוין אין 1591 איז אין קראָקע דערשינען אַן אַנאָנימע איבערזע-צונג פון אבן ווערגאס פּאָפּולערער היסטאָרישער כּראָניק „שבט יהודה“: „וואוּל פרטייטשט — ווערט דערקלערט אויפן שער־בלאַט — גאָר קורצ-ליך דריינן צו ליאָנן פּר גמייני בעלי־בתים מאַנין אונ' ווייביר. מן ווערט דריינן גיפּינן וואונדערליכי גישיכטניש דיא גישעהן זיין אונזרן עלטרן אין דען גלות, אונ' וויא פיל מאָל זיא האבן מקדש שם שמים גיוועזן... דאמיט דער מענש ווערט זיין הערץ דערוועקען צו גאָטש פאַרכט. השם יתברך זאל ווייטר זיין פּאָלק באהיטן אונ' זאל אונז זענדן דען דער לייזר משיח בן דוד במהרה בימינו אכי"ר“. אויך דאָס ווערק האָט געהאַט גרויס דערפּאָלג ביים עולם און איז מערערע מאָל איבערגעדרוקט גע-וואָרן.

שטאַרק אויסגענומען האָט דער אויבן־דערמאָנטער היים בן נתן מיט זיין געלונגענער איבערזעצונג פון די היסטאָרישע אַפּאָקריפֿ־ביכער (ספר יהודית, ספר שושנה, מעשה טוביה א"ש), וואָס ער האָט אַרויסגע-געבן אין 1625 אונטערן נאָמען „ספר המעשים“. „דיוזי ספרים — דער-קלערט דער איבערזעצער — האָב איך מעתיק געוועזן וואָרט וַר ווארט

1 זע אונזער ווערק, ב' ו, 189-190.

2 זע אונזער ווערק, ב' ו, 90-99.

אויז דעם נלחות עשרים וארבע (ד"ה אויס דער קריסטלעכער ביבל-אויס-געבע), האב זיא שלעכט (איינפאך) מקצד גיוועזן אין עטליכע אורטן. זיא זענין היפש צו לייאנן אונ' ברענגן פיל יראת שמים; דען מן זיכט (זעט) וויא אונזרי עלטערן ויל (פיל) צרות געליטן הובן, אונ' דאך ביי נאט געבליבן, דרום הוט זיא גוט (גאט) אויך ווידער גיהולפן. האב זיא דרום געהיישן, „ספר המעשים“ ווייל זי ניט אלזו האך גערעכענט זייען אלש דש עשרים וארבע, אבער דאך זענן זיא היפשע געטליכע ספרים“.

דערפאר אָבער האָט די „צמח-דוד“ איבערזעצונג, וואָס זלמן הענא האָט פאַרעפנטלעכט אין פראַנקפורט אויפן מאַי אין 1698, געהאַט אַ קנאַפּ דערפאַלג. דוד נאַנזס כראָניק³ איז געשריבן אין אַ צו טרוקענעם, פראַמאַקאָלמעסיקן טאָן, איז ער ניט געווען ביכולת צוצוציען צו זיך דעם פשוטן ליענער פונם פאַלק. מער מוזל האָט שוין געהאַט נתן האַנאָווערס „ויו מצולח“⁴; ווי נאָר די דאָזיקע טרויעריקע כראָניק איז אַרויס פון דרוק, איז פאַלד דערשינען (אין 1655) אַ יידישע געגראַמטע איבערזע-צונג⁵ און אין אייניקע צענדליקס יאָר אַרום איז זי אויך דערשינען אין אַ נייער איבערזעצונג.

די היסטאָריאָגראַפישע ליטעראַטור אין יידיש באַשטייט אָבער ניט בלויז פון איבערזעצונגען. אַלט-יידיש פאַרמאָגט אויך אַריגינעלע באַשריי-בונגען פון וויכטיקע היסטאָרישע געשעענישן. אַזוי, למשל, האָט אונז געגעבן די באַגלויבניקסטע באַשרייבונג פון דער שבת-יצבי באַוועגונג אַן אַמסטערדאַמער תושב פון יענער צייט, יהודה-לייב בן עוזר, אין זיין „באַשרייבונג פון שבת-יצבי“⁶. „מאַחר — דערקלערט דער פאַרפאַסער אין דער פאַררעדע — דז איך פל ימי האָב חקירה ודרישה גהאַט בכל מה דאפּשר לי מאַנשים חשובים ואַמתים וועלכי נור איין שורש גוויסט האַבן מן שבת-יצבי, אויך מיט פיל לייט גירעט דיא זעלבסטן פרשזינליך (פער-זענלעך) בייא אים גוועזן זיין, און מיט אים גיגעשן און גטרונקן האַבן, און פון זיין עסקים גר וואיל גוויסט האַבן, גלייך ווייטר פּר מעלט ווערט ווערן בעזרת השם יתברך און אלס בפירוש בשרייבן ווער זאָ ווייט אז מיין ידיעה פון איז, ווערט איר הערן מעשים נוראים די געשעהן זיין

³ זי אונזער ווערק, ב' V, ז' 60.

⁴ דאָרסן, ז' 148.

⁵ „דיא נידות רעת דיא ניווען זיין בשנת ת"ח אונ' חייסר, אין רייסן ליסא און פוילן, און זיין בעזיה פיל סווינגט נפשות פון רבנים און לומדים אנשים ונשים בתורים ובתולות אליר קנר סיתות משונות אום קומן, השם ינקם את דמם; אונ' איז אויס דעם לטון הקדש אויף סייסש אין גביים גימאכט גיואררן פון משה בר' אברהם אמשטרם ת"ס"ן (1655).“

בימים ההם, און ממש כל העולם מטעה גוועזן, דו נטולים וערלים להבדל, אלי בכלל האבן מאמין גוועזין, דו דיור שפתי צבי העט זאלן זיין גואל צדק, און ממש מרעיש עולמות גוועזן. ולא זו בלבד דו יהודים מאמינים בני מאמינים האבן אן אין מאמין גוועזן, רק אפילו הנוצרים נפל פהרו עליהם ונכהלו אלופי אדום, און פר ממשות גהאלטן זוען פאן אמשטרדם באותו פעם איין פאשט קומן, איז זעלכע גדרענג גוועזן, דו איין מענש דעם אנדרן שיר ערדרינגן האט אום נייאציאונג פון שבתי צבי צו הערן. וכן אין גאנץ אירופא מלבד דעם אויף־ריר וועלכן ער דרוועקט האט אין טורקיא, מצרים וארץ ישראל. זא האב דא פון איין בשריבונג גמאכט לזפרון, מיין נאך־קומלינג דא פון איין עקסעמפל צו נעמן".

פיל טרויעריקע פאסירונגען און בלוטיקע גזירות זיינען אויך פאר־שריבן געוואָרן לזפרון פאר די קומענדיקע דורות אויף דער פאלקס־שפראך. בערך אין 1609 איז אין קראָקע דערשינען די „ווירג גזירה“, ווו עס ווערט באשריבן, ווי בשעת דער הויסטן־מלחמה (1420) האָט אַ גאנצע קהילה זיך מוסר־נפש געווען אויף קידוש־השם. אָבער שוין אין 1582, בכך נאָך פאר דער קראָקער אויסגאָבע, האָט איינער אַ יחיאל בן ידידיה אויס אַראַוומשיק איבערגעזעצט דעם דאָזיקן באַריכט פון יידיש אויף העברעיש. איינעם פון די טראַגישע עפויזאָדן אויס דעם דרייסיק־יאָריקן קריג, די באַלאַגערונג פון וואַרמס אין 1636, האָט באַריכות באַשריבן אין זיין „צרות ווערטיזע“ איינער פון די וואַרמסער איינוווינער אויס יענער צייט (פארעפנטלעכט אין „קובץ על יד“, 1898). די אומרוען אין אמסטערדאָם פון 1696 האָבן אויך געפונען זייער יידישן היסטאָריאָגראַף, וואָס שילדערט זיי אין זיין „איין בשריבונג פון דער קבֿעליירי צו אמשטרדם“. אויך די בלוטיקע עלילות־דם האָבן געפונען זייער אָפּקלאַנג אין דער יידישער היסטאָריאָגראַפישער ליטעראַטור. די מעצער עלילת־דם פון 1669 האָט מיט אַלע פרטים באַשריבן אַן אומ־באָקאנטער מעצער תושב. אין דעם אַריינפיר דערקלערט דער פארפאַסער, אז ער האָט זיין באַריכט געשריבן אין יידיש־דייטש, כדי יעדער מענטש, פרויען און מענער, בחורים און בתולות זאָלן עס אויך קענען לייענען און זען, וויפיל ניסים השי"ת האָט געטאָן און האָט אונז באַשיצט פון די שונאי ישראל; יעדער זאָל זיך אַלזאָ פון דאנען אַ משל אַראָפּנעמען

6 אין אַן אנדער נוסח ווערט די „גזירה“ באַשריבן אין „גזירה סמדינת עסארייך“ וואָס איז געדרוקט צום סוף פון עקיבא הענאָכס „מעשה ד"ר מיט דעם אונטערקעפּל: „די גזירה איז גוועזן אין יאָר און פֿון האָט געצילט ח' אלפים ק"פ יוד מיין אונט" מ' ניסן קפ"א".

7 זע שביינטניידער, געשיכטליכער־אָסור דער יודען, 1905, 67.

צו דינען השי"ת מיט פארכט און מיט דער גאנצער נשמה ביו ביאת הגואל אמן".⁸

נעמענדיק אין באטראכט די אפמטע עלילות-דם, וואס זיינען פאָר-נעקומען אין די ערשטע יאָרצענדליקער פונם 18טן י"ה אין פאָרשיידענע פּוילישע פּראָווינצן, האָט אַ יידישער פּלל-טוער, היים אַלשיך, פּאַרעפּנט-לעכט אַ ווערק „תּשועת ישׂראל", וווּ ער גיט אין יידישער איבערזעצונג דריי וויכטיקע אַפּאָלגעטישע שריפטן, וואָס באַהאַנדלען דעם פּלוט-פּילבול פון יאָר 1706 אין דעם איטאַליענישן שטעטל וויטערבאָ. „דיוון ספר תּשועת ישׂראל — שרייבט היים אַלשיך אין דער הקדמה — האב איך מיך פּמיהט צו פּקומן אין רוה, וועלכש גדרוקט איזט ווארדן אין רוה מיט רשות הארון פּופּס יר"ה. אבד זעלביג איזט גדרוקט געוועזן אויף אַטאַליעניש אונ' לשון לטיין, וועלכער אין דיוע מדינות ווינג לייט גיבט אלז זאלכש לשון פּר' שטין. אלז דען האב איך מיט גרויזאמי מיא אונ' קאַשטן פון דיוה לשונות אין טייטשין גברויכט אונ' דען איך-האַלט ווירט יעדער מעניש קענן זעהן, ווען ער אלי דרייאַ ביכר דורך לייאנט".

דאָס באַדייטנדסטע ווערק פון דער גאַנצער אַלט-יידישער היסטאָ-ריאָגראַפישער ליטעראַטור איז פּליספּק דער „שאַרית-ישׂראל", וואָס משה פּראַנקפורטס תּלמיד, מנחם מן פּן שלמה הלוי אַמעלאַנדער, האָט פּאַרעפּנטלעכט אין אַמסטערדאַם אין 1743. מנחם מן איז געווען אַ יוד אַ למדן און פּאַר זיינע גרויסע ידיעות אין דיקדוק האָט ער געשטמט אונ-טערן נאָמען „דער מדקדק". אַלס משה פּראַנקפורטס אַ טרייער תּלמיד, האָט ער אָבער געהאַלטן פּאַר זיין חוב צו פּאַרשפּרייטן ביכער אויף דער פּאַלקס-שפּראַך. צוזאַמען מיט זיין שוואַגער, אליעזר זוסמאַן רודולסום,⁹ האָט מן אין 1725 גענומען אַרויסגעבן דעם „מנישי מנחה", אַ פּראַכט-פּולע אויסגאַבע פון תּנ"ך; דעם העברעיִשן טעקסט מיט רש"י, מיט אַ יידישער איבערזעצונג. און ווייל די שותפים זיינען נט געווען אימ-שטאַנד אַיפּן אייגענעם חשבון אַרויסגעבן אַזאַ אומפּאַננרייך ווערק (716 בלעטער אין פּאַליאָפּאַרמאַט), האָבן זיי אויסגענוצט דאָס אַבאָ-גענטן-סיסטעם; די באַלעבאַטים פּלעגן אָפּנעמען דאָס ווערק בויגנווייז

⁸ צום ערשטן פּולשענדיק פּאַרעפּנטלעכט דורך ד"ר כאיר הלוי אין פּילזאַנזש שריפטן, III, 243-282.

⁹ כער באריכות זענן דעם דאָזיקן הערק זע ד"ר י. שאַצקיס נאָמיק אין „פּנס", ב' ו, 1928, 12.

¹⁰ וואָס האָט דערנאָך אין 1737 איבערגעדרוקט דעם „יידישן פּערוואַק" זע אייבן קאַפּיטל 6, ז' 188.

און צאלן פאר יעדן בויען באזונדער.¹¹ אין 1743 גיט מן ארויס א פאר בעמערטע אויסגאבע פון דער „יוסיפון“—איבערזעצונג, און טאקע אין דעם זעלבן יאָר איז דערשינען זיין אָריגינעל היסטאָריש ווערק, „שארית ישראל“, וואָס איז פאַרטראַכט אַלס המשך (חלק שני) פונם „יוסיפון“, אָנהייבנדיק פון נאָכן חורבן בית־שני ביו דער לעצטער צייט. „איר ליבה לייט — ווערט געמאָלדן אויפן שער-בלאָט — טוט נשווינד לויפן, אונ' טוט אייך באַלד אזוי איין מעכטיג ספר קויפן, דען דאָ אין ווערט דר צילט אלי דיא וואונדער גשיכטן, דיא גאט האט אן אונש יהודים טאָן ריכטן, פון דיא צייט דאס יוסיפון האט אויף גהערט צו שרייבן, אונ' ווען מיר יהודים אין גלות האָבן טון בלייבן, דען מיר יהודים זיין פר שפּרייט נווארן אין עקין פון דר וועלט, מזרח מערב צפון דרום וויא זיא ווערן געעלט, הש"י זאל ווייטער היטן דיא איבר בלייבונג פון ישראל, אונ' זאל אונש שיקן אונזר רעכטר גואל, דו זאל גשעהן אין סאָרצי טאָגן, דרויף וועלן מיר אמן זאָגן“.

פאַר זיין היסטאָרישער כראָניק האָט מנחם מן פליסיק געזאָמלט דעם נייטיקן מאַטעריאַל, גיט בלויז אויס יידישע סוועלן, נאָר אויך אויס פאַרשיידענע אייראָפּעיִשע. ווי דער רוב היסטאָריאָגראַפן פון יענער צייט, איז אויך מן גיט שטענדיק געווען אימשטאַנד קרימיש אָפּצוטוילן פשוטע לעגענדעס פון באַגלויביסמע היסטאָרישע פאַסטן, לאָך אַנטהאַלט זיין ווערק גאַנץ פיל ווערטפולע ידיעות בנוגע דער יידישער געשיכטע אין דייטשלאַנד און פּוילן. אַ באַזונדערס רייכן מאַטעריאַל גיט דער „שארית ישראל“ וועגן דעם יידישן ישוב אין האַלאַנד, בפרט אין אַמר סטערדאַם. בכדי צו באַקענען דעם לייענער מיט מנחם מן סטיל און אַרט שרייבן, ברענגען מיר דאָ צוויי גרעסערע ציטאַטן פון זיין „שארית ישראל“¹²:

I.

אָנהייב קאָפיטל ט"ו: „אמר המחבר, ער זאגט דער דאס ספר האט גמאכט: ווייל דער אינהאַלט פון דיזן ספר איז אום צו בשרייבן וויא עש איז גנאנגן מיט אונש יהודים ביז דעם היינטיגן טאָג, דאָרום האב איך גיט קענן פר בייא גין אום ארויש צו נעמן דער עיקר אונ' חידושים דאש דא שטיט אין דאש ספר מסעות בנימן. דאש ספר האט איינער גשריבן דער געהייסן האט רבי בנימן רופא בן ר' יונה, ער וואס אויס דיא שטאט טודילה, דש דאָ איז אין דש לאנד נאכאָרה. דר האט

11 וע נ. שמיס נאָטיק אין „יידישע פילאָלאָגיע“, 1924, 388-389.

12 מיר ציטירן לייט דער אויסגאבע פון 1771.

בשריבן וואש ער זעלבסט האט גזעהן אין דען עולם, וואו ער גרייזט איז אין דיא דרייא חלקים פון דען עולם, דיא גהיישן ווערן אראפא, אסא, אפריקה. אונ' וואש ער גזעהן האט, דאש האט ער אלש אויף גשריבן, אונ' ער שרייבט אויף וועלכש אורט דאש ער יהודים האט גפונדן, אונ' וויא עש זיא אין דיא צייט גנאנגן אין, אונ' פון וואש פר איין שבת דאש זיא זיין, אונ' ווער איר רבנים אונ' נשיאים אין דיא זעלביגי צייט גוועזן זיין, אונ' אונטר וואש פאר איין מלכות דש זיא זיצן. אונ' דד מאן וואר איין ווארהאפטיגער מאן, דעם מן גלאבן מאג, דען וזיא ער זיין רייו פולבראכט האט, דא איז ער ווידר צוריק גקומן אין דש לאנד קאשטיליאה, דש וואר אין דאש יאָר דאש מן צילט פיר טויזינט ניין הונדערט דרייא אונ' דרייסיג. דא האט מן אים פר זוכט אוב אן אים צו גלאבן איז, דא האט מן גפונדן דש ער איז גוועזן איין גרושר חכם אונ' פארשמאנדיג אין דיא תורה, אונ' אין אלי זאכן דאש מן אים פאר זוכט האט. דא האט מן אים גפונדן דאש ער איין ווארהאפ-טיגער מאן איז."

II

אָנהייב קאפיטל ל"ב: „בימי, אין די טעג פון דען סינג וְיָדִים לאו, דער סינג וואר אין פולין, דער וואר איין זער גומר אונ' פרומר סינג, ער איז ראוי גוועזן אום גצילט צו ווערן צווישן דיא צדיקים. דען ער האט אל צייט זער פיל גומש גטאן מיט דיא יהודים אין פולין. אין דעם זיין צייטן האט זיך אויף גשמעלט איין שפלה אומה דא גהיישן ווערן קאזאקן, דש זיינן דיא יוונים. עש ווארן פוארן (פויערים) אַקיר-לייט, דיא האבן מורד גוועזן קיגן דען סינג ולאדיסלאוו אונ' סינג זייני הערן. דש וואר אין דש יאר ת"ח לפ"ק, אונ' דיא נזירה האט זיך אנגפאנגן אין חורש ניסן, אונ' האבן אן גפאנגן צו גיטן אונטר דיא יהודים כמה מאות נפשות. דא זיינן אויף גשמאנדן פיל גרוישי שרים מיט נאך פיל פאלק פון דיא פלאקן אום צו שמרייטן קיגן דיא קאזאקן. אונ' עס גשאך דא דיא פלאקן קאמן נאהנט צו איר שאר אין דז לַנְד פון די רשעים, דש גהיישן ווערט אוקריינא, דא זיינן דיא קאזאקן קיגן זיא גקומן אום צו שמרייטן..."

דער „שארית ישראל" האָט געהאַט גרויס דערפאַלג; עס איז צוויי מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן נאָך ביים מחברס לעבן (פּיורדאָ, 1751 און 1757), דערנאָך שוין נאָך זיין טויט אין 1771 (אין אַמסטערדאַם), ווי עס איז צוגעגעבן אַ שלום-קאָפיטל, אין וועלכן עס ווערן איבערגעגעבן די ווייטערדיקע היסטאָרישע געשעענישן ביי 1770. באַלד דערנאָך איז דער „שארית ישראל" דערשינען אין העברעישער איבערזעצונג, און אין

19טן י"ה איז מנם ווערק אויך דערשינען אין דער האַלענדישער שפראך.

צו דער היסטאָרישער ליטעראַטור דאַרפן אויך צוגערעכנט ווערן די רייזע-פאַשרייבונגען, וואָס אויף זייער היסטאָרישן ווערט ווייזט טאַקע אָן דער בעל, „שאַרית ישראל". די יודן, די „וועגוואַסנדיקע", פלעגן זיך דאָך אזוי אָפּט לאָזן אין ווייטע רייזעס. עס זיינען אַפילו ספּעציעלע האַנטבוכער פאַר רייזנדע געשאַפן געוואָרן, מיט פאַרשיידענע פּראַקטישע אָנווייזונגען און דערקלערונגען, ווי למשל, דאָס ווערק „דרך ארץ", וואָס דער פּאָוואָסטער שפּתני באַס האָט אין יידיש פאַרעפּנטלעכט (1680) פאַר סוהרים און רייזנדיקע אַגענטן. איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס עס זיינען ביי יודן אויפגעהיט רייזע-פאַשרייבונגען אין אַ גאַנצן געהעריקער צאָל. אין יידישער איבערזעצונג זיינען דערשינען ניט נאָר די פאַרימטע רייזע-פאַשרייבונגען פון דעם אָקאַרשטערמאַנטן בנימין אויס טאַלעדאָ¹⁴. און פון פּתחיה אויס רעגענסבורג¹⁵, ניוערט אויך דער פּאַנטאַסטישער באַריכט פון דעם פּאַקאַנטן אוואַנטורירטן אויס דעם 9טן י"ה, אָלדד הדני, וועלכער האָט פאַרזיכערט, אז ער שטאַמט פון שבט דן, און איז געקומען פון אַ מדינה אויס מורחאָפּריקע, וווּ עס וווינט אַ פאַרזינדליכער טייל פון די „עשרת השבטים". אַלע די לעגענדעס און פאַבע-מעשיות, וואָס דער דאָזיקער אייגנאַרטיקער פּאַרשטייער פון די „רויטע יידעלעך" דער ציילט אין זיין באַריכט, ווערן פון דעם איבערזעצער אָנגענומען אַלס ריינער אמת: „ספר אלדד הדני — ווערט געמאַלדן אויפן שער-בלאַט פון דער יידישער איבערזעצונג¹⁶ — אשר היה משבט דן וסיפר מקוב חיות השבטים ובני משה כאשר מכואר בפנים. דרוגן ווערט דער ציילט דיא גבורות פון גאט ב"ה וויא ער טוט חסדים מיט דיא ישראל. און אויך ווערט דרוגן דער ציילט וויא דיא צעהן שבטים זענין, און וויא זייא האבן איבר זיך איין מלך. און דער צדיק אלדד איז פון שבט דן; ער האט עש אלץ דער ציילט און אויך וויא אונטר דעם ספּטיון זענין פאַר האנאָיין די בני משה רבנו ע"ה, און די אלי זענין גרוסי צדיקים און חסידים, און גאט ב"ה טוט זייא תמיד גרושי נסים און ווגנדר. דרום

18 זי אונזער הערק, ב' וו, ז' 105-107, אין יידיש דערשינען אין אַטאַסערדאָ

אין 1691.

14 פּתחיה פון רעגענסבורג האָט דורכגעכאַט זיין וועלט-רייזע אין טיך פון 1170 — 1180; די יידישע איבערזעצונג פון זיין „סיבוב העולם" איז דערשינען אין פּראָג אין 1600 אונטער דעם שער-בלאַט: „דיא אויסרינגלונג רבנו פּתחיה החסיד סרענשבורק".

15 דאָס יאָר און דער אָרט פון דרוק זיינען ניט אָנגעגעבן. לויט דעם איינצי

טימט די איינגאַנע פון 18טן י"ה

האבן מיר עש מעתיק גיווען אוף עברי טייטש פדי אינטליכר זאל זעהן דיא גרושי נסים און ווינדר און חסדים וואש גאט ב"ה טוט מיט דיא ישראל. הש"י זאל אונז שיקען דעם גואל צדק מיר זאלין זיין דיא אלז צו זעהן מיט אונזרי אויגן אמן".

מעשיות וועגן די „עשרת השבטים" און די בני משה פון יענער זייט סמבטיון זיינען בכלל שטארק באליבט געווען ביים פאלק און עס זיינען דערשינען א גאנצע צאל פאלקס־פובליקע מיט אזעלכע באשריי־בונגען. איינס פון זיי („תלאות משה") האט אין 1712 פארעפנטליכט דער גריצדק משה בן אברהם אבינו³⁶. ניט ווייניקער באליבט זיינען גע־ווען ריזע־באשרייבונגען וועגן ארץ־ישראל און די שכנות־דיקע לענדער. די פארפאסער פון אזעלכע באשרייבונגען פארזיכערן אפילו, אז אלץ, וואָס זיי דערציילן, האָבן זיי מיט זייערע אויגן בייגעזען, דאָך זיינען זייערע באריכטן איבערפולט מיט די פאנטאסטישסטע און ווונדערבאר־סטע מעשיות. אין דער הינזיכט איז פאזונדערס טיפיש דאָס אין לובלין אין 1635 דערשינענע ווערק „גלילות ארץ ישראל". דאָס איז א באריכט פון איינעם א גרשון בן אליעזר איידלס אויס פראַג, וועגן זיין ריזע, וואָס ער האָט דורכגעמאכט איבער פארשיידענע מזרח־לענדער אויפן וועג קיין ארץ־ישראל. און אָט אין דעם דאָזיקן באריכט ווערן דערציילט אַלס „מעשה שהיה", וואָס דער פארפאסער זאָל האָבן געזען מיט זיינע אייגענע אויגן — די ווונדערבארסטע הידושים פון דער וועלט. אונטער דמשק, א שטייגער, האָט אונזער רייזנדער געזען אימהדיק גרויסע פילפארביקע חיות מיט דריי אויגן, און אין אַן אנדער אָרט האָט ער באגעגנט ריזיקע באשעפענישן מיט פינף פיס און דריי אויגן. ווייטער פארזיכערט אונזער מחבר, אז ער האָט אליין געזען א מענטשן אָן א קאָפּ, דאָס טויל און די אויגן זיינען ביי אים אויף דער ברוסט געווען, געגעסן האָט ער בלוין איין מאכל — פיש, און זיין לשון איז געווען א מין גריכיש. איצט דארף שוין דער לייענער זיך ניט חידושן, אז אונזער רייזנדער האָט אויך געזען פייגלען, וואָס שפיען מיט פייער, האָט פאטראַכט דעם טורעם פון בבל, וואָס דער דור ההפלה האָט אויפגעפויט, און האָט ביים מעבור־יבוס באווינדערט דעם ענגן דורכגאנג, ווי יעקב אָבינו האָט זיך מיטן מלאך געראַנגלט. און גרשון בן אליעזר פארזיכערט אפילו, אז ער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען, ווי אין שמיין זיינען נאָך דאָרט איינגע־קריצט די פוס־טריט־צייכנס פון די גוואַלטיקע קעמפער. אין שושן האָט ער מיט אַנטציקונג געזען דעם אָרון פון דניאל איש חמדות, ווי ער

16 זי צונג, געזאָגט שרייבן, א 193; שולטאָן, זיט. ח. 126.

הענגט אין דער הויך איבערן טייך און שיינט זוי נידגאלד. אויך ביים טייך סמבטיון איז אונזער רייזנדר געווען, און האָט אַליין געהערט דעם רעש און געפילדער פון דעם שרעקלעכן שטיינערהאַגל, וואָס נוואלדעוועט אָן אויפהער אין משך פון די זעקס וואָכנטעג. ניט זוייט פונם עדרון־שטראָם האָט אונזער רייזנדר געזען די זאַל־קאַלאָנע, וואָס אין איר איז לוטס ווייב מגולגל געוואָרן. אין דער האַלבער נאַכט, דערציילט אונזער באַגלויבטער רייזנדר, קען מען זען דעם „נציב מלח" אין זיין נאַטיר לעכער גרויס; צום באַגינען אָבער איז ער בסך־הכל צוויי צאַל די גרויס. און גרשון בן אליעזר דערקלערט דאָס דווקא „על־פי דרך הטבע". שאָף זיינען, פידוע, גרויסע ליבהאַבער פון זאַלץ; קומען זיי אין דער טיפער נאַכט אין די הונדערטער און לעקן דעם זאַלץ־הויפּן; אין משך פונם טאָג וואַקסט ער אָבער ווידער אויס ביז צו זיין געוועזענער גרויס.

און דאָס כאַראַקטעריסטישסטע איז דערביי, וואָס אויף דעם פאַר טאַמטישן באַריכט פון אונזער יידישן מינכהויזן¹⁷ האָבן געגעבן זייערע הסכמות די גרעסטע רבנים פון יענער צייט, ווי, צום ביישפּיל, דער באַ־וואַסטער „ב"ח" — יואל סירקיס. דער „גלילות ארץ־ישראל" האָט אָבער עפעס ניט נושאַהן געווען ביי די יעזונטן אין פּוילן, און אויף זייער באַפעל האָט מען דאָס ווערק פאַרברענט אין וואַרשע. מען האָט עס אָבער באַלד איבערגעדרוקט אונטער אַן אנדער נאָמען — „דרך הקודש"¹⁸, ס'איז זיך איבערזעצט געוואָרן אויף העברעיִש און מערערע מאָל איבערזע־דרוקט געוואָרן.

עס זיינען אָבער אויך דערשינען פיל ריזע־פאַשרייבונגען, וואָס זיינען כּתחילה געשריבן געוואָרן מיטן באַשטימטן צוועק אונטערהאַלטן דעם לייענער, געבן אים אַן אינטערעסאַנטן לייען־שטאָף. דאָס זיינען פאַקטיש פשוטע מעשה־ביכלעך אין פאַרם פון ריזע־פאַשרייבונגען. איינס פון אַזעלכע ביכלעך טראָגט דעם נאָמען „מעשה אַמטטרדאָם"¹⁹. „מעשה פון אַמטטרדאָם — לייענען מיר אויפן שער־בלאַט — ריז־בישרייבונג דאס האט גימאַכט הרב רבי לוי פון אַמטטרדאָם, וויא ער מיט נאָך ניין יהודים זיין אַוועק פון אַמטטרדאָם אַה דען אַוקראַט"²⁰. מעשה

¹⁷ באַרען מינכהויזן — דער העלר פון די אין דער אייראָפּעיִשער ליטעראַטור פּאָפּולערע זאַטלונגען פון אויסגעלישע לינג־מעשיות.

¹⁸ דער נאָמען איז גענומען פון דער ערשטער שורה, מיט וועלכער דער פאַר־פאַסער הייבט אָן זיין הקדמה: „אל תתחמו על חסך איש עני בדעת פסונו, כי אמו דרכו דרך הקודש לעלות בית אלהים".

¹⁹ אַרם און יאָר פון דרוק זיינען ניס צונעטהוי.

²⁰ אוקראַט — אַ שיה.

אמשטרדם אין דש יאָר המ'ב האט מן אויש גיריכט איין אוקרט פון אמשטרדם מיט גאנץ פיל שפיוו און מענטשן און אויך פיל כלי זין, דש זיין זאלן רייון אויף דען ים צו געפינען אינזלן וועלכע ניט ביקאנט זיין. זוא האבן מיר זיך יהודים אויך מיט גיוועזן מיט צושיקן עטליכע יהודים צו דער גיין אויב עס געפינן זיך ניט ערטער וואו יהודים זיין וואש מיר האבן נאך פון זיין ניט געוואסט".

עס זיינען אָבער אויך דערשינען אין יידיש, ווען אפילו אין זייער א קנאפער צאָל, אויך גאנץ רעאלע רייווע-פאשרייבונגען, אָן וועלכע ס'איז לעגענדארע און פאנטאסטישע באַפוצונגען. די וויכטיקסטע צווישן זיי איז בלייספּק די „רייוועפאשרייבונג פון אברהם לוי דורך טייטש לאנד אונ' בעהמען, מעהרין, אונגריין, שטיירמארק, איסטרייך, טיראָל אין איטאליא, לומברדיא, מארקא, רומאניא, טושקאניא, בולוניענסיס".

אברהם לוי איז געפאָרן אין 1702 אין דעם שטעטלעך האָרן (גראַפֿ-שאַפט ליפּע). ווי ער דערציילט אין זיין באַריכט, האָבן שוין יונגלווייז די „היסטאָריע ביכר" אין אים דערוועקט אזא שטארקע חשק צו רייון איבער דער וועלט, אז ער האָט שוין דעמאָלט באַשלאָסן צו לאָזן זיך אין וועג אַרײַן ווי נאָך ער זועט אונטערוואַסן. „צו ענדע זיבעצן יאָר מיינעם עלטערס — דערציילט ער ווייטער — אין יאָר פינף מױזענט פיר הונדערט ניין און זיבציג (1719) מיין אנפאנג גענומען, דורך דייטש-לאנד נאך פיהם, אונגרו, עסטרייך, שטייערמארק, טיראָל ביז אין איטאליע, און געענדיגט... אין יאָר פיר הונדערט אַכציג פיר" ²¹.

אויס דעם העברעיִשן אַקאָסטיכאָן, וואָס דער פאַרפאַסער האָט פאַרויסגעשיקט זיין „רייווע-פאַשרייבונג", איז לויכט אַיינצוזען, אז אברהם לוי איז געווען א יודע ספר, און ניט שלעכט באהערשט די ביבל-שפראך. ער איז אָבער לחלוטין פריי געווען פון דעם מיסטישן וועלט-גאַנעם, וואָס האָט דעמאָלט געוועלטיקט אין דעם יידישן געמאָ. דאָס איז געווען אַ מענטש, וואָס האָט געקוקט מיט נישטערע אָפּענע אויגן אויף גאָטס וועלט, און אַלץ, וואָס אים האָט פאַראינטערעסירט און צוגעצויגן זיין אויפמערקזאַמקייט, פאַרנאָטירט ער אין זיין כראָניק זאַכלעך, טרוקן, פראָטאָקאָלמעסיק, אָן ליריק, אָן דעם מינדסטן השתפכות הנפש ²². יונג און וויסנשאַפטיק, קוקט ער זיך צו אַלץ אויפמערקזאַם צו און זיין באַריכט

21 אויסלייג — סאָרערינירס. אברהם לוי איז געשאַרפן אין מיין עלטער אין יאָר 1785.

22 אַ כאַראַקטעריסטישער שפּריך; אברהם לוי טירט באַזומסווינק אויס אין זיין באַריכט העברעיִשע חערסער און אויסדרוקן; דאָס סאָכט נאָך פרוקענער און איינ-סאָניקער זיין פראָטאָקאָל-מעסיקן סטיל.

ניט דערפאר א שלל אינטערעסאנטע און באגלויבטע פרטים בנוגע דעם דעמאָלטיקן לעבן. אברהם לוי ניט אונז אָן די צאָל איינוווינער פון פיל יידישע קהילות, וואָס ער האָט באַזוכט; מיר געפינען אַ גענויע שילדע-רונג פונם שטייגער-לעבן אין אזוינע באַדייטנדיקע יידישע צענטערס, ווי פראַג און ניקעלסבורג; ער באַקענט אונז מיט די רייכע מוכסים, באַנקירן און הויף-יידן פון יענער צייט, ווי שמשון ווערטהיימער, מענדל אָפענ-היימער און אברהם אולמא. און גלייך דערביי באַשרייבט ער אויך די קליינע דאָרפישע הייזלעך אין מערן, די האָדעוואַניע פון זיידווערים אין איר טאַליע, די פאַמפעזע מיליטער-פאַראַרן פאַרן קיסרס הויף אין ווין, און די ווונדערבאַרע פאַנגאַראַמע, וואָס אַנטפּלעקט זיך פאַר די אַנטציקטע אויגן פונם רייזערן, בשעת ער דערנענטערט זיך אויפן שיף צו דער פראַכטפולער שטאָט ווענעדיג. מען קאָן נאָר באַדויערן, וואָס די דאָזיקע רייזע-באַשרייבונגען האָט זיך געוואַלנערט העכער 160 יאָר אין כתב-יד און ערשט דערנאָך איז זי פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין אזא ווייניג נאַנג-באַרער צייטשריפט, ווי דער אַמסטערדאַמער „איזראַעליטישע לעטטער-באָדע“²⁸. מיר ברענגען דערפאר צוויי גרעסערע אויסצוגן פון אברהם לויס „רייזע-באַשרייבונג“:

1. דאָס יידישע נעטאָ אין ניקעלסבורג:

זא איז אויך די יודנגאס איינע פון די פאַרשטעמט, איזט אונגע-פעהר זעקס הונדערט הייזער. זי האפן צוויי גרויסע שולען, וועלכע מיט נאמען: די אַלטשול און די נייע שול. זי זיין אויך גלייך אין פראג נאר פלייסן אין שטודירען, זא דאט מאן היר אויך פיל פרעמדע פון דענין יודען-שטודענטן פינדעט. די קליידונג דער יודען איז היר גלייך אין פוילן מיט לאַנגע רעק, און זי הייסען די לאַנגע רעק-שובץ, און נאָך איינעם דריבער, דען הייסען זי הילראַק... און ברייטן פעלץ וועלכש זי הייסן אוישוב. די ווייבר אבער אירע קליידער הייסן איין מידר און איין פונטי, טראגען אויך מענטיל מיט איין פירעקדיג שטיק שווארצן סאַמעט אויף דען ריקן, דאס איז אן מאנטיל אנגענעהט; אויף דען קאפ איין שליוער גלייכט איינעם טרעכטער אדער איינעם ווייטהארן. די כעדיכר (מיידלעך) געהן אַלע נאר אין געפלאַכטענע האָר, ארעם רייך — אַלע גלייך. די גע-הייראַטע מינשן טראגען אַלע בערט, גרויסע בערט, און לאזען אויך מיט קיין מעסער שערען, זי זיינען פרומע לייט. באַקלאגען נאר שטארק אירע טויטען; ווען איינער שטערבט, זא געען די ווייבער זא וואהל אלס מאנען

נאך, און העפען איין יעמערליך געהייל, דאס מאן זי נון דורך אלע נאסען הערן שרייען. און די באגרייבנים איז אויך נאָענט ביי יודען-נאסען. זי מאַכן קיין אָרון ניט ווען איינער שטארבט, זונדערן אין די גרוב לעגן זי אים בלויז אויף די ערד, מאַכען אבער אן יעדן זייט איין ברעט דאס איין דעקיל קאן דרויף ליגען. ווען עס אָבער איין כּהן איז, זא מאַכען זי איין ארון.

וואס אָנפּעלאַנגט דער יהודים איר צערעמאָניע איז אין אלעס נאך וואל צו פרייזען. זי האבן אַכט אָן פרייטאג, זאָ פאלד נאך מיטאג קומט זא שלימען זי אירע קרעם צו, און האנדלען ניט מער, זאנדערן קליידען זיך אויס און געען זיך באַדען. און וועשין זיך איר לייב זויבער, טונען אירע שבת-קליידער אָן, און טונען איר געווענליכע פרייטאגש-אויפפירונג וועלכעס אין דאס העברעיִש הייס שמו"ת (שנים מקרא ואחד תרגום). פּוצען זעלבסט דאס הויז מיט ציראד, אל זיין די ריינסטע דינסטבאדין אין הויז, זיי בענערען זעלבגיג ניט פון אירה דינשט, מאַכען זעלבסט דען שבת צו עהרען. איין יעדער האט איין פאַק-אויווען אין די קיך, און באַסען אלע פרייטאג פריש ברויט. מוזען אויך אלע נאר האבען דרייערליי זאכען: זיין וויין, פיש, פלייש, אל זיינען עס די ארמסטע, זא מוזען זיי דיזע דריי זאכען האבן און אן פרייטאג קויפן דען שבת צו עהרין. אלס עס נון זא שפּיט ווירט, זא קומט איין קירבענדינער מיט זיין בעסטע קליידער אָן און רופט: מיט איין האלב פירטעל שטונד וועהרינדש גלויט קבלת שבת, דאס איז צו זאגען צו אַנטפּאָנגען דען שבת אונד זא יעדער זיך צו דער שול פיגעבט. ווירד היר (ד"ה אין דער שול) געהאנדעלט גלייך ווי אויך געהאנדעלט אונד געשריבן ביי פראג, מיט זינגען אונד מוזיק שפילען מיט שיינע נאכשפיל וועלכעס גאָר אָפט לאנג געווערט. איהרע פאַרזינגערס זיין אויך פאַרימט, דאס מאז דערנלייכען ניט פיל פינדערט; דער פאַרנעכטער הייסט ר' מרדכי זיין.

II. די יידן אין וויין.

...זי (די יידן) האָבן אַלהיר (אין וויין) איין גערוטעס (רויט) לעבען, ביהאלבען איינערליי זאך, וואס זי היר פאר אין בעשווערנים האבן, איז ווענען זאָ גענאמטן גלעקעלי. דאָס איז ווען די פאפען (גלחים) וועלען געען איינעם קראַנקען באַזוכען, זאָ קומען זי מיט איין קליין פון זילבער מענשענביילד (טריסטוס-ביילד) טראָגען, און איין גלעקל פאַראן; פאַר דיועם פאלען אלע נאר נידער אויף די קני. וואן גוהען זאָלכעס באַגענגים איין יודן זאָלמע אנטקעגען קומען, זא האבן די פאפען אדער ביי זיך האבענדע פּאָרנענטען איין פולמאכט אום דען יודן צו נייטיגן נידער צו קניען.

אדער מאג אים אויף דען פלאטץ דערשלאָגן. אלו זאלכעס נוהען איינעם יודן פאגענניט, מוז ער זעען איבער זייטן אדער הינטער זיך צו רעטירירען. איך האב מיך אין דיון געפאר צוויי דריי מאל זעלבסטן בעפונדען. אלס איך איין מאל נאך דעם פרינץ יעגעניום זיין גארטען וואלטע געען, אונד אין די פארשטאדט קומטע, זא זיכטע (האָב געזען) אויך פון ווייטן אָנקומען גאַנץ שטאַרק נאָך מיר צו. איך מיך זעעט צו רעטירירען, זא זינג איך אין אַיין הויז. וואו איך די מייד פון הויז (דאָס דינסט־מיידל) ערקענט און זאלכעס זאגט דאס איין יוד אין הויז וואו. די לייט נוהען באַמערקטן וואָרום איך היר קאַם, זא וואלט איינער האבן דאס מן מיך מיט געוואלט זאלט ארויספירען וואָן זי פאָרביי קומטן. איך דער מייד איין זיבענצענר גיב עס, זא לוי זי מיר די הינטערטיר ארויס, און איך לויפט דערפון. נאך איין אַנדער מאל, זא שמעעט איך אויף דען מאַרק אום צו קויפען אייניגע זאכען, זא זעה איך ווי איין שטודענט מיר אַנזיכט (קוסט אויף מיר) און מיך מיט איינס פראגעט אויב איך איין יוד ווער. איך אים מיט יאָ באַאנטווארטעט, זאגט ער: זיך (זע) דיך אַמאָל אום. דא זיכט איך ווי אַיין פאַרטיי ליכטיר מיט פיל געפאָלק אַנקומען. איך גלייך באַ מערק עס דאָס זי מיט דעם גלעקיל וואָרען; זאָ לויפט איך, דער שטודענט וועלכער מיך גיקענט האט לויפט מיר נאך, און רופט אלע צייט: יוד, נעם דיין הוט אָפּ! איך לויפט אלפאַרט, ער מיר אלש נאך, ביז ער מיר דען הוט פון דען קאפּ אפּגעמט פון הינטן. איך זאָ ניט וואָלט שטיין בלייבן, וואו באַנג פאר בייזער געפאָלג. לויפט ווייט אוועק אין איין אנדרע נאסען, און קויפט מיר אנדרע הוט אויף דען קאפּ"א.

אברהם לויס, „רייזע־באַשרייבונג" איז לויט איר מאַניער און טאָן נאָניץ נאָענט צו אַן אַנדער ליטעראַטור־היסטאָרישן זשאַנר — מעמואַרן. דער דאָזיקער זשאַנר איז גאַנץ אָרעם פאַרמאָטן הן אין דער העברעיִשער, הן אין דער ייִדישער ליטעראַטור. דאָס רוב מעמואַרן, וואָס זיינען אויפֿ געהיט אין דער אַלטיידישער ליטעראַטור, טראָגן דעם נאָמען „מגילת". צוזעלכע מגילות דערציילן וועגן טראַגישע געשעענישן, וואָס האָבן איר בערגעלעבט באַשטימטע פאַמיליעס אָדער איינצלנע פּערזאָנען. אָט איז, אַ שטייגער, „מגילת שמואל". שוין אויס דעם שער־בלאָט ווערן מיר נעוואָר: „מגילת שמואל דער פּרימוס פון פּראָג. אין דיזער ווערט דער־ ציילט דיא נסים ונפלאות וואס השי״ת ב״ה ברוב רחמיו וברוב חסדיו להראש והקצין פרנס ושתדלן המפורסם כהר״ר שמואל טויסק ר״ה ופרימוס דק״ק פראג אונד דען ננצן כלל ישראל בשנת תס״ד גמין האנט.

וויא ער פון שקר בלבול נצול געווארן איז. הקב"ה זאל ווייטער פל ישראל מציל זיין וישלח משיחנו". אין דער דאזיקער מגילה, וואָס איז געשריבן אין 1720^ט, ווערט באַריכות דערציילט, ווי מען האָט דעם פּרימוס פון דער פּראָגער קהילה דורך אַ שקר-בילבול אין תּפּיסה אַיינגעזעצט אין 1704, און די גאַנצע קהילה איז אין גרויס געפּאַר געווען. אַן ענלעכן כאַראַקטער טראָגן אויך די שוין אונז באַקאַנטע מעמאָרן פון דעם באַ-רימטן רב יום-טוב העלער, „מגילת איבה", וואָס איז אויך אין דער התּחלה געשריבן געווען אין יידיש^ט, און די „מגילה", וואָס דערציילט וועגן דעם שווערן מזל פון די פּרידער בערענס, וועלכע מען האָט אויך אין אָנהייב פונם 18טן י"ה, אויפן סמך פון אַ שקר-בילבול, אַיינגעזעצט אין תּפּיסה^ט. די „מגילת גנש" (פאַרעפּנטלעכט דורך ד. קויפּמאַן אין 1896) גיט אונז אַ טרויעריק פּילד וועגן דעם יידישן לעבן אין דייטש-לאַנד אין מיטן 17טן י"ה. אַ באַדייטנדיקן אינטערעס דערוועקט אויך די „מגילת ר' מאיר" (צום ערשטן פאַרעפּנטלעכט אין „קובץ על יד", 1904), וואָס שטאַמט פון 1631. איר פאַרפאַסער, מאיר בן יחיאל, דער-ציילט, ווי אזוי ער האָט אַלס 15-יאָריק יינגל אין 1608 זיך געלאָזט, מיט נאָך 8 יינגלעך, אויס אונגאַריש-בראָד קיין קראַקע לערנען אין דער דאָר-טיקער ישיבה, נאָר אויפן וועג האָט זיי אַלעמען געפאַנגען גענומען עפעס אַ „פּרייץ".

דער אמתער שטאַלץ און גלאַנץ פון דער יידישער מעמאָרן-ליטע-ראַטור זיינען אָבער די זכּרונות פון דער באַוויסער גליקל האַמיל. מיר האָבן שוין פּריער אָנגעוויזן, ווי אזוי אַדאַנט דעם דרום-וואַרשאַט און דער מיט אים פאַרבונדענער אַנטוויקלונג פון דער פּאָלקס-ליטעראַטור.

25 צוערשט פאַרעפּנטלעכט אין „קובץ על יד", 1899.

26 זע אונזער הערק, ב' v, ו' 124. ר' יום-טוב העלער האָט אויך געהאַלטן פאַר נויטיק איבערזעצן אויף יידיש (1626) דעם רא"ש שם באַקאַנטע צוואה („ספר ההנהגה", זע אונזער ווערק, ב' וו, 108), בכּוּף אַלע „קליין ווי גרויס וואָלן דאָס פאַרשטיין". (פּדי שהנשים אשר לא ידעו ולא יבינו בלה"ק, הנשים צדקניות תאכ"ו חפצים לשמוע מוסר שיועיל להם מאוד מאוד לשון האשפּנוי, וכן לגורים וחקרי דעת כל זה. לבעבור ישמעו ויבינו ויקחו מוסר כקמן כנדול אלו ישמעו). אין יידיש האָט אויך ר' יום-טוב העלער אַרויסגעגעבן אַ קליין ביכּלע „בּרית מלח" (דינים וועגן פּלייש זאַלצן), האָט איז אייניקע סאָל איבערגעדרוקט געוואָרן.

27 די דאָזיקע „מגילה" איז געווען אין די הענט פונם געשיכטע-פּאַרשער יאָסע. ער האָט שפּאַרק באַרויערט, וואָס אַזא אינסערעסאַנטער דאָקומענט איז געשריבן אין אַ פאַרדאָרבענטם זשאַנאַל, האָט ער אים דערפאַר, אויסגעבעסערט און אים פאַרעפּנט-לעכט אין אַ פאַרדייטשער באַאַרבעטונג (אין „יאַהרבוך פ. געשיכטע ד. יודען א. ד. יודענשאַט", וו).

ווערט די פרוי אַ וויכטיקער קולטור-פאקטאָר אין דעם יידישן פאמיליע-
 לעבן. עס ווערן ספעציעל פאַר איר ביכער געשאפן, מען פליסט זיך אָן-
 צווייזן אויף איר אויסגעוואקסענעם קולטורעלן ווערט. די פרוי באַזונגט
 זיך אָבער ניט דערמיט, וואָס זי באַהעפט זיך דורך דעם פאָלקס-בוך מיט
 דער נאַציאָנאַלער קולטור, זי פאַרמעסט זיך אויך אַליין אָנטיילצונעמען
 לויט אייגענע קרעפטן אין איר שאַפן, היטן און פאַרשפּרייטן אירע אָנגע-
 זאַמלטע אוצרות. שוין אינמיטן פון 16טן י"ה האָט זיך שטאַרק קונה-שם
 געווען מיט איר לומדות די זאָגערקע (הרבנית הדרשנית)²⁸ רבקה בת
 מאיר טיקטינער. זי האָט אַפילו דערוועקט צו זיך אַן אינטערעס אין דער
 קריסטלעכער געלערנטער וועלט; דער געלערנטער וואָגענוייל רעדט וועגן
 איר מיט התפעלות אין זיין ווערט וועגן מסכת סוטה (גערודקט אין 1674),
 און אין 1719 האָט אַ דייטשער פּראָפּעסאָר געשריבן אַ ספעציעלע לאַ-
 טינישע אָפּהאַנדלונג וועגן רבקה טיקטינער. זי האָט אַ מוסר-ספר פאַר
 פאַסט „מינקת רבקה“, אין וועלכן זי ברענגט אַ סך מאמרים פון דער
 גמרא און מדרשים. דאָס ווערט איז ערשט פאַרעפנטלעכט געוואָרן פיל
 יאָרן נאָך איר טויט, צוערשט אין פּראָג (1609) און דערנאָך אין קראָקע
 (1618); עס איז שוין אָבער אין וואָגענויילס צייטן געווען פון די גרעסטע
 יקרה-מציאות, און מיר האָבן ליידער ניט געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו
 באַקענען מיטן ווערק פון דער „ערשטער שריפטשטעלערין אין יידיש“,
 ווי זי הייסט ביי וואָגענויילן²⁹. אין 1586 האָט רויזל פישלס פאַרעפנט-
 לעכט משה שטענדאָלס תהילים-איבערזעצונג, און דערביי פאָרויסגעשיקט
 אַ לאַיגע פאָררעדע אין גראַמען:

„רוזל בר' פישל מהון מיד דיא לויט נעגן — בַש מאַכט דש זיא
 מיין פאטר ז"ל ניט קענין — הרב ר' יוסף לוי איז זיין נאמען פון דר
 לויים נישלעכט — די זיין אלי נאמש ית' קנעכט — אונ' זיין פאטר מוה"ר
 יהודה לוי ע"ה דער אלטן — דער האט פנפציג יאר צו קהלת הקודש
 לודמיר ישיבה גיהאלטן"³⁰. עליש בת ר' מרדכי מיכלש אויס סלוצק האָט
 זיך באַקאַנט געמאַכט מיט איר „מעבר יבוק" איבערזעצונג (1704), און
 אויך תפילות-איבערזעצונג. אַן אַנדער תפילות-איבערזעצונג האָט אויס-
 געזעצט דעם גרצדק משה בן אברהם 11-יאָריקע טאַכטער געלע³¹, און
 די יונגניקע זעצערין האָט פאָרויסגעשיקט דער אויסנאַבע פאָלגנדיקע
 תמימותדיקע שורות:

28 וועגן מירוואַנערקעס זע אויבן, קאפ. 1, ז' 31.

29 וועגן רבקה טיקטינערס „שמת-תורה-ליד" אין היימערדיקן קאפיאל.

30 זע שולמאַן, ציט. ח. ז' 24—25.

31 געבוירן אין 1702.

דיוע שיינע נייע תפלה פון אנפאנג ביז צו ענד
האב איך ניועצט אלע אותיות מיט מיינע אייגענע הענד,
געלה בת ר' משה המדפים ואמי מרת פרידע בת הר"ר
ישראל פ"ץ ז"ל.

די האט מיך צווישן צען קינדער גיבארן,
איך בין איין בתולה נאך עטוואס אונטער צוועלף יארן.
נעמט איך קיין חידוש דאס איך מוז ארבייטן
הרבה והענוגה בת ישראל זיצט אין גלות לנגע צייטן.
איין יאר גייט אהין, און דאס אנדרע מוט קומן
און מיר האבן פון קיינער גאולה נאך ניט פארנומן,
מיר שרייען און מיר בייטן אן נאט אלע יאר
ער זואלט דאס אונזרע תפלות ביי השם יתברך זולטן קומן פאר
ווי ווייל איך מוז שווייגן שטיל.
איך און מיינ פאטערש הויז טורן ניט ריידן פיל⁸²,
ווי עס פל ישראל ווירט דער גיין
אלזא זאל אונז אויך געשעען,
דען דער פסוק מוט זאגן
עס ווערן זיך פרייען אלע לייט
די אויף הורבן פון ירושלים האבן אהנן קלאגן
און די אויף דאס גלות האבן פארטראגן גרויסע לייד
די ווערן מיט דער גאולה האבן גרויס פרייד.

אָט די תמימות־נאָווע שורות פון דער יונגער זעצערין פירן אונז
אריין אין דער אינטימער גייסטיקער וועלט, אין וועלכער עס האָט געלעבט
די יידישע פרוי; עס פילט זיך אין זיי דער אָטעם פון דער אייגנארטיקער
אַטמאָספֿער, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אַרום דער ווייבערשער געמאַ-
באַפעלקערונג אַדאָנק דער אויפגעבליטער פּאָלקס־ליטעראַטור מיט איר
דערציילעריש־דידאַקטישן שטייגער... אין דער הינזיכט זיינען אויסער-
געוויינלעך אינטערעסאַנט די אויבן־דערמאָנטע זכרונות פון גליקל האַמילן.
גליקל איז געבאָרן אין 1645 אין האַמבורג אין דער רייכער פּאַ-
מיליע פון דעם פּרנס הסהילה לייב פינקערלע. צו 14 יאָר האָט זי חתונה
מיט דעם רייכן יוועליר, חיים האַמילן, לעבט מיט אים גליקלעך אַפּ
דרייסיק יאָר, דאַן איז איר מאַן געשטאַרבן און זי איבערגעלאָזט מיט
צוועלף קינדער יתומים. די שווער־באַטריבמע אלמנה איז געוואָרן שטאַרק
מעלאַנכאָליש, און אין די שלאָפֿלאָזע געכט, פול מיט ביטערן יאוש, איז

⁸² אַ צענטער־עכטיג, אַז איר פּאָטער שטאַטס ניס פון יידן.

זי, ווי זי דערציילט אליין אין אירע מעמוארן, געקומען אויפן געדאנק צו באשרייבן פאר אירע קינדער לופרן דאס לעבן פון זייער פאטער, און אגב זיי באקענען מיטן גרויסן יחוס פון וועלכן זיי שטאמען, און מיט די מעשים טובים און יראת-שמים פון זייערע אור-עלטערן... „מיינע ליבע קינדער — מעלדעט גליקל אויף די ערשמע זייטלעך פון אירע זכרונות — איך האבע דיועס אנגעפאנגען בס"ד צו שרייבן נאך דען טויט פון אייער פרומן פאטער, דאס עם מיר איזט געוועזן קצת נחת רוח, ווען מיר די מאַלקוּיש (מעלאַנכאָלישע) געדאנקען זיינען געקומען און פון שווערע דאנות שהיינו כצאן בלא רועה און מיר אונזרן געטרייען הירטן האבן פארלארן. אלזו איך מעניכי לילה שלאפלאז צו געבראכט און איך בע-זארגט, דאס איך ח"ו אין מאַלקוּלי געדאנקן זאלטע קומען, אלזו איך אָפט פלייח אויף געשטאנדן און די שלאָפלאָזען שעות דער מיט צו געבראכט...“⁸³

זי האָט פון דער התחלה אָן זיך פאַרגענומען צו געבן אַ פילד פון אַ גאַנץ ברייטן פאַרנעם, און אָנשרייבן אירע זכרונות אין זיבן ביכער. און זי האָט טאַקע איר אונטערנעמען בשלימות דערפילט. אין 1691, אַלס פרוי אין די מיטעלע יאָרן, איז גליקל האַמיל צו איר לעבנס-זויערע צוגעטראַטן, און פאַרענדיקט האָט זי עס אַלס 74-יאָריקע זקנה אין 1719. גליקלס זכרונות האָבן בלייספּאָ אַ באַדייטנדיקן היסטאָריש-געזעלשאַפּטלעכן ווערט; זיי גיבן אַ שלל זייער וויכטיקע ידיעות וועגן דער עקאָנאָמיש-גע-זעלשאַפּטלעכער לאַגע פון יידן אין יענער צייט, וועגן זייערע האַנדלס-באַציאָונגען, וועגן דעם גאַנצן דעמאָלטיקן ישוב אין דייטשלאַנד און אין די שכנותדיקע לענדער. עס איז אוממעגלעך צו שרייבן די געשיכטע פון די קהילות אין האַמבורג, אַלמאַנע, האַנאָווער, הילדעסהיים און מעץ פאַר דער צווייטער העלפט פונם 17טן י"ה, ניט באַנוצנדיק זיך דערביי מיט גליקלס מעמוארן. די דאָזיקע מעמוארן זיינען אָפּער וויכטיק ניט בלויז אַלס היסטאָרישער דענקמאַל, נאָר אויך אַלס באַדייטנדיקע ליטעראַרישע דערשיינונג און העכסט-אינטערעסאַנטער מענטשלעכער דאָקומענט. דעם סוחר חיים האַמילס פרוי, די פרומע און גאָטספאַרכטיקע גליקל, איז געווען באַשאַנקען ניט בלויז מיט אַ גוואַלטיקן זיפרון, וואָס האָט ווי אַ שוואַם אַיינגעוואַפט אין זיך אַלע וויכטיקע געשעענישן פון איר פאַר-נאַנגענעם לעבן; זי איז אויך געבענטשט געווען מיט אַ פאַעטישער טיף-פילנדריקער נשמה, מיט אַ פונק פון אַן אמתן קינסטלער. גליקל באַזונגט זיך

⁸³ „זכרונות“, 1896, 3-4, 20. אויסלייג — סאָדערניוירט.

⁸⁴ גליקל איז געשטאָרבן אין 1724.

גיט דערמיט, וואָס זי דערציילט וועגן אירע פאַרנאַנגענע יאָרן, זי שילדערט מאַלעריש איר סביבה, דעם אַרומיקן שטייגער לעבן. עס איז אין דער הינד-זיכט באַזונדערס אינטערעסאַנט צו פאַרגלייכן אַברהם לויס רייזע-באַ-שרייבונג מיט גליקלס זכרונות. דאָרט ווערט אזוי פּראָטאַקאָלאַראַטיק און טרוקן דערציילט וועגן פּערזענלעכע איבערלעבונגען און געזעלשאַפּטלעכע געשעענישן, און דאָ וואַקסט אויס פאַרן לייענער אַ פּילפאַרביק בילד פונם יידישן אַלטמאָדישן לעבן, און אין דעם צענטער פון דעם דאָזיקן בילד טרעט בולט אַרויס אין איר גאַנץ אויסמעַרלישער געשטאַלט אַט די מערק-ווירדיקע יידישע פּרוי, וואָס איז געווען באַשאַנקען ניט בלויז מיט אַ קלאָרן פּראַקטישן פּאַרשטאַנד, נאָר אויך מיט אַ הייס ליבנדיק האַרץ און פּאַעטי-שער פּאַנטאַזיע-רייכער נשמה.

גליקל האָט ניט באַזעסן קיין אייראָפּעיִשע בילדונג; זי ווייזט אַפילו אָן, אַז זי אַלס קינד, „אין חדר האט זיטצען מוזין“ (1' 26), דאָך איז אַ גרויסער ספק, צי זי איז אימשטאַנד געווען דעם ביבל-טעקסט און די העברעיִשע מוסר-ספרים אין אַריגינאַל צו לייענען. איר גאַנץ בקיאות, וואָס זי ווייזט אַרויס אין אַ ברייטער מאַס אין אירע מעמואַרן, האָט זי געשעפּט דער עיקר, אויב ניט אויסשליסלעך, אויס דער פּאָלקס-ליטע-ראַטור. די יידיש-דייטשע „געטלעכע“ ביכער האָבן פאַר איר אַנטפּלעקט די אוצרות פון נאַציאָנאַלער קולטור, זי באַקענט מיט דעם עטישן וועלט-באַנעם פונם יידנטום און מיט דעם פּילפאַרביקן געוועב פון אַנדות און לעגענדעס. די אייגנאַרטיקע וועלט פון פּאַרשטעלונגען און באַגריפן, וואָס געוועלטיקט אין דער יידישער מוסר-ליטעראַטור, איז געוואָרן די איינ-טימע געפיל-און עמפינדונגס-וועלט פון אונזער מעמואַריסטין. פון דאָרט האָט זי אויך געשעפּט איר אייזנפעסטן גלויבן אין גאָטס אומענדלעכן גנאָד און חסד, וואָס איז אויסגעגאַסן איבער דער וועלט, ניט קונדיק אויף אַלע לידן און צרות, וואָס דער מענטש מוז אוימשטיין אין לעבן. און דעם דאָזיקן גלויבן פלייסט זי זיך איינצופלאַנצן אויך אין אירע קינדער. „דאַרום — ווייזט אָן גליקל אירע קינדער — איין יעדער מענטש דער גאטספּורכט אין זיך האט, זאל די שטראַף מן המקום ב'ה זייליג וכשפּחה אָן נעמען, דען די יסורים זיינען איין ערלייזונג צו זיינען גוף און זיין זכות בעה"ב די אַיביג איזט און איזט מוכּחה אַן זיין באַשעפּר, דאס ער אים ווערט אלעס גוטס געבען, דען ער פאַרלאָזט זיך אויף זיין באַשעפּער... ליבע קינד, איך מאַנע מיך ניט ווייטער איין לאַזען, דען איך קעם זאָנסט אַל צו טיף הנין און ווערען מיר י' (צען) ביכר ניט גע-נוג; לויאיט (לייענט) אים טייטשן בראַנדשפּיגל, אים לכּיטוב, אדער דער לערנין קאן — אין די ספּרי-מוסר, פינדעט מאַן אלעס אין. דייוש

(דערפאר) ביטע איך מיינע ליבע קינדער זייט געדולדיג! שיקט אייך המקום ב"ה אין שטראף, נעמט אלעס מיט געדולד אָן, און הערט ניט אויף צו בעטן, אולי ירחם ומי יודע וואס אונז זינדיגע מענשן גוט איזט, אויב עס אונז גוט איזט דאס מיר בעה"ז אין גרויס עשירות לעבען און וואויל-טעג האָבן און און אלע וואוללוסט אונזער צייט אין דיזער פארגענגליכן וועלט צו ברענגן, אדער אויב עס אונזער בעסער איזט דאס אונז דער הימלישע פאטער אלע צייט אין זיינער גענאדן-הוט האלט אויף דיזער זינדיגן וועלט פדי מיר אונזערע אויגן אלע צייט קעגן הימעל האבן און אונזרן גינדיגן פאטער אלע צייט מיט גאנצן הערצן און אונזרע הייסן טרערן אנרופען זאָ בין איך זוכט, דאס דער געטרייע גוטגע גאט אונזער ווערט מרחם זיין און אויס רען לאנגן בעטריפטן גלות ערלייזען, זיינע בארמהעריציקייט איזט גרויס, זיינע גענאד איזט פיל, וואס ער אונז פאר שפראכען ווערט בוודאי קומען, לאזען מיר נאָר מיט געדולד ערווארטן" ⁸⁵.

די גרויסע השפעה פון דער מוסר-ליטעראטור פילט זיך אויך זייער שמאק אין גליקלעם סטיל. זי חזרט אפילו יעדעס מאָל איבער: „מיינע ליבע קינדער, איך בין אַך ניט אויסן אייך איין ספר-מוסר צו מאַכן און צו שרייבן" ⁸⁶. דער נוסח, דער סטיל פון דער מוסר-ליטעראטור געווענליכט אָבער אזוי שמאק איבער איר גאנצן וועלטפאַנגעם, איבער איר אַרט רענקען און פילן. אירע מעמוארן זיינען ניט נאָר פול מיט מאַמרי חו"ל און דברי-מוסר, זי באַנוצט זיך אויך זייער גערן מיט משלים, פאַבלען, מעשיות און אַלערליי „ספר מוסר נשיכט". זי פאַר-ענטפערט זיך אפילו צייטנווייז, און בעת זי ברענגט אַ מעשה „וויא מאן פינט אן דער בישרייבונג פון אַלסנדר מוקדון", באַמערקט זי גלייך: „דיזי נשיכט שרייב איך ניט פאַר איין אמת, עס מאַג נאך איין הינדישער פאַביל זיין, איך האָב עש דרום היר אן נישטעלט דיא צייט מיר צו פאַר-קירטצין" ⁸⁷. אָט דער רייכער דערציילערישער און פאַלקלאָרישער טייל פון דער מוסר-ליטעראטור איז געווען אזוי נאָענט איר פאַעטישער נשמה, געוואָרן אן אַרגאָלישער כאַראַקטעריסטישער טייל פון איר סטיל. די משלי חו"ל, די אַלע „ספר מוסר נשיכט" און „הינדישע פאַביל" זיינען איינ-געוואַקסן אין גליקלעם אינטימער וועלט, זיינען די לופט, מיט וועלכער זי אָטעמט, דער אומבאָדינגטער שטאַף, אויס וועלכן זי שטיקט און טוט מיט אים באַצירן איר זכרונות-געוועב. און דאָס ווערט געטאָן מיט אַזא

85 דאָרסן, 13-14. דער אויסליג - סאָדערניורט.

86 דאָרסן, 4, א"א ערסער.

87 דאָרסן, 21.

תמימותדיקער פשמות און ליבער הארציקייט, אז אפילו דער מאָדערנער לייענער ווערט ניט ווילנדיק צוגעצויגן דורך דעם פישוף פון דער אייגנ-ארטיקער האַרמאָניש-גאַנצער און גלויבן-פעסטער וועלט. אָט אזוי ווערן פשוטע פאַמיליע-זכרונות פון אַ פאַראומערטער, דורך שווערן צער נידער-געשלאָגענער פרוי, דעהויבן צו דער מדרגה פון אַ קונסט-ווערק פון ברייטן פאַרנעם און באַטייט.⁸⁸

אין גליקל האַמילס סטיל פילט זיך אָבער די השפעה ניט בלויז פון די יידישע מוסר-ספרים. אין יעדן בלעטל פֿון אירע מעמוזארן פילט זיך אױך די פרוי, די אַלט-מאָדיש-יידישע פרוי מיט איר הכנעהדיק פאַר-נשויערט געמיט, מיט איר אינטימער האַרציקייט. דורכדעם באַקומט איר סטיל די ספעציפישע פאַרבונג, וועלכע איז אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם גאַנצן אייגנאַרטיקן צווייג פון דער רעליגיעז-יידישער ליטעראַטור, וואָס זײַן בלי-תסופה האָט זיך אָנגעהויבן אין 17טן י"ה, און איז באַ-קאַנט אונטער דעם נאָמען „תחינות“.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן,⁸⁹ אז נאָך אינם מיטלעלטער, איידער דער דרוק-וואַרשטאַט איז געשאַפן געוואָרן, האָבן שוין עקסטי-טירט יידיש-דייטשע תפילות-איבערזעצונגען. איינס פון די עלטסטע, אויף דער פּאָלסק-שפראַך אויפגעהיטע, געדרוקטע פּיכער, איז יוסף בר יקום סידור-איבערזעצונגען (1544). נאָך בר יקום איבערזעצונגען קומט אַ צווייטע, וואָס איז אין מאַנטואַ דערשינען (1562), און פיל אַנדערע.⁹⁰ עס זיינען אויך דערשינען פיל מחזורים-איבערזעצונגען און איבערזעצונגען פון „מנהגים“ זאַמליכער. „ספר הנהגות חיים בו ימצא חיים—לייענען מיר אויף דעם שער-בלאָט פון אזא „מנהגים“-איבערזעצונגען—דו קליין ביכליין איז וואהל בטראַכט, ווער דו נאך ווערט לעבין ווערט נפידן דו איבני לעבן, אונ' אך פיל תחנות ובקשות דרבייא נאר עבין, דרמיט דער מענש קען אין גאַטש דינשט לעבן. דרום האב איך עש אויף טייטש געשטעלט, אליין זאל פֿר שטיין דיא נאַנצי וועלט, וויא זיך דער מינש זאל אין שול פירן ווערט, מאן דריינן וואהל שפירן. וואס דריינן שפירט קען מאן ניט אלש הער שטעלן, ווער אביר דריינן ווערט לעזין דעם ווערט עס וואהל גפֿלן, דרום איר ליבן לייט לאזט אייך דאז קליין געלד פֿר דען ביכליין ניט פֿר

88 וועגן גליקלס שפראַך זע א. לאַנדויס אַרבעט אין „מיטטייל. ד. געזעלשאַפֿט פֿ. י. פּאָלקסגורע“, 1901.

89 זע אויבן, ז' 30-31.

90 אויך דער אויבן-דערמאָנטער יחיאל מיכל געשטיין האָט פֿאַרענטפלעכט אַ תפילות-איבערזעצונגען („דרך ישרה“, 1697).

דריסן, דר ניגן ווען איר עז ווערט האלטן ווערט איר עש לעולם הפא
גניסן" (ווילמערסדאָרף, 1724).

„דריט דער מענש קען אין נאמש דינשט לעבן" — צו דעם צוועק
האָט אויך שמשון פראַנקפורט דעם צווייטן טייל פון זיין „ספר החיים"
(דיני אַבלים און אָנווייזונגען, ווי מען דאַרף מטהר זיין מתים) אין יידיש
גערדוקט (1703): „אלי דינים פון פריידן, אויף טייטש נאר וואָל
בישיידן מאַנן אונ' ווייבר יונגן אונ' מירדן". און אין דער הקדמה ווערט
אָנגעוויזן: „הערט צו איר ליבע לייט, וואָרום אז איך האב דאש ספר אויף
טייטש נימאכט, דש ברענגט מיט די צייט, דש ישראל זיין אויף אלי ערט
פר שפרייט, אונ' האבן ניט איבר אל רבנים דש מיט זיא לערנן אונ'
מדריך זיין וואש אלש בימייט, אונ' מיט מתים אום צו גין וויש ניט
איטליכר דיא רעכטי בישייט".

אויך דעם „טייטשי מענה לשון" האָט מען „טוהן שענקן", בכרי
יעדער זאָל וויסן „וואו מן זאל זאגן אויף דיא עלטריין אונ' פריינדש
קברים, אויך ערב ראש השנה אונ' ערב יום כפור דאש מען זאל בעטן
אויף איין שנה טובה, דאש השם יתברך ברוך הוא זאל אונז מוחל זיין
אונזרי זינד אונד אונש פֿשערן וואש מיר פון איהם ביטן אונד אין אלי
אונזרי וועג פֿגליסן". עס זיינען אפילו גערדוקט געוואָרן ספעציעלע האַנט-
ביכער מיט רעליגיעזע אָנווייזונגען, ווי דער מענטש דאַרף זיך נוהג זיין
אונטערוועגס (,שיח השדה", פּיורדא, 1736).

אַט די אלע אויסגאַבעס זיינען דורכגעדרונגען מיט אַ נאַנץ פאַר-
שטימטער טענדענץ: געבן די מעגלעכקייט דעם פשוטן עולם, ער זאָל
קאָנען מתפלל זיין אויף דער שפראַך, וואָס ער פאַרשטייט, ד"ה אויף

41 דאָס דורך שטיין הגנוי אין האַמבורג אין 1733 פאַרענטלעכטער כּנהנים-
בוך האָט פּאָלנדיקן שער-בלאָס: „פיל היפּער דען דיא ערשטן זיין ניהען, דאש
יערס מאן וואָל מערקן אים לעזן, פון אלי כּנהנים אין אשכּנז דורך דאש גאַנצן יאר,
אויך פּולין, פּיחס, מעהרען פאַר וואָר, און פיל דינים גיועצט גאר עפּן, דער מיט
אלש איר ווישט אין נאמש דינשט צו לעבן, אויך דער גייא דאש ספר חאל פּאָר
מיר, און מיט אליד האנד, שיני גיאי קופּרשטיך גיצירס".

42 מיר ציטירן לויט דער זאָלצבאַכער אויסגאַבע פון 1767.

43 מיר ציטירן לויט דער פּיורדער אויסגאַבע, 1766.

44 עס זיינען געבן אויך דערשינען אין יידיש ריין פּראַקטישע האַנטביכער פאַר
רייזנדע סוחרים. אַזא האַנטבוך איז אַנגעגן דערשינען אין 1680. אין דעם זעלבן יאָר
האָט דער באַזונסער שבתאי גם (זע אונזער ווערק ב' V, ז' 181) פאַרענטלעכט זיין
אויבן דערשטן האַנטבוך. מסכת דרך ארץ" מיט אַלע גויסיקע אָנהייבונגען פאַר רייזנדע
געשעפטלייט.

יודיש, די דאָזיקע טענדענץ איז צומדייטלעכסטן אויסגעדרוקט אין דער פּאַרערע צו דער מחזוראיבערזעצונג, וואָס איז פאַרעפנטלעכט אין אַמסטערדאַם אין 1721⁴⁵:

„תפלה בלא כונה בלוא נשמה, דאָס מיינט, וועגן איינר תפלה טוט פאר הסב"ה, און טוט זי ניט פלייסן הארצן, דא איז די זעלביגע תפלה גלייך אז איין קריפל בון איין מענשן דער קיין לעבן און חיים האָט. נון האָבן אונזרע חכמים ז"ל געזאָגט: איין אימליכער יהודי דער דא וויל האבן דאס זיין תפילה זאָל נשמעת זיין. צו ימים נוראים, דער זאל זי פאר ראש השנה און פאר יום הכפורים לייאנן, דאס ער זאל רניל דרינגן זיין און דאס ער פארשטייט וואס ער זאָגט. עס זאָל זיך אַיין אימליכער אַיין משל נעמן ווען איינר האט צו רעדן פאר איין מלך בשר ודם דאס אים אָנטרעפט זיין לייב אָדער זיין נוט, דא זיכט (זעט) ער פאַר ער זיך וואול בארענקט וואס ער זאל רעדן, דאס ער ניש שטרויכלט אונ' דאס ער פארשטעט וואס ער רעט; קל וחומר לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, און טרעפט איין אימליכן מענשן אן גוף און ממון און נשמה, דא איז דאס עיקר דאס ער זאל וויסן, וואס ער זאָגט. נון זיינן די פרשים אַך ניט פאר רען געמיינן מענען, רען זי באגרייפן ניט אזוי וואול אַלע ווערטער... און פּרמ די ווייבּר די פרשטיינן נאר קיין פירוש נאך וואס זיי זאָגן. נון האָבן אונזרע חכמים ז"ל געזאָגט: וואס תפלה אנטרעפט זיינן די ווייבּר גלייך אזוי וואול געפאָטן אז די מאנין. דרום האָבן מיר דאס בדאכט און לאזען דרוקן דאס מחזר אין טייטשן וואול פאַרטייטשט אויף דאס אַלער בעסט און מיט חיבור און מיט גוטע פשטים דאס עס איין אימליכן יהודי נוי און נוט איז, זיי ער ווער ער איז, אז אים וואול ווערט זעען. זה הכלל, זיי עס מאן ארער ווייב, ווער נייארט לייאנן קאן מוז מודה זיין דאס איין זעלכעס מחזור איז נוי און נוט אָן זיינער נשמה אז נאלר און זילבר, און ווען מאן פלייסן דרינגן לייאנט און ווערט זיין תפלה בכונה טון און ווערט שטיין וואס מאן זאָגט, זא ווערט די תפלה געוויס דעהערט, דאן ווערן מיר זוכה זיין לביאת משיח אמן"⁴⁶.

אין אייניקע אויסנאָפּעס פילט זיך אָבער נאָך אַן אַנדער טענדענץ. מיר האָבן שוין פריער געזען⁴⁷, מיט וואָס פאַר אַ ביטל יוסף בר יקר רעדט וועגן די פיוטים און אַנדערע תפילות, וואָס זיינען געשריבן „אין

45 עס איז לייכט סעלעך, אַ דאָס איז אַן איבעררוק פון אַ פּרעדיקטיר

אויסנאָפּע.

46 אויסלייג — סאָדערניוירט.

47 זע אויבן, ז' 114.

נאָר הערבי לשונות", אז עם איז שווער צו געפינען אפשר איינעם צווישן טויזנט, דער דא ווייס וואס זיי מיינען"; אהרן בן שמואל, דער פארפאסער פון דער „ליבליכער תפלה"⁴⁸, האָט דערקלערט אַ קאמפּ דעם סאַנאַ-ניזרטן העברעישן סידור, און אפילו דער פרומער רב יחיאל מיכל עפ-שטיין דערקלערט אין זיין „דרך הישר לעולם הבא" (סוף סאפיטא 31): „אבער דיא ווייבר זאלן קיין מעמדות זאגן, קיינע קרבנות זאגען... וויא ווייניגער דאס מען זאגט וואס מען ניט פארשטייט, וויא בעסער איז עס".

עס איז דערפאר קיין חידוש ניט, וואָס פאַראַלעל מיט די סאַנאַניזירטע תפילות זיינען אויך געשאפן געוואָרן פרייע יידישע „תחנות ובקשות", געשריבן אין נאנץ פשוטן, ריין-פאָלקסטימלעכן סטיל. אזעלכע געדרוקטע תחנות זיינען שוין אויפגעהיט פונם 16טן י"ה. דער בעל „סמא דחיי", אברהם אפטייקער, האָט אין 1590 פאַרעפנטלעכט אַ תחנות-זאַמלונג; אַ יידישע תחנה איז אויך געדרוקט צום סוף „מעשה בית דוד בימי פרם", וואָס איז דערשינען אין באַזעל אין 1599⁴⁹. אמת, אויך אַ טייל פון די דאָזיקע תחנות זיינען איבערזעצט אויס העברעיש. אין די אונטערקעפלעך פון פיל אַלטע תחנות ווערט דירעקט אָנגעוויזן, אז זיי זיינען „ארויש גנומן אויש פיל ספרים", אָדער „ארויש גענומן גווארן אויש הויכע ספרים". איין תחנה⁵⁰ הייבט זיך אָן מיט פאָלגנדיקע שורות: „דיוע שיינע תחנה פון לשון קודש אין טייטש געשטעלט—פון אל בקשות אויף דער וועלט — ווי איר לייאנען אַך ווערט דאס זיך איער הערץ דער פרייען... צוויי און צוואנציג תפילות און בקשות זיינען דרינען פאר מעלט — אַך כ"ב אותיות פון אלף-בית פון תמניא אפי געשטעלט — איין איטליכע פרוי זאל שטעץ די תחנה ביי זיך טראגען עס זיי אויף דעם בית חיים אדער איין די שול מאג מאן זי זאגען"⁵¹. ביי אַנדערע תחנות ווערט אָנגעוויזן, אז עס האָט זיי פאַרפאַסט אַ פרומער און גאָטספאַרברייטער מאן, ווי צום ביישפיל, ביי דער „תחנה קודם התפלה" ליינען מיר די מעלדונג: „די הייליקע תחנה פון נייען וואר זי אויס געטראכט — עס האט זי איין פרומער און גוטער מאן גמאכט—דער גאטס פורכט האט איר מער אין זיינער אַכט—ווער עס וועט פכוונה בעטן און נעמען אין זיין אַכט—וועט ער פארויכערט זיין פאר ביזע געשעכנעש (געשעעניש) ביי טאג און

48 אויבן, קאפ. 8.

49 זע נ. שטיף אין „צייכשריפט", II—II, 544.

50 געפינט זיך אין דער זאַמלונג „תחנות ובקשות", נומ' 50 (דרוק-יאָר ניס

אַנגעחיון).

51 אויסלייג — סאַרעניזירט

ביי נאכט". און ביי אן אנדער תחינה (תחנה שערי רצון) ווערט אָנגע-
וויזן: „דיא תחנה איז אַרויש גיברענגט גיווארן אויש ירושלים, גיהער מן
זיא צו זאָגן אלי טאג מיטן וויגן אונ' קלאָגן" ⁵².

די דאָזיקע מעלדונג, אַז די תחינה איז „ארויש גיברענגט" אויס
ירושלים, איז פֿלל ניט קיין צופעליקע. מיר האָבן שוין געהאט די געלעגן-
הייט אָנצווייזן ⁵³, אַז אין דער תפילות-זאַמלונג „שערי ציון", וואָס
נאָמע האַנאווער האָט פאַרעפנטלעכט, געפינען זיך אַ סך תפילות, זעלכע
האָבן בלייבט געהאט אַ געוויסע השפעה אויף דער תחינה-ליטעראַטור.
די „גורי האר" ⁵⁴, די צפתער מקובלים, וואָס ביי זיי איז די תפילה געווען
די טיפסטע מיסטעריע, האָבן זיך ניט געקאָנט באַנוגענען מיטן קלאָגן-
זירטן סידור; זיי האָבן אליין פֿטעטישע הימען און האַרציקע תפילות
פאַרפאַסט, אין וועלכע זיי האָבן אויסגעגאָסן זייער פאַטאָס, זייער הייסע
ליבע צו גאָט. פיל פון די דאָזיקע תפילות צייכענען זיך אויס מיט זייער
פשוטן, פאָלקסטימלעכן נוסח; זיי זיינען ניט נאָר טיילווייז איבערזעצט
געוואָרן אויף יידיש ⁵⁵, גייערט האָבן אויך געדינט אלס מוסטער און פאָר-
בילד פאַר דער תחינה-ליטעראַטור מיט איר אייגנאַרטיקן מאַניער און
סטייל ⁵⁶.

די צאָל פון די תחינות איז אומגעהויער גרויס. אויף יעדן טאָג,
אויף יעדן צופאַל און געשעעניש אין דעם מענטשנס לעבן איז פאַראַן
אַ תחינה די „מאן זאָגן זאל". עס זיינען פאַראַן תחינות, וואָס מען דאַרף
זאָגן ווען מען גייט אין שול, און אזוינע, וואָס מען זאָגט גייענדיק פון
דער שול; איין תחינה זאָגט מען פאַר ליכטברענמשן, אַן אנדערע נאָך
ליכטברענמשן; עס איז פאַראַן אַ ספעציעלע „מעכטיקע תפילה", וואָס דער
מאן דאַרף זאָגן אין משך פון די לעצטע צוויי חדשים פון זיין ווייבס
שוואַנגערשאַפט; עס זיינען אויך פאַראַן ספעציעלע תחינות פאַר אַן אַלמנה,
פאַר אַ אשה ווען איר מאן איז אונטערוועגס, ווען זי גייט פון טבילה,
ווען זי איז מעוברת, ווען זי גייט צו קינד, ווען זי גייט אויפן בית-עולם

⁵² מיר ציפירן לויט דער אויסגאַבע פון גאָוירדוואַל, 1813.

⁵³ זע אונזער הערק, באַנד IV, ז' 344.

⁵⁴ צום ביישפּיל, דעם אר"ם תפילות, האָס זיינען געדרוקט אין „שערי ציון",

אין אויך אַנדערע.

⁵⁵ לויט אַ נאָסיץ אין אַמעריקאַנער „פּנקס" (1928, 1971) זאָל שלמה פריהאָף
אין זיין ענגלישער שמועז ווכנן תחינות האָבן אָנגעוויזן. אַז האַנאווערס „שערי ציון"
האָט שטאַרק באַצייטפּלוסט די תחינות-ליטעראַטור. מיר האָבן אָבער ליידער נישט
געהאַט די סטאַטיסטיקס זיך צו באַקענען מיט דער דאָזיקער אַרבעט.

און „אזו פאלד אז זי קראנק ווערט אונ' ליגט צו בעט". דאן תחינות אויף פרנסה, אויף פרומע און גוטע קינדער אאז'וו, אאז'וו.

ווי מיר זען, זיינען געוויסע תחינות באשטימט געוואָרן ספעציעל פאר מענער; דער גוואלדיק גרעסטער רוב תחינות איז אָבער פאַרפאַסט געוואָרן אויסשליסלעך פאַרן ווייבער-געברויך. זיי זיינען דערפאַר צוגע-פאַסט צו דעם ווייבערשן געמיט, צו די אייגנאַרטן און פסיכיק פון דער פרוי. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, אז א טייל תחינות זיינען איבערזעצט פון העברעיִש; אויף א טייל ווידער זוערט אָנגעמערקט, אז עס האָט זיי „גוטער און פרומער מאַן געמאַכט". אָבער צוזאַמען מיט די תחינות, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן פאַר פרויען, האָבן זיך אויך באַוווּזן אין אַן אומבאַרגלייכלעך גרעסערער צאָל תחינות פאַרפאַסטע דורך פרויען גופא. און ערשט די פרוי אַלס תחינה-פאַרפאַסערין, ערשט זי האָט עס געשאַפן דעם קלאַסישן תחינה-סטייל, אַט דעם אייגנאַרטיקן, צע-פאַקסן-באַרייטעוודיקן, אינטימ-האַרציקן, הכנעהדיק-ווייבערשן נוסח. עס איז אויסער ספק, אז די וויג פון דער תחינה איז געשטאַנען ביי דער פיר-זאָגערין, וואָס פלעגט פאַרלעזן אָדער זינגען פאַרן ווייבערשן עולם תפילות און סליחות אין דער אומגאַנגט-שפראַך⁵⁶. די פירזאָגעריןס פלעגן זיך ניט באַנוגענען בלויז מיט דעם איבערזעצן פאַרן ווייבערשן אוידיטאָריום די קאַנאָניזירטע תפילות, נאָר פלעגן זיי איבערגעבן אין פאַראַפראַזע, איבער-ניסן אין פשוטערע, מער פאַלקסטימלעכערע פאַרמען. דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות האָט געזען אין דער קאַלעקציע פונם פאַרשטאַרבענעם ביבליאָגראַף ש. ווינער אַ פלעטל פון אַן אַלטער האַנטשריפטלעכער תחינה, וואָס איז לויט זיינערס השערה געשריבן ניט שפעטער ווי פונם אָנהייב 17טן י"ה. אויף דעם פלעטל איז פאַרשריבן דער טעקסט פון אַ תחינה, וואָס איז שפעטער אַרײַן אין דער אָפּט-איבערגעדרוקטער זאַמלונג „תחנות ובקשות" מיט דער אָנווייזונג: „זאָגען אַלע דאַנערשטאָג מיט גרויס כוונה". די דאָזיקע תחינה איז בלייבט אַ פאַראַפראַזע פון אַ העברעיִשער תפילה, וואָרשיינלעך איבערגעאַרבעט דורך אַ פירזאָגערין. „עש זאל זיין בַּווִיליגט צו נַר דיר — אַזוי הייבט זיך אָן די תחינה"⁵⁷ — נאט אונזר נאט, גוט אונזר עלטערין אונזר בישעפיר, בישעפיר דיא נאנצי וועלט פון אַן פאַנג דער וועלט מיט ווארט דייןר הייליקייט, מיט דיין ווילן אונ'.

56 זע אויבן' ז' 31.

57 ליידער איז ביי אונז אויפגעהיט אַן אָפּשריפט געמאַכט דורך אַ פרעמדער, ניט-אייגענער האַנט, און מיר זיינען שטאַרק סטופק, צי דער אויסלייג איז ריכטיק איבערגעבן.

וויילן דיין פורכט אונ' ווילן דיין געזינד ישראל. דוא בישט גיוועזן אליין אונ' קיינר מער אין איבוקייט זיין אליין, אונ' אָיניג אייניגליך אונ' קיינר אָן דיר צו דענגירן דיא וועלט אונ' יענע וועלט... דאָ קום איך מינד, טאָכטער דייןר מינד, מיט גרושי דעמוטיקייט פאר דיר דייןר הייליקייט, דש דוא מיך גיבאט אַיין ערליכי נערונג... מיך אונ' מיין מאן אונ' קינד אונ' אלי דיא זיך פאר זיכרן אן דיך"...

בכדי צו האָבן א באַגריף, ווי אזוי די תחינה־פאַרפאַסער־נס פלעגן אויסנוצן און באַארבעטן די העברעיִשע מוסטערן, איז פדאי זיך אָפצורשמעלן אויף דער „שינה תחנה זאל מן אלי טאג מתפלל זיין אויף פרנסה". מיר האָבן אין פערטן באַנד געבראַכט⁵⁸ אויס דעם „שערי ציון" אין ווערטלעכער־איבערזעצונג די תפילה „אנא האל המבין פרנסה לכל בריה", איצט וועלן מיר ברענגען צום פאַרגלייך די „שינה תחינה": „גאָט אַל־מעכטיגער! דו ביסט אין קייניג פון דער גאַנצער וועלט אונ' דו בישט אין העלפער איבער אלע העלפער. אזוי בעט איך דיך דו גרויסער באַרמהער־ציגער פאטער־קיניג, דאס דו איבער מיר אונ' איבער מיין מאן זאלסט דיר דערבארמען, אונ' דו זאלסט אונז באהיטן אונ' בשערמין פון אַלעם בייזן אונ' זאלסט אונז שמעג אונ' וועג ווייזן דאס מיר פרנסה זאלן האבן בכבוד אונ' מיר חלילה ניט זאָלן געשפּיזט ווערן פון איינס מעגשן אונ' מיר זאָלן ניט פאַרשמעט ווערן, נייערט דורך דינע געטריי־מילדע האנט זאלן מיר אל צייט גשפּיזט ווערן; אונ' דו זאלסט אונז שפּיזען גלייך אז דו האסט געשפּיזט די פרוי פון עובדיה מיט אירע קינדער דורך האנט אלישע הנביא, דען פרומען געטליכן מאן; אונ' זאלסט מיין מאן פירן דען רעכטן וועג אונ' דו זאלסט אים שיקען גוטע מלאכים די זאלען אים באַלייטן אונ' זאלן מיט אים זיין; גלייך אז ווי דו האסט געשיקט מלאכים מיט יעקב אָבינו ע"ה, זאלסטו מיט אים אויך שיקען זעלכע מלאכים די דא אים זאלען היטן אין אל זיין וועג און שמעג, וואו ער טרעט זאלן זיי אים באהיטן פאַר אַלעם בייזן אונ' ער זאל מיט געזונט אונ' שלום אַיימל שמחה אונ' ששון אין זיין הויז קומן צו זיין ווייב אונ' קינד. לאז אים דאך דער זכות פון זיינע קליינע קינדער ביישטיין די דאָ נאך ריין זיין פון עבירות. איך בייט דיך דו האר פון דער גאַנצער וועלט! אויב מיין מאן האט געזינדיגט צו פאַר דיר אונ' דו האסט אים אויף געלייגט דאס ער זאל חלילה וחלילה געשמאַפּט ווערן אויף דעם וועג, אזוי בעט איך דיך דו אַלמעכטיגער, באַרמהערציגער, דאס דו זאלסט צורייסן פון אים אל בייז־ניירות אונ' דו זאלסט מיט אים ניט אומגען מיט מידת הדין נאר מיט

איימל מדת הרחמים, אונ' דו זאלסט אים חלילה ניט בודס זיין ווען ער געט במקום סבנה. אונ' לאז אונז ביישטען דער זכות פון אונזער עלטריין אברהם, יצחק ויעקב, אונ' דער זכות פון אונזער קליינע קינדער די דא נאך ריין זיין פון עבירות אונ' איר זכות זאל אונז אלע צייט ביישטען'... דער באדייטנדיק גרעסטער טייל ווייבערשע תחינות זיינען אנאָנים, דאָך זיינען אויך אייניקע נעמען פון די תחינות-פארפאסערנים אויפגעהויט געוואָרן אין דעם פאָלקס-זיכרון, און דער פאָפּולערסטער צווישן זיי איז שרה בת טובים. דער דאָזיקער נאָמען איז געווען אזוי באַליבט און באַקאנט אין דער יידישער וועלט, אז ער איז געוואָרן אַ שטיק לעגענדע, דער לע-בעדיקער סימבאָל פון דער ווייבערשער תחינה מיט איר ליריש האַרציקן סטיל. ש. ניגער דערציילט אין זיין אינטערעסאַנטער אַרבעט „שמודיעם צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור“, אז ווען ער האָט אַמאָל אין אַ געשפרעך ביים אַלטן מַחזן, געפרעגט, ווער איז די שרה בת טובים, האָט יענער אים צוגעפירט צום שפיגל און אָנווייזנדיק אויף זיין פאַר-וואַסענעם געזיכט, געזאָגט מיט אַ שמייכל: „אַט דאָס איז זי'...“⁶⁰

די דאָזיקע ווערטער פון יהושע מוח נייטיקן זיך אין אַ געוויסער דערקלערונג. ביז דער צווייטער העלפט פונם 19טן י"ה, פל-זמן די יידישע רעליגיעזע ביכער האָט מען נאָך געדרוקט מיטן ספעציעלן „ווייבער-כתב“, האָבן די אַלטמאָדישע און נאָטספאָרכטיקע פאַרלעגער זיך פאַרהאַלטן צו די ווייבערשע תחינות מיט אַ געוויסן רעספּעקט, און זיי איבערגעדרוקט אָן קיינע טעקסט-ענדערונגען. אמת, דער „בחור הועצער“ פלעגט אָפט אָנמאַכן צרות, און דורך אימהדיקע גרייזן שטאַרק פאַרקריפלען דעם טעקסט.⁶⁰ אָבער דאָס אַלץ איז געווען „בלא יודעים“, אָן אַ פאַרויס-באַשטימטער כוונה. גאַנץ אַנדערש איז געוואָרן די לאַגע שפעטער, זינט די זעכציקער יאָרן פונם 19טן י"ה. די פאַרלעגער זיינען „היינטוועלטליק“ געוואָרן, און אין די תחינות-אויסגאַבעס האָבן זיי קודם-בל געזען אַ גאַנץ באַרן סהורה-אַרטיקל; האָט אויסגעפעלט אַלטע סחורה, האָט מען געמוזט גלייך צושטעלן נייע. פלעגט מען ביי די משפּילאים-שריפּטשטעלער באַ-

59 חילנער „פּנסק“, 1913, 127.

60 צום ביישפּיל: אין שרה בת טובים „תחינה פון ראש-חודש-בענטשן“ איז פאַראַן אַ פּראָזע: „ד' אלהי צבאות, דו פּרובשט אלי קאמין פון אלי נדאנק, פון אלי הערצ'... אין אַ אויסגאַבע פון אָנהייב 19טן י"ה (די דאַסע איז ניס אָנגעגעבן) האָט אָבער די דאָזיקע פּראָזע פאַקטיקן פּאָלנדיקע אומגעלומטערשע פאַרמען: „ד' אלהי צבאות, דא זעה איך אלי קאמין, דו פּרובשט אלי די נדאנק פון אלי הערצ'... חייסער אין דערזעלביקער תחינה ווערט דער אויסדרוק „רבשע מי צפרעכט זיך מיר טיין האַרץ“, פאַרוואַנדלט אין: „ווי צופּרעכט זיך מיר טיין קאָפּ“.

שטעלן „נייע שיינע תחינות“ פון שרה בת טובים, און זיי, די קעמפער פאר השכלה, א. מ. דיק, מ. א. שאצקעס א"א, וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן צו די אַלטמאָדישע „נאַרישע און געשמאַקלאַזע“ ווייבערשע תחינות מיטן גרעסטן ביטול און עקל⁶¹, פלעגן פאַר אַ גאַנץ נישטיקן האַנגאַראַר אימיר-טירן דעם תחינה־סטיל, פאַלסיפּיצירן און נאַכמאַכן די הכנעה־דיק־האַר-צייטע עלעגישע געבעטן פון דער יידישער פרוי צו איר טרייען באַשיצער, צו איר דערבאַרעמדיקן גאַט, איר באַרעמהאַרציקן פאַטער אין הימל. אויך יהושע מזה פלעגט פאַר קנאַפע עטלעכע גראַשן פאַבריצירן תחינות אונ-טערן נאָמען פון שרה בת טובים, האָט ער נאָיוו געמיינט, אַז די שרה בת טובים איז „לא היה ולא נברא“, ס'איז אַ פשוטע לעגענדע, וואָס די „נאַרישע“ ווייבער האָבן אויסגעטראַכט, בעת אין דער אמתן האָט אַלע תחינות, וואָס טראָגן איר נאָמען, פאַבריצירט פאַר קליינגעלט ער גופא און נאָך אַזוינע אימיטאַטאָרס ווי ער. דער אַלטער מזה האָט אָבער אַ טעות געהאַט; שרה בת טובים איז אַ רעאַלע היסטאָרישע פיגור, און עס איז בלל ניט שווער אַרויסצוגעפינען איר יחוס און פעסטשטעלן איר ליטעראַרישע ירושה. דער ביינאָמען „בת טובים“ איז אַן אָנווייז, אַז די תחינות־פאַרפאַסערין שרה שטאַמט פון יחוס. זי שטאַמט טאקע ווירקלעך פון אַ גאַנץ מוחסדיקער פאַמיליע. איר פאַטער מרדכי איז געווען אַ גרויסער למוך, איר זיידע יצחק איז געווען רב אין סאַטמאַר⁶², און איר זיידעס פאַטער, אויך מרדכי מיטן נאָמען, איז געווען רב אין בריסק דליטע⁶³. אין בריסק האָבן אין דער צווייטער העלפט פונם 17טן י"ה געלעבט צוויי רבנים מיטן נאָמען מרדכי: מרדכי זיסקינד (געשטאָרבן אין 1684) און מרדכי גינזבורג (געשטאָרבן אין 1688). העכסטוואָרשיינלעך איז די תחינות־פאַרפאַסערין שרה געווען אַן אוראייניקל פון איינעם פון די צוויי דבנים, און זי האָט בכן געלעבט אין די ערשטע יאָרצענדליקער פון דעם 17טן י"ה. אויס אירע תחינות ווערן מיר אויך געוואָר, אַז די מאַמע אירע

61 מעגן דיקס פאַרהאַלטן זיך צו די ווייבערשע תחינות זע אין גיגערס ציפּירס: אַרבעט, ז' 129.

62 אין דעם אונטערקעפל פון דער תחינה „שער היחוד“ ליענען מיר: די תחינה האָט נמאכט האשה החשובה מרת שרה בת טובים: התורני והרבני המופלג בתורה המפורסם מוה"ר מרדכי בן הרב המאור הגדול מוה"ר יצחק זצ"ל בק"ק סאַטמאַר.

63 אין דעם אונטערקעפל פון דער תחינות־זאַטלונג „שלשה שערים“ ווערס אָנגעהויבן: דיא תחינה האם נמאכט האשה הנבונה מרת שרה תחיה בת מוה"ר מירכי זצ"ל נכד הרב מוה"ר מרדכי זלה"ה שחיה אב"ד בק"ק בריסק יע"א.

הָאָם געהייסן לאה⁶⁴. אין איר פערזענלעך לעבן איז זי געווען אומגליק־ לעך (געשטרעפט געוואָרן), זוי זי גופא דריקט זיך אויס). געווען אַ לענגערע צייט געזונד, וואָרשיינלעך געווען אַ זאָגערין אין די ווייבערשע שולן, און איר פארביטערט און שווער באַטריבט האַרץ האָט זי אויסגע־ נאָסן אין עלעגישע געבעטן, אין לירישע האַרציקע תחינות. פון שרה בת טובים זיינען אויפגעהיט געוואָרן צוויי תחינות־זאַמלונגען. די ערשטע הייסט „שקרהחן“. „דאש ספר שקרהחן הב איך אויף טייטש גשמעלט־ לייענען מיר אויפן שער־בלאַט — דש איז איין רפואה צו דר נשמה אויף דר וועלט אונ' אויף יענר וועלט, אונ' עטץ זאלט ניט קאָרג זיין אויף אייער געלט, ווייל איר דש ספר בקומן קענט, דר מיט ווערן מיר זוכה זיין צו עולם הבא אויף יענר וועלט, און משיח זאל קומן אין אונזרה מעגן במחרה בימינו אמן“. דערנאָך גייט דער אַריינפיר פון דער פאַרפאַסערין, שרה בת טובים:

„איר ליבת ווייבר אונ' מיידן, טוט לייאנן די תחנה, וועט אייך אייער הארץ דר פרייאן. זי זענן ארוש גנחמן נווארן אויש * ספרים, בזכות זה וועט איר זוכה זיין אין ארץ ישראל צו קומן. אויך קָב איך גשמעלט איין שיינה נייאה תחנה נוש מן זאל זאנן מאנטיג און דונרשטיג און אום תענית אונ' אום ימים נוראים: שקר החן והבל היופי — דש שיינ־ קייט איז גאר נישט, נאר מעשים טובים איז גוט; חכמת נשים בנתה ביתה, דר עיקר איז די אשה זאל פירן דש הויז מן זאל דרינגן קענן לערנן תורה און זאל אירה קינדער מדריך זיין בדרך הישר צו נאטש דינשט. איך אַרמי פרוי, איך בין גווען מפורז ומפורד, קָב איך ניט נקאנט שלומן, אזו קָט מיין הארץ גטאן אין מיר ברומן, הב איך מיך דרמאָנט פון וואנן איך בין גקומן, און ווי (זוהיין) איך וועל קומן, און ווי איך וויל ווערן גנומן. איז אויף מיר איין גרוש פאַרכט גקומן, הב איך גבעטן דעם לעפדינגן נאט ב"ה בדמעות שלישי, אַז די תחנה זאל פון מיר אַרויש קומן.

„איך אשה שרה בת טובים המיוחסת המפורסמת, ווש איך הב קיין מחשבה זרה ניט, ניערט פון ליבן גאט ב"ה וועגן הב איך די תחנה גמאכט, עש זאל אין גדעכניש זיין נאך מיין טויט⁶⁵. ווער די תחנה וועט

64 אין דער פאַררעדע צו „שלוש שערים“ הערס אָנגעחויבן: „איך זאל ניט דארפן לאנג געזונד צו זיין בזכות אונזרי מיסר שרה רבקה רחל לאה, אונ' מיין ליבה גוסר לאה זאל אויך מיס מיר בעסן גאט ב"ה (מיר) צייסירן לויט אַן אויסנאַבע, וואָס איז דערשינען בערך אין אָנהייב 19טן י"ה, די דאַסע איז ניט אָנגעחויבן).

* דאָ פעלט געוויס אַ וואָרס.

65 משמעות שרה בת טובים האָט קיין קינדער ניט געהאַט.

לייגן וועט די תפלה פון גרויש און ננומן ווערן פון השם יתברך. איך אשה שרה בת טובים התורני והרבני המופלג בתורה המפורסם מוהר"ר מרדכי בן הרב המאור הגדול מוהר"ר רבי יצחק זצ"ל מק"ס סאטנוב יע"א".

אויך אין דער פאררעדע צו דער צווייטער תחינות-זאמלונג, „שלישה שערים“, טוט שרה בת טובים דערקלערן פארוואס די זאמלונג טראגט דעם דאָזיקן נאָמען. אַנג גיט זי אויך דערביי איבער אייניקע אויטאָביאָגראַפֿישע פרטים:

„איך שרה בת טובים, איך טוא דאש פון ליבן גאט ב"ה וב"ש וועגן, בין איך מסדר פעם שנית נאך שיינה נייאה תחנה על שלש שערים. שער ראשון איז געשטעלט גווארן אויף דיא דרייא מצות וואש די נשים זענן וואר גבאטן — חנ"ה. זייער נאמן איז חנ"ה, פלומר: חלה, נדה און הדלקת נרות; און דער שער השני — איין תחנה צו בעטן אז מען בענטש ראש חודש, און שער השלישי איז פון ימים נוראים.

„איך נעם צו הילף דעם לעבדיגן גאט ב"ה וואש לעבט צימער (שמענדיק) אונ' איביג, אונ' שמעל די אנדרי שיינה נייאה תחנה אויף טייטש מיט גרויש ליבשאפט מיט גרויש פארכט אונ' מיט ציטרניש, מיט דער שרעקניש מיט צו בראכני גלידר, מיט גרויש גבעט, מיט גרויש... *; רחמנות זאל גאט האבן אויף מיר אונ' אויף פל ישראל, איך זאל ניט דארפן לאנג נע-ונד צו זיין בזכות אונזר מוטר שרה, רבקה, רחל, לאה, אונ' מיין ליבה מוטר לאה זאל אויך מיט מיר בעטן גאט ב"ה, אז דאש וואש איך בין נע-ונד, זאל מיר זיין איין פפרה אויף מיינע עונות, אונ' הש"י זאל מיר מוחל זיין וואש איך האב אין מיין יוגנט גשמושט אין שול ווען מען האט גרוונט אונ' געלייאנט אין דער ליבר תורה.

„הער פון דער גאנצער וועלט, איך מאך פאלין מיין גבעט פון דיר, אונ' וויא איך הייב אן מסדר צו זיין מיין תחנה מיט מיין גאנצער בוונה אונ' מיטן גרונט פון מיינס הרצון, זאלשמו אונז היטן פון פיין אונ' שמארצין. איך בעט דעם ליבן גאט ב"ה, אז ער זאל שון האבן גרויש רחמנות אויף פל ישראל אונ' אויף מייני אלטי יאָר. איך זאל שון ניט דארפן נע-ונד צו זיין... ** אזוי וויא ער האט דער הערט דאש געבעט פון אונזרי אבות ואמהות. גדענק ווען אברהם אבינו האט מיט זיין לינקי האנט בגריפן אן דעם האלץ פון יצחק, אונ' אין זיין רעכטר האנט נעם ער דאש שעכט-מעשר צו שעכטן זיין זון יצחק, דאש האט ער דיר צו ליב גיטאן אונ' האט זיך ניט אויף גהאלטן דייני שליחות צו טאן ווי דו האשט

* פּעלם אַ וואָרם.

** עס פעלן דאָ, הי עס שיינט, אייניקע הערסער.

אים גשיקט, אזו קערשטו דיך צו דער בארמן איבר אונז, אונ' איך בעט הימל אונ' ערד אונ' אלי הייליגי מלאכים זאלין פר מיר בעטן אז מינה ביידה תחנות זאלן ווערן איין קרוין אויף זיין הייליגן קאפ, אָמין".

אין דעם „שער השלישי", וואָס „איז פון ימים נוראים", געפינט זיך שרה בת טובים תחינה צו קנייטלעך לייגן, וועגן וועלכער דער זאלטער מענדעלע מוכרספרים רעדט מיט אזא התפעלות אין זיין „שלמה ר' היימס"⁵. דעם „שלשה שערים" פארענדיקט שרה בת טובים מיט פאָלגנדיקן „מוסר פר דיא ווייבר":

„איך שרה טוא בעטן אייך יונגה ווייבר איר זאלט ניט שמוסן אין דר ליבר שול, דען עש איז איין גרושי זינד, דען איך טוא נידענקן וואָש דר תנא ר' אליעזר בר' שמעון הט פיגעניגט דיא ממונים וואש האבן גיפירט צוויי אייזלען [זעלכע] האבן גיטראגן פורעניות. הט ער גיפרעגט די ממונים: פון ווענט וועגן איז דאש? האבן זיי גיזאגט: דאש איז פון די לייטש וועגן וואש שמוסן אין דער שול. פון נאך ברוך שאמר ביז נאך שמונה עשרה. דרום טוא איך אייך ווארנן איר זאלט ניט גישטראפט ווערן ח"ו, וויא איך בין גישטראפט גיווארן מיט נע-ונד; בכך זאלט איר אייך פון מיר איין ראייה נעמן אונ' זאלט פר הש"י אייערי זינד ביקענן. אויך טוא איך אייך בעטן איר זאלט רחמנות האבן אויף אלמנות אונ' יתומים אונ' גרים אונ' שבויים (געפאָנגענע) אונ אויף אלטי לייט אונ' קראנקי לייט; דען ווען איר טוט פאסטן איז דוך אייך איער הערץ ביטר, אזו אויך זאלט איר גלויבן דעם ארומן מאן וויא איהם ביטר איז, ער הט זיך ניט מיט וואש צו דרקוויקן. דרום טוא איך אייך בעטן איר זאלט דרויף האבן השגחה, ווערט אייך הש"י געבן גרויש הצלחה. אויך טוא איך אייך בעטן איר זאלט פון אנדרי לייט ניט לאכן און שפעטן, דען הש"י טוט ניט שענקן. איר זאלט אייך פון מיר איין ראייה נעמן, איר זאלט ח"ו ניט געשטראפט ווערן ווי איך בין גישטראפט גיווארן מיט נע-ונד, אונ' איר זאלט שטיין אין דר ליבר שול ביראה ופחד. אויך האב איך די שיינה נייאה תחנה די אנדרי מסדר גיוועזן איך זאל פון מייני גרוישי זינד זיין גנעזן. מיט דעם וואש מיר טואן אן אונזר זינד נידענקן, זאל אונז הש"י ב"ה דאש לעבן שענקן. אָמין סלה. אשה שרה בת טובים מהור"ר מרדכי זצ"ל.

שרה בת טובים איז די פאָפולערסטע, אָבער ניט די איינציגע תחינות-פארפאסערין, וואָס איר נאָמען איז אויפגעהיט געוואָרן. די דער-גאָנגענע נעמען זיינען אָבער לויטער מיוחסדיקע נעמען — אלץ פון רבנישע טעכטער און רבנישע ווייבער. זייער פאָפולער איז, א שטייגער,

בשעתה געווען א „תחנה אמהות פון ראש חודש אלול“, וואָס עם האָט פאַרפאַסט, אי עס איז אָנגעוויזן אויפן שער־בלאַט, „האשה הרבנית סעריל בת הרב המפורסם מוהר״ר יעקב הלוי סגל מדובנא, אשת הרב המאור הנודע הבקי בחכמה מוהר״ר מרדכי פ״ץ זצ״ל ראפפורט אב״ד דק״ס אַלעקסניץ“⁶⁷. מיר ברענגען פון דאָרט אייניקע ציטאַטן, בכדי צו באַמענען דעם מאָדערנעם לייענער מיט דעם טיפישן תחינה־סטייל:

„עשה עמדי כחסדך הנודע. טוא מיט מיר חסד אונ' משפט מיט גרויש דערבארימקייט, איך טוא דיר בעטן: נעם אן מיין גיבעט... איך טוא בעטן אז דוא זאלשט אן נעמן מיינע ביטערע טרערן, אז וויא דוא האשט אן גנומן דיא טרעהרן פון דיא מלאכים וואש האבן גווינט אז אברהם אבינו האט גבראכט זיין ליבן זון יצחק צו דער עקידה זיינען דיא טרעהרן פון די מלאכים נעפאלן אויף דעם מעסר פון אברהם אונ' האבן אים ניט גלאזט שעכטן זיין זון יצחק, אזוי זאלן אויך מייני טרעהרן פאלן פֿר דיר אונ' זאלן ניט לאזן אוועק בריינגן מיך אדר מיון מאן אדער מייני קינד אונ' אלי מייני גומי פריינד פון דער וועלט...

„בלם ננעלו רס שערי דמעות לא ננעלו: אלע טויערן זיינן פֿר שלאָסן, נאָר די טויערן פון טרעהרן זיינן ניט פֿר שלאָסן, דרום פאטר דער־בארמיגר נעם מייני טרעהרן וואש איך טוא דיר בעטן. טוא אַרײן אין דיין לאַגל, וואש אָפּ מיט די טרעהרן אונזרי זינד אונ' זאלשט דיר זעצן פון מרת הדין אויף דעם מרת הרהמים, אָמן“...

„תחנה אמהות“ הייסן די דאָזיקע תחינות, ווייל די פאַרפאַסערין זוענדט זיך יעדעס מאָל צו די „אמהות“ פונם יידישן שטאַם, צו שרה, רבקה, רחל, לאה, זיי זאָלן ביישטיין מיט זייער זכות און באַשיצן זייערע זינדיקע פאַרוואַגלטע קינדער. אין דער תחינה צו שופר בלאָזן ווענדט זיך סעריל בת יעקב מיט פאַלגנדיקן געבעט: „זאל אונז ביישטיין ביי דעם משפט דער זכות פון די פיר אמהות אונ' דער זכות פון די דריי אבות אונ' זכות פון משה ואהרן... צום ערשטן בעטן מיר אונזער מוטער שרה אז זי זאל פאר אונז בעטן בשעת משפט אז מיר זאלן פריי ארויס גיין פון דעם משפט... דערבאָרם דיר אונזר מוטער אויף דינע קינדער, אונ' בפרט טוא בעטן פאר אונזרע קינדער זיי זאלן זיך ניט אָפּשיידן פון אונז. דו ווייסט דאך וואויל אז עס איז זייער ביסר אז מען נעמט אוועק אַ קינד פון דער מוטער, ווי עס איז דיר גוועזן, אז מען האט אוועקגענומן דיין יצחק פון דיר האט דיר פאנק גמאן, אונ' היינט האסטו צייט צו בעטן דען מען

⁶⁷ ביי שטיינשניידערן איז פאַרנאָמירט די אויסגאַבע פון 1783 (אין פּראָנקפורט אויפן אָדער). זע אויך ביי א. שולמאַן, ציט. ה. 69 מיר באַצײן זיך מיט דער הילגנדיג אויסגאַבע פון 1852.

מוט איצונד בלאזין מיט איין שופר של אַל; פרי ער זאל גריינקן דעם זכות פון יצחק, וואס ער האט זיך גלאזט בינדן ווי איין שאף צו דער עקידה, דרום ווערט דער שטן צו מישט אונ' קאן איצונד אויף אונז ניט סקטרג זיין, דרום האסמו איצונד צייט פאר אונז צו בעטן, אז עס זאל מתעורר ווערן אויף אונז די מדה פון רחמים. אויך טו איך בעטן אונזר מוסר רבקה זי זאל בעטן פאר אירע קינד אונ' זי זאל בעטן פאר אונזר פאטער אונ' מוסר, אז זיי זאלן זיך ח'ו' ניט אָפּשיידן פון אונז, דען דו ווייסט וואויל ווי עס טוט באַנק נאך פאטער אונ' מוסר, דען אז אליעזר דער קנעכט האט דיך אוועק גנומן פון דייין פאָטער אונ' מוסר צו דייין מאן יצחק האסמו אויך זייער גוויינט; דרום ווייסטו ווי עס איז שלעכט אָן איין פאטער אונ' מוסר, דרום בעט פאר אונז פאטער אונ' מוסר אז זיי זאלן האבן שנת חיים יארן פון לעבן, שנה טובה איין גוט יאָר, אז איך מיט מיין מאן אונ' קינד זאלן האָבן פרנסה. אויך טוען מיר בעטן אונזר מוסר רחל אז דו זאלסט פאר אונז בעטן, אז מיר זאלן איין פתיחה וחתימה טובה האבן אונ' מיר זאלן קיין מאל קיין צער ניט האבן. מיר ווייסן וואויל אז דו קאנסט קיין צער ניט הערן, דען אז מען האט דייין ליבן וון יוסף נפירט קיין מצרים, האבן אים די ישמעאליים גרויס צער אנגעטון, איז ער גפאלן אויף דייין קבר אונ' האט אן געהייבן צו וויינן: מוסר, דער בארם דיך איבער דייין קינד! ווי קאנסטו צוועהן מיין צער אזוי ליב האסמו מיך געהאט, אונ' היינט בין איך אזוי פארפיניצמערט, אונ' דו דערבארמסט זיך ניט איבער מיר. אזוי האסמו ניט גקענט צוהערן דעם צער פון דייין קינד, האָסטו אים געענטפערט: מיין ליב קינד, איך הער דייין גוויין און דייין ביטר נשריי, איך וועל מיר דערבארמן אונ' בעטן פאר אייך אונ' וועל הערן אייער צער. דרום דערבארם דיך אויף אונזר צער אונ' אַנגשט אונ' ציטערניש פאר דעם משפּט, אונ' בעט פאר אונז עס זאל אונז אָן גשריבן ווערן איין גוט יאָר אז מיר זאלן קיין מאל קיין צער ניט האָבן, אָמן"...

עס איז אויך באַטאָנט אַ צווייטע „תּחנה אמהות", אויך פאַרפאַסט פון אַ רבס אַ טאַכטער, וואָס זי נופא טראַגט דעם נאַמען פון אַלע פיר אמהות צוזאַמען, ווי עס איז דערויף אָנגעוויזן אין דעם אונטערקעפל פון דער תּחינה: „דיוה תּחנת האָט מתקן גוועזן האשה הרבנית מרת שרה רבקה רחל לאה בת הרב הגאון המפורסם מוהר"ר יוקיל סגל הורוויץ אב"ד דק"ק גלונא רבתי, אַשת הרב המאור הנדול החריף מו"ה שפּתי יצ"ו אב"ד ד'ק"ק טראַסני". אויך זי אַפּעלירט צו די אמהות פון יידישן פּאָלס, זיי זאלן מיט זייער גרויסן זכות באַשיצן זייערע קינדער אין דער שווערד נוי"...

אפעלירן צו די הייליקע אמהות, צו נשים צדקניות — דאָס איז דער פאליבטער מאָטיוו אין די ווייבערשע תחינות. „ליבר נאט — לייענען סיר אין א תחינה, וואָס ס'האָט פארפאסט די רביצין קמאַל⁶⁸ — לאז מיך נניסן דעם זכות פון אונזר פרומד חנה. זיא איז גיגאנגן אין בית המדרש תפלה טאָן פאר עלי הבהן האט זי נאר גירט מיט אירע לעפצן, דא האט ער נזאנט: גיי ארויש דו פארטרונקע פרוי. דא האט זי געענפרט: גיין, מיין האר, איך בין אזוי איין פרוי די איין שווער גימיט האט. און דו האשט איר געענפרט. דרום בעט איך דורך דו זאלסט מיר אויך ענטפערען. און בעט דורך, ליבער נאט, שמראף מיך ניט מיט קיין צארן אונ' גיי מיט מיר אום במדת הרחמים ווי יעקב אָכינו עליו השלום האט געבעטן, ווען זיינע קינדער ווערין חס ושלום חייב זיין, זאלסטו גידענסן וואס פאר צרות ער האט גליטן איי ער האט זיי אויף געצויגן, מכל שכן ווי דארף איך פעטן אז איך זאל קיין צער ניט האבן אן מיינע קינדער. איך ווייס וואויל דאס איך בעט צו פיל, איך בין ניט ווערט צו שמיין פאר דיר, נאר דו בנערשט אז דער מענש זאל דורך בעטן, אזוי דערבארמשטו דורך איבר אים, דא בעט איך דורך, נאט, אז דו זאלשט מיך ניט אוועק ווארפן אויף מיין עלטר'..."

68. תחינה חשובה תפלה וצדקה, דיא גייט שיינע תחינה האט ניכאכט האשה הרבנית מרת קמאַל בת הרב הספורס ונאמן טוהר'ר צבי הירש, אשת הרב המאור הגדול והקדוש טוהר'ר יצחק וצ'ל אב'ר דק"ק פלענ'ר. סיר ציפירן ליום דער ווילנער אויסגאבע פון 1855.

צענטער קאפיטל

די שפעטערדיקע פאָעטישע ליטעראַטור — פּאַבליציסטישע און ייִדיש — די איבערזעצונגען פון „כּשלי שוועליס“ און „משל הקדמוני“ — אברהם בן סתתיהם „קריבוך“ און משה העליכם „ספר משלים“ — דער באַסיים פונם „קריבוך“ — סאַציאַלע סאַטירן אין „קריבוך“ — דער „זוכשפּינל“ און „דער קליינער בראַנסשפּינל“ — יעקב קנלס „קהלת יעקב“ — היסטאָרישע לידער — אלהנן העלינס „מגילת ווינקל“ — „שריפה-לידער“ און „גיפּוּשׁ לידער“ — דער היסטאָרישער באַסיים פון קלאַג-לידער בנוגע גזירות און רדיפות — קינות אויף גזירות תּלח — דאָס ליד וועגן שבת-צני פּו; יוסף טויסק — דער סאַציאַלער מאַטעריאַל אין דעם דאָזיקן ליד — פּיוטיס אין ייִדיש — רבקה טויסינס „שמחת-תּורה-ליד“ — „שבת-לידער“ — אלהנן קירכהאַנס צווייטער טייל „שמחת הנפשׁ“ — דער הונטש פאַרשרייטן מסר און גאָסס נעבאָטן מיט דער הילף פון געזאַנג — די באַשרייבונג פון דאַרפּטיידן אין „שמחת הנפשׁ“ — אַנאַניסע רעליגיעזע לידער — סאַציאַלע לידער און שפּאַם-לידער — די באַשרייבונג פון אַשכּנז און פּאָלעק“ — די פּאָלעטיק וועגן הונט — יואל בן אליעזרס געראַטשט אַפּאָלוגיז „ריח ניהוח“.

מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן¹, אז אויף דער שוועל פונם 17טן י״ה האָט אין דער ייִדישער פּאָלקס-ליטעראַטור דער פּראָזאַ-שידערציילע-רישער סטיל ענדגילטיק באַקומען די אויבערהאַנט איבער דעם עפּיש-שפּילמאַנישן. דעם „שמואל-בוך“-עפּאָס און דעם „אַרטוס-הויף“-דאָמאַן האָבן פאַרדרענגט דער „צאינה וראינה“ און דאָס „מעשה-בוך“. דאָס וויל אָבער פּלל ניט זאָגן, אז די געראַטשטע פּאָעטישע פּאַרמען זיינען פאַר-שווונדן פון דער פּאָלקס-ליטעראַטור. זיי האָבן בלויז אָנגעוואָרן דעם אויבנאָן, האָבן אויפּגעהערט צו זיין דער וויכטיקסטער שאַפּונגס-פּאַקטאָר; זייער באַטייט איז בלויז געמינערט געוואָרן, אָבער ניט פאַרשווונדן און פאַר-לאָרן געזאַנגען. עס ווערן אויך אין דער שפעטערדיקער תקופה פיל ווערק געשאַפּן אין געריימטע פּערזן און אין לויט די פּלל פון מעטריק גע-פּויטע סטראַפּעס. די דאָזיקע ווערק זיינען אָבער, בנוגע סטיל און אינ-

1 זע אויבן, ז' 226.

האלט, פון גאנץ פארשיידענע גאטונגען. קודם-כל פילט זיך אין זוי די השפעה פון דריי באזונדערע מקורים: איין גרופע שעפט יניקה פון דער העברעיִש-וועלטלעכער און רעליגיעז-פאָעטישער ליטעראַטור; אין דער צווייטער פילט זיך די השפעה פון דעם דייטשן עפאָס, עס הערט זיך דאָרט דער נאָכקלאַנג פונם „שמואל-בוך“²-ניגון; און די דריטע וואַקסט דירעקט אויס דעם פאָלקס-ליד, איז ענג מיט אים צונויפגעוואַקסן. וועלן מיר פרוּוון אין איצטיקן קאפיטל באַקענען אונזערע לייענער מיט די דאָזיקע דריי גרופעס.

מיר האָבן שוין אין ערשטן באַנד פון אונזער ווערק אָנגעוויזן,³ ווי שטארק פאָפּולער עס איז ביי יידן געווען די משלים און פאָבלי-ליטעראַטור. ס'איז דערפאר קיין חידוש ניט, וואָס די אין העברעיִש דערשיי-נענע פאָבל-זאַמלונגען זיינען אויך פארשפרייט געוואָרן אין יידיש-דייטשע איבערזעצונגען. נאָך אין 1583 האָט אין פרייבורג יעקב קאָפּעל-מאָן פארעפנטלעכט⁴ זיין „משלי שועלים“⁵-איבערזעצונג, פון וועלכער מיר האָבן שוין געבראַכט אייניקע אויסצוגן;⁶ אין 1693 האָט אין פראַנקפורט אויפן מיין גרשון ווינער אַרויסגעגעבן אַ יידישע איבערזע-צונג פון יצחק סהולחם „משל הקדמוני“⁷, דאָס שפרעכט — ווערט דער-קלערט אויפן שער-בלאָט — פון פיל ייִני משלים וויא מן עש ווירט אין דיון ספר פינדין, ווען מן ווערט עז דורך ליאנן פון פורנן ביז הינדין.⁸ צומפאָולערסטן איז אָבער געווען די אין וועראַנע אין 1594⁹ דערשיי-נענע משלים-זאַמלונג פון אברהם בן מתתיה אונטער דעם אייגנאַרטיקן נאָמען „קרבן“¹⁰. דער אַרויסגעבער פון דעם „מעשה-בוך“, יעקב בן אברהם אויס מעזעריטש, וויל האָבן, אַז זיין אויסגאַבע וועט אַזוי פאר-אינטערעסירן די „ליבן מאַנן אונ' ורויאן“, אַז זיי וועלן שוין מער קיין חשק ניט האָבן „צו ליאן אויש דעם ביכר פון קוואן“¹¹. דאָס „קרבן“ איז דורך די „ליבן מאַנן אונ' ורויאן“ אַזוי גרינדלעך „אויסגעלייענט“ געוואָרן, אַז עס איז ניט אויפגעהיט געוואָרן קיין איין-איינציקער עק-זעמפלאַר. און פון אַלע ביבליאָגראַפן האָט פלוין דער אַלטער שפתי פאַס אין זיין „שפתי ישנים“ פאַרנאָטירט מתתיהם פאָבל-בוך אַלס עדראיה, וואָס האָט נאָך געהאַט די מעגלעכקייט זיך מיט דעם דאָזיקן ווערק צו באַקענען. עס איז אָבער כמעט אויסער ספק, אַז מתתיהם „קרבן“ איז

² דאָרטן, ז' 290.

³ איבערגעדוקט אין פראַנקפורט אין 1767.

⁴ זע ב' ג, ז' 309-310.

⁵ לויט בני-יעקב און שולמאן — אין 1555.

⁶ זע אויבן, ז' 211.

ניט פארלאָרן געגאַנגען, מער ניט עס איז דערנאָנען צו אונז אונטער אַן אַנדער נאָמען. אין 1697 האָט אין פראַנקפורט אויפן מיין משה בן אליעזר ווילך (וואַליך) אויס וואָרמס אַרויסגעגעבן אַ פאַרלאַנד, „ספר משלים“ מיט פיל שיינע האַלץ-שניטן. אַז משה וואַליך איז בלויז דער אַרויסגעבער און ניט דער פאַרפאַסער, ווערט אָנגעוויזן אויפן שער-בלאַט (הביא לרפום הנעלה כמר משה נלך). אויך אין דער לאַנגער נע-נראַמטער הקדמה מיט דעם אַקראַסטיכאָן „אני משה בר אליעזר ווילך זצ"ל מק"ס וורמש“, געשריבן אין דעם מעטער פון ברעשם הקדמה צו זיין באַקאַנטער חומש-אויסגאַבע — ווייזט משה וואַליך אָן: „עו וָרט זונשט גהויסן קואַר-בוך — גיא איינער אונט זוך — יאר אונט וואוך — אונט דיא שיק צו רייסן“. און ווייל דאָס „קרבן“ איז אַזא זעלבעהייט געוואָרן, האָט ער, משה וואַליך, באַשלאָסן איבערצודרוקן אויף „ריין אונט ווייס פאַפיר — דיא אותיות וויא איין ספיר — מיט היפּשן ציר — וויא איין אַפּפיל דז מאן דוט (טוט) דריין בייסן“. עס איז קלאָר, אַז דער „ספר משלים“ איז בלויז אַן איבערדרוק פון דעם אַלטן „קרבן“. ווי עס שיינט, האָט דער אַרויסגעבער משה וואַליך דאָס ווערק איבער-געדרוקט מיט געוויסע סטיליסטישע ענדערונגען; אַ געוויסע אָנצוהערעניש דערויף געפינען מיר אין דעם שער-בלאַט: „איצונד ווידר אויף גליגט מיט פלייס — אין טרוק גטראַכט אויף אַין גיאן ווייס (ווייזע, אַרט)“.

די משלים פאַר זיין „קרבן“ האָט אַברהם בן מתתיה הויפטזעכ-לעך געשעפּט פון די צוויי פאַפּולערע העברעישע פּאָלקס-ביכער „משלי שועלים“ און „משל הקדמוני“; ער האָט זיי אָבער ניט איבערגעזעט, נאָר אויפּסניי איבערגעדיכטעט. ס'איז גענוג, אַ שטייגער, צו פאַרגלייכן די פאַבלען פון דעם „קרבן“: דער הונט מיטן שטיק פלייש אין מויל, די שטאַט-מויז און די פּעלד-מויז, דער קראַנקער לייב אויף דער עלטער, און די באַקאַנטע דערציילונג וועגן דער אַלמנה און דעם יונגן שומר⁸, — מיט דעם העברעישן וואַריאַנט אין „משלי שועלים“, אָדער צו זען, וואָס פאַר אַ געשטאַלט עס האָבן אינם „קרבן“ באַקומען די אויס דעם

7 זע אויבן, ו' 117.

8 אויך דער „ספר משלים“ איז איצט אַ גרויס יקר הסיצאות. עס וויינן פון דער דאָזיקער אויסגאַבע אויפּגיחים סך-הכל דריי עקזעמפּלאַרן: אין אָקספּאָרד, האַמבורג און אַמסטערדאַם. אין יאָר 1925 האָט אָבער די „האָנשאַינאַ-געוועלשאַפּט“ פאַרפּובליקט אין בערלין אַ פּראַכטפולן אַנאַסכעטישן איבערדרוק פון דעם „ספר משלים“, און דערביי נאָך צוגעגעבן אַ דייטשע איבערזעצונג פון ד"ר ר. בעאַסוס (1926).

9 בערך צוויי דריטל פאַבלען אינם „קרבן“ שטאַמען פון די צוויי קייעלן.

10 זע אונזער ווערק, באַנד 1, 262.

„משל הקדמוני“ באארבעטע הומאָריסטישע מעשיות וועגן דעם פויער מיטן שרייבער און וועגן דער יונגער פרוי מיט איר געליבטן — מען זאל זיך איבערצייגן, אז דער פארפאסער פונם „קרבוך“ איז טאקע גע- ווען א טאלאנטפולער פאבל־דיכטער מיט זיין אייגענעם סטיל און נוסח. ניט אומזיסט איז דער פרומער ארויסגעבער פונם „מעשה־בוך“ זיך אזוי מתרעם אויף דעם „קרבוך“, און פאררעכנט עס צו די „טור־ רעכטן בויכרן“. ניט קונדיק אויף די אָפטע מוסר־השפּלס, מיט וועלכע אברהם בן מתתיה פארענדיקט פיל פון זיינע פאבלען, פילט זיך אין זיין ווערק דער הויך פון דעם איטאליענישן רענעסאנס (ניט צופעליק איז דאָס „קרבוך“ געדרוקט אין איטאליע). ווי דער בעל „משל הקדמוני“, אזוי מאכט אויך דער פארפאסער פונם „קרבוך“ קיין חילוק ניט צווישן היה־פאבלען און מענטשן־מעשהלעך; און עס דערמאָנט ניט ווילנדיק אין עמנואלס „מחברות“ און באַקאָמפּיאַס „דעקאָמעראַן“, בעת אברהם בן מתתיה דעדציילט מיט אַ שמיכל אויף די ליפן, ווי אזוי אַ יונגע פרוי טוט נארן איר פרומען מאַן, און בעת יענער, געט אין דער שול מיט גאנצעם הערצן, אונ' אין זיינר האנט דיא יוסטוב קערצן און איז דאָרט מתפלל פאר גאָט — טוט זיין פרוי זיך משמח זיין מיט איר גע- ליבטן. און דאָס „קרבוך“ וויל ניט וויסן פון קיין שליער, און פון קיין שעמעוודיקע רמוזים; און וואָס עס ווערט ניט דערזאָגט מיטן וואָרט, ווערט אַנטבלויזט דורכן בילד, ווי דאָס פאַרליבטע פאַר ליגט אין בעט, און גלייך דערנאָך שטייט אויסגעמאָלט דער אָפּגענאַרטער מאַן מיט צוויי הערנער אויפן שטערן; און איבער דעם בילד — די אויפשריפט: „אל היא איז דער מאַן מיט דען הערניר גראָס—זיין קלאָג איז אָון ציל אונ' אָון מאָס.“ מיט וואָס פאַר אַ בייסנדיקן סאַרקאָז עס ווערט אין „קרבוך“ גע- שילדערט אַ יודישער טאַרטיוף, אַן אַלטער וואָכערער און בַמאי, וואָס טוט פלערליי פאַלשקייטן, נאָר מיט אַ פאַרגאָטיקט פנים. אָט איז זיין פאַרטרעט: „זיין צורה וואָר גאר גאר במורא — אונ' קונט זיך שטעלן גאר בסברא — אז ווער ער גאר פרום אונ' גאר גוט — דוך האט ער איין פאלשן מוט. — ער טראַט וואַל קריין מיט קלוגהייט אונ' מיט זינן — אַלי טאג שטונד ער אויף צו פיגינן — אונ' אורט (דאוונט) גאָר בבונה — אז ווער אַלי טאג יום פיפורים אדר ראש השנה — מיט פיל גינג אונ' פיל בוקן — אונ' איבר זיך נען הימל צו גוקן — מיט העלר שטימץ ער צו גאָט ריף — אונ' מודים בוקיט ער גאר טיף — ער זאגט פיל מזמורים און תהלים — דען גאנצן טאָג גינג ער אין תלית אונ' תפילין“.

דעם סוחר, וועלכן דער טארטיוף נארט אָפּ מיט זיינע פרומע שטיק אויפן
 נידערטרעכטיקסטן אופן, לאָזט ער לאַנג וואַרטן, באַשר ער דאַרף גאַט
 דינען: „דרום ליבר גיזעל וואַרטי איין קלייני ווייל ביז דען — איך מאַג
 איצונדר ניט גיין מיט קיין מענשן — איך מוז פאַר אַתרוג אונ' לולב
 בענשן — אונ' אַך האב נון פאַר וידוי צו זאגן — אונ' מיין נייט דאַרף
 גיין גאַט צו קלאָגן — אונ' איך האב אַך צו זאגן על חטא — איין שעה
 לאשט מיך אויגירעט“.

אין „קורבן“ זיינען די היות און עופות פיל באַרעדעוודיקער ווי
 אין ברכיה הנקדמם, „משלי שועלים“, דער דיאַלאָג איז אָבער דערפאַר
 פול מיט לעבן; יעדער פערסאָנאַזש רעדט אויף זיין שטייגער. ווען דער
 הונט שרעקט זיך צו דער קו, וועלכע ער האָט בדעה אומצוברענגען¹⁰ און
 זאָגט איר צו, אַז ער וועט איר, „וואָל איין קעשמליך סבלנות שענקען, אונ'
 איין קעשמליכע פתובה מאַכן, מיט אלן דינגן אונ' פון גוטן זאכן“,
 דערקלערט די קו תמועוואַטע: „די הונט זענן אל גרושי עזי פנים, דען
 גאנצן טאג טונן זײַא נישט אנדרש אַז בילן אונ' שרויאן“. דער הונט
 ענטפערט גלייך אָפּ: „איך בין אבר פרום אונ' בידר — אונ' מאַג נישט
 אנדרש דען רעכט — דען איך בין פון איין גוטן גישלעכט — הוט מיך
 נון דיא פרומקייט אַזיגבארן — פיר מענכן איביגן יאָרן — פון דיא
 פרומן אונ' דיא שטילן — דיא אין לנד מצרים ניט וואָלטן בילן — דיא
 זעלביגע נאכט דיא ישראל אויז לאַנד מצרים נינגן — אונ' דרום זיא נון
 איין גוטן לון פון גאט אנטפינגן — דאז ער האט נון גיבוטן אין (אינעז)
 אלי טריפות צו געבן — דאז זיא זאלן נון אַך וואָל לעבן — אז עז נון
 וואָל ביליך איז קין הדין. — פון דעז הונטש גישלעכטן איך מיך מיחס
 בין — פון דיא אליה בעשטן אונ' דיא פרומן — פון דיא זעלביגן בין
 איך נון דיא הער קומן — דער הונט שלאָגט * איז גוועזן מיט מיר
 גישוויסטער קינד — אונ' מופטיל * הונט גיהערט מיר צו מיט גיוינד...“
 עס פילט זיך אויך ניט זעלטן אינם „קורבן“ דער שאַרף-אויס-
 געשפראַכענער סאַציאַלער מאַטיוו. אין דער הינזיכט איז פאַזונדערס
 טיפיש די פאַבל וועגן דעם וואָלף דעם ריכטער, צו וועלכן עס קומען זיך
 לאָדן דער „ווילדער הירש“ און די „שטילע שאַה“. די דאָזיקע פאַבל
 וואַקסט אויס ביי אונזער דיכטער אין אַ שאַרפער סאַציאַלער סאַטירע. מיט
 בייסנדיקן סאַרקאַזם ווערט דערציילט, ווי דער מלך, דער לייב, האָט קיין
 פאַסיקערן ריכטער אין גאַנצן לאַנד ניט געקענט געפינען, ווי דעם

¹⁰ דאָרפן, ל"ה — ל"ג.

* אַ נאָמען פון אַ הונט

וואָלף. יענער לאָזט זיך ניט לאַנג בעטן און טוט שווערן, „רעכט צו ריכטן אל די וועלט“. קומען צו אים מיט אַ דין־תורה דער הירש, אַ וואַכערניק און פּראָצענטניק, און די אַרעמע שאַף, וואָס דער וואַכערניק האָט שוין פון איר אויסגעסמאָקטשעט דעם מאַרד פון די ביינער, און יענער מאַנט נאָך אלץ און מאַכט השבונות, אז עס קומט אים נאָך פון דער שאַף „צוויי אונ' צוואַנציג פּפונט“. די שאַף קלאַנט: „אייַנש מאַנס גיך איז איין האַלבי גיך — אויז נינומן מאַן הערט זי בייד — אזוי שטיט צו נערנ־בערג אַם ראַטהוין גשריפן“. און זי באַווייזט באַותות ובמופתים, אז זי האָט שוין איר חוב אויסגעצאָלט מיט גוואַלטיקע פּראָצענטן. דער הירש ברענגט פאַלשע עדות און יענע „אל זאנטן וויא עז וואר ווער“. נאַטיר־לעך איז דער וואָלף געווען „דעם הירש גענייגט גאר זער“. לאָזט ער ניט „די אָרום שאַף צו גיך קומן“ און ניט באַלד אַרויס דעם ריכטיקן פּס: מען זאָל דער שאַף „די וואַל אבשערן, אונ' זאלט אים לושן קיין פּפּעניג צו צערן, מאַן זאלט דיא וואָל פאַר קויפן אונ' דאז שאַף נאָסנדיג לאַשן לויפן“. צום סוף קומט דעם דיכטערס מוסר־השכל: „דאז ביישפּיל איז מיר גאר וואַל ביקאנד — איין ראַטהער אונ' איין ריכטר דעש לאַנד — ווי מענכן (מאַנכע) זיצן אן דעם גריכט — אונ' דאז רעכט איז פּור אים גאר קונליכט (קייילעכדיק), נוך אל זיינס ווילן ער'ש אומקערט — דרנוך דאז איינער ביגערט — דאז נון אָפּט דר געלטן מוס. פאַלשהייט הוט אירן פּוס — אזוי גשטעלט איז דיזע וועלט — אונ' האַט אויף גישלאַנגן זיין גיצעלט — פּאשט (פעסט) גשטַרקט אירן גרונד — דיא ווארהייט הוט בשלוסן אירן מונד — דען די פאַלשהייט איז דיא וועלט איבר צוהן¹³ — דאז רעכט איז נון גאנץ אנטפלוהן — מאן קאן שיר קיין ווארהייט גיין גיפּינדן — די ליגן דיא מאַכט דיא לייט פלינדן — דאָ מאַן נון ניט וויל דאז רעכט אן זעהן — וויא קאן נון רעכט אין דער וועלט גישעהן — דען גוואַלט גיט פאַר רעכט — דאז קלאג איך אַרמ־קנעכט“¹⁴.

עס טרעפט אויך ניט זעלטן ביי אונזער דיכטער, אַז אונטער זיינע פרומע מוסר־השכלס לאָזט זיך מיט אַמאָל שפּירן דער שפּאַסמאַכער, דער ליץ מיטן סאַרקאַסטישן שמיכל, ווי צום ביישפּיל, אין דעם שלום־וואָרט צו דער פאַבל וועגן דער שטאַט־מויז און דער פעלד־מויז. עס גייט דער מוסר־השכל, אַז דער מענטש דאַרף זיך באַנוגענען מיט ווייניק; ס'איז בעסער רויק עסן אַ דאַר שטיקל ברויט איידער „שפּייז פון איינעם

¹³ די פאַלשקייט האָט די העלט איבערצויגן, ד'ה פאַרעקט.

¹⁴ דאָרסן, דף כ"ב, עמ' א'.

קיניג מיט יאָמר אונ' נויט". און פֿלוצלונג רייסט דער דיכטער איבער, און ווענדט זיך צום ליינער מיט אַ שמיכל: „דאָ מאַכט מיר וואָל נלאָבן (גלויבן) — איינר זאָל אָיאַ (בעסער) איין יונג ווייב אונ' היפש געמן — אלז איין אַלטי דיא מאַכט דען מאַן פאַרשעמן" ¹⁵.

זוי די פּאַפֿל־דיכטונג, אזוי איז אויך געווען זינט קדמונישע צייטן זייער פּאָפּולער ביי יידן דער צווייטער מין דידאַקטישע דיכטונג — דער מישל, דער מוסר־השכל, די פיין־צוגעשפיצטע גנאָמישע סענטענץ. וועגן דעם זאָגן עדות די קלאַסישע ווערק פון דער אַלטער העברעיִשער ליטעראַטור: משלי, ספר בן סירא, פרקי אָבות און די ממש אומצאָליקע שפּריכווערטער, וואָס עס פאַרמאָגט דער ייִדישער פּאָלקלאָר.

עס איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפלעך, וואָס אין איין צייט מיט די ייִדישע איבערזעצונגען און איבערדיכטונגען פון העברעיִשע פּאַפֿל־זאַמלונגען און פון דידאַקטישע ביכער, ווי „בן המלך והנזיר" ¹⁶, זיינען אויך דערשינען ייִדישע באַאַרבעטונגען פון געגראַמטע סענטענצן און מוסר־השכלס, צונויפגעזאַמלט אויס דער אַלטער העברעיִשער ליטעראַטור. צוכטפּאָפּולערסטן און באַקאַנטסטן איז געווען זעליגמאַן אַלמאַס (אויס דער פּאַמיליע גענצבורגער) ¹⁷, „דער צוכטשפיגל" ¹⁸, וואָס איז צוערשט דערשינען אין האַנוי, 1610, דערנאָך מערערע מאָל איבערגעדרוקט. אויס דעם שער־בלאַט ווערן מיר געוואָר, אַז דאָס איז „אַיין געמליך אונ' יועלמליך ספר אויז דברי חכמים גינומן, דאָ זיינש גלייכן איז ניא אין דיא דרוק גיקומן. איז ניקלויבט גיוואָרדן אויז גנץ ששה סדרים, אונ' זונשט אויז אנדרי ספרים; אלי שפּריך־ווערט דורך צוכט נימאַכט, וואול פּר טייטשט אונ' וואול ביטראַכט, אונ' נאך דעם אַלף בית מסדר גיוועזן, עס ווערט זיך פּרייאַן דער דיינן ווערט לעזן". אין דער פּאַררעדע קלאָגט זיך דער פאַרפּאַסער אויף „די ווייבער און מיידלעך", וואָס פאַרברענגען „די הייליקע מעג שבת ויוסי־טוב" מיט דברים בטלים, „איין טייל שעלמן

15 דאָרטן, דף י"ג, עט' ג.

16 זע אויבן, דף 43 א"ה.

17 א. א. רָפּאַק (פּיל. שר"ל, וו, 390) ווייזט אָן, אַז זעליגמאַן אַלמאַס איז געווען אַרב. מיר זיינען אָבער אין דעם שפּאַרק מסופק, עס איז שחער צו גלויבן, אַז אַ דייטשער רב אויס דעם סוף 16טן ייִה זאָל זיך דערלויבן אָפּן אַרויסרעפּן מיט אזוינע ליכטווינק־וויציקע און פּרויזאָלע פּערזן, הי מיר באַזענענען ניס זעלמן אינס „צוכטשפיגל".

18 אין אייניקע שפּעטערע אויסגאַבן (פּרָג, 1678, פּראָקאָרס; אויסן; 1680 אין 1691, אַפּענבאָק 1716) אויך אונטער דעם העברעיִשן טיטל: „ספר בראה מוסר, דער צוכטשפיגל, איין געמליך און איין וועלמליך ספר".

און פלוקען, איין טייל מיט שפאצירן, און איין טייל מיט האפירן, אָדער דברים בטלים און אנדרע גאסן געשוועץ"; זיי לאָזן קיינעם ניט דורך, „ער זיין גלייך פרעמד אדער היימיש, ווייב אָדער מאן, זיין הענגען אים איין קלעקין אָן, מיט ליצנות און אנדרע שטעך-ווערטער, מיט צונגען די שניידן הערטער אַלס די שווערטער.“ עם איז קלאָר, אַז דער לוסטיקער און וויציקער פאַרפאַסער מיינט עם פּלץ ניט ערנסט, עם געהערט בלויז צום סטיל.

ווי מיר ווייסן שוין אויס דעם שער-בלאַט, האָט דער פאַרפאַסער אין דעם „צוכטשפּיגל“ צונויפגענומען לויט דעם אַלף-בית ווערטלעך און עפיגראַמען (איבער 500) פונם תּלמוד און מדרשים און אויך פון אנדרע קוועלן, און זיי איבערזעצט אין גראַמען. בלויז אין געציילטע פּאַלן איז די איבערזעצונג אַ טרייע און אַ ווערטלעכע, און אולמאָ פאַר ווייזט זיך דאָן אַלס אמת-קונציקער איבערזעצער, וואָס ווייס דעם סוד ווי איבערצוגיסן דעם פרעמדן טעקסט אין נייע קונסטפולע פּאַרמען. צום ביישפּיל, די תּלמודישע עפיגראַם „טובל והשרץ בידו הולח, ואחבה שאינה מלב עולה ובלא פוונה תפלה, השטן ימצאם לעלילה“, פאַרטייטשט אולמאָ: טוקן אָן רינאן (חרטה), ליבן אָן טרייאן, בעטין אונ' אָן אַנ דאַכט — די דריי האָט דער שטן דער דאַכט“. די וויציקע סענטענץ, וואָס ווערט געפּראַכט אין סנהדרין (דף ז' עמ' א'): „פי רחימתין הוה עזיזא — אפותיא דספּיךרא שכיבן, השתא דלא עזיזא רחימתין — פּוריא בר שתין גרמדי לא סני לן“ — ווערט איבערגעגעבן אין „צוכטשפּיגל“ אין פּאַלגנדיקע פּערזן:

דא די ליב וואר גרויס צווישן מיין ווייב און מיר —
אויף איין שנייד פון איין מעסר לאַג איך מיט איר,
איצונדערט, דא די ליב איז נימער אזוי שטרענג,
איין בעט פון זעכציג איילן איז אונזר צו ענג.

דאָס ווערטל „דאנה ורוב שנים יעשו לבנים“ איבערזעצט אולמאָ:
„זאָרג און פיל יאָר מאַכן גראַע און ווייסע האָר“. און דער פּאַקאַנטער זאץ „יותר ממה שהעגל רוצה לינק, הפרה רוצה להניק“ — ווערט אַר-
בערענעאַרבעט אין פּאַלגנדיקן פּערזן:

דאס קאלב האט נימער צו זייגען זאפיל לוסט,
נאך פיל ליבער רייכט אים די מוטער די ברוסט.

אולמאָ ניט אָבער זייער זעלטן אַ טרייע איבערזעצונג. מייסטנס פאַרפּראָזירט ער דעם טעקסט; עם טרעפט אויך גאנץ אָפט, אַז דער זין פון דעם העברעישן אָדער אַראַמישן ווערטל ווערט באַדייטנד געענדערט. אויך פּאַנזעט זיך גאנץ אָפט דער פאַרפאַסער פונם „צוכטשפּיגל“ אין

זיין פירוש און פארפראזע פון די אלטע עפיגראמען אויס דער תלמודי-
שער ליטעראטור מיט גלייכווערטלעך, וואָס ער האָט גענומען אויס דער
שפעטערדיקער יידישער אָדער דייטשער פּאָלקס-ליטעראטור, און אויך
דירעקט פונם פּאָלקס-מיוז. דאָס תלמודישע ווערטל „או חברותא או
מיתותא" איז אולמא מסביר דעם לייענער מיט פּאָלגנדיקן דייטשן שפּרייכ-
וואָרט: „אַליין ערבן (ירשענען), זעלב אַנדער צו בעט, זעלב דריט אויף
דעם וועג, זעלב פירט צום שפּיל, זעלב פינפט צום טרינקען". אייניקע
סענמענצן וואָסן אויס אין דעם „צוכטשפּיגל" אין גאַנצע דיאָקטישע
לידער, ווי, צום ביישפּיל, דאָס אָפט ציטירטע שטראָף-ליד:

די ווארהייט איז געשטארבען,

די פרומקייט איז פערדארבען,

לאסטער און שאַנד

האָט גענומען אויבערהאַנד אַז"ו¹⁸.

זיין גאַנצן צאָרן גיסט אָבער זעליגמאַן אויס אויף די ווייבער. ער
נוצט אויס שטעכווערטלעך, וואָס געפינען זיך אין דער תלמודישער
ליטעראטור בנוגע צו פרויען, און מאַכט אויס זיי שאַרפע, ווען ניט שטענ-
דיק אַפילו, פּיין-צוגעשפּיצטע עפיגראמען. מיט פּאַרגעניגן ברענגט ער
דעם באַקאַנטן שפּראַך: „דעתן של נשים קלות ומלבושיהן ארוכות
רחבות גדולות", און איבערזעצט אים גלייך:

פון ווייבר חכמות ווערסטו האבן קליינע געוויין

זי האבן לאנגע קליידער און קורצי זין

דרום ביטראכט זואול אָ דו פּאָלגסט אין.

דעם תלמודישן זאַץ: „לֹא יאה יוהרא לנשים", פארפראזירט

אולמא אין פּאָלגנדיקער סטראָפּע:

דאס השיבות שטייט דען ווייבר איבֿל אָן

דען עס געפירט (פּאַסט) נאָר דעם מאָן;

די ווייבר איבֿר נעמן זיך אירעס געוואלט

אונ' ווערדן האָפּענדיג גאר באלד.

דאָס באַוואוסטע תלמודישע ווערטל: „בת שיתין כבת שית, לקל

טבלה ריהטא", דינט אולמאן אַלס מאַטאָ פאר פּאָלגנדיקע ניט באַזונדערס

צניעותדיקע פּערזן:

¹⁸ אוי ציטירט ביי ברילן אין „צריכער פ. יידישע געשיכטע א. ליטעראטור",

1877, 118; מ. באַסיק, „אַנפּאַלעניע", פּאַנד 1, ז' 30; ז. רייזען, „לעקסיקאָן", 1914,

35, און ביי פיל אַנדערע.

איין אלט ווייב פון זעכציג יאָרן
 אז איין מייד פון זעקס יארן געבאָרן,
 זי לוסט (גלוסט) פון גאנצן הערצן
 צו זינגען, און צו טאנצן,
 אונ' זיין זא גערן ביי אלער פרייד
 אלס די שענסט יונגע מייד.
 איך גלויב אָך זי גערן מאַנען האבן וועלן
 אלס ני קיין בתולה איין יונגען געזעלן.
 מיך וואונדערט אז איר ני פארנעט דער שערץ,
 פראג מאן דרום איר הערץ
 וואס זי אָפט באַגערט
 אים זומער איינער דער איר די פליגן ווערט
 דאס איבריג וויל איך ניט שרייבן...
 איך לאז ביי דעם געמיינע שפּריך-וואָרט בלייבן:
 אַלטע קיז די דאָ געבן וועדר מיַלך נאָך שמאַלץ
 די לעקן אָך גערן זאַלץ.

עס איז אויך אויסער ספק, אז אין זיינע גאַליקע עפיגראַמען קענן
 די פרויען באַנוצט זיך אולמא ניט פלוזי מיט דער תלמודישער, נאָר אויך
 מיט דער דייטשער פאַלקס-ליטעראַטור. דאָס לאָזט זיך פילן אין אזעלכע,
 א שטייגער, עפיגראַמען:

גרויסע הערן אונ' שיינע פרויען
 זאל מען וואויל דינען און איבל טרויען,
 דען איר הערץ איז אז ווי איין באַד-הויז
 איינער ניט אין, דער אנדער ניט אויס.

עס איז מעגלעך, אז דעם פאַרפאַסער פונם „צוכטשפיגל" האָבן,
 ווי בשעתו דער דיכטער יהודה בן שפּתי²⁰, געוויסע אומשמענדן אין פער-
 זענלעכן לעבן געפראַכט דערצו, ער זאָל ווערן א „שונא הנשים" —
 א פרויען-פיינד. און אולמא ווערט ניט מיד צו ווארפן זיינע שטעכיקע
 פּיילן אין די „בייזע פרויען":

וויילסטו איינעס ווייבס בייזקייט דעמען (צוימען)
 זא לאז דיך הערן דו וויילסט איין אנדר ווייב נעמען;
 דען דאס קאנען די ווייבער גאר ניט ליידען.
 איטליכע פרוי טוט זיך אין אירער חברטע נידען...

מיט זעלכן טראַטז רעכסטו מיין אלז מיט שלאגן אויס
דען דו שלאנסט אַי צען טייבל אַניין אלס איין אַרויס.

און ווייטער קלאַנט זיך זעליגמאַן אולמא :

איין בייזהאפטיג צענקיש ווייב

איז דעם מאן איין צרעת אן זיינען לייב,

וילסטו האבן דו,

זאָ שיק זי דעם שטן צו,

ניב זי איר פתובה און גט,

דו פינדסט וואָל אין אַנדערע די מיט דיר געט צו בעט.

און וואָרנען טוט דער „צוכטשפיגל“ :

דער איבער די פּפלאַסטער רענט,

אַדער איבער איין פּריק שפּרינגט,

און איין ווייב נעמט די ער ניט קענט —

דער פלייבט איין נאר איבער זיין ענר.

שטאַרק פּאַפּולער איז אויך געווען אַ צווייטער „שפיגל“, אויך
אַ זאַמלונג פון שפּריכווערטער און סענטענצן — דער „קליין בראַנט-
שפיגל“, וואָס איז צום ערשטן דערשינען (ווענעדיג, 1566) אונטער דעם
טיטל „משלי חרזים“. דער רוב סענטענצן (50 פון 70) איז גענומען
אויס אַלחריזים „תּחכּמוני“ (מאַקאַמע 44), ווי עס ווייזט דערויף אן
אין זיין נאָכוואָרט דער זאַמלער גופּא: „איך יהודה בר' ישראל רעגנט-
פורג — המכונה ליב שײַבריל מל"ק לומפינבורג — האב אין איינעם
עברי בוך טון לעזן — דאס פופציג דיזער חכמים רעד זיין גוועזן —
אונ' איך האב צוואנציג געזען עברי און טייטש טון צו זעצן — איך
לאף מאן ווערט מיך ניט טון דארום פאַשוועצן — איך האב עס אויף
זיבציג מיינונג געבראַכט — קעגן זיבציג סנהדרין האב איך עס בער
דאַכט“²¹.

די קאָנסטרוקציע פונם ווערק איז אַ גאַנץ איינפאַכע. עס גייט

פאַרויס איין איינלייטונגס-סטראָפּע :

21 צום סוף ווייזט נאָך אַן דער פאַרפאַסער :

איך האף צו גאס צו לאזן דרוקען פיל אנדערע ספרים ביין

דו איך האב געמאַכט, די נא זיין נאר לוסטיג און נאר שייך,

עסליכע די דא עברי זיין גאנץ אונ' נאר

און נישט גערייכט איז נאר

און עסליכע זיין גאנץ טייטש גערייכט. נאר וואָל

און עסליכע זיין איך עברי און טייטש גערייכט נאר שייך אן צאל.

עס וואר געוועזען איין קעניג פון ישראל, פון דען קעסטליכן
און ווייזן

דער האט ביי אים זיבנציג חכמים, די ווארען וואל צו פרייזן.
איין כאלט שפראך ער: איטליכער זאג עטוואס רעד דער ניצליכקייט
דאס דא מיט ווערט געפרובט זיין ווייזעקייט.

דערנאך טרעט ארויס יעדער חכם מיט זיין סענטענץ. ס'איז כא-
ראקטעריסטיש, וואָס אויך דער „בראַנטשפיגל" רעדט מיט גרויס רוגז
וועגן די „בייזע" פרויען:

דער ניין און זעכציגער חכם שפראך:

מען האט געפרעגט איין חכם, ווארום ער זיך האט געשנעלט
(אָפּגענאַרט)

דאס ער זיך מיט איינעם קליינען, מאנערן ווייב האט געזעלט?
ער געטפערט: ער האט אָן ווייב ניט קענען פירן זיין וועזן,
דא האט ער פון פיל בייז דאָס ווינציגסט טון אויסלעזן.

און גלייך נאָך אים טרעט ארויס „דער זיבציג" מיט זיין סענטענץ:

איין חכם וואר איבער זיינער הויז-טיר שרייבן:

נאט געב דאס אלעס בייז פון זיינער טיר זאלט אויסן בלייבן.
דא וואר איין אנדרר חכם דער פיר געפארן,

דאס טעט אים באַנג אונ' צארן,

אונ' שריב דארונטער: ווען דו דיך דאס האסט פיר גענומן,

ווען דיין ווייב אויסגעט—צו וועלכער טיר זאל זי ווידר היימן קומן?

צווישן די געריימטע יידישע ווערק, וואָס שטיצן זיך אויף אַ באַ-

שטימטן העברעישן טעקסט, פארנעמט אַ פאזונדער אָרט דער „קהלת

יעקב", וואָס דער חזן אויס דעם פראַנקאָנישן שטעטעלע. ריטליזיא, יעקב

בר יצחק סנל, האָט פארעפנטלעכט אין 1692²². דער פארפאסער גופא

ווייזט אָן, אז ער איז במחילה זייער שלאַבעריק אין „דער שפראך פון די

רבנים" (בלישנא דאמרי רבנן נתעלפתי) און ער פילט זיך שטארק בלויז

„בלשון אשפנז", ד"ה אין דער יידישער אומגאנגס-שפראך. אָט אויף

דער איינציקער, אים צוגעגלעכער שפראך, האָט ער באַשלאָסן צו שאַפן

אַ גרויסע ביבלישע פאָעמע „אין דעם ניגון פון שמואל-בוך". בעת דער

„שמואל-בוך" דיכטער האָט אויסגענוצט די אלטע מדרשים און לעגענ-

דעס, וואָס זיינען געשאפן געוואָרן אַרום דעם טעקסט פונם ביבלישן ספר

שמואל, האָט אונזער פארפאסער זיך הויפטזעכלעך געשטיצט אויף דעם

²² מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער ווילעלמס-דראַפער אויסגאַבע פון 1718.

מדרש פון דער שפעטערדיקער תקופה — אויף דעם אונזערע ליענער שוין באקאנטן „ספר הישר“²⁸. עס איז זעלבסטפארשטענדלעך, אז אונזער נאָווער פארפאַסער, דער חזן פונם קליינעם שטעטלע, איז גאַנץ זיכער, אז דער דאָזיקער „גבורים-עפאָס“ איז טאַקע אידענטיש מיט דעם קדמונישן „ספר הישר“ אויף וועלכן די ביבל פאַררופט זיך אָפּט²⁹.

אויפן שער-בלאַט ווערט געמאַלדן, אז דער „קהלת יעקב“ איז „נאָר היפש דריינן צו לעזן, איז קיין נאַכטיג, זאָנדר אַליין איין פרום געמליכס וועזן, אין דעם ניגון פון שמואל-בוך געמאַכט, אונ' היפש גע-ריימט אך גאַנץ וואָל באַטראַכט. דעם ערשט חלק דאס מיינסט אויס דען ספר הישר גענומן, דאך אך צו צייטן עטליכע שיינע משלים דער צו בעקומן, אבער דאס אנדר חלק דא האט ספר הישר איין ענד, דא האב איך מיך צו לויט מדרשים און גמרות ניווענט“.

דעם פארפאַסערס דערסלערונג, אז ער האָט זיין ווערק אין „דעם ניגון פון שמואל-בוך געמאַכט“, איז ניט גאַנץ ריכטיק. די פערזן זיינען אינם „קהלת יעקב“ פֿלל ניט געבויט לויט דער מעטריק פון די „שמואל-בוך“ סטראָפּעס; מער ניט איינס איז זיכער: דער „קהלת יעקב“ האָט, ווי דער „שמואל-בוך“, געהאט זיין ניגון, לויט וועלכן זיינע סטראָפּעס פֿלעגן געזונגען ווערן. דער פארפאַסער פון „קהלת יעקב“ איז דאָך אַ חזן נעווען, האָט ער צו זיינע פערזן אַ ניגון צוגעטראַכט, און פלעגט זיין ווערק ניט נאָר דעקלאַמירן, נאָר אויך זינגען, ווי עס ווערט טאַקע דערויף אָנגעוויזן אין דער פאַררעדע: „דער דאש בוך האט טאן ריימן אונ' זינגן“. דער פארפאַסער דערציילט, אז אַלע וואָס האָבן זיך באַסענט מיט זיין ווערק אין מאַנוסקריפט, האָבן אים געראַטן ער זאָל עס וואָס גיכער פאַרעפנטלעכן, און ער פאַרהאַפּט, דאָס זיין פאַעמע וועט אזוי פאַראינטערעסירן דעם-עולם, „אז מענכר וועט לאזן בלייבן דאז ווערפֿל אונ' קאָרטן שפּילן, אונ' ווערט זיך די זעלביג ווייל איז דיזם שיינע ספר זיין הערץ דַרסילן“.

דער פאַעטישער ווערט פון דעם „קהלת יעקב“ איז אַ גאַנץ קנאַפּער; דאָס ווערק איז צו צעצויגן, די פערזן הינקען ערטערווייז אונטער; דאָך מוז מען מודה זיין, אז דער חזן אויס פראַנקאַניע איז ניט געווען אינ-גאַנצן אַן טאַלאַנט, און געוויסע שטעלן ליענען זיך מיט אינטערעס. בכדי צו געבן דעם ליענער אַ פאַגריף וועגן דעם סטיל אינם „קהלת יעקב“,

²⁸ זע אונזער הערק, ב' 1, 266-270.

²⁹ זע די פאַררעדע צו „קהלת יעקב“, העלכע מיר ברענגען בשלמות אין

דער בילאָגע נומ' 6.

ברענגען מיר דאָ אַ באַשרייבונג, ווי אזוי מען האָט אוועקגערויבט די שיינע טעכטער פון סאַבינע²⁵:

די פון פתים²⁶ טעטן זיך בעזינגן, ווי זי עס וואלטן מאכן דאס זי אך שיינע ווייבר מעכטן קריגן דען זי העטן פאַר שיסען איר זאכן דאך טעטן זי זיך בעזינגען ווי זי עס וואלטן אנגרייפן, זי דאכטן עס ווערט באלד קומן די צייט אז מאן די תבואה מוז שניידן... דא וועלן מיר יונגען גועלן אלע לויפן אין דער שטאט ספינע דארטן וועלן מיר אונז נעמען כלות אזוי שוין אז מיר זי פינע. דער האנדל נאנג אין אן, זי גענגן אנויס און ליססען די שטאט אָפן, וויבאלד קאמען די בחורים פון פתים געשווינד דא הער געלאָפן, זי ווארן געביך פראָ און ווארן דאך לויטר מורא, דאך וואר אין יעדערער זאָ קלוג און גריף נאך זיינער סחורה. די סחורה די גענג אב, און זי פינגען מיט זי אן היים צו לויפן, זי העטן קיין פפעניג אין בייטל און טעטן דאך היפשע סחורה אינקופן, אבער זי העטן הויכע צייט, זי דאַרפטן זיך ניט לאנג זוימן, דען ווען אינער ווער דער טאפט וואָרדן, זא העט מאן אים זיין פוקיל* גוויס מון אברוימן.

אבער די גומן מיידלעך העלפטן געוויס אַך טרייליך דער צו זי ליפען וואס זי קענטען, זי זענען אַך גערן ווי עס וואָל גענג צו...²⁷

דאָס ביסעלע טאַלאַנט, וואָס שפירט זיך אין דעם „קהלת יעקב“, ווערט אָבער דערטרונקען אין דעם ים פון וואסערדיקע גראַמען; דערצו שטערט נאָך דעם פאַרפאַסערס גרויסער חסרון — זיין געשמאַקלאָזיקייט. אייניקע לעגענדעס ווערן אין „קהלת יעקב“ איבערגעגעבן אין אזא פאָרם און מיט אזוינע פרטים, אז אַ לעזער מיט אַ וועלכן ס'איז ליטעראַרישן געשמאַק קאָן זיי ניט פאַרדייען²⁸.

יעקב סגל, דער פאַרפאַסער פון „קהלת יעקב“, האָט נאָווי גע- מיינט, אז די לעגענדעס און מעשיות, וואָס ער האָט אויסגענוצט אויס דעם „ספר הישר“, זיינען באַגלויבטע היסטאָרישע געשעענישן. די אַלט- יידישע ליטעראַטור איז אָבער גאַנץ רייך מיט פּאָעמעס, קינות און

25 דער פאַרפאַסער שטיצט זיך דערביי אויף דעם „ספר הישר“.

26 די רוימער.

* פלייצע, שולמער (פונם דייטשן וואָרם בוקעל).

27 „קהלת יעקב“, 12.

28 למשל די סטראָפּעס, ווו עס ווערט באַשרייבן, ווי די בנות מאַנאָ האָבן פאַרפירט

די בני ישראל (דאָרסן, 85-86)

לידער, וואָס שטיצן זיך ווירקלעך אויף רעאלע היסטאָרישע פאַקטן. עס איז שווער אָנגעוויזן אַ וועלכע ס'איז פאַרדייטנדיקע געשעעניש אין דעם יידישן לעבן פאַר די לעצטע יאָרהונדערטער, וואָס האָט גלייך ניט גע- פונען קיין געוויסן אָפּקלאַנג אין דער יידישער דיכטונג. די דאָזיקע היסטאָרישע לידער און פּאָעמעס פּלעגט מען ניט בלויז דעקלאַמירן, נאָר מערסטנטויל אויך זינגען מיט אַ ספּעציעלער מעלאָדיע. און ביי פיל פון די דאָזיקע לידער איז אפילו אָנגעוויזן, מיט וואָס פאַר אַ ניגון מען פּלעגט זיי זינגען.²⁹

איינע פון די פאַרדייטנדסטע און פּאָפּולערסטע היסטאָרישע פּאָע- מעס איז די „מגילת ווינץ“ (אָדער „ווינץ האַנס ליד“), אין וועלכער עס ווערט געשילדערט דער אָנפאַל, וועלכן דער קריסטלעכער המון האָט אין פּראַנקפורט אויפן מיין געמאַכט אין 1614 אויף דער יידישער קהילה אונטער דער אָנפירונג פון דעם לעקער־בעקער ווינצענץ פעטמילך.³⁰ די פּאָעמע האָט פאַרפאַסט אויף העברעיִש און יידיש דער פּראַנקפורטער תּושב אַלחנן בר אַברהם העלין.³¹

אויך „דש ווינץ הנש ליד“ פּלעגט מען זינגען מיט אַ ספּעציעלן ניגון ווי עס איז אָנגעוויזן אויפן שער־בלאַט: „דער ניגון איז דרויף גיטראַכט, אז ווי פון פּאַביא איז די שלאַכט.“ דער העברעיִשער טעקסט איז ערטערווייז צו שווערוואָגיק, עס שפירט זיך, אז דער פאַרפאַסער באַ- הערשט ניט אינגאַנצן פּרוי די העברעיִשע דיכט־קונסט. ניט אין פאַרגלייך שטאַרקער איז דער יידישער טעקסט; דאָ פילט זיך דער פאַרפאַסער פיל היימישער און פּרייער, דאָ קאָן ער אומגעשטערט אויסדריקן זיין פאַטאָס

29 אייניקע ביישפּילן: 1) „אין נייע קלאַגליד פון גרוש סנהוין. האָט ליד האָט גיטאָכט אין בחור חשוב ועלינן בן בחרב איצק שלים סנהוין במדינת שוואַבן, בשנת תס"א לפ"ק בנינון של חרב רבי שבעין כפראני.“ 2) „אין נייע קלאַגליד, דאָס האָט גיטאָכט אין קדוש דער האָט גיטיישן רבי יחזקאל, ער האָט עז גיטאָכט קודם סתו בנינון שוכני קְפֵי חומר, בשנת יום ה' ערב ר"ח אייר תע"ס.“ 3) „אין נייע קלאַגליד פון דער גרוישי שרפה בק"ק פּראַנקפורט, בנינון של קָטן באַחשורש־שפּיל“, 1711.

80 צום ערשטן געדרוקט אין פּראַנקפורט אין 1616, איבערגעדרוקט אין אַמסטערדאַם אין 1648 און אין פּראַנקפורט אין 1696. וואַגענזיל האָט איבערגעדרוקט אין זיין אויבן ציטירט ווערק דעם יידישן טעקסט, און שורף — ביידע טעקסטן צוזאַמען. אין דער נייערער צייט האָט מ. ווינרייך איבערגעדרוקט דעם יידישן טעקסט (אין זאַמלונג „אַנהויב“, 1922, און אין „שטאַפּלעך“) מיט אַ גרויסן אַריינמייר און פיל באַמערקונגען.

81 אַלחנן העלין האָט פאַרפאַסט נאָך אַ פּאָעמע, אויך אויף העברעיִש און יידיש, „שיר וזמר גאה על אורך הגלות“, פּאַרשטאַלעכט אינם יאָר זונם פאַרפאַסערס מייס (1624).

און באגייסטערונג, אויסניסן זיינע געפילן אין אמת־פאָעטישע קרעפטיקע סטראָפּעס. די גאנצע פאָעמע באַשטייט אויס 103 אַכט־פּערזיקע סטראָפּ־פּעס, וואָס זיינען געבויט לויט די פּלללים פון דער דעמאָלטיקער דייטשער מעטריק. אין אַלע סטראָפּעס גייען די גראַמען לויט אַ פעסטגעזעצטן סדר (אנ, בד); יעדער פּערוז באַשטייט אויס פיר טאַקטן (אין געצייילטע פּאַלן בלויז אויס דרוי), די מעטריק איז אָבער (אין הספּס מיט דער אַלט־דייטשער דיכטונג) ניט קיין סילאַבישע, נאָר אַ טאָנישע, ד'ה עס ווערט בלויז אָפּגעהיט די צאָל טאַקטן אין פּערוז, אָבער ניט דער רעגלמעסיקער בייט פון באַטאָנטע און אומבאַטאָנטע טראָפּן. די צאָל אומבאַטאָנטע זילבן צווישן און אויך פאַר די באַטאָנטע — קאָן זיין אַ גאַנץ פאַרשייד־דענע. אזוי, למשל, אין פּאָלגנדיקער סטראָפּע:

מיטן אין גארטן אויף דער ערדן

זיין גיזעסן אין איינס רינגן

צעהן קינדבעטרן נוך אירם געבערטן

מיין הערץ מיר דאר'בר האט וועלן צו שפּרינגן.

אין אַלע פיר פּערוזן זיינען צו פיר באַטאָנטע טראָפּן, אָבער אומ־באַטאָנטע זיינען אין ערשטן — 1, 2, 1, 1; אין צווייטן 1, 2, 1, 1; אין דריטן — 1, 3, 2; אין פּערטן — 1, 2, 2, 1, 1.

ווי די גרויסע פאָעמעס פון דער שפּילמאַן־תּקופּה, הייבט זיך אויך די „מגילת־ווינץ“ אָן מיט אַ שבה דעם באַשעפּער און זיינע גרויסע מעשים:

איך וויל דערציילן גאָטס שטערק,

זיינע וואונדר און צייכן די גרויסן,

זיין קראפט און אַך זיינע ווערק

ווי ער אונז ני האָט פּרלאָזן.

אן אַלע פּאַרט און אין אַלע לאַנד

וויל איך אויף אין בעצייגן;

זיין נאָמן וויל איך טון ביקאנט

מיט דער וואַרהייט, און וויל ניט ליגן*.

דערנאָך גייט דער דיכטער איבער צום נוף הענין, און שילדערט, זוי די באַלמעלאַכעס און די נידעריקע שיכטן פון דער קריסטלעכער פּאַ־פעלקערונג האָבן געמאַכט דעם אָנפאַל אויף דעם יידישן קוואַרטאַל אונ־טער זייער פירער, דעם „נייעם המן“ — פעטמילך:

* דיי ליבן זאָגן.

איין גרויסער שאַלט, איין בייזער גאַסט
 זיינס גלייכן זיין ניוועסט (געווען) גאר וועניג
 אויף אונז ניוועזט איין גרויסער לאַסט —
 האבן זיי אויף גינומן צו איינעם קעניג.

דער דיכטער באַשרייבט די אַלע צרות, וואָס די פראַנקפורטער
 יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין, און פירט אויס מיט פאַרביטערונג:

זי האבן גיהערשט איבער אונז מיט גאנצער מאכט
 מיר זיין געשטאנדן אין איימל זארגן,
 צו מאָרגענס האָבן מיר געווינשט עס ווער נאכט
 און ביי נאכט — עס ווער מארגן.

פון די אַלע ליידין און רדיפות, וואָס די קהילה האָט געהאַט אויס-
 צושטיין, שטרייכט דער דיכטער באַזונדערס אונטער צוויי מאַמענטן, וואָס
 האָבן אויף אים, ווי עס שיינט, געמאַכט דעם שטאַרקסטן איינדרוק. דער
 אויפגעשטאַנענער המון האָט ביים ראַבעווען די יידישע הייזער, די
 יולדות צוזאַמען מיט די ניי-געבאַרענע קינדער אָן רחמנות פון די בעטן
 אַרויסגעוואָרפן און די בעטן צוגענומען:

די גזלנים האָבן זיי געווארפן אויס אירע בעטן
 און אונטער אינען זי אַוועק געטראָגן,
 איך העט פיל דאַרויף טוען פאַר וועטן
 ווען איכ'ס ניט געזעען העט מיט אויגן.

דער צווייטער מאַמענט, וואָס האָט אויפן דיכטער דעם שטאַרקסטן
 איינדרוק געמאַכט, דאָס איז דער שפּאַט און ביטול, מיט וועלכן דער
 המון האָט געברענגט און אין שמוץ געשמיסן די הייליקע ספרים:

אך פיל מעכטיגע ספרים די קעסטליך זיין,
 די איין לערנער טוען ערפרייען —
 האבן זי געוואָרפן אין דרעק אַניין
 און אויף די גאַסן טון שטרייען....

פון די טייערסטע ספרים האָבן זיי שייטערהויפנס געמאַכט און
 פלייש אויף זיי געבראַטן; און פאַרמעמענע ביכער האָבן זיי די בוכבינד-
 דערס פאַרקויפט

„צו שערץ אַנדערע ביכער דריין צו בינדן,
 קיין פאַרכט איז אין (אינען, זיי) גאנגען צו הערץ
 דעם זי זיך זאלטן דראַן פאַר זינדן“.

דער ביטערער גורל איז אויך געפאלן אויף דער „בעסטער סחורה“ —
 אויף די מאַנסקריפטן:

אך די אלער בעסטן סחורה
איז אַי איסט וואָרדן געזען מיט אויגן,
כתיבת-ידות האבן מיר אך פארלאָרן
זי האבן עס אלץ אוועק געטראָגן.

דערנאָך ווערט געשילדערט אין מעכטיקע סטראָפּעס, ווי די גאַנצע
יידישע קהילה פארלאָזט די שטאָט:

מיר צויגן ערויס מיט גרויסער פריידן
דאך אד, מיט טרויערן דערנעבן:
דאס טרויערן — פון דער קהלה צו שיידן
און די פרייד — דאס מיר פעהאלטן דאס לעבן.

פיל טויזענט זיך אויף די בריק העטן געשטעלט —
אונזער אונגליק וואלטן שויען,
ווי מיר זאָ אילענדיג צוהן (זיינען געצויגן) אויף דעם פעלד,
מאן, און קינדער, און פרויען.

נאָכדעם ווי דער דיכטער גיט איבער די ווייטערדיקע עפיזאָדן
פון דעם גירוש: דעם טויטשמראָף, וואָס די תּלנים האָבן אויסגעפירט
איבער די רעדלפירער פונם אויפשטאַנד, און דער אומקער פון די פּאַר-
טריבענע צוריק אין זייערע הייזער — פאַרענדיקט ער זיין פּאָעמע מיט
פּאָלנדיקע פרומע פּערזן:

אַלי טייני רעד וואס איך דא האב גערעט
אַלץ וואס איך האב געזונגען —
קיין ליגען האָב איך דא אינען פּרצעט (דערצייילט)
נייארט די ווארהייט בעצייגט מיט מיינער צונגען.
נייארט קערט אב פון אלעם ביזן
און דאס גוט בעפאַסט מיט ביידע הענדן,
זא ווערט אונז הש"י פון אלע צרות דער לייזן
און משיח בן דוד זענרן.

בערך מיט הונדערט יאָר שפּעטער האָט די פּראַנקפורטער קהילה
איבערגעלעבט אַ נייע קאַטאַסטראָפּע: אַ גרויסע שריפה האָט אויסגע-
בראַכן און חרוב געמאַכט די גאַנצע יידישע גאַס (אין 1711). האָט
אַ דאָרטיקער תּושב, דוד זויגיש, דעם חורבן אין אַ ספּעציעלער עלעניע
באַשריבן, וואָס מען פּלעגט זי זינגען מיטן ניגון פון דעם המן-ליד אין

אחשורוש-שפיל⁸³. און ווייל אין די ענגע הילצערנע יידישע גאסן פלעגן גאנץ אָפּט פּאַרקומען שריפות, איז אויך די צאָל אויפגעהיטע שריפות-לידער אַ גאַנץ היפשע⁸⁴. ניט קלענער איז אויך די צאָל „עפוש-לידער“ — עלעגיעס אויף די שרעקלעכע עפידעמיעס מיט זייערע פילצאָליקע קרבנות. דער פּאָעטישער ווערט פון די דאָזיקע קלאַג-לידער איז אַ גאַנץ קליינער⁸⁵. דאָך האָבן זיי אַ געוויסן היסטאָרישן באַטייט, ווייל עס ווערן אין זיי ניט זעלטן איבערגעגעבן אַזוינע פרטים, וואָס זיינען אינטערעסאַנט פאַר דעם קולטור-היסטאָריקער. למשל, אין משה אַייזנשטאַטס קלאַג-ליד אויף דער עפידעמיע אין פּראָג (1713)⁸⁶, בשעת עס ווערן איבערגעגעבן די שרעק, וואָס די אַייזנווינער האָבן דעמאָלט איבערגעלעבט, רייסט זיך דורך דער גרויסער רוגן פונם פּאַרפאַסער אויף די גבירים און ראשי הקהילה, וואָס זיינען אין דער עת-צרה אַנטלאָפּן פון דער שטאָט און געלאָזט דאָס אָרעמע פּאָלק אָן שוץ און הילף:

טרוען (קופערטעס) און קאסטען טראגן האט מען דען גאנצן
טאג פאר זיך גזעען

ווי וויי איז דען אַרמן לייטן געשעען,
דען זי גדענקען די עשירים ציען אלע אוועקן
און מיר מווען היר בלייבן אין דער צרה שטעקן.
כמה וכמה אלפים האט זאלכ'ס געשטאנן
ממש קיין עושר איז מער אין דער קהלה פארהאנן,
דער גלויבן פיל לומדים און זונשטן חשובע לייט
האבן זיך געמאכט אלע אויף אַ זייט.

עס זיינען אויך פיל קלאַג-לידער אויפגעהיט געוואָרן, וואָס באַ-
וויינען די אָפּטע גזירות און רדיפות אויף יידישע קהילות, ווי, צום ביי-
שפּיל, „גזירות ק'ס פּונאַ“, ווי עס ווערט געקלאָגט:

83 דאָס שריפה-ליד איז איבערגעדרוקט ביי שורט, ציס. ה. ז' 63-73.
84 דאָס עלטסטע פון די אויסגעהיטע שריפה-לידער איז דאָס אויבנדערטאָנשע
ליד פון אליה בחור (גנון וויל איך אין חניציג זינגן טום טיינעס בויון קול").
84 ביי אייניקע פון די „שריפה-לידער“ פּאַרפאַסער, האָט זיינען אַליין נשרפים
געבליבן, איז דער חובשיקסער טאַפּונגס-פּאַפּיר געווען: „באַקומען נאָך דער שריפה
עפּעס צושטייער“. דערויף תייב אַ שטייגער גאַנץ אָפּן אָן אַברהם משה לאַץ צום שלום
פון זיין „שריפה-ליד ספּראָג“:

דאז ליד האב איך אברהם משה פאהן טאכטן מיט צובראכטן חרצין
ווען איך געדענק אָן טיין הויז אויף האָב אויף גוט, וויא קאן איך עס פּר שבערצין,
היילין איך בין אַבניברענט ניווארן דורך דאש גרושה פּיאַר
דרום קויפּס איר מיר אב דאש ליד, דו איך האב עסחאש צו שטייאר.
85 איין נייא קלאַג-ליד איבער דען גרושן ערשרעקליכן עפוש וועלכער פּה פראג
אן ניהוען האט כ"ח תמוז תע"ג.

איין גזירה איז דאס גיוועזן
 דאס איין פאָטער האָט ניט געווסט פון זיין קינד...
 ...האָבן געזאָגט: צום ערשטן ווילן מיר נעמן איער געלט
 דערנאך מוזט איר קומען פון די וועלט;
 ווערט דען אַראָפּקומען פון הימל איער גאט?
 מיר ווילן אייך מאַכן צו שאַנד און צו שפּאַט.⁸⁶

„איין שיין ליד פון ווין בניגון „עקירת יצחק“ אויף דעם ווינער
 ירוש פון 1670“, „קלאַגליד אויף דעם חורבן פון אונגאַריש-בראַד, וואָס
 איז פאַרנעקומען אין 1683“⁸⁷; דעם יוזפא שמעס (פאַרפאַסער פון
 „מעשה נסים“) אייניקל, הבחור זעקלי בן ליברמן סגל, באַקלאַגט דעם
 חורבן, וואָס די פראַנצויזן האָבן אָנגעמאַכט אין וואַרסא אין 1689 אין
 „איין ניוא קלאַגליד“, וווּ יעדע סטראָפּע פאַרענדיקט זיך מיט אַ העב־
 רעישן ביבלי־פּערז.⁸⁸ דאָס ליד פאַרענדיקט זיך מיט פּאָלגנדיקער רירנדיקער
 סטראָפּע:

אך גאט, הערט (הירט) פון ישראל! דייע שאַף זיינען זייער פאַרשפּרייט!
 אך גאט, פאַרזאָמל אונש ווידר, דען מיר זיין פון אַנדר גאר ווייט!
 אך גאט, לאז קומן דער טאג דאס דו האַסט פאַרויכערטן מיך —
 בקצפי הכיתוך וברצוני רחמתיך!

אויך די אָפּטע עליולות־דעם האָבן געפונען אַן אָפּקלאַנג אין אַ גאַנצער צאָל
 „קרושים־לידער“, וואָס אייניקע פון זיי האָט אין דער נייערער צייט
 מ. וויינרייך איבערגעדרוקט מיט פיל זאַכלעכע דערקלערונגען און באַ-
 מערקונגען.⁸⁹

ווי אין דער העברעיִשער⁹⁰, אזוי האָט אויך אין דער יידישער ליטע-
 ראַטור געפונען אַ שטאַרסן אָפּקלאַנג דער שרעקלעכער חורבן פון די
 קהילות אין אוקראַינע (גזירות ת'ח). אויך אייניקע פון די וויכטיקסטע
 קינות אויף כמעלניצקיס גזירות (צוויי קינות און אַן אל מלא רחמים)

86 איבערגעדרוקט אין „לעטטערבאָדע“, XI, 166, אין אין באַסינס אַנסאַלאַגניע.

84—85.

87 זע אונזער ווערק, באַנד V, ז' 152.

88 צום ערשטן געדרוקט אין 1696 צום סוף פון „מעשה נסים“, איבערגעדרוקט
 אין אייניקע שפעטערדיקע „מעשה־נסים“־אויסגאַבעס; אין דער נייערער צייט האָט דאָס ליד
 איבערגעדרוקט מיט אַ היסטאָרישן אַרייַנפיר י. שאַצקי אין „פּילאָלאָגישע שריאַסן“,
 III, 43—56.

89 „שכורעבווינט“, 1927, ז' 165—220.

90 זע אונזער ווערק, באַנד V, קאָפּ. 6.

הָאָט מ. וויינריך אויפסניי איבערגעדרוקט. "צווישן זיי אויך די גרויסע קינה, וואָס יוסף בן אליעזר ליפמאן אַשכּנזי הָאָט אין דער התחלה פאַר-פאַסט אין העברעיִש, נאָר, "דר ווייל פיל לייט ניט קענין עז פרשטין, קען עז ניט אזו צום הערצן גין", האבן אים פיל געבעטן ער זאל עס, "אין דייטשן דרוקן"⁴⁰.

אויך אין די דאָזיקע קינות ווערט, ווי אין דעם, "ווינץ-האַנס-ליד", מיט באַזונדערן ווייטאָג אונטערגעשטרעכט דער הילול התורה, וואָס מען הָאָט די ספרי תורות אין דעם שמוץ געשליידערט און זיי מיט די פיס געטראָטן. אין דער קינה אויף, "גזירות תמ"ז" קלאַנגט דער פאַרפאַסער:

הייליגן ספר תורות טוען זיי אויף דער ערד צו שפּרייטן

און טוען ווייבר און קינדר דרויף טייטן...

ספר תורות טוען זיי פאַרשמאַכען

און אויס די ספר תורות שיד דרויס צו מאכען.

אך גאט, ווי קאנסטו דאס צו זעען...⁴¹

און אויך יוסף אַשכּנזי שטרייכט אונטער:

נון מאג וואל איטליכער וויינען און קריעה רייסן

וואס דא האבן געטוען גיקים, פויערן אין רייסן —

די הייליקע ספרי תורות צוריסן מיט פלייסן...

ספרי תורות צוהאקט, דרוין געמאכט פאַסטעלעס אויף פיסען, —

הייליקע תורה, ווי זאל דיד דאס ניט פארדריסען? ..

ערד און אש זאל מען זיד אויף דען קאפ לעגן

דען די צרה איז ניט צו שרייבן אויף פיל בויגן...

פאַרט וויל איך די תורה אַיין קשיא פרוגן:

זיין דען די הייליקע אותיות ווידער אין הימל געפלוין?

אַיין תירץ קאן מען זאגן, איז ניט געלונגן:

ווייל אירע לערנער זיינען געהרגעט ווארן מיט שווערט און בויגן.

ווי אין די העברעיִשע קינות אויף כמעלניצקים גזירות", לאָזט זיך

41 "בילדער פון דער יידישער ליטעראַטור-געשיכטע", 192—218.

42 דאָס דאָזיקע ליד, וואָס איז פאַרפאַסט בניגון, אדיר איום ונירא", איז

צום ערשטן געדרוקט אין 1648 אין פּראָג.

43 ס'איז פּראָג אַנצווייזן, און אין דער דאָזיקער קינה לאָזט זיך אויך הערן

דער סאָציאַלער סאָסיו :

פון חעסט וועגן איז די גיירה געקומען?

ווייל דער רייכע האט דען אָרמן ניט אן גענומן.

44 זע אונזער חערק, באַנד V, ז' 157.

אויך אין די יידישע קינות שטארק הערן דאָס לעכצנדיקע נעמהגעפיל.
אין דעם דורך מ. וויינרייך איבערגעדרוקטן „אל מלא רחמים“ ליענען
מיר:

עס איז ניט געוועזן אזוי איין גזירה
זינט חורבן בית המקדש, — וואס מוז דאס זיין פאר איין עבירה?
נו, רבוננו של עולם, דו ווייסט וואל דאס בלוט שרייט צו דיר,
דו ביסט דער בורא

און ביסט דאך גינענט — אל גדול ונורא!
ווי קאנטו דרך אויפהאלטן און שווינגן...
דו זאלסט דרך נוקם זיין מיט דיין גרימצאָרן דען הייסן
אזוי איז דיין הייליקער נאָמען געהייסן.
די ערד זאל ניט צו דעקין דאס בלוט, פארפלוכט זאל זי זיין
ביז הקב"ה וועט לוגן (קוקן) פון הימל איין לזיין (אליין)
און ווערט נוקם זיין דאס דם פון צדיקים
פון האנט די שונאים די ריקים,
און די נשמות זאלען רוען אונטער דיין פסא הכבוד אל נקמות!..
און די קינה אויף גזירה ת"מ⁴⁵ פארענדיקט זיך מיט פאלגנדיק:
שלוס־אַקאָרד :

רבון העולם, טו די טויטן ווידער דערוועקן...
דען זי ליגען פיר גראבן אין אלע עקן!
עמלס זאלסטו אויס מעקן!...

זייער כאַראַקטעריסטיש זיינען די שלום-סטראָפּעס פון יוסף
אַשכּנזים קינה. מיר האָבן שוין אין די פריערדיקע בענד אָנגעוויזן⁴⁶, אז
דער שרעקלעכער חורבן פון די קהילות אין אוקראַינע האָט געשטאַרקט
די משיחיש־מיסטישע האַפענונגען; מען האָט אין כמעלניצקיס גזירות
די חבלי משיח געזען, וואָס זאָגן אָן, אז באַלד, באַלד וועט זיך דער ליכ־
טיקער גואל באַווייזן. מען האָט אַפילו אויסגע־רעכנט, אז „חבלי משיח“
מאַכט בנימטריא ת"ח⁴⁶. אָט דער האַפענונגספולער משיחישער מאַטיוו
קלינגט נאָנט דייטלעך אין יוסף אַשכּנזים שלום־סטראָפּעס:

אויף הער צו וויינען, שטיי אויף פון דער ערדן,
זארג ניט — ווערט באַלד בעסער ווערדן.
אליהו הנביא קומט, דער געריטן איז אויף פייערדיגע פערדן

45 באַנד IV, ז' 417; באַנד V, ז' 185.

46 אין דער ערשטער סטראָפּע פון יוסף אַשכּנזים קינה ליענען מיר: „בטנת
חבלי משיח טעטן אינש קאָזאָקן יאָגן“.

מיט די שונאים פירן איין שלעכט געבערדן.
 משיח זיין קנעכט ווערט ער דערוועקן
 עמלק און שונאים איר נאָמן אויס מעקן

.....

נחמות און בשורות טובות ווערן מיר שויען,
 אַל די צו נאט האפן און פארטרויען,
 קען ירושלים פרידאָפּפּער ברענגען מאַנען און פרויען
 אין בית־המקדש וואס הקב"ה ווערט זעלפּערט בויען.

אמן וועלן מיר זאגן מיט פול מויל ברייט
 ווען מאן ברענגט איין פרויענט אונזער ברירער פארשפרייט.
 פארגעסן ווערט ווערן אלע טרויערן און ליד,
 קיין זאך מיין צו קליידן, ניארט גרויסע פרייד.

און ווען די משיחישע האָפענונג איז פאַרקערפּערט געוואָרן אין דער
 מעכטיקער שבתי־צבי־באוועגונג, האָט דאָס אויך געפונען אַ לעבעדיקן
 אַפּקלאַנג ניט בלויז אין דער העברעיִשער, נאָר אויך אין דער ייִדישער
 ליטעראַטור. צווישן די הונדערטער קינות און קלאַג־לידער, זעלכע באַ־
 זויגען די שריפות, עפידעמיעס, נירושים, נזירות און אַלע אַנדערע
 פּורעניות, וואָס די ייִדישע קהילות האָבן געהאַט אויסצושטיין, טיילט
 זיך אַרויס מיט זיינע נצחניש־פּריירדיקע טענער דאָס „שׂוין ניי ליד פּון
 משיח“, וואָס איינער, יעקב טויסק אויס פּראָג, האָט פאַרעפּנטלעכט אין
 אמסטערדאַם אין תמוז 1666, ווען שבתי־צבים שטערן האָט דערנרייכט
 זיין העכסטן גלאַנץ.

יעקב טויסק איז אַ פּוילישער ייד, „א ייד פּון אַ גאַנץ יאָר“; מיט
 זיינע השגות און גאַנצן וועלטבאַנעם שטייט ער אויף אַ האָר ניט העכער
 פּון זיין סביבה. ער האָט אויך בכלל אַ קנאַפּן באַגריף וועגן פּאָעזיע און
 דיכט־קונסט. אָבער גראַד דאָס, — ווי עס ווייזט גאַנץ ריכטיק אָן מ. ווייני־
 רייך, וועלכער האָט אויך דאָס „ליד פּון משיח“ איבערגעדרוקט, —
 וואָס אונזער מחבר כאַפּט ניט קיין שטערן פּון הימל, גיט אונז אַ ספּע־
 ציעלן אינטערעס צו זיין חיבור, ווייל מיר דערזעען דאָ אַ געטרייע אָפּ־
 שפּיגלונג פּון דעם גייסטיקן צושטאַנד, אין וועלכן די ייִדישע פּאָלקס־
 מאַסע האָט זיך געפונען יענע צייטן.⁴⁷ אויס יעקב טויסקס ליד רערט דער

47 „צייטשריפט“, 1, 173—158.

48 „בילדער“ אא"וו. 223.

המון נופא; די פאָלסטמאָסע גיטט אויס איר התפעלות און פרייד, וואָס ענדלעך איז דאָס גרויסע ווונדער געשען, און די גאַלדענע האַפּענונג, אויף וועלכער דאָס פאַרוואַנגלטע פּאָלק האָט געוואַרט אזוי פיל דורות, האָט זיך ענדלעך אַנטפּלעקט אין איר גאַנצער פּרזענט.

יהודים, ליבען ברידער מיין, זייט ווייטער פּריילעך,
ווייל אונז האט געבן דער ליבע גאט, מיר האבן אונזער מלך.

דער ווערט העלפּין אַל די לייט,

מיר האבן געהאפט איין לאנגע צייט

אמן ואמן ואמן...

יהודים, ליבען ברידער מיין, מיר וועלן אַל גרויסע פּרייד בעגינען
מיר ווערן פּאלד פּאַרין אין הייליגן לאַנד, פּאַר פּרייד טאַנצען
און שפּרינגען;

פאַר געסין ווערט אונזער טרויערקיט

אַנדערשט ניט אַז גרויסע פּרייד

אמן ואמן ואמן...

ישראל, ליבן ברידער מיין, האַלט אַיך ניט מיין פּאַרבאָרגן!
מיר הערן און זיכן (זעען) בשורות טובות—נון מיר דאַרפן
ניט מער זאַרנן.

השם יתברך האט אונז געשיקט די צייט

צו זיצן אין אייטל פּרייליכקייט

אמן ואמן ואמן...

טיפּיש איז דאָס בילד, וואָס דער פּאַרפּאַסער גיט, ווי אזוי יידן
וועלן לעבן אין לאַנד פּון די אַבות, ווען משיח וועט זיין אַהין ברענגען :
קומט הער, איר ליבן ברידער מיין, מיר וועלן אן קיין צרות גערענקען;
די טערקן וועלן זיין אונזער קנעכט, זיי ווערן אונז די גלעזער
שווענקען,

מיר ווערן איינער אויף דען אַנדערן ווינקען,

אין געוונדהייט מלך שפּתי צבי איינס טרינקען

אמן ואמן ואמן...

קיין מלאכה ווערן מיר ניט טוען, נייאַרט לערנען תּורה,
גאט וועט אונז באהיטן אלע גאר, מיר ווערן האבן קיין מורא.

פיל ווערן באַקענע, דאס אונזער גאט

הימל און ערד באשאפען האָט

אמן ואמן ואמן...

פרייד אונד אייטל הערצליכקייט טוט שאַלען אויס דער מאַסען
דען זכות פון אונזערע עלטערן האבן מיר גענאָסען,
לויבט נאָט מיט פּאַרכצומקייט
ווייל ער האט אונז געבן איין זעלכע צייט,
אמן ואמן ואמן...

רירט אייך, ארעמע, קראַנקע לייט! איר ווערט דערלייזט פון
איערע שמערצן,

לויבט נאָט מיט גרויסער פרייד און מיט גאנצן הערצן...

נאָך איין מאָמענט דאַרף אונטערגעשטראַכן ווערן אין יעקב
טויסקס „משיח־ליד“, — דאָס איז דער סאָציאַלער מאָמענט.

אין דעם ליד ווערט דערציילט, ווי אזוי דעם משיחס סעקרעטאַרן
האָבן „שלוחים אין די לאַנד“ צושיקט, „די שמחה טוען זיי שרייבן“:

דאס מיר זאלן מאכן פאָרט, ניט לאַנג הי צו בלייבן.

ווער דאך גאר קיין געלט, גוט האט —

איינער דען אנדערן העלפן פאָרט.

דאָרט אויפן אָרט, אינם לאַנד פון די אָבות — פאַרזיכערט דער

מחבר — וועט מען זיך שוין קענען פאַנגיין אָן געלט. „מיר מעגן קומען
זונדער געלט“.

עס האָבן זיך אָבער געפונען אזוינע גבירים, וואָס האָבן זיך אויף
ניסים ניט געוואָלט פאַרלאָזן: לויט זייער רעכענונג, וועט אויך אין ארץ־
ישראל, און אַפילו אין משיח־צייטן, געלט זיין אַ גאַנץ בכבודיקער אַרטיקל,
און וועט דאָרט שטאַרק צונוז קומען. האָבן זיי דערפאַר קיין חשק ניט
געהאַט זיך צו טיילן מיט זייער רייכטום און געבן די אָרעמעללייט אויף
הוצאות. עס זיינען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אָפּן דערפאַר, אַז
זיי איז דאָ אין גלות אויך ניט שלעכט, און האָבן דערפאַר קיין חשק ניט
זיך אַריבערפעקלען קיין ארץ־ישראל.

אָט אויף די דאָזיקע רייכע לייט גיסט אויס דער פאַרפאַסער זיין

גאַנצן צאַרן:

די רייכע טרייבן מיט איר געלט אייטל לוסט און פרייד,

און אַכטען ניט קיין אָרעמע לייט

אמן ואמן ואמן.

האָבן אונזר נביאים⁴⁰ געשריבן אויס אירן לאַנד צו די רייכע לייטן

⁴⁰ שבת־צבים מקורבים: נתן העזתי און אנדערע.

זיי זאלען ארמע לייט וואָל טיילען מיט, דאס זי אך מיטקומען
בייצייטן.

ווערן זיי די ארמע לייט ניט וועלן הערן
ווערן זי אונטער וועגן איר געלט מיט זארג פארצערן
אמן ואמן ואמן.

מיינען איין טייל רייכע לייט: זי ווערן אין ארץ-ישראל ניט
האבן צו לעבן,

ווען זי ארמע לייט ווערן מכבד זיין און ווערן צדקה געבן.
מען ווערט זי דארט האלטן זיסט דער העכער
זי זאלן נאר ברענגען שיינע קידוש בעכער
אמן ואמן ואמן.

פירורים ווערט מען די זעלביגן רייכן אן טוען, ווען זי ווערן
נאך ארץ-ישראל קומען

די דא האבן נומץ געטוען אן ארמע לייט און האָבן זיי מיט גענומען.
מענכע רייכע האלטן די נאולה נאר פאר נישט —
די ווערן הי פגרו אויף דען מישט!
אמן ואמן ואמן.

אייניקע פון די היסטאָרישע לידער, ווי דער אויבן-ציטירטער „אל
מלא רחמים“, אָדער דאָס קלאַגליד אויף גזירות גאָנטאָ פון 1768, אבינו
שבשמים ווי אזוי קענשטו דאש צו זעען“⁵⁰, זיינען געשריבן אינם סטיל
פון די העברעיִשע סליחות, און פילרן אן איבערגאנגס-שטופע צו ריידן
רעליגיעזע לידער, וואָס זיינען אויך נאנץ רייד פארטראָטן אין דער יודי-
שער ליטעראטור. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ווי אזוי פיל זיינען
געווען קעגן דעם, אז דאָס פשוטע פאָלק, בפרט די פרויען, זאָלן זיך ברעכן
די ציין איבער די האַרבע פיוטים אין מחזור, וואָס זיי פארשטייען במחילה
ניט. אזא תפילה, האָבן זיי געטענהט, וואָס ווערט געזאָגט אן א שום
בוונה, האָט קיין שום ווערט ניט. איז טאָקע געשאפן געוואָרן א „ידישער“
פיוט, רעליגיעזע לידער און תשבחות אויף דער פשוטער פאָלקס-שפראַך,
פארשטענדלעכער פאר אלעמען. אזוינע רעליגיעזע לידער זיינען אויפגע-
היט שוין פונם 16טן י״ה, ווי, צום ביישפיל, דאָס „שמחת-תורה-ליד“

⁵⁰ פאַרשטאַנדלעכט אין ליפּינסקיס „קורות פּודוּליה“, 53-55, איבערגעדרוקט אין
באַטינס ציפּירס הערק.

פון דער אויבן־דערמאָנטער⁵¹ רבקה בת מאיר טיקטין. מיר ברענגען דאָ דעם ערשטן טייל פונם ליד לויט אַ שפעטערדיקן איבערדרוק⁵²:

אחד אלהינו — דו ביסט מיין גאט
 יער מיין זעל און לויב בעשאפען האט — הללויה
 בעשאפן האסטו הימל און ערד
 דרום איז דיין לויב אייביג געווערד — הללויה
 גוועזען ביסטו און וועסט אייביג זיין
 דו האָסט באַשאַפען אונדז אל געמיין — הללויה
 און דאס אַלדינג אין דיינער מאכט
 דרום לויבן מיר דיך טאג און נאכט — הללויה
 וואַרהאַפטיג און לויטר איז דיין געפאט
 דרום דאנקען מיר דיר ווארהאַפטיגער גאט — הללויה
 חי וקים, דו ביסט אונזער טראָסט
 ווי דו אונז פאַרשפראכן האָסט — הללויה
 לעבסט אייביג אין דיין הימלישן טראָן
 די פרומען באַהאַלסטו אירן לאָן — הללויה
 מעכטיג ביסטו אונז גאט אליין,
 דיינע שונאים מוזן פאַרלאָרען זיין — הללויה
 אויסער דיר איז קיין גאט ניט מיין
 דרום בלייבט הימל און ערד באַשטיין — הללויה
 צירן וועט ער אונז מיט זיינער קראַן
 אלע די די תורה האבן גענומן אָן — הללויה
 נעמט צו הילף דעם הימלישן שאַר
 אַלעץ וועט זיין אויפן וואַר — הללויה.

אין פראַנקפורט אויפן מיין און אין פיל אַנדערע קהילות איז גע-
 ווען דער מנהג מקבל שבת זיין נאָך ביי גרויסן טאָג (בכדי „להוסיף מן
 החול אל הקודש“). אויף צו פאַרציען די שבתדיקע סעודה ביז אין דער
 נאַכט אַרײַן אָדער לפחות עד שקיעת החמה און דערביי ניט ריידן קיין
 דברים בטלים, האָט דער פראַנקפורטער תושב, דער מחבר פונם מנהגים-

51 אויבן, ז' 274

52 אין אַ תחינה אמתה גדולה (יאָר און דרוק־אַרט ניס אָנגעגעבן).

בוך „יוסף אומץ“⁵⁵, פארפאסט אין 1596 א גאנץ לאנגן „שיר חדש ליל שבת“, ווו ער באַזינגט דעם גרויסן פאטייט פון „גירות של שבת“; און ווייל די דאָזיקע מצווה איז דאָך אַ ספעציעל „וויבערשע“ מצווה, האָט דער פארפאסער גלייך נאָך יעדער העברעיִשער סטראָפּע געגעבן אויך אַן איבערזעצונג, און טאַקע אין געגראַמטע פּערזן, אויף ייִדיש-דױטש. מיר ברענגען דאָ פון דעם דאָזיקן ליד אייניקע סטראָפּעס:

איך וויל זינגען-היינט
געגן די שבת ליכט
די געגען מיר האפן געשיינט
דאס מאן זי דורך די שטוב זיכט (זעט).
אויף די שבת-ליכט אַליינט
איז דאס ליכט געריכט
צו זינגן איבר דעם טיש געגן נאכט.
דען ווען עס איז נאכט
שיינען ערשט די צינד ליכט.

דאס געבאָט פון דען אנטצינדען
איז דען זויבר געבאָטן אלאן (אַליין),
דען חוה האט פארלעשט מיט אירן זינדען
דאס ליכט פון יעדער מאן.
אך לאַזען זיך זי דא היים פינדען
אַבער ניט אזוי דער מאן.
ווען ער קומט פון פעלד געגן נאכט
ווען עס וויל זוערען נאכט
מוז זי אנטצינדען די ליכט.

ווען זי האט אויסגעזאגט די ברכה
זאל זי בעטן ביי דעם ליכטר שײן
דאס אירן קינד זאלן זיין זוכה
צו וואויל לערנען און פרום זיין.
די זעלביגע ברכה האָט קיין ערכה
זי געט אין דעם הימלס פּפּאַרט האַנין,
דער פּפּאַרט ווערט ניט געשלאָסען ביז נאכט
ווען עס ווערט נאכט —
שיינען די צינד ליכט.

⁵⁵ זע אונזער הערק, ב' v, ז' 27.

דער מחבר פון דער כראָניק „צוק העתים“ האָט אויך פאַר-
פאסט א „זומור שיר ליום השבת“ (אין אראמיש) און פון אראמיש האָט
אים באַלד (1654) איינער גימפּל סגל איבערגעאַרבעט אויף יידישדייטש,
און אים אין אַמסטערדאַם געדרוקט מיט פאַלגנדיקן אַריינפיר: „דען
זומור שיר ליום השבת האט געמאַכט מהור"ר מאיר משעפרשין, און דער
אין אויף טייטש האט געמאַכט הייסט ר' גימפּל סג"ל פון ווין. ער באַ-
גערט קיין חרופות דראן צו באַווייזען, דאס מאן אים זאל דרום לויבן און
פרייזן, נייארט ער האט עס דרום געמאַכט בעשיידליך, פאר געמיינע לייט
און זויבער און מיידליך, דאס זיי זאלען אד וויסן, ווי מען זאל דען
הייליקן שבת זיין פאר פליסן, און וואס דא איז דער מער (די מעשה) מיט
די איבריגע נשמות; און דרויף געט דער ניגון פון אַקדמות. און ווען זי
זוערן דינען לייאן, דאס ווערט איר הערץ דערפרייען. אלע פרייטיגן שפעט,
זאל מען עס זינגען מיט געבעט, אזוי זוערן מיר זוכה זיין, דאס אונז
משיח ווערט באַלד פירן אין ארץ-ישראל אַניין“.

קונה-שם געווען האָט זיך מיט זיינע רעליגיעזע לידער אויף העב-
רעיש און יידיש דער חזן יהודה-לייב זעליכאווער, וואָס ער האָט אויף
דער עלטער פאַרעפנטלעכט אין אַמסטערדאַם (אין 1697) אונטערן
טיטול „שירי יהודה“. אין דער לאַנגער געגראַממעטער הקדמה, וואָס האָט
אַ געוויסן קולטור-היסטאָרישן ווערט, קלאַנגט זיך דער פאַרפאַסער, אז
אויף סעודות און חתונות פירט זיך דער עולם ניט אויף ווי עס געהער
צו זיין⁵⁴; מען רעדט רס דברים בטלים, מען האָט אין זינען נאָר טאַנצן
און שפּרינגען, די חזנים זינגען ביי די טישן לידער, „די מאן ניט זאל
געדענקען“. דערפאַר טאַקע האָט ער, דער מחבר, זיינע זומורים פאַר-
פאסט ספעציעל פאַר חזנים און זינגער, בכדי זיי „זאלין אירי קולות לכבוד
הש"י ב"ה ניט שפּארין“ ביי די סעודות נאָכן עסן. איין זומור איז
פאַרפאַסט „לכבוד יחוד הסב"ה ושכינתיה“, מען זאָל אים זינגען אויף

54 זע אונזער הערק, ב' V, ז' 154. ביידע סעקסטן פון דעם דאָזיקן שבת-ליד
זיינען איבערגעדרוקט אין „אוצר הספרות“, וו. 2 מע 147-161.
55 ביאָגראַפישע פרטים העגן דעם בעל „שירי יהודה“ זע: י. שאַצקיס זאכלעכן
אַרשיבל „יהודה-לייב זעליכאווער און זיינע שירי יהודה“ (הייחאָ-בלעטער, ב' וו.
138-147).

56 „איך האב אין פיל אַרטיין גיטעהן, וואס אויף סעודות אונ' חתונות סוף
גיטעהן... איז איין חתונה דא לויפן זיא הכל נאך דעם עשין צום סאַנץ, דאריבער
איז פּרע-שטערם די סעודה-מצוה בלד בנק. עש בלייבן נאר ווייניג זיצן אַס טיש, זיא
לויפן ארום אז אין העשיר דיא טיש. אונ' העגן זיא שאַן הייר קומן צו דער דרשה,
דא איז איין נרושע מחומה, צו טאכין שווייגן העלפס קיין בקשה... זיא שפּילן דר
הייל טיש דיא בתולות דיא בייא דר כלה זיצן אונ' טאַנן זאכין דא-גא-גיס פיל נוצן

אלע סעודות מצווה, „פדי לעורר ולזכר את חורבן הבית“; דער צווייטער איז געשריבן לכבוד חנוכה.

באדייטנד אינטערעסאנטער זיינען לויט זייער בדייטן פארנעם די שבת-און יום-טוב-לידער פון דעם בעל „שמחת הנפש“. צוואנציק יאָר נאָכן דערשיינען פונם ערשטן טייל „שמחת הנפש“, האָט אלחנן קירכ-האָן פאַרעפנטלעכט דעם צווייטן טייל פון זיין ווערק (פּיורדאָ, 1727). דער דאָזיקער טייל אונטערשיידט זיך לויט זיין פאָרם נאָנט שאַרף פון דעם ערשטן; דאָס איז אַ זאַמלונג פון לידער צום זינגען, און ביי יעדן ליד ווערן גלייך געגעבן די נאָטן פונם ניגון. וואָס ער באַצוועקט מיט זיין ווערק, און אויס וואָסערע מאַטיוון ער האָט זיינע לידער צו פאַפּולערע ניגונים צוגעפאַסט, וועלכע ער האָט ביי מוזיקאַנטן גענומען — דער-קלערט קירכהאָן אין דער הקדמה:

מאחר האב געזעען, נשיכט (געשעט) אין גמייאין (געמיינדעס) גרויס פרעביל

און נעמן זיך ניט צו הערצן דאס אלעס איז הכל,
די ספרים אויף טייטש, און מיין חלק ראשון שמחת הנפש
איז ביי פיל אומזונסט,
דען צו ברענגין דאס זאלען פלייסיג לייאנען די מוסר און
דינים איז איין קונסט.

וואס העלפט נון די ספרים צו מאכען
ווען ניט לייאנט, און יראת שמים שטעלן צוריק וועגן וועלט-
ליכע זאכן;

זולכעס מיט צער האב באטראכט
דרום האב איך דיזע זמירות געמאכט.
פיל דינים פון אלע טאג און שבתות וימים טובים זיינען
דרינען גמעלט

און וואול נאך געזאנג אין גריים געשטעלט.
אך געשטעלט די מוזיקי צו מאכען פֿקאנד
דורך ערפארניגי ביי איינעם מוזיקאנד
דען רעכטן ניגון...

דאָס ווערק באַשטייט אויס פּופּצן לידער, אָדער „זמירות“, ווי זיי הייסן ביים מחבר. פון זיי פּאַזינגען דריי—דעם שבת, צו איינציקע לידער אויף ראש חודש ראש השנה און יום-כּפור, און אַזוי אויך ווערט גע-בראַכט אַ ספּעציעלער מזמור, וואָס באַזינגט סוכות און שמחת תּורה, דאָן מזמורים אויף חנוכה, פורים, פּסח און שבועות. דערנאָך גייט אַ ליד „צו חתונה און ברית מילה“, אַ „פּלה-ליד“ און אַן „אַלעסאַנגעזאַנג“.

וואָס ס'איז שוין געווען געדרוקט אויך אינם ערשטן חלק, „שמחת הנפש“ אונטערן נאָמען „אין שוין התעוררות ליד“. נאָך דעם „אלעטאָגנע-זאָג“ ניט אַ ליד אָן אַ קעפל — אַ גענראַמטע באַשרייבונג פֿון דעם ייִדישן לעבן אויף די דערפער אין די ישובים. דאָס דאָזיקע ליד איז ניט נאָר פֿון גרויסן אינטערעס פֿאַר דער ייִדישער קולטור-געשיכטע, עס איז אויך דער שליסל פֿאַרן גאַנצן ווערק. דורך די אָפּטע רדיפות און שווערער קאַנג-קורענץ, וואָס יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין מצד דער קריסטלעכער שטאַטישער באַפעלקערונג, ווערט די ייִדישע באַפעלקערונג אַלץ מער אַרויסגעשטופּט פֿון דער שטאַט, און זי וואַנדערט איבער אין דעם דאָרף.⁵⁷ צומשטאַרקסטן מאַכט זיך דער דאָזיקער פּראָצעס באַמערקבאַר אין דעם 17טן י"ה, און צום סוף פֿון דעם דאָזיקן י"ה איז שוין אַ גאַנץ באַדייטנדיקער, אויב ניט דער גרעסטער טייל פֿון די דייטשע יידן באַ-שטאַנען פֿון ישובניקעס, וואָס לעבן צווישן די פּויערים, האַלמדיק קראַ-מען, שענקען און קרעמשמעס. די פּויערישע סביבה האָט, נאַטירלעך, שטאַרק געוויקט אויף דעם דאָרפֿישן יידן. עס בילדעט זיך אויס דער באַקאַנטער טיפּ פֿונם פּאַרגרעבטן, עס-האַרצישן ישובניק. אַלחנן קירכ-האַז, וואָס איז, לויט שאַצקים ריכטיקער השערה, געווען אַ וואַנדערני-דיקער בעל-דרישן, האָט געהאַט די מעגלעכקייט זיך נאָענט צו באַקענען מיט דעם לעבנסשטייגער פֿאַן די דאָרפֿסיידן, און ער שילדערט אים טאַקע אין גאַנץ שוואַרצע פּאַרען אין דעם אויבן-דערמאָנטן ליד:

אין פילע ישובים געען נשים ובתולות איבעראל אָן שומר
אכטען קיין עבירה קל וחומר
מאכן מותר וואס דא איז אסור....
אך זיינען נשים די טרינקען פיל יין-שרף אויף איינער חתונה
אָדער פּרית מילה,
אזוי פיל אלס צו שיעור טבילה,
און טרייבען צו גלייך מיט מאַנען און יונגען חוצפת און געלעכטער,
ווי זי — אזוי אַך (אויך) אירע טעכטער.
אויף ישובים אַן הייליגן ראש השנה
האבן חוננים עס-האַרצים און יונגען די ניט וויסען איין פונה

57 שוין אין 1544 היינט אן מיכל אַבם אין דער אויבן-ציטירטער פּאַרענע צו דער קאָנסטאַנצער הוטש-אויסגאַבע: „חיד ועין די קהלות בעונות הרבים אויך אָיסער בַר אַבנעסען אונ' פּרשטערס חערד דורך פּילמאַלטינג נירושים, דאס וואו מאן פאַר צייטן האט צען קהלות גיסונדיקן — געפונד מאן אַזונדן קיום איינע בענייה, און דורך נאַלכע גרושים ווערן די בעלי-בתים גענוישיגט אויף דען דער פּערן צו זיצען“.

פאר שטייט אין ניט איין מלה
און פורים לייאנען בצבור מיט דער ברכה אויז איינער
פאפירנע מגילה.

אטייל האבן איינן מונדשטיק געמאכט אויס האָרן
דאס שטעקן זי אין שופר-פּאָרן,
טונען דורך דעם מונדשטיק בלאָזן
גלייך ווי טונען טרומיטר און וואַלד-הערנער דאס מאן יאנט האָזן.
ישובים-לייט זיינען לרוב שוחטים, פרשטייט קיינער קיין אַלף⁵⁸,
זעלטן דאס מאן געפינד איינער דער דא האט איין בעסרן חלף...
אך האט זיך מיר געטראפן איין עט-הארץ האט דעם חבר
טריפה כשר געמאכט

און האבן אך געסן — האט ניט אויף ווייטר געטראכט...
הנהגות החתנות זיינען ניט אלע צו מעלדן
על כל פנים דברי תורה הערט מאן זעלדין (זעלטן)...
זען איין למדן בְּרִשְׁנָת הַזֶּה דבר גדול או קטן
איז מעשה שטן —

לאזט אין זיי קיין דבר קדושה קומען
תיכף ווערן זיי שלאָפען אדער שלומען.
מענד מאל טונען זיי שטיפטער און ראמורען
און נשים ובתולות איר קולות לאזען הערן זיי די הורען
און לאזן זיך ניט אפ ווערן
דאס מאן מיטן אין דער דרשה מוז אויפהערן.
זען די דרשה איז פאר ביי
קומען ווידער די חוצפא-לידר ארביי
טונען יוכצען און שאלן און זינגען,
מיט הענד און פיס טונען קלאפן און אויף דעם טיש שפרינגען...

ווייטער שילדערט דער פאַרפאַסער, זוי אזוי די פאַרנעפּטע
ישובניקעס זיינען זיך נוהג אויף חתונות, ווי שלעכט זיי זיינען מקיים
די מצוה פון ביקור חולים און אויך די מצוה פון קדושת-שבת:

אך פילע ישובים-לייט טונען אירע יונגען און משרתים בלאָדען
דאס זי מוזען אַן שבת און יום-טוב אירע בהמות וואַדען *

⁵⁸ אויך יהודה-לייב זעליכאָטער באַקלאָגט זיך אין דער אויבן-ציטירטער פּאַרע
רעדע, אַז עס זיינען פאַרען אַ סך יונגע יידן, האָס קענען ניט ליינען און שרייבן.
* פירן שאצירן.

געשיכט (געשעט) פיל חילול שבת ער טועט די תפלה דעם
אָסס אן די הערנער ביגדן,

טועט וואָרען אויס דעם תחום און מענד מאל געעט ער פיל
תחומין, דאס ער זוכט די בהמה צו פינדען...

האט איין ישוב־מאן איין מלמד אין הויז

האט ער טוען פל התורה געלערנט אויס

ער מוז אים פסקנען אלע דינים,

אָבער דער מלמד און דער בעל בית די זאלכעס טונען זענען
אָרנער אַלס מינים*...

מלמדים וועגען דאס געלד טונען זי קנעלן

לערנען לויטער גמרא, און חומש עשרים וארבע צוריק שטעלן;

צו דער בר מצוה לאזען זיי די קינדער ניט לערנען ווייטער

אזוי וואָש (ווייס) ער גאר ניקש נייארט בלייבט אַיין גויל** רייטער...

פילע נשים האלטען די מאנען ווי איין הונד,

שטעץ געען קללות אויס אירן מונד,

ווען שוין ניקס איז מיט איר דער מער — טועט אך הופערט
איין בילטן,

און דאָס איז איין פלל: אין אלעם איז קיין מזל ברכה וואו

מאן אין הויז טועט פלוכען און שילטן...

בעריכט זאלכעס דאס מאן זאל וויסען ווייטער לאזען בלייבן

מאן האט בעונות נאך פיל צו טרייבן

אָבער איז מיר זייער ליד דאס זאלכעס מוז מעלדן,

אָבער מין תפלה איז שטעץ: ליבער בארמהערציגער גאט! נאך

אירע שלעכטע ווערקין טו ניט פארנעלדן!

איין בלינדער ווען אליינטש (איינער אַליון) געעט, טועט

שטרויכלען אין ווען,

אָבער ווען מאן אים פירט געט ער אין דען רעכטן שטעג,

אזוי ווייל די לייט ניט ערינצט*** לויאנען, טונין זי מיט

פילע עבירות גרייזען...

„די לייט“ ווילן ניט בלוזן „ניט ערנסט ליענען“ קיין ביכער—

זיי ליענען בכלל קיין ביכער ניט; מען וויל אפילו קיין דרשות ניט הערן,

נאָר לידער פריילעכע און נעזאנגען. און אלחנן העניכס איז ניט אומזיסט

* אַפיקורסים.

** אַ פּערד.

*** ניט ערינצט — ניט ערנבס.

זיך אזוי מתרעם אויף די „עביהאריצישע“ חזנים⁵⁹. צווישן די זינגער, וואָס פלעגן אַמוזירן דעם פשוטן עולם מיט לוסטיקע לידער און קופֿ-לעטן, האָבן אַ גאַנץ באַדייטנדיקע ראָלע געשפּילט די וואַנדערנדיקע חזנים און זייערע משוררים, וואָס פלעגן אויסנוצן די צייט צווישן די ימים טובים צו מאַכן אַ טורנע איבער קלענערע ייִדישע ישובים און געבן דאָרט זינג-אַוונטן און לידער-קאָנצערטן⁶⁰. די צאָל פון די דאָזיקע וואַנדער-חזנים האָט זיך נאָך באַדייטנד פאַרגרעסערט נאָך די גזירות ת״ח, ווען עס האָט זיך געשטאַרקט די עמיגראַציע פון פּוילן אין די דייטשע מאַדינת. פיל אָנגעזעענע רבנים פונם 17טן און 18טן י״ה זיינען זיך שטאַרק מתרעם אויף דעם „חילול השם“, וואָס די „שליחי ציון“ ווערן עס מנוגל אין „קאָמעדיאַנטן“ און זינגען „הוצאת-לידער“ אויף צו פאַרוויילן דעם עולם. דער בעל „עץ חיים“ איז מלא רוגז דערויף, וואָס די חזנים זיצן צוזאַמען מיט „פושעים ליצנים“ און מען זינגט „הורין לידער“ און מען רעדט „ניבול פה“. און די דאָזיקע לידער און געזאַנגען, וואָס די חזנים האָבן געוונגען ניט פלוז אויף בריתן און סעודות, נאָך אפילו אין די שענקען, זיינען געווען שטאַרק באַליבט ביים פשוטן עולם אין די דאָרפישע ישובים. דער פרומער קירכהאַז, ווי מיר האָבן געזען, איז זיך דערויף שטאַרק מתרעם, און ער קומט צום באַשלוס צו באַקעמפן די חזנים מיט זייער אייגן געווער. דער חזן רייסט אָפּ דעם פשוטן עולם פונם ספר און אַמוזירט אים מיט געזאַנגען און לידער, וויל קירכהאַזן מיט דער הילף פונם געזאַנג פאַרשפּרייטן מוסר און גאָטס געבאָטן. „ער וויל, ווי עס באַמערקט ריכטיק דער קולטור-פאַרשער י. שאַצקי, אַריינדרינגען אין די מאַסן דאָס מאָל ניט מיט מעשיות און משלים צום לייענען, נאָר מיט לידער. מיט געזאַנג און דורך געזאַנג וויל ער ווערן אַן אייגענער צווישן די פּאָלס-מאַסן. מען זאָל די דינים, די מעשיות און די משלים אויסזינגען. זינגענדיק וועט מען זיך באַקענען מיט די אַלע דינים, וועלכע מען האָט

59 אויף דער עס-פאַריצישקייט פון דעם רוב חזנים ווערט אָפּש געקלאָגט אין דער ליטעראַטור פון יענער צייט סיפּיש איז אין דער תּיניכט פּאָלנדיקע שטעלע אין דער פּאַררעדי, וואָס יעקב-יוסף בן מאיר סופּר האָט געשריבן צו זיין לערנבּוך „אבן ישראל“: „איך הב מיך דרבּאַרטס איבּר דען נטייני פּאַלק און אירע קינדּר אין איבער די נטייני חזנים, דאריבּר האב איך גשריבן אויף סיפּיש דיא נללים חאו מן נויסיג חוב צו רידן און לייאנג, זאו קאן עש איסליכר אליין לערנן... על כן בעש איך הירטיס אלי חזנים און מלמדים זיין זאלן נור דוא פיל רחמנות האבן איבער זיך זעלבר אלו איך האב איבּר זיא, זאו חערן זיא זיך פּרייאן“.

60 מער באַריכות וועגן דעם זע: י. שאַצקי, „געש. פ. ייד. סעאַסער-קונסט“, 1, 153-154, 170, 187, 188; י. שאַצקי אין „שיל שריפּטן“, 11, 225-226, אין „סנקט“, 1928, 177-181, און אין דער פּאַררעדי צו „שׁיחת הנפשׁ“, 1926, 43-45.

געוואָלט, אז דער עולם זאָל זיי אָפהיטן און ניט נאָר גלאַט וויסן וועגן זיי".⁶¹ דעם ערשטן חלק „שמחת הנפש" האָט קירכהאָז געשריבן פאַרן שטאַטישן יידישן לייענער (און לייענערין), דעם צווייטן — פאַר די ישובניקעס, פאַר די דאָרפֿס-יידן.

קירכהאָז איז ניט געווען קיין דיכטער, און זיינע לידער האָבן אַ קנאַפּן פּאָעטישן ווערט, דאָך האָט דער צווייטער טייל „שמחת הנפש" ניט בלויז אַ קולטור-היסטאָרישן באַטייט, אויף וועלכן מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן — זיי זיינען אויך אינטערעסאַנט פאַר דער אַנטוויק-לונגס-געשיכטע פון דער מעטריק און פּאָעטישע פּאַרמען פונם יידישן פּאָלקס-ליד. אַ מענטש מיט אַ טיף פּאָלקסטימלעכן געפיל, געלינגט אים אָפט אין זיינע לידער איבערצוגעבן דעם בויגזאַמען ריטם פונם פשוטן פּאָלקס-ליד. טיפיש איז, צום ביישפּיל, די ערשטע סטראָפּע פון זיין פריער דערמאָנט דידאַקטיש ליד:

אייא מענש, אייא מענש, וואס געדענקסט דו דיר!
 דו לויפסט, דו רענסט, וואס זאל עם דיר!
 אומגעריכט איז דער טויט הינטער דינע טיר —
 דיין געלד און דינע הייזער און גילדענע קייטן
 קאנען דיר ניט העלפען אויס דינע נייטן
 ווען דער מלאך המות קומט און וויל דיר טייטן...

האַרציק זיינען אויך ביי קירכהאָזען די סטראָפּעס, אין וועלכע עם קלינגען ריין-נאַציאָנאַלע מאַטיוון:

געדענק ווי ישראל אין אלע ארטן און פלאצן זיינען פארשפרייט,
 ווי קאן איינעם אָן-גען לוסט און פרייד...
 באַרמהערציגער גאט, טו דינע שטאַרקע האַנד אויסשטרעקן
 צו איינזאַמלען די דא זיינען פאַרשפּרייט אין אלע עקן...

אין אַן אנדער אָרט קלאָגט זיך דער פאַרפאַסער:

מיר זיינען פאַראַכט
 אין דעם גלות;
 ליבר גאט טו עם ווענדן!
 מאג און נאכט
 האבן מיר לויטער בהלות.
 באַרמהערציגער גאט, טו משיח זענדן!

⁶¹ „שמחת הנפש", 1926, 44.

מיט דעם זעלבן מאָטיוו פאַרענדיקט זיך אויך קירכהאָנס, „כלה-ליד“:
 ליבער גאט, טו אונז משיח באלד שיקן,
 אונזערע באַטריבטע הערצער דערקוויקן,
 דען אין דעם גלות זיינען מיר שוואַך און מאַט.
 לאַזען מיר הערן קול שמחה וקול ששון
 קול כלה וקול חתן —
 אין ירושלים די הייליקע שטאט,
 אין ירושלים די הייליקע שטאט...

חוז די פיל רעליגיעזע יידישע לידער און „זמירות“, וואָס זיינען
 געשאַפן געוואָרן דורך באַקאַנטע פאַרפאַסערס, זיינען אויך אויפגעהיט
 אַנאַנימע ליטורגישע לידער אין יידיש, וועגן וועלכע עס זיינען אומבאַקאַנט
 הן די נעמען פון זייערע באַשעפער, הן די צייט ווען זיי זיינען באַשאַפן
 געוואָרן. ס'איז פראַי צו דערמאָנען די באַקאַנטע צוויי לידער, „אחד מי
 יודע“ און „חד גדיא“, וואָס ווערן געזונגען אין די סדר-נעכט, דאָס
 ערשטע אויף העברעיִש און דאָס צווייטע אויף אַראַמיש. דער אייגנאַר-
 מיסקר סטיל און ריטם פון די דאָזיקע לידער טראַגט אָבער אַן אויסגעפרעגט
 אייראָפּעיִש-פּאָלעסטימלעכן כאַראַקטער. ענלעכע לידער פאַרמאָגט אין אַ
 גענוגדיקער צאָל דער מיטלעטערלעכער פּאָלקלאָר פון דעם רוב אייראָ-
 פעישע פעלקער. עס איז אפילו אויפגעהיט געוואָרן אויס דעם מיטלעלעטער
 אַ לאַטייניש ליד, וואָס איז זייער ענלעך צו אונזער „חד-גדיא“-ליד (זע
 וואַגענזוויל, ציט. וו., 97). עס איז העכסט-וואַרשיינלעך, אז די דאָזיקע
 צוויי פסח-לידער האָבן פריער עקסיסטירט אויף דער אומגאַנגס-שפראַך
 פון דער יידישער מאַסע נאָך איידער עס האָט זיך אין די הגדות באַוווּן
 דער העברעיִש-אַראַמישער טעקסט⁶². מיר ברענגען דאָ די אָנפאַנגס-
 סטראַפּעס פון ביידע לידער:

1.

איינס ווער ווייסט?
 איינס ווייס איך: אייניג איז אונזער גאט
 דער דא לעבט און דער דא שוועבט

⁶² עס איז פראַי אָנצוטערקן, אז אין די ערשטע געדרוקטע הגדות, ווי, צום
 ביישפּיל, אין פּראָגער אויסגאַבע פון 1526, זיינען די דאָזיקע לידער נאָך ניט פאַראַנען,
 דערפאַר איז שוין אָבער אין דער פּראָגער אויסגאַבע פון 1590 געדרוקט דאָס „חד גדיא“
 ליד הן אין אַראַמיש, הן אין יידיש-דייטש.

אים הימל און אך אויף דער ערד.
צוויי און דאס איסט אבער מער, און דאס זעלביג ווייס איך:
צוויי טאָבען (טאָפל) מאָזעס, אייניג איז אַז'וו.

II.

איינ ציקליון, איין ציקליון, דאס האט געקויפט דאס פעטערליין
אום צוויי שילינג-פעניג. איין ציקליון, איין ציקליון.
דא קאס דאס קעצעליון, און אס דאס ציקליון
דאס דא האט געקויפט אַז'וו.

צווישן די אויפגעהיטע אַנאַנימע לידער געפינט זיך אויך אַ באַ-
דרייטנדיקע צאָל, אין וועלכע עס קלינגט צומשאַרפסטן ניט דער רעליגיע-
זער, נאָר דער סאַציאַלער מאַטיוו, ניט קונדריק דערויף, וואָס זיי זיינען
ניט זעלטן געשריבן אין דעם נוסח פון רעליגיעזע סליחות און קינות.
טיפיש איז אין דער הינזיכט דאָס אין דער באַקאַנטער וואַלד-זאַמלונג
אויפגעהיטע לאַנגע שפּאַט-ליד אויף די פרנסים". אין דעם דאָזיקן ליד
באַקלאַנגן זיך די אָרעמע לייט:

וויר ארמען מוססען קלאגען, וואס אויפקומט אים עולם
וואס דא איז געשעען אים באמבערגער לאנד
ווי די פרנסים אנטון דען ארמען גרויסע שאנד.

ווייטער ווערט דערציילט, ווען עס קומט „איינמאָל איין פעסט",
לאָזן די פרנסים די אָרעמע לייט אונטער דער מיר שטיין, דאָס עסן, וואָס
מען ניט זיי, איז האַלב וואַרעם און האַלב קאַלט, און „זאָ וועניג דאס
מאָן ניכט זאָט דאָפון ווערען". און דאָס שפּאַט-ליד פאַרענדיקט זיך
אויפן נאַנץ פרומען שטייגער:

נון וועלען מיר די סליחה פאשליסען
השם יתברך זאל אונז זכות אבות לאַסען געניסען
דאס וויר עס אויף דעם מינסטערפלאַץ אויסטראַגען
דארויף ווילען מיר אמן זאגען.

ניט ווייניקער טיפיש איז אויך דאָס „נייא קלאַג-ליד בנינון אַני
הנבר אויף איין משרת פון פראנקפורט", וואָס איז צום ערשטן גע-

68 זע אויבן, ז' 104 א"ו.

64 דאָס ליד פאַרנעמט אין טענוסקריפט גאַנצע זעקס זייטן. צוויי פון די
פרנסים ווערן צפילי דערמאָנט ביי די נעמען: הירש סחאָרץ און שמעלע שופּפּאלק.

דרוקט אין 1708⁶⁵. אין דעם דאָזיקן ליד באַקלאַנג זיך זייער די וואַנדערנדיג דיסקע אַרעמע לייט אויף די צרות, וואָס זיי האָבן אויסצושטיין פון דעם פראַנקפורטער טויער-היטער יעקב פולוואַסער:

הערט צו איר ליבן לייט
וואס דא פארגעט אין דיזער צייט,
ווען מיר נאך פראנקפורט זיין בערייט.
אך מיר ארמע לייט,
ווען מיר אורחים נאך פראנקפורט טונין מארשירן
זא לאָט (לאָזט) מאן אונז ניט פאָר די טירן.

זיי פאקומען דעם פינסטערן קבלת-פנים בעת עם קומט זיי אָנטי קעגן „יעקב פולוואַסער מיט זיין שטאַק“. נאָך ערגער איז די לאַגע ווייניג טער-צייט:

אבער אם ווינטער טעט ער פיל ערגער אומגען מיט די ארעמען געמיין:
ער לאָט (לאָזט) אונז פאר דען מאָר שטען גרויס און קליין,
און לאָט קיינעם פאר די גבאים ביז אונז טוט אויפפירן
הענט און ביין,

און מיר שרייען מיט געוואלט:
אך דו ליב גאט, ווי איז אונז אזוי קאלט!
און די ערליכס, בענותינו הרבים, טעמן דאָפיי שטיין
פאר גרויס רהמנות טעמין זיי אן דען ריקים (רשעים) בייטן
דאס זיי זאלן אונז אניין וואַרמען לאַזען גען.

דאָס ליד איז דערפאר פול מיט גיפטיקן האַס צו דעם דאָזיקן שטרענגן טויער-זועכטער:

ווי מיר דורך דען רשע ליידען שמערצן
און מיר בייטן ביי נאכט און ביי טאָגן
דאס אים דער דונדיר (דונער) זאָל במהרה דערשלאַגען.
אמת, דער הש"י איז אַ „מאָריך אַף“, און ער לאָזט דעם רשע
„זיין זכות אויף דען עולם געניסן“; דער פאַרפאַסער פונם ליד פאַר-
האַפט אָבער, אַז:

אויף עולם הפא ווערט מן אים זיין גלידער צו ברעכין
די מלאכי חבלה ווערן אים זיינע גלידער צושמעטערן
און וועלן אים פּר-הקלע שליידערן...

⁶⁵ איבערגעדרוקט אין פאסינס „אנטאָלאָגיי“ אין אין „פּילאָלאָגישע שרייבן“.

אפילו צום סוף, ווי דער פארפאסער וויל זיין נאָמען ניט מגלה זיין
און דערקלערט מיט אַ צנישן שמייכל:

וואלט איר וויסען ווער דאס לידליין האט טון מאכן?
איין מענש אויף צוויי פיס האט עם טון אויסטראכטן —

אויך דאָ ווערט גלייך צוגעגעבן: „און יעקב פויל־וואַסער זאל זיין נעניק
צוברעכן אמן ואמן“.

פון אַ באַדייטנד ברייטערן פארנעם איז דאָס שפּאַט־ליד „די באַ-
שרייבונג פון אַשכּנז און פּאָליאַס“, וואָס איז פארפאסט און נעדרוקט
אין דער צווייטער העלפט פונם 17טן י"ה⁶⁶.

נאָך דעם גוואַלדיקן חורבן, וואָס דאָס פוילישע יידנטום האָט
איבערנעלעבט אין די בלוטיקע יאָרן ת"ח—ת"ט, איז דייטשלאַנד פאר-
פליצט געוואָרן פון די אויס די פוילישע מדינות אנטלאָפּענע. מיר האָבן
שוין אין פאָריקן באַנד אָנגעוויזן, אז פוילן האָט אין משך פון דורות
געשטמט אַלס די וויכטיקסטע אַכסניה של תורה. פון די דייטשע ישובים
פלעגן יונגעלייט זיך לאָזן אין די פוילישע ישובות לערנען תורה. און
פוילישע לומדים פלעגן זיך איינארדענען אין דייטשלאַנד אַלס מלמדים,
רבנים און איבעריקע כלי־קודש. דאָס דייטשע יידנטום האָט נענאַלטן אַלס
עם־הארציש גנבי דעם פוילישן. די גרויסע קאַטאַסטראָפּע האָט אָבער
פיל געענדערט אין די קעגנזייטיקע באַציִונגען. די פילצאָליקע מאַסע
פיוּיש און מאָראַליש געבראַכענע, שטאַרק פאראַרעמטע אימיגראַנטן, וואָס
האָבן מיטאַמאָל פארפליצט די דייטשע קהילות, האָבן די אַלטגעזעסענע
באַטראַכט ווי אַן אומבאַקוועמע שווערע לאַסט. דערצו דאַרף מען נאָך
נעמען אין באַטראַכט דעם גרויסן אונטערשייד אין דעם שטייגער־לעבן
פון די צוויי יידישע קיבוצים. די דייטשע יידן האָבן מיט פיטול און
פארדרום געקוקט אויף די אָנגעלאָפּענע „פוילישע שנאָרער און שלעפּער“,
און האָבן אַלי געטראַכט ווי פון זיי פטור צו ווערן; די „פּאָליאַסן“ פון
זייער צד האָבן מיט פארביטערונג געקוקט אויף די „אַשכּנזים“, וואָס
ווילן זיך בכלל ניט רעכענען מיט דער מצווה פון הכנסת אורחים. אַט
דער סיכסוך צווישן די איינגעזעסענע און די ניט געוואַנטשענע „גרים“
ווערט אויף אַ זייער בולטן אופן געשילדערט אין „דער באַשרייבונג“ אין
דער פּאַרם פון אַ וויכוח צווישן די פּאַרשטייער פון דריי יידישע ישובים:
פוילן, דייטשלאַנד און פּראָג.

66 איבערנעדרוקט דורך מ. היינריך אין „פּילאָקאָג. שר.“, וון, 540—551.

דער נאָמען פונם פאַרפאַסער איז ניט אָנגעוויזן, עס איז אָבער אויסער ספק, אז דער מחבר איז אַ פּוילישער ייד.⁶⁷ און טאַקע דער „פּאָליאַק“ טרעט דער ערשטער אַרויס מיט זיינע טענות צו די דייטשע יידן. בעת ער רעכנט אויס די חסרונות פון די דייטשע יידן, וואָסערע קבוצים זיי זיינען, וואָסערע שלעכטע מכנים-אורחים זיי זיינען, ניט ער, אגב אורחא, איבער אינטערעסאַנטע זשאַנר-בילדער פון דעם שטייגער-לעבן אין די יידישע קיבוצים אין דייטשלאַנד. די דייטשע יידן פונם 17טן י"ה פלעגן אַ שטייגער ניט שטאַרק מקפיד זיין אויף די בערד; און דער „פּאָליאַק“, וועלכן דער „אַשפּנו“ רופט צו מיט ביטול: „איר פּאָלאַק מיט אַיערע ברייטע בערט“ — האַלט פאַר נייטיק אָנצווייזן:

פון דען באַרט צו פּוצן וויל איך געדענקען
ער פּוצט אין אוועק אלס איין חמץ
ער לאזט איבער שטיין איין קמץ.

מיט גרויס פאַרביטערונג דערקלערט דער פּאָליאַק:

נאך איינס מוז איך אַייך זאגן
דען איך קאָן עס ניט פּרטרעגן:
דער פּאָלאַק מאָג זיין איין למוֹד פון גוטס משפּחה
אַשפּנו איז זיך מיט אים ניט מתחתן, אָדער אן די מינד מוז
זיין קיין ברכה.
און ווען אַשפּנו איין רב אדער חזן וויל לאזען הוילן (ברענגען)
מוז ער דאך שיקען קיין פּוילן.
איר ווערט אין דער תורה אלס ווי די שטומען
ווען אויס פּוילן די מלמדים ניט זעלטן צו אַייך אין אַשפּנו קומען!
מיר קומען ניט גערן איז אַשפּנו צו אַיינגעמען שאַנד
ווען די מלחמה ניט ווער קומען אין אונזער לאַנד...
איר אַשפּנוים זייט דאך פאַר צייטן אויך אין פּוילן געלאָפּן
דא אַייך די מלחמה⁶⁸ האט אין אַשפּנו געטראפּן.
מען האט דאך מיט אַייך ג'יטיב געוועזן מיט געלד און אן
אַיערע לייבער

און אַייך געבן געלד און די בעסטע ווייבער.
דרום האבט ניקס פאַראיפּל דאס מיר קומען צו אַייך...

67 מיר האָבן שוין דערויף אָנגעוויזן אין אונזער אַרבעט אין „יעהרעס-קאָפי“ ספּאַרינאַ“, XIII, 156.

68 דער דרייסיק-אַריקער קריג.

ווי אלחנן קירכהאז, אזוי שילדערט אויך דער „פאליאס" אין מונקעלע פארפן דעם נידעריקן קולטורעלן מצב פון די ישובניקעס אין דייטשלאנד.

נאך איינס ליגט מיר אין מיין מאגן
 דאס מוז איך דערציילן און זאגן:
 ווי די ישובים לייט זיך מיט דעם שול גיין האלט
 די יוגען און אלטן...
 קומן זיי אום שבת צוזאמן מיין צו מאכן
 אזוי הייבן זיי אן צו לאכן.
 עס שטייט ניט שטייל איר מויל:
 דער רעדט פון זיין פילכי⁶⁸, דער פון זיין גויל⁶⁹,
 וואס זאל איך פיל זאגן —
 אפט טונען זיי זיך נאר אין דער שול שלאגן.
 דאָ קומט דעם „אשכנז" מיט זיינע טענות:
 עס איז וואהר, אין פוילן זיין גרויסע פעלי תורה
 אבער קיינעם איז ניט צו טרויען אויף געלד נאך אויף סתורה

 מיר געבן אייך עסן און טרינקען און ממון דערצו
 דאך האבן מיר אשכנזים פאר אייך פאליאסן קיין רו.

די פאליאסן, — טענהט וויטער דער „אשכנז" — זיינען
 שווינדלער און נבכים; און עס טרעפט ניט זעלטן: מען נעמט אויף
 א פאליאס פאר א בכבודיקן אורח, און יענער לקחנט צו זאכן און
 מלבושים פון שטוב. דערצו זיינען די פאליאסן נואלדיקע פרעסערס:
 „איר מיינט: די אקסן קומען אין שטאט געבראָטן"; אויך גרויסע בעלי
 נאוות זיינען זיי: א פאליאס מעג אפילו ניט קענען מאכן קיין קידוש
 און קיין הברלה און דאך:

גיבט זיך אויס אז ווען ער ווער דער רב פון קראסא.

דערנאך הייבט זיך אן דער וויכוח פון דעם „אשכנז" מיט דעם
 „פרענער". אויך די פראגער יידן זוערט פארגעוואָרפן, אז זיי זיינען
 פרעסערס און רמאים, וואָס פאשווינדלען אפילו זייער אייגענע קינער:

68 אַ לאַשאַקל.

70 אַ פּערד.

איר אייגענע סינדער מרמה צו זיין איז ביי זיי קיין שאנד.
 'ער פארשפריכט דען איידעם דריי יאָר די קאָסט' דערצו
 איין חלק אין הויז;

מיר וואכן נאך דער חתונה: אַיָדָם, ווילסט עסן,
 פארזעץ דיין טלית און קיטל, דיין קאָסט איז אויף!

צוזאמען מיט פאָלעמישע ווערק זיינען אויך אויפגעהיט גענראַמטע
 אַפּאָלאָגעיִשע פּלוג-שריפטן, ווי, צום ביישפּיל, דער „ריח ניהוח“, וואָס
 דער חזן, יואל בן אליעזר, האָט פאַרעפּנטלעכט אין פּירט אין 1724.⁷¹
 מיר האָבן שוין פריער גערעדט וועגן דעם קאַמף, וואָס איז געפירט גע-
 וואָרן קעגן די חזנים, דערפאַר, וואָס זיי האָבן זיך ניט געוואָלט באַנוגע-
 נען מיט די רעליגיעזע פּונקציעס פון א „שליח ציבור“, נאָר האָבן אויך
 זיך געפּלייסט צו פאַרזוויילן, אַמוזירן דעם עולם אַלס זינגער און „געזעליגע
 לייט“. דער קאַמף האָט געפונען אויך אַן אַפּקלאַנג אין דער ליטעראַטור.
 אין אָנהייב 18טן י"ה איז דערשינען אין העברעיִש אַן אַנאָנימער שאַר
 פער פאַמפּלעט „שלשה צועקים“ קעגן די חזנים, וואָס ווערן דאָרט פאַ-
 שולדיקט, אַז זיי זיינען עובר אויף האַרבע עבירות, „זי פרעסן און זויפן“
 און „פון אַלע מצות זיינען זיי לעער“. אָט אויף דעם דאָזיקן פאַמפּלעט
 איז עס יואל חזן אַרויסגעטראָטן מיט צוויי אַפּאָלאָגיעס: איינע אין העב-
 רעיִש און די צווייטע אין יידיש, „הימית דאס פאַרשטעען קאן יעדער מאן“.
 אויך די דאָזיקע פּלוגשריפט האָט אַ געוויסן קולטור-היסטאָרישן באַטייט:
 מיר הערן דאָ ניט בלויז וועגן חזנים און זייער אויפפירונג — מיר האָבן
 אַנב פאַר זיך אַ בילד פון אַ טיפּישן חזן אויס יענער צייט מיט אַלע זיינע
 תּנחומות, תּביעות און קליינלעך-גאַיווע השּגות....

71 עסן קעסט.

72 איבערגעדרוקט מיט אַ נרינדלעכן אַרײַנפיר דורך י. שאַצקי אין „פּנסק“.

1928, 177-192.

על פטער האפיטל

די סיבות, וואָס האָבן געשטערט די נאָרמאַלע אַנטוויקלונג פֿון דראַמאַטישער קונסט ביי יידן. — דער עזאוו־קולם און יהוה־קולם — דער דיאלאָג אַלס אָרנאַמענט. — די „ידישע סצענעס“ אין די מיטלעלסטערלעכע מיסטער־יעס. — „נעזעליגע לייט“ און סאַסקראַדן. — פֿורים־פֿאַרדיעס. — די השפּעה פֿונעם העלסלעכן הומאַניסטישן סעפּער אין איסאַליע. — די ערשטע העברעישע פֿורים־קאָמעדיע „בדיחותא דקידושין“. — די השפּעה פֿון די דייטשע פּאַסטאָכסשפּילן און פֿון די ביבלישע דראַמעס. — די „שפּיל פֿון סאַב יעקליין“. — די פֿורים־שפּיל פֿון דעם „קיניגס בחורים“. — ענגלישע קאָמעדיעס און „שטאַטסאַקציע־אַנען“. — ידישע „שטאַטסאַקציע־אַנען“ און זייערע גילגולים.

די אַנאַנימע „באַשרייבונג פֿון אַשכּנז און פּאַליאַק“ איז געשריבן אין אַ דראַמאַטישער פּאַרם. נאָכן דיאַלאָג צווישן „פּאַליאַק“ און „אַשכּנז“ קומט דער וויכוח צווישן דעם לעצטן און דעם „ברענער“. דאָך האָט דאָס דאָזיקע ווערק קיין שום שייכות ניט צו דראַמאַטישער קונסט. די „באַשרייבונג“ איז געשאפן געוואָרן צום לייענען, צום דעקלאַמירן, אָבער ניט צום שפּילן. עס זיינען אָבער אויפגעהיט געוואָרן (בשלימות און אין פּראַג־מענטז) אַ געוויסע צאָל אַנאַנימע, אין פּערזן געשריבענע ווערק, וואָס זיינען ענג פּאַרבונדן מיט טעאַטראַלער קונסט, און זיינען געשאפן געוואָרן אַלס „טעאַטער־שטיק“ מיטן ספּעציעלן ציל געשפּילט צו ווערן אויפן „פּלאַץ“, אויף די בינע־ברעטער.

די ליטעראַטור־און קולטור־היסטאָריקער האָבן שוין פֿון לאַנג אָנגענויזן, אַז די רייפסטע פּרוכט פֿון פּאַעטישן שאַפן — די דראַמאַטישע קונסט, איז אין דער העברעישער ליטעראַטור באַהאַנדלט געוואָרן ווי אַ שטיף־קינד. פּראַגז דעליטש, אַ שטייגער, ווייזט אָן, אַז „די דראַמאַטישע פּאַעזיע איסט די יעניגע, דערען אנבוי דען גייסט דעם איוראַעליטיזמוס... אַם וועניגסטען בעניגנסטיגט וואָרדע“¹; שטייגנדיגער דערמאָנט אויך, ווי אַ דבר ידוע, אַז „די סעמיטישע ליטעראַטור האָט בוי אויף די ניי־צייט

1 צור געשיכטע ד. יודישען פּאַעזיע, 77.

ניכטס דראמאטישעס אויפצוווייזען². אויך ד"ר י. שיפער געפינט, אז די יידן פונם מיטלעלטער זיינען אין פארגלייך מיט די ראמאנטישע און גער-מאנישע פעלקער, געווען זייער שטארק הינטערשטעליק אין זייער דרא-מאטישער שאפונג. די דאזיקע פארשער באנוגענען זיך אבער דערמיט, וואס זיי ווייזן בלויז אן אויפן פאקט גופא, האלטן אבער ניט פאר נייטיק צו פרווון אויפדעקן זיינע סיבות³. אין דעם קלאסישן לאנד פון דעם אנטיקן טעאטער און דער אנטיקער טראגעדיע — אין גריכנלאנד, איז דער מעאטער, ווי באקאנט, געווען ענג פארבונדן מיטן רעליגיעזן קולט; זיין וויג איז געשטאנען ביים מזבח, ווי מען פלעגט ברענגען קרבנות דעם גאט פונם לעבנסזאפט און פרוכטבארקייט, דעם דיאניזיום אין געשטאלט פון א ציגן-באקס. אין פריידיקן ראד האט מען געמאנצט ארום מזבח און גע-זונגען לויב-לידער אין פארם פון דיאָאָגן צווישן דעם ערשטן פאָרוינגער (קאָריפּעאַס) און דעם כאָר. און דער נאָמען „טראַגעדיע“ שטאַמט טאַקע פון צוויי גריכישע ווערטער: טראַגאָס — ציגן-באַקס, און אַדע — לויב-געזאַנג. אין אונזער אַרבעט, „צו דער געשיכטע פון דער יידישער פּאָלעס-דראַמאַטיק“ („ביבערוועלט“, III, I, 1929) ריידן מיר באַריכות וועגן דעם, אז אַט די לעבעדיקע זוימען, זיי געזונטע קערנדלעך פון טעאטרא-לישע פארשטעלונגען, אויס וועלכע עס האט אויפגעבליט דער קלאסישער גריכישער טעאטער — האָבן אויך ניט געפעלט ביי אונזערע אַבות-אבותינו, ביי די יונגע יידישע שבטים. סימנים און זכרונות וועגן די דאזיקע, מיט טעאטראלישע מאמענטן אָנגעזעטיקטע, פּאָלעס-שפּילן זיינען אויפגעהיט אין אונזערע עלטסטע ליטערארישע דענקמאלער. אין אונזער אַקאַרשט ציטירטער אַרבעט האָבן מיר באַרירט דעם פעסטגעזעצטן פונקט, אז אין די קדמונישע צייטן האָבן אויך די בני ישראל געדינט צו ש ע י ר ים, ד"ה צו געטער, וואָס זייער עמבלעמע איז געווען דער ציגן-באַקס; און דער שעיר-המשתלח, דער עזאזל, וואָס איז געווען אזוי ענג פארבונדן מיטן גאט-דינסט אין יום-כיפור — איז טאַקע אַ צווילינגס-ברודער פון דיאָאָג-זיוס. דאָס פלעגן עס פון זיין פּבור וועגן די יידישע טעכטער טאַנצן אין אַ באַשטימטן טאַג (אין צענטן טאַג פון תשרי) אין די וויינגערטער און זינגען עראַטישע לידער, ווי די גריכישע טעכטער בשעת די דיאָניזיעס... די גרי-כישע טראַגעדיע שטאַמט אָבער ניט בלויז פון דעם רעליגיעזן דיאָניזיום-קולט,

² „מאָנאַטשריפט“, 1903, 84.

³ אויף הייפל אונז איז באַקאַנט, האָס בלויז איין ל. פּיליפּזאָן אין זיין פּאַרזאָרע צו „עצמיעל אונד פּילאָג“ געפרוּחט אויפּקלערן, אויס וואָסערע סיבות די קערנדלעך פון דער דראַמע, וואָס זיינען געווען פּאַרווייט אין דעם קולטורעלן יידישן לעבן זינס די קדמונישע צייטן, האָבן נישט געקאָנט אויסרייסן ביזן סוף.

נייערט זי גופא אין באוואוסטויין פונם פאלק באטראכט געוואָרן אלס רעליגיעזער אַקט, אַלס גאַטדינסט. דער פּאָלקס־מיטאַם, געקלאָרט און געלייטערט דורך דעם גאָנישן שאַפן פונם דיכטער, האָט בלוט און לייב באַקומען, איז אויף דער בינע פאַרקערפערט געוואָרן אין רעאַלע כּמסות־דיקע פּאַרמען און אַנטפּלעקט זיך פאַרן צושויער — פאַרן גאַנצן קיבוץ, אין לעבעדיק־צאַפּלדיקן וואָרט און בילד. און טאַקע מהאי טעמא האָט ביים יידישן פּאָלק אויס דעם עזאזל און שעירי־קולט די דראַמאַטישע קונסט ניט געקענט געבאָרן ווערן, ניט געקוקט דערויף, וואָס די יום־כיפורדיקע צערעמאָניע מיטן שעיר־המשתלח איז אזוי רייך אין טעאַטראַלישע עפעקטן, און מיר באַמערקן שוין אין איר אַפילו די וויכטיקסטע קערנער פון דער שפּעטער אזוי שוין אויפגעבליקער גריכישער טראַגעדיע. די יידישע ר־לייניע־דראַמאַטישע קונסט האָט אָבער ניט געקאָנט געבאָרן ווערן, ווייל טאַקע אין דער יום־כיפור־צערעמאָניע זעען מיר גאַנץ בולט די שקיעה פונם עזאזל־קולט, פון דעם בילד לעבן פּאָלקס־מיטאַם. דער עזאזל־קולט האָט נאָך געלעבט אין דער פּאָלקס־פּסיכיק, אים האָט שוין אָבער גוכר געווען דער יהוה־קולט. ניט דעם עזאזל, נאָר דעם יהוה־נאָט איז מען מקריב קרבנות אויפן גאַלדענעם מזבֿח, און דעם שעיר־המשתלח, דעם עזאזל־קרוב, וואָס ווערט דער סימבאָל פון דער פּאָלקס־זינדיקייט און פאַרשולדיקטקייט — שיקט מען אַוועק מחוץ למחנה, אין דעם מדבר צוטשאַרף־געשפיצטן באַרג. עס האָט גוכר געווען דער יהוה־נאָט, דער נאָט פון די נביאים, וואָס איז פון אַ לאָקאַל־נאַציאָנאַלן נאָט געוואָרן דער אונזי־ווערסאַלער נאָט, וועלכער קאָן ניט ליידן לעבן זיך קיין שום אַנדערע געטער; דער נאָט, וואָס איז אומפאַסבאַר, וואָס מ'קאָן און מ'טאָר אים ניט דענקען אין וועלכן ס'איז בילד אָדער פּאַרם; דער נאָט, וואָס פאַרבאָט צומשטרענגנסטן: „לא תעשה לך פל תמונה“...

דערמיט, וואָס דער אומפאַסבאַרער און אומענדלעכער נאָט פון די נביאים האָט פאַרדרענגט אין דעם פּאָלקס־באוואוסטויין אלע אַנדערע גע־טער און מיטאַסן, איז אויסגעשלאָסן געוואָרן די מעגלעכקייט, אז די ליי־רישע דיטיראַמבן, די תּפילות ותּשבחות צום אלהי ישראל, דער דיאַלאָג און כאַראַגעזאַנג פון די תּהילים־געבעטן, וואָס די לויים פלעגן אין בית־המקדש אונטער מוזיק־באַגלייטונג זינגען — זאָלן באַקומען מער קאָנ־קרעטע, מיט מימיק און זשעסטן פאַרבונדענע פּאַרמען, און מגולגל ווערן אין אַ בילדלעך־פרעזאַנטיפּיצירטער, טעאַטראַליש־דראַמאַטישער, רעליגיעזער פּאַרשטעלונג. דער רעליגיעזער פּאַטאַם, דאָס ליבע און פאַרערונגס־

געפיל צום אוניווערסאלן גאָט, צום גאָט דעם באַשעפער, וואָס וויל ניט וויסן פון באַגרענעצטע, מענטשלעך-קערפערלעכע פאָרמען — האָט ניט געקאָנט זיך אויסגיין און אַנטפלעקן אין טעאָטראַלע, סקולפּטור-בולטע בילדער און פיגורן, נייערט בלוז אין דעם וואָרט, אין דעם צאָפּל פון דער מענטשלעכער נשמה... זייער באַלערנדיק איז אין דער הינזיכט דאָס ווונדערבארע, טיפע בוך „איוב“. דווקא דאָס ווערק, וואָס איז אזוי רייך מיט טעאָטראַלע עלעמענטן, און איז געשאַפן אין דראַמאַטישע פאָרמען, באַווויזט צומבולטסטן, אז אין דער דורך די נביאים באַגרינדעטער עפיש-מאָנאָטעיַסטישער וועלט-אַנשויונג האָט געפעלט דער וויכטיקסטער לעבנס-מאָמענט פון דער גריכישער טראַגעדיע: דער גלויבן אינם בלינדן פאַטום, אין דעם פאָרויסבאַשטימטן גורדין, וועלכן דער מענטש איז ניט אימ-שטאַנד אָפּצווענדן; און וואָס עקשנותדיקער ער קעמפט קעגן זיין פון פרעמדע אומברחמנותדיקע כוחות פאָרויס-באַשטימטן מול — אלץ אומ-פאָרמיידלעכער, אלץ טיפער וועט זיין די מפּלה. און מאַקע דערפאַר, וואָס אין ספר „איוב“ פירט גאָט אַ געשרעך מיטן שטן אן, גאָטס שטים לאָזט זיך הערן „מן הסערה“ — האָט שוין דאָס ווערק געמוזט בלייבן אַ פּאָך בלוז צום ליינען, און ניט געקאָנט פאָרגעשמעלט ווערן אין לעבעדיקן דיאַלאָג אויף דער בינע. דער גאַנצער וועלט-באַנעם פונם מאָנאָטעיַסטישן יידן מיט זיין פעסטן גלויבן אין דעם אומפאַספּאָרן און פאַרבאָרגענעם גאָט, „שאין לו דמות הגוף ואינו גוף“, האָט פראַטעסטירט קעגן דעם גע-דאַנק צו מאַכן אויס דעם בוך „איוב“ אַ „טעאָטער-שפּיל“, פאַרוואַנדלען די דערציילונג וועגן דעם גרויסן געראַנגל פונם מענטשנס נשמה, פון דער שטאַלצער, נאָך יושר-בענקענדיקער מענטשלעכער פּערזענלעכקייט — אין אַ דראַמאַטישער „פאַרשטעלונג“.

אויף דעם געביט פון דראַמאַטישער קונסט האָט זיך איבערגעחזרט פּמעט דאָס זעלבע, וואָס מיר קאָנען באַאָבאַכטן בּנוגע אַן אַנדער קונסט, וועלכע איז אויך פאַרבונדן מיט פאַרקערפּערונג אין בולטע דריַשטחדיקע געשטאַלטן — סקולפּטור-קונסט. ביים שטרענגן פאַרבאָט: „לא תעשה לך פל תמונה“ — האָט דער יידישער קינסטלער ניט געהאַט די מעג-לעכקייט צו שאַפן אין בולטע פאָרמען ניט נאָר מענטשלעכע, נייערט אַפילו חיות-געשטאַלטן, מען זאָל פון זיי קיין געצן ניט מאַכן. האָט דער יידישער קינסטלער מיט זיין גראַפֿישטיכל זיך אין דעם האַלץ און אינם שטיין איינגעקריצט, מיטן צאַרטן פענדזל די ווונדערבאַרסטע אַראַבעסקן געציקלט, געפלאַכטן און געשפונען קונציקע אַרנאַמענטן אויס געוויקסן, חיות און פּויגל צוזאַמען. און אזוי איז דאָס דעקאָראַטיווע געוואָרן דאָס היימישע און באַליבטע געביט, אויף וועלכן די יידישע קונסט האָט

געקאנט צומלענצנדסטן איר אייגענעם מהות, איר אייגנארטיקן נוסח אנטפלעקן...

מיט דער דראמאטישער קונסט איז עס אויך אזוי צוגעגאנגען. ווייל דאס דראמאטישע האָט זיך ניט געקאָנט נאָרמאַל אַנטוויקלען אין „שפּיל“ און „פאַרשטעלונג“, האָט זיך עס אַנטפלעקט אין וואָרט, אין דערציי- לערישער פּאָרם. די פּאָלקס-פּאַנטאַזיע האָט געשאַפן אַ גוואַלטיקע מענגע לעגענדעס און אַגרות, וואָס פּאַווונדערן ממש מיט דער רייכער שפּע דראמאטישע מאָמענטן. גענוג צו דערמאָנען דעם ווונדערבאַרן ציקל לע- גענדעס, וואָס זיינען פּאַרבונדן מיטן „קלינסטן פּון אַלע מענטשן“ — מיט שלמה המלך, וועלכער זיצט אויף זיין פּראַכטפולן טראָן, דעם אַלעמען אזוי גוט באַקאַנטן טראָן, וואָס ווערט אין דער מדרש-ליטעראַטור געשילדערט מיט ניט ווייניקער מיסטערשאַפט, ווי אַכילעסעס שילד אין האָ- מערס פּאַעמע; אָדער, אַ שטייגער, לעגענדעס, וואָס זיינען פּאַרבונדן מיטן חורבן בית-המקדש: דאָס שרעקלעכע איז געשען — פּאַרברענט איז גאָטס הייליקטום, חרוב איז גאָטס שטאָט און דאָס גאַנצע לאַנד, די בעסטע קינדער פון ירושלים פירט דער שונא אין קייטן און טוט זיי פאַר קנעכט פאַר- קויפן... אויפגעשטאַנען זיינען פון זייערע קברים די אַבות ווי נאָר זיי האָבן די ביטערע בשורה דערהערט; עס קומען פאַרן פּסא הכבוד בעטן רחמים אַברהם, יצחק און יעקב, — עס קומט אויך דער הייליקער פּאַס- טוך, משה רבנו, און בעט פאַר זיינע שאָף, וואָס ער האָט פּערציק יאָר אין דעם מדבר געהיט. די אַבות מאַכן שווייגן די צוויי-און-צוואַנציק אותיות פון דער תּוּרָה, וואָס זיינען געקומען עדות-זאָגן פאַרן פּסא הכבוד, אַז גרויס איז די זינד פּוּם-פּאַלק ישראל, וואָס עס האָט עובר געווען אויף די געבאָטן פון דער הייליקער תּוּרָה. נאָר ניט געשמילט פלייבט דער צאָרן פון גאָט, און ניט געמילדערט איז דער שטרענגער גזר. דאָ קומט די מוטער רחל, דער סימבאָל פון מוטער-ליבע און מוטער-שמערץ; זי טוט איר גרויסן צער פאַרן פּסא הכבוד אויסניסן; און קעגן די מוטער- טרערן קאָן דער פּביכול ניט ביישטיין, און פון די הימלען לאָזט זיך הערן די געמלעכע שטים: „וויין ניט, רחל! איך וועל די קינדער דייע פונם גלות אומקערן!“

דער דיאַלאָג, דער וויכוח, איז די באַליבטע פּאָרם פון פּיל מדרש- און תּלמוד-לעגענדעס, וועלכע ווערן אָבער פּלוז אַיבערגעגעבן פון מויל צו מויל. דער דיאַלאָג ווערט אויסגענוצט פּלוז אַלס אָרנאַמענט, אָבער ניט אַלס „שפּיל“. און די בעסטע העברעיִשע דיכטער פון מיטלעלטער, זינט שלמה אבן גבירול ביז ישראל נאַגאַראַ, האָבן געשאַפן אין די הונ- דערטער דיאַלאָגן-לידער — צוויי-געשפרעכן צווישן דער פּאַרוואַגלעטער

געליבטער, די פנסת ישראל, און איר געליבטן, וואָס צאָרנט אויף איר, נאָר קען אין איר ניט פאַרנעסן — דעם רבֿנו-של-עולם...

עס איז טאָקע דערפאַר פֿלל קיין חידוש ניט, וואָס אין דער אַראַבישער שפּאַניע האָט אין דער העברעיִשער ליטעראַטור אַזוי שוין אויפגעבליט די מאַקאַמעס־דיכטונגן־פאַרם, וועלכע די ייִדישע דיכטער האָבן איבער־גענומען ביי זייערע קרובים און שכנים — די אַראַבער, ביי וועלכע די טעאַטער־און דראַמע־קונסט האָט אויך ניט געקאָנט געפינען דעם געהע־וויסן פֿאַרן, און טאָקע אויס ענלעכע סיבות ווי ביי יידן.⁵ אַנדערש איז עס אַבער צוגעגאַנגען ביי די ייִדישע קיבוצים אין דער קריסטלעכער איראָפּע, מיר ווייסן זייער גוט, אז ווי ביי די אַנטיקע גריכן, אַזוי זיינען אויך ביי די קריסטלעכע פעלקער פּונם איראָפּעישן מיטלעלער, די טע־אַטראַלישע פֿאַרשטעלונגען געווען ענג פאַרבונדן מיטן רעליגיעזן קולט. די וויג פון דער טעאַטער־קונסט אין דער קריסטלעכער איראָפּע איז געשטאַנען אין דער קירך, און דער גלח מיטן צלם איז איר פֿאַטער געווען. די טעאַט־ראַלישע פֿאַרשטעלונגען (מיסטעריעס, מיראַקלען) האָבן זיך אַנטוויקלט פון דער קריסטלעכער־קאָטילישער נאָטדינסט. די קריסטלעכע פֿאַפעלקע־רונג איז נאָך דעמאָלט געשטאַנען אויף אַ גאַנץ נידעריקן קולטורעלן מצב, און נאָך ניט אינגאַנצן פֿאַרנעסן אין דער פֿריערדיקער געצוו־דינסט; האָבן זיי די גייסטלעכע פֿאַקאָנט מיט די יסודות פון דער אַמונה און מיט דער געשיכטע פון קריסטוסעס לעבן אויף אַ גאַנץ איינגאַרטיקן אופן. זיי פלעגן דעם עוואַנגעליע־טעקסט ניט פֿאַרלעזן אָדער דערציילן, נאָר פֿאַרשטעלן אין בילדער, אין מאַסן־פֿראַצעסיעס. ניט מיטן וואָרט, ניט מיט אַבסטראַקטע פֿאַגריפן האָט מען דעם פשוטן אומגעבילדעטן המון פֿאַקאָנט מיטן תוך פון דער קריסטלעכער אַמונה, נייערט מיט בולטע קאָנקרעטע סימבאָלן, וואָס מען האָט זיי געקענט זען און אָנטאָפן מיט די הענט. די געשיכטע פון קריסטוסעס געבורט, קרייצצוג און זיין תחיית־המתים פלעגט אין דער קירך פֿאַרגעשטעלט ווערן אין דראַ־מאַטישע סצענעס, וואָס זיינען געווען אַן אָרגאַנישער טייל פון דער קאָ־טילישער נאָטדינסט און זיינען ביסלעכווייז אויסגעוואַקסן אין גאַנץ גרויסע ליטורגישע דראַמעס, אין וועלכע עס פלעגן זיך שוין באַטיליקן ניט בלויז גייסטלעכע, נאָר אויך פשוטער עולם. די קירך ווערט שוין צו ענג פֿאַר די מיסטעריעס, קלויבן זיי זיך אַריבער אין קירך־הויף און שפּעטער — אַפילו אויסער דעם קירך־הויף. אָבער דער לעבנס־נערוו פון

5 זע אונזער ווערק, ב' 1, 235—237, אויך אונזער אויפן־צייטערע אַרבעט
ביכער־וועלט, III, 24—25.

די דאזיקע דראמעס בלייבט אלץ ווי פריער דער שאַרף אויסגעפרעגטער רעליגיעזער, גאָט־דינסטלעכער מאַמענט. צווישן די פערסאָנאַזשן פון די שווער-וואַגניקע און אָפּט אומגעהויער־לאַנגע מיסטעריע־שפּילן*, פלעגן זיך באַטייליקן ניט נאָר הייליקע, נביאים און אַפּאָסטאָלן, נאָר אויך „גאָט דער פּאָטער“ בכבודו ובעצמו, זיין „זון“ און די הייליקע מוטער.

אזעלכע דראַמאַטישע ווערק, וואָס האָבן געטראָגן אזא טיפּיש קריסטלעך־רעליגיעזן כאַראַקטער, זיינען געווען גאָץ ווייניק מסוגל אויף אזוי ווייט צו פאַראינטרעסירן די יידישע באַפעלקערונג, אז עס זאָל מיט אַמאָל דורכגעבראָכן ווערן די שוין פון פיל דורות דויערנדיקע מחיצה, און יידן זאָלן באַקומען שטאַרקן חשק נאָכטאָגן די אומות העולם און איינ־פלאַנצן ביי זיך דאָס פרעמדע געוויקס — די טעאַטער־קונסט. מען דאַרף נאָך דערביי געדענקען, אז גראַד אין דייטשלאַנד האָט די שכנות פון דעם מיסטעריע־שפּיל מיטן קירך־הויף געדויערט צומלענגסטן, ביז טיה אין 15טן י"ה. די מיסטעריעס פלעגן געשפּילט ווערן דער עיקר אין דער וואַך פאַרן קריסטלעכן פּסח־יום־טוב, ווען יידן, די „קריסטוס־שונאים“, האָבן זיך געמוזט אין זייערע געמאַס פאַרשפּאַרן, זיי זאָלן זיך אין די אויגן ניט וואַרפן. דערצו מוז מען נאָך נעמען אין באַטראַכט, אז די מיסטעריעס זיינען געווען ניט בלויז קריסטלעך־רעליגיעז, נאָר אויך שטאַרק יידן־פיינדלעך. עס איז אַ היסטאָרישער פאַקט, אז די דייטשע מיסטע־ריעס, וואָס האָבן דערגרייכט זייער בלייחקופּה ערשט נאָך די טרויץ־צונג, זיינען דורכגעדרונגען מיט אַ גיפטיקער שנאה און גאַליקן ביטול צו אַלץ, וואָס ס'האָט אַ שייכות צום יידנטום. אין די פּסח־און ווינאכט־מיסטע־ריעס זיינען געווען ניט ווייניק סצענעס, וווּ צווישן די פערסאָנאַזשן האָבן פיגורירט אויך יידן; און אין די דאָזיקע סצענעס פלעגט זיך אַנטפלעקן די שנאה און פאַראַכטונג צו יידן אין זייער אמת מיטלעלטערלעכער גראַפּקייט. בעת עס פלעגט אויף דער פינע פאַרגעשטעלט ווערן דער גיהנום, האָט דאָרט דעם בכבודיקסטן אָרט פאַרנומען דער קעסל ספּע־ציעל פאַר „Judaei“. בכדי צו באַוווּיזן דאָס נכזהקייט און לעכערלעכ־קייט פון דעם „לינגערישן“ יידנטום, פלעגט מען שטעלן אַ ספּעציעל אַלעגאָריש שפּיל „די קירך און די סינאַגאָגע“? זינט דעם, ווי עס האָבן אין די רעליגיעזע שפּילן אָנגעהויבן זיך צו באַטייליקן ניט בלויז גייסט־

6 דער סעקס פון אזעלכע דראַמעס פלעגט דערגרייכן ביז 60 מיינוט פּערין אין דער פאַרשטעלונג פלעגן אָנטיילנעמען ביז עטלעכע הונדערט פאַרשוין, און די שפּיל־פלעגט זיך פאַרציען אויף אַ סך סענ נאָכאַנאַנד.

7 זע וועבּער, „גייסטליכע שוישפּילע א, קירכליכע קונסט“, 1891.

לעבע, נאָר אויך דאָס פשוטע פּאַלק, האָבן צוזאַמען מיט דער פּאַלקס-
שפּראַך, וואָס האָט ביסלעכווייז פּאַרדרענגט דעם לאַטיין, זיך אַרײַנגע-
ריסן אין דער פרומער מיסטעריע אויך עלעמענטן פון דעם וואַכעדיקן
לעבנסשטייגער. צוזאַמען מיטן דידאַקטיש-רעליגיעזן באַווייזט זיך אויך
דאָס קאָמיש-וויציקע, דאָס ווילנאַר-פּאַלקסטימלעכע. צווישן די ערנסטע
און פּרום-רעליגיעזע סצענעס שפּאַרן זיך אַרײַן קאָמישע סצענקעס, די אַזוי-
נערופענע „פּאַרסן“, אינטערמעדיעס אין אינטערלודיעס מיט דעם גראַפֿ-
וויציקן און פּריילעכן געלעכטער. און דאָס „כּפּר-הינדל“, די ציל-
ברעט פאַר די אַלע שפּאַסן און קאָמישע שטיק פּלעגט צומייסטן זײַן
דער ייד. אין פּראַנקפורט, אַ שטייגער, האָבן די קאַריקאַטור-קאָמישע
יידן-מאַסקעס, וואָס פּלעגן אַרויסרעטן אויף דער בינע אין באַשטימטע
סצענעס פון די מיסטעריעס — געמאַגן די פּאַמיליע-נעמען פון די אַנ-
געזענסטע מיטגלידער פון דער אַרטיקער יידישער קהילה. די סצענע, וווּ
עס באַווייזט זיך אויף דער בינע יהודה איש קריות, פּלעגט אויסגענוצט
זערן דעם עולם צו אַמוזירן, און די יידן פּלעגן דאָרט פּאַרגעשטעלט
זערן אַלס די נידערטרעכטיקסטע שווינדלער און אויסוואַרפן. די פּאַ-
ליבטסטע „נומערן“ פּריילעך צו מאַכן דעם עולם זײַנען די סצענעס מיט
יידישע טענץ און געזאַנג. אויף דער בינע פּלעגט אין דער יידישער
„לאַזשע“⁸ שטיין אַ קאַלפֿ-פיגור אָנגעפילט מיט פּיר, און די „יידן“
פּלעגן טרינקען דאָס פּיר ניט אויס דעם קאַלפֿס מויל, נאָר דורך דעם
אַנדערן חלל (Judaei bibunt ex culo vituli). אין אַן אַנדער מיט-
טעריע-שפּיל ליגן יידן אויסגעשטרעקט און זײַגן בײַ די אַיימערס פון
אַ חזיר. אָט די דאָזיקע „גײסטרייכע“ אַנטפּלעקונג פון מיטלעלטערלעכן
שענק-ווייז און מגושמדיקער ווילדקייט איז אַפילו פּאַראַייביקט געוואָרן
לדורי דורות אויף אײַנעם פון די פּראַנקפורטער שטאַט-מויערן, און דער
געשמאַקלעכער יאָהאַן שודט האָט מיט דעם דאָזיקן בילד באַצירט זײַן
דיק-בייכיקן „פּל-בו“⁹.

דאָס אַלץ האָט, נאַטירלעך, גאַנץ ווײַניק געקענט דערוועקן אין
דער יידישער באַפעלקערונג דעם חשק גובר צו זײַן די מחיצה, וואָס האָט
זײַנט לאַנגע דורות אָפּגעזונדערט די יידישע קולטור פון דער טעאַטער-
קונסט. די אַלטדייטשע רעליגיעזע מיסטעריע-שפּילן זײַנען ניט געווען
אימשמאַנד משפּיע צו זײַן אויף דעם שכנותדיקן געטאָ, עס זאָל דאָרט

⁸ די מיטלעלטערלעכע סעאַטער-בינע איז נעמען אײַנגעטיילט אין פּאַנזערער

לאַזשעס

⁹ זע „יידישע מרקת-ירדקייטן“, II, 257.

געשאפן ווערן א יידישע דראמאטיק. דערפאר שפירט זיך אָבער אינם יידישן געטאָ זייער שטארק די השפעה פון דער קריסטלעכער סביבה בנוגע צו אלטע מנהגים, חתונה און ימים-טובים-פארוויילונגען, טעג, געזאנג, וויצן און ליצנות. א סך פון די דאָזיקע מנהגים און פארוויילונגען זיינען אפילו בשעתם געווען ענג פארבונדן מיט געצן-דינסט און דעמאָנען-קולט. דער רעליגיעזער מהות איז אָבער אין משך פון דורות אויסגעוועפנט גע-וואָרן, און די מנהגים זיינען פארבליבן אינם באַווסטזיין פון פאָלק בלוז אלס לעבנסשטייגער. די „קאליאָדעס“ און „קאלענדעס“, למשל, וואָס זיינען פארבונדן מיט פארשטעלן זיך פאר חיות, אָדער מיט פארבייטן די הלבשה פון מענער און פרויען, זיינען טאקע אין פריערדיקע דורות געווען פארבונדן מיטן רעליגיעזן קולט און מיט עראָטישע מאָמענטן אין דער געצן-דינסט, און דערפון טאקע שטאַמט דער פארבאָט אין דער תורה פון „לא תלבש בגדי אשה“. מיט דער צייט האָט אָבער דער לעבעדיקער סימבאָל זיין רעליגיעזן תוך פארלאָרן און איז מגולגל געוואָרן אין פשוטן פאָלקלאָר, אין אַטעסוואָרן פון פאָלקסטימלעכער „געוועליקייט“. אויף דעם געביט האָט די קריסטלעכע סביבה יאָ געהאַט אַ גרויסע השפעה ¹⁰ אויף די פיאָנערן פון „געוועליקייט“ אין די מיטלעלטערלעכע געמאַס, אויף די אלע יידישע לַצִים, „נארן“, בדחנים מיט זייער טאַג, געזאַנג און שפיל.

שוין אין 12טן י"ה פאָלקאָנט זיך דער פרומער בעל „ספר יראים“, אליעזר אויס מען, דערויף, וואָס אויף חתונות און אויף אנדערע לוס-טיקע פארזאמלונגען טוען מאַנסבילן און פרויען זיך פארשטעלן אין פרעמדע קליידער¹¹; און אנדערע רבנים קלאָגן זיך אויף די „פושעים לצנים“, וואָס שוטן מיט גראַמען און ריידן ניבול־שפה.

אין איטאַליע, וווּ די לוסטיקע און פילפארטיקע סאַרנאַוואָלן האָבן שוין אינם מיטלעלטער דערגרייכט זייער אויסטערלישן גלאַנץ און פראַכט, איז אויך אין די לעבנסלוסטיקע יידישע קהילות דער מנהג פון „לבישת הפרזופים“ געווען שטאַרק אָנגענומען. דער באַרימטער איטאַליענישער רב אויס דעם 15טן י"ה, יהודה מינץ, דערציילט, אז אין די פריילעכע פוריסטעג, ווען „מרבנים בשמחה“ ווערט אפילו מצד דעם

10 אינסטרעסאַנטן פאָטעריאַל זעגן דער דאָזיקער השפעה האָט ד"ר שיפער צוגעפונעמלט אין זיין יידישע פאָלקס-דראַמאַטיק, 26-100.

11 „ספר יראים“, סיפ' 96: „וללבוש אפילו עראי ודרך שהוק אסור... ולפי שראיתי בני אדם שלובשין במלבוש אשה עראי וגם האשה במלבוש האיש עראי ובשאתאות של הת; וכלה וגם בענינים חרבת, כתבתי כו“.

הלמוד אָנערקענט פאַר אַ מצווה, פלעגן אין די לוסטיקע מאַסקאַראַדן זיך באַטייליקן קינד און קייט; בחורים און בתולות, קינדער און אַלמע.¹² אָבער אַפילו דאָרט, אין די לעבנסלוסטיקע אימאַליענישע געטאָס, האָבן אין יענער צייט נאָך ניט עקסיסטירט קיין דראַמאַטישע „פורים־שפּילן“. אויך די אימאַליענישע מיטלעלטערלעכע יידן האָבן זיך פאַרהאַלטן פרעמד צו מעלפאָמענעם קונסט.¹³ ברייט אויסגענוצט ווערן פלוין לוסטיקע פאַר־דאָיעס, וואָס מען פלעגט ביי די שויםענדיקע בעכערס דעקלאַמירן. פאַראַדיעס, אין וועלכע דער ערנסטער סטיל פון דער ביבל און דעם הַלְמוּד פלעגט אויסגענוצט ווערן פאַר לוסטיקע און אַפילו פּריוואַלע בופאַנאַדעס, זיינען געווען שטאַרק אָנגענומען ביי יידן נאָך אינם מיטל־עלטער. שוין אין יהודה שבתים, „מנחת יהודה שונא הנשים“ ווערט פאַר־דאָירט דער פתובה און קידוש־טעסט. אַ צווייטער פאַרפאַסער אויס דעם 12טן י"ה, מנחם בן אהרן, פאַראַדירט דעם פּיוט־סטיל פאַר זיין לוסטיקן „מערב פורים“. קלונימוס בן קלונימוסעם באַקאַנטע פאַראַדיע „מסכת פורים“¹⁴ האָט געדינט אַלס מוסטער פאַר נאַנצע הונדערטער אַנדערע פאַראַדיעס.¹⁵

ערשט אין דער ערשטער העלפט פונם 16טן י"ה ווערט געשאַפן אַ בריק צווישן דעם יידישן געטאָ און דעם אייראָפּעיִשן טעאַטער, און עס ווערן געלייגט די ערשטע גרונדשטיינער פון יידישער מעאַטראַל־דראַמאַטישער קונסט. אין אונזער אַקאַרשט ציטירטער אָפּהאַנדלונג וועגן יידישן טעאַטער אין דער רענעסאַנס־תּקופּה האָבן מיר אָנגעוויזן, אז ערשט אויפן שוועל פונם 16טן י"ה, ווען ס'איז אין איטאַליע געשאַפן געוואָרן אַ נאַציאָנאַל טעאַטער מיט זיין וועלטלעכע רעפּערטואַר, און די רייךהומאַניסטישע דראַמע האָט גובר געווען די קריסטלעך־רעליגיעזע מיסטעריעס, — ערשט רעמאַלט איז געשאַפן געוואָרן די פאַסיקע סביבה, אז אויך יידן זאָלן זיך פאַראַינטערעסירן מיט מעלפאָמענעם קונסט. עס איז כלל ניט קיין צופאַל, וואָס טאַקע די ערשטע ידיעה וועגן יידישן

12 „פּסיקס ושאלות תשובות“, שייג, וויניציא, ה'ף ל"ה—ל"ו: „כל דבר לבישת הפרצופים שנהגין ללבוש בחורים ונח בתולות וכחורות, וקנים עם גברים כפורים... אף אני אסרתי להביא ראיה להתיר...“ מה ראו על פניה גדולים ותסירי עולם זיל שנתגדלתי אצלם אשר ראו בניהם ובנותיהם החניהם וכלותיהם לובשין אותן פרצופין“.

13 מיר פאריכות וועגן דעם, זע אונזער ארבעט וועגן יידישן טעאַטער אין איטאַליע אין דער רענעסאַנס־תּקופּה (יחזקעלס־קאַיאַ לנסאַפּיס“, IV).

14 זע אונזער ווערק, ב' II, 299.

15 זע שטיינשניידערס ארבעט, פורים אונד פאַראַדיע, לעבערפּאָדע, VII, IX, סאַנאַטשעוויטש, 1902—3; דאָיידיאָגאָס „The Parody“, 1907.

טעאטער-שפיל אין אייראפע שטאמט אויס איטאליע אויס דעם יאָר 1531. דער איטאליענישער געשיכטע-פארשער מאַרינאָ סאַנוטאָ פאַרנאָטירט אין זיין נאָטיץ-בוך, אז ער האָט דעם 4טן מערץ (שושן-פורים) 1531 ביי-געזען אין ווענעציאַנער געמאָ אַ פּראַכטפולע קאָמעדיע (*una bellissima comedia*). צי איז די דאָזיקע קאָמעדיע, וואָס איז אויסער ספּס געשפּילט געוואָרן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך (איטאליעניש), געווען מענינאַ דיומאַ, ד"ה אויפן סוושעט פון מגילת-אסתר — איז שווער צו זאָגן; יעדנפאַלס האָט גראַד אין ווענעדיג אין מיטן פונם 16טן י"ה דער מאַ-לאַנטפולער איבערזעצער פון פעטראַרקע אויף שפּאַניש, שלמה אוסקע, צוזאַמען מיט אליעזר גראַציאַנאָ פאַרפאַסט אין איטאליעניש אַ ביב-לישע דראַמע, „אסתר“¹⁶, וואָס איז אין דרוק ניט דערשינען און איז, ווי עס שיינט, געווען ספּעציעל באַשטימט פאַר דער בינע. אוסקעס צייט-חבר און באַקאַנטער, דער באַוויסער רעזשיסער פונם מאַנטואַנער הער-צאָגלעכן הויף-טעאַטער, יהודה בן יצחק סומו¹⁷, פרוווט שאַפן אַ פורים-קאָמעדיע אין העברעיִש. אין זיינע „דיאַלאָגן וועגן טעאַטער-קונסט“ (*Dialoghui sull Arte Representativa*) שטרייבט סומו באַזונדערס אונטער, ווי רייך עס זיינען מיט דראַמאַטישע עלעמענטן פיל פון די אלטע יידישע לעגענדעס און אַנדות. ער דערציילט אַנג, אז ער גופא האָט איינע זאַ אַנדה, וואָס איז געשריבן אין אַראַמיש, אויסגענוצט פאַר זיין פיעסע „*Corso della vita*“, אַ צווייטע מדרש-דערציילונג (תנחומא, פ' לך-לך) האָט דער זעלבער פאַרפאַסער אויסגענוצט פאַר אַ העברעיִ ישר לוסטיקער קאָמעדיע „בדיחותא דקידושין“, וועלכע איז אויפגעהיט אין מאַנסקריפט און איז ערשט ניט לאַנג באַקאַנט געוואָרן מער ברייט-טערע קרייזן אַדאַנק י. שירמאַנס אינטערעסאַנטער אָפּהאַנדלונג¹⁸. אין דער פאַרערע ווערט בפירוש אָנגעוויזן, אז די קאָמעדיע איז פאַרפאַסט געוואָרן מיטן צוועק זי זאָל אויפגעפירט ווערן אין די פורים-טעג (לצחק בו בימי הפורים ובשעת חדוה). אינם פּראָלאָג שטרייבט דער פאַרפאַ-סער אונטער, אז די אומות העולם האַלטן עס פאַר אַ חיסרון און איינ-זייטיקייט, וואָס די יידן האָבן אויף זייער שפּראַך ניט געשאַפן קיין

16 די דאָזיקע דראַמע האָט שפּעטער איבערגעאַרבעט אריה די סאָדינאַ (זע אונזער הערק, IV, קאפ' 5).

17 באריכות וועגן יהודה סומו זע אונזער אויבן-דערטראַנסע אַרבעט אין „יעהרעסקאַצ לעפּאָפּיס“ אין אויך אונזער הערק, ב' IV, 120, 130, 132.

18 „מאָנאַטשריפט“, 1931, 97-118. דער נאָכטן פונם פאַרפאַסער הערט אין די אויפגעהיטע מאַנסקריפטן ניט דערבאָנס. י. שירמאַן פרעגט אָבער נאָך איבערציינגן-דיקע באַצייזן, וואָס באַרעכטיקן זיין השערה, אז יהודה סומו איז דער פאַרפאַסער.

דראמאטיש-טעאטראלע ווערק. האָט דער פארפאסער זיך דערפאר פאָר-גענומען צו באווייזן אלע פעלקער פון דער וועלט, אז אויפן געביט פון קונסט און פאָעזיע איז די העברעאישע שפראך ניט מינדערווערטיקער פון אלע אנדערע שפראכן.¹⁹

סומום אויפטו צו שאפן א טעאטער-רעפערטואר אויף העברעאיש האָט אָבער קיין דערפאלג ניט געהאט. מיר ווייסן דאָך, אז גראַד צו דער צווייטער העלפט פונם 16טן י"ה האָבן אין איטאליענישן טעאטער די דראמאטישע ווערק, וואָס זיינען געשאפן געוואָרן אויף דער אומגאנגס-שפראך, ענדגילטיק ארויסגעשטויסן דעם קלאסישן רעפערטואר, פלאוומס און טערענציעס לאטיינישע קאמעדיעס. אויך פארן יידישן טעאטער, וואָס איז אין איטאליע צום ערשטן געבאָרן געוואָרן אין דער רענעסאנס-תקופה, איז געשאפן געוואָרן א רעפערטואר אויף דער אומגאנגס-שפראך, ווייל דער טעאטער איז געווען א באַדערפעניש ניט פון יחידי סגולה, נאָר פון די ברייטע פאָלקס-שיכטן...

דאָס אייגענע איז אויך פאָרגעקומען אין דייטשלאַנד. מיר ווייסן זייער גוט, אז בעת אַ נאָצע קייט קולטורעלע, סאָציאלע און פאָליטישע סיבות האָבן ארויסגערופן די ברייטע רעליגיעז-רעפאָרמיסטישע באווע-גונג, האָט זי זיך פארענדיקט דערמיט, וואָס דייטשלאַנד האָט זיך אָפ-געטיילט ניט נאָר פון דער אויסלענדישער פויפס-ט-קאטוילי-שער קירך, נאָר אויך פון דער לאטיינישער. מיר האָבן שוין פריער געזען דעם צווייטן, ווי אזוי דער קולטורעל-אויסגעוואקסענער שטאטישער בירגערשטאַנד האָט געפאָדערט, אז זיין גייסטיק-רעליגיעזע נאָרונג, די ביבלי, זאָל זיין פאר אים צוטריטלעך אויף זיין מוטערשפראך. די באַ-רימטע דייטשע ביבלי-איבערזעצונג איז ניט געווען קיין גאונישע המצאה פון מאַרטין לותר, נאָר אַ לאַגישער פועל-יוצא פון אַ לאַנגן און וויכטיקן קולטור-פראָצעס. און טאָקע דער זעלבער קולטור-פראָצעס האָט עס אויך גורם געווען, וואָס לותרס בן-דור און פייערדיקער חסיד, דער באַרימטער האַנס זאַקס, זאָל אויך אַרויסטרעטן אלס רעפאָרמאַטאָר פון דייטשן פאָלקס-טעאטער, אלס אמתער באַגרינדער פון אַ וועלטלעכן טעאטער.²⁰ די לוסטיקע, מיט גראַבע וויצן אָנגעפויקעוועטע סצענעס, די

19 דאָרפן, 115: „הנה בהרתי היום הזה להראות לכל עמי הארץ כי לא נפל לשון הגברי לכל מלכות חסבת מכל לשונות הנשים, אך אמנם גדלה למעלה למעלה תפארת גדולתו“...

20 זע אויבן, ז' 57.

21 זענן האַנס זאַקס אלס טעאטער-רעפאָרמער זע: ער. דעווערע, געשיכטע ד. דייטשן שוישפיל-קונסט, 1905, ב' 1-11, 57-64.

„פארשען“, וואָס זיינען איינגעוועבט געווען אין די רעליגיעז-פרומע מיט-טעריעס, האָבן זיך מיט דער צייט אָפגעטיילט און פארוואַנדלט געוואָרן אין זעלבשטענדיקע פארסן. אַדאַנט זאַקסן זיינען אָבער די גראָבע און אויסגעלאַסענע פּאַסט-נאַכט-פאַרנאַוואָלן און שפּילן דערהויבן געוואָרן צו דער מדרגה פון טאַלאַנטפולע פּאָלקסלוסט-שפּילן, וואָס האָבן ניט נאָר אָפגעוואָרפן פון זיך וועלכן ס'איז רעליגיעזן לבוש, און פון דעם קירך-הויף זיך אַריבערגעפּעקלט אין נאַסט-הייזער און ספּעציעלע טעאַטער-געביידעס,²² נאָר זיינען ניט זעלטן אויסגענוצט געוואָרן אויך אַלס קאַמפּ-מיטל קעגן דער קאַטוילישער קירך. ניט אומזיסט האָט טאַקע לויטער צוליב זיינע רעפּאָרטאַטאָרישע צוועקן דערקלערט די פּאָלקס-קאַמערדיע אַלס אויס-געצייכנטע פּעדאַגאָגיש מיטל²³; און טאַקע האָט די פּאָלקס-קאַמערדיע אַלס פּאַראַסט אַ נאַנצע צאָל אַנטי-פּויפּסטישע פּאַרסן, אין וועלכע ער שפּאַט אָפּ פון די קאַטוילישע גייסטלעכע און אַנטבלייזט זייער מאָראַלישע ירידה און אויסגעלאַסנקייט. אַפילו דעם פּויפּסטס הייליקן פּאַטראָן, דעם אַפּאָסט-טאַל פּעטרוס, וואָס אין זיינע הענט זיינען איבערגעגעבן געוואָרן די שליסלען פון די גן-עדן-טויערן — אויך פאַר אים האָט דער גירנבערגער מייסטערזינגער, האָט זאַקס, נאַנץ ווייניק דרד-אַרץ, און אין איינעם פון זיינע פּאַסט-נאַכט-שפּילן²⁴ שטעלט ער פּאָר דעם הימלישן טויער-היטער אַלס פּריילעכן צעך-געזעלן, וואָס פאַרברענגט נאַנץ געמיטלעך די צייט מיט צעך-בריידער אין אַ שענק ביי פולע פלאַשן וויין. און ביר, און פאַרנעסט באַטרונקענערהייט, אַז דאָרט, ביי די טויערן פון גן-עדן, שטייען געבעך די צדיקים און קענען ניט אַרײן, ווייל ער האָט דאָך די שליסלען ביי זיך...

אַדאַנט דעם הומאַניזם און דער רעפּאָרט-באַוועגונג, וואָס האָבן אַזוי שטאַרק דערוועקט דעם אינטערעס צו דער ביבל און אין דער זעל-בער צייט שטאַרק פאַרטונקלט דעם אַמאָליקן גלאַנץ פון די קאַטויליש-געפאַרבטע מיסטעריעס²⁵ — זיינען אין דער ערשטער העלפט 16טן י"ה

²² דאָס ערשטע טעאַטער פאַר דייטשע פּיטען פון וועלטלעכן אינהאַלט איז אויסגעבויט געוואָרן אין 1550 אין האָט זאַקס געבורששפּאַט — אין גירנבערג.
²³ זע דעזוריען, ציט. וו. 71.

²⁴ „Sanct Peter vergnügt sich mit seinem Freunden unten auf Erden“. Ein Fastnachtspiel mit vier Personen (Hans Sachs ausgewählte dramatische Werke, II B, 177-190).

²⁵ אונטער דער ווירקונג פון דער רעפּאָרט-באַוועגונג זיינען אין אייניקע לענדער פּעטע אין איין און דערוועלטער צייט פאַרבאָטן געוואָרן די מיסטעריעס און פּיראַקל-פּאַרשעלונגען; אין ענגלאַנד — אין 1543, אין פּראַנקרייך אין 1548.

געשאפן געווארן אין א רייכער צאל ביבלישע דראמעס פון א מער-ווייניקער עולמשן כאראקטער. און טאקע, האנס זאקס, דער גרויסער מייסטער פון פאסט-נאכט-שפילן, האָט אויך פארפאסט א געוויסע צאל וועלטלעכע דראמעס אויף ביבלישע טעמעס: „אסתר“, „יהודית“, „שלמה המלך משפט“ א.א.

דאָס אַלץ האָט געמוזט מאַכן אַ שטאַרקן רושם אינם ייִדישן געמאַ, וווּ מען האָט בכלל מיט פאַרכאַפטן אָטעם זיך צוגעהערט צו דעם אין דער קריסטלעכער וועלט אויסגעבראַכענעם קאַמף, וווּ מען האָט געזען אין דער רעפּאַראַציע-באַוועגונג די „עקבּתא דמשיחא“, און געהאַפּט, אַז דעם ווידערשפּעניקן מאַנאַך לוטער וועט געלינגען צו צעשמעטערן דעם גע-פּערלעכסטן פּייגל פּונם יידנטום — די קאַטויליש-קריסטלעכע קירך.²⁶ אַט ביי די צושטאַנדן איז ענדלעך געשאפּן געוואָרן אַ בריק צווישן דעם ייִדישן געמאַ און דעם אייראָפּעיִשן טעאַטער, און די מחיצה, וואָס האָט אָפּגעטיילט די ייִדישע באַפּעלקערונג פּון מעלפּאַמענעס טעמפל, איז באַזייטיקט געוואָרן. אויך אויף דער ייִדישער גאַס באַווייזן זיך טעאַטער-שפּילן לויט דעם מוסטער פּון די פּאַסט-נאכט-שפּילן און דראַמאַטישע שאַפּונגען נאָכן מוסטער פּון די ביבלישע דראַמעס; און טאקע דאָרט, אין די דראַמאַטישע שאַפּונגען, האָבן ענדלעך געקאַנט אויסגענוצט ווערן אין טעאַטראַלישער, ווען אַפּילו גאַנץ פּרימיטיווער פּאַרם די אויסערגעוויינלעך רייכע דראַמאַטישע קערנער, וואָס זיינען פאַרשפּרייט אין דער מדרש-ליטעראַטור.

עס איז אויסער ספק, אַז שוין אין 16טן י"ה זיינען אין ייִדיש געשאפּן געוואָרן לוסטיקע „פורים-שפּילן“ לויט דעם מוסטער פּון די דייטשע פּאַסט-נאכט-שפּילן און ביבלישע דראַמעס, וואָס פּלעגן אויך, וואָרשיינלעך, געשפּילט ווערן פּורים-צייט. די טעקסטן פּון די דאָזיקע דראַמאַטישע ווערק זיינען אָבער ניט אויפּגעהיט געוואָרן. פּלויז וועגן צוויי פּורים-פּאַרסן, וואָס פּלעגן געשפּילט ווערן אין 16טן י"ה, האָבן מיר מער-ווייניקער גענויע ידיעות. אַן אומבאַקאַנטער פּאַרפּאַסער אויס דעם 16טן י"ה טיילט מיט, אַז אין טאַנהויזן פּלעגט מען יעדן פּורים „מאַכן אַ שפּיל פּון טאַב יעקליין, זיין ווייב קענדליין און זיינע צוויי זינדלעך

26 זע שפּייגל-ליטעראַטור, „העבר. ביבל.“ V, 45; גרעץ, „נעשיכטע“, גאַנג א, נאָטן נומ' 5. דער מקובל אברהם בן אלעזר הלוי (זע אונזער זערק, ב' V, 266-267) איז טוריע מיט גרויס התפעלות: „איש שמו מארסין לומר, הוא האיש אשר שבנו הולך בכל ארצות, שהתחיל שנת הרפ"ד לחלוק על דת הערלים... הראה בפרסום זוף אבותם... והראה את עצבו נגד התלוי... ויקרב אותם מעט לדת משה... הכלל — תצטיה נאולה לנחלה הלהק“ (קריית ספר, VII, 444-445)

פיין" 27. דער טעקסט פון דעם שפיל איז ניט דערנאנגען, נאָר אין דער אָפּט־ציטירטער וואַל־דזאַמלונג געפינט זיך אַ ליד אויס 31 אַכט־פּערזיקע סטראָפּעס, אין וועלכן עס ווערט איבערגעגעבן דער אינהאַלט פון דער דאָזיקער קאָמישער זשאַנר־פּיעסע. „איין היפּשער חטאָנו" הייסט דאָס ליד:

חטאָנו: אדברה וירוח,
איך וויל אייך זאָגן וואָס דא איז געשען בשנת שני"ח (1598)
אין דער קהלה קדושה.
פראַגט ניקס און לאַט אייך ניקס זיין קשה,
קשה לאַט אייך ניקס זיין דען עס איסט אַיטל פּורים געמיין
דאס מאַן מאַכט איין שפּיל פון טאַב יעקליין
אונד מיט זיינעם ווייב קענדליין
אונד מיט זיינען צוויי זינדלעך פיין.

דערנאָך ווערט דערציילט וועגן די מאָדנע ענגן פון דעם פּאַר־פּאַלק, וועגן זייערע נאַרישע אויפּטוען, דורך וועלכע זיי ווערן צו שפּאַט און צו געלעכטער.

אין דער זעלבער וואַל־דזאַמלונג געפינט זיך נאָך אַ צווייטע פּורים־שפּיל, און די איז באַזונדערס אינטערעסאַנט דערמיט, וואָס מיר באַגעגענען אין איר אייניקע כאַראַקטעריסטישע עלעמענטן, וועלכע גע־הערן צו די וויכטיקסטע אַסעסואַרן פון פיל שפּעטערדיקע אַחשוּרוש־שפּילן: דעם „פּאַיאַץ" אָדער דעם „לויפּער", וואָס שפּילט אויך אין גע־וויסער הינזיכט די ראַלע פון דעם רעזשיסער, דעם מלך מיט זיין סוויטע, דערנאָך טעגן און געזאַנג. די פּיעסע שפּילט אַ גרופּע לוסטיקע ישיבה־בחורים, וואָס באַווייזן זייער שפּיל אין רייכע הייזער, און באַקומען דערפאַר מיט ברײטער האַנט עסן און טרינקען. די שפּיל הייבט אָן דער „פּאַיאַץ" מיט זיין באַגריסונג דעם עולם, וואָס זיצט ביים טיש:

פּומני! איר ליבען געזעלן!
גאט געב אייך איין גוט פורים!
איך קום העריין מיט מיינע שעלען²⁸
וועגען דעם קיניגס בחורים!

דער כאַר פון די בחורים בעט די „ליבן לייטליך צאָרט" זיי זאָלן קיין פּאַריבל ניט האָבן און זאָלן געבן גוטן פיבוד דעם „קיניגס בחורים":

27 זע שטייגשניידער, „מאָנאַט־שריפט", 1903, 170; דעה. „סערצפּעס",

1864, 102.

28 גלעקלעך.

געבט אונז דען וויין אלזא רייך
 דען מיר זיין וואָל געראטן:
 קורצע דרשות און לאַנגע בראַטן!..
 ברענגט הער דאס בעסטע עסען
 דאס איר האבט אין דעם הויז;
 דען וויין געבט אונז אונגעמעסן (ניט געמאַסטן)
 מיר זויפן אין דאך אלער אויס.
 ווינדליך געפריזן, ווידער געצעכט
 גאַנצע טעג און גאַנצע נעכט.

דערנאָך בעט דער „פּאַיאַץ“ די בחורים אין נאָמען פונם קיניג,
 זיי זאָלן „מיט דען ציגען האלטן איינען טאַנץ“.
 ווי די בחורים טאַנצן מיט די „ציגען“, באַווייזט זיך דער קיניג
 (פורים-קיניג), און דער פּאַיאַץ שטעלט אים פאַר:

איטצונדערט קומט אונזער קיניג צו קריכין
 ער האט איין בויך, אלס ווי אין קישן-צייכן²⁹

אין דער דאָזיקער „פורים-שפּיל“ שפּירן זיך גאַנץ בולט עלעמענטן
 פון די אַלטע „קאַלענדערס“ און „קאַליאַדערס“, און אויך פון די שפּע-
 טערדיקע פּאַלקס-פּאַרסן. ליידער זיינען אָבער צו אונז ניט דערגאַנגען
 בשלימות וועלכע ס'איז טעקסטן פון די יידישע דראַמאַטישע ווערק, וואָס
 זיינען געשאפן געוואָרן לויט די מוסטערן פון די ביבלישע דראַמעס
 אויס דער הומאַניזם- און רעפּאַרמאַציע-תּקופה. עס זיינען אויפגעהיט
 געוואָרן בלויז פּראַגמענטן אויס דעם 17טן י"ה, און אויך זיי ניט אין זייער
 אורשפּרינגלעכער פּאַרס. און דאָך קאָן מען אויס די דאָזיקע פּראַגמענטן
 באַקומען אַ מער-ווייניקער קלאַרן באַגריף וועגן דעם נייעם איינגאַרטיקן
 צווייג, וואָס ס'האָט אויסגעשפּראַצט אויף דעם געביט פון דער יידישער
 ליטעראַטור — וועגן דער יידישער פּאַלקס-דראַמאַטיק.

מען דאַרף דערביי נעמען אין באַטראַכט, אַז אין דייטשלאַנד האָט
 אין 17טן י"ה דאָס טעאַטער זיך געפונען אונטער דער שטאַרקער השפּעה
 פון די „ענגלישע קאָמעדיאַנטן“. די ענגלישע וואַנדערנדיקע טרופּעס
 און זייער רעפּערטואַר האָבן געהאַט אין דייטשלאַנד גרויס דערפאַלג נאָך
 אין אָנהייב 17טן י"ה. שוין אין 1624 איז אין דייטשלאַנד דערשינען
 אַ גאַנצע זאַמלונג פון אַזוי-גערופּענע „ענגלישע פּיעסן“ אונטער דעם
 קעפּל: „קאָמעדיע-אונד טראַגעדיע-שפּילע“... זאַמפּט דער פּיקעל-הערינג³⁰

אונטער דער ווירקונג פון די ענגלישע פיעסעס און זייער סטיל איז אין דייטשלאנד געשאפן געוואָרן אַ נאַנץ אייגנאַרטיקע נאַטונג דראַמאַטישע ווערק, וואָס זיינען מיט דער צייט געקרוינט געוואָרן מיטן מאָדענעם נאָמען „הויפט־אונד שטאַטס־אַקציאָן“. ניט קאָמעדיע, ניט דראַמע, נאָר פשוט „אַקציאָן“, טעאַטראַלישע אויפֿפירונג. די פּערסאָנאַזשן פון די דאָזיקע „אַקציאָנען“ האָבן געמוזט זיין לויטער „העלדן“ פון נאַנץ געהויבענעם שטאַנד: קיניג, פּרינצעסינס, קאַנצלערס, קרוינפירערס. צווישן די דאָזיקע דראַמאַטישע העלדן מיט זייערע פאַטעטיש־דערהוי־בענע רייד און מעשים האָט געמוזט פּלוצלונג, „פון דער העלער הויט“ זיך באַווייזן די „לוסטיקע פּערזאָן“ — דער „האַנסוואַרט“, דער „פּי־קעלהערינג“ מיט זיינע גראַפּע וויצן און קונדלייטישע שטיק. „די ראַלע פון דער לוסטיקער פּערזאָן“ — שרייבט דער היסטאָריקער פּונם דייטשן טעאַטער ער. דעווריען — איז אייגנטלעך ניט קיין פעסט באַשטימטע ראַלע, נאָר אַ ליידיקער חלל, וואָס דער האַנסוואַרט האָט, לויט זיין גע־שמאַק, אויסגעפּילט סט אַ געמיש פון פיפּיקייט, טיפּשות, שפּאַט, גע־לעכטער, נאַרישקייטן און ניבול־פּה... דאָס איז געווען אַ טעאַטראַלישער טריק, אַ מין קאָמישער כאַר, וואָס פאַרשאַרפט גראַטעסקאַרטיק דאָס קאָמישע און לעכערלעכע פון דער סצענישער האַנדלונג; עס איז דער פּערזאָנליכער פּאַלקסיוויז, וואָס דייסט זיך אַריין מיט גראַפּער היצפּה אין מיטן פון ערנסט־דראַמאַטישע סצענעס, פּכדי אַפּשפּאַטן און חוזק מאַכן פון דעם שטאַלי־יחסנישן און דערהויבן־פאַטעטישן“³⁰.

דער קיניג און דער קלאָון, דער העלד און זיין קאַריקאַטור, דער טראַגישער פּאַטאַס און דער גראַפּער שענקרוויץ, דער שנעלער בייט פון טראַגישן און קאָמישן — אָט אין דעם גרעלן בילדער־קאָנטראַסט, אין דעם צונויפּפאַרן פון די צוויי אַנטקעגנגעזעצטע עלעמענטן אויף דער סצענע, איז באַשטאַנען די הויפט־אַנצייגנס־קראַפט פון די „שטאַטס־אַקציאָנען“.

ווי אין דעם שעקספּיר־טעאַטער, אזוי זיינען אויך אין די דאָזיקע „אַקציאָנען“ אָפּגעוואָרפן געוואָרן די געזעצן פון דעם אַנטיקן טעאַטער וועגן „איינהייט“ פון אַרט און צייט. אדרבה, אין די ענגלישע „אַקציאָ־נען“ איז אַלץ געווען פּיז נאָר „צעזייט און צעשפּרייט“: ווי אין אַ קאָ־ליידאַסקאַפּ האָבן זיך האַסטיק געטראָגן פאַרן צושויערן איין סצענע נאָך דער אַנדערער, אין וועלכע עס איז אזוי אויסטערליש צונויפּגעמישט

ED. Devrient, „Gesch. d. deutschen Schauspielkunst“, 1905, B. I—II, זע 80

דאס דערהויבענע מיטן קאמישן, דאס פאטעטיש-דיטאָרישע מיטן גראָבי ווילנאָרן; און דאָס אלץ ווערט נאָך באַגלייט מיט טענץ, מיט רעשיקן; כאַרגעזאָנג, מיט פילפאַרביקן פיערווערק, מיט טרומיטן און שאַל-מינען... ניט ווייניקער „סאָלידאַסקאַפּיש“ אין אויך די שפראַך פון די „אַקציאָנען“. די „העלדן“ ריידן מיט אַן אויפגעבלאָזענער געקניסטלעך שפראַך, אין וועלכער עס הערט זיך דער נאָכקלאַנג פון דער פּסידאַ-קלאַסישער פראַנצויזישער טראַגעדיע און פון דער מאַניערלעכער הויף-ליטעראַטור אויס דעם 17טן י"ה. די „פרינצעסינס“ און „קאַנצלערס“ קאָמעטירן מיט לאַטיינישע ווערטער און פראַנצויזישע אויסדרוקן; און גלייך באַווייזט זיך אויף דער סצענע דער האַנסוואַרט, די „לוסטיקע פּערזאָן“ מיט זיין מענה-לשון, מיט זיין פּישמאַרק-דיאַלעקט און אויס-געלאַסענע גאַסן-רויפן.⁸¹

דעם גרעסטן גלאַנץ האָבן די „ענגלישע קאָמעדיעס“ דערגרייכט אין דייטשלאַנד אַראַנט דעם לייפציגער מאַניסטער יאָהאַן פּעלטען; וואָס האָט אין אָנהייב 70ער יאָרן פונם 17טן י"ה אָרגאַניזירט פון אַ גרופּע סטודענטן זיין באַרימטע טרופּע (die berühmte Bande), מיט וועלכער ער האָט אין משך פון איבער 25 יאָר געוואַנדערט איבער פאַרשיידענע שטעט אין דייטשלאַנד.⁸²

לויט דעם מוסטער פון אָט די דאָזיקע „שטאַטס-אַקציאָנען“ זיינען עס אין 17טן י"ה געשאַפן געוואָרן אַ גאַנצע צאָל פּיעסעס אין יידיש ספּעציעל צום טעאַטער-שפּיל.⁸³

די ענלעכקייט איז ניט נאָר אין דער קאָנסטרוקציע, אין דעם סטיל, נאָר אַפילו אין סוזשעט. די „ענגלישע פּיעסן“ נוצן גאַנץ אָפּט אויס ביבלישע סוזשעטן, ווי אַ שטוינגער: *המן* און *אחשוורוש*, מכירת יוסף, דוד און גלית, יהודית און הולופערן ופדומה. אויך דער יידישער רעפּער-טאָר איז באַשטאַנען פון פּיעסעס מיט די זעלבע סוזשעטן. דאָך מוז דאָ גלייך אָנגעוויזן ווערן איין זייער וויכטיקער אונטערשייד. די קריסט-לעכע באַארבעטער פון ביבלישע סוזשעטן האָבן ביי זייער אַרבעט אויס-גענרצט פלוין דעם ביבלישן טעקסט. גאַנץ אַנדערש איז עס צוגעגאַנגען

81 מער באַריכות זענן דעם דייטשן רעפּערטואַר פון די „ענגלישע קאָמעדיעס“ זע: ק. ווינט, די היענער הויפט-אונד שטאַטסאַקציאָן, ייין 1854; עד. דעחרין, ציט. ח. 83-160. Ал. Вессловский, Старинный театр в Европѣ; П. Морозов, op. cit. 64-74.

82 באַריכות זענן פּעלטענס טרופּע און איר רעפּערטואַר זע: עד. דעחרין, ציט. ח. 125-148.

83 דער נאָמען בלייבט אַפילו דער אייגענער: „א ק ס א אַמיר מיט אחשוורוש“ אַקציאָן פון קיניג דוד אונד גלית.

בעתן שאפן די יידישע „אקציאָנען“. דער יידישער פארפאסער שעפט מיט אַ ברייטער האַנט אויס דעם גוואַלטיקן רייכן מדרש-מאַטעריאַל, נוצט אויס אָט די מיט דראַמאַטישע עלעמענטן אַזוי רייכע אַגדות און לעגענדעס, וועלכע די פּאָלקס-פּאַנטאַזיע האָט געשפּונען און געפלאַכטן אַרום אירע געליבטע העלדן און באַשיצער. אָפט ווערט אפילו דער מאַטעריאַל גענו-מען ניט דירעקט אויס דעם מדרש, נאָר שוין אין פּאַעטישער איבערדיכ-טונג אויס דער עלטערער יידישער עפּאָם-ליטעראַטור.⁸⁴

ביים אויספאַרשן די אַנטוויקלונגס-געשיכטע און די נילגולים פון די יידישע פּיעסעס אויף ביבלישע סוּשעטן מוז מען אָבער אויך נעמען אין באַטראַכט פּאָלגנדיקע פּאַסטאָרן: קודם-כָּל מוז מען געדענקען, אַז די דאָזיקע פּיעסעס פלעגן געשפּילט ווערן דער עיקר אין משך פונם יידישן „קאַרנאַוואַל“, ד"ה אין די פּוּרי-טעג, ווען מען איז „מרבּים בשמחה“, און זינט קדמונישע צייטן פלעגן געטריבן ווערן קאָמישע בדהנישע שטיק, מען האָט דעקלאַמירט אַלע מעגלעכע פּאַראַדיעס און אין דער שפּעטערדיקער צייט האָט מען געשפּילט לוסטיקע פּאַרסן (,פּוּריס-שפּיל“). פּיל צו זאָגן האָט אויך דער פּאַסט, וואָס די ביבלישע פּיעסעס פלעגן געשפּילט ווערן ניט בלויז דורך אַקטיאָרן אָדער ישיבה-בּחורים אויף ספּעציעל אַייגענאַרדנטע בינעס — זיי פלעגן אויך אויפּפירן פּרי מיטווע „פּוּריס-שפּילער“, באַלמעלאַכישע לערן-זינגען, וואָס פלעגן פּוּריס אַרומגיין אין פּאַרמעגלעכע הייזער און דאָרטן על רגל אחת אויפּ-פירן די „פּוּריס-שפּיל“. קודם-כָּל האָבן זיי געמוזט שטאַרק מסַר זיין. מיר ווייסן דאָך, אַז אַ „אקציאָן“ פלעגט געוויינלעך דויערן בערך 4—5 שעה; אַזוי פּיל צייט האָבן אונזערע פּוּריס-שפּילער ניט געהאַט. חוץ לזה האָט די שפּיל געמוזט זיין וואָס פּרימיטיווער און די צאָל שוין שפּילער וואָס ווייניקער. דערביי מוז מען אויך געדענקען, אַז דער רוב „פּוּריס-שפּילער“ האָבן געהערט צו די נידעריקסטע שיכטן, און זיינען געווען פון די נאָניז קנאַפע יודעי ספר; האָבן זיי, נאַטירלעך, איבערגע-מאַכט די ראָלן פון די פּיעסעס לויט זייער גוסט און געשמאַק, שטאַרק געווייצט מיט גראָבע וויצן און ניבול-פּה. אַזוי אַרום איז דער טעקסט פון די „אקציאָנען“ ביסלעכווייז געענדערט געוואָרן, די מחיצה צווישן דער לוסטיקער פּערוואַן און די פּאַטעטישע העלדן ווערט אַלץ קלענער; ביסלעכווייז ווערט זי אין גאַנצן פאַרשוואַנדן, און די ראָלע פון דער „לוס-

84 מ'איז אַ שטוינער אינפּערסאַנס טהאי סעמא צו פּאַרנלייכן די אויפּגעהיטע הלפּערע פּראַנטעמטן פון דער „סלובת שאול“ און „נלית-שפּיל“ מיט די באַטרעפּנדיקע שטעלן אין „שמואל-בוך“

מיקער פערזאן" ווערט אפילו צייטנווייז צונויפגעשמאלצן מיט די „העל-דישע" פערסאנאזשן. עס טרעפט אויך ניט זעלטן, אז דער פאטעטישער סטיל פון דער פיעסע ווערט אינגאנצן ארויסגעשטויסן דורך דעם פורימ-דיקן פארקאדישן נוסח, און די טראגעדיע ווערט מגולגל אין א גראטעסקער פארקאדיע.

בכדי בולטער מאכן פארן ליענער אָט די אין ליטעראַטור-היסטאָ-דישער הינזיכט אינטערעסאנטע מעטאמאָרפּאָזע, וועלן מיר גענויער באַ-טראַכטן די גילגולים, וואָס ס'איז אויסגעשטאַנען די פּאָפּולערסטע פּון די יידישע פיעסעס — די „אַקציאָן פּון אסתר מיט אַחשוּרוש", אָדער „אַחשוּרוש-שפּיל"⁸⁵.

⁸⁵ די גילגולים פון אַחשוּרוש-שפּיל האָבן מיר באַחאַנדלט אין אַ ספּעציעלער אַרבעט אין „צוקונפֿט", 192, 1.

צוועלפטער קאפיטל

גילנוליס פון דעם „אחשווריש-שפיל“ — די השפעה פון די קריסטלעכע ביבל דראַבעם און „אקציאָנען“ אויף די יידישע „שפילן“. — דער אורטעקסט פון דעם „אחשווריש-שפיל“ און ווין ערנסט-פאָטעמישער פאָן — די „אחשווריש-שפיל“ פון 1708. — „אָקטאָ אסתר מיט אחשווריש“. — פראַנזינגמן פון אַלסע אחשווריש-שפיל-טעקסטן — כרדכי, דער יידישער פירשט און סאַנדריש דער פאַיצן. — דער פאַראַדישער סטיל. — דער „מכירת יוסף“ און זיינע וואַריאַנטן. — „עקדת יצחק“ און „אברהם ושרה-שפיל“. — דער „שמואל-בוך“ און „מלכים-בוך“-טעקסט אין דראַפטישער באַאַרבעטונג. — „גילת-שפיל“, „מלוכת שאול“, „חכמת שלמה“ און „אַשטאַדצי-שפיל“. — „משה-רבנו-שפיל“ און „משה מיט די לוחות“.

די „אסתר-דראַמע“ אָדער „אָקטאָ אחשווריש“ איז געווען איינע פון די באַליבטסטע און פאַפּולערסטע פּאַלסטיעס אין מיטל-אייראָפּע אין משך מונט 16טן ביזן 18טן י"ה. אייניקע פאַרשער האָבן אַפּילו וועגן דעם ספּעציעלע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן געשריבן. אין דער אויבן-דערמאָנטער זאַמלונג „ענגלישע פּיעסן“, וואָס איז דערשינען אין דייטשלאַנד אין 1624, איז פון אויבנאָן אָפּגעדרוקט די „קאָמעדיע וועגן דער קעניגין אסתר אונד דעם שטאַלצען המון“.

בעת ס'איז אין 1672 געמאַכט געוואָרן אין רוסלאַנד, ביים הויף פון מלך אַלעקסי מיכאַילאָוויטש, דער ערשטער פרוו אַ טעאַטער-בינע אויסצובויען, און מען האָט דערמיט באַאויפטראָגט דעם געבילדעטן דייטשן פּאַסטאָר יאַהאַן גרענאַרי, איז די ערשטע „קאָמעדיע“, וואָס מען האָט געשפּילט פאַר דעם נאַטעסמאַרטיקן רוסישן מלך, געווען „אָקטאָ אחשווריש“ (Артаксерксово дѣйство).

נאָך מער איז דאָס אחשווריש-שפּיל באַליבט געווען ביי אונז יידן, ווייל עס איז דאָך געווען ענג פאַרבונדן מיט דעם יידישן קאַרגאַוואַל — מיט דעם פּריילעכן פורים, ווען ס'איז אַ מצווה לוסטיק צו זיין. ווי ווייט די דאָזיקע „אָקציאָן“ איז געווען באַליבט נאָך אין די פּרערידיקע דורות

ביי די ברייטע פאלקס-קרייזן, קאָן מען זען פון דעם כאַראַקטעריסטישן פאַסט, אַז דער אויפן-דערמאָנטער³ דוד זויגרש, וואָס האָט פאַרעפנט-לעכט אין 1711, „איינ ניי קלאַנ ליד פון דער גרוישי שרפה בק"ק פרנקפורט“, האַלט פאַר נייטיק אָנצוווייזן, אַז זיין ליד איז געשריבן „בנינון של המן באַחשורוש שפיל“. דער טעקסט פון דעם יידישן „אַחשורוש-שפיל“ איז געווען גאַנץ פאַרשיידן פון די קריסטלעכע אַסתר-דראַמעס און קאָמעדיעס. יענע זיינען, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, גע-ווען קודם-בל, „ביבלישע“ דראַמעס, אין וועלכע ס'איז דראַמאַטיש באַארבעט געוואָרן דער טעקסט פון מגילת אַסתר. אין די יידישע „אַחשורוש-שפילן“ איז אָבער אויסגענוצט געוואָרן ניט בלויז דער ביבלישער טעקסט, נאָר הויפטזעכלעך דער לעגענדאַרער שטאָף פּנוגע צום נס פון פורים, וואָס איז אַיינגעוועבט אין די פאַרשיידענע מדרשים, ווי דער אַראַמישער תרגום שני און די מיטלעלטערלעכע „מדרש אבא גוריון“, „מדרש אַסתר רבתי“, „מדרש מגלת אַסתר“ א'א'. דער עלטסטער געדרוקטער טעקסט פון אַן אויפגעהיטן „אַחשורוש-שפיל“ שטאַמט פון 1708, און דערנאָנגען איז ער צו אונז נאָר אַדאַנק שוורטן, וועלכער האָט אים איבערגעדרוקט אין זיין באַקאַנט ווערק „יודישע מערק-ווירדיקייטן“ (דריטער טייל, 202—225).⁴ שודט גופא דערציילט, אַז די עקזעמפלאַרן פון דעם דאָזיקן אין 1708 פאַרעפנטלעכטן „אַחשורוש-שפיל“ זיינען אויפן באַפעל פון די פּרנסים פאַרברענט געוואָרן, עס איז דערפאַר באַלד געוואָרן אַ ביבליאָגראַפישע זעלטנהייט און ס'איז אים מיט גרויס מי געלונגען צו באַקומען אַן עקזעמפלאַר.⁵ בעת מען הויבט אָן לייענען דעם טעקסט, וואַרפט זיך קודם-בל אין די אויגן, אַז דער

² זע אויפן, ז' 124.

³ אָבער די מעכנישע סקאַטאַלע טיטלעך, די אַלע נויטיקע פּלי-טעכטוריס, די מויק און צחיטן-שפילן, זיינען אויך אין די יידישע „אַסתר-דראַמעס“ אויסגענוצט געוואָרן אין דער זעלבער פּאַס, ווי אויף די קריסטלעכע בינעס.

⁴ אויפן שער-בלאָט איז דער אָנאָטער אַרויסגעבער טכרו וסודיע: „אין שיינ גייא אַחשורוש-שפיל טים אל דיא קונשטין איז עש חארין דער פראכט, עש חערט וואול זיין לעבשאַנג ניס אווי גוט חערדן גימאכט. טים חופשי שייני קלאג-ליהרן דען רייס-נאך גיטעלעט, דאש פּרעהאַפן מיר ווער עש קויפן חערט אווי אין גיט פּר דריסן זיין נעלם, וויי' הש"י ברוך הוא האט אונז אין פורים געבן לושביג צו זיין, אווי האבן מיר דרויף גימאכט דאש אַחשורוש-שפיל היפש און פייקן. דרום אויך איר פעלי בתים און בחורים און יונגן קומט איר ביחער צו לויפן. און סוט מיר דאש יאָני אַחשורוש-שפיל אַבקיזשן דאש נעלם חערט אייך גיט פּר דריסן. חטן איר ווערש דרינגן לעון חערט אייער נעלם ווידר גניסן.“

⁵ „יודישע סערקווירדיקייטן“, צפּער טייל, ז' 316.

אומבאקאנטער (וואָרשיינלעך איינער פון די פורים-שפילער), וואָס האָט
 „געמאַכט דאָס אַחשורוש-שפיל היפש און פיין“, איז במחילה געווען
 אַ ווילדער עם-הארץ; יעדעס העברעיש וואָרט גייט ביי אים אַרויס
 בשן-ועין, אזוי, אז עס איז ערטערווייז ממש שווער צו דערסענען. למשל,
 „קושה“ פאַר קשיא, „מים תמי“ דאַרף באַטייטן — מסתמא, „תנא“ —
 טענה, „עריך עפיים“ — אַרץ אפּים, „לייברים“ — לברית, „שהעכה
 יאנה“ — שאַהינו אַז“ו, אַז“ו. בנוגע צום אינהאַלט גופא זיינען
 אינטערעסאַנט קודם-כּל צוויי פרטים: ראשית הייבט זיך אָן דאָס
 „אַחשורוש-שפיל“ ניט מיט מעשה וּשתי, נאָר גלייך פון מעשה אסתר.
 צווייטנס, ווערט די ראָלע פון דער קאָמישער פּערזאָן (דער פּיקעלהערניג,
 דער האַנסוורסט פון די אַלע, „הויפט אונד שטאַטס-אַקציאָנען“) פאַר
 טראַגן דורך איינע פון די הויפט-פּערזאָנען אינם שטיק — דורך מרדכי,
 און אויך ערטערווייז דורך די איבעריקע פּערזאָנען: המן, דער שרייבער
 און אַנד. דאָס איז ניט בלויז דער נאָכקלאַנג פון דעם פאַראַדיע-סטיק,
 אין וועלכן עס זיינען שוין אין פּריעדריקע דורות געשאַפן געוואָרן אזוי
 פיל פּריילעכע פורים-לידער און ליצנות-שטיק. דאָ מוז אויך גענומען
 ווערן אין באַטראַכט, אז פאַר די „פורים-שפילער“ איז געווען זייער גע-
 וואַנטשן, אז אין זייערע „שפילן“ זאָלן זיין וואָס ווייניקער, „ראָלן“. און עס
 איז גאַנץ באַגרייפלעך, אז מיט דער ראָלע פון דער „לוסטיקער פּערזאָן“
 האָט מען געמוזט מוכה זיין מרדכי, דעם איינציקן יידן אין דער פּיעסע,
 ווייל נאָר ער האָט דאָך געקאָנט שיטן מיט יידישע קאַלאַמבורן און וויצן,
 פאַראַדירן יידישע תּפילות, באַווייזן ברחנישע שטיק⁹. און ווייל דער
 געשמאַק פונם באַטרעפנדיקן פורים-שפילער און זיינע חברים, וואָס
 האָבן אויף זייער שטייגער איבערגעאַרבעט דאָס „אַחשורוש-שפיל“, איז
 געווען פון אַ גאַנץ נידעריקער מדרגה, זיינען מרדכי וויצן און בופאַ-
 נאָדן אזוי ציניש אומגעלומפּערט, אז עס איז גאַנץ באַגרייפלעך פאַר-
 וואָס די פרנסים און טובי העיר האָבן דאָס ווערק אזוי גערודפּט, און
 שודט, וואָס זוייזט אַליין אָן, אז „די יידן גופא שעמען זיך מיט דער
 דאָזיקער המד-קאָמעדיע“ — האָט איבערגעדרוקט בלויז דעם יידישן
 טעקסט אָן אַ דייטשער איבערזעצונג, אום ערגערניס דער אונשולדיגע
 הערצען צו פּערמיידען“.

עס איז קלאָר, אז מיר האָבן דאָ פאַר זיך ניט קיין זעלבשטענדיג
 ווערק, ניט קיין „אַקציאָן-שפיל“, און אויך ניט קיין פאַרס, נאָר אַ גראַב

6 דערזיף האָט שוין אָנגעוויזן א. לאַנדוי אין מיטס 1904, 31.

צינישע באארבעטונג פון אן עלטערן טעקסט.⁷ בכדי צו באקומען א מער-ווייניקער קלארן באגריף וועגן דעם כאראקטער פון די ערנסטע יידישע ביבלישע פיעסעס, וואָס זיינען געשאפן געוואָרן לויט דעם מוסטער פון די דייטשע ביבלישע דראַמעס, וואָלט קודם־כל נייטיק געווען פעסטצושטעלן: צי זיינען אויפגעהיט געוואָרן עלטערע יידישע טעקסטן, וואָס שטאַמען נאָך פונם 17טן י"ה, בעת אין דייטשלאַנד האָבן די „הויפט־און שטאַטס־אַקציאָנען“ דערגרייכט זייער העכסטן גלאַנץ. דאָס איז אָבער ליידער, אַ נאַנץ שווערע אויפנאַבע, ווייל די עלטסטע געדרוקטע טעקסטן, וואָס האָבן פעסט באַשטימטע דאַטעס, שטאַמען פון דער ערשטער העלפט 18טן י"ה.

די באַקאַנטסטע פון די דאָזיקע אויסגאַבעס איז „אַקטאַ אַסתר מיט אַחשוּרוש“, וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין פּראָג אין 1720 און איז אויך, ווי עס איז אָנגעוויזן אויפן שער־בלאַט, „בשנה הזאת על ידי בחורי חמד בני הישיבה של אדוננו מורנו ורפנו הנאון המפורסם מהר"ר דוד אפנהיים נר"י — אויף איין אפנטליכן דעאטרום (טעאטער) גשפילט וואָרדן בחצרות ובשאר מיני זמר“.⁸

לויט איר נוסח, שפראך און ארכיטעקטאָניק איז די „אַקטאַ אַסתר“ אַ טיפישע פיעסע פון דעם „הויפט־און שטאַטס־אַקציאָנען“־דעפערטואַר, נאָך מיט איין וויכטיקער אויסגאַבע: די לוסטיקע פערזאָן, די ראָלע פונם האַנסוורסט, שפילט, ווי אין שודטס, „אַחשוּרוש־שפיל“, מרדכי גופא, וועלכער דערקלערט, אַז דער מלך איז זיין מחותן און הייסן הייסט ער „פרינץ ר' מרדכי“. אָבער טאַקע אין דער פיעסע גופא איז דאָ אַ רמז דערויף, אַז עס איז נאָך דעמאָלט געווען גאַנץ פריש די מסורה וועגן צוויי באַזונדערע ראָלן אין „אַקציאָנען אַסתר עם אַחשוּרוש“: די ראָלע פון דער לוסטיקער פערזאָן, דעם אימפּראָוויזאַטאָר פּיקעלהערינג, און

⁷ מיר באַרעכטן דאָ די אַדאַנק שודטן אויפגעהיטע „אַחשוּרוש־שפיל“ בלויז פון דער ליטעראַרישער זייט. פונם ריין סצעניש־טעאַטראַלישן שטאַנדפונקט זיינען אין דעם דאָזיקן שפיל דוקא פאַרען אייניקע גאַנץ געלונגענע סאַטענען, ווי צום ביישפּיל, די לעצטע סצענע מיט הענס „תחית המתים“, וווּ הען דערקלערט: „איך בין גיחען אויף יענער העלם אונ' האב נישויעט פיל געלט“.

⁸ די „אַקטאַ אַסתר“ איז איבערגעדרוקט אין 1763 און 1774; גרעסערע אויסגאַבן געפינען זיך אין ווינרייכס אַרבעס אין „פּילאָגנישע שריפטן“, וו, 439—449. „בחצרות ובשאר מיני זמר“ איז אויסגעפירט געוואָרן נים בלויז די „אַקטאַ אַסתר“ אין „אפּט־פליכן דעאטרום“, נאָך אויך אַלע אַנדערע „אַחשוּרוש־שפילן“, וואָס פלעגן אַפילו אויפ־געפירט ווערן דורך די פּריקטישע פּורים־שפילער אין די פּאַרטיענלעכע הייזער (זע למשל, „טימשייל“, 9, יוד. פּאָלקסאָנדע, 1908, 151, וווּ עס ווערט דערציילט וועגן פּורים־שפיל אין בערלין אין יאָר 1703).

די ראָלע פון דעם חשובן הויפּמאַן, דעם ראָטגעבער „פּרינץ ר' מרדכי". אויפן לעצטן זייטל פון „אַקטא אסתר" געפינען זיך דריי האַלצשניטן; אויף די אויבערשטע צוויי — די בילדער פון מרדכיין און המנען: מרדכי אין רייכע קליידער פון אַ הויפּמאַן, און המן געקליידט אין דער קרי גערישער טראַכט פון אַ מיטלעלטערלעכן ריטער. אויפן דריטן האַלצשניט זייגען אויסגעמאַלט דריי פּאַיאַצן אין זייערע „נאַרן־קליידער". די לוס־טיקע פּערזאָן האָט נאָך בכּן קיין שום שייכות ניט צום „פּרינץ ר' מרדכי".

און טאַקע מיט צוויי יאָר פאַר „אַקטא אסתר" איז פאַרעפּנטלעכט געוואָרן (1718) אין אַמסטערדאַם אַן „אַחשורוש־שפּיל" אונטער פּאָלנג־דיקן טיטל: „אַחשורוש־שפּיל אויף איינען נייאן אופן גלייך איינר אפּרא (אַפּערע) אונ' איז אויז ניצאגין פון תּרנום שני ומדרש ילקוט אונ' אנדרין מדרשים אונ' אויף איין זאלכי מאניר גישטעלט גלייך וויא עז פון רעכטיין קאמעדיאנטן גישפּילט ווערט".⁹

אין דעם דאָזיקן „שפּיל" איז מרדכי ניט קיין קאַמישע פּיגור, ער רעדט אין דעם זעלבן פּאַטעטיש שטאַרק דימשמערדישן סטיל, ווי די איבעריקע „העלדן". עס פעלט אָבער בכלל אין דעם אַמ־סטערדאַמער „אַחשורוש־שפּיל" די לוסטיקע פּערזאָן, און עס ווערט דורכדעם צעשטערט דער „אַציאָן־נוסח. גיט אומזיסט ווערט אונ־טערנעשטראַכן, אז די דאָזיקע „שפּיל" איז „אויף איינן נייאן אופן גלייך איינר אפּרא".

אינטערעסאַנטע אַנווייזונגען וועגן די גילגולים פונם „אַחשורוש־שפּיל" גיבן אונז אָבער אייניקע טעקסטן, וואָס זיינען אויפּגעהיט אַדאַנק דער מינדלעכער מסורה. שטייגשניידער דערמאָנט אין זיין „פורים אונד פּאַראַדיע"¹⁰ אַ לעמבערגער אויסנאַבע פונם „אַחשורוש־שפּיל", גע־דרוקט אין 1876. אויפן שער־בלאַט שטייט געדרוקט: „אַחשורוש־שפּיל, אויף עברי טייטש. יעדער זאל קענין ליינין גרויס אונ' קליין, פּדי יעדער זאל קענין פּרשטיין. הובא לבית הדפוס ע"י הרבני מ' צבי הירש צוקר נ"ו". דער דאָזיקער טעקסט איז שוין פריער מיט 13 יאָר אָפּגע־דרוקט אין טשערנאָוויץ¹¹ און מיר וועלן דערפאַר דעם דאָזיקן טעקסט

⁹ אויך אויס דער פּיעסע ברענגט ד"ר ס. וויינרייך גרעסערע אויסזען אין זיין אויבן־ציטישער אַרבעט.

¹⁰ מאָנאַטש־ריפּט, 1903, 86.

¹¹ מיר האָבן די טשערנאָוויצער אויסנאַבע ניט געזען. די ציטאַסן, וואָס א. לאַנדוי ברענגט פון דאָרטן אין זיין אויבן־דערמאָנטער נאָטיק, שייכטן פּילשענדי. ביזן לעמבערגער טעקסט.

באצייכענען מיטן בוכשטאב C, ביי שיפערן אין זיין טעאטער-געשיכטע איז אָבער מיט דעם דאָזיקן טעקסט אַ נאַנצער פּלאַנטער. אין דעם צווייטן באַנד פון זיין ווערק פּטרט ד"ר שיפער אָפּ דעם דאָזיקן וואַריאַנט מיט אַ פּאַר שורות און באַנונגט זיך מיט דער אָנווייזונג, אַז דער דאָזיקער טעקסט איז פּונם זעלבן שניט ווי די „אַחשורוש-שפּיל“, וואָס ס'איז פּאַרעפּנטלעכט געוואָרן אין 1912 אין דעם ווילנער „לעבן און וויסנ-שאַפּט“ (נומ' 5—6, 189—197). דאָס איז אָבער געוויס ניט ריכטיק. די דאָזיקע צוויי וואַריאַנטן גייען זיך דווקא שטאַרק פּונאַנדער אַ אין דער שפּראַך, אַי אין דעם סצענישן אויפבויע. עס שיינט אָבער, אַז ד"ר שיפער האָט זיך באַקענט מיט דעם טעקסט C בלויז דורך אַ צווייטער האַנט, און די דאָזיקע השערה באַשמעטיקט טאַקע ד"ר שיפער גופּא. אין זיין „יודישע פּאַלקס-דראַמאַטיק“ (ז' 265)¹² ווייזט ד"ר שיפער אָ, אַז נאָכדעם ווי ער האָט פּאַרעפּנטלעכט דעם צווייטן באַנד פון זיין „געשיכטע פון יודישער טעאטער-קונסט און דראַמע“ איז דערשינען אַ נייער ביז איצט אים אומבאַקאַנטער „זייער וויכטיקער וואַריאַנט פּונם אַחשורוש-שפּיל“. דער דאָזיקער וואַריאַנט, וואָס ש. באַסטאַמסקי האָט אין ווילנע אַרויסגעגעבן (1926), שטרייכט באַזונדערס אונטער ד"ר שיפער, „איז דער איינציקער באַוווּסטער וואַריאַנט פּונם אַחשורוש-שפּיל, אין וועלכן ס'זיינען פּאַר-היט גרויסע טיילן פון מאַנדריש'ס ראַלע“ (דאָרטן, 267). ד"ר שיפער האָט אָבער דאָ אַ גריינעכע טעות. אין באַסטאַמסקי'ס „אַחשורוש-שפּיל“ איז ניטאָ קיין איין-איינציקע שורה, וואָס זאָל זיך ניט געפינען אין וואַריאַנט C. מער ניט, דער לויט שיפער „נייער זייער וויכטיקער וואַריאַנט“ איז לגבי דעם וואַריאַנט C שטאַרק גע-קירצט (מאָנדריש'ס ראַלע אויך) און די שפּראַך איז דאָרט מאַדער-נייזער, עס טרעפט דערפאַר נאָנץ אָפט, אַז דער גראַם גייט דורכדעם פּאַרלאָרן.¹³

דער טעקסט פון וואַריאַנט C איז אזוי גריינעך פּאַרפּלאַנטערט, אַז עס איז אין דער התחלה ממש ניט מעגלעך אַרויסבאַקומען דעם פּשוטן פּשט. רעפּליקעס פון פּאַרשיידענע פּערזאָנען זיינען גאָנץ אָפט צונויפ-געמישט צוזאַמען, און ווען דער ערשטער זאַץ איז אויף איין זייטל, מוז מען דעם צווייטן זוכן ערגעץ-ווי אויף אַן אַנדער זייטל ביי אַ צווייטער

¹² דערשינען אין 1928.

¹³ בלויז אין איין וויכטיקן פּונקט גייט זיך באַסטאַמסקי וואַריאַנט פּונאַנדער מיט וואַריאַנט C, אין ערשטן איז פּסדו קדושין מאַנדריש (ז' 27), אין וואַריאַנט C — פּירכי.

פערזאן אין מויל. דאך, ווען מען צעגלידערט אויפמערקזאם דעם טעקסט, ווערט באלד קלאר, אז מיר האָבן פאר זיך א זייער פארנייזטן און פארקריפלטן, אָבער דערפאר א בליספּק גאַנץ אלטן „אחשורוש-שפיל“ טעקסט, וואָס שטאַמט העכסט וואַרשיינלעך פונם 17טן י"ה, און איז געוויס גאַנץ נאָענט צום אור-טעקסט פון דער אורשפרינגלעכער „אחשורוש-אסציאָן“, וואָס איז געשאפן געוואָרן לויט דעם מוסטער פון די „ענגלישע פיעסן“.

אינטערעסאַנט איז קודם-כּל די פערזאָנען-פאַרצייכעניש אין דעם דאָזיקן אחשורוש-שפיל: אחשורוש — דער מלך, וּשְׁתִי — די מלכה, רץ — דער לויפער, גנהנא — דער קאַנצלער, מרדכי — דער יידישער פירשט, אסתר — די מלכה, המן — דער פרינץ פון די עמלקים, זרש — זיין ווייב, מאַנדריש — דער הויף-נאַר. בכּוּ, זיינען מרדכי און מאַנדריש צוויי גאַנץ פאַרשיידענע פערזאָנען. איינער איז א „פירשט“, דער צווייטער — דער „הויף-נאַר“, דער קלאָן, דער פּיקעלעהערינג. און דאָס בא-מערקט זיך טאַקע גאַנץ בולט אויס דעם טעקסט גופא אינם משך פון דער ערשטער העלפט. מרדכי שפילט דאָרט ווירקלעך די ראָלע פון א „פירשט“, א שררה ביים מלכּם הויף. בעת עם קומט פאַר צווישן אים און המנען א צאַנקעריי, שטילט זיי אחשורוש אַיין מיט די ווערטער: „וואָס איז ביי מיר אַיין געוואלט זא שארף, דען איך קעניג ליכע לייט בעדאַרף, דרום איר ליבן לייטן, לאָזט אַיך ניט טייטן“. ווען דער צאָרנדיקער קיניג האָט בדעה די קיניגין וּשְׁתִי צו פאַרמשפּטן צום טויט, האָלט ער זיך אן עצה מיט ביידע פירשטן: מיטן „פרינץ פון די עמלקים“, המן, און מיטן „יידישן פירשט“ — מרדכי, און מרדכי ענטפערט דעם קיניג אינם טאָן פון אן אמתן שררה.¹⁴

ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אין אונזער אויבן-דערמאָנטער ארבעט¹⁵, זיינען אין דעם טעקסט C מעכאַניש צנויפגעמישט צוויי פאַרשיידענע וואַריאַנטן: איינער פאַרנעמט די ערשטע 22 זייטלעך¹⁶, דאָן אויך פון זייטל 39 ביזן סוף, די מיטלסטע 16 זייטלעך שטאַמען פון אן אַנדער וואַריאַנט. דער ערשטער וואַריאַנט איז געוויס א גאַנץ אלטער, בליספּק באַדייטנד עלטער פון דעם טעקסט, וואָס שודט האָט איבערגעדרוקט (דעם דאָזיקן טעקסט וועלן מיר ווייטער באַצייכענען מיטן בוכשטאַב S); דערפאר אָבער שטאַרק פאַרגרייזט, פאַרפלאַנטערט און

14 ווען רעקאנסטרױרטן אור-טעקסט פון דעם אחשורוש-שפיל, זע בילאנע נומ' 7.

15 זע „צוקונסט“, 1923, I.

16 מיר ציטירן לויט דער לעכטערער אויסגאַבע פון 1876 (דרוק פון הירש צוקער)-

מיט פיל הפסקות. אין דעם דאָזיקן עלטערן טייל ריידן די הויפטפערזאָגען, ווי אין אַלע „אָקציאָנען“ פון יענער צייט, אין פּאַטעטיש-פּרימיטיוו-דראַמאַטישן סטיל. זייערע רייד (אפילו המן מאַכט ניט קיין אויסנאַם) זיינען פריי פון קאָמישע עלעמענטן, פּערט פון ניבול־פּה און סתם בּדחנות. דערפאַר אָפּער ווערט, ווי אין אַלע „אָקציאָנען“ פון יענער צייט, די דראַמאַטישע האַנדלונג איבערגעריסן דורך ספּעציעלע קאָמישע צווישן-שפּילן (אינטערעדיעס)¹⁷. עס טרעט אַרויס די לוסטיקע פּערזאָן, דער אייגנאַרטיקער יידישער פּיקעל־הערנינג — מאַנדריש, און מאַכט אַלערליי שטיק, אַמוזירט דעם עולם מיט קאַלאַמבורן און גראַפּע בּופּאַנאַדן. נאָר פּלוצלונג (אויף זייטל 23 פון דער לעמבערגער אויסגאַבע), בעת מאַנדריש שיט מיט קאַלאַמבורן און פּאַרָדירט יידישע תּפּילות, ווערט ער מיט אַמאָל פון דער העלער הויט מנוּלגל אין מרדכי. מרדכי און מאַנדריש ווערן צונויפגעשמאַלצן אין איין פּערזאָן, וואָס טרױבט נאַרישע שטיק און שיט מיט ניבול־פּה. עס איז קלאָר: דאָ הייבט זיך אָן אַ גאַנץ אַנדערער, שפּע-טערדיקער וואַריאַנט, שוין ניט פון דער דראַמע „אַחשוּרוש-שפּיל“, נאָר פונם פּוּר־ים-שפּיל. אפילו אין דעם וואַריאַנט S (וואָס שודט האָט פּאַרעפנטלעכט אין זיינע „מערקווירדיקייטן“) איז נאָך צו באַמערקן, אמת, בלוז אין אַ פּאָר שטעלן, רעשמלעך פון דעם אַלטן אור־טעקסט, וווּ מרדכי און די „לוסטיקע פּערזאָן“ זיינען געווען צוויי פּאַזונדערע פּערסאָנאַזשן. אויף זייט 205 ליינען מיר: „אומר מרדכי“, און דערביי קומט די באַמערקונג: „געט מרדכי אַרויס און ווידער אַרױן און זאָגט“. און מרדכי דערקלערט דעם קיניג, אז ער איז „גילויפן טאָג און נאַכט“ און האָט פאַר אים געפונען אַ יונגפּרוי, וואָס „מיט דעם ערשטן נאָמען הייסט זי אסתר“. און פּלוצלונג, גלייך נאָך מרדכי'ס רעפּליקע, קומט די אומדערוואַרטע און גאַנץ זינלאָזע מעלדונג: „בא מרדכי“. נאָר אַט דער מרדכי, וואָס קומט ערשט איצט אַרױן, איז שוין גאָר אַן אַנדער פּערזאָן — דאָס איז דער מאַנדריש, דער שפּאַסמאַכער, וואָס מאַכט לוסטיק דעם עולם מיט זיינע נאַרישע שטיק און שיט מיט צינישע רייד. דאָס זעלבע חזרט זיך איבער ווייטער (זייט 214—215) אין דעם אויפּטריט צווישן אסתר המלכה, התך און מרדכי, נאָך דעם ווי המן האָט פונם קיניג באַ-קומען די דערלויבעניש צו פּאַרטיקלן די יידן. דער גאַנצער אויפּטריט

¹⁷ די דאָזיקע קאָמישע צווישנשפּילן האָפּן אױך אין די דייטשע „אָקציאָנען“ ניס געהאַט קיין פעסטיגעשטעלפּן סעקס — זיי פלעגט אינטראָוויירן די „לוסטיקע פּערזאָן“, דער „פּיקעל־הערנינג“. בע באַנענט דערפאַר נאָנץ אָפּס אינם סעקס פון די „שפּאַסמאַכעריאָנען“ די באַמערקונג: „אַלחור אושרם פּיקעל־הערנינג“, אָדער: „אינסער-געצף פון האַנס-וורס“.

פאלגט געטריי דער תרגום-שני; נאָר אויף זייט 215, נאָכדעם ווי „אומר מרדכי“, אז ער „ווייל ליבר אויף קבר אבות אַניין גען“, קומט ווידער אַמאָל די גאַנץ אומערוואַרטע רעמאַרקע: „קומט מרדכי אַניין“. און אויך דאָס מאָל איז דער מרדכי, וואָס קומט אַקאַרשט „אַניין“, ניט דער מרדכי היהודי, אסתרס פעטער, דער מליץ-יושר, וואָס וויל ראַטעווען זיין פּאָלק, נאָר אַ שפּאַסמאַכער, אַן אומגעלומפערטער קונילעמל, וואָס שיט מיט בדהניש-גראָבע וויצן און נאַרישע המצאות. אויף אזא אופן ווערט דורך דעם געשמאַקלאָזן „פורים-שפילער“ די דראַמאַטיש-פּאַטעטישע סצענע פונם פּאָלקס-שטיק מיט אַמאָל איבערגעריסן. מיר ווייסן, אז לויט דעם תרגום שני אין אַנדערע מדרשים¹⁸, זיינען ווייטער, נאָך התכם שליחות, אסתר און מרדכי ביידע מתפלל פאַר גאָט, און זייערע תפילות זיינען אַזוינע האַרציקע, פול מיט פּאַטאָס. און אז דער דאָזיקער דראַ-מאַטישער מאַמענט איז געהעריק אויסגענוצט געוואָרן אין דעם אור-שפּרינגלעכן טעקסט פון דער פּאָלקס-פּיעסע, לערנט אונז אַן עלטערער וואַריאַנט, וואָס איז אויפגעהיט דורך דער מינדלעכער מסורה, און דער פאַרשטאַרבנער עמנאַגראַף ש. ווייסענבערג האָט אים אָפּגעשריבן און פאַרעפנטלעכט¹⁹. שפּראַך און דער דאָזיקער טעקסט שטאַרק מאַדערניזירט, עס איז אַבער אַן אַ שום ספק, אז דער אורשפּרינגלעכער מקור פון דעם דאָזיקן „פורים-שפיל“ איז געווען אַ גאַנץ אַלטער טעקסט, און אייניקע סצענעס זיינען דאָרט אין אַלגעמיין טרייער און ריכטיקער איבערגעגעבן, ווי אין אַנדערע אויפגעהיטע וואַריאַנטן. דאָס איז אויך דער פאַל ביי דער אַקאַרשט דערמאָנטער סצענע. אין דעם דאָזיקן וואַרי-אַנט ווערן אַנשטאַט מרדכי-מאַנדרישעס נאַרישע שטיק, וואָס מיר באַ-געגענען אין וואַריאַנט S — געבראַכט ביידע תפילות פון מרדכי און אסתר אין העכסטפּאַטעטישן סטיל. די שפּראַך פון די תפילות איז שוין היינטמאָדיש, עס הערט זיך דער קערנדיקער וואַלינער דיאַלעקט, אַבער דער תוך שטאַמט געוויס פון אַ גאַנץ אַלטן טעקסט. פשוטע פורים-שפילער, וואָס באַצוועקן בלוז צו אַמוזירן דעם עולם, וואָלטן ניט געווען אימשטאַנד אַזוי מונציק אויסנוצן אין מדרכים תפילה די שיינע לעגענדע פונם תרגום שני²⁰, וואָס דערציילט, ווי אין דער געוויסער נאַכט,

¹⁸ עס איז אויפגעהיט אין אַראַמיש און העברעיִש אַ ספעציעלער פּראָגנעסמ תפלה מרדכי ואסתר.¹⁹

¹⁹ „מיטטיילונגען“, 1904. ווייטער וועלן מיר דעם דאָזיקן וואַריאַנט באַצייכענען מיטן בוכשטאַב W.

²⁰ קאָפּ. 6, 1. געפינט זיך אויך אין שפּעטערדיקע מדרשים, אינם „אבא נוריון“ און אין „מדרש מנלה אסתר“.

ווען „גדרה שנת המלך“, זיינען דערנאנגען די געשרויען פון די יידישע קינדער ביז אין די הימלען אריין, און ביי דעם בורא עולם האָבן זיי אויסגעווויזן ווי קולות פון לעמער און ציקעלעך (וואָשתמעת לקדם מרי עלמא היך קל גִּדְּו וְעוּי) ²¹. דערציטערט זיינען דעמאָלט געוואָרן די מלאכי מרום, דערשראָקן האָבן זיי זיך אויפגעהויבן, און געפרעגט איינער ביים אנדערן: אפשר איז די צייט געקומען די וועלט זאל חרוב ווערן? (דלמא אתא זמנא למהוי עלם חרוב). האָבן זיי זיך אלע פאַרוואַמלט פארן האַר פון דער וועלט; פרעגט זיי דער רבון עולם: „וואָס איז דאָס, אַ קול פון ציקעלעך, וואָס איך הער?“ האָט געענטפערט די מרת הרחמים און אזוי געזאָגט: „דאָס הערסטו ניט קיין קול פון ציקעלעך, נאָר דאָס געוויין פון יידישע קינדער, וואָס המן הרשע וויל זיי אויס-שעכטן!“ אין וואַריאַנט W לייענען מיר אין מדרכים תפילה:

וועלן די קינדער אָנהויבן שרייען פון די וויקעלעך,
וועלן די מלאכים פרעגן: וואָס איז פאַר אַ קול פון קליינע ציקעלעך?
וועט ענפערן דער מרת הרחמים: ס'איז אַ קול פון יידישע קינדער;
ס'אויפגעשמאַנען אויף זיי המן הרשע און וויל זיי אויסקוילען
ווי די שאָף און ווי די רינדער.

דאָס זעלבע זעען מיר אויך אין דער סצענע, וווּ המן פאָדערט פון „אלע הערן“, און אויך פון מדרכין, זיי זאָלן זיך פאַר אים בוקן. אין טעקסט W אַנטוויקלט זיך די אונטערהאַנדלונג אין דראַמאַטישערנשטן טאָן, ביי S אָבער מאַכט מדרכי נאַריש-פּטלנישע שטיק: ס'איז ניט דער הויממאַן, איינער פון די „פירשטן און גראַבין“, דער יידישער מליציוזער, נאָר דער נאַרישער, פאַהעלפער-יונג, וואָס וויל פּריוילעך מאַכן דעם עולם.

עס איז בכּן אויסער ספק, אַז אין די אַלטע „אַחשורוש-אַקציאָנען“ סונם 17טן י"ה, וואָס פּלעגן געשפּילט ווערן אויף דער יידישער פינע, איז די קאַמישע פּערזאָן געווען אַ גאַנץ זעלבשטענדיקע, ניט צונוימגע-שמאַלצן מיט מדרכין, אָדער מיט וועלכער פון די איבעריקע הויפט-פיגורן; אויך איז די דאָזיקע פיגור געוויס ניט געווען דירעקט פאַרפונדן מיט דער דראַמאַטישער האַנדלונג: זי פּלעגט זיך פּלוז פּאַוויוזן אין די צווישן-שפּילן דעם עולם צו אַמוזירן. עס איז אויך אויסער ספק, אַז אין די אַלטע „אַחשורוש-שפּילן“ איז מדרכי, אין פּולן הסכּם מיט מגילת אסתר און די מדרשים (און ווי דאָס איז טאַקע דער פּאַל אין „אַחשורוש-

21 אין מדרש מגלה אסתר: „ישמע הקב"ה.. ואמר: מה קול הרעש הזה ששנית' מבנשים ובגדיים (אגדה אגרות", 1881, 173)

שפיל" פון 1718 און אין די עלטערע טיילן פון די וואַריאַנטן C און W) — דער פרומער ייד, דער צדיק און מליציוזער, וואָס דורך אים קומט די ישועה פארן פּאָלק ישראל. דאָס זעלבע איז אויך בנוגע אסתר המלכה. עס איז נאָר אַן אַ שום ספק, אַז אין די עלטערע נוכחאות פונם „אחשורוש-אַקציאָן" איז אסתר פון איר ערשטן אויפטריט ביז צום סוף — די קיניגין, די שטאַלצע מלכה, וואָס רעדט אין דעם נאַוורפּאָלקסטימלעכן הויך-פּאַטעטישן סטיל. און דאָס איז דער פּאַל ניט בלוזן ביי די צוויי הויפט-פיגורן, נאָר אויך ביי דער דריטער הויפט-פּערזאָן, ריכטיקער נע-זאָגט, ביי דער צענטראַלער פיגור פון דער דראַמע — ביי המנען. עס איז זייער באַראַקטעריסטיש, וואָס איז דער יידישער מסורה פיגורירט טאַקע המן אַלס גרויסער רשע, ער איז דער סימבאָל פון האַס און נקמה, ער איז ממש די סיטרא אַחרא נופא, אָבער אַן אַ מינדסטן קאָמישן שטריך, אַן אַ שפור פון קליינלעכער נישטיקייט. אפילו אַחשורוש צאָרניקע ווערטער: „הגם לכבוש את המלכה!" טייטשט אַן אַלטער מדרש אויס אויף אזא אופן, אַז המן האָט נאָר אפילו ניט בדעה געהאַט די קיניגין צו באַליידיקן, נאָר דער מלאך נבריאַל איז געקומען און האָט אים אויפן בעט געשטויסן, וווּ אסתר-המלכה איז געזעסן. נאָך ווייטער איז געגאַנגען די פּאָלקס-פּאַנאָזיע, אויף ווי ווייט זי האָט זיך אַנטפּלעקט אין דעם אַלטן פּאָלקסטימלעכן „אחשורוש-שפיל". דאָס זעען מיר גאַנץ בולט אינם טעקסט C, וואָס שטייט, ווי מיר האָבן פריער-אַנגעוויזן, צומ נאָענטסטן צו דעם אורשפּרינגלעכן טעקסט פון דער פּיעסע: „שוין אין דעם ערשטן אַרויסטריט זיינעם, וווּ ער ווענדט זיך מיט אַ געבעט „צום גרויסן נאָט", דערקלערט המן, אַז ער האָט שוין זינט לאַנגע יאָרן „גע-קוקט אין די ביכער" און דאָרט אַרויסגעפונען, אַז די יידן מוזן דורך זיינע „הענט ווערן פאַרלאָרן". זיין שנאה צו יידן, דאָס איז ניט קיין קאַפּריוז, עס איז ממש אַ השגחה-זאך, אַ מין פאַטום; דאָס שטעקט דאָך אין זיין בלוט, ער האָט עס בירושה באַקומען פון זיינע עלטער-עלטער-זיידעס, ער איז דאָך „דער פּרינץ פון די עמלקים", אַן אוראייניקל פון דעם מלך אַנג, וועלכן שמואל הנביא האָט אויף צווייען צעשפּאַלטן. מער פון אַלעס האָט ער מורא „מען זאָל אויס אים ניט לאַזן". און עס איז ממש צו שטוינען, ווי אזוי אין דעם פון וואַריאַנט C אויפּגעהיטן טעקסט פלייסט זיך דער אומבאַקאַנטער פאַרפאַסער צו דערפילן דעם דאָזיקן וואַנטש פון המן „צורר היהודים". און ווען המן האָט די מפּלה, דער-

22 עס איז בראַי צו באַמערקן, אַז אפילו אין שורדס „אחשורוש-שפיל" באַקומט מען צו הערן די איינציקע, נעציילטע האַרציקע און פּאַעטישע פּערזן פונם גאַנצן שטיק — אויס המנים בוייל, כּתת ער געזענגט זיך מיט וויין ווייב ורש.

טאָזט דער פארפאסער ניט מען זאָל פון אים לאַכן; אַלע זיינע סימפּאַ-
 טיעס זיינען אויף דער זייט פונם געפאלענעם רשע. און די צושויער
 דערזעען פלוצלונג, אז דער „פרינץ פון די עמלקים“ איז ניט פלוז דער
 „צורר היהודים“, דער פארביסענער רשע, נאָר אַ שטאַרקע פערזענלעכ-
 קייט מיט טיפע געפילן, און אַ צערטלעכער פאמיליע־פאָטער דערצו. שוין
 און דירנד זיינען די פערזן, וווּ המן רעדט וועגן זיין פאָטער און מוטער,
 און פול מיט ווייכן, האַרציקן טרויער איז זיין לעצטע רעדע, וואָס פאַר-
 ענדיקט זיך מיט דעם הכנעהדיק־פרומען אַקאָרד:

הויך דאַרף זיך קיין מענטש ניט האַלטען,
 צום לעצט טועט מען אים אין אַ פינסטערן גריב באַהאַלטען.

און אין וואָס פאַר אַ שאַרפן קאָנטראַסט געפינט זיך די דאָזיקע
 שלום־סצענע מיט דעם נאַרזש־גראַפן סוף פון דעם „פורים־שפּיל“, וואָס
 שודט האָט איבערגעדריקט: אויפגעהאנגען המנען, זאָגט אים נאָר דער
 שרייבער „איין גוטן זעגן“:

אָך און וויי איז ער געווען אזוי שוין
 ער האט גערן געסן חור־פיסלעך מיט גרין (כריין);
 אָך און וויי איז ער געוועזן אזוי קלוג
 יין נסך האָט ער געטרונעקן אויז איין קרוג...
 אָך און וויי, ווי האָט ער געסן מיט שיינע מעסר
 ביי גראַבן און פירשטן האָט ער אויף געבראַכן אַלע שלעסער...
 אַמך המלך לשרייבר: שרייבר, גיב אים איין גלאַז אין זיינע
 אָרין (אויערן)

פילייכט ווערט ער זווירד ווערן געבארן.

און המן ווערט טאַמע „ווירד געבאַרן“ און איז גלייך מכריז ומודיע:

איך בין געוועזן אויף יענער וועלט
 און האב געשויעט פיל געלט.

און אז דער שרייבער פרעגט: איי דו שעלם, ווארום האסט עס ניט
 גענומען? דערקלערט המן: איך האב געפארכטן, איך ווער אום מיין לעבן
 קומען.

עס איז פדאי נאָך אָנצוווייזן אויף איין באַראַקטעריסטישן שטריך
 אין דעם אורטעקסט פון דעם „אחשוורש־שפּיל“, אויף ווי ווייט ער איז
 נאָך אויפגעהיט אין די עלטערע צו אונז דערנאָנגענע וואַריאַנטן: אינם

ערשטן אקט ווערט ושתי צום טויט פאראורטיילט אויף המנס באראָט. ושתי בעט ביי המנען, ער זאל איר יונג לעבן שוינען, און המן זאגט אָפּ, בעט דאָן ושתי ביים סאָנצלער, ער זאל זי צום קיניג צולאָזן און רחמים ביי אים בעטן. זי האָט אָבער אויך ביים קיניג קיין גענאָד ניט געפונען. אין דעם לעצטן אקט חזרן זיך ווידער אמאָל איבער די זעלבע סצענעס, נאָר שוין מיט המנען גופא. דורך ושתיס נאָכפּאָלגערין פאלט ער אין אומחן ביים קיניג, און ווערט צום טויט פארמשפט. איצט בעט שוין המן ביים סאָנצלער, יענער זאל אים צום קיניג צולאָזן, ער וויל ביי אַחשוּרושן פאר זיין לעבן בעטן; און אויך דאָס מאָל בלייבט דער קיניג ביי זיינעם, און דער משפט ווערט אויסגעפירט...

די דאָזיקע גילגולים, וואָס דער דראַמאטישער שטאָף פון דעם „אַחשוּרוש-שפּיל“ האָט דורכגעמאַכט, די שפּעטערדיקע אומוואַנדלונגען פון ערנסט־פּאָטעמישן טאָן אין דעם עלטערן נוסח פונם פּאָלקס־שפּיל — אין אַ ווילנאָר־פּאַראַדישן, — דאָס אַלץ איז ניט שווער צו דערקלערן בעת מען נעמט אין באַטראַכט פּאָלגנדיקע אומשטאַנדן; אַחוץ די ערנסטע „אַקציאָנען“ האָבן, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעווויזן, שטאַרק אויס־גענומען אויף דער יידישער גאָס די פּריוילעכע פּאַסט־נאַכט־שפּילן. דער סאָמישער עלעמענט איז אויך געווען שטאַרק פּאַרטראָטן אין די צווישנ־שפּילן פון די „אַקציאָנען“, אין די אַזוי־גערופּענע אינטערמעדיעס. דאָרט פלעגן אַיינגעפלאַכטן ווערן אַלע מעגלעכע פּאַראַדיעס, וואָס זיינען שוין פון לאַנגע דורות אַזוי באַליבט געווען ביי יידן און געדינט אַלס באַלום־טיוקונגס־שטאָף אין די פּריוילעכע פּורים־טעג. אָט דער פון לאַנג אַזוי פּאַפּולערער פּאַראַדיע־סטיל האָט זיך ניט געוואָלט באַזונגען מיט די ענגע גרענעצן פון די אינטערמעדיעס, ער האָט זיך פּאַרמאַסטן אַרויס־צולייגן זיין שטעמפל אויף דעם גאַנצן סצענישן רעפּערטואַר, אַראַפּרייסן פון די „העלדן“ זייער פּאָטעמיש־ערנסטן לבוש און פּאַרוואַנדלען זיי אין קאָמישע מאַסקעס און לוסטיקע פּאַראַדיעס. אַזוי אַרום ווערט מרדכי „דער יידישער פּירשט“, מגולגל אין אַ שלעפּער, אַ פעטלער, מיט אַ האַרב אויף די פלייצעס, און אַסתר המלכה טרעט אַרויס „אין צעריסענע שיד“, איז „אַ מוידעלע אַ פּאַרטראַט“ —

אין ערטער גרין, אין ערטער געל...
 כאָץ מיט די פּיס צעטרעט...
 היינט האַט זי אילע בגדים של חול...
 היינט האַט זי אילע בגדים של יום־טוב,

האט זי יום-טובדיגע קליידער, אילע בנדים
קקחת מיט רויטע פאדים.
שטרויענע הויזען
מיט דראט בעצויגען...

.....

א באדייטנדיקן ליטעראטור-היסטאָרישן אינטערעס שטעלן אויך
פאַר די גילגול-מחילות, וואָס געוויסע שטעלן, דער אָדער יענער פערז פונם
„אחשוּרוש-שפּיל“, האָבן געהאַט אויסצושטיין בעת זייערע לאַנגע וואַג-
דערונגען פון איין וואַריאַנט צום אַנדערן. מיר וועלן זיך באַנוגענען בלויז
מיט צוויי-דריי אילוסטראַציעס:

אין ושהים רעדע, בעת זי בעט ביי אחשוּרושן, ער זאָל איר שענקען
דאָס לעבן, באַגעגענען מיר אין דעם עלטערן וואַריאַנט C פאַלגנדיקן
טאַפּל-פּערז:

אן דיזער צייט דאס איר האט גענומען מיון ווייס לייב
ווארום זאלט איר מיר דען ניט גערענקען?

די דאָזיקע צניעות-דיינע ווערטער באַקומען אין שפּעטערדיקן
וואַריאַנט W אזא מגושמ-גראַבע צורה:

פאַך וואס זאלסטו פאַרנעסן אלע דיינע צייטן

אז דו האסט געטון באַפּופען מיינע קלאַרע שנייוויגסע זייטן?

ניט שטענדיק טרעפט אָבער, אז דער אָדער יענער פערז זאָל ביי
זיינע שפּעטערדיקע וואַנדערונגען איינגעטונקט ווערן אין שמוציקן האַרד
און גראַבן ציניזם. אמאָל באַקומט א פערז אויך תיקון און ווערט דער-
הויבן צו א העכערער מדרגה; דער טעקסט פאַלט אַרײַן אין די הענט פון
א באַנאַבטן פּורום-שפּילער מיט א פּאַעטיש-פּאַלקסטימלעכען חוש; אין אים
דערוואַכט דאָס נאַװע קינר פונם פּאַלק, די אינטימע נשמה פונם פשוטן
המון מיט אירע פאַרבאַרגענע צאַרטע געפילן און האַרציקע שטימונגען,
וועלכע אַנטפּלעקן זיך דעמאָלט אין פּרימיטיווע און אומפאַהאַלפּענע
אָבער דאָך פּאַעטיש-שיינע פאַרמען. ניט פאַרגרעבט ווערט דאָן דער פאַ-
טרעפּנדיקער פערז — ער צעשפּראַצט זיך אין באַחנטע, האַרציקע
סטראַפּעס.

²⁵ זע דעם אחשוּרוש-שפּיל-האַריאַנט, וואָס איז פאַרעפּנטלעכט אין לעבען אין
היסטאָריש-פּאַפּוס, 1912, 5-6, ז' 195. א מיל מער וולגאַרן, פּאַרסרעס" פון אַהרן המלח
גיס אונז אַן אַנדער האַריאַנט פון דער „אחשוּרוש-שפּיל“, וואָס פּ פּאַרעק וואָס פּאַר-
דעפּטלעכט אין „פּערעזש-מאָזיק“, II, ז' 228-229.

אין דער אַקאַרשט אױס דעם עלטערן װאַריאַנט C ציטירטער ושהים
הכנהדיקער רעדע בעט די אומגליקלעכע קיניגין:

דרום, קיניג, לאזט אייך לענקען איך בין אייערע אויגען ווי
איינ יונג פעקליין

דרום, פאָטער קיניג, שענקט מיר מיין יונג לעפליין!
אַט דער מאַטיוו צעוועבט זיך אין דעם יונגערן וואַריאַנט W אין
אַ נאַנץ ליד, אַ טיפיש פּאָלקסליד, פּרימיטיוו-נאַיוו און דאָך עניוּתדיק-צאַרט:

ושהי:

פאָטער קיניג, קיניגליכער פאָטער,
איך וועל ביי דיר זיין
אַ פייגעלע איין,
איך וועל דיר אנוינגען און אנשפילען,
אַבי שענקט מיר מיין יונג לעביכען
נאר ליבליך און גאר פיינ.

דער קיניג:

ניין, דאס קאן ניט זיין,
דער טויט מוז זיין.

ושהי:

פאָטער קיניג, קיניגליכער פאָטער,
איך וועל דיר זיין,
אַ הינטעלע איין.
איך וועל דיר אָנהאַווקען און אונבילען,
אַבי שענקט מיר מיין יונג לעביכען
נאר ליבליך און גאר פיינ.

דער קיניג:

ניין, דאס קאן ניט זיין,
דער טויט מוז זיין.

ושהי:

פאָטער קיניג, קיניגליכער פאָטער,
איך וויל דיר זיין
אַ דינסטמעדכען איין,
איך וועל דיר אויסקערען און אויסראַמען
אַבי שענקט מיר מיין יונג לעביכען,
נאר ליבליך און גאר פיינ.

דער קיניג:

ניין אאז'וו.

אפילו אין דעם ווילנער וואריאנט²⁰, ווו מיר האָבן פאר זיך פאקטיש
 ניט קיין דראמאטישע „אחשוורוש-שפיל“, נאָר אַ מיפישע פורים-פאר-
 ראָדיע, אויך דאָרט ווענדט זיך ושהי צו אחשוורושן מיט פאָלגנדיקע האַר-
 ציקערנסטע (די איינציקע האַרציקערנסטע אינם גאַנצן שפיל) סטראָפּעס:

אַט אזוי גע איך,

און אַט אזוי שמע איך,

און אַט אזוי פאל איך

פאַרן פאַטער קעניג אין די טירען,

פאַרן פאַטער קעניג אין די אויגען;

פאַרגעבן זאלסטו מיר מיינע זינד

אזוי ווי אַ פאַטער זיין אייגן קינד!..

אייניקע טעקסטערונגען זיינען אינטערעסאַנט פון ריין סאָר-
 ציאַלן שטאַנדפונקט. אין תרגום שני, למשל, ווערט אין המנם מסירה
 אויף די יידן מיט קיין איין וואָרט ניט דערמאָנט וועגן יידישע פאַלמע-
 לאַכעס און האַנטווערקער. עס ווערט דאָרט פלוז גערעדט וועגן יידישע
 קפּצנים און אביונים, „וואָס ס'איז אויף דער וועלט זייער גלייכן ניטאָ“,
 דאָן וועגן יידישע שררות, יידישע סוחרים און הענדלער („מיט וואָס
 און מיט ליכט“), וואָס זיינען גרויסע פאַטריגער אין האַנדל²¹. העכסט
 וואָרשיינלעך איז אויך אין די עלטסטע „אחשוורוש-אַקציאָנען“ וועגן די
 פאַלמעלאַכעס קיין זכר ניט געווען. די פורים-שפילער, וואָס זיינען דאָך
 ס'רוב געווען פאַלמעלאַכעס און לערן-יונגען, האָבן אין דעם געזען פאַר
 זיך אַ שטיקל פּחיתת הכבוד; האָבן זיי טאַקע אויס פראָפעסיאָנעלן
 שטאַלץ דערפאַר שוין געזאָרגט, אז המן זאָל אין זיין מסירה ניט פאַר-
 געסן אין די יידישע פאַלמעלאַכעס, און אויך זיי צוקלאָגן פאַר אחשוורושן.
 זעען מיר טאַקע, אז אין דעם עלטערן טעקסט C דערמאָנט שוין המן
 די פאַלמעלאַכעס אויך, אָבער נאָך פלוז פלאַחר יד אין איין טאַפל-פּערז:

די יידישע האַנט-ווערקער זינד שרעפליכע בעטריגער

עס איז פון זיי נאָר נישט אויסצוהאַלמען.

דערפאַר אָבער אין די שפּעטערדיקע טעקסטן, ווי צום ביישפּיל,
 אין וואַריאַנט W, ווערט שוין וועגן די האַנטווערקער גערעדט נאָר באַריכות
 (פּערזן: 486—509). עס ווערט מיט אַלע פרטים אויסדערציילט וועגן די
 רמאות פון דעם „גאלדרינגמאַכער“, „ראָקמאַכער“, „ספּאַדעקמאַכער“

²⁰ פאַרענטלעכט אין „לעבען און היסטענשאַפּס“, 1912.

²¹ ולית פּסכּנין בחסורין בעלמא קתוהו ועמי הדין טבבך ביני קרָקא, מנהון

מבני קרא ומנהון הלון בוזין ומנהון דרכין, כל דמבנין מובנין בעוּשָאָא.

אז'ו. דאס זעלבע הורט זיך אויך איבער אין דעם וואראנאט, וואָס פ. מארעס האָט פארעפנטלעכט אין א רוסישן זאמלבוך.²⁸

אנדערע יידישע פיעסעס, וואָס שטיצן זיך אויף ביבלישע סוושעטן, האָבן שוין גיט דורכגעמאכט אזוי פיל גילגולים, ווי דער „אחשורוש-שפיל“, ווייל יענע זיינען דאָך גיט געווען פארבונדן מיטן נס פון פורים און מיט דער ספעציעל פורימדיקער פאראַדיעלימעראטור. פון די ביבלי-שע עפיוואָרן, וואָס האָבן געדינט אַלס סוושעטן פאַר יידישע פיעסעס, זיינען צומפאָפולערסטן געווען פאָלנדיקע:

I. מכירת-יוסף אָדער יוסף-שפיל. די פראַכטפולע ביבלישע דערציילונג וועגן יוספן און זיינע ברודער איז שוין אין מיטל-עלטער אויסגענוצט געוואָרן פאַר אַלע מעגלעכע דראַמאטישע מיסטע-ריעס, מיראָקלען און מאַראַליטעטן. אויך אין דער רעפאָרמאציע-תּקופה האָבן פיל דיכטער דראַמאטיש באַארבעט די „געשיכטע פון שיינעס יאָזעף אונד זיינע ברודער“. אין 1546 איז דערשינען א יוסף-דראַמע, פאַרפאַסט פון מאַטיאַס רויטער, א שילער פון האַנס זאָס, אַדאַם פיש-מאַן, האָט געשאַפן „אינע גראַססע קאָמעדיע פון דער פרומען אַלטפאַטער יעקב אונד פ. זיינען לייענען זאָהנע יאָזעף. צוזאַמט זיינע ברודערן, אין מיר שטונדען צו אַזשירען“. אַ לאַטיינישע שול-קאָמעדיע אויף דעם זעלבן סחשעט איז ביו 1612 מינף מאָל דערשינען אין דייטשער איבערזעצונג. זייער קונה-שם געווען האָט אין סוף 17טן י"ח די פיעסע פון מריסטיאַן זיניזע „דער פאַרטערמליכע קינישע יאָזעף אין עניכטען“. אויך פּעלמען האָט מיט זיין „באַרימטער באַנדע“²⁹ אחיפּנעפּירט אין דרעזדען אין 1678 אויף דער קיניגליכער הויף-בינע „די קאָמעדיע פון ערצפאַטער יאָקאָב“.

עס איז אויסער ספק, אַז שוין אין 17טן י"ח זיינען פאַר דער יידישער בינע געשאַפן געוואָרן דראַמאטישע פיעסעס אויפן סוושעט פון מכירת-יוסף. די אַרכיטעקטאָניק און דער סטיל פון די „מכירת-יוסף-שפילן“ האָבן זיך געפונען אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון דעם אייראָפּעיִשן רעפערטואַר, אַלס הויפּט-קוועלע האָט אָבער פאַר די יידישע באַארבעטונגען פון דעם יוסף-סוושעט געדינט דער באַקאַנטער מיטל-

²⁸ פּערעושיטאָיע, II, 231.

²⁹ צום ערשטן אויף דער בינע געשפּילט אין 1690.

³⁰ זע אויבן, I, 353.

עלטרעכער העברעישער עפאס „ספר הישר“⁸¹. פון די צו אונז דער-
גאנגענע געדרוקטע טעקסטן פון „מכירת יוסף-שפילן“ איז דער עלט-
סטער דער אראנזש שודטן אויפגעהיטער „מכירת יוסף“, וואָס איז אויף
דער בינע אויפגעפירט געוואָרן אין 1708 דורך דעם יידישן טעאָטער-
דירעקטאָר בערמאן פון לימבורג, געדרוקט אין 1712 און איבערגעדרוקט
אין שודטס „מערקווירדיקייטן“. לויט שודטס מיטמטיילונג איז דער
„פארפאָטיקער“ פון דער פיעסע דער טעאָטער-דירעקטאָר בערמאן נופא.
העכסטוואָרשיינלעך האָט אָבער דער „פארפאָטיקער“ בלויז איבערגע-
ארבעט אָן עלטערן טעקסט. לויט דעם מוסטער פון די „ענגלישע סאָ-
מעדיעס“ זיינען אין דער פיעסע איינגעפלאַכטן לידער צום זינגען, און
עס טרעט אַרויס אין די אינטערמעדיעס די לוסטיקע פערזאָן, וואָס טראָגט
אויך אין „מכירת יוסף“ דעם נאָמען פיקעלהערינג. דער סטיל, די שפראַך
איז אָבער טרוקענער ווי אין די „ענגלישע פיעסעס“. דער טעאָטער-
דירעקטאָר בערמאן האָט זיך, ווי עס שיינט, געפונען אונטער דער
שטארקער השפעה פון דער דראַקטיש-ראַציאָנאַליסטישער דראַמע, וואָס
איז געווען זייער פאָפולער אין יענער צייט. דערפאר לאָזט בערמאן ריידן
די „העלדן“ פון דעם „מכירת יוסף“ מיט אַ טרוקענער הילצערנער
שפראַך, וואָס איז אָנגעפיקעוועט מיט אַ גוואַלטיקער צאָל פראַנצויזישע
אזן אויך לאַטיינישע ווערטער און אויסדרוקן. בכרי צו געבן אַ באַגריף
וועגן דעם איינזאַרטיקן סטיל, אין וועלכן עס ריידן די פערסאָנאַזשן פון
דער דאָזיקער פיעסע איז גענוג צו ברענגען פאָלגנדיקע רעפליקע, מיט
וועלכער עס ווענדט זיך יוספס פרוּדער אָשר צום אַנדערן פרוּדער יששכר:

81 זע אונזער הערק, באַנד I, ז' 266. באַדייטער שפּעטער (אין 1792) אין
אויפן „ספר הישר“ און אַנדערע מדרשים נעשאַפן געוואָרן אַ „יוסף-אַקציע“ אויך אויף
העברעיש אונטערן טיטל „מלחמה בשלום“. דער פאַרפאַסער, חיים-אַבנרם אויס טאָהילעז,
ווייזט אַליין אָן אין דער פאַררעדע: „כל כּהלך הספור בבחברת זאת בנויה על דברי
הו"ל במדרשים ועל דברי גדולי המפרשים, גם מדברי „ספר הישר“ קספתי בעמ". דאָס
הערק איז צום ערשטן דערשינען אַנאָנים (זע וועגן דעם די אינטערנעט-אַנאָנס דערקלערונג
פונם פאַרפאַסער אין דער פאַררעדע צו זיין „פת לחם“, שקלאָו, 1803) דער סופר
פון דער זשאַלקיטער קהילה אלעזר פאַזנער, האָט אין 1801 אַרויסגעגעבן אַ געקורצטע
איבערזעצונג אין יידיש אונטערן טיטל „גדולת יוסף“, וואָס האָט שטאַרק אויסגענוצט
זייען עולם אין אויסגעהאַלטן די צענדליקער אויסגאַבן (זע וועגן דעם י. שאַצקיס ביבליאָ-
גראַפֿישן עטיוד אין „אַרכיוו פאַר דער נעשיכטע פון יידישן טעאָטער און דראַמע“, I,
151-158. און נ. פּרילוצקיס נאָטיצן אין „יחאָ בלעטער“, I, 408-414) דעם „גדולת
יוסף“ האָט דערנאָך אליקום צוגעזען איבערגעאַרבעט אין זיין „מכירת יוסף“. אַ פּוילישע
באַרעבטונג פון „מלחמה בשלום“ איז מיט דערפאָלג אויסגעמישט געוואָרן אין וואַרשע
(זע א. בערלינער, פאַררעדע צו „יסוד עולם“, XVII).

ברודער יששכר, האשטו אָבשערפירט
 וואש אַלְהיר איז ווארן אָפּרירט?
 ווען זיך שוין אונז פאטר האט טרוציג געשטעלט
 זא האט ער אבער דאך גערן גיוואלט
 אלז דער טרוים אַטעשטירט,
 זונדערן ער האט אונז רעשפעקטירט
 אין דעם יעדער פון אונז בעשר טוט מאַרדירן
 איין קיניגרייך צו פירן.

דער טעקסט פונם רוב וואריאנטן, וואָס זיינען אויפגעהיט לויט
 דער מינדלעכער טראַדיציע און געדרוקט געוואָרן ערשט אין דער נייערער
 צייט, ווייזט אויף אַ באַשטימטער קרובעשאַפט, וואָס די דאָזיקע וואַריאַנטן
 האָבן מיט אַן אַלגעמיינעם אורטעקסט, וועלכער איז געוויס עלטער פון
 דעם „מכירת יוסף“, וואָס איז אין 1708 דורך בערמאַן אויס לימבורג
 אויפגעפירט געוואָרן אויף דער בינע. דער דאָזיקער אורטעקסט איז בלי-
 ספק געווען באַדייטנדיג פאַלקסטימלעכער און זאָפטיקער פון דעם טרויסן-
 ראַציאָנאַליסטישן טעקסט, וואָס דער דאָזיקער בערמאַן פון לימבורג האָט
 „פאַרפאַרטיקט“.

II. עקדת יצחק-דראַמע. מיר האָבן שוין אויבן אָנגע-
 וויזן, ווי אזוי דער רייכער לעגענדעס-מאַטעריאַל וועגן די אָבות און ספּע-
 ציעל וועגן עקדת יצחק וואָס איז איינגעוועבט אין פאַרשידענע מדרשים,
 און פאַארבעט געוואָרן אין העברעיִש און אויך אין ייִדיש אין פאַרשיד-
 דענע פּיוטים און עפּאָסן. אין דער רעפּאַרמאַציע-תּקופּה, בעת צווישן
 אַנדערע ביבלישע דראַמעס און קאָמעדיעס זיינען אויך דערשינען אַ גאַנצע
 צאָל עקדת-יצחק-דראַמעס⁸², זיינען אויך אין ייִדישע געטאָ געמאַכט גע-
 וואָרן פריוון דעם מדרש-מאַטעריאַל דראַמאַטיש צו פאַארבעטן פאַרן ני-
 געשאַפּענעם ייִדישן טעאַטער. ד"ר שיפּער האָט אין זיין טעאַטער-גע-
 שיכטע⁸³, אויפן סמך פון פיר פראַגמענטאַרישע וואַריאַנטן⁸⁴, וואָס

⁸² אויך האָט זאָס האָט אין 1853 פאַרפאַסט אַ פּיעסע „Opferung Isaak“.

⁸³ באַנד II, 27—28. פאַלש איז אָבער שיפּערס היטוריע, אַז דעם ייִדישן
 באַאַרבעטער פון דער „עקדת-יצחק“-דראַמע האָט געדינט אַלס מוססער די פּוילישע
 טיטערע „Sacrificium Abrahame“ אין אַז מיט דער דאָזיקער טיטערע האָט די ייִדישע
 פּיעסע „עקדת יצחק“ אַטערסן באַרירונגס-פּונקטן. מיר ווייסן דאָך, אַז די קריסטלעכע
 ביבלי-דראַמעס און טיטערעס האָבן זיך הויפּטזעכליך געהאַלטן טרוי דעם ביבלי-טעקסט,
 בעת די ייִדישע פּיעסעס אויף ביבלישע מושגן און צווישן זיי אויך דער „עקדת יצחק“
 האָבן זיך דער עיקר געשטיצט אויף דער מדרש-ליטעראַטור.

⁸⁴ פאַקטיש בלויז אויפן סמך פונם ערשטן וואַריאַנט, וועלכער איז לויט שיפּערס

נ. פּרילוצקי האָט פאַרעפנטלעכט אין זיינע זאַמל־ביכער פאַר יידישן פּאָלקלאָר (II, 64—83), געמאַכט דעם פּרוו צו רעקאָנטרוירן די וואָר־שיינלעכע סכעמע פונם עקידת־יצחק־אורטעקסט. ליידער איז אָבער ד"ר שיפּערן אומבאַקאַנט געבליבן אַ באַדייטנד וויכטיקערער וואַריאַנט, וואָס איז געדרוקט געווען אין ווילנע אין 1875⁸⁶. די שפראַך פון דער דאָזיקער אויסגאַבע איז אַ פּאָלקסטימלעך־מאָדערנע, עס איז אָבער אויסער ספק, אַז דער וואַריאַנט שטיצט זיך אויף אַן עלטערן אורטעקסט. אויס דעם דאָזיקן פּראָגענטאַרישן טעקסט קאָן מען קומען צו דער זשערה, אַז דער באַטרעפנדיקער אורטעקסט איז באַשטאַנען פון אַ גאַנץ נרויסן „שפּיל“, וואָס האָט אַרומגענומען עטלעכע ביבלישע עפּיאָדן גוואַמען: די מעשה מיט שרהן און אַבימלכן, די מעשה פון סדום ועמורה און דאָן ערשט די עקידת־יצחק. נאָך ווייל די שפּיל איז געווען צו גרויס און האָט ביים אויפפירן אויף דער בינע געמוזט גערויערן אייניקע שעה, האָט מען זי צעטיילט אין דריי באַזונדערע שפּילן: 1. אַברהם־און־שרה־שפּיל, 2. סדום־ועמורה־שפּיל און 3. עקידת־יצחק⁸⁷. אין דעם ווילנער וואַריאַנט זיינען אויפגעהיט בלוין פּראָגענטן פון דעם ערשטן און דעם לעצטן שפּיל. די פּיעסע הויבט זיך אָן מיט אַברהם אַ מאַנאָל־לאַנג, וווּ ער דערקלערט:

ריכטיקער טיינגנד באַדייטנד נעמער ווי די איבעריקע צום אורטעקסט, שיפּערן איז אָבער געבליבן אומבאַקאַנט, אַז דער זעלבער וואַריאַנט נעפינט זיך אויך (צוזאַמען מיט נאָך דריי אַנדערע „עקידת־יצחק“־וואַריאַנטן) אין דעם זאַמלבוך „נאָענס און חייב“, וואַרשע, 1914, 35—38.

⁸⁵ דער פּולשענדיקער סימל פון דער דאָזיקער פּאָלקס־אויסגאַבע: „מלוכת־אבאָל נם עקדת־יצחק“ דאָ איז פּאַרנעשטעלע די גאַנצע מלחמה, וואָס דור האָט געפירט מיט גליחה, אַלץ אין נראַמען. אויך איז ריכטיק די סצענע פון דער עקדה מיט אלע פּאַקסן, דערצו נאָך צוויי סצענעס פון אַברהם מיט שרהן אַרויסגעגעבן פון י. ג. בלאַך.

⁸⁶ ס'איז פּראַי אַנצוווייגן אויף פּאָלנדיקן אינטערעסאַנטן פּאַקס: שפּורן פון דער „סדום־ועמורה“־דראַבע זיינען אויסגעהיט אין אַ טעל־דראַמאַטישן וואַריאַנט, וואָס איז נעמען פּאַרשפּירט אין די פּוילישע שטעטלעך נאָך אין 1908 י"ח, און איבערגעדרוקט לויט דער מינדלעכער סראַדיציע אין נ. פּרילוצקיס זאַמלבוך, II, 57—63. דער טעקסט פּאַרענדיקט זיך מיט דער סצענע, ווי די מלאכים באַפּעלן לופּן פּאַרלאָזן מיטן הוינגעוונד די וינדיקע שפּאַס. די דאָזיקע „שפּיל“ האָט מען אָבער אין אַנדערע ערשער געהאַלטן פּאַר צו לאַנג. האָט מען זי געטיילט אין צוויי, און געשפּילט בלוין די אַהאַסטע העלם אונטערן נאָמען „אַברהם אָבינוס גענעס“, וואָס פּאַרענדיקט זיך מיט דער סצענע, אַז אַברהם באַקומט פונם מלאך דעם צוואַנג, אַז די שפּאַס סדום וועט געטוינט ווערן, אויב ס'העלן זיך אין איר געפינען צען צדיקים (איבערגעדרוקט אין זאַמלבוך „נאָענס און חייב“, וואַרשע, 1914, 46—48).

איך בין אברהם דער זון פון תרח...

דער נמרוד האט געוואלט אז איך זיינע אבגעטער זאל גלויבן
און איך האב ניטאן דעם אלמעכטיגן נאט דערהויבן...

דאן גייט די סצענע צווישן אברהם און דעם מלאך. אָנשטאַט נאָט
נופא לויט דעם ביבל־טעקסט, פיגורירט דאָ דער מלאך, וואָס דערקלערט
אברהמען.

מיין געליבטער קנעכט,

וואס איך וועל דיר זאגן זאל ביי דיר זיין רעכט

דו זאלסט אוועק גען פון דיין היים....

אברהם באווייליקט צו דערפילן דעם באפעל:

און אויך אין וועג וועל איך דיר טון לויבן

און איך וועל דיין נאמען דער הויבן.

אין דער ווייטערדיקער סצענע, ווו אברהם און שרה געפינען זיך
אונטערוועגנס, ראָט אברהם שרהן:

טאמער וועט מען פרעגען מיט וועמען ביזדו געקומען צופארן

זאלסטו זאגען: מיט איין ברודער וואס פון איין פאטער געבארן.

דאן גייט די סצענע, ווי שרה ווערט געבראכט צו אבימלך, וועל־

כער איז אנטציקט פון שרהס שיינקייט; גלייך באווייזט זיך א מלאך און

וואָרנט אבימלך:

הער צו אבימלך דו האסט אומרעכט געטאן

דו האסט צו גענומען א פרוי פון איר מאן.

אין דער ווייטערדיקער סצענע קומען דריי מלאכים צו אברהמען

און זיי דערקלערן שרהן, אז זי וועט א קינד געבאָרן.

דערנאָך ערשט הייבט זיך אָן דער עפיואָד פון עקידת יצחק. ווי עס

שיינט האָט אין אורטעקסט די „עקידת יצחק“ זיך אָנגעהויבן מיט

א סצענע, וואָס קאָפירט די באַקאַנטע אַרײַנפיר־סצענע אין ספר איוב.

אין ווילנער וואַריאַנט איז פון דער סצענע פּאַהבליבן בלויו פּאַלגנדיקער

קורצער פּראָנמענט:

שפראך פון שטן:

ליעבער נאָט, דו האַלטסט אַברהמען פאַר אײַן הערליכן מאַן —

און אַלץ וואָס דו האַסט געהײסן האַט ער נײַט געטאָן.

שפּראַך פון מלאך:

דו זאלסט אויף אים קיין שלעכטס ניט רעדן
ווארום ער האט זיך פון מיר ניט געמאָן אָפּשוידן.

דאן קומט אַ סצענע ביי אַברהמען אין הויז. פריער רעדט ישמעאל
צו זיך אליין, דערנאָך פירט ער אַ געשפּרעך מיט יצחק. דאָס געשפּרעך
שטיצט זיך אויף אַ געוויסער שטעלע אין מדרש⁸⁷, ווו עס ווערט דערציילט,
אַז ישמעאל איז געווען שטאַרק אומצופרידן דערמיט, וואָס אַברהם
ירושא זעט איבערניין צו יצחק, ניט צו אים. ווען ישמעאל טוט זיך
באַרימען, אַז ער האָט דער ערשטער מקיים געווען די מצוות מילה, ענדט
פערט אים יצחק:

וואס טוסטו זיך בארימן...
ווען דיר ליגט ניט גאט אין זינען
נאר די ירושה צו געווינען.
ווען אַז גאט זאל פארלאנגען
מיין פאָטער זאָל מיך פאַר אַ קרבן-עולה בריינגען
זא בין איך געברייט...

יצחקס דערקלערונג דינט אַלס צוגרייטונג צו דער פאָלגנדיקער
סצענע, ווו דער מלאך באַפעלט אַברהמען, ער זאָל זיין זון יצחקס פאַר
אַ קרבן ברענגען. אין דער ווייטערדיקער סצענע דערקלערט אַברהם שרה,
אַז ער איז צו איר „מיט איין ראט געקומען“, ווייל זי איז פאַר איין
אַשת חיל אנגענומען:

איצט דארף מען יצחקן אין בית המדרש פון שם ועבר פירן
כדי ער זאל וויסן ווי אין גאטס דינסט זיך צו פירן,
ווי אונזער זאהן יצחק איז אין יארן אריין געקומען
אזוי האב איך מיר דאס אין זינען אריין גענומען.

נאָך דער רירנדיקער סצענע, ווי שרה געזענט זיך מיט יצחקן,
קומט די סצענע אין וועג ביים פאַרג מוריה. יצחק פּרעגט ביים פאָטער,
ווי איז דער קרבן, און יענער דערקלערט: „גאט ב'ה האט דיר אויסגע-
קליבן פאַר איין עולה געמען“, און יצחק פּעט גענוי ווי אין עפאָס „דער
יודישער שמאם“⁸⁸:

87 עס איז נאָפּירליך, שווער פּעסענזשאַעלן, צו האָט דער באַשרעבער פּון דער
עקידה-יצחק-דרעסע אויסגעזעט דעם סדרש-שאַף דירעקט, אָדער ער האָט אים גענוסען
אויס די גאַסן „סדר הישר“ און „דער יודישער שמאם“.

88 זע אויבן, זי 120 א"ה.

און אויב דו ווילסט מיר פאר איין עולה אויף בריינגען
זאלסטו פון מיר צו מיין מוטער איין ביינדיג בריינגען.

די ווייטערדיקע סצענע איז ווידער אין אברהםס הויז. דער שטן
דערקלערט שרה, אז מען האָט איר זון יצחק געקוילעט, און שרה פאלט
א טויטע. עס קומען אברהם און יצחק. א טרויער-סצענע. אברהם זינגט
זיין קלאַג-ליד, וווּ די סטראָפּעס זיינען געבויט לויט דעם סדר פונם
אַלף-בית. אין דער שלום-סצענע קויפט אברהם ביי עפרונען אַן אָרט וווּ
די טויטע מקבר צו זיין, עפרון נעמט דאָס געלט און דערקלערט:

דאס געלד איז ביי מיר

דאס אָרט איז פאַר דיר.

און זיי מקבר דעם טויטן פון דיר.

III. ביבלישע פיעסעס מיט די דריי מלכים שאול,
דוד און שלמה אַלס צענטראַלע פיגורן. די ביבלישע עפיוואָרן, וואָס
זיינען באַארבעט געוואָרן אין די באַרימטע עפאָסן „שמואל-בוך“ און
„מלכים-בוך“, זיינען דערנאָך, אונטער דער השפּעה פון די ביבלידראַ-
מעס אויס דער רעפּאַראַציע-תּקופּה, דראַמאַטיש באַארבעט געוואָרן.
דער באַרימטער האַנס זאַקס האָט פאַרפאַסט אַ ביבלידראַמע וועגן „סעניג
סאַול“; זיינער אַ צייט-חבר, וואָלפּנאַנג שמעלצלעס, האָט פאַרפאַסט אַ פיעסע
אונטער אַ לאַנג-גאַרנדיקן טיטל: „Comödie von plint gebornen Sohn die
schöns, tröstliche Hisstoria vom Jünklink David und den mutsvillgen
Golliat“; און דער מאַגיסטער מאַטיאַס האַלצוואַרט האָט אויפ-
געפירט אויף דער בינע אַ ריויק-לאַנגע פיעסע אין צען אַקטן: „Saul,
ein schön neu Spiel vom König Saul und dem Hirten David“.
דאָס שפּיל האָט געדויערט גאַנצע צוויי טעג, און עס האָבן זיך אין אים
באַטייליקט בערך הונדערט שווישפּילער און פינף הונדערט סטאַטיסטן.⁷⁰
עס זיינען, ווי עס שיינט, אויך אין יידיש געשאַפן געוואָרן אַזעלכע
לאַנגע „שפּילן“. עס איז מער-ווייניק באַרעכטיקט די השערה, אז איינס
פון די דאָזיקע שפּילן האָט אַרומגענומען דעם ביבלי-שטאָף פונם „שמואל-
בוך“, און אַ צווייטע — פונם „מלכים-בוך“⁷¹. נאָר ווייל אַזוינע לאַנגע
שפּילן האָבן געקאָנט אויפגעפירט ווערן בלויז אויף אַ געהעריק איינגע-
אָרדנטער טעאַטער-בינע דורך פּראָפּעסיאָנעלע אַקטיאָרן, זיינען אַזעלכע
פּיל-גאַרנדיקע פיעסעס צעטיילט געוואָרן אויף באַזונדערע עפיוואָרן און

80 זע. דעמירע, ציט ז. 73.

40 און דאָס איז אפשר די סיבה, וואָס דער „שמואל-בוך“ איז זינט 1612 סער
שיין גיט איבערגעדרוקט געוואָרן. איידער צו לייגען דעם נפאָס אין געזען פיל אינעם
פּרעסאַנסער צו זען דעם זעלבן שטאָף אין דראַמאַטישער באַארבעטונג אויף דער בינע.

עס זיינען אויף אזא אופן געשאפן געוואָרן באַזונדערע שפּילן: „הנהי פּינה־שפּיל“, „דור־גלית־שפּיל“, „אנג־שפּיל“, „מלכות שאול“, דאָן „חכמת שלמה“ (שלמה המלכס משפט), „שלמה־אַשמדאי־שפּיל“ אאז״וו. פון די דאָזיקע פּיעסעס איז פּולשטענדיק אויפּגעהיט געוואָרן בלוז אַ וואַריאַנט פון „אַקצאַן פון קיניג דוד און גלית“ (האַנוי, 1717), ווי גליתעס אַ „ראַטס־הער“ שפּילט די ראָלע פון דער לוסטיקער פּערזאָן, דעם „האַנס־וורסט“. עס זיינען אָבער אויך אויפּגעהיט געוואָרן גרעסערע פּראַגמענטן פון די אויבן־אויסגערעכנטע פּיעסעס. צומאָכטיקסטן זיינען צוויי ווילנער אויסגאַבעס פון דער צווייטער העלפט 19טן י״ה. איינע פון זיי איז די אויבן־דערמאָנטע אויסגאַבע פון י. ב. בלאַך (1876), ווי צוזאַמען מיט „עקרת יצחק“ איז אויך איבערגעדרוקט אַן עלטערער „מלכות־שאול“־טעקסט.

די שפּיל הייבט זיך אָן, ווי דער סדר איז כּמעט אין אַלע יידישע פּאַלקס־שפּילן און „אַקצאַנען“, מיט דער באַגריסונג פונם פּאַיאַץ:

שטילער און שטילער מיינע ליבסטע לייטען
עס זאל זיין געדוֹר און געשטילט אויף קורצע צייטען
דאָס הערשאַפט פון דעם קיניג שאול וועלן מיר פּרצייגן...

די פּיעסע הייבט זיך אָן מיטן גלית־עפּיוזאָד; די דיאַלאָג ווערן געפירט אין ערנסט־פּאַטעטישן טאָן. גלית, דער שטאַרקער העלד, איז מכריז ומודיע:

מיין שווערט מיט זייער בלוט וועל איך דערפּולן,
איך וועל ארויסטרייבן אַלע יידן פון זייער לאַנד,
אַלעס וועט זיין אונטער מיין האַנט,
איך וועל גיט אַפּטרעטן ביז די יידן וועלן זיך צו מיר בוקין...

די יידן זיינען אין גרויס פּחד, און שאול גיט אַרויס אַ באַפּעל.
שפּראַך פון שאול:

יא, איך שאול, יודעסער קיניג, אַלס איז אונטער מיין האַנט,
יודן און אַנדערע פּעלקער זיינען אונטער מיין באַשמאַנד;
איך באַפּעל אַויס צו רופּען פּרוי און פּרוי און פּרוי
און ווער איז דעם קיניג געטריי...

41 די דאָזיקע באַגריסונגן זיינען אידענטיש מיט די אַריינפיר־פּאַרמולעס, מיט העלכע עס פּלעגן אַרויסטרעטן די הערפּאָרן אָדער איינשרייערס אין די קריסטלעכע פּאַסטאָכמספּילן (מיר באַריכות וועגן דעם זע שפּיל, ז. ה. II, קאָפּ. 7; שאַצק, פּילאָלאָגישע שריפטן, II, 248-250).

אז זוער עס וועט דעם גרוסן גלית בייקומען, דעם „וועט זיין זיין לוינ" די „איינציקע טאָכטער די קיניגלעכע, וואס איז זייער שיין".
מיט אלע גראפען וועט ער זיצען,
מיט אלע ריכטער וועט ער באשיצען...

אין דער פּאָלגנדיקער סצענע פרעגט שאול זיין באַדינער, „וואָס הערט זיך מיט דיזען באַפעל"? דער באַדינער ברענגט אַרײַן „דעם קליין דוד" און דערקלערט דעם קיניג:

דאס איז ער וואס וויל שלאגן אויפן שטרייט־פעלד
מיט דעם גערימטן גלית, דער שטארקער העלד.

שאול באַטראַכט פאַרחידושט דעם „קליין דוד", וואָס אונטער־
שטייט זיך צו קעמפן מיט אזא גוואַלדיקן העלד:
דו יונגער קערל, צי קענסטו דען טויגן
צום פייל און בויגן...

דער „קליין דוד" האַלט אַ לאַנגע רעדע, אז ער „דאַרף ניט קיין
ביסק און דאַרף ניט קיין שווערד", ער פאַרהאַפט „צום אַלמעכטיגן נאָם
זייער געוויס",

נאט וועט מיר געוויס זיין צו הילף און מאכט
וועגן זיין פּאָלק ישראל וואס איז ביי עם זייער געאַכט.

דאן קומט די סצענע ביי גלית. גלית פרעגט זיין באַדינער: „וואָס
איז דאָס פאַר אַ טומעל"? און יענער מעלדעט: „איין דיטער פון די יודן
איז געקומען!" ווען עס באַווײַזט זיך דער „קליין דוד", ברעכט גלית
אויס אין גרויסן צאַרן, וואָס מען האָט קעגן אים, דעם גרויסן העלד, פאַר
וועלכן עס ציטערט די גאַנצע וועלט, געשיקט פאַר אַ קעמפער אזא „קליין
יודכען", וועלכן ער קאָן צוטראַעטן „מיט אַ שפּרײַז פון זיין פּוס". עס
הייבט זיך אָן אַ לאַנגער וויכוח צווישן דעם העלד גלית און „קליין דוד".
אַ כאַראַקטעריסטישער שטריך: גלית באַרימט זיך טאַסע, אז ער קאָן
שלאָגן צוואַנציק אזוינע ווי דוד, דאָך געפעלט אים דאָס „קליין יודכען":

אך זוי קליין דו ביסט,

אך ווי שיין דו ביסט —

און ער ראָט אים: „אַנטלויף דו יונגער דוד"...

דאָס זעלבע ראָט אים אויך גליתס באַדינער:
דו זאַלסט ניט לאַכען, דו זאַלסט ניט שפּעטן
דו זאַלסט פון גרויסן מאַן אָפּטראַעטן.

„קליין דוד“ דערקלערט: „איך האָב ניט קיין פּאַרכט האָץ איך בין קליין“. ער איז זיכער, אז אין קאמף קען מען געווינען „ניט מיט מענשליכער קראפט“, נאָך „מיט דער הילף פון דעם אלמעכטיגען גאט“; און ער זאָגט גליתן מוסר:

ווען דו ווילסט די ווארהאפטקייט געפינען
זאלסטו דעם גאט פון די יהודים דינען.

נאָכן קאמף, וואָס פאַרענדיקט זיך מיט גליתעס טויט, רופט דוד אַוים:

אך דו גלית, דו נאָרישער העלד,

דיין קערפער וועט מען באַגראָבען אויפן פרייען פעלד!

דער גלית־עפיואַד פאַרענדיקט זיך מיט דעם זיגליד פון שאולס טאָכטער:

שאל האָט געפּרעגט מיט וואָסער געווער וועסטו געען
דוד האָט געענטפּערט: מיט די הילף פון גאט אליין.

די ווייטערדיקע סצענעס באַהאַנדלען שוין די שפּעטערדיקע עפיואַדן פון „מלוכת שאול“, ווי נאָך דער מלחמה פון שאול מיט עמלק האָט שמואל הנביא דערקלערט שאולן, אז גאָט וויל אים מער ניט פאַר אַ מלך איבער דעם פּאָלק ישראל. דאָ גייט שאולס „טרויער־געזאַנג“, אין וועלכער שאול באַקלאַגט זיך:

אלע מלכים טוען לאַנגע צייט רעגירען

און איך אומגליקלעכער שאול האָב מיון מלוכה געטאָן פאַרלירען.

דאָס „טרויער־געזאַנג“ איז צונויפגעשטעלט לויט דעם אַלף־בית. לויט דעם זעלבן סדר איז אויך צונויפגעשטעלט דודס הספּד־ליד אויף שאולס טויט. מיט דעם דאָזיקן ליד פאַרענדיקט זיך די „מלוכת שאול“־פּראָגנענטן און עס הייבט זיך אָן דער עקידת־יצחק־טעקסט. ווייטערדיקע פּראָגנענטן פון דעם פּיעסעס־ציקל, וואָס באַהאַנדלט דעם שמואל־בוך־טעקסט, געפינען זיך אין אַ צווייטער ווילנער אויסגאַבע פון 1868, גער דרוקט ברסום של ר' אברהם יצחק דוואָרוויץ. דאָס פיכעלע, וואָס פאַר־געמט 32 זייטלעך, טראָגט דעם נאָמען „חכמת שלמה עם ממלכת שאול“⁴². אין די פּראָגנענטן, וואָס געהערן צו „מלוכת שאול“, ווערן

⁴² פאַר די דראַכטישע פּראָגנענטן גייען צוויי לירער. דאָס ערשטע מיט אַ ספּיל: „אַנפאַנג פון דער געשיכטע מיט אדם הראשון“. דאָס איז אַ שפּעטערדיקע באַפּאַר־באַזונג פון דעם „ליד פון אדם וחווה“. דאָס צווייטע ליד באַזונגט די גרויסקייט פון די אַבות: „דער אַבאָט, דער אַבאָט וואָס איין געמליכער מאַן, דערנאָך: יצחק אַונער פּאַפּער ער וואָר איין געמליכער מאַן“; ווייטער גייען ספּראַפּיס, וואָס באַזונגט די געמליכע מענער: „יעקב, משה אין אַרץ“.

געשילדערט די לעצטע טעג פון דער דאָזיקער „מלוכה". ס'איז פאָר דער שלאַכט מיט דעם שטארקן שונא עמלק, און שאול פילט, אז ער וועט אין דער שלאַכט אומקומען, ווייל „נאָט שלאַגט און איז גערעכט". דער „שר צבא" טרייסט שאול, ער פארזיכערט, אז „דער קעניג שאול" דארף ניט מורא האָבן „פאָר די היידן, און ער זאל אימער ניט טאן ווי די שוויידן (?)" . שאול פרעגט זיך נאָך וועגן אַ מכשפה. די ווייטערדיקע סצענע קומט שוין פאָר ביי דער מכשפה אין עין-דוד. די מכשפה רופט אַרום דעם שאָטן פון שמואל הנביא, און יענער דערטלערט שאול:

היינט בין איך ביי דיר און מאַרנען וועסטו זיין ביי מיר;
דו וועסט שטארבען, און דוד וועט דיין מלוכה האַרבן.

דער ווייטערדיקער פראַגמענט געהערט שוין צו „ממלכת דוד". דער הערפאָלד טוט מעלדן: „דוד דער קיניג קומט גלייך אָן, און צו זעצן זיך אויף נאטעס טראָן. טרומייטען און צו שאַלען פאָר דעם קיניג דוד אויף צו שפילן".

עס קומט אַריין דער אַלטער דוד און האַלט אַ רעדע: „איך בין דוד מלך ישראל!" פאָלד קומט בת-שבע און פאָדערט פון דעם אַלטן קיניג, אז ניט אַרונה, נאָר איר זון שלמה, זאָל קיניגען נאָך דודס יאָרן. עס קומען צדוק הכהן און נתן הנביא און דוד ניט אַרום דעם באַפעל: זיי „זאלן שאַלן, שלמה דער קעניג זאל אייביג לעבן!" עס פאַווייזט זיך דער מאַך-המות, דוד געזעגנט זיך מיט זיינע אייגענע און שטארבט; שלמה המלך האַלט אַ קלאַגדערע: „מיין פאָטער דוד האָב איך אָן-געווירען".

די ווייטערדיקע סצענע פאַהאַנדלט שוין דעם עפיזאָד מיט די צוויי פרויען און שלמה המלכס קלוגן משפט. דערנאָך גייט אַ סצענע אויס דעם אַשמדאי-שפיל. דעם אַשמדאי געלינגט אָפּצונאַרן דעם קלוגסטן מלך, וועלכן ער „מאַכט פאַרטרייבן" אין עק וועלט. דער פאַרוואַרפענער מלך זינגט אַ טרויער-ליד:

בעסער וואַלט איך ניט געבוירען געוואָרען
איידער איך בין פון אַשמדאי געוואָרען פאַרלאָרען.

דאָס דאָזיקע ביכעלע איז אין דער זעלבער דרוקעריי דריי מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן (1870, 1872, 1878). דער טעקסט איז אָן שום ענדערונגען, נאָר אין די אויסגאַבעס פון 1872 און 1878⁴ געפינט זיך איין סצענע, וואָס איז ניטאָ אין דער אויסגאַבע פון 1868. איידער שאול

48 די אויסגאַבע פון 1870 האָבן מיר ניט געזען.

באווייזט זיך פאר דער מכשפה אין עין־דור, קומט נאָך פאַר פּאָלגנדיקע
סצענע:

דא קומט די מכשפה מיט איר קינד,
זאגט די מכשפה צו איר קינד.

די צווייטע העלפט פון דער דאָזיקער גאַנץ לאַנגער סצענע ווערט
באַנלייט דורך מוזיק. די מכשפה זינגט:

די נאַכט, די נאַכט איז ביי אונז די פעסטע פרייד
און צו אונז קומען אלע די וואס האבן אַ לייד
(מוזיקאַנטן: די נאַכט).

און אזוי נאָך יעדער ווייטערדיקער רעפליקע פון דער מכשפה ניט
די רעמארקע: מוזיקאַנטן די נאַכט. די סצענע מיט דער מכשפה און דעם
קינד געפינט זיך אָבער אויסער ספק אונטער דער השפעה פון דער אַנט-
שפרעכנדיקער סצענע אין יוסף טראַפלאָוויצעס העברעיִשער דראַמע
„מלכות שאול“, וואָס איז צום ערשטן דערשינען אין 1794, און שוין
אין 1801 האָט אַ געוויסער נפתלי הירש ב"ר דוד פארעפנטלעכט אַ פראַ-
זאָישע ייִדישע איבערזעצונג אונטערן טיטל: „גדולת דוד ומלכות
שאול“⁴⁶. אויך ביי טראַפלאָוויצן זינגען די מכשפות אַ ליד, וווּ יעדע
סטראַפע פארענדיקט זיך מיטן רעפריין: „הלילה, הלילה, הלילה! תְּדַבֵּר
לִבְנֵי! ביי טראַפלאָוויצן דערקלערט דער מכשפהס זון עֲמֻנַת וועגן
זיין מוטער:

גדלה שנאתי עליה, עזה כמות,
מה בצע לה מכל הכשופים האלה?
יְרָאתי, יְרָאתי, פי גם היא תהי נְהַרְגַת
מִיְדֵי שופטי מלך פִּאֲחַת מְרֻעוֹתֶיהָ.

און אין אונזער פּאָלקס־פּיעסע דערקלערט „דאָס קינד“:

איך האב איר פיינט פאר איר צויבעריי
דרום איז זי ביי מיר גאר ניט געטריי.
וואס זי וועט אירע צויבעריי מערין
וועט זי דאך פון קיניג גיהארגעט ווערין.

עס איז, אמת, ניט אינגאנצן אויסגעשלאָסן, אז אַן ענלעכע סצענע
איז שוין טאַקע געווען אין דעם אַלטן פּאָלקס־שפּיל, און יוסף טראַפלאָ-
וויץ האָט זי אויסגענוצט אין זיין דראַמע. דאָס איז אָבער דערווייל

44 די צווייטע אויסגאַבע האָט באַזאָרגט יצחק־בער לעווינאָן (אין 1820).

45 מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער סידולקעמער אויסגאַבע פון 1836.

שווער פעסטצושטעלן, ווייל די עלטערע טעקסטן פון די אלטיידישע „שפילן“ זיינען בשלימות ניט אויפגעהיט געוואָרן. מוז מען זיך באַנר-גענען מיט בלויווע השערות דאָרט, וווּ עס פֿעלן פעסטגעשטעלטע פּאַסטן.

IV. געשיכטע פון יציאת מצרים און משה-רבינו-שפיל. אויך דער רייכער לעגענדעס-שטאָף, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אַרום דעם נאַציאָנאַלן העלד משה רבינו און איז צונויפגע-זאַמלט אין די אַלטע מדרשים „מדרש דברי הימים של משה“, „מדרש פטירת משה“ און אנדערע,⁴⁶ איז אין דער רעפּאַראַמאַציע-תּוּמפּה פּאַ-אַרבעט געוואָרן אין דראַמאַטישע „אַקציאָנען“, אָדער אפשר אין איין גרויסער „אַקציע“. שפורן פון די דאָזיקע „אַקציאָנען“ זיינען אויפגעהיט געוואָרן אין דער שפּעטערדיקער ליטעראַטור אַדאַנג דער מונדלעכער טראַדיציע. אַ יונגערע מעלאַדראַמאַטישע באַאַרבעטונג פון דעם „יציאת-מצרים“-שפיל איז פאַרעפנטלעכט אין זאַמלבוך „פון נאָענט און ווייט“, וואַרשע, 1914, 49—58, און אין נ. פּרילוצקיס זאַמלבוך, II, 84—96. לויט דער מעלדונג פון נ. שטיף,⁴⁷ איז אין 1876 אין לעמבערג דערשינען אַ געדרוקטע אויסגאַבע פון „משה-רבינו-שפיל“, וווּ עס זוערט אין דראַ-מאַטישער פּאַרם באַאַרבעט דער מדרש-שטאָף פון „פטירת משה“. אַן אנדער טייל פון דעם גרויסן משה-עפּאָם איז דראַמאַטיש באַאַרבעט גע-וואָרן אין דעם שפיל „משה מיט די לוחות“.

46 די דאָזיקע מדרשים זיינען אויך טיילחייז איבערזעצט געוואָרן אין יידיש.
47 אין „יידישע סילאָלאָגיע“, II—III, ז' 117—118, אין לויט פּערזענלעכע

סיסטימלונגען.

דרייצנטער קאפיטל

די פארשטארקונג פון די מיסטישע שטרעמונגען, — מיסטיקער־דרשנים, — מיסטישע מוסר־ספרים. — צניח'דיש קאָסעס, טייטש־והר², דער, נחלת צבי³. — אפאלאָגעטיק פאר יידיש. — עקיבא־בער העניכס און זיינע, אביר יעקב⁴ און, מעשה ד'י⁵. — דער, תיקוני המועדים⁶ קעגן גמרא־לערנער, — שלמה וועצלערס, חקירת הלב⁷. — ביכער פון וועלטלעכן אינהאלט. — טיל אוילנשפיגל⁸ און, טילבורגער געשיכטען אין יידיש. — יצחק חעצלער און זיינע, ליבס־ברוך⁹. — בנימין קראָנבורג און זיינע פראַקטישע קאָנספּיכער. — די, דירנפורטער צייטונג¹⁰ און משה אייזליצערס, מלאכת מחשבת¹¹. — נייע שטרעמונגען. — שלום.

די אלע דראַמאטישע פיעסעס, וואָס זיינען פאָהאָנדלט געוואָרן אין פאָרום קאָפיטל, זיינען קודם־כל געווען „שפּילן“, ד"ה — געשאַפן גער וואָרן ספּעציעל פאר דער בינע. בעת אין איטאַליע האָבן זיך אפילו צווישן רבנים און לומדים געפונען אזעלכע, וואָס האָבן, ווי אריה דיי־מאָדענא¹, אליין געשאַפן פיעסעס און מיט לייב און לעבן געווען איבערנעגעבן דעם טעאַטער, האָבן אין די דייטשע און פּוילישע קיבוּצים די גייסטלעכע וועכטער — די רבנים, אלע אָן אויסנאַם זיך פאָרהאַלטן גאַנץ פיינדלעך צו די פאָלקס־פיעסעס און טעאַטער־פאָרשטעלונגען. נאָר אַדאַנק דעם נס פון פורים האָבן די טעאַטראַלע פאָרשטעלונגען געקאָנט אַ וועלכן ס'איז קיום האָבן — אַלס „פורים־שפּילן“, אַלס געדולדעמע פאָרוויילונג אין די פּוילישע טעג, ווען ס'איז אַ מצווה משמח צה זיין...

מיר האָבן שוין אין פאָרום באַנד געזען, ווי די לוריאַנישע קבלה, וואָס האָט אַרויפגעלייגט איר שטעמפל אויף דער גאַנצער רבנישער וועלט, איז פּוילעכעוויי געוואָרן דער וויכטיקסטער און השפּעה־דרייכסטער פאָקטאָר אינס גייסטיקן לעבן פונם דייטש־יידישן און נאָך אין אַ גרע־סערער מאָס פונם פּויליש־יידישן קיבוץ. אומפאַגרענעצט האָבן איבער דער פאָלקס־פאַנטאַזיע געוועלטוקט די אלע אימהדיקע לעגענדעס וועגן חיבוט הקבר און גילגול הנפש, וועגן אלע מיני מחבלים, דיבוקים,

1 זע באַנד IV, ז' 170—171.

השבעה, קמיעות, „שמות“, און צירופי אותיות. דאָס פּאַנטאַסטישע און מיסטישע האָט באַקומען מער קאָנקרעטע פּאַרמען, ווי דאָס רעאַלע און ממשותדיקע... דאָס פּאַנטאַסטישע, די „יענע וועלט“, איז דאָך אָבער בלויז דער ווידערקול פון דער טרויעריקער ווידעלעכקייט. אַלץ גרעסער איז געוואָקסן די צאָל פון די פיינדלעכע כוחות — פון די קריי-גערישע קירך־דינער און די שטאַטישע צעכן און גילדיעס, — און די אין מיסטישן שרעק אַיינגעהילטע פּאַלקס-פּאַנטאַזיע שאַפט אומצאָליקע מחנות מלאכי חבלה, משחיתים און מקטרגים, וואָס לויערן נאָכן מענטשן אויף יעדן טריט און שריט פון זיין לעבן, בכדי אים אַריינצארן אינם נעץ פון זינד. און ווי נאָך דער מענטש לאָזט זיך אויף איין אויגנבליק פאַר-פירן פון דער סיטרא אַחרא — וואַרט שוין אויף אים אַ שווערע אומ-ברחמנותדיקע שטראָף... אַלץ פינסטערער און מרה-שחורהדיקער איז גע-וואָרן אין די ענגע געטאַגאַסן; און נאָך די בלוטיקע מעשים פון כמעל-ניצקים היילות און דעם אונטערזאַנג פון שבת־יצבים משיחישער פאַר-וועגונג — האָבן די מיסטישע שטרעמונגען נאָך מער קרענקלעכע פאַר-מען אָנגענומען. דאָס, וואָס די רבנים פון די פריערדיקע דורות איז ניט געלונגען דורכצופירן: די ברייטע שיכטן פון פּאַלק זאָלן לעבן לויטן פרינציפ פון „אל תשמחו אלי גיל פעמים“ — האָבן איצט, נאָך די שרעק-לעכע צרות און רדיפות, וואָס דער יידישער קיבוץ איז אויסגעשטאַנען, מיט באַדייטנדיקן דערפאַלג דערגרייכט די בעלי קבלה פון אר"ם חדר.

מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, ווי אין פאַרשיידענע צענטערס האָבן זיך פון צייט צו צייט באַוויזן עקזאַלטירטע מיסטיקער, ווי יהודה הסיד אויס קאַליש, וואָס האָבן געמאַנט און גערופן, מען זאָל וואָס גיכער מחזיר בתשובה זיין, וואָרעם עס דערנענטערט זיך דער טאָג פון דער נאולה. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן², ווי אין יענער צייט, אויף דער שוועל פונם 18טן י"ה, האָט זיך געמערט די צאָל פון דרשנים און מיסטיקער, הייסע חסידים פון דער לוריאנישער קבלה, וועלכע האָבן אין דעם אר"ם פתבים, וואָס האָבן דעמאָלט צירקולירט פון האַנט צו האַנט, געזוכט דעם זיכערסטן קוואַל פון אמת און וויסן, געפונען אין זיי דעם טרייען וועגווייזער איבער די פאַרפלאַנטערטע וועגן פונם לעבן. די אירדען פון דער לוריאנישער קבלה האָבן די דאָזיקע דרשנים פאַרשפרייט אין פאַרם פון „מעשים נוראים“, וואָס זיינען געווען איבערפולט מיט דערשרעק-דיקע פרטים וועגן היבוס הקבר, גילגול מחילות, שבעה מדורי גיהנום און וועגן גוואַלטיקע מחנות פון שרים און מחבלים. מען האָט זיך דערפוי

ניט באנוגנט בלויז מיט „תורה שבעל פה“, מיט מינדלעכע דרשות אין שולן און בתי־דינים; עס זיינען אויך געשריבן געוואָרן ספעציעלע מוסר־ספרים, וואָס האָבן געוואַלט מיט דער הילף פון אַט די „מעשים נוראים“ דערוועקן אין דעם פשוטן ליענער יראת־שמים און תשובה־גע־פילן. אזעלכע מוסר־ספרים זיינען געשריבן געוואָרן נישט בלויז אין העב־רעניש, נאָר אויך אין יידיש, בכדי זיי זאָלן קענען אַרײַנדרײַגען אין די ברייטסטע שיכטן פונם פּאָלק. הירש קוידאַנאווער האָט, זוי מיר האָבן געזען, אַליין פאַרעפנטלעכט זיין „סב הישר“ אויף דער פּאָלק־שפראַך; „שבט מוסר“. עס איז אויך אין יענער צייט דערשינען ספעציעל אין יידיש אַ גאַנצע צאָל מוסר־ספרים, וואָס זיינען געווען דורכגעדרונגען מיטן ניסט פון דער לוריאַנישער קבלה. דאָס פּאָפּולערלעכע צווישן זיי איז דער „טייטש־זוהר“, דער „נחלת צבי“, וואָס דער בעל־דרשן צבי־הירש כאַטש אויס קראַקע האָט פאַרעפנטלעכט אין 1711

ר' הירש כאַטש איז געווען אַ גרויסער מקובל און למדן; האָט גע־שריבן אַ לאַנגן מיסטישן פירוש אויף „תיקוני זוהר“ („חמדת צבי“, 1706), נאָר קונה־שם האָט ער זיך געווען מיט זיין „נחלת צבי“³. אויפן שער־בלאט פונם „נחלת צבי“ ווערט אָנגעוויזן:

„דיוע דברי־מוסר פון זוהר הקדוש האבן מיר מעתיק געווען און געקליבן די דברים פשוטים צו מאכן טרינקען די הייליקע געמיינ די קוועלדיגע וואס פון טיפע ברונן, וואס זיינען זיסער אז האניק און געלייטערט איז גיס־נאלד, וואס דאס האט געמאַכט דער געמליכער תנא רבי שמעון מיט זיינע הייליגע חברים צו דערלייכטן די אויגן פון עברים וואס זיינן ביי־העפט אן גאט, און מודיע צו זיין די מעלת התורה און אירע חקים ומשפטים וואס זיינן רעכט פארטיג, און די מעלות פון בעלי תשובה און מוען צדקה, און די מדרגות הנשמות וואס זיינען ריין

³ אין דער העברעישער פּאָרעדיג צום „נחלת צבי“ דערציילט דער פּאָפּאַסער, אז נאָך זיין עלטער־זיידע, אַבי־עזר־זעליק, וואָס איז געווען רב און ראש־ישיבה, האָט אויף דער שוועל פונם 1717; י"ה (1601) זיך באַשעפטיקט מיט אַ זוהר־איבערזעצונג אויף יידיש. ר' זעליק איז אָבער באלד געשטאָרבן. זיין זון, ר' יוסי אויס ווין, האָט אַפילו ברעה געהאַט צו פאַרעפנטלעכן זיין פּאָסערס ווערק, ער האָט אָבער זיין ווינטש נישט פּאַרזירקלעכט, ווייל עס האָבן זיך באלד אָנגעהויבן די „גזירות ת"ח“. דער מאַנה־קריפּט איז ענדלעך געקומען אין די הענט פונם פּאַרפאַסערס אוראייניקל, צבי־הירש. יענער האָט אָבער געפונען פאַר נויביק דאָס ווערק אויפּשניי איבערצוצורבעטן אין אַ גאַנץ אנדערן נוסח, און אזוי אַרום איז פון דעם אַלטן ר' זעליקס ירושה געשאַפן געוואָרן דער „נחלת צבי“, צבי־הירש כאַטשס ווערק.

פון עבירות ווי זיי זיינען העכר אז די מלאכים פון הימל, און דעם ענש פון רשעים וואס זיינן ווייט פון יראת ד', און פון זיין תורה טוען זיי אָפּקערן און זייער האַרץ איז אין דעם געשטאַרקט, ווי זיי בְּרִינֶן אין פּלאַם-פּייער פון גיהנם און זייער נפש וועט ווערן געוואָרפֿן אין בַּרְהֵקלע'..."

שוין אין דער פּאַררעדע האַלט דער פּאַרפּאַסער פאַר גייטיק אַנ־צווייזן, אַז ער האָט זיין ווערק געשריבן בכדי מקרב צו זיין דעם, "קץ", וואָרעם עס איז דאָך קלאָר און זיכער, אַז, "די גאולה קאָן ניט נעכר קומן נייערט דורך דעם זוהר, ווען מן דרינגן לערנט איטליכער נאָך זיין השנה און פאַרשטאַנד'".

דאָ טרעט גאַנץ בולט אַרויס אַ גאַנץ כּאַראַקטעריסטישער שטריק, וואָס האָט בלייבס אַ געוויסן קולטור-היסטאָרישן אינטערעס. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ווי געוויסע רבנישע קרייזן האָבן זיך גאַנץ פינדר-לעך פאַרהאַלטן דערצו, וואָס אַדאַנק דעם אויפפלי פון דער פּאַלקס-ליטע-ראַטור איז, "ממש די גאַנצע תורה און אלע דינים" לייכט צומירטלעך געוואָרן פאַרן פשוטן עולם. די דאָזיקע רבנים פלעגן זיך מתרעם זיין דערויף, וואָס מען זעצט איבער אויף דער וואַכעדיקער פּאַלקס-שפּראַך אַזעלכע, "הייליקע ספרים", אין וועלכע עס זיינען באַהאַלטן זייער טיפע סודות. די בעלי-קבלה זיינען אָבער אַנטשיידן אַרויסגעטראָטן קעגן דעם דאָזיקן שטאַנדפּונקט. אַדרבה, זיי האָבן זיך געשטעלט די אויפגאַבע באַ-קאַנט צו מאַכן די ברייטע שיכטן פונם פּאַלק מיט דער תורת הנסתר און קודמ־כל מיט דער מיסטישער וועלט פונם, "זוהר". און צבי-הירש כּאָטש טרעט טאַקע גאַנץ אַנטשיידן אַרויס אלס קעמפּער פאַר דער פּאַלקס-שפּראַך, און ער שטרייכט גלייך אונטער אין דער פּאַררעדע, אַז אויך די לומדים, די, "יודעי ספר" האָבן זיך ניט וואָס צו שעמען לייענען דעם, "זוהר" אויף פּראָסט יידיש, וואָרעם דער, "זוהר" גופא איז דאָך אויך געשריבן אויף דער פשוטער פּאַלקס-שפּראַך פון די אַמאָליקע דורות: "אין יענער מדינה, וואו מן רעט לשון תרגום, איז דאס ספר הזוהר פאַר איטליכס, אַפילו פאַר המוני עם, ווי במדינתנו איז אונזר לשון אַשכּנזי שוה לכל נפש אדם, דאָס מענכר יודע ספר זאל ניט מיינען עס וואר אים איין חרפה צו לייאנן טייטשע ספרים. איז דאך דארטן אויך אזוי דאס לשון הזוהר איר טייטש לשון".

ווי דער, "זוהר" גופא, אַזוי איז אויך דער, "טייטש-זוהר" איינ־געטיילט לויט די סדרות פון דער וואָך, און די צענטראַלע פיגור, דער

הויפטהעלר פון דעם גאנצן ווערק איז דער „געמלעכער“ ר' שמעון בן יוחאי מיט זיינע ווונדערבארע מעשים און מיסטיש-התלהבותדיקער שפראך. מיט פעדאנטישער פינקטלעכקייט ווערן דאָרט געשילדערט די זיבן פאלאצן, אין וועלכע עס רוען די צדיקים מיט די גאלדענע קרוינען אויף די קעפּ, און מיט אלע פרטים ווערן באשריבן די שבועה מדורי גיהנם, און די זיבן טויערן, וואָס פירן אין גן־עדן אַריין.⁷ אויף אַ נאַנץ אויסטערליש, אָפּט נאַנץ אומערוואַרטן אופן ווערן אַיינגעטייטשט געוויסע פסוקים פון דער סדרה; „עס זיינען דאָך — איז דערביי מוסיף דער בעל, „נחלת צבי“ — כמה פסוקים אין דער תורה דאס מאן מיינט זיי זיינן נישט נוי און מיר זעען דאס זיינען אייטל גרויסע סודות.“ און די דאָזיקע טייטשן ווערן צונויפגעפלאַכטן מיט די צענדליקער ווונדער־באַרע מיסטישע מעשיות אויס דעם „זוהר“. בכרי צו ענפן דעם לייגענער אַ באַגריף וועגן דעם סטיל און גייסט פון צבי־הירש כאַטשס ווערק, וואָס האָט אין משך פון דורות געוועלטיקט איבער די מוחות פון אונזערע עלטער־זיידעס, ברענגען מיר דאָ צוויי קורצע מעשיות אויס דעם „נחלת צבי“:

I.

רבי תייר ור' יהודה זיינען געגאנגען אונטער וועגן, קומן זיי ביי נאנץ הויכע בערג, אזוי געפינן זיי דארטן גרויסע ביינער די נאך זיינן געלעגן פון דור המבול; זיי ווארן טריטן דריי הונדרט טריט ווייט אן איינעם ביין. זיי ווארן זיך זייער פארוואונדערן, זיי שפראכן: דרום האבן אונזרע חכמים געזאגט דאס די דור המבול האבן זיך פאר קיין דין און עונש ניט געפארקטן, ווי דער פסוק זאגט: ויאמרו לאל סור ממנו ודעת דרכך לא הפצנו (איוב, כ"ח). וואָס האָבן זיי געטאָן? דא דאס וואָסר איז געקומען אויס דעם תהום, האבן זיי מיט זייערע פיס פארשטאפט דעם קוואל פון תהום. אבער די וואָסרן זיינן אַרויסגעקומן גאנץ הייס, דאס אירע פיס זיינן פארברענט געווארן דער פון. די תוספתא פון זוהר זאגט: עס געט אַ קול פון די קולות של מעלה אַראָפּ, דאָס קול צופרעכט בערג און שטארקע פעלזן, און רופט אויס אלע טאג אויף די רשעים די האבן אויגן און זעען ניט, האבן אויערן און הערן ניט. זיי זיינען דוחה פון זיך איר הייליגע נשמה מיט זייערע עבירות, זיי ווערן דאריבער ניט אנגעשריבן בספר החיים... דען ווען דער מענטש איז חוטא פאר-

5 דאָרטן, 4-7.

6 דאָרטן, 10.

7 דאָרטן, 12.

טרייבט ער די נשמה פון זיך, אבער ווען ער איז ממחר זיין נפש רוח, דא רועט די נשמה צווישן זיי. אבער די רשעים — ווי צו זיי! ווען זיי געען אוועק פון דעם עולם זוערן זיי איבערגענעפערט אין די הענט פון דעם מלאך איבער דעם גיהנם דער הייסט דומה; זיי ווערן דארט פאר-ברענט אין פייער וואס ברענט, און געען ניט ארויס נייערט אן שבת און אן ראש חודש... נאך שבת אדער נאך ראש חודש געעט איין פרוז אויס מצד צפון און רופט: ישובו רשעים לשאלה — די רשעים זאלן ווידר אריין אין גיהנם. דען (דעמאלסט) זאמלן זיך איין וויפיל חבורות און פיתות מלאכי חבלה פון אלע פיר זייטן צו שלאגן און צו פלאגן זיי, און טרייבן זיי ווידר אריין אין פלאם פייער פון גיהנם.⁸

II

ר' יוסי הוב אן: ועמך כולם צדיקים, לעולם ירשו ארץ, זכאין זיינן די ישראל מער אז אלע אומות, דען הכפ"ה הייסט זיי צדיקים. ומניא — מיר האבן געלערנט: אכט טויזענד און הונדערט און פינף און צוואנציג מלאכים זיין הייסן „מארי דגדפין“. די מלאכים — די גען און שוועבן דען גאנצן עולם, און הערן אלץ וואס דער מענטש רעט; און דאס מויל וואס ער לאזט נאר אויס זיך ארויס דען דיבור, דא אנטפאנגן זי. ווי מיר האבן געלערנט, דאס איז ניט פארהאנדן אויף דען עולם וואס עס זאל ניט האבן איין קול. עס געט און שוועבט אין הימל דאס קול, פאגרייפן די מארי דגדפין, די הערן און ברענגן עס ארויף אויף די פליגל פאר די בינים של מעלה, און זיי זיינן עס דן, עס זיי צו גומס אדער צו ביזו. אז דער פסוק זאגט אין קהלת י"ב: כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל פנפים יגיד דבר.⁹

אין גרויס קרובעשאפט מיטן „נהלת צבי“ געפינט זיך א צווייט ווערק אויס יענער צייט, דעם שנייטיכער רבס, עקיבא-פער העניכס, „אביר יעקב“ (זולצבאך, 1700)¹⁰ דער דאזיקער פארפאסער האָט נאָך אין 1691 אַרויסגעגעבן אַ זאַמלונג פֿון פּופּיציק מעשיות און לעגענדעס „מעשה ד'“¹¹. „פיל וואונדערליכע נסים אונ' גשיכטן, — ווערט גע-

⁸ דאָרטן, פרשה נה.

⁹ דאָרטן, פרשה לך-לך.

¹⁰ „ספר אביר יעקב, דש האם סהכר נועזון האלף המרוסם, הירף ובקיא המופלא הרב החסיד טה' עקובא בער מורה צדק לעדת ישראל בק"ק שנייטיך... אונ' עז הייטם דרום אביר יעקב דש זיינו אותיות רבי עקובא“.

¹¹ נים סוף פון אייניקע אויסגאבעס „מעשה ד'“ איז איבערגעדרוקט „נזירה טטריגת אשכרייך“ אין אויך דער אָנפאַנג פֿון אבן עזראס „אגרת השבת“ אונטערן פּייל „זה הכתב שלח הרב ר' אברהם אבן עזרא וצ"ל לכני הנולה“.

מאָלדן אויפן שער־בלאָט, — אויש דער גמרא, זוהר, שלשלת הקבלה, עמק המלך... אונ' זאנשט אויז אנדרי שרייבֿרש אנשי אמת בלי שקרים פון ר' שמעון בן יוחאי דר דען זוהר האט גימאכט, אונ' פון ר' פנחס זיין שווער, פון זיין זון ר' אלעזר אונ' פיל אנדרי תנאים אונ' רבנים מער, אָך פון ר' איציק לוריא ז"ל דער איז גיווען פֿור קורצי צייטן".

דעם וויכטיקסטן פּלאַץ פאַרנעמען אין די דאָזיקע „וואונדערלעכע נסים און גשיכטן" די „אנשי מעשה" — די מקובלים און מיסטיקער. דעם הויפט־העלר פֿון דער „חכמת הנסתר", דעם געטלעכן ר' שמעון בן יוחאי און זיינע גרויסע ווונדער, איז געווידמעט עקיבא העניכס צווייט ווערק „אביר יעקב".

„איר ליבן פֿירר, מאנן אונ' ווייב, בחורים וזקנים — רופט אויס דער פֿאַרפֿאַסער — קומט אונ' זייט מענג בתענוגים, אונ' טוט צו דען נייען ספר הערלייפֿן, אונ' טוט עס ביהענר (שנעל) קויפֿן. עש איז אַיטל טעם אונ' חן, צו לייאנן דריני איז נאר שייך; אויף פרשות־ווייז איז עש גישטעלט, נישט איז פֿון אים גיפֿעלט, פֿיל שענער אלש די „מעשה ר'" אונ' דערנלייבן, עש מאג עש קויפֿן אָרעם אונ' רייכן, אויך לומדים דארפֿן נאר וואול דרינן לייאן, עש ווערט זיך געוויש איר הערן דריני דערפֿרייען. פֿון דען הייליגן מאן ר' שמעון אונ' זיין דור ווערט איר פֿיל וואונדער הערן, איר ווערט געוויש ניט דערפֿיר צו עשין ביגערן. און שבת ווען מן האט גישלופֿן טאן, זאל זיך דרייבֿר זעצן ווייב אונ' מאן, פֿיל חדושים ווערט איר פֿרנעמן, עש דארף זיך קיין למדן שעמן. פֿיל סודות ווערין אייך אָפינבאַר, פֿיל חידושי תורה ווערט איר דא ווערן גיוואר, פֿרי עש זאל אן אונש מקווים ווערן; ומלאה הארץ דעה, כמים לים מכסים".

ווי מיר זען אויס דער פֿאַררעדע, איז דער „אביר יעקב" איינגע־טיילט לויט די סדרות פֿון דער וואָך. אָבער ניט דער פיפֿלישער טעקסט ווערט דאָרט דערקלערט, דאָס ווערק באַהאַנדלט בלוויז איין־איינציגע טעמע, וועלכע ווערט אויך אָנגעוויזן אין דער פֿאַררעדע — דעם ווונדער־לעבן לעבנסוועג פֿון דעם געטלעכן מאן ר' שמעון בן יוחאי. עס ווערט דאָרט באַשריבֿן, ווי דער גרויסער מאן איז גאַנצע צוועלף יאָר געלעבן אין אַ הייל באַהאַלטן צוזאַמען מיט זיין זון אליעזר; דאָרט האָבן זיך פֿאַר אים די טיפֿסטע סודות אַנטפלעקט. און דאָרט איז געשאפֿן גע־וואָרן דאָס ווונדערבאַרסטע בוך, וואָס איז פֿיל מיט גלאַנץ און שיינ־קייט — דער הייליקער „זוהר". און ר' שמעון בן יוחאים שווער, ר' פנחסן, טוען די פֿייגל, וואָס שוועבן איבער די כוואַליעס פֿונם ים,

די ליכטיקע בשורה אָנוואַגן, אַז דער געטלעכער מאַן האָט שוין די הייל פאַרלאָזן און אויף דער ליכטיקער וועלט זיך באַוווּזן... און איין לעגענדע נאָך דער אנדערער טוט ווייטער ציען דעם פּאַנטאַסטישן פּאַדעם פון בן יוחאים ווונדערבאַרן און גלאַנצעפולן לעבנסוועג...

אַזוי זיינען אין יענער צייט געשאפן געוואָרן איין זוערס נאָכן אנדערן מיט איין באַשטימטן ציל: איינוואַרצלען אינם באַוווּסטזיין פונם פּאַלקס דאָס טיפע התפעלות-געפיל צו די באַשעפער פון דער „הכמת הנסתר“, און דעם פעסטן אומדערשיטערטן גלויבן אין די טיפע הייליקע סודות פון דעם „זוהר הקדוש“. די דאָזיקע פאַרפאַסער פלייסן זיך וואָס מער שטאַרקן אינם פשוטן עולם דאָס באַוווּסטזיין, אַז אָן די סודות הקבלה איז מען נאָרניט אימשטאַנד גאָטס תורה משיג צו זיין. און ניט צופעליק חזרט איבער דער פאַרפאַסער פונם „אביר יעקב“, אַז „עם דאָרה זיך קיין למדן שעמין“, און אַז „און אויך לומדים דארפן גאר וואול היינן ליאן“, ווייל „פיל סודות ווערן אייך אָפּגבאַר, פיל הידושי תורה ווערט איר דא זוערן געוואר“. די בעליקבלה, וואָס האָבן אויף דער פּאַלקס-שפּראַך פּראָפּאַגאַנדירט די מיסטישע אידעען פונם „זוהר“ און פון דעם אר"ם קבלה, זיינען גענאָנגען נאָך ווייטער. עס זיינען געווען צווישן זיי אויך אַזוינע, וואָס האָבן אויף דער פּאַלקס-שפּראַך געפירט זייער קאַמפּ קעגן די לומדים און רבנים, וועלכע האַלטן זיך גרויס מיט זייער פּקיאות אין ים התלמוד, און גיבן זיך ווייניק אָפּ מיט קבלה. דער נאָכקלאַנג פון אַברהם אַבולפיהם אַנטי-רבנישע צאָרנדיקע רייד²² לאָזט זיך אויך הערן אין דער פּאַלקס-ליטעראַטור. מיט ביטול דערקלערט דער בעל „תיקוני המועדים“, אריה-לייב פינסוואַנגן, אַז „עש איז ניט אלש גילעגן אַן דער גמרא אודר הלכה ותוספות“. „איטליכער מיינט — זאָגט ער ווייטער — ווען ער נאָר קאָן איין בלאַט גמרא לערנן, אזוא איז ער שוין איין למדן אונ' אזוי זיכט (זעט) ער קיין אנדר ספר מער אן. אָבער, מיינה ליבה לייט, איר מוזט ווישן ווען איין בן-אדם אלי גמרות אונ' תוספות אונז לערנט אונ' האט קיין ידיעה ניט אין ווישן שאפט פון סודות אונ' חכמת הקבלה, איז ער קעגן די זעלביגי לייט די יוא קענין חכמת הקבלה, גלייך אלז ווי איין סינר אלז ער ערשט אן הייבט צו לערנן“²³.

די פּראָפּאַגאַנדע פון חכמת הקבלה צווישן די פּריטע שיכטן פונם פּאַלקס האָט געהאַט אַ באַדייטנדיקן דערפּאַלג. אפילו דער נאַנז פשוטער

²² זע אונזער ווערק, ב' חוה י' 53; ב' חוה י' 243.

²³ חידושי יומין לויט שולטאן, 78.

לייענער האָט אָנגעוואָרן דעם געשמאַק צו מוסר-ספרים, וואָס זיינען געשריבן אין אַן איינפאַכער, לייכט פאַרשטענדלעכער שפראַך. אים האָבן פיל מער אימפּאָנירט אַזעלכע, וואָס זיינען פול מיט מיסטישע סודות און מיט ווייניק פאַרשטענדלעכע צירופי אותיות און „שמות“. כאַראַקטער-ריסטיש איז אין דער הינזיכט דער גורל פון דעם מוסר-ספר, „חקירת הלב“, וואָס ס'האָט פאַרפאַסט אין 1715 שלמה בן שמעון וועצלער אויס פירדאָ.

אַלס קינד פון זיין צייט איז שלמה וועצלער דורכגעדרונגען מיטן ריינ-אַסקעטישן וועלט-באַנעם, ער איז אָבער אַן אויסנאַם דערמיט, וואָס אים איז פּרעמד געבליבן די מיסטישע אידעען-וועלט, און ער פאַרהאַלט זיך קאַלט צו דער קבלה מיט אירע סודות. ער באַדויערט זייער, וואָס עס זיינען „כמה מוסר ספרים בלשון הקודש געדרוקט ווארדן“, און זיי קאָנען „גאר וועניג נוצן... זולכי לייט וואס קיינע לומדים ווארן... דען זיי פּרשטייען עס ניט אונד ווערי נומ (נייטיק) דר בעל המחבר אלי מאל זעלבשטן קומן זאלט אינען פאָר צו לייאנן אונד צו פֿר דיטשן, דען וויילן זי זיך ניט זעלבשטן דרוין העלפן, אונד אנדר לייט צו פראַנגן פֿר חרפה האַלטן בעו'ה“. בכדי אָבער קיינער זאָל ניט קענען זאָגן „איך פֿר שטיי ניט קיין לשון הקודש אונד קאָן קיין תשובה טון, האב איך דז קליינע ספר געמאַכט דז אויך די נשים ובתולות פֿר שטיין קענן... אויך גמיינע לייט זיך דרוין טרייסטן אונד איטליכר די רפואה צו זיין צושטאַנד פינדן קאָן“.

שוין די קעפלעך פון די קאפיטלעך זאָגן גאַנץ קלאָר וועגן דעם אַסקעטישן גייסט, וואָס הערשט אין וועצלערס מוסר-ספר: „פרק י' שפּריכט פון די פלינדעהייט דער וועלט-קינד; פרק י"ב שפּריכט ווי שמערצליך די וועלט-קינד פון עולם אָפּ שוידן; פרק כ"ח שפּריכט: אַכטע דעם וועלטליכן פּבּוד ניט, לויטר הבל הבלים איז ווען איין מענש זיך מטריח איז פון לייטן באַרימט צו ווערדן; פרק ל"ח: לאַכע ניט צו פיל זונשט פֿרדערפסטו דז שפּיל; פרק מ"ה: דער בן אָדם זאָל ניט האַפּרטיג זיין“ אַז'ו. דער פאַרפאַסער וויל אָבער ניט איינשרעקן דעם לייענער, אָנוואַרפן אויף אים אַ פּחד מיט „מעשים נוראים“ וועגן די שווערע שטראַף, וואָס וואַרטן אויף דעם זינדיקן אין גיהנם און וועגן די מהנות מחבלים, וואָס לוייערן אויף זיין גוף און זיין נשמה. די דברי מוסר באַפּוצט דער בעל „הקירת הלב“ מיט טעקסטן אויס דער ביבֿל און מיט משלים און מעשיות, וואָס זיינען גענומען אויס דעם רעאַלן אַלטענלעכן לעבן. אַט די דאָזיקע מעשיות, וואָס זיינען געשריבן אין אַן

איינפאכער קלאָרער שפראך, האָבן בלייבן אַ באַשטימטן געזעלשאַפֿט־
לעך־עטנאָגראַפֿישן אינטערעס¹⁴. נאָר טאַקע דערפֿאַר, וואָס וועללעס־
אין האַרציקן סטיל געשריבענער מוסר־ספר איז פֿריי פֿון מיכטישע שטי־
מונגען, האָט עס קיין דערפֿאַלג ניט געהאַט¹⁵, און ניט דער „חקירת
הלב“, נאָר דער „סב הישר“ און דער „נחלת צבי“ האָבן געוועלטיקט
איבער די מוחות פֿון יענע דורות...

דאָך וואָלט געווען אַ טעות צו מיינען, אַז דער ייִדישער מאַסן־
לייענער האָט דעמאָלט געלייענט בלויז נאָמספֿאַרמטיקע, מיסטיש־באַ־
פֿאַרשטע מוסר־ספרים, און קיין שום אינטערעס ניט אַרויסגעוויזן צו
ביכער פֿון מער וועלטלעכן אינהאַלט. עס דאַרף אונטערנעשטראַכן ווערן,
אַז אַפֿילו אין דער ערשטער העלפט פֿונם 18טן י"ה, אין דער תקופה פֿון
פֿולסטער גייסטיקער ירידה און שטרענגסטער אָפֿגעזונדערטקייט, האָבן דאָך
אויף דער ייִדישער גאַס געפֿונען אַ געוויסן, ווען אויך באַגרענעצט,
לייענער־קרייז פֿאַלקס־ביכער פֿון ריין־אַלגעמיינעם אינהאַלט. מיר האָבן
פֿריער אָנגעוויזן¹⁶, ווי אין דעם 16טן י"ה איז פֿאַרן ייִדישן לייענער־
עולם אַ גרויסער סכּום דייטשע פֿאַלקס־ביכער איבערגעדרוקט געוואָרן
מיט ייִדישע אותיות, על־פי רוב מיט גאַנץ אומבאַדייטנדיקע שינויים.
זייער אינטערעסאַנט איז אָבער פֿאַלגנדיקער פֿאַקט: איינס פֿון די באַ־
ליבטסטע און פֿאַפֿולערסטע דייטשע פֿאַלקס־ביכער אויס דעם 16טן י"ה,
די אַנקעדאַטן־זאַמלונג וועגן דעם פֿאַלקס־ליד „טיל אוילנשפּיגל“, איז גע־
בליבן אויף דער ייִדישער גאַס כּמעט ווי אומבאַקאַנט; עס זיינען בלויז
אויפֿגעהיט געוואָרן האַנטשריפֿטלעכע אָפֿשריפֿטן פֿונם דייטשן מעקסט
מיט העברעיִשע אותיות¹⁷. ערשט אין 18טן י"ה זיינען דערשינען עט־
לעכע אויסגאַבעס פֿון דער „וואונדערליך אונז' זעלצמי היסטורי טיל
אויילן שפּיגלש“¹⁸. משמעות, ערשט דעמאָלט איז באַדייטנד געשטיגן

14 בכרי צו באַקענען דעם לייענער מיסן סטיל פֿון דעם דאָזיקן אינטערעסאַנטן
נאָר פֿאַרנעסענעם ספר, ברענגען מיר פֿון אים אין די ביליאַגעס אַ נאַנצן ערק. זע
ביליאַגע נומ' 8.

15 דאָס ערק איז געדרוקט געווען ערשט נאָכן פֿאַרפֿאַסערס טויט אין 1731.
זע אויבן, ז' 62.

17 די עלטסטע אָפֿשריפֿט פֿון דעם ייִדיש־דייטשן „אויילנשפּיגל“ איז אויסגעהיט
אינס מינבערג פֿתּבֿיד נומ' 100, פֿאַרענדיקט אין 1600 (זע ט. ערק, וועגן „אַל־שׁ
ייִדישן ראַפּאַן“, 1705).

18 אויסזונן פֿון פֿאַרשיידענע אויסגאַבעס פֿונם ייִדישן „אויילנשפּיגל“ ברענגן:
מ. שטיינשניידער אין „סערשאַפֿעס“, 1848, 39-40; אָנע־לאַלעבאַן „Das deutsche
-Gauertum“, B. III, 485-6; מ. עריק, ציט. חייס אָן, אַז די ערשטע ייִדישע דרוק־
אויסגאַבע פֿון דעם „אויילנשפּיגל“ איז דערשינען פֿאַר 1721, די צווייטע אין 1736.

ביים יידישן לייענער-עולם דער אינטערעס צו דעם דאָזיקן פּאָלקס-בוך. מיר האָבן שוין פריער געזען¹⁹, ווי אזוי דורך די אָפטע רדיפות און שווערער קאָנקורענץ, וואָס די דייטשע יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין מצד דער קריסטלעכער שטאַטישער באַפעלקערונג, ווערט די יידישע באַפֿעלקערונג אלץ מער אַרויסגעשטופט פון דער שטאַט און זי וואַנדערט איבער אין דעם דאָרף. צומשטאַרקסטן מאַכט זיך דער דאָזיקער פּראָצעס באַמערקבאַר אין דעם 17טן י"ה, און צום סוף פון דעם דאָזיקן י"ה איז שוין אַ באַדייטנדיקער טייל פון די דייטשע יידן באַשטאַנען פון ישׁובניקעס, וואָס לעבן צווישן פּויערים. אָט ביי די דאָזיקע צווישן פּויערים איינגעזעסענע פּאַרגרעכטע ישׁובניקעס האָבן, ווי עס שיינט, שטאַרק אויסגענומען די אוילנשפּיגל-מעשהלעך, אָט דער אייגנאַרטיקער פּראָדוקט פון דעם שווער-וואַגיקן פּויערים-הוכאָר, וואָס איז דער עיקר געווענדט קעגן דער שטאַט און די שטאַטישע באַלמעלאַכעס. באַלויבט זיינען אויך געווען ביי דעם דאָזיקן לייענער-עולם די „שילדבורג זעלאַמי אונ' קורצווייליגע גישיכט“, די אינטערעסאַנטע מעשהלעך פון דער דייטשער נאַראַנים-שטאַט, פון די שילדבורגער²⁰. דער ישׁובניק האָט געהאַט גרויס נח-תְרוּחַה דערפון, וואָס די שטאַט-לייט ווערן אויס-געלאַכט אלס אומבאַהאַלפּענע נאַראַנים...

די מיסטישע אידעען האָבן טאַקע געוועלטיקט אויף דער יידישער גאַס, און פעסט איז געווען דער גלויבן, אז די חכמת הקבלה איז דער קוואַל פון אלע חכמות אין דער וועלט. דאָס רעאַלע לעבן האָט אָבער דאָך יעדעס מאָל דערמאַנט וועגן אזוינע באַדערפענישן, וואָס האָבן מיט קבלה און מיסטיק ניט געקאָנט באַפרידיקט ווערן. עס זיינען דערצו נייטיק געווען גאַנץ אַנדערע ידיעות. אין פּוילן, וואָס האָט זיך דעמאָלט געפונען אין געזעלשאַפטלעכן און עקאָנאָמישן ירידה-צושטאַנד, האָט זיך דאָס נאָך דערווייל ווייניקער געלאָזט באַמערקן; אַנדערש איז אָבער געווען די לאַגע אין דייטשלאַנד, בפרט אין די פּרויסישע פּראָווינצן. דער אינ-דוסטריעל-עקאָנאָמישער וואַקס, וואָס האָט זיך דעמאָלט שטאַרק באַ-מערקבאַר געמאַכט אין די צפונדיקע דייטשע שטעט, האָט געהאַט אַ גי-וויסע הישפּעה אויך אויף דעם רעכטלאָזן יידישן קיבוץ. די מער אַנט-וויקלטע האַנדלס-פּאַרבינדונגען האָבן ברייטער געמאַכט דעם וועלט-

19 זע אויבן, ז' 324.

20 אַ קאַפיטל פון דער יידיש-דייטשער אויסגאַבע ברענגט אַחט-לאַלעכאָן אין

יידן אויבן צייט, י"ה, ב, 11, ז' 477-484.

באנעם און אינטערעסן-קרייז און געמאכט שטארקער פילן די שפלות און אָפגעשטאַנענקייט פונם יידישן נייסטין און עקאָנאָמישן לעבן.

טיפיש איז אין דער הינזיכט יצחק וועצלערס, „ליבס-בריה“, וואָס ער האָט פאַרפאַסט אין 1748—1749. געבאָרן אין דעם לעצטן יאָר-צענדליק פונם 17טן י"ה, האָט יצחק וועצלער²¹ געלערנט ביז 1709 אין פראַגער ישיבה ביים פאַוויסטן רב אברהם פרוידאָ, שפעטער האָט ער נע-לעבט אַלס אָנגעזעענער פאַלעבאָס אין צעלע. אַלס געשעפטסמאַן האָט וועצלער געהאַט צו טאָן מיט שררות, אָפט באַזוכט האַמבורג און אַנ-דערע שטעט, און געהאַט די געלעגנהייט גוט זיך צוקוקן צו די אָפ-געשטאַנענע און אומבאַקאַנטע באַדינונגען פונם יידישן לעבנס-שטייגער. דאָס האָט אים באַוווינן אָנצושרייבן זיין מוסר-ספר „ליבס-בריה“.

וואָס ער איז אויסן מיט דעם דאָזיקן נאָמען, דערקלערט ער גלייך אין דער פאַררעדע: ער פאַרויכערט, אַז ער שרייבט זיין ווערק „נור אויז אינרליכע אויפריכטיגע ליבה פון גרונד זיינס הערצנס אַז זיין ליבה ברידר אונ' שוועסטן“. דאָס זעלבע חזרט ער אויך מערערע מאל איבער אינס ווערק. נומא, ווי, צום ביישפּיל, אין סאַפ' 18: „הש"י ב"ה וב"ש הגדול איזט מיינ עדות איך זולכש לשם שמים שרייבה אונ' אויז ליבה צו מיינה ברידר“. מיט גרויס באַדויערן ווייזט אָן דער פאַרפאַסער, ווי צעפּוילט עס זיינען די יסודות פון יידישע פרנסות. „דש דא איך נאר אומט — קלאַנגט זיך וועצלער“ — אונזרן עלערן פטריבטן צושטאַנד אין אונזרם גלות בטראַכט קפי (האַב) דיזוס איינס מיט גוועזן וויא בעו"ה די שפע פון משא ומתן אבנעמט, וויא שוועהר אונד זויאר מיר אונזר פרנסה זוכין מוזן. דער אלליר מיינשטמה משא ומתן בעו"ה אין שווינדל ב'שטייט“. דאָס זעלבע חזרט ער אויך איבער אויף אַן אַנדער אָרט: „זוא איזט אויך נאט ערבארמס אונזר פרנסה שווער, אונד דער משא ומתן שווינדל, אונ' דש עשירות ליידר נאמט ווייניג בשטאַנד“.

און די הויפט-סיבה פון דער דאָזיקער ירידה זעט דער פאַרפאַסער אין דער שלעכטער דערציִונג, אין דער אומקולטורעלקייט פון די אויבער-שטע שיכטן, וואָס האַלטן די ברייטע מאַסן פאַרשקלאַפט סיי נייסטין, סיי עקאָנאָמיש²². די מנהיגים פון דער קהילה, די רבנים און לומדים — זיי

21 דאָס ווערק איז געבליבן אין כתב-יד. אין עס איז בלויז באַקאַנט געוואָרן אַדאָק דעם אויספירלעכן באַריכט פון ד"ר יעקב טייפליס אין „יוואָ-בלעטער“, וו, 308—333.

22 אפער איז זיין סאַכער געהען שלמה וועצלער אויס פירוראָ, דער פאַרפאַסער פונם „חקירת הלב“, זע אויבן, ז' 393.

28 „יוואָ-בלעטער“, וו, 17.

זיינען עס שולדיק אין פארהושכטן מצב, אין וועלכן עס געפינט זיך די יידישע גאס; זיי האלטן עס די ברייטע מאסן אין אומוויסנקייט און פינסטערניש. דער קולטור-ניוואַ אין אזוי נידעריק, אז די מאַסע אין אפילו ניט ביכולת איינצוזען, ווער ס'טראַגט די גרעסטע שולד פאַר איר וויסטער לאַגע. „אבר דיא מינישטה בעוה"ר ווייסן ניט פיל מעהר אלץ די גהמות, ווער האט שולד. דעם גמיינן מאן איזט זיין יכולת ניט ווייטר זיין קינד מעהר לערנין צו לאזן. אליין אונזר פרנסים ומנהיגי המדינה זעען היר נאך ניט פיל נויניג דש זיא טראכטין זאלטן אין קופה של תלמוד תורה אויף צו ריכטן דעם גמיינן מאן צו הילף צו קומן" „אין דער נעץ — דערקלערט דער פארפאַסער מיט פארביטערונג — ווערן געהאַפט פיל מנהיגים פון וועגן זייער גאווה און הערשאַפט, און וואַרפן איין גרויס פאַרכט אויף דעם עולם ניט פון גאטס וועגן. און זיי טוען זיך אן גרויסע תענוגים און העלפן ניט דעם עולם מיט די כּוּסִים, דאס אויף זיך מאכן זייא גרינג דעם מס און און אנדרי מאכן זיי שווער... די עדה, די קינד פון אברהם יצחק יעקב, זענין צו שטויסן און נידעריג און גייען נעביך נאקט און פארוועס מחמת די שמשים וואס זענין גובה דעם מס און די בדינערס פון קהל בַּזְלָמָען זייא" .

ניט מיט קיין קלענערן צאָרן רעדט יצחק וועצלער וועגן די רבנים און לומדים. „אַלְיִנְד אבר איצונד בעוה"ר ווערט אונזר הייליגה תורה קינד נאטש דורך פיהל גיזה לומדים פר שווינדל'ט אונד דער אמת שוועהר צו פינדן... בענותינו הרבים אין דעם היינטיקן דור האבן זיך גמערט פיל לייט, וואס מחמת חניפה אדער מחמת מען ניט זיי געלט זענען זיי מתיר פיל זאכן וואס זענען אסור מן התורה". די רבנים און די לומדים, וואָס וואָלטן געדאַרפט זיין די אמתע מנהיגים און זיינען עס ניט, זיי טראָגן עס, לויט וועצלערס מיינונג, די גאַנצע אַחריות פאַר דעם שפּלדיקן מצב פון דער יידישער מאַסע. ער ווייס צו דערציילן וועגן יונגע לומדים, וואָס אַקאַרשט נאָך דער התונה פאַרשאַפן זיי זיך אַ רבנות־אַמט פאַר געלט און אַדאַנק אַ גוטער פּראָטעקציע. „אונד געהערי כאַן היראויבר קינות צו שרייבן, אונד איינש פון דש אללירשמערצליכשט איזט, דש זולכי יונגי רבנים מיט איהר חוצפה אונד גאווה [טוען פאַרפירן] ניט אליין איהר מיטברידר דיא זיא מיט געלד גבלענד האבן דש דיא זעלבי זיא צו רבנים גמאַכט האבן, זונדרן אויך גמייני גוטי לייט אויך וואל עשיריג אונד זא גאר פרנסי ומנהיגי קהלה ומדינה". און דורך אַזעלכע קאַריע-ריסטן ווערן עס אמתע יראשמיס דיסקרעדיטירט ביים פּאַלקס... „זיא

ווערן בעה"ר אב גהאקט דורך זולכי יונגי גיין רבנים אונד אנדרי וויא אויבן במעלטי (געשילדערטע) גיין לומדים, די זיינן זאלכי אנשים חשובים משפל בייא דען נמינן מאן". אויב די דאָזיקע לומדים-קארע-ריסטן לערנען שולחן-ערוך אָדער אנדערע פוסקים, איז עס ניט לשם לערנען, נאָר בכדי האָבן ריווה דערפון, קענען פיגורירן ווי א בורר אָדער שלישי ביי אַ דין-תורה; און בכדי אויסנעמען ביי דעם צד, זואָס זיי פאָר-טרעטן, פאָרטרומען זיי דורך כל המיני פשטלעך דעם אמת, אזוי, אז דער דין-תורה איז שוין ממילא ניט מער קיין דין-תורה, ניט מער קיין דין-אמת. ווי אזוי דאָס פאָלק רעאגירט דערויף, און ווי ווייט דער אויטאָ-ריטעט פון די לומדים איז דאָרט געפאלן, אילוסטרירט דער מחבר מיט פאָלגנדיקע זוערטער: „עס קומט בעה"ר דורך זולכי לומדים זא ווייט, דש עז אונטר נמיני לייט איין אָפענטליך נמיין שפּרין-ווארט ווערט: אונד הייליגע תורה וועהר גאנץ גוט, אַלין שעלמן אונ' דיפן (פאָנדיטן און נגבים) האפן זיא אונטר הענדין, פֿרדרייען זיא וויא זיא וואלין"*. און דעם שורש פון דער גאנצער מאָראַלישער און סאָציאַלער ירידה זעט דער מחבר אין דער שלעכטער און ווילדער דער ציונינגס-סיסטעם. אָט די אומפעדאָגאָגישע לערן-סיסטעם ביי די דייטשע יידן — פאָרזיכערט דער פארפאָסער — פֿירט דערצו, אז די קינדער וואַסן אויס גראָבע יונגען, אָן עלעמענטארע ידיעות.

דער רעפארם-פראָיעקט וועגן יידישער דערציונג, וואָס ווערט פאָר-געלייגט אין די „ליבס-בריה", אונטערשיידט זיך אָבער גאנץ ווייניק פון די דערציונגס-פראָגראַמען, מיט וועלכע עס זיינען בשעתם ארויס-געטראָטן דער מהר"ל פראָג, אפרים לענשיץ, שבתי פֿם און אנדערע**. אויך יצחק וועצלער פאָררופט זיך דערביי אויף דער לערן-שיטה ביי די ספרדים, וועלכע גיבן זייערע קינדער קודם-פֿל גרינטלעכע ידיעות אין דער העברעיִשער שפראַך, לערנען מיט זיי צוערשט תורה, דערנאָך נבואים, און צום סוף — משניות. ערשט ווען דער תלמיד איז געוואָרן גרעסער און מען האָט אים שוין געהעריק צוגעגרייט, גייט ער איבער צו נמרא, תוספות אאז"וו. ווי שבתי פֿם און משה שערטלס, פאָרלאַנגט אויך דער פארפאָסער פון די „ליבס-בריה", אז מען זאָל מיט די קינדער פריציטיק אָנהייבן לערנען „דקדוק לשון הקודש" און אַלס לערנפֿוך פון דער העברעיִשער גראַמאַטיק רעקאָמענדירט ער דעם „ספר הדקדוק" פון זלמן הענא** פֿלויז אין צוויי פונקטן פון וועצלערס דערציונגס-

25 דאָרט, 319-320.

26 זע אונזער ווערק, פֿריערדיקע טיילן.

27 זע אונזער ווערק, ב' V, 177.

פראגראם פילט זיך די השפעה פון דער ראציאנאליסטיש-אויפקלערער-
שער שטרעמונג, וואָס האָט אָקאָרשט געלאָזט זיך דעמאָלט באַמערקן אין
מערב-אײראָפּע. וועצלער חזרט מיט אַ ביוון איבער, אַז ווען דאָס קינד
האָט באַקומען אַן עלעמענטאַרע ידיעה אין דער העברעיִשער שפּראַך, זאָל
מען דערנאָך אָנהייבן לערנען משניות, „אַן שטאַט מאַן דיא קינדער עין
יעקב לערנן לאַזט“²⁸. דער פרומער פאַרפאַסער פון די „ליבס-בריה“ גע-
פינט, אַז דער „עין יעקב“, דער אַגריש-לעגענדאַרער טייל פונם תלמוד,
איז בלל ניט קיין פאַסנדיקער שטאַף פאַרן פשוטן עולם, וואָרעם די אומ-
וויסנדיקע מאַסע, „דען גאַנצין עין יעקב פאַר פשוט אמת האַלטן“²⁹. ער
געפינט, אַז דעם ביבלישן טעקסט דאַרף מען לערנען בלויז לויטן פשט,
אַבער ניט על דרך הדרוש; און דערפאַר טאַקע באַציט ער זיך אַזוי נעגאַ-
טיוו צו דער „וויבערשער תורה“, צו דעם קלאַסישן טרעגער פון דער
מדרש-ליטעראַטור אין יידיש — דעם „צאינה וראינה“. ער האַלט דאָס
דאָזיקע ווערק פאַר שעדלעך, ווייל עס גיט ניט איבער דעם ריכטיקן פשט
פון דער תורה. „וועהרי עס גיט בעסיר — מענהט ער — אונזרי ווייבר
תורה שבכתב פרשטינדן, אודר וויניגשטנס מאַן דיא ווייבר אונד אפילו
גמייני בעלי בתים, דיא עז אין איהרי יוגנד גיט לערנן קענין, די זיא
גנאַנטי טיטש ביבל דיא ר' יקותיאל אין טייטש געמאַכט“³⁰ לייאן לאַסט
אלו צאנה וראינה“.

דאָ קומען מיר אין פאַרירונג מיטן צווייטן אַריגינעלן פונקט פון
זועצלערס דערציִונגס-פראַגראַם. ער שטרייכט באַזונדערס אונטער, אַז
מען דאַרף זאָרגן ניט בלויז וועגן דער דערציִונג פון די זין, נאָר אויך
פון די טעכטער. אָט מיט דער דאָזיקער פראַגע: וועגן דער וויכטיקייט
צו דערציען די יידישע פרוי, גיט זיך פיל אָפּ דער פאַרפאַסער פון די
„ליבס-בריה“. ער פאָלעמיזירט קעגן יענע לומדים, וואָס פאַרשטייען ניט
ריכטיק דעם פשט פון דער תלמודישער מימרא „בל המלמד את בתו
תורה, באילו מלמדה תפלה“, און אויף דעם סמך דערלאָזן זיי ניט יידישע
טעכטער זאָלן באַקומען אַ יידישע אויסבילדונג. דאָס פירט אָבער דערצו,
אַז די טעכטער פאַרלירן יעטוועדע פאַרבינדונג מיט יידישקייט און ממילא
ווענדן זיי זיך צו פרעמדע שפּראַכן און קולטורן, זוכן דאָרט אַ באַפרי-
דיסונג פאַר זייער וויסנדרשט. „עש איז — ווייזט אַן דער מחבר —
ליידר גאַטש הערצליך צו בדויערן דש זעלכי גייע לומדים גיט לערן
וואַלן בנות ישראל תורת משה שבכתב אונד דאדורך איהרע הייליגע

28 „יהודי-בלעטער“, II, 329.

29 דאָרשן, 318.

30 וועגן יקותיאל בלייטס ביבל-איבערזעצונג, זע אויפן, ז' 158.

מוטרשפראך לשון הקודש לערנן זולן, הין קיגן צוגעבן, דו בנות ישראל פרעמדי לשונות, צרפת, איטאליעניש לערנן". דורכדעם ווערט די יידישע פרוי פרעמד פון יידישקייט און ביי „אנדרי אומות איהרי ווייבר וויסן אונזר הייליגע תורה שבפתב בעסיר אלז אונזרי ווייבר" (דאָרטן, 381). די אָפטע נסיעות אין די שכנישע און ווייטערע לענדער האָבן געוועקט אין די יידישע סוחרים און זייערע אָנגעשטעלטע דעם ווגנטש צו באַקענען זיך מיט דעם לעבנסשטיינער פון די דאָזיקע לענדער, פון דער פאר זיי פרעמדער סביבה²¹. דער ברייטער האַנדלס־פאַרקער האָט געפאָדערט אַ באַשטימטן מינימום פון עלעמענטאַרע ידיעות, וואָס די יידישע אַלטרענקישע חדרים און ישיבות האָבן ניט געגעבן. ווערן טאַקע אין מיטן 18טן י"ה געמאַכט געוויסע פרווון צו געבן אויף דער אומר גאַנגס־שפראַך די דאָזיקע נייטיקע פראַקטישע און רעאַלע ידיעות. דער האַנדלס־פאַרקער פאָדערט אַן אָנשטענדיקן ברייטוועקסל, ווערן געדרוקט פאַרשיידענע ברייטוונשטעלער מיט אַלערליי ברייטווסטערן. „ווייל איך האָב — לייענען מיר אין דער פאָררעדע צו איינעם פון אזעלכע ברייטונש־שטעלער²² — פיל פתבים געזעהען און קיינר האט מיר ניט וועלין שמעקין, דרום האב איך דאש ספר ווידער טון אַנטפּלעקין, אונד פיל לייט האבן מיך דרום גיבעטן, האב איך דערצו גיטרעטן. עם שטייט דריינן פיל געמלט, דרום זאלט איר ניט פארשויןן אייער געלט, און זאלט דאש ביאלד קויפן, איך פּרהאַף, אז איר ווערט ווידר באַלד דערנאך קומן צו גיפן". א געוויסער בנימין בן זלמן קרוניבורג, וואָס האָט אין 1750 אַרויסגעגעבן אין ניוויט אויפן ריין אַ מעדיציניש האַנטבוך²³, פאַר־עפנטלעכט אין צוויי יאָר אַרום זיין „קוריאַעסן אַנטיקוואַריום", אין וועלכן עם זיינען, ווי דער פאַרפאַסער גופא ווייזט אָן, „אַללער האַנד אויזערלעזענע (אויסגעוויילטע) געאַנראַפישע אונד היסטאָרישע מערק־ווירדיקייטן... אויז בעוועהרטע אויטאָרעם פון וואָרט צו וואָרט אויף

81 ס'איז באַראַקסער־שטיש, וואָס יען אין יאָר 1764 דערשיינט אין יידיש דער „ראַצינאָן קרווע" (זע „יוואָבלעסער", III, ז' 285).
82 „לשון פון נדפם בק"ק אויבנאך ברשום החדש אשר הוקים ועליגטאן רינו לסדר יעתה (1715) ינדל נא כח לש"ק".

83 סגולות מלכים הנקרא הייז־בוך, אדער מעדיצינישע שאַפֿן־קאַמער דעם מינשן נוצליכקייט. פראַקטישע מעדיצינישע האַנט־ביכער פאַרטאַגט די אַלטיידישע ליטעראַר אַ נאַנק אָנגעזענע צאָל: „דרך עין חיים" (1603) יששכר טעלערס „באר מים חיים" (1657), משה אויס מגוריטעס: „רוצת משה" און „ירם משה" (1677), „ספר רפואות", „ספר החשב" און פיל אַנדערע. מער באַריכות זענען דער באַראַקסער־שטיש פון דער יידישער פאָקס מעדיצינישער ליבעראַטור, זע ד"ר שאַצקיס אַרטיקל „ספר החשב" אין „יוואָבל" V, 223—235.

יהודית צום ערשטן מאל איבערזעצט". אויס דער הקדמה צו דעם ווערק⁸⁴ ווערט קלאָר, אז דער אַרויסגעבער פאַצוועקט ערשטנס אַרויס-געבן אַ געאָגראַפֿישן אַלמאַנאַך וועגן אַלע לענדער פון דער וועלט, פאַר די, וואָס זיינען ניט אימשיטאָנד צו מאַכן גרויסע רייזעס, און צווייטנס, און דאָס איז פאַרן אַרויסגעבער דאָס וויכטיקסטע, דערלייכטערן דעם לייענער די דייטשע שפראַך צו לערנען. „אונד הויבטזאכליך — ווייזט קרוניבורג אָן — איזט דיזס ביכליין זעהר נוצליך, אום דורך פלייסין לעזען די האַך־דייטשע שפראַך גרונדליך אַנפֿיאַ דיא רעכט שרייבונג דער ווערטער מיט פונדאמענט צו ערלערנען". דער זעלבער קרוניבורג האָט אויך אין די פופציקער יאָרן פונם 18טן י"ה געמאַכט אַ פרוו אַרויסצוגעבן אַ יידישע צייטשריפט, „דער גראסע שוי פלאַטץ, לושט אונד לערייכע אויך טרויריג אונד וואונדערליכי געשיכטן". עס איז שווער צו זאָגן, צי זיינען די דאָזיקע „וואונדערלעכע געשיכטן" געווען רייך־בע־לעטריסטישער שטאָף, אָדער געאָגראַפֿישע ידיעות און לענדער־פאַשריי־בונגען פון ריין אינפאָרמאַטיוון כאַראַקטער. דער איינציק דערשינענער נומער פון דעם דאָזיקן זשורנאַל איז ניט אויפגעהויט געוואָרן.

פון קרוניבורג אונטערנעמען איז גאַרניט געוואָרן, דערפאַר אָבער האָט אין 15 יאָר אַרום, אין דעצעמבער 1771, אין דער שטאָט דירנפורט, אָנגעהויבן צו דערשיינען רעגולער צוויי מאל אין וואָך, יעדן דינסטאָג און פרייטאָג, אַ צייטונג אונטערן נאָמען „דירנפורטער פּריפּילעגירטע צייטונג". די דאָזיקע צייטונג איז אַרויסגעגעבן געוואָרן לויט דעם כּוּס־טער פון דער ערשטער יידישער פּעריאָדישער צייטשריפט „קוראַנטן", וואָס איז דערשינען אין אַמסטערדאַם אין די 80ער יאָרן פונם 17טן י"ה, אויך צוויי מאל אַ וואָך: דינסטאָג (אונטערן נאָמען „דינשטאגיש קורנטין") און פרייטאָג („פרייטאגיש קורנטין"). די „דירנפורטער צייטונג", וואָס איז פאַשטימט געווען פאַרן סוחרישן קלאַס, האָט גע־געבן הויפטזעכלעך אינפאָרמאַציע־מאַטעריאַל: פּאָליטישע ידיעות, יידישע כּראַניק פון פאַרשיידענע לענדער. אין איינעם פון די אויפגעהיטע נומערן ווערט געגעבן אַ „פּרייזקוראַנד פון אללער האנד פּוילישע סחורות": אין סוף פון יעדן נומער ווערט אָנגעוויזן: „אינצאלע בלעטער ווירדן מיט איין זילבער גראשען בעצאלט". די יערלעכע אַפּאָנענטן האָבן געצאָלט דריי רייכסטאַלער⁸⁵.

⁸⁴ די הקדמה האָט איבערגעדרוקט ד"ר י. שאַצקי אין „יווּז־בל", III, 406-407.

⁸⁵ זע „צייטשריפט פ. העבר. ביבל.", V, 159; דאָרסן, VII, 24.

משה-זרח איידליץ, א טיכטיקער תלמודיסט און ר' יונתן אייב-שיצס א גאָענטער פריינד⁸⁶, גיט אַרויס אין 1775 א דיקן האַנטבוך פאַר מאַטעמאַטיק „מלאכת מחשבת“ אויף העברעיש און יידיש⁸⁷. אין דער פאַררעדע דערקלערט דער פאַרפאַסער, אז „בוויילן איך דש ספר „מלאכת מחשבת“ גמאכט דאמיט עז זולכי לייט וועלכי ניכט אויז דען לשון הקודש לערנין אויך צו נוצין זאל זיין“. איידליץ האַלט דערביי פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, אז די איינציקע אמתע חכמה דאָס איז טאַקע אונזער תורה, נאָר אַזעלכע וויסנס-בראַנזשעס, ווי מאַטעמאַטיק, זיינען אָבער נוצלעך אין פּראַקטישן לעבן; מוז מען דערפאַר אויך אין זיי האָבן א שטיקל ידיעה.

דער „מלאכת מחשבת“, ווי אויך „די דירנפורטער צייטונג“, זיינען געשריבן אין א שפּאַרק „פאַרדייטשמערטן“ יידיש. עס פילט זיך שוין די השפעה פון די נייע שטרעמונגען, וועגן וועלכע מיר האָבן גע-שריבן אין סוף פונם פאַריקן באַנד, און וועלן נאָך ריידן מער באַריכות אין די ווייטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק. און די טרענער פון די דאָזיקע שטרעמונגען האָבן זיך פאַרהאַלטן מיט שנאה און ביטול צו דער פאַלקס-שפּראַך און איר ליטעראַטור.

צו דער זעלבער צייט איז אין די ווייטע דרום-פּראָווינצן פון דער גומסדיקער פּוילישער מלוכה אויסגעוואַקסן א שפּאַרקע חסידות-באַווע-נונג, וואָס האָט אידעאָלאָגיש זיך געשטיצט אויף די פריער געשילדערטע מיסטישע שטרעבונגען און צונויפגעזאַמלט אונטער איר פּאָן באַדייטנד ברייטע פאַלקס-שיכטן. די בערלינער „אויפקלערער“, וואָס האָבן מיט שנאה זיך פאַרהאַלטן צו אַלץ, וואָס האָט אויף זיך געטראָגן די חתימה פון מיטלעלטערלעכן געטאָ — האָבן דערקלערט אַ פאַרביטערטן קאמף דעם „פאַרראַרבענעם זשאַרגאָן“ און געשטרעבט וואָס ניכער אים אַרויס-צושטויסן דורך דער „פאַטערלאַנד-שפּראַך“. די חסידישע באַוועגונג אָבער, וואָס האָט זיך געווענדט צו די ברייטע דעמאָקראַטישע שיכטן, האָט גע-שטרעבט וואָס ברייטער אויסצונוצן אַלס פּראָפּאגאַנדע-מיטל די פאַלקס-שפּראַך. אין דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור הייבט זיך אָן אַ נייע תקופה מיט נייע פּאָדערונגען. וועגן דעם — אין די ווייטערדיקע בענד פון אונזער געשיכטע.

⁸⁶ ביאָגראַפישע פרטים וועגן איידליץ זע: „ליטעראַטור-בלאָט ד. אַריענסקי“.

1848, 140, 524-7.

⁸⁷ נאָך דעם „מלאכת מחשבת“ האָבן נאָך געזאָלט קומען צוויי ווייטערדיקע טיילן (וועגן געאָמעטריע און אַסטראָנאָמיע). זיי האָט אָבער איידליץ שוין נישט באַוויזן אָנצושטרייכן.

ב י י ל א ג ן

ביילאגע נומ' 1

(זע זייט 26)

מיטלעלטערלעכע השפעות און אָפּשפּרעכונגען.

I.

בערמוט לינדיק, בישט אז אלט אלז איך. פרינגשט דו מיך צו דיר ערדא, דן מושט מיט מיר בגרבן ווערדן. איין בוכא היילט דביבלא... ליג דיך נידרא.... אז דייני רחמא (רעכטע) שטט. דש גביט דיר די הייליגן גולטש (נאטט) קרפט פערמוט דש וארי (פארע) אינדר מינו זול (זאהלע) דאריןדר קאנאיכש (קאן איך עם) וול ורדולדנא (פארדולדן). דא ולושט (פליסט) אונדר איינן בודומלוזר (באָדנלאָזער) זיי, דא גייט אינ' איין גראטלוזר ויש (פיש) דען זולט עשן אונ' זולט קינשליכש גאר ורגעשן (פארנעסן) אשאלאנרא (?), אן זנרא...

דביא מֵרמִינדי (מערווייב, Meremindre) די הטן צהנרא (ציענד) אונ' גֵדִרמא, דאיינ' (די איינע) שליהמט (שלאָגן) דאנדר (די אנדערע) ריהטש (רעכטט) דדריטא ונשטיט רוקטש... אליאָ בראכא דש זיליא טאר (?), אנטצווייא.

(גידעמאן, „מאָנאטשריפט“, 1875)

II.

איך בשווער אייך העולין רודין (Heselin Ruthen) ביי דעם בורא אונ' ביי דען אלטוערדין (אלט פעטערן) די ור דעם אנגויכט גאט אלצייט שטאן (שטיין) דש איר אין קיינר ליי לושט איר בשייט (פעשירט) מיך אונ' מין גיזעלן... האט ער גידאן (געמאָן) זו גאט (גייט) אויף, הט ער ניט גידאן זו בלייבט שטילי שטאן... איך בששווער אייך העולין רידין ביי דעם גשיצא אן און פילא די ניא הינד ווערט (הינטערווערט) גיט. (פערלעס אין גרעס, „יובלִשריפט“)

ביילאגע נומ' 2

(זע זייט 92)

פון בכא-בוך צו בכא-מעשה.

אליהו בחורס, „בכא-בוך“ איז אין דער סטאנסן-פארם דאָס לעצטע מאָל געדרוקט אין 1767. וואָרשיינלעך, בערך אין דער זעלבער צייט, איז דער ריטער-ראַמאַן מנוולל געוואָרן אין אַ פּראָזאַזישער פּאַנטאַסטישער מעשה וועגן בכא, „אויף דעם שטייגער ווי טויזנט און איין נאַכט“, ווי עס ווערט אָנגעוויזן אויפן שער-בלאַט אין איינער פון די שפּעטערדיקע „בכא-מעשה“-אויסגאַבעס. מ. זווינרייך (פילדער אאז״וו, 170—171) ווייזט אָן אויף אַ זשאַלקיעווער אויסגאַבע פון 1770—1780; אויסער דער אויסגאַבע פון פּראַנקפורט אויפן אָדער, 1790, איז פונם 18טן י״ה נאָך באַקאַנט אַ לעטבערגער פון 1798. די עלטסטע און באַקאַנטסטע רוסישע אויסגאַבע איז פון 1824 (געדרוקט אין ווילנאַ-הורדנאַ) מיט פּאָלנדיקן שער-בלאַט: „אין שיינע היסטאָריע וואש ווערט גירופין בכא-מעשה האבן מיר גיטאן דרוקן פון דאש נייא, וואש גידרוקט איז פון לאנני צייטן וואס זיינן פארבייא; איצונד איז אויף גרינגן לשון און גייע אותיות דערביי, עש זאל קענין לעזן דריין גרויש און קליין, און עש זאלן פארשטיין דיא גאנצע גימין, וויא מיט דעם בכא פון זיין גיבארן-טאג אָן האָט זיך גיפּאַשירט, ביז ער די מלוכה האָט איינגעפירט“¹. אויף דעם אונטערשטן טייל פונם שער-בלאַט איז אָנגעוויזן אויף פּויליש: *Bobe Maseh. Przygody i przypadki Bobe. Dzieło Eljasza Niemca*, „עליאַש ניעמייעץ“ — דאָס איז אליהו אַשכּנזי. אין די שפּעטערדיקע אויסגאַבעס פון „בכא-בוך“ ווערט שוין דער נאָמען פונם פּאַראַסער גיט אָנגעוויזן.

די פּראָזע-איבעראַרבעטונג פון דעם „בכא-בוך“ האַלט זיך אין אַלגעמיין גאַנץ געטריי ביי אליהו בחורס טעקסט. עס איז נאָך אַפילו ערטערווייז אויפגעהיט געבליבן דער גראַם. מיר פּרענגען פּאָלנדיקע ביישפּילן²: „איך האב גיט געמיינט דיך זוא גרינג פאַרלירן, אבער דו ביזט צוריקס געוואָרן פון ביזע טירן“; „אבער ער ליגט אויף זיין נאַקין, און ווי צוויי ראָזען ווארן אויף זיינע באַקין“ „און דיין טאכטער מוזטו מיר געבן, זונסט וועט דיך קאַסטן דיין לעבן“³. בכדי צו ווייזן ווי געטריי

1 די דאָזיקע אויסגאַבע איז איבערגעדרוקט אין חילונע אין 1836 און אין 1839.

2 מיר ציטירן לויט דער אויבן-אָנגעוויזענער ווילנער אויסגאַבע פון 1824.

די „בבא-מעשה“ האלט זיך ביים טעקסט פון „בבא-בוך“, איז גענוג צו ברענגען פאָלגנדיקע שטעלן. דער אויבן אין טעקסט געבראכטער טער מוסר-השכל וועגן די „בנינו ווייבן“ ווערט אין „בבא-מעשה“ איר-בערגעגעבן אויף אזא אופן: „גוא איר ליבע לייט איצונד קאן מען זעהן וואש פאר איין אומגליק עש קאן ארוישקומן דורך ביזע זוייבר, ווי זי האט גלאזט אירן אלטן קיניג אויף שטיקן צושניידן פון איר ביוון גע-דאנקען וועגען. נון שלמה המלך ע"ה האט אויך אנגעשריבן אז צווישן טויוזענט ווייבר קאן מען ניט איינע פינדן איין נומע“. די אויבן אין טעקסט (ו' 87) געבראכטע אָקטאוועס, ווו עס ווערט געשילדערט ווי בבא פירט דעם קאמף מיטן סולטאנס חייל, ווערן אין דער „בבא-מעשה“ אויף פאָלגנדיקן אופן איבערדערציילט: „און בבא וואר רייטן אויף דעם פערד רענדזעלע מיט גרויס צארן און וואָר שטרייטן, אלע מיינען ער איז משוגע גווארן. דער פערד העלפט אים אויך צו שטרייטן, ער בייסט און שלאגט מיט די פיס פון הינטן און פון פארינט, ער לאזט קיין מענש פאר זיך ניט לעבן. און בבא מיט זיין שווערד פאמעליע טוט פיל מענשן זייער לעבן אוועק נעמן. ער וואר דער ערשטר אין דער שטרייט, קיין הינד וואר פון אים ניט גענעזן“. אין „בבא-בוך“ ווערט דערציילט, אז ווען דרוואנע קומט מיט אירע קינדער צו איר פאָטער, מאכט זי דערביי אויפמערקזאם, אז די קינדער „זיין נאך ניט בעשניטן“.

דער קיניג שפראך: דו דארפט ניט זארגן,
 איין היפשי ברית מילה וויל איך מאכען מארגן.
 דער אנדרער טאג קאם הער נאך
 דא לים ער די יונגן יידישן טראגן
 אבער דענאך פרוגט ער דרוזיינה דאך:
 ווי זאלן זיי הייסן זאלסטו מיר זאגן?
 זי שפראך: זיי דער זעלביג בבא פון מיר צאך
 דאן זאגט ער מיר אל טעגליכע טאגן:
 איינס וויל איך הייסן גוויידון נאך מיין פאטר
 און איינס סיניפאלד נאך מיין קוואטר.

די דאָזיקע שטעלע ווערט איבערגעגעבן אין „בבא-מעשה“ פוזה הלשון: „זי שפראך: מיין ליבער פאטר, די צוויי קינדער זענן נאך ניט באשניטן; און דער קיניג שפראך: דו גדרפסט זיך דער מיט נישט צו זארגן, איין היפשי ברית מילה וועל איך מאכן אי"ה מארגן. ווי עס איז דעם אנדרען מאָרגן, אזו לאָזט דער קיניג די קליינע קינדערלעך צום יידישן טראָגן. דאך פרעגט ער דרעזניע ווי ער זאל זיי איין נאמען געבן,

און דרעזניגע שפראך: ווי בבא האט זיך פון מיר אפגעשיידט, אזו האט ער געשפראכן: איין קינד זאל הייסן נאך זיין פאטער הערציק גוידין, און איינער זאל הייסן סיניפאלד נאך זיין זינגאם איר מאן".

בלויז די סצענע ווי פלעקון, בשעת ער לאָזט זיך ברענגען עסנ-וואַרג פאַר דרוזיניען, דער געווינעריין, באַפאַלט אַ קלויסטער און צווינגט די אויף טויט איבערגעשראַקענע מאַנאַכן אים געבן אַלץ וואָס ער באַדאַרף — באַקומט אין „בבא־מעשה" נאָר אַן אַנדער אויסזען". דער קלויסטער ווערט פאַרבוטן דורך אַ פאַלאַץ, וועגן מאַנאַכן איז קיין זכר ניטאָ, און ניט פלעקון נעמט מיט געוואַלט, נאָר ער באַקומט אַלץ גע-שענקט מיט דער ברייטער האַנט. דער הער פונם פאַלאַץ „באַפּעלט צו זיינע דינער, אַז מען זאָל אים געבן פון אַל דאָש בעשט וואָש נאָר זיין פאַרלאַנג וועט זיין; און היישט אויך אים געבן איין פּערד מיט איין וואגן די אלע זאַכן און שפייז אוועק פירן". צום סוף ברענגען מיר די ענדער־סטראָמעס פונם „בבא־בוך" (לויט פראַגער אויסגאַבע, 1767) פאַראַלעל מיט דעם באַטרעפּנדיקן פּראָזע־טעקסט אויס דער „בבא־מעשה", (לויט דער ווילנער אויסגאַבע, 1824):

דאס זעלביג לאנד וואר אויך זיין,
פיל רייכטום פאנד ער דריין,
ער צאָך (צאָג) זעלברט דריין
זי העטן אין גערן איגן,
פון אלע זייטן בעזיצט ער אַליין
קיין סיניג קאן אים ניקס אפגעווינען.
ער וואר איין רייכער קיניג פיין
דריי קיניגרייך וואר ער זיך פאַרדיין
זיינע צוויי זין נאב ער איין גוטס לאנד איין,
פיל געלד און נאלד זאַמלין זי איין.
בבא און דרוזינה ווארן זייער פרום
זי דיניג גאט מיט גאנצן הערצן
זי בעטן צו גאט דארום
דער זי האט געהאַלפן אויס אירע שמערצן.

⁸ לירער האָבן מיר ניט געהאַט די טעגלעכקייט צו פאַרגלייכן די ווילנער אויסגאַבע פון 1824 מיט די עלטערע אויסלענדישע, בכרי צו באַשליסן, אויב די דאָזיקע ענדערונגן שאַפּט שוין פון דאָרט, אָבער דאָס איז ערשט געכאַכט געוואָרן ספעציעל פאַר די רוסישע אויסגאַבעס, געמענדיק אין באַטראַכט די פאַרערוונגען פון די צאָרישע צענזאָרן.

דרום זאל קיין מענש פארצאגן, און זיין גראד און ניט קרום
 און זיין געוויסן ניט פארשערצן.
 נון האט דאס בוך איין ענד
 גאט זאל אונז באלד משיח זינד
 און אליהו הנביא דארנעבן
 דאס מיר זאלן דערווערפן דאס איביגע לעבן
 אמן וכן יהי רצון.⁴

דער סוף לויט „בבא-מעשה“: „אין עטליכע צייטן ארום וואר דער
 שווער פון בבא שטארבן, אזוי וואר בבא נעמן דאש לאנד פון זיין שווער
 אויך, און וואר דרינען געפונען גרויש גוט. אזו וואר ער אליין זיין און
 זיין שווערש לאנד און האט אונטער זיך דרייא קיניגרייך, און זיינע
 זין וואר ער אפגעבן איטליכן בונדער איין לאנד זיי זאלן דערמיט שאפן;
 און לאנד האט ער זיי געשינקט מיט פיל געלט און גוט, און אלע אייני-
 זאמען איין גרויש רייכקייט וואש האט נאר קיין סוף נישט. און פבא
 מיט דרעזניע ווארען זיער פרום קעגן גאט, זיי דינען אים מיט גאנצן
 הארצן. נוא איר ליבע לייט, איצונד זעהט ווי פיל צרות דער קיניג פבא
 מיט דרעזניע האבן גיהאט און גאט האט זיי גיהאלפן, אזו זאל קיין
 מענטש אן גאט ניט פארצאגן און השי"ת זאל אונז אויך העלפן אויש
 אונזערע נויטן און מיר זאלן דערלעבן אליהו הנביא און די ישועה זאל
 קומן במהרה בימנו, אכי"ר.“

ביילאגע נומ' 3

(זע זייט 123)

דער שפעטערדיקער וואריאנט פון „אדם וחווה" ליד.

אין דעם פאָלקס-פּיכעלע „חכמת שלמה עם ממלכות שאול“, וואָס
 איז דערשינען אין ווילנע אין 1868 און איבערגעדרוקט אין 1870,
 1872, 1878, איז גאָר אין אָנהייב אָפּגעדרוקט אַ ליד אונטער דעם טיטל
 „אנפאנג פון דער געשיכטע מיט אדם הראשון“:

שמעו אנשים, הערט צו מיינע ליבע לייטן,
 איך וויל אייך דערציילען די געשיכטע פון פארצייטן.
 ווי גאָט האט געשאפן הימל און ערד

⁴ אויסלייג — סאָדערניזירט.

אזוי האט ער באשאפן גראָז אויף דער וועלט.
 ווי ער האט באשאפן גראָז אויף דער וועלט
 אזוי האט ער באשאפן אָדמן אויף דער וועלט;
 ווי אדם איז געווען איינער אויף דער וועלט
 האט ער זיך געלעגט שלאפן אויפן פרייען פעלד.
 ווי אדם האט זיך אויפן פרייען פעלד געלעגט אַליין
 אזוי האט גאט ארויסגענומען תוהן פון זיין בלוז;
 ווי תוה האָט אָנגעהויבן צו שפילן און צו לאכן
 אזוי האט אדם אנגעהויבן פון שלאף אויפצוואַכן.
 תוה דו ליבסטע, תוה דו מיין!
 לאמיר זע גען אין וויינגארטן אריין.
 ווי זיי האפן אנגעהויבן די ערשטע טיר אָנפצושליסן
 אזוי האט זי דערזען איין עפל אַ זיסן.
 ווי זי האט פארזוכט דעם עפל אז ער איז זייער זיס,
 אזוי האט זי פארשטאַנען ווי נאַקעט זי איז
 אזוי האט זי פארשטאַנען ווי נאַריש זי איז.
 איז גאט אַראָפגעקומען
 צו אָדם מיט גרויס גרימען:
 א, דו בייזער אדם, וואס טוסט זיך דא געפינען,
 מיט דיין שווערן געמיט זאלסטו דיין פרויט פארדינען.
 גאט דו ליבסטער, גאט דו מיין,
 ניט איך בין שולדיג אין דעריין —
 די בייזע תוה רעט מיר אן.
 איז גאט אַרופגעקומען
 צו תוהן מיט גרויס גרימען:
 א, דו בייזע תוה, וואָס טוסטו זיך דאָ געפינען?
 מיט דיין שווערן געמיט זאלסטו דיין קינד טוען געוויינען.
 גאט דו ליבסטער, גאט דו מיין,
 ניט אַך בין שולדיק אין דעריין —
 נייערט די בייזע שלאנג רעט מיר אן.
 איז גאט אַראָפגעקומען
 צום שלאנג מיט גרויס גרימען:
 דו בייזע שלאנג, וואָס טוסט זיך דא געפינען?
 מיט דיין בלוזן בויך זאלסטו אויף דער ערד שווימען.

פריילאגע גרמ' 4

(צו זייט 144)

די שער-בלעטער אין דער אלט-יידישער ליטעראטור זיינען אן אינגערעסאנט בלעטל קולטור-געשיכטע. מיר ברענגען דאָ אַ געוויסע צאָל פון די אין מעקסט דערמאָנטע ווענדונגען מצד די פארלעגער און פארפאסער. צו זייער פובליקום, וואָס איז באַשטאַנען פון ביידע גע-שלעכטער:

(1) פון מיכל אדאמס פאָררעדע צו דער קאָנסטאַנצער חומש-אויס-נאָבע (1544):

אלו דו נון אין אימליכער בעל-הבית דער נוד דייטש לייאן קאן, זיינע קינדד זעלבער מאג לערנען.

(2) אויס קורניליו אדעלקינדס פאָררעדע צו אליה בהורם תהילים-איבערזעצונג (1545):

און לאזט מיך גאט נאך איינע צייט לעבן, זא וויל איך מאכן, דאס קליינע אונ' גרויסע ווערן מעגען גרינקליך וויסען וואס אים עשרים וארבע שמעט געשריבן.

(3) אויס רייזל פישלם פאָררעדע צו משה שטענדלס תהילים-איבערזעצונג (1586):

דש געטליך ס'תהלים אויף טויטש אין דער צייט לאזין וויין... עש זיין ורויא אודר מאן, וויא דוד המלך ע'ה האט גיטאן... עש זול זיין ליפליך צו לייאנן, מאנין אונ' ורויאן אונ' דיא ורומו מיידליך.

(4) אויס דער פאָררעדע צו דער געריימטער יחזקאל-איבערזע-צונג (1586):

אין טויטשן וואל בשיידן, פֿר ווייבר אונ' מוידן, אך צו לייאן מיט פריידן, בהורים און בעל-יבתיים אלי ביידין.

(5) אויס דער פאָררעדע צו „שאלת הנשמה" (1598):
אכצעהן אַרלייז פּרעג אונ' ענן־רט אויף דער נשמה, פֿר טויטשט אויף דש אַליר בעשט, דו פֿר שפֿין קאן ורויא אונ' מאן.

(6) אויס דער פאָררעדע צום „מעשה-בוך" (אויסנאָבע 1602):
קומט הער איר ליבן מאנין אונ' ורויאן, אונ' טוט דש שין מעשה בוך אן שויאן.

(7) חיים בן נתן צו דער פאָזעלער אויסנאָבע פון זיין „טויטש עשרים וארבע" (1612):

היפש ור טוימטש מיט אלי מדרשים אונ' מיט אל מפרשים גר
 לושטיג צו לייאן, נוצליך ור ווייבר אונ' מאַן, דש איסליכר צו ווישן
 סאן וויא דער גאנגן איז צו אונזרן עלטערן פון עז מאל אן ישראל אין
 ארץ-ישראל קומן זיין ביז דש בית המקדש איז חרב גיווארדן אונ' וויא
 סן עש ווידר גיבויט הוט.

(8) אויס דער פאָררעדע צום „לב טוב" (1620):
 איר אלי מאַנין אונ' פרויאן, אונ' אל דיא פון בשעפר זיינן גיהויאן.
 (9) אויס דער פאָררעדע צו דעם רפואות-בוך „באר מים חיים"
 (1657):

אין לשון אשכנז זייא ווייב אודר מאן, דינש גוטש בזיכליין וואול
 פרשטיין.

(10) אויס דער פאָררעדע צו דער „יוסיפון"-איבערזעצונג (1661):
 איר ליבן לייט לייאנט דיעזעם ספר פון אלטע צייט... לייך אדער
 ארם, אלט אדער יונג, עש זיי מאַן אדער ווייב, קויפט עש נון באצייט...

(11) אויס דער פאָררעדע צו „פרקי אבות"-איבערזעצונג (1670):
 דאס זיין דיא פרקים אין טייטשן גאר וואול בשיידן, דרינגן זאלן
 לייאנו פֿינן אונ' ווייבר אלע ביידן.

(12) אויס דער פאָררעדע צו „מדרש ויושע" (1687):
 איר ליבן מאַן אונ' פרויען, טוט דאז שין געטליך ליד אן שויאן.

(13) אויס דער פאָררעדע צו „ארטיש הוה" (1683):
 צו עדין אַלין מאַן, יונגן, מיידליך און ווייבר, גישטעלט דורך
 אייערן דינשטוויליגן יוזלן-וויצן הויזן דען שרלייבר.

(14) אויס מיכל עפשטיינס פאָררעדע צו זיין תפילות-זאמלונג
 „דרך ישרה" (1697):

איין תפלה דיא דא גישטעלט איז מיט דינים און הנהגות וויא דר
 בן אדם זאל זיך נוהג זיין, עש זיי דר למדן אודר גמייני פֿן בעלי בתים
 אונ' נשים.

(15) אויס שמעון פראנקפורטס פאָררעדע צו זיין „ספר החיים"
 (1703):

אלי דינים פון פריידן אויף טייטש גאר וואויל בשיידן, פר מאַנין
 אונ' ווייבער יונגן אונ' מיידן.

(16) הענדל קירכהאז אין דער פאָררעדע צו זיין „שמחת הנפש"
 (1707):

איך האב גישטעלט עטליכע מעשיות אויש נמרא דען איסליכר
 נשיינר פֿן ווייש ניט אלעש.

(17) אויס דער פאָררעדע צום מוסר-ספר „שחור על לבן“ (1714):
איר ליבן ברודר, הש"י ב"ה דר בַּהִיט אייך פֿר אלץ פֿינן מיט אל
איערן גליד... קומט אונ' טוט מיר ערנשט צו הערן.

(18) אויס דער פאָררעדע צו דער „חובות-הלכות"–איבערזעצונג
(1716):

דאש ספר ווערט חובות הלכות גמעלט, עש איז נאר איינציג אין
דער וועלט, דאש האט גמאכט אונ' נר וואול ביטראכט הגאון הגדול
החסיד רבינו בחיי פון פאר צייטן, דו זאלין זיך דראן קערן מאַנין אונ'
ווייבר אונ' אלי לייטן, עש איז נישטעלט אויף צעהן שערים אונ' פֿורטין,
דו עש זאלין פֿר שטין יונגין אונ' אלטין.

(19) אויס דער פאָררעדע צו דער מחזור-איבערזעצונג (אַמסטער-
דאם (1721):

דרום האבן מיר דאש בראכט און לאזן דרוקן דש מחזור אין
טייטשן וואול פֿר טייטשט אויף דו אליר בעשט אונ' מיט חיבור און מיט
נוטי פשטים, דו עז אין איטליכן יהודי נוצ און גוט אין, זייער ער ווער
ער איז, אז איר וואול ווערט זעהן; זה הפלל זייער עז מאן אודר ווייב ווער
נייארט לייאנן קאן.

(20) אויס דער פאָררעדע צו דער „שבט-מוסר"–איבערזעצונג (1726):
מאַנין אונ' פֿרויאן טוט דש שייני ספר אן שויאין, דען דש חשוב
אונ' ווירדיג ספר האבן מיר אין טייטשן מאן שמעלן, מיר וועלן האַפֿן
דש עש נאט אונ' דיא וועלט ווערט וואול גיפעלין.

21 זלמן בן שמעון וועצלער אין דער פאָררעדע צו זיין „הקירת
הלב" (1731):

דאמיט אבר קיינר זאגן זול: איך פֿר שטיי ניט קיין לשון הקודש
אונד קאן קיין תשובה טאן, האב איך דאז קלייני ספר גמאכט דו אויך
די נשים ובתולות פֿר שטיין קענן... דאמיט אויך גמייני לייט זיך דרוין
פֿריסטן אונ' איטליכר דיא רפואה צו זיין צושטאנד פינדן קאן.

(22) אויס דער פאָררעדע צו דער „אלדד הדני"–איבערזעצונג (1769):
פֿר ווייבר אונ' גמייני לייטי פון דער אורזאך וועג מעכטן הלילה
וואונקל-מייטיג ווערן באמונתו דש זיא מעכטן גרענקן דאש אונש גאט
נאנץ אונ' נאר פֿאר לאזן האט ח"ו גלייך איין טהייל פעלקיר זאגן, דש
זיא גירעכט זיין, אונ' דאש זיא קייניגע האבן אונ' מיר ניט.

ביילאגע נומ' 5

(זע זייט 158)

משה שערטלם פאָררעדע צו זיין „באר משה“.

אתם עם סגולה, איך ביט אום מחילה, דאן איך האב לושט דרוקן
 דו חומש כל מלה ומלה, בלשון קלילה אשר פפומי דאשכנז מרגלא. איך
 האב עו נאר (פאר) מיך אונ' מייני סיגדר לוסן דרוקין, איך הוה (האָף)
 אנדרי לייט ווערדן אך דרנוך צוקן, וויא איכש דא טון נר סיגדרן (פאר-
 סיגדרן), האב מיכש אין דען מפרשים טון וויגדרן, וויא איר זעכט (זעט)
 ווארנן אין דער הקדמה וואו עז טוט הער קומה (קומען), פויגף גדולים,
 אויף איטליכן ביוגדר מאג שטיין דער עולם, וויא עז בייא איטליכם איו
 גיבליבן דר נעבן נישריבן. אך וויא איך בייא הגאון מהר"ר חיים
 ודיבורג ע"ה בין אין מיינר יוננט ניוועזן, הוט ער מיט זיינין סיגדר דו
 חומש דורך אויז גליין, הוט ער טון פיגערן איך זאלט צע הערן, און
 איטליכש ווארט טון אויף שרייבן, איו אזוי בייא מיר גון בלייבן; ווייל
 יא איו קומן אין דיא וועלט, איך און מייניש גלייכן זיך אָפט האבן
 גישנעלט, און נר טייטשן דען סיגדרן, דער אמת טוט זיך ניט אזוי פֿיניגן
 (בעפינדן), קאן איכש ניט לוסן בלייבן, איין טייל ווערטיר אין דער
 הקדמה שרייבן...

לעדין קדרה בראשית ביו ער זי וואול קאן, דערנאך ערשט קייב נח
 און; מענכי לערנן דיא וואוכן-סדרות הלב (האלב), און דר נוך ווידר
 דיא אנדר הלב, דר מיט איו ער קרית מכאן ומכאן. דער נוך ווערט מן
 גרוש, שעמט זיך דיא סדרות צו ורעגן (פרעגן), איך בין אך אין דיום
 חליות גלעגן, אונ' בין נאך ניט רעכט דראן גיוזנט, אוב שוין אונטר
 וויילה איין פעולה טוט וועלין, איין איטליכר מלמד קאן זיא וואול
 שטעלן. איך אונ' מיינש גלייכן ניט בקי בספרי דקדוק זיין, דאס איו
 בענות איין שווערי פיון, דו מיר ניט רעכט שטעלין דען גרונט, איין
 איטליכר ואטיר (פאָטער) זאלט לושן לערנן ספר הדקדוק זיין סיגדר. איין
 איטליכר זול קומן צו לפין (לויפן), נר זיך און זיין סיגדר דו ספר פפין;
 איו קיין שגד, בעשיר ווידר איין רינג אן ווינר גנט, אדר דיא זילכר האבן
 אן דאן גיוואנט. איך וויל קיין בחור ור ניכטן האב אופט טון טיכטן;
 דיא חלוקים (פילפול) קעגן זיא נוך זאגן, איבר דען טייטשן ווערטיר
 מעכט מן מענכי שלאגן. דאן איו אלז דער נעטיר (פעטער, עלטערן)
 שולדן, וויל דער זון האפן זיין הולדן, זאגט ער צו פפרה, היב ולונט אן
 גמרא, זא ווערט מן דיר ואר (פאר) איין בחור האלטן; דארום קאן ער

ניט דיא סדרות ווען ער טוט אלטין. מאג ניט לנג זוכן נישוועץ, דא האבט איר דיא סדרות מיט אירם צו גיזעץ, חמש מגילות אך איטליכש ווארט וינדן (פינדן), בשם שיר השירים וויא מאן עז קנעלט מיט דען קינדן. העטן מיר מענכי עשירים עפיש געלט גאליהן, העט איר קהלת טן אך אזו אין דרוק ציהן... ווען מיר עטליכי ליהן עפיש געלט, העט איר קהלת בלד אך אזו וויא שיר השירים גישטעלט. דאז טוא איר ארמער קנעכט פנערן גוט (גאט) זול אונז אל גוטש פינערן. איר משה בן לא"א יששכר הלוי ז"ל.⁵

אין דער פאררעדע צו זיין חמש־מגילות־איבערזעצונג שרייבט משה שערטלס: „בעזרת יושב תהלות, אתחיל חמש מגילות, איין איט ליכר קאן עז דרויש נרשפין, אונ' דארף צו קיינים רבי גין, וויא אירש דא וינט (פינדעט), קאן איטליכר זאטיר דרויש לערנן מיט זיינים קינד, איין איטליכר מלמד קאן עז דרויו קנעלן, דיא ווייבר עז אך (אויך) קאפין זולן“.

ניט אומזיסט פארזיכערט שערטלס אין דער פאררעדע, אז ער איבערזעצט דעם שיר־השירים־טעקסט „ווי מאן עס קנעלט מיט דען קינדן“ אט דער טראדיציאָנעלער איבערזעצונגס־נוסח פאר די קינדער אין די חדרים, וועלכן שערטלס האָט איבערגענומען אין זיין חיבור, איז טאָקע אדאָנק אים איינגעפירגערט געוואָרן אין די ווייטערדיקע דורות. אפילו דער היינטיקער ליענער געדענקט נאָך פונם חדר דעם זעלבן נוסח, וועלכן מיר באַגעגענען ביי שערטלס¹ אין זיין שיר־השירים־פארטייטשונג: „שיר השירים — איין גיזאנג איבר אלי גיזאנג. אן אנדר גיזנג איז קודש, דו גיזאנג איז קדש קדשים. דאז הוט גיזונגן איין נביא בן נביא, איין מלך בן מלך, איין חכם בן חכם, דא הוט גיזונגן שלמה המלך צו קיניג הקב"ה דער דא היישט שלמה, דאז דער פריד פון עולם איז זיין“.

¹ און האָפן אים באַגענגס נאָך סריש ביי יצחק סולקעסן אין זיין שיר־השירים־איבערזעצונג (זע אויבן, ז' 142).

ביילאגע נומ' 6

(נד זייט 1305)

די פֿאַררעדע צו „קהלת יעקב“

איך בייט אייך איר ערליכן מאנן אונ' ווייבר און פרנעמט דאך דאז התנצלות פון מיר דיזן בוך שרייבר, ווארום איך מיך דו ספר האב גינומן צו שרייבן אן, אדער ווארום איך עז האב גיטאן. דען איך פאר מיר גיזעהן, וואז דא פאר אלטר צייטן איז נישעהן, דער דז ספר שמואל אונ' ספר מלכים האט אין איינעם גיזאנג טאן מאכן, האט אן גיהויבן אין דער מיטן אונ' האט לאזן שטיין זעלכי חשובה זאכן, דען דיא תורת הקדושה דז איז דז ערשט אונ' טוט דז מענשן הערצן ערפרייאן, און ווען משה רבנו ע"ה האט איין שירה בייא דעם ים גיזונגן אך אין קין דער סוף התורה טוט זיך גאט דער דערמיניאן. נון שטייט ספר יהושע און שופטים פֿאַר אן, אַי מן איין מאל ספר שמואל האט גידנקן טאן; נון האט מיר דר זעלביג גילאזן איין פלעצל לער, דער מיט איך אך קאן אויף הייבן איין ווייניגער. עז מעכט אבער איינר שפרעכן אונטר יונג אדר אלטן; ווען דו איין שיינ עברי ספר העשט טאן מאכן אזוי העט איך קיין אויף דיך גיהאלטן. איך שפראך אבר דערצו: ניין! דען איך ווייס וואל דז דאז זעלביג ניט קאן זיין... דען עז זאל זיך קיינער קיין אננעמן ווערר דז ער טוט קענן, אזוי דארף ער ניט זארגן דז מן אים ווערט איין שומה נענן. אבר דיזש ספר נחמד דז איך שפל האב אלהיא טאן מאכן, פרהאף אך זאל צו רעכט וועררן גיפונג אין אלע זאכן, עז זייא גלייך רש"י אדר אנדרי מפרשים דער בייא, אך דז ספר דז מן נענט דען ילקוט נייא, אך אויז מדרשים אונ' גמרות, אך צו צייטן דרינן בישלאסן אויז מיינס קאפא סברות, אך מיט שיינע משלים אַלֶם היפש אנגיציגן, ווער דרינן ווערט לעזן ווערט גיוויש ניט זאגן דז איך עטנש האב דרינן גילונגן. דרום פר האף איך, אז מענכר וועט לאזן בלייבן דאז ווערפל און קארטן שפילן, און ווערט זיך דיא זעלביג ווייל אין דיזם שיינס ספר זיין הערד דר קילן, דען מען טוט אך פיל שיינה מלחמות דרינן פינן, ווער דרינן ווערט לעזן דר ווערט אל דינג וואָל קיין. אך וואז איך שרייב אויז דעם פיר נעמן „ספר הישר“, פר האף איך זאל אך וועררן דער קענט פֿאַר אמת וכשר, דען עז מוז דאך איין און פיר גיזויגן ספר זיין, דער ווייל דז ספר יהושע אונ' ספר שמואל ווייזן אויף דז הערליך ספר אניין, אלס נעמליך די שירה דז יהושע נאך דעם טויט פון דען איין אונ' דרייסיג מלכים האט גיזונגן, ווערט נירגנט דען אין דיזן ספר הישר גיפונגן, אך

וויא דוד אויף שאול אונ' יהונת; האט טאן זינגן איין קינה, אזוי זאגט ער: ללמד בני יהודה קשת — זעלכש טוט מן אך אין ספר הישר פינה. ווארום ווערט דען דז זעלביג ספר ניט חשוב זיין, וואז מאן אין אנדרה ספרים דער פון שרייבט — טרעפט דאך אלץ איין, דרום מוז עס יוא איין ווארהאפטטיג ספר זיין, דער ווייל דיזע נביאים אונ' מלכים ווייזן אין דעם ספר אנניין. נון וואז איך דרויז האב גיצויגן, פר האף איך דז עז אך גיוויס ניט ווערט זיין דרלוגן. דרום האף איך אך איין זכות אויף יענם עולם דרפיר צו נעמן איין, דר ווייל איך מיך איין צייט לאנג האב דרינגן מוזן זער מתכוון זיין. דרום ווער איין זעלכס ספר וויל האבן, קאן פאלד קומן הער צו טראפן, דען דיא לייט דיא אין מיינע געשריבנה קונטרסים טאָן לייאן, האבן מיך זער גיבעטן איך זאל נאר גשווינדער לאָזן דרוקן דרמיט זיא זיך מיט דען שיינגן ספר קענן פרייאן — היאמיט וויל איך מיין חקדמה בישליסן, השי"ת זאל אונז בזכות זה לאָזן גניסן, דז משיח זאל גאט וויל פֿלד קומן. ווער דאז ביגערט דער שפראך אין גאטש נאָמן אמן. אמן וכן יהי רצון.

דאז בייט איך פר אלן דינגן, איך יעקב בר יצחק ז"ל סגל ש"ץ בק"ק ריטליזיא דער דאש בוך האט טאן ריימן אונ' זינגן.

ביילאגע נומ' 7

(זע קאפ. 12.)

וועגן דעם רעקאָנסטרוירטן ארטעקסט פונם אחשורוש-שפיל

מיר האָבן געמאכט אַ פרוּוו, אויפן יסוד פון די אויפגעהיטע טעקסטן, רעקאָנסטרוירן דעם וואַרשיינלעכן ארטעקסט פונם אור-שפירונגלעכן דראַמאַטישן „אחשורוש-שפיל“, וווּ מרדכי „דער יודישער פירשט“ און דער „הויה-נאר“, דער קלאָון — זיינען נאָך געווען צוויי גאנץ פאַרשיידענע פערזאָנען. מיר האָבן פון אונזער זייט קיין איין וואָרט ניט מוסיה געווען. עס איז קלאָר, אַז מיר האָבן זיך געשמעלט די אויפגאבע רעקאָנסטרוירן בלויז דעם אינהאַלט און די סצעניש-דראַמאַטישע אַנטוויקלונג פון דער שפיל, אָבער ניט שפראַכלעך; ווייל אין די אויפגעהיטע וואַריאַנטן איז שוין די שפראַך אין געוויסער מאָס (אין אייניקע ווייניקער, אין אַנדערע מער) מאָדערניזירט.

מיר גיבן דאָ די סכעמע פון דעם דאָזיקן רעקאָנסטרוירטן טעקסט:

ערשטער אָקט

1 טע סצענע: דער לויפער ווענדט זיך צום עולם, דערקלערט אז באַלד וועט, „איין קיניג קומן איין הער... אין דער נאַנצער וועלט ווערט זיין גלייכן ניט זיין“. בעט אַרײַן דעם קאַנצלער, וואָס שטייט בײַ דער טיר: „הערײַן, ברודר קאַנצלער דו מײַן“.

2 טע סצענע: דער לויפער און קאַנצלער בנתנא. דער קאַנצלער דערציילט וועגן דעם קיניגס צוויי מקורבים: „איינר הייסט פרינץ המן, דער אנדרר הייסט יודאט מרדכי“, און זיין פירן צווישן זיך שטענדיק א צאנקעריי.

3 טע סצענע: פריערדיקע, המן. המן האַלט אַ לאַנגע רעדע, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער: „דו גרויסער גאָט אויף דיין העכסטן הימל“. די רעדע איז פול מיט שנאה צו יידן.

4 טע סצענע: אַחשוּרוש קומט מיט אַ גרויסער סוויטע, צווישן איר אויך מרדכי. עס ווערט אַ פרינעריי צווישן המן און מרדכי, אַחשוּרוש שטיילט זיי אײַן. המן באַרימט זיך פאַר דעם קאַנצלער מיט זיין ווייב זרש, וואָס איז צו איר אין שײַנקייט קיין גלײַכע ניטאָ „אין דעם פאַר טערליקונגס לענדער ווייט און ברייט“. דער קאַנצלער לױבט אױס די מעלות פון זײַן ווייב.

5 טע סצענע: אינטערמעידיע. דער הויז-נאַר מאַנדריש מאַכט אַלערליי בומאָנאַרן, דערציילט אַנג נאַנצע פּזמונגים וועגן זײַן ווייב.

6 טע סצענע: די פריערדיקע. אַחשוּרוש ווענדט זיך צום עולם: „איר טוט אײך מיט איערע ווייבר לױבן און פּרײַזן, אײך וויל מיט מײַן שענע ושתי די ווארהײט באַווייזן“. פאַסעלט דעם לויפער: „לױפּר; לױפּר, געטרייער דינער דו מײַן, לױפּן זאַלסטו צו דער קיניגין אין איר זאַל אַרײַן, זאָגן זאַלסטו איר זי זאַל קומן נאַקעט הערײַן, נאַקעט מיט איר בלױסן לײב, עס זאַל אויף איר זעהן מאַן און ווייב“.

7 טע סצענע: ביי דער קיניגין ושתי אין זאַל. לױפּער ניט איבער דער קיניגין די „געבאַטענשאַפט“ פון דעם קיניג. די דערצאָרנטע קיניגין דערקלערט: „לױפּר, לױפּר, געטרייער דינער דו מײַן! לױפּן זאַלסטו צו דעם פאַטריקיניג אין דעם זאַל הערײַן, און זאָגן זאַלסטו אים, דאָס ער האָט זיך בעזויפּן מיט מעט און מיט וויין, אויך זאַל ער ניט מאַכן קײַן גרויסן וועזן, ער זאַל געדענקען דאָס ער איז בײַ מײַן עלטער פאַטער נכדנאַצער שטאַלמײַסטר געוועזן“¹.

1 די דאָזיקע לענדער נעמינס זיך אין דעם רוב מרדשים, זיי צום ביישפּיל אין „אגא גוריון“ (זע: „בית המדרש“, 1, 4).

3 טע סצענע: ביים קיניג אין זאל. לויפער ניט איבער ווערט
 לעך ושתים ענטפער. דער שטארק אויפגעבראכטער קיניג פרעגט המנען:
 האָט קומט ושתין פאר אירע, „שלעכטי ווערטער“. המן ענטפערט, אז
 „פאר דיזע ווערטער איז זי וואָל ווערט, איר הויפט אפ צו האקן מיט מין
 בלייבלויזע שווערט“. אַחשוּרוש ווענדט זיך דאָן צו מרדכי: „יודאמ
 מרדכי, ווי געפֿעלט עס דיר?“ און יענער ענטפערט: „ווען איך זאָל קיניג
 אַחשוּרוש זיין, וואָלט איך געגעבן איר קאָפּ דאָריין“. המן חזרט נאָך
 אַמאָל איבער זיין מיינונג, אז ושתי מוז איר קאָפּ פאַרלירן, „אַלע ווייבער
 זאָלן נעמן עקסעמפל דראָן, יעדע זאָל עהרן אירן מאַן“. אַחשוּרוש דער-
 קלערט: „פרינץ המן, דיין ראַט איז מיר געפֿעלן“.

9 טע סצענע: ביי דער קיניגין ושתי אין זאל. עס קומן אַריין
 קאַנצלער און המן. קאַנצלער דערציילט וועגן דעם קיניגס באַשלוס לויט
 המנס באַראַט. ושתי בעט ביי המנען חסד. נאָך דעם קיניגס באַשלוס
 קאָן שוין אָבער המן גאָרניט העלפֿן, דאָן בעט ושתי דעם קאַנצלער, ער
 זאָל זי, „צו דעם פּאַטריקיניג קערן; פילייכט ווירד דער פּאַטריקיניג
 אַחשוּרוש מיינ געבויט הערן“. דער קאַנצלער שטימט אַיין און דערקלערט:
 „פּרוי מוטריקיניג, פאַר דען הויך עריל געבוירענע פּאַטריקיניג וויל
 איך אייך מאַכן טרעטן, דער אַלמעכטיגער גאט ווייסט אויב איר וועט
 איער יונגעס לעבן אויס וויינן אָדער אויס בעטן“.

10 טע סצענע: ביים קיניג אין זאל. אַ לאַנגע סצענע צווישן
 ושתין און אַחשוּרוש. ושתי בעט ער זאָל איר שענקען איר „יונג
 לעבלין“. אַחשוּרוש האַלט זיך ביי זיין באַשלוס: „ושתי, מיינ אָרדר
 האַטו נישט וואָלטען פאַרירן (פּאַלגן), דאַרום מוסטו דיין לעבן פאַר-
 לירן“.

11 טע סצענע: דער הויז־נאַר מאַנדריש מיט אַלערליי
 בופֿאָנאַדן.

12 טע סצענע: ושתי האַלט מיט געוויין אַ לאַנגן מאַנאָלאָג:
 „עס העלפט מיר שוין קיין געוויין, קיין געבויט און קיין געשריין. זי
 געפֿינט, אז דאָס איז אַ ישׂראָף פאַר אירע, „שווערע בימערע זינד“. זי
 האָט „געטון מיט יידישע קינדער שפינן אום שבת נאַקעט און פֿלויס“. זי
 ווענדט זיך צום סוף צו „אַלע הערן און פירשטן“: „פּריד און פּריד
 אויף אייך ווייב און מאַן, איערע פּרויען זאָלן זיך נעמן אַ קסענפֿיל
 דראָן, איערי פּרוי זאָל עהרן איר מאַן“. ושתי ווערט געקעפֿט (לויט איין
 וואַריאַנט מוט דאָס המן, לויט אַן אַנדערן מרדכי). דער לויפער
 רופֿט אויס פאַר דעם גאַנצן עולם, אז לויט דעם מלכס באַפעל דאַרף מען
 די זאך „פּופֿליצירען“, „דאָס איין יעדע פּרוי זיך ווייס צו רעגולירן,

אירן מאַנס באַפעל געהאַרזאָט נאָך צו קומן, זונסט ווירט איר ווי ושתִי דאָס לעבן גענומן".

13 טע סצענע: דער הויף־נאַר מאַנדריש מיט אַלערליי גע־פלוידער און קונצשטיק.

צווייטער אַקט

1 טע סצענע: המן זינגט אַ לאַנג ליד וועגן דער פאַלשקייט פון פרויען. יעדער קופלעט פאַרענדיקט זיך מיטן בייגעזאָנג: „דרום זאָג איר אײך: טרויעט אײנעם, אויך ניט קײנעם, קײן ווייבספילד געוויס ניט".

2 טע סצענע: מאַנדריש מיט אַלערליי בופאַנאַרן.

3 טע סצענע: ביים קיניג אין זאַל. אַחשוּרוש זיצט פאַר־טרויערט מיט זײנע יועצים. ער קלאָגט זיך פאַר המנען, אַז עס טרויערט זײן האַרץ אײבער זײן געוועזענער געמאַלין — ושתִי. פּאָדערט ער פון המנען: „פר ריכט מיר די זאך היפש און פײן". המן גיט אַן עצה מען זאָל געבן אַ באַפעל צו זוכן אײבער דעם גאַנצן לאַנד די שענסטע יונגפֿרוי „פיל שענער און בעסער אַז ושתִי וואר", און אויב זי וועט דעם קיניג געפעלן, וועט זי געקרוינט ווערן פאַר אַ קיניגין. דער קיניג איז שטאַרק דערפֿוייט און הייסט המנס עצה גלייך דורכפירן.

4 טע סצענע: דער קאַנצלער רופט אויס פאַרן פּאָלק דעם קיניגס באַפעל, „דאָס מאן זאל דען קיניג אײנע וואַסרע יונגפֿרוי אויס זוכן, פיל שענער און בעסער אַלס ושתִי וואר... ווערט זי אים געפאַלן, געאַכפערט זאָל זי זײן אונטער די הערן אַלן".

5 טע סצענע: ביים קיניג אין זאַל. אַחשוּרוש, המן, מרדכי און אַנדערע הויף־לייט. המן דערקלערט דעם קיניג, אַז ער האָט זײן באַפעל טרױ דערפֿילט, ער איז „געלאָפן טאָג און נאַכט און האָט זײן געדינסטן קיניג אײן יונגפֿרוי געבראַכט. מיט דעם ערשטן נאָמען הײסט זי אסתר, זי וויל ניט זאָגן ווער איז איר ברודר אָדער שוועסטער". אַחשוּרוש באַפעלט המנען און מרדכי, זײ זאָלן אים „די יונגפֿרוי אַרײן פירן".

6 טע סצענע: די פּרײערדיקע און אסתר. אסתר געפעלט דעם קיניג, ער דערקלערט: „די יונגפֿרוי איז מיר עבן, די קרוין פון מײנס הייב (הויפט) וויל איר טון געבן". אַלע באַזינגען אסתרן אַלס קיניגין: „זי טרעט אַרײן, זי טרעט אַרײן, אַלער אַידלע הויף־געבוירנע קיניגין מײן, אין דער גאַנצן וועלט ווערט איר גלייכן ניט גײזין". דער שטאַרק אויפגעלייגטער קיניג באַשענקט המנען און מרדכי: המנען —

„דאָס זיך איין יעדער מאן זאל נינגן און בוקן צו דיר“, און מרדכי:
„זאָל זיצן אונטער מיין טאר און טיר“.

7 טע סצענע: המן גיט איבער דעם קאנצלער דעם קיניגס באפעל. דער קאנצלער טוט אויסרופן: „פריד צו אייך איר הערן, גראבין (נראפן) און פערשטן, פרס ומדי, עם זיי איין קריסט אָדער יהודי! דא האָב איך דאָס זיגל־פעטער פון קיניג זיינער האנד, אויס צו פעטשרין אין אלע לאנד, וואקר אויסשריען און אויסרופן טאן, דאָס זיך גענן הער המן נינגן און בוקן“. המן פאָדערט: „בוקט אייך, איר הערן!“ אלע בוקן זיך אויסער מרדכי. המן פאָדערט פון מרדכי: „מרדכי — בוקן! און יענער ענטפערט: „ווי זאָל איך מיך צו דיר טון נינגן און בוקן, דו האָסט דאָך איין צלם אויף דיינעם רוקן“². המן איז שטארק אויפגעבראכט, ער ווייזט אָן, אז ער איז פון אַנגס געשלעכט, „שווער איך. הער המן, דאָס איך וועל די יודן ברענגען צו יאָמר און ליידי“.

8 טע סצענע: המן עצהט זיך מיט דעם קאנצלער, אין וואָס פאר אַ חודש און אין וואָס פאר אַ טאָג זאָל ער די יודן אומברענגען³.

9 טע סצענע: המן פארמערט די יודן ביי אַתשורושן. אַתשורוש דערפילט המנס פארלאַנג: „מאך מיט די יודן אויס וואס דו האסט פיר“.

10 טע סצענע: המן גיט איבער דעם קאנצלער דעם קיניגס באפעל — אויסצוראָטן די יודן. דער קאנצלער לאָזט אויסרופן דעם קיניגס באפעל: „מיט טרומפייטן און שאַלמיען, מיט שעלמיען און מיט טרומפייטן, וואו מאן איין יודן געפינד זאל מאן אין טייטן, צו ברענגן און צו בראַטן אויפן היסן הערר (פייער־אויבן) און זיי אומצוברענגען מיט דען בלויסן שווערט. דרייצן טאָג אין מערצי, זאָל עם ווערן ברייט, וואו מן איין יודן געפינד זאל ער ווערן געטייט“.

דריטער אַקט

1 טע סצענע: אַסתר המלכה און איר דינער התך. אַסתר ווענדט זיך צום דינער: „התך, דו גיטרייסטער דינער מיין! גע צו מיין פעטר מרדכי אין טאר אַרײן“; ער זאָל ביי אים פרעגן, וואָס באַטייט זיין יאָמערלעך שרייען און קלאָנגן, וואָס לאָזט זיך פון דאָרטן הערן.

2 דער „מרדש מגלת אסתר“ דערציילט: „בשעה הלך לביתו להקין עשה המן צלם טרוקס על בנדין פננד לבו, וכל שמשחתה לו משחתה לעיני ועל פן מרדכי לא יכרע ולא ישחתה (מגדת אנדוה“, 1881, 64).

3 אין „מרדש מגלת אסתר“ (אויך אין „אבא גוריון“, ילקוט טעניני“ און אַנדערע) הערס אָנגעוויזן: „וכשרצה המן להשמדם הסתפל בחדש השנה“.

2 טע סצענע: ביי מרדכי'ן אין הויף-טויער. מרדכי און התך. התך גיט איבער אסתר'ס שליחות און מרדכי ענטפערט אים: „ווי זאל איך גיט וויינען און שרייען און קלאָגן“, אז עס איז אויף פל ישראל אויסגעגאָסן געוואָרן אזא גרויסע צרה: „המן, דער בייז-וויכט האָט זיך ביי דען קיניג אויסגערעכט“, און האָט ביי אים אָפגעקויפט „גיט מיין לעבן אליין, נייארט די זאַנצע יודן-געמיינ“.

3 טע סצענע: אסתר און התך. התך דערציילט אסתר'ן וועגן דער ביטערער גזירה. אסתר בעט התכן ער זאל נאָך אַמאָל גיין צום פעטער מרדכי און אים זאָגן, ער „זאל אין דער שמאָט שושן גיין, און זאל אינזאַמלן גרויס און קליין“, אויך זאל ער „נעמן די צען געבאָט אין דעם שוים אניין“, זיצן אויף דער ערד און פאַסטן און בעטן די גזירה זאל פטל ווערן.

4 טע סצענע: מרדכי און התך. התך גיט איבער אסתר'ס באַ-פעל. מרדכי איז מתפלל פאַר גאָט, ער „זאל מבטל זיין די ביזע גזירות, אין דעם זכות פון די שלשה אָבות“. דערנאָך בעט מרדכי ביי התך: „התך דו גיטרייער באדינר דו מיין, לויפן זאַלסטו צו דער קיניגין אסתר אין איר פאַלאַץ אריין“, און זי בעטן, אז אויך זי זאל טאָן תפילה פאַר גאָט, און דערנאָך זאל זי גיין בעטן ביים קיניג. אסתר איז מתפלל ביי גאָט: „אַלמעכטיגער גאָט, אַלמעכטיגער פּאַטער! דו פאַרלאָזט דאָך גיט דאָס קליינסטי ווערמל אונטערן גרעסטן שטיין, אזוי ביט איך דיר גאָט דו זאַלסט אננעמען מיין געבייט און מיין געוויין. דערבאַרם זיך איבער דיין הייליק פאַלק, וואָס זיי שרייען צו דיר דריי מאָל אין טאָג: שמע ישראל ד' אחד, אַלמעכטיגער אַז'וו“.

5 טע סצענע: מאַנדריש — אַלערליי בופאַגאָדן.

6 טע סצענע: אַחשוּרוש און אסתר. אסתר לאָדט איין אַחשוּרושן צום מאַלצייט און בעטן; ער זאל דערלויבן „דאָס המן זאל קומן אויף דער מאַלצייט צו מיר“. אַחשוּרוש שטימט איין: „דיוע ביט וויל איך דיר געווערן“.

4 לויט תרגום שני מענהם אסתר פאר גאָט: „אויב דיי פאָלק ישראל וועט פאַרטייליקס זען פון דער וועלט, ווער דעם פאַר דיר זאָגן דריי מאָל אין טאָג: קדוש, קדוש, קדוש!“ (דאין ישראל ייִדישן סן עלמא, מיין זמר קדוש: קדוש, קדוש, קדוש! בכל יומא ויומא תלת זמני?).

פערטער אַקט

1 טע סצענע: אַחשוּרוש אויפן געלעגער און דער שרייבער שמשון⁵ אַחשוּרוש קלאַנגט זיך, וואָס קיין שלאַף קומט ניט אויף זיינע אויגן, און ער הייסט שמשונען פירלייענען, וואָס אין דען „קראַניקן שטייט געשריבן“. דער שרייבער לייענט אַרויס אויס דער קראַניק וועגן צוויי הויף-דינער בנתן און תרש, וואָס האָבן געוואַלט „דעם פאַטער קיניג גיפט געבן“. נאָר וועגן דעם האָט זיך דערוואַסט „דער יודט מרדכי“ און ער „האַט דעם פאַטער קיניג פון דעם טויט אפגעווערט“.

2 טע סצענע: המן קלאַפט אין דער טיר. דער שרייבער מעלדעט דעם קיניג, אז המן וויל פאַרן קיניג מיט אַ מעלדונג קומען, און אַחשוּרוש זאָגט: „ווען המן איז דער כאַן, זאל ער ניט לאַנג דרוין שטאַן, און זאל גישווינד אַרײַן גאָן“.

3 טע סצענע: אַחשוּרוש, המן און שרייבער שמשון. אַחשוּרוש פּרעגט ביי המנען, וואָס איז דער מאַן ווערט, וואָס האָט דעם קיניג פונם טויט אָפגעווערט? המן געפינט, אז אזא מענטשן דאַרף מען אַנטאָן אין דעם קיניגס געסטע קליידער, אַרויפזעצן אויפן קיניגס בעסטן פּערד, פירן אים איבער די גאַסן און אויסשרײַען, אז דאָס איז הער מאַן, וועלכן דער קיניג איז זייער דאַנקבאַר. אַחשוּרוש באַפּעלט דאָן המנען: „ריזע ווערטער וואס דו האסט געטאן ריידן, זאלסטו גלייך דען יודן מרדכי בשיידן“. המן בעט זיך ביים קיניג, מרדכי איז דאָך זיין פינדל, ווי זאָל ער אים ערן היינט. אַחשוּרוש באַשטייט אָפּער אויף זיינעם: „דען יודן מרדכי דער דא זיצט אונטער מיינעם טאָר, דען זאלסטו ערין גאַנץ און גאָר“.

4 טע סצענע: המן ביי מרדכי. המן גיט איבער דעם קיניגס באַפעל. מרדכי זאָגט מיט איראַניע: ער קען דאָך פון לאַנגן פאַסטן און בעטן אויף די פיס ניט שטיין, ווי זאָל ער נאָך אויפן קיניגס פּערד רייטן. המן זאָגט: „יודאט, יודאט מרדכי! דו ביסט דאָך שוין איין געלערנטער מאַן, דו ווייסט דאָך וואויל, וואָס אין גאַטס ביכער שטייט געשריבן: בנפול אויבך אל תשמה — ווען דיין פינדל פאַלט, זאלסטו דיך ניט פרייען“.

5 לויטן סעקס C, דער נאָמען איז פאַרנריינט פון „שמשו ספרא“ אין דעם

תרגום שני.

6 די סצענע איז גענומען פון די מדרשים (מדרש טבילת אסתר, „אבא נורין“, אסתר רבתא, „ילקוט שמעוני“ און אַנדערע). דאָרט ווערט דערציילט: „אמר לו: קום רכיב! אמר לו: איני יכול מפני התענית, אכל קֶבֶף לפני ואעלה על נכר וארכובן אמר לו המן: והלא פתוב בתורחכם (משלי, כ"ד, י"ב) בנפול אויבך אל תשמה“

5 טע סצענע: מרדכי אויפן פערד אין בנדי מלכות, המן פירט דאס פערד און שרייט איבער די גאסן: „גאט דער מאן, וואס איר זעט אין בנדי מלכות אָנגעטאן אאז'וו.“

פינפטער אַקט

1 טע סצענע: ביי דער קיניגין אַסתר אויפן מאַלצייט. אַחשוּרוש, אַסתר, המן. אַסתר קלאָגט זיך פאַרן קיניג, אַז אַ בייזער פיינד וויל זי און איר פאַלק אומברענגען. אַחשוּרוש פרעגט: „ווער איז דער מאַן?“ אַסתר ווייזט אָן אויף המנען. אַחשוּרוש איז אויסער זיך פאַר צאָרן, און דערקלערט, אַז ער גיט גלייך אַרויס אַ באַפעל, מען זאָל מאַרגן המנען, „אויף דעם גאלגן הענגען“.

2 טע סצענע: המן און קאַנצלער. המן בעט ביים קאַנצלער, ער זאָל אים צולאָזן צום קיניג: „פאַר מיין שווער לעבן וויל איך טון בייטן“. דער קאַנצלער זאָגט צו המנען, וועלכן ער רופט „המן, דו הערץ אלער ליבסטער המן, הער ברודער מיין“, אַז ער וועט זיין ביטע דערפילן. 3 טע סצענע: אַחשוּרוש, המן. המן בעט ביי אַחשוּרושן ער זאָל אים שענקען דאָס לעבן. יענער וויליקט גיט אַיין, און גיט אים איבער דעם קאַנצלער.

4 טע סצענע: המן אַלײן האַלט אַ לאַנגן מאַנאָלאָג, וואָס הויבט זיך אָן מיט די פּערזן: „געסטן בין איך גיזעסן ביי דעם קיניג אַחשוּרוש אין זיינר רעכטן זייטן, אַצונד מוז איך שטיין ווי איין בעמל־מאן פון ווייטן“. דער מאַנאָלאָג שליסט זיך מיטן געבעט: „דו אַלמעכטיגער פאַטער! דו זיצט אין דעם הויכן הימל, און זעסט וואָס עס טוט זיך אין דער נידער, בעט איך דיר זיסער גאָט, זאָלסט מיר העלפן היינט און מרגן ווידער“.

5 טע סצענע: המן און קאַנצלער. המן בעט ביים קאַנצלער ער זאָל אים טאָן „איינ געפאַלן“: ער זאָל צו אים צולאָזן זיין ווייב און קינדער, ער וויל דאָס לעצטע מאָל מיט זיי ריידן, און דערנאָך וויל איך גען אין מיינע רוי“.

6 טע סצענע: המן, זרש און זיינע צען זין. אַ לאַנגע געזעגן סצענע. 7 טע סצענע: המן פאַרן טויט. אַ מאַנאָלאָג, וואָס פאַרענדיקט זיך מיט שלום־פּערזן: „הויך דאַרף זיך דער מענטש גיט האַלטן, צום לעצט טועט מאן אים אין אַ פינסטערן גרוב באַהאַלטן“.

1 אין די פאַרשידענע וואַריאַנטן איז אַ שפּיל פּלאַנסטער: הען אין איין טעקעס שפּייס: קאַנצלער, ווערט ער אין אַנדערן אָנגערופן: שרייבער, און אין אַ דריטן טעקעס (וואַריאַנט W) שפּייס: קאַנצלער־שרייבער.

ביילאגע נומ' 8

(זע ווייט 393)

שלמה וועצלערס „חקירת הלב“.

מיר ברענגען דאָ אלס אילוסטראַציע דעם 29טן קאָפיטל פֿון דעם דאָזיקן אינטערעסאַנטן ספר.

פ' כ"ט שפּריכט: ניכט פֿר לאַנגי מיט גיוואַלט פּרנס צו זיין. מיין פּריינד, ווילשטו ביי לייט איין ערליכר מאַן געהאַלטן זיין אונד דיר קיין חרפה צו ציען, זא פלייבי ביי דיינע נידערן שטאַנד; ניכט אָבער דריינג אונד צווינג מיט גוואַלט פּרנס צו זיין. דו האָשט אפּשר פיל גיקענט אויף דיום עולם זעלכי פון פּירנעמערע משפּחה אונד גרעסטע עשירים גוועזין זיין, גרוישי חשובים די אלען פּבור אין שולן, אויף סעודות, אין קהלס-שטוב געהאַפט, אל כ"ז בלאַזין אונד קלאַפּפן איז אן איהנן געוועזן; אונד איצונדן זיין זאלכי שטאַלצי שוטים אין גיהנם, אויף דעם עולם ווירד ער ניכט קיין געדאַכט, זיין נאמן איז ממש מיט עמלק אויס געלעשט וואָרדן. ווי פיל רייסן זיך בפּה השררה צו וועגן פּרינגן, ער מוז דוקא דאש קהלה זיין; מיטן דריינן קומט דער מלאך המות מאכט אים דעם ראש רעכט קאַהל¹. איין בן אדם, וואש די גנץ קהלה בוחר איז, ווען ער איין מאל גלייך אב גועצט ווירד קומט ער דאך ווירד צו זיין פּבור, ווירד ווירד פּרנס; איינר דער אפּער מיט גיוואַלט פּרנס ווירד, קומט נימער ווירד. אין איינר קהלה האב איך איין פּרוכט גועען הענגן, איז דרויף געשטיקט גע-וועזן: נדיבּת יד האלוף הקצין כהר"ר גרשון פּרנס נימרווידר... האב איך דאך געפּראגט וואס די צוויי ווערטער נימרו ווירד בעמייטן? בעקום אפּער פון שמש תשובה עז זיי אלוו צוגעגאַנגען: ר' גרשון וואט זיך בפּה השררה צו וועגן געפּראכט, מאן האט אים מוזן צו איין פּוינס מאכן. האט ער דיוזש פּרוכט צו איינעם יחוס אין שול געבן דאַמיט פל עולם זעען זאָל — ער איז פּרנס געוואָרדן. איז אָבער נאָר דרויף געשטאַנדן: נדיבּת יד הקצין ר' גרשון פּרנס. נאָך-געהנטו (דערנאָך) איז ער אָפּגעצט ווארדן, האָט קהל דאז ווארט „נימרו“ דאצו געוועצט, נעמליך: ר' גרשון פּרנס נימרו. איין יאָר דערנאָך האָט ער ווידערום פיל געלט דרויף געוואגט אלו אים די שררה ווירד צו פּרנס געמאַכט; האט ער דאז ווארט „ווידר“ לאָזן דאצו שטיקן. בקיצור איז זיין פעליגער מיטול צוזאַמן געשטעלט ווארדן: הקצין ר' גרשון פּרנס נימרו ווירד. ניכט אָן רעכט האָט אים דער מיטול געפּיהרט (געפּאַסט): דען זעלביגן חודש איז דער מלאך הוויר קומן האט אים מיט זיך גנומן. ער איז געשטאַרבן, ער קומט נימרו ווירד ד' גרשון פּרנס!..

1 אַ וואָרטשפּאַל: „ראש קהלה, דער ראש איז אַ קאַהל (א קאָפּ מיט אַ פּליך, אַ מַבְחָן).

ליבי פריינד, דעם זענען מוזן מיר אלע גען, ווארום ווילשטו דרך דאן מטריח זיין איבער אנדערע צו הערשן אונד גרענקשט ניכט אן פרנס. ניכט ווירד? זע ניכט אויף דעם צייטליכן, פאלשן אונד פארנענגליכן עולם, נאך אויף פבור; ווארף דיינע אויגן אונד ווענטי (ווענד) דיין לב אויף דעם וואס דו לאחר מותך צו געווארטן האסט, זא ווירסטו ניכט פאר לאנגן מיט געוואלט פכוד צו האבן אדער ראש הקהל צו זיין. מיר זיין נייארט בני אדם, אונד איזט איינר צו שוואך זיינע עבירות אליין ביום הדין צו פאר אנטווארטן — וועגן איינר גאנצן קהלה אדער מדינה חשבון צו געבן איז גאר שוועראויס צו רעדן פאר דעם מלך מלכי המלכים הקב"ה; ווארום זאלשטו דרך דאן מטריח זיין גערן זא איין עול אויף דיין האלז צו ציען וואס דו ניכט פארטראגן קאנסט? וויל דרך הש"י צו איין פרנס מאכן לאזן, דארפסטו דרך גארניכט באמיהן, ווירד דרך קהל זעלבשטן בוחר זיין. ע"כ בלייבי ליבר אין דער נידריקייט און דעמוט... די בויס וואש אין די הייך שטיין האבן זיך פיל מער פאר די שטורסזוינד צו פירכטן, אלז די קלייני אונד נידרע בויס, אין גלייכן ווערדן אויך נמיר ניליך (געוויינלעך) די גרויסע פיש אייער אלז די קליינע געפאנגן דען די גרויסע בלייבן אין דער נעץ געפאנגן, די קליינע אבער שלופן דורך. דער מלך נבוכדנצר האט דעם מלך אונד די גרעסטע חשובים אונטר ישראל אויס ירושלים לאזן געפאנגן פירן נאך בכל ווי ירמיהו (כ"ז, כ"ו) זאגט... זא זיין די גרויסע חשובים געפאנגן גנומן ווארדן, אונד די נמינע לייט דאהינגענן זיינן אין אירם אָרט זיצן געבליבן. זא איזט יאָ פיל בעשר אין דער ניר צו בלייבן אלס הויך אנגעזעען צו זיין. בעשר איין גוטר נמיינר ערליכר מאן צו זיין אונד במנוחה זיצן, אלס איין פרנס צו ווערדן אונד געפאנגן בלייבן. עס איזט אויך אורדינאר צו דענקן דאס דו ווארט פרנס קיין קליינע זאכן זיי; איין פרנס ברויכט גרויסע ידיעה, איין גוט לב אונד אנדרע עסקים מען אן זיך צו האבן, אונד האט איין זולכר אלע מאל מער הכבדה, מען אחריות אויף זיך אלז די גאנצע קהלה זעלבשטן. איין פרנס מוז אָבער אן די שפיץ שטיין פאר קהל צו פעכטיין (קעמפן)... איזט אויך מחויב אין אלע ווידריגקייטן וואז ח"ו אויף קהל עפיו קומן מעכט, פאר צו שטיין אונד פאר זי אין שתדלנות צו גיין... דער פסוק זאגט: ואם באחת יתקעו ונועדו אליך הנשיאים... זא האט הקב"ה בפירוש בפאהלן דו די פרנסים, מנהיגים, אלופים וראשים שבישראל זאלן אויף דעם ערשטן סימן זא מיט טרומפֿיטן גענעבן ווירד — אך אויף די שלאכט ארדנונג שטעלן זאלן, אונד די נמינע אונטר ישראל זאלן אינען ערשט נאכניין. זא האט יא פרנס אין גרעסטע ספנה אלז איין נמיינר...

הוֹסְפוֹת

צו ז' 163. דאָס ערשטע בוך וועגן „פרויען פליכטן“ אין יידיש איז געדרוקט אין דער קראָקעווער דרוק פון די געברידער העליף אין 1535 (זע: י. ריבקינד, ביבליאָטעק-בוך, מאַנטרעאַל 1934, ז' 49). ביים היינטיקן טאָג קאָן דאָס ווערן גערעכנט פאַרן עלטסטן פון די אויפגעוואַסענע בלויו אין יידיש אַליין געדרוקטע ספרים.

צו ז' 202. די „וואונדערליכע מעשה“ וועגן דעם שליח פון די „רויטע יידלעך“, וואָס ראַטעוועט דעם יידישן קיבוץ פון אַ געפערלעכן מאַנאָך אַ ממש געפוינט זיך אויך, ווען אַפילו אין אַן אַנדער נוסח, אין די מיטעלעלטערלעכע העברעישע אגדות. זע די לעגענדע „הציד והעוף“ אין די „הגדות קטועות“ וואָס לוי גינצברג האָט פאַרעפנטלעכט אין „הגרן“ IX (בערלין, 1923).

צו ז' 212. יעקב מייטלס וואַרפט אָפּ אין זיין אין 1933 אין דייטשער שפראַך פאַרעפנטלעכטער מאַנאָגראַפיע „דאָס מעשה-בוך“ שטיינשניידערס השערה, אַז די באַולער אויסגאַבע פון 1602 איז אַ גע-קירצטער איבערדרוק פון אַ פריערדיקער אויסגאַבע. מייטלס פרוווייז דערווייזן (ז' 29, 31, 46, 122), אַז די באַולער אויסגאַבע פונם „מעשה-בוך“ איז טאַקע די editio princeps (די ערשטע אויסגאַבע).

צו ז' 226. אַ נייע דייטשע איבערזעצונג פון דעם „מעשה בוך“ האָט פאַרעפנטלעכט בערטא פאפּענהיים אונטערן טיטול „אַלערלי געשיכטען“ (פראַנקפורט, 1929).

צו ז' 390. י. מייטלס (ציט. זו. 41—42) זאָגט אַרויס די השערה אַז עקיבא-בער העניכס האָט זיך אויך באַטייליקט אין דעם פראַנקפורטער „מעשה-בוך“ — אויסגאַבע פון 1703, וואו עס זיינען פאַרן „מעשה-בוך“ = טעקסט איבערגעדרוקט די פאַרערע און צוועלף מעשיות אויס זיין „מעשה די“.

א נאָוואָרט פון מחבר

מיט דעם זעקסטן באַנד ווערט פאַרענדיקט די באַדייטענדסטע העלפט פון מיין פאַרמאָאָטער פֿילבזנדיקער „געשיכטע פון דער ליטע-ראַטור בני יידן“. איך דערלויב מיר צו האַפן, אַז צווישן דעם ברייטן קרייז סתם-לייענער האָט מיין ווערק ווכה געווען צו דערווערבן אויך אַ געוויסע, וואָל אַפילו זיין אַ גאַנץ באַגרענעצטע צאָל לייענער-פריינד, וואָס האָבן אין מיין „געשיכטע“ געזוכט ניט בלויז צייט-פאַרמייב אָדער געוויסע פאַקטישע ידיעות, נאָר עפּים אַזוינס, וואָס האָט אַ שייכות צו זייער וועלט = באַנעם, און פאַרירט די אינטימע קעמערלעך פון זייער נשמה. אַט דעם דאָזיקן נעסטיק קרובהשן לייענער-קרייז אינטערעסירט געוויס צו וויסן, ווי עס האַלט מיט די וויטערדיקע בענד פון מיין ווערק, און ווען וועלן זיי אין דרוק דערשיינען.

ליידער בין איך ניט אומשאַנדר צו געבן אויף דער דאָזיקער פּראַגע אַן ענדגילטיקע תשובה. די השכלה-תּקופה (1781 — 1880) און די נעיערע צייט (1881—1914) דאַרפן פאַרנעמען אין מיין געפלאַנטער געשיכטע ניט ווייניקער ווי פיר בענד. פאַר די דאָזיקע בענד האָב איך שוין אַפילו אין משך פון מיין לאַנגיאָריקער ליטעראַרישער טעטיקייט געמאַכט אַ סך פאַרשטוריען, און דאָך—הומן קצר והמלאכה מרובה. ווען מען מוז נאָך אין די שפּעטערע יאָרן טאָג אויס-טאָג איין זיך פאַרנעמען מיט גאַנץ זיטיקע ענינים, וואָס האָבן צו ליטעראַטור-געשיכטע אַ גאַנץ קנאַפן שייכות — בלייבט ליידער אַזוי טרויעריק ווייניק צייט פאַר פאַרשונגס אַרבעט... ביי אַזעלכע אומשטענדן איז שווער פאַראויס צו באַשטימען, ווען די לעצטע בענד וועלן אויף דער וועלט דערשיינען, און צי וועל איך בכלל ווכה זיין צו דערפירן מיין לעבנסווערק צום געוונסטטן סיום. איך האַלט פאַר מיין איינגענעמען חוב דאָ, אַנב, אַנצוווייזן, אַז דערמיט וואָס די ערשטע זעקס בענד פון מיין לעבנסווערק ווינען אין דרוק דערשינען בעת דער מחבר און דער פאַרלאַג געפינען זיך אין פאַר-שיידענע דורך דער גרעניץ אָפּגעוונדערטע לענדער — האָב איך עס דער עיקר צו פאַרדאַנקען מיין פריינד יוסף יאַשונסקי. ער איז געווען אַזוי פריינדלעך, און אַלס מיין באַפולמעכטיקטער האָט ער בערייטוויליק גענומען

אויף זיך די גרויסע און אהריותריקע פי, וואָס איז ביי אירמיקע שווערע
צייטן פאַרבונדן מיט אַזאַ מילבענדיקער אויסגאַבע.
מיין בעסזן דאַנק בין איך אויך שולדיק דעם פאַרלאַנג „טאַמאַר“
און אַלע זיינע אָנטיילנעמער, וואָס האָבן באַוווּן דעם לויבנסווערטן טוט
און איבערגעגעבנקייט צו דער יידישער ליטעראַטור צו פאַרעמטלעכן אין
אַזעלכע שווערע צייטן אַ באַנד נאָך אַ באַנד און דאַביי נאָך אין אַזאַ
זאַרגעוודיק-ציכטיקן און שיינעם לבוש.

ז ר = צ ע ט ל

אַלרנדאָרף, מנחם בן נפתלי, 48, 49-50, 52, 53.
 אלחנן בר אברהם העליון, 308.
 אַלחריוו, 17, 37, 304.
 אַלשטולער, משה הענוכש-זע בראַנשטינל.
 אליעזר אויס וואָרמס, 32-33, 230.
 אַלמי, שלמה, 15.
 אלעזר בן יפתח, 227.
 אלעזר הגדול, 20.
 אַלשיך חיים, 263.
 אַנאַלקס דער צווייטער (יודישער פּויפּסט), 220.
 ר' אַנשל (דער בעל "מרחבות השנה"), 61-62.
 אַנשל לוי, 121.
 אַפּולעוס (פאַרפאַסער פּונם נאַָלדענזם אייול"), 210.
 אַקסאַ אסתר מיט אַחשוורוש, 359.
 אַקציאָן פון קיניג דוד און גלית, 379.
 אַקציאָנען - זע הויפּט און שטאַטס-אַקציאָנען.
 ארחות צדיקים, 170, 173-176.
 אַרמור-אַפּאַנען, 65-81, 294, 412.
 אַרנאַסטאָ, 83.
 אַזער-אַנשל בן אליעזר חזן, 212.
 באַנפּיס, עמנואל, 64-65.
 באַר משה - זע שערטלש משה.
 באַשרייבונג פון שבתי צבי, 261.
 בבא = בוך, 82-91, 92, 97, 101, 104, 406-409.
 בבא-מעשה, 92, 406-409.
 ביילה בת יעקב פירל, 252-253.
 בֵּינאַמואַנגן, אַריה-לייב, 392.

אַביר יעקב, 390, 391, 392.
 אַברהם אבן דאוד (ראב"ד), 16.
 אַברהם אַשכּנזי, 176-179, 190.
 אַברהם בן אליעזר הלוי, 349.
 אַברהם בן חסדאי, 45.
 אַברהם בן יהואל-מיכל, 243.
 אַברהם בן מתתיהו, 295.
 אַברהם לוי און זיין "ריווע-באַשרייבונג", 269-272.
 אַדלקינד, קאַרנעליוס, 103, 112-113, 251, 411.
 אדס-וואהליד, 135-136, 409-410.
 אַהרן בן שמואל אויס הערנערסוויזן, 255-258, 282, 258.
 אַהרן חנהן (דער בעל "ארחות חיים"), 119.
 אולטא, זעלינמאַן, 300.
 אוסקע, שלמה, 346.
 אַווע-לאַלעבאַן, 394, 395.
 אויערבאַך, בערמאַלר, 245.
 אויפּהויזן, שלמה-ולבן צבי-הירש - זע פּיריאָק.
 אולריך פאָן הויסקן, 57.
 אורי פייביש אַהרן הלוי, 158-159.
 אַהימען (דער בעל "ספר היוחסין"), 35.
 אַחשוורוש-שפּיל, 356-372, 417-424.
 אייבשיץ, יונתן, 245.
 אייבשיץ, יטשער-בער, 252-253.
 איילדין, משה-זרח, 402.
 אַייזנשטאַם, משה, 312.
 איין פּישרייבונג פון דער רבּעליריי, 262.
 איין שיין פּרויאַן ביכליין (סדר נשים), 163.
 אלדר הדני, 256, 413.

האנאָווער, נתן, 261, 283.
 הויפט־ און שטאַטסאַקציע־אָנזען, 352—353, 363.
 הורגלן, שמואל בן משה, 50—52.
 הענא, זלמן, 261, 393.
 הענוי, שטענן, 251, 280.
 וואָגענוייל, 55—56, 68, 274, 703, 329.
 וואָליך, צייזיק בן בישה, 101—109, 330, 350.
 וואָליך, משה, 296.
 וואָלף, יאָהאָן קריסטאָף, 126.
 וואָלפּראַם פּאָן עשענבאָך, 19, 56.
 וונדערליכע מעשה וועגן ר' מאיר דעם חזן, 202—205.
 וויזע, קריסטיאָן, 372.
 וויינרייך, מאַקס, 84, 92, 123, 200, 308, 315, 316, 332, 359, 360.
 ווינער, נרשון, 295.
 ווינער, שמואל, 140, 170, 284.
 ווינר גוירא, 262.
 וויצענהויזן, יול, 68, 75, 80, 159, 160, 161.
 וועצלער, יצחק, 395.
 וועצלער, שלמה בן שטענן, 393, 395, 413.
 זאַקס, האַנס, 347—348, 372, 374, 378.
 זיסן־פּוך (ספר מדות), 169—173, 176.
 זלמן, סופר, 52.
 זעליבאָווער, יהודה־לייב, 322—323, 325.
 זעקלי בן ליברטאָן סגל, 313.
 חובות הלכות, 254.
 חיים אַברהם אוים מאַהילעוו, 373.
 חיים בן נתן, 252, 260, 411.
 הכנת־שלמה־שפּיל, 381.
 חדרת אבי, 387.
 הקירת הלב, 393—394, 325—326.
 סייטש־חומש, 150.
 סייקות, גדליה, 253.
 סיל אוילנשפיגל, 395.
 סיקסין, רבקה בת מאיר, 274, 320.
 סיריאַק — זע יודישער סיריאַק.
 טראַפּלאַוויץ, יוסף, 383.
 יאַסס, מ, 23.
 יהודה בן בנימין, 30.

בליין, יקותיאל, 159, 160, 399.
 בן הסלך והנוזר (ידישע איבערזעצונג), 45—47, 300.
 בן יעקב, 151, 170, 212, 226.
 בַּס יבתי, 158, 266, 280, 295, 398.
 בעטבאָ, פּיעטראָ, 53.
 בערנאָן פּון ליטבורג, 373, 374.
 בערנשטיין, אַהרן, 245.
 בראַנטשפיגל, 179—182, 197.
 ברך אַברהם, 243—245.
 ברענץ שטואל פּרידריך (דער פּאַרפּאַסער פּון "שלאַנגענבאַלג"), 189—190.
 ברעש, יהודה, 116—117, 139, 140, 150.
 גבירול, שלמה, 13, 14, 17, 37, 340.
 גדולת דוד ומלוכת שאול, 383.
 גדולת יוסף, 373.
 גוירות־ און קדושים לידער, 312—313.
 גידימאָן, משה, 173, 405.
 גיינער, אברהם, 22.
 גיפּל סגל אוים וויין, 312.
 גירונדי, יונה, 30, 164.
 גלאַסאָן, 40—41.
 גלילות ארץ־ישראל, 267—268.
 גליקל האַפּיל, 144, 273, 275—279.
 געזעליקייטס־לייט, 38.
 געלע בת משה, 274.
 גענערינס און פּאַטראָנעסעס, 33, 64, 121, 163.
 גרינבוים, מאַקס, 127, 144, 212.
 גרעץ, 22.
 גרשון בן אליעזר, 267.
 דוד ווינרש, 311.
 דולצע (דעם בעל הרוקס פרוי), 32—33.
 די באַשרייבונג פּון אַיזבנן און פּאַלאַק, 332—335.
 דישריך פּון בערן, 62, 103.
 דירנפורטער פּריפּילעגירטע צייטונג, 401.
 דעליש, פּראַנץ, 133.
 דעקאַמעראָן, 232, 297.
 דער יודישער שטאַט, 120—123, 377.
 דאש בוך דעש אויביגן לעבנש (חיי עולם), 167—169.
 האַלצוואָרם מאַיאַס, 378.

ליבליכה תהלה -- זע אהרן בן שמואל.
 ליבם=בריק, 395-400.
 ליחא פון רענענסבורג, 126.
 לעחי, איורצעל, 199.
 לעוויטא, אליה, 23, 81-102, 103, 112, 106.
 לשון פו (בריוויטעלער), 400.
 ר' מאיר בן ברוך הלוי, 26, 27.
 ר' מאיר בן יצחק שיף, 202.
 מאיר טשעברשין, 322.
 מאראדא דאקאָרין, 173.
 מארעק, פסח, 369, 372.
 מגילת איבה, 273.
 מגילת=אסתר=פארפארצעטעס, 45.
 מגילת גנש, 273.
 מגילת ווינק, 308-311.
 מגילת ר' מאיר, 273.
 מגילת שמואל, 272.
 מדרש אבא גוריון, 357, 362.
 מדרש אסתר רבתי, 357.
 מדרש ווישע, 119, 120, 123-124, 135, 412.
 מדרש מגילת אסתר, 357, 362, 365.
 מדרש עשרת הדברות, 119, 124, 198.
 מוח, יהושע, 286, 287.
 מחזור וויסרי, 31-32.
 מייסלים, יעקב, 395.
 מייסער הילדעבראנד, 62, 103.
 מיכל אדם, 110-111, 164, 259, 324, 411.
 מילהויון, יום טוב ליפמאן, 173.
 מינק, יהודה, 344.
 מיסטעריעס און טראַקלען, 341-343.
 מכירת יוסף, 372-374.
 מלאכת מחשבת, 402.
 מלוכת=שאוול=שפיל, 379-382.
 מלחמה בשלום, 373.
 מלכים=בוך, 134-135.
 קמאַל בת צבי הירש, 293.
 קן טחם אַטעלאַנדר, 254, 263-265.
 מנורת המאור, 254.
 מניקת רבקה, 274.
 מעלר, לייב בר' טשה, 143.
 מענדעלע טוכר פארים, 290.

יהודה בר' ישראל רענענסבורג, 3, 4.
 יהודה חסיד אויס קאליש, 386.
 יהודה ליב בן עוזר, 261.
 יהודה שבת, 345.
 יואל סירקיס, 268.
 יודישר טיריץק, 188-196.
 יום=שוב העלר, 273.
 יון מצולה, 261.
 יוסיון, 260, 264, 412.
 יוסף בן אליזר אַשכנזי, 314, 315.
 יוסף בן יקר, 113-115, 117, 252, 279, 281.
 יוסף עמיאש, 158-159.
 יחיאל הפחן, 247.
 יעקב אַשכנזי אויס יאַנאָווע, 127, 150-152, 253.
 יעקב בן אברהם אויס טעורין, 210, 295.
 יעקב בן יצחק סגל, 134, 305-307.
 יעקב בן יקותיאל מגליינחוויון, 49.
 ר' יעקב בן טשה מולין (מחרי"ל), 32.
 יעקב בן מתתיהו, 260.
 יעקב טויסק, 316.
 יעקב=יוסף בן מאיר, 327.
 יסמח יוזפא בן נפתלי, 226.
 יצחק בן אהרן אויס פראַסניק, 140, 145-148, 158.
 יצחק בן אליעזר -- זע רויזן=גאָרסן.
 יצחק בן אליקים -- זע לב טוב.
 יצחק בן שמשון, 150.
 יצאח=מצרים=שפיל, 384.
 יקותיאל אויס פוילן, 27.
 כבוד חכמים, 233.
 פהק, י, ל, 53.
 פֿלֶק, יהודה -- זע ספר המוסר.
 כאָטש, הירש, 387.
 כאָטש, אַביעזר זעליק, 387.
 לאַנג=מגילה, 143, 146-149, 162, 197.
 לאַנדוי, א, 279, 365.
 לאַנדוי, לעאָ, 64, 66, 67.
 לב=שוב, 127, 182-187, 197, 248, 251, 412, 252.
 לוצטו יעקב בן יצחק, 212.
 לוריע, שלמה (רש"ל), 106.

282, 412.
 עקיבא-בנר העניכס, 390.
 עקידה-מזמור, 35-36.
 עקידת יצחק, 135.
 עקידת-יצחק-דראסע, 374-378.
 עריק, מצאס, 64, 66, 75-76, 77, 173, 179, 200, 205, 212, 394.
 פאזער, אלעזר, 373.
 פארדייט-סטיל, 368, 371.
 פאריון און וויענע, 91-102.
 פיליפאן, ל, 337.
 פירווערס און פירווערינס, 117, 118, 284.
 פישטאן, אדם, 372.
 פעלסען, יצחק, 353, 372.
 פערלעס, י, 40, 42, 144, 170, 172.
 פראנקפורט, משה, 254-255, 263.
 פראנקפורט, שמשון, 280, 412.
 פרחין, שלמה, 24.
 פרוילוצקי, נתן, 124, 127, 191, 247, 373, 375, 384.
 פתחיה אויס רעגענסבורג, 266.
 צאנז וראינה, 128, 150, 157, 159, 161, 162, 197, 294, 399.
 צוכטשפיגל, 300-304.
 צונער, אליקס, 373.
 צונק, ל, 22, 23, 26.
 צמח דור, 261.
 צרות הערמייע, 262.
 קאסוטא, עמנואל, 113.
 קאפעלמאן, יעקב, 295.
 קב הישר, 202, 236, 237, 387, 394.
 קהלת יעקב, 305-307, 417-418.
 קו-בונד, 295-300.
 קושנס, יצחק, 120.
 קוראנטן, 401.
 קירכהאן, אלחנן, 235-243, 412.
 קלוינימוס בר קלוינימוס, 38.
 קליינער בראנשפיגל, 204-305.
 קרוינבורג, בנימין בן זלמן, 400-401.
 ראָבאָק, א. א., 300.
 ראָבינסאָן קרוואַ, 400.
 ראָענבערג, פעליקס, 104.

טענה אַמסטרדאַם, 263.
 מעשה-בוך, 210, 212-226, 253, 284, 297.
 מעשה בריעה וזמרה, 205-210.
 מעשה ד', 391-392.
 מעשה נסים, 202, 226-232, 313.
 משה בן מיימון (רמב"ם), 187.
 משה עשרים וארבע, 126-127.
 משה-רובנו-שפיל, 384.
 משל הקדמוני, 295, 296.
 משלי שועלים, 295, 296.
 נאנארה, ישראל, 48, 340.
 נינער, שמואל, 286.
 נהלה צבי, 387-390, 394.
 נייא קלאָג ליה, 330-331.
 נירות של שבות-ליד, 321.
 רבנו נסים אויס קוריאן, 199.
 נפתלי בן משה, 27.
 סאָנסאָ, פארניץ, 346.
 סולקעס, יצחק, 104, 140-143, 251, 415.
 סומ, יהודה בן יצחק, 316-347.
 סלאָנים, בנימין בן צברהם, 163.
 סם חיים - זע אַברהם אַשפּנוי.
 סעריל בת יעקב הלוי, 291.
 ספר המידים, 28, 31, 75, 198, 212.
 ספר היראה, 164-166.
 ספר יראים, 344.
 ספר הישר, 36, 123, 260, 306, 307, 373, 377.
 ספר המוסר, 184, 185.
 ספר הכעשים, 260.
 ספר משלים, 596.
 ספר עמנואל, 233-234.
 ספר שעשועים, 212.
 עבאש, יהודה שמואל, 36, 120, 123.
 עדושידיץ קארדינאַל, 101.
 עזאול-קולט, 337-338.
 עזרת נשים, 17.
 עיפוש לידער, 312.
 עליש בת מרדכי אויס סלוצק, 274.
 עמיליוס, פויליוס, 110, 111, 123.
 עמנואל רוט, 234.
 ענגלישע קאָמעדיאַנטן, 351.
 עפשטיין, יחיאל-מיכל, 182, 249-250, 252.

- רובצשאָוו זלמן, 126.
 רודולטום, אליעזר זוסמאן, 188, 283.
 רוייל מישלס, 274, 411.
 ריוון גרטן (ספר הגן), 176, 197.
 רויטלינגען יצחק, 206, 213.
 ריווקינד יי, 202.
 ריח ניחוח, 335.
 רמאות ביכער אין יידיש, 400.
 רשב"ם, 145.
 רש"י, 20, 140, 202, 263.
 שאלת הנשמה, 411.
 שאַפיראַ, אליה בר בנימן, 202.
 שאַצקי, יי, 92, 283, 313, 322, 324, 327.
 335, 373, 379, 400, 401.
 שארית ישראל, 263—265.
 שבט יהודה, 260.
 שבט מוסר, 387, 413.
 שודט יאַהאַן, 343, 357, 359, 362, 366, 373.
 שולמאַן אלעזר, 64, 151, 176.
 שחור על לבן, 413.
 שטיינשניידער מ, 22, 42, 84, 92, 144, 170.
 שטיף נחום, 82, 164, 384.
 שטערק און לייצמאַן, 151, 160.
 שיח השדה, 280.
 שייך בני ליד מין משיח, 316—319.
 שיינען גליק (ראָמאַן), 62, 103—104.
 שילדבורגר גישיכט, 395.
 שיפער יי, 45, 53, 173, 327, 337, 361.
 374, 379.
- שירי יהודה, 322.
 שירמאַן יי, 346.
 שישת, יצחק בר (ריב"ש), 14, 33.
 שלמה בן מזל טוב, 48.
 שלמה זלמן בן יקר, 49.
 שמואל בוך, 117, 123—123, 133, 294, 306.
 378.
 שמואל הנגיד, 16, 17.
 שמחת הנפש, 235—243, 245—247, 254.
 323—329.
 שמחת-תורה-ליד, 319—320.
 שני לוחות הברית, 249.
 שמעיצל האָלמאַנג, 378.
 שערטילכ, משה בן יששכר הלוי, 158, 176.
 398, 414—415.
 שפיל טון טאג יעקליין, 349—350.
 שפילמאַנער, 38, 64, 74—75, 79, 135.
 137, 143.
 שץ אליקים, 251.
 שרה בת טוביב, 286—290.
 שרה-ירבקה בת יוקיל סגל, 292.
 שריפה לירער, 312.
 תחינות, 282—286.
 תיבון, יהודה אבן, 15, 16.
 רבנו תם, 20.
 תם וישר, זע יעקב בן מתתיהו.
 תנא דבי אליהו, 198.
 תקוני המועדים, 392.
 תשועת ישראל, 263.

א י נ ה א ל ט :

צכמער טייל

אלט-יידישע ליטעראטור פון די עלטסטע ציימן ביז דער השכלה-תקופה.

ערשטער קאפיטל

זייט

נאציאָנאַלע ליטעראַטור און פּאָלקס־טראַפּן; נאציאָנאַלע שפּראַך און אומ־
 נאָנט־שפּראַך. — דער יקרות פון ספרים אין מיטל־אַלטער און די ראַלע פון
 מעצנאָטן. — די אומנאָנט־שפּראַך פון דייטשע יידן אין מיטל־אַלטער. —
 דער ייִדיש־דייטער דיאַלעקט. — די ייִדיש־דייטשע בעל־זרנסע וועגן דעם „מאָסן
 ושאַרגאָן“. — די העברעיִשע און פּרעט־שפּראַכיקע עלעמענטן אין ייִדיש־
 דייטש. — די אומנאָנט־שפּראַך און די ליטעראַרישע שפּראַך. — מיט־שפּראַכיקע
 תּפילות ביי די פּראַנצויזישע יידן אין תּפילות אויף ייִדיש־דייטש. — חייבערטע
 פּיראָגערינס; „גענערינס“ און פּאַטראָנעסס. — די תּורנסנים און בעל־זרנסע. —
 גילגולים פון אנדוּישן שפּאַך. — פון מדרש צום העלד־שפּאַך. — שפּילבאָגס,
 ברחנים און „געזעליקייטס־לויט“ 7

צווייטער קאפיטל

די האַנשטריט־סלעכע גלֶאָסאַרן. — דרוש עלעמענטן אין די גלֶאָסאַרן. —
 די טימלעלער־לעכע איבערזעצונגען פון ביבלישע הוכער און פון דעם מחזור. —
 „געמלעכע לידער“ אין ייִדיש. — העללעכע אַלטיִדישע ליטעראַטור. — די
 „בן המלך והגוֹיִר“ איבערזעצונגען. — אַלדענדאָרפּס לידער־זאַמלונג. — דידאַקטיש־
 סאַטירישע לידער און חייבוחים־לידער. — טימלעלער־לעכע ליבע־לידער. — דער
 ייִדיש־פּוילישער קיבוץ און ווין איטנאָנט־שפּראַך. — די סאַציאַל־קולטורעלע
 שינויים אין סוף מיטל־אַלטער. — די פּאַרשטאַרקונג פון דער שפּאַטיש־גירנער־
 לעכער באַפעלקערונג. — די פּאָלקס־שפּראַך אַלס קולטור־שפּראַך. — דער דרוק־
 וואַרשטאַט און ווין קולטורעלע ראַלע. — טינדלעכער פּאָלקלאָר און פּאָליקס־
 ליטעראַטור. — די פּאָלקס־ביכער און זייערע אַנאַגים אַרויסגעבער. — דער
 קולטורעלער באַטייט פונם געדרוקטן־בוך. 37

דריטער קאפיטל

111

די עלטסטע יידישע געדרוקטע פאָלקס-ביכער. — דייטשע ווערק מיט יידישע אותיות. — ר' אנשלא, מרפכת הסשנה. — דער שפילמאַן-רעפערטואַר. — דער אַרטר-רעפערטואַר און זיינע נוסחאות. — זיין אַרטיקלער יוסף וויצנהויזן. — דער באַטייט פון די האַמבורגער מאַגיסטראַטן. — פון שפילמאַן-דיכטונג צום פאָלקס-בוך. — אליה בחור און זיינע שפילמאַן-דיכטונגען. — זיין "הטבריל" און זיין פורים-ליד וועגן דער שריפה אין ווענדיגן. — זיין ריטער-רעפערטואַר, כבא"ב בוך. — דער נוסח פון דעם רעפערטואַר. — די ספאָנסן-מעטריק. — דער יידישער שפייגל אין ריטער-רעפערטואַר. — דער רעפערטואַר און ווענאַ. — זיין איינגארטיקער סטיל

61

פערטער קאפיטל

דער קאָמפּ קעגן די "בורעכסן בויכרן". — אַזויק האַליכס לידער אַטלונג. — סאַנג-לידער און ליבע-לידער. — די חומש-איבערזעצונגען אין אויגס-בורגער און קאָנסטאַנצער דרוקן. — אליה בחורס תהילים-איבערזעצונג. — קאַר נעליוס אַדלקינד אַלס פאַרלענער. — יוסף בן יקר און זיין סידור-איבערזעצונג. — יידישע פאַרלענער און זייערע רעקלאַמעס. — יידיש-דייטשע דיכטערישע באַאַר-בעטונגען פון מדרש-שפּאַף. — די "שירה פון יצחק" און "דער יידישער שפּאַץ". — דער יידישער "בדרש ויושע" און די אסתר-פּאַעמעס. — ביבלישע העלדן-עפּאָמן. — דאָס "שבואל בוך" און זיין באַטייט. — דאָס "מלכים-בוך". — דאָס ליד פון "אדם וחוה". — צוויי סיפּן שפילמענער

103

פינפטער קאפיטל

די שפּאַץ און דרש-איבערזעצונגען. — יהודה-לייב ברעש און די קרעמאַנער חוכש-אויסגאַבע. — יצחק סולקעס און זיין "שיר-חשירים-איבערזעצונג". — יצחק סולקעס אַלס פאָלקס-מענטש. — דער מדרש-שפּאַץ אַלס "לייען-שפּאַץ". — די אַנגע מנילה. — פרויען-ליטעראַטור און פאָלקס-ליטעראַטור. — יצחק פּראָסניץ וועגן דעם קולטורעלן באַטייט פון דער פרוי. — דער סטיל פון "דער אַנגער מנילה". — מעשיות אַלס מוסר-שפּאַץ. — דער מנידיש-פּראָפּאָזישער סטיל. — ר' יצחק בן שמשון און זיין "מייטש-הומש". — יעקב בן יצחק אשפּני אויס אַנגאָוע. — דער "צאינה וראינה" אַלס המשך פון דער אַלסער מדרש-ליטעראַטור. — דער "צאינה וראינה" אַלס "חייבערשע תורה". — זיין קולטור-היסטאָרישער באַטייט. — דער קאָמפּ קעגן דעם דרש-נוסח און דער דער-ציונגס-היסטעס. — דער "באר משה". — יקותיאל בליצס און יוסף וויצנהויזנס ביבלי-איבערזעצונגען. — זייער דערפאַללעזער קאָמפּ קעגן דעם דרש-נוסח פונם "צאינה וראינה"

138

זעקסטער קאפיטל

מוסר-ספרים אין יידיש. — איין שיין פרויאן ביכליין ("סדר נשים"). — די יידישע איבערזעצונג פון "ספר היראה" (1546 און 1583) און די נעראַטער פאַרפאַרעזע. "חיי עולם" ("דט בוך דש אויגנ לעבנש"). — דער העברעיִשער "ספר מדות" און זיין יידישע איבערזעצונג. — דער "רויזן-גאַרסן" ("ספר הנץ") און אברהם אַשפּניוס, סם חיים. — דער עפּאָגראַפּישער אינטערעס פון

אשכנזים, דברי מוסר. — משה אלמשולערס, בראנטשפיגל. — אלמשולער וועגן דער יידישער פרוי. — יצחק בן אליקים און זיין „לב טוב.“ — דער ספיל פון „לב טוב.“ — יצחק בן אליקים וועגן תפלות אין יידיש און וועגן קינדער-דערצויגונג. — אין סעפסן היינקל. — שלמה-זלמן בן אלעזר אויפהויון און זיין „יודשר ס׳דייאק.“ — דער באטייט פון דעם ווערק. 162

ז י ב ע ט ע ר ק א פ י ט ל

מעשיות-ליבעראטור. — פון פאלקס-מעשיות צו פאלקס-ליבעראטור. — רבנו נסים „חיבור יפה.“ — האנטשריפטלעכע מעשיות = זאמלונגען. — די „וונדערלעכע מעשה“ וועגן מאיר דעם חזן. — „מעשה בריעה וחסד.“ — די השפעה פון דער אייראפעישער רעטאנען און פאלקס-בוך-ליבעראטור. — דאָס „משה-בוך“ און זיין באטייט. — אַ מעשה אויס רענענסבורג. — די פאָנסאַס סייזע מעשה וועגן ר' הנינא. — די מעשה וועגן יידישן פויפס. — ר' יוּפּא שמש, „מעשה נסים.“ — וונדערלעכע און רעאליסטישע מעשיות. — ספר עכנאלא. 197

אַ כ ט ע ר ק א פ י ט ל

מוסר-ספרים אין פאָרם פון מעשה-ביכער. — אלהן קירכהאן און זיין „שכחת הנפש.“ — קירכהאן און זיין אייגנארטיקער ספיל. — קירכהאן אַלס דערציילער. — דער „קב הישר“ און דער „שכחת הנפש.“ — אברהם בן יהואל-מיכל און זיין „ברך אברהם.“ — די דיני שלחן ערוך אויף יידיש. — דער פּרעפּעט פון די רבנים. — דער קאַבן פּאַר יידיש. — דער פּרעפּיציור רב יהואל-מיכל עפשטיין אַלס יידיש-סאַט-רבנים אַלס קעגנער פון פּאַלקס-פּיכער. — אַ קאַנפּליקט פון אינטערעסן. — דער בעל „עשרים וארבע“ וועגן דער שפּראַך-פּראַגע. — בייילע פּערל און איר טאַנס היבור „באר שבע.“ — משה פּראַנקפורט אַלס קעמפּער פּאַר יידיש. — אהרן בן שמואל אויס הערנערס-הויון און זיין „ליבליכע תפילה.“ — דער באטייט פון אהרן בן שמואלס ווערק. — דער פעס פון די רבנים. — אהרן בן שמואלס סידור אין חרם. 235

נ י י נ ט ע ר ק א פ י ט ל

די היסטאָרישע ליבעראטור אויף יידיש. — די יידישע איבערזעצונגען פון „יוסיפון“, „תם וישר“, „שבם יהודה“, „ספרים תיצוננים“ און „צמח דוד.“ — די כראָניקעס: „באַשרייבונג פון שבתי צבי“, און „נזירת הערמיוז“. — מנחם סן אַכעלאַנדער און זיין „שארית ישראל.“ — דער באטייט פון אַמטלאַנדערס כראָניק. — רייזע-באַשרייבונגען אין יידיש. — די לעגענדאַרע און פאַנטאַסטישע עלעמענטן אין די דאָזיקע באַשרייבונגען. — דער „נבולות ארץ ישראל“ און „מעשה אבסטרדם.“ — אברהם לויס „ריזע-באַשרייבונג.“ — טעמאַרן אין דער פּאַלקס-ליבעראטור. — „מגלת שמואל“, „מגלת איכה“, „מגלת גנש“ און „מגלת בערנס.“ — די טעמאַרן פון נליקל האַמעלן און זייער באטייט. — די פרוי אין דער פּאַלקס-ליבעראטור. — די ווייבערשע תחינות. — דער תחינה-ספיל. — תחינות פאַר פרויען און תחינות פון פרויען. — שרה בת טובים אַלס לעגענדע. — שרת בת טובים אַלס רעאַלע פּערזענלעכקייט. — תחינות-פאַרפאַסערונגס. 259

צענטער קאפיטל

די שפיטערדיקע פאָטישע ליטעראַטור. — פאַבל זאַמלונגען אין ייִדיש. — די איבערזעצונגען פון „משלי שועלים“ און „משל הקדמוני“. — אברהם בן סתתיהו, „קובוך“ און משה חאַלום „ספר משלים“. — דער באַזיס פונם „קובוך“. — סאַציאַלע קאַמיון אין „קובוך“. — דער „צוכסשפּיגל“ און „דער קלוינער בראַנסשפּיגל“. — יעקב קגלס „קזלת יעקב“. — היסטאָרישע לידער. — אַלחנן העלינס „מגילת חוינק“. — „שריפה לידער“ און „ניפוש לידער“. — דער היסטאָרישער פּאַסיש פון קלאָנלידער בנוגע ניירות און רדיפות. — קינות אויף ניירות ת"ח. — דאָס ליד חעגן שבת־צבי פון יוסף סויסקי. — דער סאַציאַלער סאַטעם אין דעם דאָזיקן ליד. — פּיוטים אין ייִדיש. — רבקה סיקסינס „שמחת תורה ליד“. — „שבת לידער“. — אַלחנן קירכהאַנס צווייטער טייל „שמחת הנפש“. — דער ווונטש צו פאַרשרייבן מוסר און נאָסס געבאָטן מיט דער הילף פון געזאַנג. — די באַשרייבונג פון דאָרפ־טיידן אין „שמחת הנפש“. — אַנאַטימע רעליגיעזע לידער. — סאַציאַלע לידער און שפּאַט־לידער. — די באַשרייבונג פון אַשפּט אין פּאָלאַק. — די פּאָלעטיק חעגן חזנים. — יואל בן אליעזר גראַטע אַפּאָלאָניע „ריח נוח“

294

עלפטער קאפיטל

די סיבות, וועס האָבן געשטערט די נאָרמאַלע אַנטוויקלונג פון דראַמאַטישער קונסט ביי יידן. — דער עזאול־קולט און יוהאָקולט. — דער דיאַלעקט אַלס אָרנאַמענט. — די „ייִדישע סענעס“ און די מיטלעלס־רעכע מיטטערעס. — געזעליגע לייט און טאַסקאַרדן. — פּוריים־פּאַרודיעס. — די השפּעה פונם וועלסלעך חומאַניסטישן טאַטער און איטאַליע. — די ערשטע העברעישע פּיוטים קאַמעדיע „פּדיחותא דקדושים“. — די השפּעה פון די דייטשע אַטאַסנאַטשפּילן און פון די ביבלישע דראַמעס. — די שפּיל פון טאַג יעקליין. — די פּוריים שפּיל פון דעם „קיניגס בחורים“. — ענגלישע קאַמעדיעס און „שטאַטט־טאַקיאָנען“. — ייִדישע „שטאַטט־טאַקיאָנען“ און זייערע גילגולים

336

זוועלפטער קאפיטל

גילגולים פון דעם „אחשוורוש־שפּיל“. — די השפּעה פון די קריסטלעכע ביבלי־דראַמעס און „טאַקיאָנען“ אויף די ייִדישע „שפּילן“. — דער אורטעקסט פון דעם „אחשוורוש־שפּיל“ און זיין ערנסט־פּאַטעטישע טאָן. — די „אחשוורוש־שפּיל“ פון 1708. — „אַקטאַ אַתּר מיט אחשוורוש“. — פּראַגמאַטן פון אַלמע אחשוורוש־שפּיל־טעקסטן. — מרדכי „דער ייִדישער פּירשט“ און מאָנדריש דער גאַנצן. — דער פּאַראַדישער ספּיל. — דער „סכּרת יוסף“ און זיינע חאָרין אָנפּן. — „עקדת יצחק“ און „אַברהם־יושרה־שפּיל“. — דאָס שמואל־נוף־און „מלחמה־בן־הבן־אין דראַמאַטישער פּאַראַבאָלעס. — „גלות שפּיל“, „מלכות שאול“, „חכמת שלמה“ און „אַשמדאָי־שפּיל“. — „משה־רבינו־שפּיל“ און „משה מיט די לוחות“

356

דרייצנטער קאפיטל

די פּאַרעטאַליקונג פון די מיטישע שאַרעמונגען. — מיטיקע־דרשנים. — מיטישע מיטיקע־פּירוסים. — צבי־הירש כאַטשס „סייטש וותר“, דער „נחלת

צבי"ה. - אפאלענעטיק פאר יידיש - עקיבאפער העניכס און זיינע אביר
 יעקב"ה און מעשה די"ה. - דער תיקוני המועדים קעגן נמראלעווער. -
 שלמה העצלערס חקירת הלב"ה. - ביכער פון העלסלעכן אינהאלט. -
 "סיל אוילנשטיגל" און "שילדבורגער געשיכטען" אין יידיש. - יצחק העצלער
 און זיינע ליבסברוק"ה. - בנימין קראָנבורג און זיינע פראַקטישע האַנסביכער. -
 די דירנפורטער צייטונג" און משה אייזליצעס "מלאכת בחשבת". - נייע
 שפרעכונגען. - שלום

385

ביילאגן

405

זוך צעטל

427

